Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

K. HORVÁTH ZSOLT

KÍVÜL

Peremhelyzet és a habitus formálódása Mérei Ferenc élettörténetében

Történelemtudományi doktori iskola
Dr. Székely Gábor DSc

Atelier Európai historiográfia és társadalomtudományok
Dr. Sonkoly Gábor CSc

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:
Dr. György Péter DSc (elnök)
Dr. Standeisky Éva DSc
Dr. Czoch Gábor (titkár) CSc

Póttagok:
Dr. Klement Judit PhD
Dr. Mátay Mónika PhD

Témavezető:
Dr. Kövér György DSc

Budapest, 2011.

Tartalomjegyzék

Előszó
A történeti megismerés léptékről és az idegen tekintet látószögéről 3

I. fejezet
Az élet és az életrajzi tér
Az életrajz-írás dilemmái 24
Biográfiai gondolkodás és társadalomtörténeti praxis viszonya 32
Életrajzi tér és szinoptikus szemlélet 42

II. fejezet
Auktoritás. A felhatalmazások eredete és a tekintély konstrukciói 50
Felhatalmazások genealógiája: gyógyítás és kívülállás 58
Halálhír, nekrológ, temetés: dikció, jelentéstörténet és a szertartásrend rögzítése 70
Démonizálás és ellenmítosz: „kínai hóhér" és „szocialista lélekgyilkos" 93
Intézményesülés: emlék vagy emlékmű? 104

III. fejezet
Városi táj, városi ember: csikágói gyermekkor az 1910-es évek táján 113
Csikágó: a városi táj narratív megalkotása 115
A Mérei (Mellinger) család megérkezése a Csikágóba: migráció, asszimiláció, akkulturáció 124
A Mérei család vállalkozásai: Marx és Mérei – Mérei és tsa. 128
Mérei Ferenc tanulmányai: iskolai piac és asszimilációs stratégiák 138
A Csikágó kognitív térképe Mérei Ferenc szemével 149

IV. fejezet
Avantgárd és kommunizmus. Esztétika, életmód, politika mint informális szocializáció: Budapest és Párizs
Az avantgárd: a habitus formálódása és a „vad" gondolat 155
A baloldaliság kontingenciája: mozgalmi barátságok társadalomtörténeti konfigurációja 164
Munkáskalokagathia a Munka-körben: Justus Pál kritikai-művészeti modellje 176
Az egység eszménye: az Együtt *és a korai* Munka *(177)*
Szabad szerelem és az életforma „forradalma": kritika, retrotópia, gyakorlat (185)
Párizs, a „vad" tartomány 192
A pécsi intermezzo (193)
A Sorbonne világa és Henri Wallon mint modell (196)
A szem és a kéz: a szimbolikus politika eszközei a magyar kommunistáknál (200)
Mozgalmi lapkultúra és a Párisi Munkás *(208)*
Egy életvezetési paradoxon: az emigránslét nélkülözése és a cocteau-i dandyság (215)

V. fejezet
Tudomány és „származás" senkiföldjén: munka, családalapítás és a munkaszolgálat politikai teleológiája 233
Az epikuroszi és a démokritoszi hagyomány: a kísérleti pszichológia státusza az 1930-as évek Magyarországán 234
Ez volt a jövő. Nevelés, gyermektanulmányozás és a társadalmi tervezés kultúrája: Mérei Ferenc első publikációinak világképe 252
Szondi két apródja: házasság, mindennapi élet, gender szerepek 284
A lélek segédigéi. A munkaszolgálat tapasztalata és elaborációja 300
Noch-nicht-sein és a háború mint a politikai lehetőségek teleológiája (303)
Hic-et-nunc-lét és öröm elv: a túlélés mentalitástörténete (313)
Túlélő és túlélő: vita activa, nevetés, elaboráció (318)
Az élők mértana: tábori levlapok mentalitástörténeti metszete 325
Összeharapott szájú szuverenitás: a senkiföldjén innen és túl 344

Összegzés 354
Köszönetnyilvánítás 362
Források és bibliográfia 363

ELŐSZÓ

A történeti megismerés léptékéről és az idegen tekintet látószögéről

„Az arányokról szóló tanulmányokat többnyire fejcsóválva, de legalábbis fanyalogva fogadják az emberek. Egyik magatartás sem meglepő.”

Erwin Panofsky: Az emberi arányok stílustörténete

1. Bernard Lepetit „Építészet, földrajz, történelem” című tanulmánya jól ismert a magyar társadalomtörténet-írásban is, elsősorban azért, mert a léptékváltás módszertani előnyeinek kiaknázását javasolta a társadalomtörténészeknek.[1] Igaz ugyan, hogy a mikro-megközelítéstől egészen a makro-szintig történő léptékváltás, utóbb – Jacques Revel szerkesztette kötet címe révén[2] – a „léptékek játékai” címen számos új elemet csempésztek be a társadalomtörténet területére, ám úgy véljük, hogy Lepetit szövegének heurisztikus újdonsága mégis elsikkadt az adaptáció folyamán. Ha a jeles francia várostörténész javaslata abban merült volna ki, hogy az egészen mikroszkopikus nézőpontot kombináljuk a szeriális történelem hosszú adatsorainak makroszkopikus látásmódjával, úgy az idézett szöveg nem javasolt volna többet, mint – a céhbeli történészek számára outsider – Siegfried Kracauer posztumusz nagy műve, a *Történelem: a végső dolgok előtt*. A sokirányú képzettséggel (szociológia, filozófia) rendelkező német gondolkodó egészen más premisszákból indult ki, mint francia kollégája, mikor is a történeti megismerés multiszkopikusságának hangsúlyozása érdekében a mozgókép kognitív és valóságábrázolási technikáit javasolja a történészeknek: a közelkép (*close up*) és a nagytotál (*long shot*) váltakozó használatát.

Itt és most azonban azzal a javaslattal élünk, hogy az eltérő kulturális referenciák ellenére a gondolati váz közös elemeire összpontosítsuk elemző figyelmünket. E köteten túl ugyanis az építészmérnöki diplomával rendelkező Kracauer figyelme

[1] Bernard LEPETIT, « Építészet, földrajz, történelem. A lépték használatai », in *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet útjai a kilencvenes években*, Czoch Gábor és Sonkoly Gábor (szerk.), Debrecen, Csokonai, 1999, 33-50. o.

[2] Lásd *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*, Jacques Revel (szerk.), Paris, Gallimard – Seuil, 1996.

szinte magától értetődően fordul egy olyan problémakör felé, mely ugyan a társadalomtudományokat (szociológia, etnológia) kialakulásuktól foglalkoztatta, ám gyakorlatukban nem, vagy csak alig kamatoztatták az épített térre vonatkozó építészeti, urbanisztikai gondolkodásmód újabb eredményeit. A közös pont tehát az építészt, tágabban az épített tér társadalmi vonzataival is fogalakozó urbanisztika, mely mind Lepetit, mind Kracauer gondolkodásában fontos kapcsolódási pont a világ megismerésének természetét illetően. A javarészt a *Frankfurter Zeitung*ban a húszas években közölt publicisztikáiból válogató *Das Ornament der Masse* (1963) című kötetben fontos hangsúlyt kap a tömeg, a nagyváros, a tömegtermelés, a tánckar geometrikusan leírható rendje, természete, a *Detektívregény* „Szállodai előcsarnok" című fejezete pedig – mely először szintén a fenti gyűjteményben látott napvilágot – jelentésteli analógiákat tár fel a tér, valamint a (megjelenített) társadalom között.[3]

Lepetit idézett szövegének második fele azonban jóval kisebb hatást gyakorolt a társadalomtörténeti önreflexiókra, s általában a történeti megismerésre magára, holott ez utóbbinak az építészeti és a földrajzi léptékkel való gondolkodása megítélésünk szerint további haszonnal járhat. A közös bennük, hogy mindkettő két dimenzióban *redukálja* a valóság komplexitását, ezen belül a lépték megválasztása a valóság megismerésének információs szintjét jelöli ki. Ám ennek az absztrakciós munkának a temporalitása különböző, hiszen a geográfus munkája egy olyan területet óhajt kartográfiailag leképezni, mely eleve létező, míg az építész redukciós munkája a jövőre vonatkoztatott; tervezőasztalán azt rajzolja, konstruálja meg, ami még nincs. Ehhez képest, tehetnénk hozzá, a történész munkája olyan mozzanatok sorának képzelhető el, mely egy megtörtént, tehát valaha létező, ám a jelenben közvetlenül hozzá nem férhető valóság-fogalmat igyekszik rekonstruálni, vagyis újra felépíteni; de ne szaladjunk ennyire előre, egyelőre legyen elég annyi, hogy a történészi munka *absztrakciós* jellegére, mint minőségre irányítjuk a figyelmet. Eugène-Emmanuel Viollet-Le-Duc nevezetes építészeti szótárának „arány" és „lépték" szócikkei nyomán Lepetit úgy fogalmaz, hogy míg az előbbi csak magára az építészeti tárgyelemre vonatkozik, annak belső méretbeli összhangjára, ilyeténképpen nem áll összefüggésben a külvilággal.[4] Márpedig gyakorlati, műszaki tudomány lévén, az építészet nem célozhatja

[3] Siegfried KRACAUER, *The Mass Ornament: Weimar Essays*, Thomas Y. Levin (ed.), Cambridge, Harvard University Press, 1995 és Siegfried KRACAUER, *Detektívregény – Történelem: a végső dolgok előtt*, Budapest, Kijárat, 2009.

[4] Eugène Emmanuel VIOLLET-LE-DUC, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, Paris, Bance – Morel, 10 kötet, 1854–1868. Az eligazodáshoz segít Philippe BOUDON –

meg s töltheti be a tiszta esztétika éteri programját (bármennyi esztétikai törekvés is van benne), mert az épületnek valamilyen viszonyt kell kialakítani a körülötte lévő természeti és/vagy épített környezettel. „Az arányokat – fogalmaz Lepetit – két generatív elv szerint állapítják meg: az egyik az aritmetikai, csak és kizárólag a számok és kombinációk világához viszonylik (ez jellemezte az antik görög és római építészetet); a másik a geometrikus, az emberi dimenzióban találja meg a harmonikus rendszer elemi mértékszámát (ez a nyugati középkori építészek találmánya lenne). Az ember méretére való hivatkozás azonban nem elégséges a matematikai eljárások közötti különbség megállapításához. (…) Az aritmetikus vagy geometrikus lépték harmóniát teremt, de *ipso facto* ez a [harmónia] egyedül az épített objektum tulajdonsága lesz”.[5] Az arány fogalmával szemben a léptéket úgy lehet a legjobban izolálni, következésképpen megérteni, hogy az egyfajta *viszonyt* fejez ki azzal, ami nem maga az épített tárgy, hanem annak környezetéhez, illetve annak használatához kapcsolódik. Viollet-Le-Duc legplasztikusabb példája az ajtó, melyet egyes korszakokban az épület nagyságától, dimenzióitól függetlenül meghagynak emberi nagyságúnak, más korszakokban inkább az épület belső arányaihoz nagyítanak; az ajtó építészeti használatában fejezhető ki plasztikusan, amit az arány és a lépték különbségén értünk: az arány tehát az épület méreteihez igazodik, a lépték – ebben az esetben – ahhoz a feltételezett felhasználóhoz, aki majd elkészülte után belép ezen az ajtón.[6] Az arány és a lépték is redukált modell, ám a kettő közötti választás – némi képzavarral élve – ismeretelméleti küszöb az építészeti alkotás folyamatában. Lepetit a továbbiakban amellett érvel, hogy az építész jövőre irányuló szemléletéből fakadóan jobban kötődik munkája virtuális, képzetes jellegéhez, mint a kartográfus, így nála a lépték fogalma összetettebb lesz. „Az építészeti redukció – fogalmaz – nem egy már előzetesen létező tárgyat céloz, hanem arra törekszik, hogy elképzelje azokat a dimenziókat (térbelieket, társadalmiakat, kulturálisakat és technikaiakat), amelyek keretébe illeszkedik a megalkotandó tárgy. Kizárólag csak egyetlen, adott léptékű redukció nem elegendő a tervezett tárgy összetettségének visszaadásához. Ha egy redukált modell megfelel a valóság egy dimenziójának, úgy az építész számára több modell alkotása kívánatos egy jövendő épülethez. A megfelelések pluralitása igazolja a redukciók

---

Philippe DESHAYES, *Viollet-Le-Duc, le Dictionnaire d’architecture. Relevés et observations*, Bruxelles, Pierre Mardaga, 1979 és *A la recherche de Viollet-Le-Duc*, Geert Bekaert (dir.), Bruxelles, Pierre Mardaga, 1980.

[5] LEPETIT, « Építészet, földrajz, történelem, i. m., 42-43. o. (A fordítást módosítottam.)

[6] VIOLLET-LE-DUC, i. m., V. kötet, 145. o.

megsokszorozását. Ebből kifolyólag a terv az építészetben dinamika és döntés. Dinamika abban az értelemben, hogy egy modell újabbakat indukál, amelyek a valóság más-más dimenzióinak felelnek meg. Döntés abban az értelemben, hogy benne párhuzamosan jelennek meg a különböző léptékű és más-más dimenzióknak megfelelő modellek. Az építészeti terv egységes kezelését a léptékek közötti játék teszi lehetővé".[7]

2. Engedjük most már el egy pillanatra Bernard Lepetit kezét! Nem azért, mert tanulmánya további része ne lenne kommentárra érdemes (nagyon is az), ám e rövid előszóban nem általában szeretnénk a történeti megismerés és az építészeti gondolkodás közötti termékeny analógiákra utalni, hanem konkrétabban – jelen értekezés tárgyához közelítve – az emberi lépték szemszögéből igyekszünk továbbgondolni a francia történész heurisztikus gondolatait. Erre az is jó okot szolgáltat, hogy tárgyunk egy 20. századi életút, Mérei Ferenc élettörténete, s magától adódik a kérdés, vajon egy elsősorban a 18-19. századi város- és társadalomtörténetben jártas kutató – ráadásul a Viollet-Le-Duc korabeli gondolataiból kiinduló – javaslatai hogyan rezonálnának egy – mint látni fogjuk – ízig-vérig modernista kontextusban. Ha építészet és történeti megismerés egymásra vonatkozását kutatjuk tovább, nem kellene-e időben is továbbmennünk, s olyan építész elgondolását tárgyalnunk, aki kortársa volt jelen biográfia tárgyának, s az emberi lépték és az építészeti modernizmus problematikája ugyancsak érdekelte. Azt vélelmezzük, hogy Le Corbusier a segítségünkre lehet ebben. Először 1948-ban *Le Modulor* címen kiadott, majd 1952-ben *Modulor 2*-ként folytatott reflexiói meglepő hasonlatosságot mutatnak a fentebbi problematikával, ám felvetései kifejezetten a modernizmus és a gépkorszak emberére szabott lépték kérdéseit feszegetik.[8] Analógiát a zene tárgyköréből merít, amennyiben azt kérdezi, hogy miképpen lehet hangjegy-írásban megörökíteni a zenét olyan formában, hogy az „mindenekelőtt célszerű legyen, azaz a hajlékonyság, sokrétűség, fokozás és gazdag kifejezőerő képességével rendelkezzen, és ennek ellenére egyszerű, használható és megtanulható legyen"? A zenei megoldásokhoz képest, véli Le Corbusier, a kultúra látható, megfogható vonatkozásai még nem élvezik egy ilyen absztrakt nyelv elő-

[7] LEPETIT, « Építészet, földrajz, történelem », i. m., 44. o. Lásd még Philippe BOUDON, *Échelle(s): l'architectu-rologie comme travail d'épistémologue*, Paris Anthropos 2002.
[8] LE CORBUSIER, *Le modulor. Essai sur une mesure harmonique à l'échelle humaine applicable universellement à l'architecture et à la méchanique,* Boulogne, Architecture aujourd'hui, 1948. és LE CORBUSIER, *Modulor 2. La parole est aux usagers*, Boulogne, Architecture aujourd'hui, 1955.

nyeit, s „mindaz, amit építenek”, formálnak, hosszúságra, szélességre és terjedelemre osztanak fel, még nem élvezte egy olyan mértékrendszer előnyét, amely a zene mértékrendszerével – e zenei gondolat szolgálatában álló munkaeszközzel egyenértékű lenne”.[9]

Ugyanakkor az a kérdés is módfelett izgatja, hogy miképpen lehetne egy ilyen finom, ám jól hasznosítható mértékrendszert egyszersmind emberléptékűvé tenni. A francia forradalom az ész imperatívuszának jegyében, mint meghaladottat vetette el a lábban és a hüvelykben való hosszmérést, s vezette be a *méter*ben számolás absztrakt intézményét. Ez a ma evidenciaként kezelt hosszmérték a francia akadémia javaslata nyomán terjedt el, s nem más, mint a Föld Párizson áthaladó délkörének negyvenmilliomod része; az e mérés alapján meghatározott hosszúságú új alapegység: a méter. Még a pontos mérések befejezése előtt, 1795-ben elkészült az etalon, az ún. „mètre des archives”, egy sárgarézből készült téglalap, keresztmetszete véglapos mérték volt, mai fogalmaink szerint mérőhasábnak is nevezhetnénk. Ideiglenes etalonnak tekintették, a hossza egyébként 443,443 párizsi vonalnak felelt meg. 1798-ig a két, ellenőrzésre kijelölt expedíció eredményeinek összevetése alapján a méter hosszát véglegesen 443,296 vonalnak határozták meg, s ehhez új, ezúttal platinából készült véglapos méterrudat készítettek. E méterrúd 4 x 25,3 mm keresztmetszetű volt. Ma már természetesen nem ez a mérés a méterrendszer alapja (hanem a nem kevésbé absztrakt módon a fény vákuumban időegység alatt megtett hossza), ám hosszasabb magyarázat nélkül is belátható, hogy a méter meghatározásának kidolgozásában semmilyen emberi mérték nem jelent meg.[10] A természettudomány egzakt világában ez természetesen nem okoz gondot, ám olyan gyakorlati tudományokban, mint az építészet ugyancsak problematikus, mert mint Le Corbusier utal is rá, ugyan melyik ember volna pontosan egy vagy két méter magas. Másképpen fogalmazva, szemben a lábon és hüvelyken alapuló térérzékeléshez, a bennünket körülvevő tér mérése a felvilágosodás óta nem emberi léptékhez kapcsolódott, hanem – különböző módokon kiszámolt – fizikai állandókra vonatkoztatott. Az „emberi” mint minőség alatt itt természetesen nem valamilyen naivan romantikus elképzelést kell feltételeznünk, hanem – a *Modulor*-ban feltárt szellemi útvonalból kiindulva – egy olyan, az emberi méretarányokból kiinduló struktúrát, melyet Le Corbusier kamaszkorától

[9] LE CORBUSIER, *Modulor*, Budapest, Magyar Építőművészek Szövetsége, 1971, 16. és 18. o. A 350 példányban (!) megjelent fordítás szerkesztett változata a két *Modulor*-kötetnek.
[10] Röviden lásd LIGETI Imre, *A nemzetközi mértékegység-rendszer: SI és használata,* Budapest, ÉTK, 1979.

fokozatosan ismert fel az építészet klasszikusaiban. „Miféle szabály az – teszi fel a kérdést –, mely rendet teremt, s mely összeköti ezeket a dolgokat? Olyan problémával állok szemben, mely geometrikus természetű”.[11]

Le Corbusier szerint épp az ő kora az, mely a gyorsaság, a dinamika szabta új tempó, új ritmus révén a régi optikai mérésrendszerek felülvizsgálatára hivatott, s ennek alapja a kölcsönösség kell, hogy legyen. Másképpen fogalmazva gondolkodása centrumában egy paradoxon heurisztikus feloldása állt, nevezetesen az, hogyan lehet egyfelől megfelelni a modernitás által diktált új életritmus kihívásának, másfelől pedig az eldologiasodó, elidegenedő gépkorszakban (*civilisation machiniste*) hogyan őrizheti meg a művészet a humanizmus emberléptékét. Ez nem egyedülálló, elszigetelt kísérlet volt a korszakban, hiszen Georg Vantongerloo, Katarzyna Kobro, vagy a magyar Beöthy István ugyancsak próbálkozott hasonló arányrendszerekkel.[12] Le Corbusier még polgári nevén, Jeanneret-ként próbálkozott festményein az aranymetszés alkalmazásával, jóllehet ennek pontos matematikai alapjait csak a háború után számolta ki számára Crussard.[13] A modulor – foglalja össze Csach Gábor – „voltaképpen nem más, mint két egymásra helyezett négyzetbe rajzolt négyzet, ahol a négyzet felezőpontját a téglalapba (két négyzet) írt derékszög háromszög derékszög csúcsa adja. A téglalapba írt feltett karú ember testmagasságát, e geometrikus háló alapján a harmadik négyzet, köldökét pedig – mint a vitruviusi hagyományban, Leonardo és Dürer rajzán is látható – a téglalap felezővonata jelöli ki. E geometriai háló figyelemre méltó szabályosságokat mutat. A harmadik négyzet az eredeti két négyzet mindegyikét az aranymetszés arányában metszi, ugyanígy a testmagasságot a köldök. A négyzetek és az aranymetszés tulajdonságai miatt pedig egyértelműen adódik a már meglévő aranymetszésekből kialakult hármas sor sorozattá alakítása. Mégpedig két kézenfekvő megoldás adódik: az egyik a testmagasság (az egy fél, 113 cm szerinti) másik a kinyújtott kar (a két fél, 226 cm szerinti) felének egységében elvégzett aranymetszeteiből kialakítva. E két sorozat (piros és kék színnel jelzett) értékei adták ki a nevezett arányossági rács univerzális méreteit”.[14]

[11] LE CORBUSIER, *Modulor*, i. m., 25. o. (A fordítást módosítottam.)
[12] Ennek ismeretelméleti, matematikai hátterével részletesen foglalkozik CSACH Gábor, « Az életlendület matematikai konstrukciója », *Ponticulus Hungaricus*, X. évf. (2006) 10. sz., hálózati közlés: http://members.iif.hu/ visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/csach_beothy.html
[13] Lásd LE CORBUSIER, *Modulor*, i. m., 190. skk. o.
[14] CSACH, « Az életlendület matematikai konstrukciója », i. m.

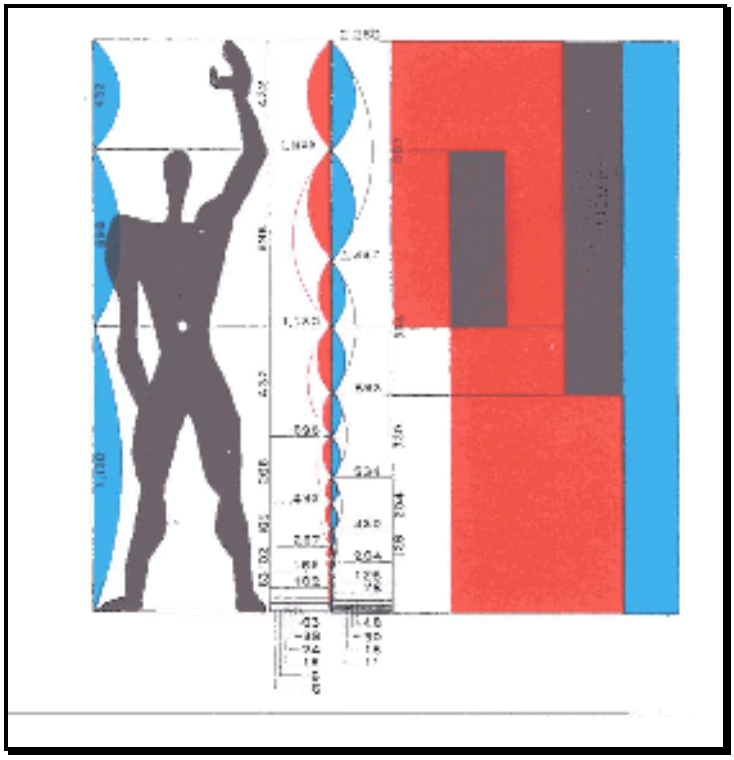

Le Corbusier modulorja (1948)

A modulor megalkotásának célja tehát az volt Le Corbusier szándéka szerint, hogy funkcionális legyen, egyszersmind az emberi arányokból kiindulva új méretrendszerrel dolgozhassanak az építészek, másképpen fogalmazva, hogy léptékrendszerük alapjának az ember harmonikus arányait – s ne a merev méterrendszeren alapuló sematizmust – tekintsék. Ez persze nemcsak a modulorban, de már korai munkái anyagszemléletében is megmutatkozik, mint Granasztói Pál kifejti, „alkalmazta a helyi anyagokat – követ, kavicsot, fát –, alkalmazkodott helyi, táji, időjárási követelményekhez, hagyományokhoz. Az épületek tájba helyezése mélyen izgatta, foglalkoztatta. (…) Még inkább ellene volt a sematizmusnak azzal, hogy kutatta az aranymetszést, a »modulor«-t és más olyan törvényszerűségeket, amelyek az emberi, a természeti arányokra vezetik vissza az építészetet”.[15] Úgy véljük módfelett találó Granasztói Pálnak az a meglátása, mely szerint Le Corbusier-nek talán nem is építészeti tevékenysége az igazán lényeges és időtálló az utókor szempontjából, hanem az a vízió, mellyel megteremtette egy *új építészet poézisét*. Hiszen már a korszakban – Magyarországon is – bírálták a marseille-i Unité d’habitationt, mivel nem következetesen alkalmazza a modulor elvét, s mintha olybá tűnne ezáltal, hogy a modern építé-

[15] GRANASZTÓI Pál, « Le Corbusier, 1887–1965 », in *Az építészet igézetében*, Budapest, Magvető, 1966, 396-402., itt: 399. o. Hazai hatásáról lásd még FERKAI András, « Le Corbusier és Magyarország », in *Űr vagy megélt tér. Építészettörténeti írások*, Budapest, Terc, 2003, 77-84. o.

szet grammatikája a gyakorlatban csorbát szenvedett. „A modulor – fogalmazza meg Bonta János – nem alkalmas a szokásos hosszmértékek, különösképpen nem a méterrendszer helyettesítésére, de figyelemmel hasznosítható igen sok geometriai és geometrián kívüli eszközre, amely az építészek segítségére lehet harmonikus arányok kialakításában. (…) A modulor emberhez kötött léptéket ad, ezért a legnagyobb sikerrel az emberek által közvetlenül használt belső tereknél alkalmazható, azaz azokon az egységeken belül, melyek sorolásával az egész épület létrejön, de a nagy méretek nem a modulor törvényei szerint alakulnak”.[16]

Megítélésünk szerint Bonta, ha nem is fejti ki, de rátapint arra a komplex módszertani, sőt ismeretelméleti problémára, melyet harminc évvel később Bernard Lepetit fentebb idézett gondolata fogalmazott meg, nevezetesen, hogy kizárólag *egyetlen léptékű* redukció nem elegendő a tervezett tárgy összetettségének visszaadásához, több dimenzió elgondolásához az építésznek több modell megalkotása szükséges egy megvalósítandó épülethez. Ez annál is inkább fontos megállapítás, mert a problémát eloldja a nagy múltú, az emberi arány tisztán esztétikai–stílustörténeti vagy matematikaelméleti indíttatású kritikáitól, s jóval inkább a társadalmi gyakorlat, a használat elméletét alapozza meg. Nincs társadalmi és kulturális tértől független, tisztán elméleti, minden aspektust átfogó arány-fogalom, mert a mindennapi élet gyorsan változó gyakorlata, melynek fontos színtere maradt a lakás, az otthon, nem írható le, nem képzelhető el *egyetlen* pontból. A tárgy, a mindennapi élet tehát igényli a multiszkopikus perspektívát, s ezt az építészeti léptékek heterogenitásának is ki kell fejeznie.

3. Amennyiben a fenti gondolatok olvastán megriadt az olvasó, sietünk megnyugtatni: nem találtunk fel semmit, és az emberi arányok történetét sem kívánjuk (nem is tudnánk) adni; ezért is idéztük a mottóban Erwin Panofsky a témáról szóló ismert

[16] BONTA János, *Építészet és tömegtermelés*, Budapest, Műszaki Kiadó, 1963, 79-80. o. Itt tér ki arra a megállapításra, hogy a marseille-i *unité d’habitation* építésekor nem alkalmazta következetesen a modulor arányrendszerét; ez legplasztikusabban a homlokzat kiképzésén érhető tetten. Lásd még Gérard MONNIER, *Le Corbusier. Les unités d’habitation en France*, Paris, Belin–Herscher, 2002, 45-90. o. és Jacques SBRIGLIO, *L’Unité d’habitation de Marseille. The Unité d’Habitation in Marseilles*, Paris – Basel, Fondation Le Corbusier – Birkhäuser, 2004. Bonta munkásságát kritikai szempontból tárgyalom: K. HORVÁTH Zsolt, « A függőleges falu: politikai technológia és közösségképződés a pécsi Magasházban, 1977–1989 », in *A város láthatatlan mintázata. Pécs városa mint az emlékezet helye*, Havasréti József – K. Horváth Zsolt (szerk.), Budapest, Gondolat, 2010, 155-186. o. A teljesség igénye nélkül, a hazai vitákra lásd még *Új építészet – új társadalom, 1945–1978. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból*, Major Máté – Osskó Judit (szerk.), Budapest, Corvina, 1981.

könyvének mértéktartó, de kellően távolságtartó első sorait.[17] Gondolatmenetünket mégsem tartjuk öncélúnak, hiszen analógiaként szolgálnak. Jóllehet az analógiák többnyire csak részlegesen adnak magyarázatot, arra mégis megfelelnek, hogy a feltételezett hasonlóság elvén olyan területet tárjanak fel a gondolkodás számára, mely az eleve nincs benne, így kénytelen máshonnan ötletet meríteni. Épp ezt tettük az építészeti arány/lépték kérdésében, s Bernard Lepetit által kijelölt úton továbbhaladva úgy érezzük, mégis némi tanulsággal szolgálhat az, hogy Le Corbusier olyan léptékrendszerben gondolkodott, melynek kiindulópontja és mértéke az ember. Csakúgy, mint ez az életrajz: az egyén léptékrendszerének alapeleme, ugyanakkor nem egyetlen, partikuláris *ego* történetét kívánja adni, hanem a kulturális formák és gyakorlatok társadalomtörténetén keresztül a korszak magyar társadalmáról és kultúrájáról is óhajt beszélni. Ez a megközelítés korántsem evidens a diszciplínában, így némi magyarázatot igényel.

Carlo Ginzburg egy nagy hatású, sokat idézett, a „nyom" gondolkodástörténetben betöltött központi szerepéről szóló tanulmányában történeti és kulturális példák során igyekezett azt igazolni, mennyiben határozta meg ez a – végső soron szemiotikai – modell gondolkodásunkat és következtetési rendünket. A felidézett történeti és kulturális példák arra szolgáltak, hogy demonstrálja, nem egy „történelem előtti vagy azon kívüli" következtetési rendet igyekszik a modernitásba be-, illetve visszavezetni, hiszen az *eleve* benne van – még a logikai pozitivizmus ideáltípusaként értelmezett Sherlock Holmes-történetekben is. Eszmetörténeti szempontból Ginzburg nem állít kevesebbet, minthogy a 19. századi humántudományok „félreértették" saját hagyományukat, amennyiben nem a nyom-paradigmán alapuló szemiotikai következtetési rendet adaptálták, hanem a természettudomány egzakt mérésen alapuló modelljét igyekeztek másolni, hasznosítani.[18] A társadalomtörténet-írás helyzetével kapcsolatos körkérdésre válaszolva Granasztói György olyképpen fogalmazott, hogy „a történelem mint tudomány módszereit tekintve nem képes követni a természettudományokat. Az ember cselekedetei, alkotásai, intézményei alapján felhalmozódó tudás alapvetően tér el attól a tudástól, amely a nem-emberi, vagy természetes világ megfigyelése és elemzése alapján keletkezik. Az emberi cselekedetek megítéléséhez csak a kulturális környezet, valamint a történelmi helyzet és körülmé-

[17] Vö. Erwin PANOFSKY, *Az emberi arányok stílustörténete*, Budapest, Magvető, 1976, 5. o.

[18] Carlo GINZBURG, « Nyomok. A jel-paradigma gyökerei », in *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*, Budapest, Kijárat, 2010, 13-53. o. Lásd még Krysztof POMIAN, « L'histoire de la science et l'histoire de l'histoire », in *Sur l'histoire*, Paris, Gallimard, 1999, 121-159. o.

nyek által megvont határok megértéséből lehet kiindulni".[19] Szemben a történeti, társadalomtörténeti praxis kapcsán jelentkező, hosszabb-rövidebb ideig divatozó elméletekkel, az olasz *microstoria*, de különösen annak Carlo Ginzburg nevével fémjelzett vonulata túlnyomórészt nem recens (nyelvészeti, irodalomtudományi, antropológiai, gender stb.) elméletekkel igyekszik a történeti megismerést felfrissíteni, hanem épp ellenkezőleg: klasszikus szövegek, szöveghelyek új értelmezését adva törekszik azt megújítani. Ez korántsem véletlen. Az olasz történész szövevényes érvelését gyakran visszavezeti a klasszikus görög és római auktorokig vagy éppen Galileiig, Leibnizig, Peirce-ig, és még sorolhatnánk; példáit nemegyszer a XIX. és a XX. század kimagasló irodalmi teljesítményeiből meríti (Stendhal, Proust, stb.), egyszóval azt mondhatnánk, hogy az a textuális tér, melyet hivatkozásai befognak, ugyancsak tág és gazdag. Bár argumentációi, vagy példáinak szerteágazó vonatkozásai nem könnyítik meg a befogadást, szemlélete mégis újszerű abban a tekintetben, hogy a történeti megismerés általános kulturális, irodalmi, retorikai, filozófiai, pszichológiai, antropológiai, jogi, építészeti stb. vonatkozásait, beágyazottságát emeli ki. Akarva-akaratlanul azt hangsúlyozza, hogy a történeti gondolkodás maga is *térben* és *időben* valósul meg, s ebben a helyzetében és minőségében megannyi szálon keresztül kapcsolódik azokhoz a kortárs teljesítményekhez, melyek explicit vagy implicit módon kijelölik szemhatárát. A történeti megismerést olyképpen tudjuk tehát kitágítani, ha térben és időben kiterjesztjük horizontját. Csakis így tudjuk értelmezni Lucien Febvre bon mot-ját, miszerint „a történelem korának gyermeke", s ezért nem tartjuk képrombolónak ennek a biográfiának az idejével kortárs modulor szándékait itt figyelembe venni. Vajon az ember, mint történetileg megkonstruált, megalkotott tárgy felől szemlélve nem annyira absztrakt-e a Ginzburg által bírált, statisztikai adatsorokkal dolgozó társadalomtörténet, mint amennyire az volt a Le Corbusier által kritika tárgyává tett méterrendszer. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy ez – csakúgy, mint az építészetben – nem a jó/rossz-ellentétpárban gondolható el – vagyis, hogy a „mikro" a jó, a „makro" a rossz, ennek feltételezése messze áll e sorok írójától –, mindössze a történelemben elsikkadó emberlépték mivoltát tesszük itt szóvá. A lépték szót kér magának. De volna itt még valami.

[19] GRANASZTÓI György, « Ha nincs társadalomtörténet, miért van? », *Korall*, 5–6. (2001. ősz–tél), 192-203., itt: 195. o.

4. Az 1970-es években többeknek szemet szúrt, de legalaposabban feltehetően Hubert Damisch fejtette ki, hogy Viollet-Le-Duc fentebb érintett szótárának szerkezete magában hordozza a strukturalizmus legfontosabb formai sajátosságait, elsősorban az építészet és az alkotóelemek rész/egész viszonylatában.[20] Némileg sommáson azt is mondhatnánk, hogy a francia építész szótárában persze szinte minden kor és irányzat kedvére megtalálja saját előzményét, Damisch a strukturalizmus számára oly fontos és meghatározó struktúrákat, míg Lepetit a társadalomtörténet számára központi jelentőséggel bíró lépték fogalmának heurisztikus használatát fedezte fel benne. Valójában a lépték megválasztása és a perspektíva kijelölése megváltoztatja kérdésfeltevésünket, s ennek nyomában, az emberi társadalomban működő társas normák *versus* egyéni ambíciók, szándékok problémája merül fel.

A strukturalizmus túlzottan determinált emberképe és az utóbbi időszakban megszaporodott élettörténeti kutatásokban gyakran túlzottnak tűnő „autonómia" dilemmája természetesen nem először kerül a társadalomtudományos kritika tárgylencséjére. A társadalmi struktúrák kényszerítő erejéről és az alulról építkező, a hangsúlyt az ízlésválasztások lehetőségeire helyező konstrukcionista szemléletet már Pierre Bourdieu is integrálni óhajtotta a „habitus" fogalmában, jóllehet komplex elmélete elsősorban az ízlés és az osztály-hovatartozás összefüggését vizsgálta, amennyiben felfogása szerint a fogyasztás és a társadalmi szerveződés kapcsolódási pontjai a társadalmi osztály kontextusában keresendők.[21] Ezt a bensővé tett, internalizált, de a társadalmi világ észlelését mintázó objektív helyzetet nevezi a francia szociológus habitusnak; ez utóbbi azonban az ízlésválasztás révén szimbolikusan újratermelődik, s ezáltal fenntartja az osztályok helyzetét.[22] Jóllehet a habitus elvben ugyanannyira strukturáló, mint amennyire strukturált, Bourdieu nagy hatású, ám széles körben bírált ízlés-, sőt egyre inkább fogyasztáselméletként értett teóriája mégis a strukturált választás meghatározottsága, rutinizáltsága mellett optált, amennyiben – írja Leibniz nyomán – „cselekedeteink három-negyedében automataként viselke-

[20] Vö. Hubert DAMISCH, *Viollet-Le-Duc, l'architecture raisonnée*, Paris. Hermann, 1964, 14. skk. o. és Denis HOLLIER, « Architectural Metaphors », in *Architecture Theory since 1968*, K. Michael HAYS (ed.), Cambridge, MIT Press, 1998, 192-197. o.
[21] Vö. HADAS Miklós, *A modern férfi születése*, Budapest, Helikon, 2003, 5-37. o.
[22] Magyarul kitűnő összefoglalást ad WESSELY Anna, « Előszó: A kultúra szociológiai tanulmányozása », in *A kultúra szociológiája*, Wessely Anna (szerk.), Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan kollégium, Budapest, 2003, 7-27. o. és SIMÁNYI Léna, « Bevezetés a fogyasztói társadalom elméletébe », *Replika*, 51–52. sz. (2005), 165-195. o.

dünk".[23] Ha azonban a tudás szerveződésének élettörténeti összetevőit tanulmányozzuk, vagyis azt, hogy az egyén tudatától független objektív adottságokból a habitualizáció folyamatában miképpen épül fel egy szubjektív társas valóság, s azt találjuk, hogy a habitus minden adott, minden előleges elutasítására tör egy ifjúkorában megerősödő politikai, esztétikai, életmódbeli, végül tudományos szemléletmód hatására, akkor megtartható-e a habitus rögzített fogalma? A *microstoria* oldaláról épp az életrajz társadalomtörténeti hasznáról értekező Sabina Loriga vetette a szociológus szemére, hogy szemléletének rigiditása okán nem tudja vizsgálni azokat az eseteket, melyek nemcsak hogy nem férnek bele elképzelésébe, de minden szempontból ellentmondanak neki. Ilyen példa lehetne máskülönben a Pireneusokban található Denguin faluból származó, ám az akadémiai világ tetejére érkezett Pierre Bourdieu saját élettörténete, mely biografikus vakfoltként jelentkezik nemcsak a habitusfogalma, de oktatásszociológiája felől nézve is.[24]

Az igazság az, hogy Mérei Ferenc élettörténete sem illeszkedik a francia szociológus elképzelésébe, ám a habitus fogalma mégis rendre feltűnik a biografikus neveléstudományi vizsgálatok szótárában, elsősorban a habitus, a nevelés, valamint az építés/építészet viszonylatában[25] – nyilván nem véletlenül, hiszen Bourdieu-t is elsősorban Panofsky a gótikus építészet és a skolasztikus gondolkodás összefüggéséről szóló tézisei inspirálták saját konceptusa kidolgozásában.[26] Érthető persze, hogy a szociológia természetéből fakadóan a társadalmi törvényszerűségek feltárásában érdekelt, ám a társadalomtörténet nagy előnye ezzel szemben az lehet, hogy – még a korlátozott determinizmusba is torkolló szemlélettől távolodva – „a" szabálytól akarva-akaratlanul elütő eseteket is vizsgálni tudja, s ezzel árnyalni képes a társadalmi világ sokszínűségét, komplexitását. Sőt, alkalmasint arra is rá tud mutatni, hogy a társadalmi világ objektív és szubjektív szférái – vagyis a normák, szabályok, mint kötöttségek, és a lehetőségek, mint strukturált választások – között a habitus

[23] Lásd Pierre BOURDIEU, *La distinction. Critique sociale du jugement*, Paris, Minuit, 1979, 553. o. Az igazság kedvéért tegyük hozzá, hogy e passzusban a szerző épp azt veti az értelmiségiek szemére, hogy a logocentrizmus és az intellektualitás okán nem észlelik e meghatározottságot, mely szerinte a társadalom túlnyomó többségét jellemzi.

[24] Vö. Sabina LORIGA, « La biographie comme problème », in *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*, J.acques Revel (szerk.), Paris, Gallimard/Seuil, 1996, 209-231. o.

[25] Lásd Lothar WIGGER, « Habitus und Bildung. Einige Überlegungen zum Zusammenhang von Habitustransfor-mationen und Bildungsprozessen », in *Reflexive Erziehungswissenschaft. Forschungsperspektiven im Anschluss an Pierre Bourdieu*, Barbara Friebertshäuser, Markus Rieger-Ladich, Lothar Wigger (Hrsg.), Wiesbaden, Verlag für Sozialwissenschaften, 2009, 101-118. o.

[26] Erwin PANOFSKY, *Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás*, Budapest, Corvina, 1986. Lásd WESSELY Anna, « Szocioanalízisben », *BUKSZ*, XVI. évf. (2005) 3. sz., 220-230. o.

még a legszorongatottabb helyzetekben is ki tudja alakítani, meg tudja fogalmazni a (strukturált) lehetőségek skáláját. Jelen értekezésben tehát a lehetőség, a választás fogalma tehát egy *történeti viszonyt* fogalmaz meg. Ebben az értelemben Mérei Ferenc élettörténete a szociológiai tézis ellenpontja: osztályhelyzete, a két háború közötti időszakban különösen meghatározó, társadalmi státuszként kezelt „zsidó származása" (az idézőjeleket is indokolni fogjuk), az oktatásban, mint elsődleges szocializációs közegben elért gyenge eredményei finoman szólva sem predesztinálták arra, hogy sok fontos, megkerülhetetlen mű szerzőjeként a magyar pszichológia egyik legfontosabb alakja legyen. Ez az életrajz éppen arra óhajt rámutatni, hogy a habitus kényszerítő ereje ellenére, az oktatási piac a társadalmi egyenlőtlenségeket újratermelő mivolta mellett *léteznek* olyan társas kontingenciák révén megerősödő, kontúrt kapó egyéni ambíciók, melyek kiemelhetik az egyént osztályhelyzetéből. A habitus bourdieu-i fogalma, úgy tűnik, mikro-szinten nem tud elszámolni ezekből a horizontális társadalmi szerveződésekből, a társadalmi (városi) tér sajátosságaiból fakadó kontingenciákkal, melyek mégis kifejezik a „mi" társas és az „én" egyéni képződését, formálódását, s melyeket – mint az V. fejezet végén kifejtjük – a korszakban talán jobban kifejez az „egzisztencia" fogalma. A továbbiakban tehát a habitus fogalmát nem szigorúan bourdieu-i értelemben, hanem a beállítódások, a késztetettségek és az ambíciók konfigurációjának leírására használjuk, melyek az egzisztenciában rögzült énképet mintázzák.

Méreinél, ifjúkori élettörténete előre haladtával egyre kontúrosabbá és erőteljesebbé válik a *homo faber* figurája: miközben alkot, ír és jövőt épít, önmagát is alkotja, formálja, építi. Megint csak az építészet metaforájánál lyukadtunk ki! Többször visszatérünk majd Michel Foucault-nak arra a nevezetes, Charles Baudelaire-t kommentáló szöveghelyére, ahol úgy fogalmaz, „modernnek lenni nem annyit tesz, hogy úgy fogadjuk el magunkat, ahogyan a múló percek sodrában vagyunk, hanem önmagunkat bonyolult és nehéz munkafolyamat (*élaboration*) tárgyának kell tekintenünk".[27] Építés, megmunkálás, alkotás: minél inkább formálja tehát valaki önmagát, annál nagyobb szuverenitásra tehet szert, s mennél nagyobb a szuverenitása, annál kevésbé van a meghaladni vágyott társadalmi normákra utalva.

Az „én" társas percepciójára az elemzés céljainak függvényében több kifejezést is alkalmaznak a társadalomtudományok, manapság talán az „identitás" koncep-

[27] Michel FOUCAULT, « Qu'est-ce que les Lumières? », in *Dits et écrits*, Paris, Gallimard, 1994, IV. kötet, 564. o.

tusa divatozik leginkább, ám ezt a kezdet kezdetén elvetettük egyrészt a közéleti túlhasználatból fakadó jelentéshígulás, másrészt a fogalomhoz tapadó *szerepszerű*, részben *megfeleléselvű* konnotációk okán. (A szerep-igény az élettörténet időskori részében érhető csak tetten, de ott is a szerep-formálás igényével lép fel, nem a megfelelésével.) Az identitás továbbá azért sem a megfelelő segédfogalom, mert a címben és így az értekezés középpontjában az a tézis áll, hogy Mérei Ferenc élete első felében nem választott, hanem kényszerűségből állt *kívül* a társadalom normál fogalmán. Iskolai curriculuma, szüntelen iskolaváltásai – bourdieu-i értelemben – kudarctörténetet rajzolnak, a numerus clausus árnyékában és rossz bizonyítványa fényében egyetemi felvételije sikertelen, s ez utóbbi az országon is kívülre viszi. Hazai igazolásokkal birtokában csatlakozik a Francia Kommunista Párt magyar szekciójához, de pártszerűtlensége miatt kizárják, ugyanakkor emigránsléte a már akkor is multietnikus francia társadalmon is kívül tartja. Hazaérkezése után nehezen illeszkedik be az egyik oldalt a pszichoanalízistől dominált, a másik oldalt az erős orvostudományi szemléletű pszichológiai életbe, mivel a francia társadalomtudomány társas vezérlésű szociologizmusa határozta meg képzését, szemléletét. Az 1938 után elfogadott zsidótörvények a szó jogi, törvényi értelmében is kívül helyezik a társadalom fogalmán. Míg ő ukrajnai munkaszolgálatosként, addig családja – felesége, Mérei Vera (sz. Molnár Veronika), két kislánya (Eszter és Anna), továbbá édesanyja – a német megszállást, de még inkább a nyilas hatalomátvételt követő terror törvénynélküliségében – a Giorgio Agamben által – „puszta életnek" (*zoé*) nevezett, az emberi minőség minimumától megfosztva élték életüket.[28]

Jelen értekezés középpontjában tehát az a tézis, illetve problematika áll, hogy a külső körülmények okozta, jelentésében egymásra rakódó peremhelyzet-élmény mennyiben mintázta az ifjú Mérei Ferenc a társadalmi világról alkotott, formált percepcióját. Abból a hipotézisből indulunk ki, s ezt igyekszünk igazolni, hogy a habitus kapott, előleges elemeit fokozatosan elhagyni és helyettesíteni igyekszik, s bár a peremhelyzetből törekszik kitörni, erre gyakorlatilag 1945-ig nincs igazán lehetősége, nem sikerül neki. Tematikailag az értekezés e köré a hipotézis köré települt, s ebből következik, hogy nem Mérei Ferenc teljes élettörténetét mutatja be, csak a kívülség, pontosabban a peremhelyzet és az önkép egzisztenciális rögzülésének és habituálissá

[28] Giorgio AGAMBEN, *Homo sacer. Sovereign Power and Bare Life*, Stanford, Stanford University Press, 1998, különösen 71. skk. o. Lásd még Stany GRELET – Mathieu POTTE-BONNEVILLE, « Une biopolitique mineure. Entretien avec Giorgio Agamben », *Vacarme*, no. 10 (2000), hálózati közlése: http://www.vacarme.org/article 255.html

válásának egymást formáló hatását. Ebből fakadóan vélelmezhető lenne, hogy pusztán kronologikusan igyekszünk bemutatni az életrajzot, vagyis felmerülhetne a fejlődésregény „gyanúja", ám – mint a II. fejezetben rámutatunk – a peremhelyzet, így vagy úgy, az élettörténet más szakaszaiban is felbukkan. Az idős Mérei Ferenc körül kialakult, s maga által is jócskán alakított kultuszt azért vettük tehát az időrendi feldolgozás elé, mert ebben az időszakban a kívülséget, a peremhelyzetet beledolgozza önazonosságába; úgy tünteti fel, hogy az *sorsszerű*, vagyis a saját magáról alkotott kép inherens eleme. Ennek az időszaknak fontos szövegdokumentumait adják azok az irodalompszichológiai elemzései, melyeket Szabolcsi Miklós meghívására adott a bölcsészkaron. Nos, ez a sorozat egyfajta summázatát adja az irodalomhoz való viszonyának, a választott szövegek pedig nemcsak esztétikai és/vagy lélektani szempontból kerültek be a válogatásba, de – mint azt ott részletesen kifejtjük – élettörténeti, önértelmező szerepük is detektálható. A deviancia sorszerűsége szempontjából a kulcsszöveg a „Deviancia és reménység" című, jórészt Kassákról írás, melynek centrumában a *déviance volontaire*, az önként vállalt kívülállás attitűdje, mely „nem »kívül marad«, hanem kilép az elfogadott tartományból, nem vállalja annak konformitását, normatív függőségét".[29]

Illő megjegyeznünk, hogy a peremhelyzet és az élettörténet összekapcsolása korántsem új fejlemény; Erős Ferenc már Mérei Ferenc halála után nem sokkal leszögezte, hogy az „emigráns volt, belső emigráns, kiközösített, diszkriminált és üldözött, aki a legszélsőségesebb »marginalitás«, a pusztulásra ítélt munkaszolgálatos helyzetéből tért vissza – a diadalmas »felszabadítók« oldalán – (…) ugyanabba a társadalomba, mely korábban őt is kirekesztette".[30] Ebből vonja le a következtetést Erős, hogy „Mérei egész életművének középpontja – az együttesség mellett – az informális stratégia, a peremhelyzet problémája".[31] Kétségtelen, s ezt igyekszik a részletekig menően tisztázni ez az életrajz, hogy ez igaz, ugyanakkor nem mindegy, hogy a helyzet elszenvedése és sorsszerű vállalása között milyen élmények, szándékok és ambíciók mintázták ezt a tudatot. Az is egyértelmű, hogy 1945 után megszűnik Mérei peremhelyzete, hiszen a Magyar Kommunista Párt, majd a Magyar Dolgozók Pártja égisze alatt a magyar pszichológia és pedagógia vezető személye lett; ebben a

[29] MÉREI Ferenc, « Deviancia és reménység. Irodalompszichológiai elemzés », in *„Vett a füvektől édes illatot". Művészetpszichológia*, Budapest, Múzsák, 1986, 71-81., itt: 72. o.
[30] ERŐS Ferenc, « A marginális identitás problémája Mérei Ferenc életművében », in *Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulója alkalmából*, Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.), Budapest, Animula, 1989, 28-29. o.
[31] ERŐS, i. m., 29. o.

státuszában aligha nevezhetjük marginális személynek, jóllehet a pártbizalom elvesztése után, 1950. márciusától újfent a margóra szorul, s marad is egészen 1956-ig. Ez utóbbi folyamat feltárására, csakúgy, mint a forradalom utáni bebörtönzés, illetve az idősebb kori pozíció értelmezésére a teljes életrajz megírása ad majd lehetőséget, jelen értekezés kitűzött célja okán ezt nem tekinti feladatának.

5. Az élettörténet naivan feltételezett lineáris rendjének megbontása mellett azonban még egy fontos, nem tematikai, de módszertani érv szólt. Az 1909-ben született Mérei Ferenc 1986-ban halt meg, élete, munkássága éppannyira része a történelemnek, mint amennyire része a kommunikatív emlékezetnek. A kortörténet-írás (*l'histoire du temps présent*, *Zeitgeschichte*) megkerülhetetlen sajátossága, hogy tárgyára nem tud ugyanazzal a tekintettel pillantani, mint a középkori vagy a kora újkori társadalom kutatója, mert – mint Pierre Nora és mások rámutattak az elmúlt három évtizedben – mindig ott van az emlékezet mindinkább primátusra törő szemszöge.[32] Ez az oral history, az életút-interjúk révén mind lehetőségében, mind módszertanában kitágítja, ugyanakkor az emlékezők, a tanúk autoritása, de még inkább a visszatekintő elbeszélések időkezelése és homogenitása miatt valamelyest be is határolja a vizsgálat szemhatárát; ebből fakadóan jelen értekezés az emlékezettel szemben a *történeti megismerés* mellett foglal állást, mégpedig több okból. Szemben az emlékezettel szembeni történészi ódzkodással, e sorok írójának problémája nem a szóbeli források történeti „hitelességével" van; ezt másutt részletesen megírtuk.[33] Sokkal inkább azért látjuk problematikusnak, mert az ilyen természetű dokumentumok, elbeszélések többnyire az életút linearitását, homogenitását, befejezettségét tárják elénk, dacára annak, hogy az a saját idejében, alakulása során sem egymásra logikusan következő, sem egynemű, sem befejezett nem volt. Az olasz *microstoria* mikrotársadalomtörténeti életrajzi eljárása az „én"-t, az egyént inkább a mindennapos konfliktusokban, kisebb-nagyobb csetepatékban megnyilvánuló megélt tapasztalat fényében kívánja vizsgálni. Kevésbé a lineáris módon elmesélt tanúságtételekre koncentrál munkája folyamán, merthogy azok akarva-akaratlanul az „én" retrospektív módon kikerekített, elrendezett „arcélét" mutatják, hanem azokban az egyéni élmé-

[32] Lásd pl. Pierre NORA, « A megemlékezés kora », in *Emlékezet és történelem között*, K. Horváth Zsolt (szerk.), Budapest, Napvilág, 2010, 298-326. o.
[33] Vö. K. HORVÁTH Zsolt, « A történeti tanúságtételről », *BUKSZ*, 1998. tél, 379-381. o. és K. HORVÁTH Zsolt, « Naplók és memoárok mint 'lehetséges történelmek' », *Alföld*, LI. évf. (2000) 5. sz., 81-99. o.

nyekben, a külső politikai-társadalmi világgal való konfrontációkban keresi az individuum különösségét, amelyek az „én” egyediségének, helyettesíthetetlenségének forrásai. Különösen problematikus tehát, hogy az interjú múlthoz való viszonya *nem dialogikus* természetű, a megjelenítendő „én” nem dinamikájában, hanem – az interjú készítésekor érvényes – *statikus állapotában* rögzül. Másképpen fogalmazva, az egykor élt szubjektumot nem mint viszonyokban élőt föltételezi, hanem a mindenkori jelen tekintetét, politikai, társadalmi, erkölcsi, esztétikai beállítódásait társítja egy elmesélt múltbéli „én”-hez. A szöveg valósága jelentősen leegyszerűsíti, kikerekíti, problémamentessé teszi a múlt komplex valóságát, s nem tudja megmutatni azt, ami *a múltban befejezetlen maradt, ami terv, elképzelés vagy reménység volt, de sosem valósulhatott meg*. A konfliktusokban megmutatkozó, vitatkozó, cselekvő „én” azonban nem csak az életút *véghez vitt* részére enged rákérdezni, de a lehetőségekre, az elképzeltre és a hipotetikusra is. A fentebbi megjegyzéseim azonban nem jelentik azt, hogy az értekezés nem használna fel szóbeli forrásokat. Ám az interjúkban talált – ginzburgi értelemben vett – „nyomokat” igyekszem „kíméletlen módon” kijátszani más kútfőkből (hivatalos jegyzőkönyvek, feljelentések, ügynöki jelentések, privát és hivatalos levelezések, stb.) nyert információknak. A célunk nem az így szerzett, egymásnak olykor gyökeresen ellentmondó adatok korrigálása, mint inkább egy *több szempontú történeti elemzés* megvalósítása; az egymás mellett élő, alkalmasint összeegyeztethetetlen történeti valóságok együttlátó, szinoptikus módszere mellett törünk lándzsát. Amennyiben igaz, hogy egyetlen ember sem uralhatja az életéről szóló történetek összességét, hogy sokszor nincs tudatában annak, hogy miként vélekednek róla, úgy egy ilyen többirányú, szinoptikus biografikus módszer azzal az előnnyel járhat, hogy visszaadja a történetírásnak a komplex, nem lineáris történeti időt, s egyszersmind megadhatja az esélyét annak, hogy az egyént ne saját szubjektuma, hanem a szó legszorosabban értelmében mikro-társadalmi kontextusa felől közelítsük és értsük meg. Az én és a kontextus viszonyának alaposabb megértéséhez azonban tegyünk még egy – képi – kitérőt.

Aki már hallotta Lucien Hervé nevét, az többnyire az ún. építészeti fotográfia formanyelvének megteremtőjeként ismeri. Az Elkán László néven 1910-ben Hódmezővásárhelyen született ifjú Hervé tíz éves korában családjával együtt Budapestre költözött, s terézvárosi lakosok lévén az édesanya a – később tárgyalandó –

Bulyovszky (ma: Rippl-Rónai) utcai főreáliskolába járatta fiát.[34] A kis Elkán csak egy évvel járt a Mérei későbbi szűkebb baráti köréhez tartozó Lux László alatt, ennél azonban meghatározóbb lehetett a Munka-kör előzményének is tekinthető Szocialista diákok köre, ahová 1928-as távozása előtt minden bizonnyal megfordult.[35] Az építészet és a fotográfia – utóbb döntőnek bizonyuló – találkozásának apropóját történetesen éppen Le Corbusier Marseille-ben épülő unité d'habitationja adta, amennyiben a *Plaisir de France* nevű lap megbízására utazott Hervé a színhelyre, s készített egyetlen nap alatt 650 képet az épületről.[36] Ez döntőnek bizonyult, amennyiben nemcsak a lap, de maga Le Corbusier is roppant elégedett volt, s levélben azt üzente a fotográfusnak, hogy: „önnek építész lelke van".[37]

Lucien Hervé: Le Corbusier a Modulorral (1952)

Lucien Hervé: Kurtág György (1985)

Ez az úttörő szerepe abban öltött testet, hogy az unité d'habitationban nemcsak a tömeges lakásépítésből való kitörés lehetőségét ismerte fel, de Hervé – Granasztói Pálhoz hasonlóan – ráérzett Le Corbusier épületének súlya, tömege mögött annak poétikájára, költőiségére is; ezzel nem dokumentumfotókat készített, hanem képei

[34] *A Budapesti VI. kerületi m. kir. állami főreáliskola értesítője, 1920–1921*, PÉCH Aladár (szerk.), Budapest, k. n., 1921, 14. o. Az 1921–1922-es tanévtől vette fel az iskola Kemény Zsigmond nevét, 1925-től pedig a reáliskola nevet. Itt érettségizett közepes eredménnyel Elkán László 1928-ban, lásd *A Budapesti VI. kerületi m. kir. állami Kemény Zsigmond reáliskola értesítője, 1927–1928*, PÉCH Aladár (szerk.), Budapest, Kiadta az iskola igazgatósága, 1928, 64. o.
[35] *Biró Gáborné–interjú*, készítette K. Horváth Zsolt 2004–2005-ben.
[36] *Lucien Hervé–interjú*, készítette K. Horváth Zsolt, Párizs, 2005. február 2.
[37] BATÁR Attila, *Lucien Hervé*, Budapest, Héttorony, é. n. [1992], 56. o.

két síkban értelmezték az architektúra három dimenzióját. Sokan rámutattak már, hogy túlzott leegyszerűsítés Hervét pusztán építészeti fotográfusként jellemezni, hiszen más műfajokban is jelentősek az életművét alkotó képek. Fotográfiájának talán leglenyűgözőbb sajátossága azonban kétségtelenül az a fajta – elsősorban Piet Mondrian piktúrája által inspirált – a természetes formákban is a megbúvó geometrikusságot felfedező *konstruktivista* látásmód, mely városi és tájképeit, sőt nemegyszer portréit is áthatotta. A bal oldali, Le Corbusier-t ábrázoló képpel óhatatlanul visszakapcsolódunk a fentebb fejtegetett modulor-elképzeléshez, az ember és a lépték kérdéséhez, mely Hervére is óriási hatást gyakorolt, ám továbbfolytatva a fentebbi fejtegetéseket – valamint a már Kracauer, továbbá a történeti megismerés és a képiség összefüggését – vegyük górcső alá a Kurtág-portrét. Vajon milyen tanulságot vonhatunk le témánk szempontjából arra nézve, hogy Hervé felmondva a portré a fejre, az arcra összpontosító sajátosságát, szuperközelijével kimetszi a profilból megjelenített arc egy részét, ugyanakkor belefoglalja a képbe a ceruzát tartó, komponáló kezet? Persze túlzottan összetett lenne a portré, ezen belül a fotográfiai portré ismérveit taglalni, itt mindössze arra az egyetlen mozzanatra utalnánk, mely a részben homályosan maradó, némileg életlen arc és az éles, munkában lévő kéz *többletét* fejezi ki. A portrénak ez a felfogása nem elsősorban az arc alkotóelemeinek egyediségében találja meg az individuum különösségét, hanem azt másodlagossá teszi, s a valóságból kimetszett kép valójában az alkotás, a tett, a munkálkodás *függvényében* tekint az emberre. A portrét manapság egyre kevésbé tartjuk az egyén apoteózisának, sőt a megörökített személyt egyre kevésbé gondoljuk ábrázolt modellnek; mint Jean-Luc Nancy kötete kapcsán Bacsó Béla megfogalmazta, a portré nem ábrázolja a szubjektumot, hanem olyan viszonyként és viszonyban fogalmazza meg, ami csak a műben és a mű által van.[38] Hervé fényképe éppen ilyen viszont hoz létre, amennyiben beállítása azt sugallja, hogy nem az arc, hanem a – feltehetően a kottára vetülő – tekintet és a ceruzát tartó, s így az alkotást, a munkát kifejező kéz gesztusa által teremtett *viszony* a portré lényege: a kép centrumában Kurtág mint cselekvő, alkotó ember áll. A megváltoztatandók megváltoztatásával ez azt jelenheti számunkra, hogy a biográfiát, ahogyan már a *microstoria* kapcsán is fejtegettük, egy viszonyokban élő ember történetének tekintsük, egy olyan alulról építkező, a társadalom mikrokomponensétől kiinduló emberléptékű társadalomtörténetnek, mely ugyanakkor te-

[38] Vö. Jean-Luc NANCY, *A portré tekintete*, Budapest, Műcsarnok, 2011, 19. o. és BACSÓ Béla, « A portréművészetről », *Élet és Irodalom*, LV. évf. (2011. március 25.) 12. sz., 32. o.

kintetbe veszi az alkotó, a munkálkodó ember önformálását is; a kettő közötti viszonyt feltételezi egymást, egyik a másik nélkül elképzelhetetlen, egymásra hatásuk dokumentálása és értelmezése e biográfia tétje.

E megállapítás különös rezonanciát kaphat attól, hogy jelen értekezés témáját egy pszichológus, Mérei Ferenc életrajza alkotja, aki mint az önmegfigyelésben és -elemzésben igen jártas ember valószínűleg jóval többet tudhatott erről, mint az utókor történésze. Ez még akkor is így van, ha Marc Bloch és különösen Lucien Febvre óta a történeti tények lélektani tényként is jelentkeznek a történeti megismerésben; ezért javasolta az utóbbi a pszichológusokkal történő szoros együttműködést.[39] A történelem és a lélektan együttműködésének lehetőségeit kutató ismert holocaust-történész, Saul Friedländer olyképpen pontosította e dilemmát, hogy az ilyen témával dolgozó történésznek éppenséggel az lehet a feladata, hogy a külső valósággal szemben kialakítható egyéni autonómia lehetőségeit kutassa munkája során.[40] Az ún. pszicho-történeti kutatások azonban – mint Friedländer, vagy magyar viszonylatban Lackó Mihály is rámutattak – sokszor a lélektani azonosság, az analógia eszközével élnek magyarázataik során, mely a kutatói naivitáson túl épp a kontextus sajátosságának figyelmen kívül hagyását implikálja. Az építészeti konstrukcionizmus mintájára kialakított, fentebb tárgyalt „léptékek" analógiáján túl tehát az is perdöntő lehet, hogy ne „vetítsük bele" mai tudásunkat olyan történeti helyzetekbe, személyek gondolkodásába, melynek teljes rekonstrukciója nem áll az utókör történészének módjában. Siegfried Kracauer már idézett *Történelem: a végső dolgok előtt* című művében úgy vélte, hogy a történész ideáltípusa az *idegen*, aki mindenre rákérdez, mert semmit sem tekint evidenciának. Ezt a gondolatot továbbfolytatva Michel de Certeau olyképpen fogalmazott, hogy a történésznek az idegent, az ismeretlent kell felfedeznie saját kultúrája, saját történelme rutinizált cselekéseiben; úgy vélte, hogy az idegenség, az idegen tekintet, a semmit evidenciának nem tekintő, mindenre rákérdező kutatói attitűd: kognitív erőforrás. Nem leküzdésre váró hátrány vagy hiányosság, hanem a történelem, a társadalom és a kultúra megértéséhez vezető út első építőköve.

[39] Marc BLOCH, *A történész mestersége. Történetelméleti írások*, Benda Gyula (szerk.), Budapest, Osiris, 1996, 134. o. és Lucien FEBVRE, *Combats pour l'histoire*, Paris, Armand Colin, 1953, 235. o.
[40] Saul FRIEDLÄNDER, *Histoire et psychanalyse. Essai sur les possibilités et les limites de la psychohistoire*, Paris, Seuil, 1975, 77. o.

A múltban nem az azonosat, az analógiát kell keresnünk, hanem épp az idegent.[41] Ez utóbbi felfedezése és módszeres alkalmazása a történeti megértés esélye.

[41] Michel DE CERTEAU, *L'écriture de l'histoire*, Paris, Gallimard, 1975. Magyarul: Michel de CERTEAU, « Történelem és struktúra », in *A történelem anyaga. Francia történetfilozófia a XX. században*, Takács Ádám (szerk.), Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2004, 137-144. o. Lásd még LACKÓ Mihály, « Széchenyi–értelmezések: lélektan és szövegtan », *BUKSZ*, IX. évf. (1997) 3. sz., különösen 305. sk. o.

I. FEJEZET

AZ ÉLET ÉS AZ ÉLETRAJZI TÉR

„La carte de notre vie est pliée de telle sorte que nous ne voyons pas une seule grande route qui la traverse, mais au fur et à mesure qu'elle s'ouvre, toujours une petite route neuve."

Jean Cocteau: Le grand écart

„Életünk térképe úgy van összehajtva, hogy nem egy nagy főutat látunk rajta, hanem ahogy fokozatosan kinyílik, mindig egy új kicsi utat."

Jean Cocteau: A nagy mutatvány (Pór Judit fordítása)

Az életrajzírás dilemmái

Az életrajz: *intézmény*, mondja elméleti–kritikai tanulmánya összefoglalásában Jean-Claude Passeron, s e kijelentés súlyát sokszorosan érezhetik mindazok, aki a kortárs társadalomtudományok és az empirikus életrajz kihívásának kereszteződésében igyekszik munkáját létrehozni, elhelyezni.[42] Intézmény, mert nemcsak hogy az egyik legősibb, jóllehet korszakonként változó történeti–irodalmi műfaj,[43] melynek nincs születési időpontja, de az életrajzi gondolkodás – a második világháború utáni Európában az igazolási eljárások nyomán vagy a kortárs társadalmakban a munkahelyi CV-k révén – politikai téttel bíró *társadalmi gyakorlattá* vált. E praxis, mint ahogyan 1946-ban Lukács György rámutatott, egyre inkább átitatja a mindennapi élet döntéseit, így könnyűszerrel előfordulhat, hogy valaki, akarva-akaratlanul is, a társadalmi kényszerek láthatatlan súlya alatt az önéletrajzát éli, „írja", s nem a voltaképpeni

[42] Jean-Claude PASSERON, « Le scénario et le corpus : biographies, flux, itinéraires, trajectoires », in *Le Raisonnement sociologique. L'espace non-poppérien du raisonnement naturel*, Paris, Nathan, 1991, 185-206. o.

[43] Lásd Sabina LORIGA, « Biographical and Historical Writing in the 19th and 20th Century », *előadás*, Yale University, MacMillan Center, 2008. február 18. (Ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.)

életét éli.[44] Nos, látszólag ennek az életrajz-íráshoz mint tudományos vagy irodalmi tevékenységhez nincs túlzottan sok köze, hisz az egyik egy tudományos vagy művészeti mezőben íródik, míg a másik egy reflektálatlan, társadalmi rutincselekvés, ám valójában – mint erre többek között Philippe Lejeune is rámutatott – az életrajzírás és az önéletrajzírás *intézményesedése* visszahat gondolkodási folyamatainkra. Így önkéntelenül is, talán mindahányan valamennyire „írjuk" az életrajzunkat, vagyis számolunk cselekedeteink, hiteink, ambícióink utóidejűségével, még akkor is, ha ezt gyakran nem tudatosan tesszük. (E kitétel, mint látni fogjuk többszörösen be fog igazolódni a biográfia regisztereinek szétválasztásakor.)

Mint legújabban François Dosse írja, az életrajzírás szerte a világon könyvesboltok polcait megtöltő sikerműfaj, melynek túlnyomó többségét nem professzionális történészek, egyetemi kutatók, de műkedvelők, újságírók, politikusok írják, s melynek célja éppen a régi, bevett műfajból adódó lukratív előnyök kiaknázása.[45] Jóllehet jelen értekezésnek nem feladata az életrajzírás társadalmi gyakorlatával, szociológiájával foglalkozni, annyiban mégis számottevő e jelenség, amennyiben *visszahat* a társadalmi világ életrajzi felfogására; e szegmenst, különösen értelmiségiek esetében, érdemes lesz szem előtt tartanunk.

A biográfia tehát rendkívül változékony, nehezen definiálható műfaj, hisz a naiv életrajztól a bonyolult narratív stratégiákkal átszőtt posztmodern regényen át egészen a társadalomtudományos gondolkodásig (szociológia, pszichológia, történelemtudomány, irodalomtudomány, művészettörténet) valamilyen formában mindenképpen érintkezünk életünk során e problematikával. Amennyiben ismert, írásos hagyatékkal bíró személyről, értelmiségiről, művészről, íróról van szó, úgy tovább bonyolítja a helyzetet az élettörténet és az életmű hatástörténetének összefüggése. S jóllehet a strukturalizmus, illetve az azt követő irodalomtudományos irányzatok mindinkább *eloldani* szándékozták az író életét műveinek szövegvilágától, mégis mind a recepcióesztétika, mind a dekonstruktivista irodalomtudomány követőinek írásaiban is találhatunk olyan, a szerzőhöz mint életrajzi, fizikai személyhez kapcsolódó naiv elképzeléseket, melyek sejteni engedik: ők maguk sem hiszik, hogy minden, a szöveg világán *kívül* lévő elem – ahogyan Paul de Man mondaná – az „iroda-

[44] LUKÁCS György, « Leszámolás a múlttal » (1946), in *Curriculum vitae*, Ambrus J. (szerk.), Budapest, Magvető, 1982, 136-141. o. Lásd még LUKÁCS György, « Így kezdődött ... », *Új Szó*, 1945. november 16., 4. o. A kontextus megértéséhez roppant fontos: STANDEISKY Éva, « Erkölcsök 1945-ben », *Mozgó Világ*, XXXII. évf. (2006) 2. szám, 15-31. o.

[45] François DOSSE, *Le pari biographique. Ecrire une vie*, Paris, La Découverte, 2005, különösen 17-43. o.

lom külpolitikája" lenne.[46] A „szerző halála" utáni időszak tehát gondolkodástörténetileg korántsem egységes. A probléma nem elsősorban az, hogy azok az irányzatok, amelyek az élettörténet kutatásában érdekeltek – vagyis posztulálniuk kell az életrajz szubjektumának *realitását* – nem tudnak elszakadni attól az avítt képzettől, hogy a szerző és műve között összefüggés van (lehet), hanem inkább az, hogy e viszonyt *eleve adottnak* tételezik fel. Jól jellemzik e zavarodott helyzetet Didier Eribon Foucault–életrajzának bevezető gondolatai, melyben a szerző kifejezetten paradoxnak nevezi azt a helyzetet, hogy egy olyan emberről (és annak életművéről) készül életrajzot írni, aki saját korában a legtöbbet tette a szerző fogalmának lebontásáért. Eribon felismeri: szerző és életműve közötti viszony ebben a helyzetben *már* nem feleltethető meg a korábban bevett hallgatólagos evidenciának.[47] Egyfelől tehát azt a beállítódást találjuk, hogy a szerző élettörténeti diszpozícói és a szövegek keletkezése között nincs érdemleges összefüggés, másfelől pedig azt a suta alaptételt, hogy e viszony nagyon is magától értetődő. Hogyan tudnánk mármost kitörni ebből az ördögi körből?

Bárhogyan is van, a történelemtudomány nem tud túllépni abból a kezdetben realistának tűnő elképzelésből, hogy az életrajz esetében a mögötte álló személy a szó egzisztenciális értelmében *valóban* élt, létezett. Ez nem egyszerűen episztemológiai kérdés, de *etikai* mozzanat; ami nem történt meg, nem valósult meg, az csak az elképzelt, a terv, a hipotézis szintjén lehet tárgya a történelemnek.[48] Innen nézve különösen fontos, hogy még a történelemben – egy ismeretlen, írástudatlan és nem különösebben jelentős személy apropóján – a „lehetséges" és a „valószínű" nyomait kutató Alain Corbin is deontológiai, vagyis szakmai–erkölcsi szükségét érzi annak, hogy biográfiája bevezetőjében leszögezze: kutatásának tárgya, Jean-François Pinagot valóban *létező* személy volt, anyakönyvek tanúskodnak megszületéséről és

[46] A példa címén lásd BÓNUS Tibor, *Garaczi László*, Pozsony, Kalligram, 2002. A cím minden bizonnyal a szerzői névre vonatkozik, ám a könyvborítón feltűnik az író fényképe, vagyis e valóságeffektussal egycsapásra *valós, életrajzi személlyé* (is) változik a szerző. A helyzetet tovább bonyolítja a könyv függelékében közölt néhány újabb fotográfia, mely emfatikussá teszi e ki nem mondott kettősséget. Lásd még Paul de MAN, « Szemiológia és retorika », in *Az olvasás allegóriái*, Szeged, Ictus – JATE Irodalomelméleti Csoport, 1999, 13. o.

[47] Didier ERIBON, *Michel Foucault (1926–1984)*, Paris, Flammarion, 1991, 7-8. o.

[48] Ez persze nagyon is fontos és érdekes terrénuma a történésznek, mert ahogyan Patlagean vagy Ricœur aláhúzza: a társadalmi képzelet éppúgy elgondolható társadalmi tényként, mint egy valóban bekövetkezett dolog. Lásd Evelyne PATLAGEAN, « L'histoire de l'imaginaire », in *La nouvelle histoire*, J. Le Goff (szerk.), Paris, Complexe, 1988, 307-327. o. és Paul RICŒUR, « Bevezető előadás. Tanulmányok az ideológiáról és az utópiáról », in *Politikai antropológia*, Zentai V. (szerk.), Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 1997, 116-126. o.

haláláról.[49] Ha egy ismeretlen XIX. századi személy esetén kardinális kérdés annak demonstrálása, hogy egy valaha ténylegesen élt személyről szól az életrajz, akkor mit mondhatnánk egy ennél kevésbé periferikus szubjektum esetén. Látható tehát, hogy a nemcsak az életrajz, de minden történeti diskurzus esetében nemcsak, hogy fontos, de megkerülhetetlen, ignorálhatatlan a megtörténtség egzisztenciális mozzanata. Ezzel párhuzamosan, a strukturalista és posztstrukturalista gondolkodás történelemellenessége után/mellett arra lehetünk figyelmesek, hogy a történelemtudományon belül és kívül bizonyos társtudományok is vissza-visszatérnek a „szerző" fogalmához, s analitikus figyelmüket egyre inkább az életrajzi személy és az életmű *dinamikus viszonyára* összpontosítják. A fiatal és az érett Halász Gábor (1901–1945) kritikusi életművének két pontját összevető Kövér György a magyar társadalomtörténetben először adott hangot ennek a régi–új visszatérésnek. Olyképpen fogalmaz, hogy míg a fiatal Halász egészen közelről óhajtotta nézni tárgyát s így a portré mellett tette le voksát, addig az érett fejjel, a *Nyugat*, majd a *Magyar Csillag* vezető kritikusaként nyilatkozó Halász Gábor inkább a háttér és az apró jellegzetes tények (*petits faits significatifs*) primátusa mellett érvel. Már kevésbé érdekli „az egyén önmagában, mint viszonyában azzal a bonyolult szövevénnyel, aminek a neve: társadalom."[50]

Persze elsietnénk az ítéletet, ha egyszersmind azt is kijelentenénk: a társadalomtudomány voltaképpen visszacsempészte a strukturalizmus előtti naiv felfogást az elemzés mezejére. Ha kicsit alaposabban körülnézünk, éppen azt fogjuk tapasztalni, s innen lesz számunkra jelentőségteljes e fordulat, hogy a korábban evidenciának feltételezett viszony, vagyis hogy az élettörténet és az életmű keletkezése magától értetődően összefügg, nem jut újfent érvényre, de az nagyon is, hogy az életrajzi tér tapasztalatai és tervei *mintázzák* az életmű szándékait, irányait, tematikáit. Nem állítható, hogy e belátás minden egyes esetben kizárólagos érvénnyel bír, az azonban igen, hogy a kutatók figyelme nemegyszer olyan szubjektumokra, teljesítményekre irányul, ahol *az élet és az alkotás* viszonya, kölcsönös egymásra hatása különös jelentőséggel merült fel. A nemzetközileg is jól ismert avantgárd képzőművész, a ma-

[49] Alain CORBIN, *Le monde retrouvé de Jean-François Pinagot. Sur les traces d'un inconnu, 1798-1876*, Paris, Flammarion, coll. Champs, 2002.

[50] HALÁSZ Gábor, « Portré és tabló (1942) », in *Tiltakozó nemzedék*, Véber K. (s. a. r.), Budapest, 1981, 1044-1048. o. (Az idézet az 1045. lapon.) A kritikus fontos írására Kövér György tanulmánya hívta fel figyelmünket. KÖVÉR György, « Biográfia és történetírás », *Aetas*, 3. sz. (2000), 150-156. o. Itt lehet megemlíteni Szerb Antal kritikáját is, mely a szerző és a mű között egyensúlyozó különböző irányzatok nézőpontjait ragadja meg. SZERB Antal, « Az író és életrajza », in *A kétarcú hallgatás. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák III. köt.*, Papp Csaba (szerk.) Budapest, Magvető, 2002, 131-135. o.

gyar származású bauhausler Moholy-Nagy László két monográfiájának érintőleges szerkezeti összevetése jól alkalmat kínál erre. A Passuth Krisztina által 1982-ben kiadott monográfia a diszciplína logikájából fakadóan elsősorban stílustörténetileg helyezi el, szakaszolja a művészi *œuvre*-öt, s jóllehet nem oldja el hermetikusan a kortól, amennyiben rámutat azokra az esztétikai, artisztikus hatásokra, melyek Moholy-Nagyot érték, ugyanakkor az élettörténet perspektívájának – annak megannyi politikai, társadalmi, emocionális vonzatával – nem jut hely benne.[51] A magyar származású kanadai művészettörténész Botár Olivér recens monográfiája ugyanakkor gyökeresen más elveket követ. A Moholy-Nagy korai korszakát feldolgozó könyv mind felépítésében–szerkezetében, mind módszertanában távolodik a klasszikus művészettörténeti monográfia kötelmeitől, s kifejezetten a kulturális kontextualizmus metodikája mellett tör lándzsát. Vizsgálja a gyermekkori hatásokat, a vidékiséget, a szegedi gimnáziumi, majd a pesti egyetemi éveket, a baloldali, sőt kommunista eszme élményét, a Nagy Háború egzisztenciális hatását, vagy éppen a Tanácsköztársaság befolyását, stb. Ezek nem adalékokként, „érdekességekként" épülnek be a mű szövegvilágába, hanem a kontextualizálás eszköze révén a szerző megpróbálja *körülírni* azt a tapasztalati mezőt, melynek elemei befolyásolhatták az ifjú Moholy-Nagy gondolkodását.[52]

Itt érhetjük tetten azt a módszertani váltást, melyre fentebb utaltunk: az élettörténet tényei *nem* determinálják a későbbi szerzőt, „nem vezetik a kezét" egy kép festésekor, egy vers megalkotásakor vagy éppen egy tanulmány megfogalmazásakor, „mindössze" az élmény performatív erejével ritmizálják, mintázzák a szubjektum kreatív képzeletét, egyszersmind lehatárolják a valóság társadalmi felépítésének lehetőségterét. Egy ilyen beállítódás abból indul ki, hogy az emberi egzisztencia sohasem puszta adottság, hanem a külvilág komplex hatásainak alkotó beavatkozása, illetve erre adott reakció. Másképpen fogalmazva, folytonos reaktív létesítés, konstruálás. Egymással fenntartott viszonyukat legtalálóbban az emergens fogalma jellemezné, mivel az életrajzi konfiguráció mozgékonysága, dinamikája miatt egyik elem nem vezethető vissza, nem redukálható a másikra, hanem egymásra gyakorolt hatásuk révén egy szüntelen változásban lévő, dinamikus szerkezetet alakítanak ki. Ebben az

[51] Krisztina PASSUTH, *Moholy-Nagy*, Paris, Flammarion, 1984.

[52] Botár OLIVÉR, *TERMÉSZET ÉS TECHNIKA: AZ ÚJRAÉRTELMEZETT MOHOLY-NAGY, 1916-1923*, BUDAPEST – PÉCS, VINCE – JPM, 2007.

értelemben az ént övező politikai, kulturális, társadalmi, esztétikai, egymást „átitató" kontextusainak feltérképezése bemutatása az én formálásának, megmunkálásának megkerülhetetlen forrásává válik.

Jelen értekezés nem elméleti jellegű, hanem empirikus természetű; feladatának Mérei Ferenc (1909-1986) pszichológus, pedagógus-szakember biográfiájának megírását tekinti. Már e rövidke leírásból is kitetszik: Mérei – róla szóló tudásunk *mai* időpillanatát tekintve – nem egyszerű „átlagember" volt[53], következésképpen kutatásunk automatikusan nem íródhat bele abba az 1970-es években jelentkező új társadalomtörténeti (*histoire des mentalités*, *microstoria*) vonulatba, mely – távolodva a kvantifikáció és az előre gyártott spekulatív kategóriák alkalmazásától – a társadalmi szövet (*le social*) elemzésének alapjául a mindennapokban ismétlődő társadalmi és kulturális praxisokat választotta – jóllehet különböző minőségben és eltérő hangsúllyal. Különbözőségük ellenére Alain Boureau mégis jogosnak érzi egymás mellé rendelésüket, mert mindkettő a társadalmi szövet (*le social*) viszonyokban kialakuló, dinamikus voltára helyezi a hangsúlyt. Szerinte a microstoria a radikálisabb, amennyiben a társadalom (Grendi, Levi) vagy a kultúra (Ginzburg) fogalma nem más, mint e viszonyok, érintkezések transzverzális, egymást átszelő kapcsolatrendszere, mely nem ismer el semmilyen a priori (politikai, gazdasági, etc.) szétválasztást.[54] Ha mindehhez azt is hozzátesszük, hogy Mérei a két háború közötti időszakban aktív, radikális baloldali tevékenységet folytatott, majd 1945 után a Magyar Kommunista Párt, 1948-tól a Magyar Dolgozók Pártja égisze alatt a magyar neveléstudomány egyik vezetője lett, majd az 1956-os forradalom intellektuális utóvédharcaiban is részt vett, s ezért utóbb börtönbe került, akkor végképp illegitimmé válhat egy alapvetően társadalomtörténeti bázisú életrajz, s helyette politikai életrajz műfaját kellene választanunk.[55] Ám ez sem megfelelő, mert Mérei mindemellett egy Törzs nevű, szigorú szubkulturális társaságban, mintegy harminc évig amolyan „láthatat-

[53] Persze születése pillanatában vagy iskolás éveiben, de még emigrációja alatt sem volt evidens e minősítés. A „nagy emberek" is átlagemberként indulnak, teljesítményük és az utókor kanonikus tekintete avatja őket kivételes emberekké.

[54] Alain BOUREAU, « Propositions pour une histoire restreinte des mentalités », *Annales E.S.C.*, XLIV. évf. (1989) 6. sz., 1491-1504. o.

[55] Nem véletlen, hogy az új társadalomtörténetet többen a politikum hiánya miatt bírálták. Lásd Geoff ELEY – Kieth NIELD, « Why does social history ignore politics ? », *Social History*, V. évf. (1980) 2. sz., 249-271. Illetve William H. SEWELL, *The Logics of History: Social Theory and Social Transformation*, Chicago, University of Chicago Press, II., "The Political Unconscious of Social and Cultural History" című fejezet. A magyar társadalomtörténet részéről Kövér György tette szóvá leginkább azt a kérdést, hogy miért csak *politikai* életrajzok születnek egy emberi élet leírására. KÖVÉR György, « A biográfia nehézségei », *Aetas*, 2–3. sz. (2002), 245-262. o.

lan" életet folytatott, amennyiben csak a legközelebbi barátai tudták, tudhatták, hogy *voltaképpen* mi is zajlik e titkos társaságban. Az 1970-es évek elejétől pedig amolyan guruvá vált; az akkor fiatal társadalomkutatók mesterként tekintettek rá, ő ezt az adorációt elfogadta, sőt táplálta, kialakítva ezzel egy sajátos kultikus szerepet a korabeli Budapesten. Ez utóbbi jelenség vizsgálatakor pedig a kultuszkutatás látószöge válhatna legitimmé.

Írásos életműve alapján ún. intellektuális életrajzot is írhatnánk, mely a kezdeti publikációktól értelmezni próbálná azt a gondolati ívet, melyet Mérei gondolkodása a „Gombozó gyermek" (1938) című tanulmánytól az *Együttes élmény* címet viselő úttörő társadalomlélektani elemzéstől (1947) mondjuk a *Lélektani napló*ig (1985–1986) bejárt. Ha felütjük példának okáért E. H. Gombrich nevezetes Aby Warburgról szóló életrajzát, úgy tapasztalhatjuk, hogy a fejezetek a szellemi fejlődés útját rajzolják meg, a kezdeti stúdiumoktól egészen a befejezetlen MNHMOΣYNE–projektig, s csak bevezetésként térnek ki az életrajz történeti elemeire.[56] Ám ha csak egy pillantást vetünk Mérei Ferenc műveit összegyűjtő bibliográfiára, rögtön szembetűnik, hogy 1950 és 1964 között gyakorlatilag semmit sem publikált, mivel politikai okokból nem tehetett közzé.[57] Ez persze korántsem jelenti azt, hogy nem írt. Nagyon is írt, olyannyira, hogy az ebből az időszakból született a *Lélektani napló*t, saját mércéje szerint, később főművének tekintette. A külső, politikai világ kontextusának ignorálása nélkül hogyan tudnánk legitim módon elszámolni ezzel a – kutatói életpályán különösen – hosszú és kegyetlen hiátussal. Ráadásul Mérei, mint a következő fejezetekben rámutatunk, nem az elefántcsonttoronyban ülő szobatudós volt, róla – Füst Milánnal szólva – aligha lehetne elmondani, hogy nem volt életrajza, csak munkarajza.[58] Sőt, épp az ellenkezője igaz rá. Füst egy rádióbeszélgetésben úgy fogalmaz: „írói életem absorbeálta egész életemet, életem nem is volt, csakis írói életem, s ezért nincs is életrajzom"[59], ám Mérei esetében azt találjuk, hogy az életrajz sok te-

[56] E. H. GOMBRICH, *Aby Warburg. An Intellectual Biography*, London, The Warburg Institute – University Of London, 1970.
[57] Lásd BORGOS Anna (összeáll.), « Mérei Ferenc írásai és a róla szóló irodalom », in *Mérei élet–mű: tanulmányok*, Borgos A., Erős F. és Litván Gy. (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 2005, 293-307. o.
[58] Ez persze nemcsak *A feleségem története* híres felütésében érhető tetten, de Somlyó György szerint Füst Milán egész írói munkásságának jellegzetessége, hogy élmény és mű nem fedi egymást, vagyis az életrajz és a szerzői életmű között nem igazán mutatható ki párhuzam. Persze ez sem véletlen, így Somlyó, mert „Füst Milán olyan műgonddal és tapasztalattal tünteti el műve keletkezésének nyomait, mint egy Csingacsguk a maga és társai lábnyomát a prérin". SOMLYÓ György, « A megtagadott életrajz », in *Füst Milán: emlékezés és tanulmány*, Budapest, Szépirodalmi, 1969, 11-65. o. (Az idézet a 18. lapon.)
[59] SOMLYÓ, i. m., 11. o.

kintetben az életmű integráns része. E futó megjegyzéssel még nem is vettetünk igazán számot azzal a kérdéssel, hogy mit jelent az életmű fogalma? Mi tartozik bele? Mert „mi van akkor – ahogyan Michel Foucault veti fel a mű (*œuvre*) elméletének hiányáról értekezve –, ha egy aforizmákat tartalmazó füzetben egy ajánlólevélre, egy megbeszélt találkozóra emlékeztető cédulára, egy mosodai számlára bukkanunk? Ezek is hozzátartoznak a műhöz? (…) Hogyan is lehetne ama milliónyi nyom közül, amely valakinek a halála után fennmaradt, a művet kivonni?"[60] Mérei sok szálon futó, nemegyszer párhuzamos élettörténetét úgy vélem épp ebből, vagyis a források *a priori* izolálatlansága mellett érvelő kutatói attitűd tudja biztosítani. Abból fogunk kiindulni, hogy egy hivatalos levél vagy kérelem, egy kézzel írt pár soros levlap, egy fotográfia, egy kiadatlan, irodalmi igényű novella, esszé, egy interjúszöveg, egy memoár épp azon a jogon forrása, pontosabban fogalmazva *nyoma* az élettörténeti rekonstrukció sokszínű fogalmának, mint egy születési anyakönyv, egy cégbírósági irat, egy osztályértekezlet jegyzőkönyve, egy választási névjegyzék, egy perirat, egy megfigyelési dosszié vagy egy Mérei tudományos pályafutása során született dolgozat. J.-Ph. Genet és P. Lafon egy nemrég megjelent fontos cikkükben arra hívják fel a történészek figyelmét, hogy a források *materiális* megjelenésére is ügyelniük kellene. Nem mindegy ugyanis, hogy az adott szöveg megsárgult sajtpapíron kézzel íródott vagy ún. átütő papíron géppel, kerek egész mondatokat találunk vagy rontott, elírt, esetleg zavaros kézírással íródott dokumentumokkal bánunk.[61] Fontosak, sőt adott esetben módfelett informatívak lehetnek tehát a dokumentum keletkezésének anyagi körülményei, melyek az adott textus forrásértékének *minőségéről* is vallhatnak.

Ebből a néhány problémából is látható, hogy Mérei Ferenc sokszínű érdeklődése és aktivitása számtalan olyan regisztert (politikai, akadémiai, szubkulturális, stb.) érint, melyet nehézkesnek tűnik egyetlen műfaj szűkös kereteibe, hagyományaiba beleszorítani. Ráadásul, ha faggatóra vesszük élete és életműve közötti összefüggést, mint ahogyan egy esszéjében Csepeli György tette, úgy láthatjuk: esetében e két minőség nemcsak *utólag* fonódik össze s válik eltéphetetlenné, de ez az egymást feltételező viszony – Nietzsche, Szókratész, Freud és mások nyomán – kifejezetten

[60] Michel FOUCAULT, « Mi a szerző? », in *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, Sutyák T. (szerk.), Debrecen, Latin Betűk, 1999, 124. o.

[61] Jean-Philippe GENET & Pierre LAFON, « Des chiffres et des lettres : quelques pistes pour l'historien », *Histoire et mesure*, XVIII. évf. (2003) 3-4. sz., 215-223. o. Lásd még Florence WEBER, « La lettre et les lettres: codes graphiques, compétences sociales. Des outils pour l'analyse des écritures ordinaires », *Genèses*, vol. 18 (1995) No. 1, 152-165. o.

hozzátartozott Mérei Ferenc attitűdjéhez.[62] Túl kényelmes, s ugyanakkor módfelett veszélyes lenne, ha e sok szinten kommunikáló életművet és a sokszínű életet megpróbálnánk a gazdag biográfiai gondolkodás valamelyik *készen kapott* formájába beszorítani. Ahhoz, hogy ennek az életnek a kontextusok függvényében mozgó dinamikáját meg tudjuk ragadni, el kell hagynunk hát e túlontúl jól ismert műfajokat, s a megismerés irányát egy nehezebb, de izgalmasabb irányba tereljük. Jelen értekezés tehát – első látásra paradox módon – azt javasolja, hogy a biográfiai módszert a társadalomtörténeti gondolkodással ötvözzük. Így az életrajz voltaképpen az origója lesz e vizsgálatnak, ám tágabban nem csak egy személy (az „én") történetét szeretnénk megragadni, de a kulturális formák és politikai praxisok társadalomtörténete révén azokat a kontextusokat is, melyek a biográfia fókuszában álló személyt, Mérei Ferencet, ahogyan fentebb már utaltunk rá, szüntelenül befolyásolták, döntésre, választásra kényszerítették.

Biográfiai gondolkodás és társadalomtörténeti praxis viszonya

Azért állítottuk fentebb, hogy a biográfia és a társadalomtörténet „összeházasítása" paradoxon, mert François Simiand nevezetes, 1903-ban keletkezett tanulmánya óta gyakorlatilag a legutóbbi időkig az életrajz nem volt legitim műfaj a társadalomtörténet művelői számára.[63] Az „egyén" bálványától való szabadulás, s ezzel a társadalomtudományok felé való fordulás igénye oly mértékben hatotta át az *Annales* első nemzedékétől a társadalomtörténeti gondolkodást, hogy az abban rejlő lehetőségeket sokáig tabuként kezelték, mígnem Jacques Le Goff 1996-ban megjelenő Szent Lajos–biográfiája át nem törte e korlátokat, s utóbb nem kezdtek el az egykor margóra szorított műfajok, köztük az életrajz, visszatérésről beszélni.[64] A korábban az *histoire*

[62] Vö. CSEPELI György, « Szabadság a börtönben », *in* MÉREI Ferenc, *Lélektani Napló*, Forgács P. (szerk.), Budapest, Osiris, 1998, 477-483. o.

[63] François SIMIAND, « Történeti módszer és társadalomtudomány », in *Az Annales: a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*, Benda Gy. & Szekeres A. (szerk.), Budapest L'Harmattan–Atelier, 2007, különösen 70-73. o. A szakmán „kívül", a biográfia és annak fellendülése pedig – ahogyan Kracauer jellemezte – nem más, mint a múltba való menekülés és az individum regnálásának jegye. Látható, hogy a biográfia konjunktúrája vagy dekonjunktúrája valahogyan mérőónja a történeti gondolkodás fordulatainak. Lásd Siegfried KRACAUER, « Biography as an Art Form of the New Bourgeoisie (1930) », in *The Mass Ornament: Weimar Essays*, T. Y. Levin (ed.), Cambridge, Harvard University Press, 1995, 102. o., illetve Detlev SCHÖTTKER, « Der Autor lebt. Zur Renaissance seiner Biographie », *Merkur*, Nr. 708 (2008), 442-446. o.

[64] Jacques LE GOFF, *Saint Louis*, Paris, Gallimard, 1996 és Jacques LE GOFF, « Les 'retours' dans l'historiographie française actuelle », *Cahiers du Centre de recherche historique*, no. 22 (1999), 9-19. o. [Magyarul: « Visszatérések a mai francia történetírásban », *BUKSZ*, 2000. nyár, 192-197. o.] Lásd

historisante és az *histoire événementielle* rémképévé váló, majd „eltűnt biográfia" rehabilitálásának szövevényes lépésével a francia társadalomtörténet-írás egyrészt – jócskán megkésve – felülvizsgálta korábbi előfeltevéseit, másrészt az időközben a társtudományokban bekövetkezett változásokra óhajtott reagálni.[65] E változások abban álltak, hogy az 1970-es években a kvantitatív tudományszemlélet modelljeinek fáradásával, valamint az etnológia és a kulturális antropológia térnyerésével, a társadalomtudományok ismét elkezdtek a kvalitatív módszerek iránt érdeklődni.[66]

Manapság, amikor az életrajzi módszer szinte minden társadalomtudomány eszköztárának része, amikor maga az élettörténet fogalma és egysége önmagában is filozófiai, közelebbről fenomenológiai vizsgálódások tárgya, különösen összetettnek tűnik a történetírói gyakorlat biográfia-felfogásáról számot adni. Jelen dolgozat ezt nem tekinti feladatának, már csak azért sem, mert e kérdéskör terjedelmes irodalommal bír már.[67] A társadalomtörténet reakciói közül itt voltaképpen egy speciális beállítódásra, az olasz microstoriára szorítkozunk, melynek megjelenését nem véletlenül nevezte Jacques Revel „tünetnek".[68] Véleménye szerint a microstoria: szimptóma; nem más, mint a társadalomtörténeti gyakorlat megcsontosodott formáival szemben kibontakozó „kórokozó" megjelenése. E kísértés történelemszemlélete – egyebek mellett – éppúgy kiterjed a korai *Annales* történetírásának az „egyszeritől", a „partikuláristól" elforduló beállítódására, mint a klasszikus *Annales* „hosszú időtartamától" (F. Braudel) vagy „mozdulatlan történelmétől" (E. Le Roy Ladurie); felül kívánja írni a hagyományos társadalomtörténet előbb osztályokban, majd kategóriákban gondolkodó gyakorlatát, s helyette a „társadalmiságot", a „társasságot" (*le social*) nem mint eleve tulajdonságokkal, sajátságokkal rendelkező tárgyként, hanem állandóan mozgásban lévő konfigurációkon belül megvalósuló kölcsönös viszonyok összességeként szemléli. Ez utóbbi, azaz a személyközi viszonyokban létrejövő, újra és újraformálódó társadalmi világ képe azonban – előbb Edoardo Grendi, majd Carlo Poni

még Jacques REVEL, « La biographie comme problème historiographique », in *Biographie schreiben*, H. E. Bödeker (szerk.), Wallstein Verlag, Göttingen, 2003, 327-348. o.

[65] Joseph KONWITZ, « Biography: the Missing Form in French Historical Studies », *European Studies Review*, 6 (1976), 9-20. o.; LORIGA, « La biographie comme problème », i. m., 217. o.

[66] Lásd Hans Erich BÖDEKER, « Biographie. Annäherungen an den gegenwärtigen Forschung- und Diskussions-stand », in *Biographie schreiben*, i. m., 9-64. o.

[67] Áttekintésére lásd DOSSE, i. m.

[68] Jacques REVEL, « L'histoire au ras du sol », *in* Giovanni LEVI, *Le pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle*, Paris, Gallimard, 1989, i. o. [Magyarul : « Történelem földközelből », *in* Giovanni LEVI, *Egy falusi ördögűző és a hatalom*, Budapest, Osiris, 2001.]

és Carlo Ginzburg nyomán – magával hozta azt, amiről e „mozgalom" talán a legismerte bb: a vizsgálati lépték lecsökkentését.

Braudel „hosszú ideje", melyben nem jut jelentős hely az individumnak és a nagy, névtelen társadalmi aggregátumok helyett, a sztochasztikus társadalmi kategóriák után a társadalomtörténet-írás visszanyúlt ahhoz a ponthoz, ahhoz a problémához, ahonnan Marc Bloch társadalomtörténete elrugaszkodott: az egyedihez, az egyszerihez, az individumhoz. Ennek jegyében írja Maurizio Gribaudi, hogy „a társadalmi valóság minden egyén szemében olyan viszonyok révén konkretizálódik, amelyek őt a környezethez kapcsolják. Ám e formák nem állandóak vagy immanensek, hanem nap-nap után tranzakciókban, az egyes viszonyok kontextusában, az egyének közötti cserékben az érzelmi, gazdasági, kapcsolati forrásokért történő versengésben kapnak jelentést".[69] Ez az „egyének társadalmáig" visszanyúló, Norbert Elias-i ihletésű gondolat azonban egy jelentős változást implikál, vezet be a microstoria gyakorlatába.[70] Igaz ugyan, egyfelől, hogy a léptékek csökkentése, a személyközi kapcsolatok vizsgálata magával hozta az életrajzi módszert, ám, másfelől, azzal is szembe kell néznünk, hogy az élettörténeti feldolgozás hosszú időn keresztül szinte kizárólag a „nagy emberek" életútjának többé-kevésbé naiv rekonstrukciójára szorítkozott. Jacob Burckhardt spekulációiban a nagy ember a valódi nagyság leképezése, s mint ilyen: misztérium. Így az ilyen ember pótolhatatlan. „Egyszerinek és pótolhatatlannak csak a rendkívüli intellektuális vagy erkölcsi *erővel* megáldott embereket tekintjük, akinek tettei valami *általánosra*, tehát egész népekre vagy egész kultúrákra, sőt az egész emberiségre irányulnak".[71] Amikor a *microstoria*, ezen belül az életrajz-írás problematikájában leginkább elmélyülő Sabina Loriga vizsgálatai az egyén szerepét vizsgálják a történeti folyamatban, akkor – noha vélekedése számos ponton támaszkodik Burckhardtéra – elementárisan másként közelít tárgyához, az egyénhez.[72]

Az 1960–1970-es évekig a társadalomtudományokban bevett volt az a gondolat, hogy az alsóbb néprétegek társadalomtörténete, szociológiája csak kvantitatív,

---

[69] Maurizio GRIBAUDI, *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du 20e siècle*, Paris, EHESS, 1987, 24. o.

[70] Norbert ELIAS, *Die Gesellschaft der Individuen*, Frankurt/M., Suhrkamp, 1987. A microstoria Elias-recepciójára pedig Edoardo GRENDI, « Norbert Elias: storiografia e teoria sociale », *Quaderni Storici*, 50 (1982), 728-739. o.

[71] Jacob BURCKHARDT, « Az egyén és az általános: a történelmi nagyság », in *Világtörténelmi elmélkedések. Bevezetés a történelem tanulmányozásába*, [1905], Budapest, Atlantisz, 2001, 209-244. o. Az idézet a 211. lapról származik. (Kiemelés az eredetiben.)

[72] A biográfia-felfogás változó természetére, lásd Sabina LORIGA, « La biographie comme problème », in *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*, J. Revel (szerk.), Paris, Gallimard/Seuil, 1996, 209-231. o.

tehát anonim módszerekkel történhet meg.[73] Ma, amikor az életrajzi módszer visszatéréséről beszélünk a társadalomtudományok terrénumán belül is, akkor nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy ezúttal elsősorban a hétköznapokra, az ismétlődő, mindennapi praktikákra, a történelem megélt szférájára érzékeny társadalomtörténészek „fedezték fel" maguknak e módszert. Mindaz a tradicionális társadalomtörténettel szemben megfogalmazott kritika, melyet fentebb sommáson összefoglaltam, szinte már magával hozza a kérdést: vajon a régi, a bevett módszerek iránti sóvárgásunkban *ugyanahhoz* a biográfiához tértünk-e vissza, mint amit az *Annales* előtti, illetve az azt követő időszakban készítettek. Az olasz mikrotörténészek egyik vezető alakja, Giovanni Levi, az életrajz használati módjait tárgyaló tanulmányában meggyőzően érvel amellett, hogy miért *nem* egyezhet meg biográfia-szemlélete a korábbival. Vélekedése szerint kettős hatásnak, illetve kihívásnak kell megfelelnie a ma életrajzi módszerrel dolgozó kutatónak: a szépirodalom eszköztárával oly szívesen operáló mikrotörténészektől talán nem is annyira meglepő, hogy argumentációjuk némi irodalomtörténeti erudíciót sem mellőz.[74] A Sterne *Tristram Shandy*jének fragmentált elbeszélői stratégiájából kiinduló Levi az életrajz, a személyes élettörténet rendkívüli töredezettségét, egyetlen, lineáris narratívában átfoghatatlan sokrétűségét hagnsúlyozza. A klasszikus társadalomtörténet *(a)* prozopografikus és modális, *(b)* kontextuális, *(c)* határeseteket megjelenítő életrajzán át, a pszichoanalízis és a narratológia hatását mutató *(d)* hermeneutikus (alkalmasint: pszicho)biográfiájának[75] értékelésén át jut el a történeti folyamatban résztvevő egyén dinamikus, a kontextusok függvényében változó, némi goffmani mellékízzel bíró felfogásáig. Szerinte ennek adekvát megjelenítése lehet az olyan életrajz, amely – beépítve tehát az *élettörténet mint nem-lineáris folyamat* inkoherenciáját – „ideális terepet nyújt mind a cselekvők résnyi – ugyanakkor – fontos szabadságának, mind az ellentmondásoktól sem mentes normarendszerek tényleges működése vizsgálatára. (...) Az életrajz és a kon-

[73] Vö. François FURET, « Pour une définition des classes inférieures à l'époque moderne », *Annales ESC*, 18 (1963) 3, 459-474. o. Lásd még Lawrence STONE, « Prosopography » , *Daedalus*, 100 (1971), 46-79. o. és Pierre BOURDIEU, « La paysannerie, une classe objet », *Actes de la recherche en sciences sociales*, 17/18 (1977), 4. skk. o.

[74] Szépirodalmi, formai vonzódásukról lásd Jacques REVEL, « Micro-analyse et construction du social », in *Jeux d'échelles*, i. m., különösen 32-33. o. [Magyarul : « Mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása », in *Társadalomtörténet másképp*, Czoch G. és Sonkoly G. (szerk.), Debrecen, Csokonai, 1999, 66-67. o.]

[75] Bár Levi nem tartja sokra a hermeneutikus, alkalmasint a pszichoanalízissel is kacérkodó irányzatot, hadd említsek meg ebben a kontextusban egy nem mikrotörténeti, mégis kiváló, alig méltatott magyar munkát: LACKÓ Mihály, *Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei*, Budapest, Magvető, 1986.

textus között *folyamatos* és *kölcsönös* viszony áll fenn".[76] Ugyanezen problematikával kapcsolatban Jacques Revel úgy fogalmaz, hogy az életrajz bizonyos értelemben csak megtévesztési stratégia, *trompe l'œil*, mely nem is elsősorban az élettörténet aprólékos rekonstrukciójához, hanem a mikro-társadalmi konfiguráció finom elemzéséhez járul hozzá.[77] Ha nem tévedek, nagyjából ezt az eljárást nevezte el Siegfried Kracauer „társadalmi életrajznak" (*Gesellschaftsbiographie*).[78] Ez a nem-professzionális történész ugyanis – aki Carlo Ginzburg szavajárásával az egyik legjobb bevezetést nyújtja a microstoria tanulmányozásához – azzal az intellektuális élménnyel lepi meg Offenbachról szóló biográfiája olvasóit, hogy főhőse olykor fejezetekre eltűnik a könyv lapjairól.[79] Itt az élettörténet és a kontextus dinamikus viszonyáról tett korábbi megjegyzéseink érvénye visszamenőleg is igazolódni: a kontextus *nem* háttér, *nem* díszlet, hanem az „én" felépítésében, formálásában hol explicit, hol implicit formában, de *konstitutív* szerepet játszik. Gilles Deleuze-zel szólva: „nem az akció tettese számít, (...) de még csak nem is a tett maga: hanem az egész viszonyrendszer, amely a tettet és a tettest körülveszi".[80]

Fentebbi következtetéseinkből természetesen az is következik, hogy a biografikus „én" nem konstans, nem állandó, hanem az azt ölelő körülmények hatására változó entitás. Az, hogy e változási folyamat miképpen játszódik le, különösen egy olyan személy esetében, aki éveken át részese volt a kommunista politikai hatalomnak, természetesen *etikai* szempontból nem mellékes, erre azonban csak később fogunk kitérni. Az élettörténet konstruálásánál tehát – a hosszabb időtartamban – a személyiség inkoherenciájával, egységének és orientációjának változékonyságával kell számolnunk, s ez az instabilitás, az egyén változó önazonosságának feltételezése épp a kontextusok szükségszerű változásából, s erre az egyén által ugyanilyen elke-

[76] Giovanni LEVI, « Les usages de la biographie », *Annales ESC*, 44. évf. (1989) 6. sz., 1325-1336. o. Magyarul : « Az életrajz használatáról », *Korall*, 2 (2000. tél), 81-92. o.
[77] Jacques REVEL, « Történelem földközelből », *in* Giovanni LEVI, *Egy falusi ördögűző és a hatalom*, Budapest, Osiris, 2001, 20-21. o.
[78] Siegfried KRACAUER, *Jacques Offenbach und das Paris seiner Zeit* (1927), Frankfurt/M., Suhrkamp, 1976, 9. o.
[79] Vö. Carlo GINZBURG, « Részletek, közelkép, mikroelemzés », in *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*, K. Horváth Zsolt (szerk.), Budapest, Kijárat, 2010, 81-97. o. és Gianna POMATA, « Telling the Truth about Micro-history: a Memoir (and a Few Reflections) », *Netvaerk for historieteori & historiografi Arbejdspapirere*, nr. 3, 2000.
[80] Gilles DELEUZE, *A mozgás-kép: Film 1*, Budapest: Osiris, 2001, 261. o. Jegyezzük azért meg: itt nem morális értelemben vett „tettesről" van szó, hanem a detektívtörténet mint kognitív modell tettéséről. Lásd Carlo GINZBURG, « Nyomok. A jel-paradigma gyökerei », in *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*, Budapest, Kijárat, 2010, 13-53. o. A fenti értelemben tehát a megjelenítés *fókuszáról* szóló vita eloldódik a Halász apropóján érintett kettősségtől, mely a portré és a tabló dilemmájában ragadható meg. Vö. HALÁSZ Gábor, « Irodalomtörténet és kritika (1933) », in *Tiltakozó nemzedék*, i. m., 1018-1024. o.

rülhetetlen módon adott reakcióból kifolyólag áll elő.[81] Kérdés marad ugyanakkor: mi tehát az az alapvető egység, ami a biográfia során mégis elemezhetővé, követhetővé teszi az önazonosság heterogén, nem-lineáris fölfogását a történészi munka gyakorlatában, az empirikus kutatás során?

A microstoria több szempontból is programadó tanulmányának szánt Ginzburg és Poni által jegyzett dolgozat világosan a „nevet" tartja vezérfonalnak.[82] Ám egy néhány évvel később megjelentetett írásában Pierre Bourdieu már a név mint azonosító instancia kritikátlan használatát is kétségbe vonta; jóllehet kétségtelen, hogy az identitás egyetlen látható jele a név, ám az – írja a jeles szociológus – „a *személyiség* mint társadalmilag létrehozott individualitás azonosságának érzékelésére csak egy lenyűgöző absztrakció révén képes. Ez arra a szokatlan használatra emlékeztet, melyet Proust a személynév elé helyezett határozott névelővel ért el (*a* Buckingham Palota Swannja, *az* egykori Albertine)".[83] A microstoria gyakorlatában azonban a név csak az empirikus szakaszban szolgálhat vezérfonalként, azaz a levéltári vagy egyéb dokumentumok feltárásakor, felkutatásakor szolgál segítségül, ám a munka értelemező fázisában, az adott személyről szóló biográfia – paradox módon – nem feltétlenül kap központi helyet a tárgyalt műben. E meglepő állítás támasztékra szorul. Giovanni Levi könyve nyomán könnyen bajban érezheti magát az olvasó. A szerző azzal lepi meg olvasóját, hogy a kötet letétele után nehéz arra a kérdésre válaszolni, hogy voltaképpen miről is szól a könyv. Tárgyalja természetesen a beígért ördögűző pályafutását a XVII. század végén, szól az egyéni és családi stratégiák működési mechanizmusairól, az ancien régime társadalmi struktúrájáról, különös tekintettel a hatalmi formák dinamikájára, szóba kerül a centrum-periféria problematika a modern állam megszületésének egy fontos pillanatában.[84] Ám amint lehorgonyoznánk egy elfogadhatónak tűnő meghatározásnál, az elemzés gazdagsága révén rögtön

[81] Lásd Pierre-André CHIAPPORI – Maurizio GRIBAUDI, « La notion d'individu en micro-économie et en micro-histoire », in *Le modèle et le récit*, J.-Y. Grenier et al. (szerk.), Paris, MSH, 2001, 287. o.
[82] Carlo GINZBURG – Carlo PONI, « La micro-histoire », *Le Débat*, 17 (1981), 133-136. o. Még világosabbá válik történészi krédójuk, ha az eredeti olasz cikk címét idézzük : « Il nome e il come », *Quaderni Storici*, 40 (1979), 181-190. o.
[83] Pierre BOURDIEU, « L'illusion biographique », *Actes de la recherche en sciences sociales*, 62/63 (1986), 71. o. (Az első kiemelés az eredetiben, a többi az én kiemelésem.) [Magyarul: « Az életrajzi illúzió », in *A gyakorlati észjárás*, Budapest, Napvilág, 2001.] A név mint kizárólagos azonosító eszköz természetesen sok esetben valóban nem működőképes eljárás; ez – akár az egy közösségben feltűnő névazonosságok, akár az önkéntes vagy kényszerű névváltoztatás okán – számos hazai empirikus kutatásból is tudható.
[84] Giovanni LEVI, *Egy falusi ördögűző és a hatalom*, Budapest, Osiris, 2001. Edoardo Grendi és Osvaldo Raggio művei kapcsán e kérdéskörről lásd még SZEKERES András, « Mikrotörténelem és általános történeti tudás », *Századvég*, 15 (1999 tél), 3-16. o.

kibújik e kísérlet alól; ezért nevezte Revel már idézett bevezető tanulmányában megtévesztési stratégiának Levi csalafinta eljárását.[85]

Ugyanúgy, ahogyan Levinél az életrajz csak egy eljárás, egy megközelítési mód a vizsgált időszak és társadalom „földközelből" való szemléléséhez,[86] úgy Sabina Loriga a XVIII. századi piemonti hadsereget tárgyaló munkájában is hasonlóan fontos, ám nem kizárólagos, s a legkevésbé sem hagyományos szerepet kap a biográfia.[87] Amíg a szöveg első verziója – az 1990-ben megvédett doktori értekezés – még nyíltan a biografikus módszer, a katonai tapasztalat sokszínűségének, az élmény [*expérience vécue*] heterogentiásának elsődlegessége mellett tört lándzsát, addig a kiadásig eltelt időszak arra sarkallta a szerzőt, hogy vizsgálatának súlypontját áthelyezze.[88] Ez döntő lépés volt. Az első megközelítés még azzal kísérletezett, hogy „tisztek és közkatonák 'meséljenek' katonai tapasztalataikról. Az elbeszélésmód a kutatás kiinduló gondolatát követte: az eltérő egyéni verziók nyomán rekonstruálni az intézményi valóságot. A cél egy Rashomon elkészítése volt, avagy – az irodalom területén maradva – a hadsereget Raymond Queneau *Stílusgyakorlatai*ban szereplő zsúfolt busz mintájára tárgyalni, ahol is a stilisztikai variációk az értelem jelenségei, melyek elvárásokat és jóslatokat, emlékeket és utalásokat hoznak létre."[89] Ám a szerző – saját bevallása szerint – a további munka során kudarcot és disszonanciát érzett az eredeti vizsgálattal kapcsolatban. Az elmaradt siker egyik oka a Hadi Államtitkárság dokumentumaiban található számos dokumentatív hiátus volt: a legénység „hallgatott", magyarán életrajzaik rekonstrukciójához túl kevés forrás állt a kutató rendelkezésére. Ezt az űrt természetesen igyekezett betölteni a szerző, mégpedig úgy, hogy további – más hadilevéltárakban található, továbbá jogi, egyházi, orvosi archívu-

[85] REVEL, « Történelem földközelből », i. m., 21. o.

[86] Más véleményektől [vö. SZIJÁRTÓ M. István, « Történeti antropológia és mikrotörténelem », *BUKSZ*, 2000. nyár, 158. o.] eltérően szeretném hangsúlyozni, hogy a 'földközelből', a 'társadalmi valóság' és az ehhez hasonló metaforák a legkevésbé sem a *microstoria* „tudományos realizmusát" jelentik. Episztemológiai beállítódásukat ismerve, úgy vélem, maguk a szerzők ódzkodnának leginkább attól a kijelentéstől, hogy a mikroszint hívebben jeleníti meg a társadalmiságot, mint pl. egy makroelemzés. A mikrotörténeti elemzés minden ízében tudományos konstrukció. Lásd Bernard LEPETIT, « Építészet, földrajz, történelem. A lépték használatai », in *Társadalomtörténet másképp*, i. m., 33-50. o.

[87] Sabina LORIGA, *Soldats. Un laboratoire disciplinaire: l'armée piémontaise au XVIIIe siècle*, Paris, Mentha, 1991.

[88] Sabina LORIGA, *L'institution militaire: expérience biographique et identité sociale en Piémont au XVIIIe siècle*, (Doktori értekezés. Témavezető: Jacques Revel, Párizs, École des hautes études en sciences sociales, 1990.)

[89] LORIGA, *Soldats*, i.m., 225. o. A rashomon természetesen Akutagava ismert elbeszélésére utal visszsza, ahol ugyanazon bűntényt mindenki a saját íze szerint, de másképpen mesél el, értelmez. Lásd AKUTAGAVA Rjúnoszuke, « A bozótmélyben », in *A vihar kapujában. Novellák*, Budapest, Európa, 1992, 7-22. o.

mokban található párhuzamos – dokumentumok segítségével megpróbálta kiegészíteni a primer forrásokból csak utalásszerűen megismert katonák életrajzait. Addig, amíg a tisztekről e módszer segítségével bőséges információk álltak rendelkezésére, addig a közkatonákról mint egyénekről alig valamivel többet lehetett így megtudni. „Ők egész egyszerűen a század voltak – és maradtak is. Az ő verziójuk a hadseregről felületes, a 'Rashomon' kiegyensúlyozatlan maradt."[90]

A másik ok, mellyel Loriga a feldolgozás során találkozott, az a társadalomtörténet-írás, sőt tágabban szinte minden az egyénre (is) fókuszáló társadalomtudomány alapproblémája: mi az egyes (partikuláris) és az általános viszonya; hogyan hozható összefüggésbe az alulról építkező, az egyén egyszeriségére és helyettesíthetetlenségére is adó, ám egyszersmind az általános érvényre való törekvés. A történelemtudományban a kauzalitás és a következtetés „hogyanja" – Franciaországban a szociológiával, jelesül a Durkheim-tanítvány François Simiand-nal folytatott „harc" eredményeképpen – már jó ideje kardinális probléma. E módefelett szerteágazó kérdéskörről röviden csak annyit jegyeznék itt meg, hogy eltérően más diszciplínáktól, (pszichiátria, pszichoanalízis, pszichológia), a történelemben nem elfogadott egy partikuláris jelenség önmagában vett elemzése, mert nem tekintik szociológiai értelemben reprezentatívnak, így az egyedi extrapolálása rendkívül problematikus. Addig, amíg egyes mikrotörténészek, eltérő módon, de az általánosítás más, a reprezentativitás alternatívájaként fölfogható eljárás (E. Grendi a „kivételes normális" fogalmával, C. Ginzburg a történetírás szemiotikus következtetési rendjére apellálva, B. Lepetit a „dinamikus kartográfia", a léptékváltás, J. Revel pedig a szigorú értelemben vett „kontextualizálás" módszerével gondolta föloldani a problémát) kidolgozásán fáradoztak, addig a biográfia igézetében dolgozó Sabina Loriga inkább az élmény *különössége* felől közelít tárgyához.

Persze tudományos, illetve etikai értelemben nem tagadtatik meg Menocchiotól vagy Martin Guerre-től a „normál tudományos" megjelenítéshez szükséges „történeti méltóság", ám az olasz történésznőt mégis inkább az izgatja, hogyan jeleníthető meg a fentebb citált burckhardti beállítódás szerint „pótolható kisemberek" méltósága: egyediségük, helyettesíthetetlenségük.[91] Ez a rendkívül mély humanizmusról tanúságot tévő eljárás, amely a „megérteni annyi, mint egyedül létező

[90] LORIGA, *Soldats*, *Soldats*, i.m., 226. o.
[91] Carlo GINZBURG, *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*, (1976), Budapest, Európa, 1991 és Natalie ZEMON DAVIS, *Martin Guerre visszatérése*, (1982), Budapest, Osiris, 1999.

egyedihez viszonyulni" lévinasi beállítódásában ragadható meg, paradox módon, megköveteli a távolságot.[92] „Kutatásom során arra ösztökéltem magam – írja Loriga –, hogy az életrajzi anyagot agresszívebb módon, a történeti kontextus helyreállításához is hasznosítsam. Úgy vélem, hogy a tét nem pusztán a történeti valóság különböző aspektusainak egymás mellé helyezése, hanem az intézmény fogalmának újragondolása lenne. Két okból is. Először is az egyéni hangok eltérően hangszerelik a hatalmi viszonyokat. Így azon néhány tiszt életútját követve, akik semmi nyomot sem hagytak saját magukról a katonai levéltárakban, arra figyeltem föl, hogy a fegyelmezés jelentősége állandó viták tárgya volt. Itt csak egy példáról van szó, mégpedig azt alátámasztandó, hogy a biografikus módszer áthelyezése konkrét módon ki tudja emelni a hatalom többirányú (*multidirectionnel*) jellegét: nem pusztán szakít a gyakran fiktív homogenitással (intézményi uniformitással), hanem meg is világítja azokat a konfliktusokat, amelyek által a fegyelmező diskurzus kialakult. A személyes tapasztalat lehetővé teszi az emlék és a terv bevezetését a történeti elemzésbe, két olyan dimenzióét, amelyek képesek megjeleníteni azt, ami *a múltban befejezetlen maradt*. Röviden: nem csak a történeti értelemben vett sors *véghez vitt* részére engednek rákérdezni, de a képzetesre és a hipotetikusra is – arra, ami lehetséges volt, de legalábbis a rejtett és a képzelt közötti feszültségre. Ebben az értelemben a biográfia áthelyezése (...) visszaadja a történetírásnak (...) a komplex, nem lineáris időt."[93] Tegyük hozzá, korántsem csak a microstoria viaskodik a lineáris történetszövés adta keretek feszegetésével, de e kérdéskör a társadalomtudományokon túl a kortárs gondolkodás és művészi kifejezés szinte minden fórumán megjelenik. Érdekes, hogy a homogenizálni vágyó tekintet olyan jól ismert történetek esetében is egyszerűsíteni, szelektálni kíván, mint Krisztus szenvedéstörténete. Vermes Géza jegyzi meg, hogy az „egyház által létrehozott hagyományos történettel szemben (…) e történetek sem nem egyszerűek, sem nem koherensek"[94], s írása az evangéliumi történetrekonstrukció feszültségeinek kiaknázására helyezi a hangsúlyt.

Ebben az értelemben Loriga biografikus módszere *nem* az életút linearitásának függvényében rendezte el a vizsgált két család, az Alfieri di San Martino és az Arborio Mella, személyeire vonatkozó föllelt adatokat, referenciákat, hanem olyan sokszínű, egyéni tapasztalatok rekonstrukciója nyomán (kulcsszavak:

[92] A szubjektum megkerülésével lehetséges a belső világ megértése. Lásd LACKÓ Mihály, « Individuális és kollektív biográfia », *Századvég*, 12 (1999. tavasz), 97-102. o.
[93] LORIGA, *Soldats*, i.m., 228-229. o. (Az első kiemelés tőlem, a második az eredetiben – K.H.Zs.)
[94] VERMES Géza, *A Passió*, Budapest, 2005, 10. o.

„a jellem fejlesztése", „tehetség" eltérő felfogásai, „a tekintélytisztelet mint jó tulajdonság", „a nevelés" különböző értelmei, a katonaság: „életforma", „neveltetés" vagy „szakma", az „alteritás" jelensége stb.), amelyek jellemezték és módosították a helyi hatalom működését. Az életrajzi eljárás tehát itt is, csakúgy, mint Levinél, megtévesztési stratégia: az én-t, az egyént a hadsereggel szemben jelentkező mindennapos konfliktusok, kisebb-nagyobb csetepatékban megnyilvánuló tapasztalat fényében vizsgálta. Nem annyira a lineáris módon elmesélt tanúságtételekre koncentrált munkája folyamán, melyek – alkalmasint retrospektív módon – az én kikerekített, elrendezett „arcélét" mutatják, hanem azokban az egyéni élményekben, a külső, társadalmi világgal való konfrontációkban keresi az egyén különösségét, amelyek az én egyediségének, helyettesíthetetlenségének forrásai.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy ezek a szituációk is csak szövegeken át vizsgálhatók, nyelvi közvetítettségük problémája tehát ugyanúgy fennáll, mint a koherens, retrospektív módon megírt életút esetében. Van azonban egy kardinális különbség. Nevezetesen az, hogy ez utóbbi példa esetében az írás helye és minősége *nem dialogikus* természetű: a rögzítésnek egyáltalán nem feltétele a másik, következésképpen a megjelenítendő én nem a „másikkal" kiépített viszony dinamikájában, hanem későbbi, statikus és retrospektív állapotában rögzül. Sabina Loriga biográfiája azonban az egykor élt embert (egyént), paradox módon, mint létezőt, mint viszonyokban élőt tételezi, s olyan szituációkban vizsgálja, amelyben „beszélnek hozzá". E „beszédes helyzetekből" kiindulva rekonstruálja a katonai tapasztalatok sokrétűségét, kiemelve s tiszteletben tartva az egyén különösségét. Az olasz történésznő nem feloldja tehát a társadalomtudományokban ma is aktuális egyes–általános összefüggésrendszert, hanem áthelyezi fókuszpontját, s az élmény különössége fogalmára összpontosítva felülírja a fentebb vázolt, s a microstoria szempontjából egyre inkább manicheusnak tűnő dilemmát.

Mégis, mintha történészi beidegződéseink agyonnyomnák az ismereteket. Vajon miért, milyen mélyebb okoknál fogva „rajzoljuk az életet", amikor a biográfia során valójában cselekedete, gondolkodása alapján „szóvá tesszük" az egykor élt embert? Mi teszünk akkor, amikor a külső szemlélő, a kutató, az olvasó számára értelmes rendbe próbáljuk kényszeríteni azokat a sokszor kusza, összefüggéstelen történéseket, gondolatokat, megnyilvánulásokat, melyet az utólagos tekintet homogenizáló szándéka ok-okozati viszonyba kényszerít? E szerint tehát az esetlegességekhez, a szándéktalansághoz is valamiféle koherens jelentést kellene kapcsolni, máskülön-

ben az élettörténet tényei nem rendezhetőek el értelmesen, s ilyeténképpen átfogó értelem híján maradhat? Vajon problematikus-e, ha az életrajz megjeleníti az élet esetlegességét, kiszámíthatatlanságát, szeszélyességét, irracionalitását még azon az áron is, hogy esetleg elveszik az élet egységét posztuláló „központi értelem”?

III. Életrajzi tér és szinoptikus szemlélet

Miután röviden áttekintettük azokat a biográfiai módszertani elveket, amelyeket a társadalomtörténet művelői újításként bevezettek empirikus munkáikban, azt kellene szemügyre vennünk, hogy mindez Mérei Ferenc életrajza esetében *hogyan* és milyen *mélységben* alkalmazható. Túl azokon a különbözőségeken, melyeket fentebb már érintettünk, ki kell emelnünk a történeti kontextus gyökeres eltérést. Az olasz mikrotörténészek újításai ugyanis döntően a kora újkori társadalom, illetve az ebben élő ember, kiscsoport vizsgálatára kidolgozott módszerek, s korántsem evidens, hogy egy XX. századi, komplex társadalom analízisére is alkalmasak. S akkor még nem is beszéltünk arról a kérdéskörről, mely a modernitás, az individualitás, az értelmiségi szerepek jelenléte miatt Mérei életrajza esetében fennáll. Vajon problémamentes-e egy XVII. századi ördögűzőre, a XVIII. századi piemonti hadseregre, vagy – egy közelebbi példát véve – Maurizio Gribaudi XX. század eleji munkásaira alkalmazott (amúgy sem azonos) módszer kritikátlan átemelése egy ilyen típusú munkába? Ráadásul egy ismert tudós és értelmiségi, valamint hajdani politikus esetében, még ha ez utóbbi minőségét, szerepét Litván György amolyan *homme politique malgré lui*-ként is jellemzett.[95] Kérdéseink korántsem költőiek, s a továbbiakban, konkrétabban közelítve most már az előttünk lévő korpusz mennyiségére és természetére, arra szeretnék összpontosítani, hogy – összegezve a fentebb ismertetett problémákat – sorra vegyük a módszer *ebben a kontextusban* értendő kétségtelen előnyeit és egyértelmű hátrányait, majd konkrét javaslatokat tegyünk az életrajz fogalmának részleges újragondolására, illetve fogalmakat, melyek ezt a történeti munka szempontjából megkönnyítik.

Először is, szemben a fentebb érintett életrajzi kísérletekkel, egy olyan személlyel, értelmiségivel, pszichológussal állunk szemben, aki – nyilván szakmájából kifolyólag is – saját életét minduntalan értelmezte. Elemzésünknek tehát *nincs* nulla foka, nem rendelkezik azzal a semleges kiindulóponttal, mint – teszem azt – a

[95] Lásd LITVÁN György, « Mérei Ferenc a politikában », in *Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulójára*, Bagdy E., Forgács P. & Pál M. (szerk.), Budapest, Animula, 1989, 112-115. o.

piemonti ördögűző esete; az anyaggyűjtés során akarva-akaratlanul beleütköztünk azokba a legendákba, mendemondákba, pletykákba, adomákba, melyek Mérei életrajzi képzetrendszerét mintázták. Vállalkozásunknak tisztáznia kell tehát egyfelől azt, hogy milyen viszonyforma alakítható ki a megélt élet komplex tapasztalata és a róla szóló, nyilván egyszerűsítő elbeszélések között. Másképpen fogalmazva, elsődlegesen össze kell gyűjteni és rendszerezni mindazokat a módfelett heterogén dokumentum-együtteseket, melyeket az életrajz effektív nyomaiként kezelünk. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy – a fentebb tett belátásaink nyomán – *nem* teszünk a priori minőségi különbséget a források között, hanem azt a biográfia egészére vonatkozó, jóllehet heterogén, nemegyszer összefüggéstelen információhordozónak tekintjük. Ugyanakkor természetes, hogy az élet megélt tapasztalatát (*expérience vécue*) rögzítő, keletkezésüket tekintve egyidejű dokumentumokat szövegkritikailag el kell választanunk az utóidejű forrásoktól; így közelebb kerülhetünk a „megélt" és az „elmesélt" regisztereihez. A megélt tapasztalat körvonalait többnyire nem narratív természetű források jelentik, míg az elmesélthez értelemszerűen elbeszélő jellegű forrásokat veszünk majd igénybe. (Persze az elemzés során számtalanszor kiderül, hogy nem lehet ilyen egyszerűen izolálni az eltérő természetű dokumentumokat.) Az elmesélt alatt pedig, mint majd látni fogjuk, nem pusztán Mérei Ferencről mesélt ártatlan történetecskéket értek, hanem egy olyan eljárást, melyet az irodalmi kultuszkutatásban autorizációnak neveznek.[96] E jelentőségadást, szellemi felhatalmazást, tekintélynek nyilvánítást egyszerre jelentő sokjelentésű fogalom azért lesz fontos számunkra, mert beláttatja, hogy egy személy körüli legendakör nem semleges, nem ártatlan jelenség, de retroaktív erővel bíró szimbolikus–társadalmi erőforrás, mely utólag képes és hajlamos teljesen „áthangolni" az élettörténet egészét. Tágabban, a kultusz kutatása persze nem csak szövegekre terjed ki, de foglalkozik a szerzői imázzsal, jelentésteli tárgyakkal, sajátos gesztusokkal és cselekvéssorokkal, esetleg „bon mot" típusú megnyilatkozásokkal, vagyis a Méreihez való viszonyt *beállítódásként* kezeli, mely rendelkezik sajátos nyelvhasználattal és szokásrenddel. Amennyiben nem alakítunk ki kritikus viszonyt ehhez, úgy „mint a közhelyek többnyire, azt a téves fölény-

[96] Lásd DÁVIDHÁZI Péter, *„Hunyt mesterünk". Arany János kritikusi öröksége*, Budapest, Argumentum, 1992, valamint uő., *Per passivam reisitenciam. Változatok hatalom és írás témájára*, Budapest, Argumentum, 1998. Továbbá TAKÁTS József, « A kultuszkutatás és az új elméletek », in *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Budapest, Kijárat, 2007, 117-136. o., valamint *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve : tanulmánygyűjtemény*, Takáts J. (szerk.) Budapest, Kijárat, 2003.

érzetet kelti bennünk, hogy a jelenségről eleget tudunk".[97] Ezért módfelett fontos tehát, hogy az első fejezetben feltárjuk az önértelmezés és ezzel szoros összefüggésben a külső értelemadás kultikus elemeit, annak működési mechanizmusát, s megkíséreljük lehántani a megélt élettörténeti tapasztalat nyers, vagyis jelentésében összefüggéstelen, motiválatlan tényeiről.[98]

Úgy gondolom, hogy amit itt elméletben viszonylag könnyűszerrel belátunk, az az elemzés során egy sor problémába fog ütközni. Ezeket meg kell világítanunk, s amennyiben sikerrel járunk, úgy észrevétlenül ki fogja rajzolni a biográfia látens szerkezetét. Nos, az első megvizsgálandó kérdés az a látszólagos trivialitás, hogy *hol* kezdődik az életrajz? A második pedig, melyre fentebb már tettem utalást, a név kérdése. (Tegyük hozzá a helyzetet bonyolítandó, hogy Mérei Ferenc névváltoztató, asszimiláns család gyermeke, ráadásul a munkásmozgalomban Mák álnéven vett részt; ezeket csak a későbbiekben fogjuk kifejteni.) Mit takar el a név és mit fed fel? Milyen szimbolikus társadalmi funkciója van a személynévnek, s hogyan működik? E két kérdés nagyon szorosan összefügg. „*My way is to begin with the beginning*, szokásom a kezdetén kezdeni – mondta Lord Byron, és ő csak tudta, mi illik". Ezzel a frappáns mondattal indítja *Pendragon legenda* című regényét Szerb Antal, ám e credo feltehetően minden olyan tudományos vizsgálódás kiindulópontja lehetne, ahol a *kezdet* fogalma egyfelől túl evidensnek, másfelől a legkevésbé sem nyilvánvalónak tűnik. Vajon hol is kezdődik egy életrajz? S ez a kezdetben retorikusnak tetsző, ám nagyon is analitikus kérdés egy sor újabb sürgető kérdést hoz magával.

Az persze magától értetődik, hogy az ember élete biológiai értelemben a születéssel kezdődik és a halállal ér véget, ám 'élet' és 'életrajz' más minőségű, más természetű dolgok. Logikusan következik tehát a kettő izolálásának szükségessége, melyet Nádas Péter bámultra méltó egyszerűséggel fejezett ki: „Az életrajzom eleje ugyanis nem a születésem és az életrajzom vége nem a halálom".[99] Egy az idő naiv homogenitását – *Párhuzamos történetek* című nagyregényében – szétszálazó életrajzi elképzeléstől tehát nem idegen az, hogy a problematikát megfordítsa, s alapvetően a halálesemény, illetve annak társadalmi rituáléja felől próbálja meg felmérni az élet-

[97] DÁVIDHÁZI Péter, *„Isten másodszülöttje". A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Budapest, Gondolat, 1989, 1. o.
[98] E szempont fontosságára helyezi a hangsúlyt a kollektív Mérei élet–mű című kötet kapcsán egy kritikai elemzés is. Lásd HAVASRÉTI József, « Egy 'élet-mű' replikációi », *Holmi*, XX. évf. (2008) 9. sz., 1236-1242. o.
[99] KÁROLYI Csaba, « Mindig más történik. Beszélgetés Nádas Péterrel », *Élet és Irodalom*, 2005. november 4., 3. o.

rajz terét. Milyen előnye lehet egy ilyen fordított perspektívának? Lételméleti értelemben ugyanis a halál mozzanata megragadhatatlan a történész számára, ám a temetés aktusa, mely a halál szocio-kulturális reprezentációja, már érdeklődéssel töltheti el az izgága társadalomtörténészt. Bárhogyan is van, a temetés mint társadalmi rítus *primer jelentésadás*, amennyiben a szertartás során elhangzó sírbeszédek, illetve az azzal párhuzamosan megjelenő nekrológok (már ha ismert, közéleti emberről van szó) kijelölik azt a mezőt, amelyben az elhunyt személyisége tevékenysége révén, post mortem, értelmet nyer az élők számára. A jelentést az élők adják és rögzítik (a tanár úr, a forradalmár, a tudós, stb.), még akkor is, ha az elhunytat adott esetben meglepnék, meghökkentenék azok társadalmi szerepek, értelemadások, melyekkel a beszédmondók a halálhoz tapadó normák súlya alatt önkéntelenül is élnek.

Miért van ez? Azért, mert visszamenőleges érvénnyel, ezek a jelentéstulajdonítások egyszerűsítő elemekkel, pontosabban fogalmazva sűrítésekkel, összevonásokkal élnek. A *név* már nem pusztán egy személy tulajdonneve, de egyben allegorikus tömörítése az életpálya megannyi eseményének, a kérdéses személy jellemének, magatartásának, teljesítményének. E problémakörre világít rá Daniel S. Milo Vincent van Gogh egy kiállításának esetét tárgyaló szellemes esszéje. A *La passion selon Van Gogh (1853–1890)* című tárlat kurátorai úgy vélték, hogy a név és az életmű viszonylatában az alábbi módon bontják fejezetekre a holland festő pályáját. Az első, 1853-tól 1888-ig tartó időszak a „Van Gogh – Van Gogh előtt", a további fejezetek pedig a „Van Gogh – Van Gogh alatt" elnevezést kapták. Az egyszerű „Van Gogh" címet pedig csak az 1888 és 1890 közötti periódus érdemelte ki. Már önmagában is meglepő, hogy a halála előtti két évet leszámítva a 37 évet élt művész 35 éven keresztül önmagához képest mindössze egy „előtti", felkészülési időszakban élt, s csak életének utolsó két éve az, melynek során – a kurátorok olvasatában – valóban *azonos* – a művészettörténet által kanonizált – önmagával. A rendezők szerint a színtiszta „Van Gogh" címet a művész életének utolsó két éve „érdemli meg", ahol nem csak esztétikailag, de élettörténeti tragikuma révén is megfelel későbbi imázsának. Van Gogh tehát csak akkor teljesen van Gogh, amikor élete passióba fordul. Fejtegetéseiben az izraeli történész a „családi név", és a „szerzett név" kettősségével számolva úgy fogalmaz, hogy a holland festő esetében a szervezők önkényes interpretációja a két név funkcionális összevonásából áll, s arrogáns módon úgy tesz, mintha a Van Gogh névre csak élete két utolsó évében szolgált volna rá. Ezzel a gesztussal ugyan-

akkor megtagadtatik tőle a családi név méltósága és azonosító jellege.[100] A van Gogh név tehát akkor „ér valamit" (legalábbis a művészeti piacon), ha a szerzett név konceptusában összekapcsolódik élettörténeti tragédia és művészi hevület. A szerzett név retrospektív természetű szinechdoché, mely a vég felől teleologikus módon újraírja az élettörténetet jelentését. Ez a módszer a legkevésbé sem vet számot az élet és az élettörténet különbözőségével, s az utóbbi is csak annyiban érdekli, amennyiben ápolja a *kultusz* képződését.[101] Az élet és a mű összefüggésben van Gogh művészi archetípussá vált, halála utáni sikere vagy sikertelensége a mindenkori jelen kognitív rendszerének szellemi állapotától, minőségétől függ.[102]

Mint a következő fejezetben kimutatjuk, erre a kihívásra csak hiperkritikával lehet válaszolni. A fenti kiállítás ugyanis látszólag lineáris módon jeleníti meg egy művészi életpálya szakaszait, ám a kurátorok a festő élettörténetét valójában a vég és a képződő kultusz implicit elvárás-horizontjához igazítják. A mi megközelítésünk azért lesz tehát hiperkritikus, mert explicit módon a vég felől közelít az életrajz szubjektumához, megkísérli feltárni a kultikus beállítódás szintjeit, beszédmódjait, jellegzetességeit, melyet az őt körülvevők adorációját módfelett szívesen fogadó idős Mérei Ferenc természetesen maga is táplált. Ezért át kell majd tekintenünk azokat az interjúkat, „mesterbeszélgetéseket", melyek töredékességük vagy terjedelmük miatt ugyan nem tekinthetők a szó klasszikus értelmében élettörténeti jellegűnek, de melyek a pálya magaslatáról, az 1970-es évek kontextusából tekintenek vissza az életút egyes állomásaira, fordulópontjaira. Ezekben az interjúkban Mérei Ferenc nagyon határozottan jelöli ki élete legfontosabb eseményeit, szereplőit, elveit, stb., ám – mint a későbbiekben rámutatunk – önértelmezéseiben olykor súlyos konfliktusok, eltérések mutatkoznak. Egyszerűbben fogalmazva azt fogjuk látni, hogy egy a mély- és a társaslélektan útvesztőiben olyan elegáns, magabiztos tudással rendelkező személy, mint Mérei Ferenc is „hibákat" vét, azaz ellentmondásokba keveredik korábbi önmagával. Ez a mozzanat életrajzi megközelítésünk sarkköve lesz. Mert egyfelől bárki mondhatja, hogy az életrajz legbiztosabb ismerője természetesen maga a szubjektum, hisz oly részletességgel senki sem ismerheti, írhatja meg egy ember életét, mint ő maga. Másfelől azonban az is közismert, hogy az élettörténet cselekvője, vagyis maga Mérei (bár ez a megállapításunk szinte bármelyikünkre érvényes lehet) nem az

[100] Daniel Shabataï MILO, *Clefs*, Paris, Les Belles Lettres, 1993, 195-196. o.
[101] Cf. Natalie HEINICH, *La gloire de van Gogh. Essai d'anthropologie de l'admiration*, Paris, Minuit, 1991.
[102] MILO, i. m., 199. o.

életrajz megismerésében, hanem annak reprezentációjában volt érdekelt, vagyis abban a többé-kevésbé kész alakzatban, melyet manapság, közkeletűen *identitásnak* nevezünk, s itt hangsúlyozni szeretnénk ennek *szerepszerű* jellegét.[103] Ez teljesen természetes attitűd, s lehetőséget teremt arra, hogy a történész ne csak saját normáit, elvárásait „találja meg" a történeti anyagban, de betekinthessen a cselekvőket motiváló lehetséges értékek, stratégiák és döntések világába. Úgy is feltehetnénk a kérdést: végső soron *ki az életrajz tulajdonosa és ki a szerzője*? Ha eltérő, feszültségben lévő interpretációval vagy olyan beszédes elhallgatásra lel az életrajz kutatója, mely nem épül be az illető elbeszélt önazonosságába, akkor mi e teendő?

A társadalomtudományok jelenlegi állása szerint erre a kérdésre nincs egységesen elfogadott válasz, követendő módszertani eljárás. A valóság konstrukcionista felfogása ugyanis minimum az 1960-as évek derekától amellett érvel, hogy tudásszociológiai értelemben a valóság fogalma plurális természetű és korántsem egységes.[104] A narratív önértelmezéseket afféle „kódolt történetekként" érdemes kezelnünk, melynek olvasása során az empirikus és a mintaolvasó olvasási technikáit egyszerre érdemes követnünk, melyek révén feltárhatóakká válnak az identitás formálásában oly fontos elbeszélői intenciók és szintek.[105] Ugyanakkor, ha a valóság sokszínű, komplex fogalmára kérdezünk rá – mint ahogyan a microstoria kapcsán fentebb szóltunk róla –, nem elégedhetünk meg az élettörténet „belső", az interjúk által „felkínált" perspektívájánál, de az élettörténeti kontextus rekonstrukciójánál egy sor olyan dokumentumra lesz szükségünk, mely a biográfia alanyát mozgásában, dinamikájában, másokkal való konfliktusában mutatja meg. Az elbeszélt identitás által létrehozott valóság ugyanis jelentősen leegyszerűsíti, kikerekíti, problémamentessé teszi a múlt komplex valóságát, s nem tudja megmutatni azt, ami a múltban *befejezetlen* maradt. A konfliktusokban megmutatkozó, vitatkozó, cselekvő „én" azonban nem csak az életút *véghez vitt* részére enged rákérdezni, de a lehetőségekre, az elképzeltre, a be nem teljesültre és a hipotetikusra is.

---

[103] Az identitás fogalom szövevényes fogalomtörténetére lásd KOVÁCS Éva, « Vakmerő tézisek az identitásról », in *Nemzet a társadalomban*, Fedinec Csilla (szerk.), Budapest, TLA, 2004, 221-234. o.
[104] Peter BERGER – Thomas LUCKMANN, *A valóság társadalmi felépítése* (1966), Budapest, Jószöveg, 1998.
[105] Az empirikus és a mintaolvasó fogalmához és olvasói attitűdjéhez lásd Umberto ECO, *Hat séta a fikció erdejében*. Budapest, Európa, 1995. A narratív identitás társadalomtudományos alkalmazásához lásd KOVÁCS Éva – VAJDA Júlia, *Mutatkozások. Zsidó – identitás – történetek*, Budapest, Múlt és Jövő, 2003. A kódolt történet kifejezést Kövér Györgytől kölcsönöztem: KÖVÉR György, « Nagy vagyonok legendáriuma », *Café Bábel*, 23. sz. (1997), 13-32. o.

Célunk tehát egy *több szempontú* történeti elemzés megvalósítása, mely fenomenológiai alapjait tekintve az élettörténet kettős fogalmára (*Zwitterbegriff Lebensgeschichte*) épül.[106] Már McIntyre rámutatott, hogy még abban az esetben is „csak" társszerzői lehetünk élettörténetünknek, ha a biográfia cselekvője módfelett tudatos szerző is egyben. „Csak képzeletünkben éljük meg azt a történetet, amihez kedvünk van. Az életben (…) mindig bizonyos korlátozásoknak vagyunk alávetve. Olyan színpadon lépünk fel, amelyet nem mi terveztünk, olyan cselekményben találjuk magunkat, amelynek menetét nem mi találtuk ki".[107] Egyszerűbben fogalmazva, a saját életünkhöz kapcsolódó ismeretek, adatok, illetve az erről elmondható történetek messze meghaladják értelemadó hatókörünket, mert a társadalmi valóság normái, kényszerei minduntalan korlátokat szabnak cselekvéseinknek. A mások által létrehozott uralhatatlan történetszövés, ha tetszik, ha nem, befolyásolja a biográfia szubjektumáról alkotott képet. Így a szubjektum által „írt" élettörténet mint (a kultikus beszéd fenntartásában érdekelt) jelentéstörténet fontos, de nem kizárólagos forrása lesz a biográfiának, s így a túlzottan rögzített értelmű, továbbá lineáris-narratív élettörténet kifejezés helyett inkább *életrajzi tér* fogalmat vezetném be, melynek kézzel fogható előnye, hogy az élettörténetbe integrálhatatlan ún. „önidegen elemeket" is e mező szerves részének tekinti.[108]

Az „önidegen elem" olyan történést, életeseményt jelöl, melyek a szubjektum elbeszélt élettörténetébe nem illeszthető be, s azért nem integrálható, mert az élettörténet korábban rögzített értelmét kikezdi, felfejti. Az önidegen értelem megjelenése tehát veszélyezteti az önazonosság folytonosságát, ezért az integrációja csak abban az esetben lehet sikeres, ha a szubjektum az önmagával való szembekerülés nyomán új értelmet társít élete történetéhez. Az új értelem asszociálása azonban – részben vagy egészben *új kezdetet* kell, hogy jelentsen az élettörténetben – ezért hipotézisem szerint ennek látható jellel, történetileg is lekövethető nyommal kell bírnia. A sorsesemény tehát egy olyan magától induló, vagyis a szubjektum által nem uralt értelemképződés, amely az élettörténetben új kezdetet teremt. Amennyiben Michel Foucault a nouvelle histoire hatásának jelentőségét a nagy töréspontok kutatásában ismerte fel, úgy talán nem járunk el helytelenül, ha a vizsgálati lépték radikális csökkentésével, vagyis a megismerés helyét behatárolva, egy alapvetően mikrotársadalmi

[106] TENGELYI László, *Der Zwitterbegriff Lebensgeschichte*, München, W. Fink, 1998.
[107] Alasdair MCINTYRE, *Az erény után. Erkölcselméleti tanulmány*, Budapest, Osiris, 1999, 286. o.
[108] TENGELYI László, *Élettörténet és sorsesemény*, Budapest, Atlantisz, 1998, különösen 199. skk.

biográfia kapcsán az élettörténet töréspontjainak, feszültségeinek kutatására helyezzük a hangsúlyt, vagyis arra a láthatatlan területre, ami az *elbeszélt* és a *megélt* között feszül.

Összefogva tehát a bevezető gondolatokat: munkánk szinoptikus, „együttlátó" módszerrel közelíti meg az életrajzi tér heterogén tényeit. Különböző feljegyzések, történetek, anekdoták, vallomások, jellemzések, jelentések, önéletrajzi elemzések, interjúk telepítik be azt az életrajzi teret, melynek dinamikus kontextusát az a szigorú értelemben vett politika- és társadalomtörténeti folyamat adja, mely normáival, lehetőségeivel, korlátaival minduntalan mintázta az élettörténet szövedékét.

II. FEJEZET

AUKTORITÁS

A felhatalmazások eredete és a tekintély konstrukciói

A bevezetőben megfogalmazott dilemmák nyomán, ebben a fejezetben arra teszünk kísérletet, hogy Mérei Ferenc *szerzői nevéhez* tapadt, még egy közismert értelmiségi esetében is módfelett gazdag képzetrendszert megkíséreljük elemeire bontani, s rámutatni azokra a kultusz ápolásában érdekelt diszkurzív szintekre és funkciókra, melyek a végkifejlet felől, az autorizáció címén visszamenőleges érvénnyel írják át/újra Mérei élettörténetét. Erre, egyebek mellett, a korábban kollektív kutatásként induló, Mérei Ferenc sokszínű, pszichológiai, pedagógiai, politikai, szubkulturális–közösségszervező teljesítményének, és nem-írott, mégis centrális jelentőséggel bíró utalásokban, gesztusokban, tárgyi rekvizítumokban, de leginkább az újra és újra előadott, az élete egyes periódusaira vonatkozó történetekben testet öltő, implicit életművének feltárására létrehozott kutatócsoport által kiadott kötet bírálatának kritikai szemszöge ösztönzött bennünket.[109] Havasréti József szemléjének egyik legfontosabb mozzanata a kollektív kötet *kritikai–történeti szemlélethiányának* megemlítése volt. E hiátus abban áll, hogy a kötet tanulmányainak jórészét olyan szerzők jegyzik, akik Mérei Ferenc tanítványai voltak, s írásaik hangvétele, nyelvhasználata e kapcsolat nyomát természetszerűleg magán viseli. „E gesztusok – foglalja össze Havasréti – az öröklétbe merevítik (így szó szerint is „bálványozzák") az életmű egyes tendenciáit, a hangsúlyt az életművön belül ismét az életre helyezik; illetve oly módon kettőzik meg az életművet, hogy az élet kisebb-nagyobb eseményei (szerelmek, barátságok, hatalom, bukás, illegalitás stb.) a tudományos munkásságot színesítik, a szakmai szövegek viszont úgy allegorizálódnak, hogy az életpálya politikai és

[109] Vö. *Mérei élet–mű: tanulmányok*, Borgos A., Erős F. & Litván Gy. (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 2005. A bírálatra lásd HAVASRÉTI József, « Egy 'élet-mű' replikációi », *Holmi*, XX. évf. (2008) 9. sz., 1236-1242. o.

egzisztenciális tanulságait beszélik el".[110] A bírálat szerint ez a hangvétel és szemszög teljesen természetes jelenség egy tanítvány részéről, s a kulturális emlékezet fenntartásában igen fontos szereppel bír. Ugyanakkor korábban már voltak (s vannak is) olyan fórumok, melyek e beszédmódnak teret adtak, ám a Mérei halála óta eltelt két évtized miatt nem biztos, hogy minden tekintetben szerencsés e beszédhelyzet *kizárólagos érvénnyel* bíró fenntartása. A történeti–kritikai szemlélet hiányán Havasréti expressis verbis a Mérei Ferenc körül kialakult/kialakított sajátos szerepek – „a Tanár úr", „a pedagógus", „a pszichológus" – értelmiségi kultuszának elemzését érti, melynek elsődleges célja az lenne, hogy a tudományos–kritikai szempontok szerinti analízis kilépve az elsődleges hermeneutikai körből megkísérelje azonosítani és feltárni a kultikus beszédmód szintjeit és funkcióit. Amennyiben sikerül a réteget „lebontani" az élettörténet egészéről, úgy a kutatás szemszöge más, alternatív szempontot is beemelhet az „élet" és a „mű" összefüggésrendszerének értelmezésére. (Lásd a címben a kötőjellel tipográfiailag is érzékeltetett szójátékot, jelentést.)

E ponton szükséges megemlíteni, hogy a pszichológus 1986-ban bekövetkezett halálát követően, egykori tanítványai, munkatársai hagyatékának kéziratban maradt részét – részletekben, bár messze nem maradéktalanul – kiadták, a *Pszichológia* nevű szakfolyóiratban műveinek komplett jegyzékét sajtó alá rendezték, majd 1989-ben, születésének 80. évfordulója alkalmából Mérei sírjánál emlékezést tartottak, továbbá december 1-jén és 2-án, a Magyar Tudományos Akadémia kongresszusi termében emlékülést rendeztek.[111] Bár véletlen, mégsem jelentést nélkülöző az az egybeesés, miszerint ez a megemlékezés-sorozat 1989. november–decemberében történt, fél évvel az 1956-os forradalom miniszterelnökének és mártírtársainak ünnepélyes újratemetését követően, mikor is az egykoron Kádár által „ellenforradalomnak" titulált eseménysor politikai, morális és emlékezeti rehabilitációja napirenden volt. Ez a szerencsés egybeesés odavezetett, hogy az emlékülésen nemcsak a pszichológus tudományos munkásságát, pedagógiai teljesítményét lehetett méltatni, de az újraértékelés jegyében ki lehetett emelni azt is, hogy a politikai tekintetben rendkívüli, weberi értelemben vett érzületetikával bíró Mérei részt vett az 1956-os forradalom

[110] HAVASRÉTI, i. m., 1242. o.

[111] MÉREI Vera és ERDÉLYI Ildikó (s. a. r.), « Mérei Ferenc tudományos munkái », *Pszichológia*, VII. évf. (1987) 1. sz., 19-24. o. (A kéziratot 1978-ig maga Mérei Ferenc állította össze a tudományok doktora fokozat odaítélése alkalmából. Emlékezésül, a folyóirat a pszichológus két, kéziratban maradt tanulmányát is közli: MÉREI Ferenc, « A perem-helyzet egyik változata: a szociálpszichológiai kontúr », *Pszichológia*, VII. évf. (1987) 1. sz., 1-5. o. és uő. « Carl Rogers », 5-18. o.) Valamint *Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulójára*, Bagdy E., Forgács P. & Pál M. (szerk.), Budapest, Animula, 1989.

szellemi utóvédharcaiban, s ezt követően 1959. április elsején halmazati büntetésként 10 év fegyházban letöltendő szabadságvesztésre ítélték, ahonnan az 1963-as, ún. „nagy amnesztiával" szabadult. 1989 politikai, morális atmoszféráját tekintve ez nemcsak azért volt módfelett fontos, mert 1988-ban még ez nem történhetett volna meg, de azért is, mert az 1956 novembere és 1989 közötti, a forradalomról *mint forradalomról* szóló hallgatás megtörése, és – a kádári szempontrendszerhez képesti – ellen-értelmezés nyilvánosság elé tárása felbecsülhetetlen (és megérdemelt) morális többletet hozott mindazoknak, akik a Kádár-korszakban politikai és/vagy intellektuális tevékenységükért üldöztetést szenvedtek el. Az életmű szemszögéből tehát 1989 *kettős értelemben* is fontos: egyfelől, az évforduló lehetőséget teremtett arra, hogy Mérei tanítványai, munkatársai, tisztelői, egy nyilvános helyen, sőt magában az Akadémia épületében, a tudományosság „szent csarnokában" összegyűljenek és emlékezzenek, másfelől pedig a rendszerváltás atmoszférája teret nyitott annak, hogy politikai aktivitását, nézeteit, szerepét is méltassák.

1996-ban, Mérei halálának tizedik évfordulóján, mind a forradalom, mind a rendszerváltás morális, emlékezeti többletének csillapodása idején, újabb emlékműhelyt szerveztek, mely épp a forradalom, és általában a jelenkor-történet kutatására szakosodott 1956-os Intézetben került megrendezésre. Míg az előbbi szándék és a helyszín azért fontos, mert a *hely szelleme* miatt akarva-akaratlanul Mérei Ferenc *tudományos–pedagógiai* teljesítményére kívánta a hangsúlyt helyezni, az 1996-os azért, mert az életmű *politikai* implikációit igyekezett (ha nem is kizárólagosan) feltárni. E második megemlékezésnek ismételten két fontos – bár nem közvetlen – következménye, vetülete van. Az egyik, hogy 1997-ben, az ún. morális kárpótlás jegyében megnyitotta kapuit a Történeti Hivatal, mely az egykor állambiztonsági szervek iratanyagát kezelte, s tette a hozzáférhetővé az arra érdeklődőknek, s így mód nyílt Mérei úgy magán-, mind közéleti tevékenységének alaposabb, az állambiztonsági megfigyelés szemszögének feltárására. Másfelől pedig az a pszichológusok részéről indított kísérlet említendő, mely a szaktudomány magyarországi intézményesedését vizsgálta önéletrajzi perspektívából.[112] Míg esszétanulmányában az egykori politikai barát, a történész Litván György két, Mérei perbéli alakját és börtönön belül kialakított sajátos attitűdjét, továbbá megfigyelésének történetét tette hangsúlyossá,

[112] Az intézet működése számtalan jogos kritikával terhes, ennek áttekintését nem tartja feladatának e dolgozat. A teljesség igénye nélkül lásd KENEDI János, *K. belügyi iratfelmérő jelentései a Kastélyból*, Budapest, Magvető, 2001. (Az intézmény azóta átalakult, s Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára néven működik.)

addig a pszichológusok kollektív önéletrajzának statisztikai tartalomelemzése számszerűsítette azt a régóta sejtett tényt, hogy Mérei Ferenc a magyar pszichológia történetének meghatározó személyisége, amennyiben Kardos Lajos mögött a másodszor leggyakrabban hivatkozott kutató volt.[113] E tény súlyát akkor tudjuk érzékelni, ha hozzátesszük, hogy Mérei – szemben Kardossal – egészen rövid periódusokat nem számítva, sohasem taníthatott egyetemen, vagyis nem volt aktív részese az egyetemi képzés révén megtestesülő formális, szakmai–személyes kommunikációnak. Hatását tehát csakis *informális* úton érhette el, mégpedig a részben önkéntes úton, részben pedig „kiválasztott" tanítványai révén. (Ennek mikéntjéről a későbbiekben bővebben szólunk.) Ezért cseppet sem véletlen, foglalja össze Erős Ferenc, hogy „Mérei egész életművének középpontja (…) az informális stratégia, a peremhelyzet problémája".[114] 1989 látószöge a temetés óta eltelt három és fél év okán, mely lehetővé tette, hogy a gyászmunkát követően, a Mérei halála által kiváltott érzelmi deficit a lehetőségekhez mérten betöltekezzen „gyógyító" emlékezettel, továbbá a politikai atmoszféra változása miatt euforikus volt, ekképpen fő jellegzetessége a személyességre, az örökségre és az emlékezésre alapozott *kultikus beállítódás* volt. Ahogyan a kötet szerkesztői írják bevezetőjükben: „Születésnapot ünneplünk. Elmúlt a hallgatás és a gyász ideje, ismét ünnepelhetünk. Mérei Ferenc 80 éves. Ő indította el és hagyományozta ránk a születésnapok megülését örömmel és teljesítménnyel. (…) Így ez a kötet nem zárja le az emlékezést. Csak elidőzünk, eltűnődünk az ünnepi alkalomból, köszöntésünk a szellemi örökség köszönete is. Ezt az örökséget mindannyian *személyes ajándékként* vihetjük tovább."[115]

A magyar társadalomtudományban a kultusz kritikai kutatása elsősorban az irodalomtudomány körében vált respektált kutatási területté, ám – a megváltoztatandók megváltoztatásával – e módszert termékenyen alkalmazhatnánk a kulturális mező más szereplőire is, elsősorban azokra, akik a szó tágabb értelmében *tanítóvá* és *mesterré* tudtak válni, s tanítványaik az emlékezet révén e viszonyformát képesek

[113] Lásd LITVÁN György, « Mérei és a Krampusz », *Beszélő*, 1999. február, 60-70. o. és « Mérei Ferenc a börtönvilágban », *BUKSZ*, XI. évf. (1999) 1. sz., 58-62. o., valamint PLÉH Csaba, BODOR Péter, LÁNYI Gusztáv, « Egy társadalomtudomány elnyomatása és újjászületése », in *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Bodor P., Pléh Cs., Lányi G. (szerk.), Budapest, Pólya, 1998, 308. o.

[114] ERŐS Ferenc, « A marginális identitás problémája Mérei Ferenc életművében », in *Mérei Ferenc: emlékkönyv*, i. m., 29. o. Itt lehet megjegyezni, hogy Erős Méreiről szóló értelmezései mindig kritikaiak maradtak, s amennyiben életműve jelentőségéről szól, úgy „nem a fennköltség, a befejezett tökéletesség, hanem épp ellenkezőleg, a nyitottság és az aktualitás" szempontjából beszél. (27. o.)

[115] [BAGDY Emőke, FORGÁCS Péter, PÁL Mária], Előszó, in *Mérei Ferenc: emlékkönyv*, i. m., 3. o.

voltak ritualizálni, s így fenntartani a kulturális emlékezetben. Ahogyan a korszakban, a hivatalos kultúra regiszterében Kodály Zoltán vagy az underground szubkultúrában Erdély Miklós személye, szemlélete, tettei, mondásai, normaképző ítéletei egykori tanítványaik emlékezetmegőrző szerepe miatt egész „értelmiségi mondakörré" terebélyesedtek, úgy – ahogyan fentebb már utaltunk rá – a jelenség kultuszkritikai megközelítése Mérei Ferenc esetében is releváns, fontos és termékeny lehet.[116] Az 1989 óta eltelt húsz év változásai az akkor kanonizált beszédmód érvényessége újragondolására sarkallnak bennünket, már csak azért is, mert az értelmiségről szóló, akkor rögzített értékelés számos olyan szempontot nyithat fel, mely általánosabban a hatvanas évek értelmiségi szerepeinek kritikai, társadalomtörténeti feltárásában is hasznos lehet.[117] Mérei komplex értelmiségi szerepeinek értelmezésekor a – magyar társadalomtudományban e látásmóddal először jelentkező – Dávidházi Péter által kimunkált kritériumok rendkívül termékenyek lehetnek. A Shakespeare magyar kultuszával (is) foglalkozó jeles irodalomtörténész a tisztelet e formája kapcsán három szintet különböztet meg, úgymint a beállítódását, a szertartásrendét, illetve a nyelvhasználatét. A kultikus és a kritikai beállítódás közötti különbség abban áll, hogy az előbbi a kultusz középpontjában álló személy „*kifürkészhetetlen* tökéletességébe vetett hittel akkor is kész az apológiára, ha olyasmit tapasztal (…), amit saját normái vagy ízlése szerint minden alkotó művében el kellene ítélnie, s más alkotóknál el is ítél".[118] A beállítódás első jellegzetessége, hogy ignorálja, figyelmen kívül hagyja az adott személy – a valóságban teljesen természetes – esendőségét, ellentmondásosságát, s akarva-akaratlanul csalhatatlanságot, illetve megkérdőjelezhetetlenséget tulajdonít a kérdéses személynek, továbbá magában foglalja bizonyos szellemi vagy anyagi értékek rajongó, mindenekfölötti tiszteletét, vagyis egyfajta teljes és feltétlen odaadást. „A kultusz *mint szokásrend* – folytatja fejtegetéseit Dávidházi – bizonyos (főként vallási eredetű) szertartások hasonmásainak meghonosítása (…). Ezek nagy részénél a vallási eredet szembeszökően nyilvánvaló, másoknál áttételes, az is elő-

[116] FORGÁCS Éva, « Egy mítosz természetrajza. Erdély Miklós és a neoavantgárd magánya », in *Az ellopott pillanat*, Pécs, Jelenkor, 1994, 322-333. o.; MÜLLNER András, « Az anekdotáról. Baksa Soós János és Erdély Miklós kapcsán », in *Avantgárd, underground, alternatív. Popzene, művészet és szubkulturális nyilvánosság Magyarországon*, Havasréti József – K. Horváth Zsolt (szerk.), Budapest, Kijárat, 2003, 109-120. o.; valamint HAVASRÉTI József, « A személyes és a szakmai identitás kifejeződése a Kodály-tanítványok emlékezetében », (kézirat).

[117] Ennek szorgalmazására lásd GYÖRGY Péter, *Az ó–új világ*, Budapest, Magvető, 1997. Mérei értelmiségi szerepeire leginkább 87-92. o.

[118] DÁVIDHÁZI Péter, *„Isten másodszülöttje". A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Budapest, Gondolat, 1989, 8. o.

fordul, hogy nem vallási eredetű szimbolikus tevékenységet vonz magához; mindenesetre egymással összefüggő és így egy jelentésteli rendszerbe illeszkedő rítusokról beszélhetünk, tehát együttesünket joggal nevezhetjük szokás*rend*nek".[119] Mérei esetében – előbb az erős baráti szálakból szövődő, majdan részletesebben tárgyalandó Törzsnél, utóbb a tanítványi csoportoknál (A-csoport, Műhelycsoport) – kifejezetten szisztemikus e rítusok rendje, amennyiben az kitalált és szokássá tett hagyományokon, illetve annak ritualizált utóéletén alapul. A legfontosabb ilyen hagyomány a pszichológus november 24-i születésnapja, mely mögé mindig az adott életkort kellett odaírni.[120] Egy kívülálló számára mondjuk a harminc napos őszi hónapra eső évforduló „November 70"-né való átalakítása első látásra értelmetlennek tűnik, s jelentése – ti., hogy ez a hetvenedik születésnap rituális megünneplése – valójában csak annak tárul fel, aki beavatott volt, aki részese volt a titoknak. Már szóhasználatom is árulkodó: a „beavatott" és a „titok" szavak már *eleve* egy ezoterikus, kívülálló számára nem, vagy csak nehezen érthető tartalom meglétére utalnak; vagyis hozzáférésük korlátozott. Az örökség jelentésének és megfellebbezhetetlenségének megfelelően, a tanítványok mesterük halála után is megemlékeznek a sírnál, vagyis a korábban kialakított, de mégiscsak személyességen alapuló szokásrendet *kultikussá* lényegítik. (E mozzanat részben kapcsolódhat a zsidó hagyományban „jorcejtként" ismert megemlékezéshez, ám az nem tartalmaz ennyi kultikus elemet, mint a Méreire való emlékezés.)

A Dávidházi által előszámlált kritériumok közül a kultuszt megalapozó és fenntartó funkciók közül a nyelvhasználat a harmadik elem. „A kultusz *mint nyelvhasználati mód* – így az irodalomtörténész – bizonyíthatatlan és cáfolhatatlan kijelentések uralomra jutásában, részleteiben számon nem kérhető jelentésű, egészében a tapasztalati ellenőrzés alól kisikló állítások felülkerekedésében észlelhető. Ezeknek immár nem az a rendeltetésük, hogy egy tényállások összességeként fölfogott külvilágot részenként, de megfelelően leírjanak, hanem egy *közös*, vagy annak szánt *meggyőződés* lélektani hitelességét igyekeznek valamely tényleírásnak látszó, de ízigvérig metaforikus állítással sugallni".[121] A sír- és/vagy emlékbeszéd, a nekrológ, társadalmi funkciójából adódóan, mindig a metaforikus túlzás retorikájával él.[122] A be-

[119] DÁVIDHÁZI, *Isten másodszülöttje"*, i. m., 10. o.
[120] Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXXIII.1.a, VII. kerületi születési anyakönyvek (1909), 1936. kötet, 3021. sz. bejegyzés alatt található Mérei Ferenc (1909. november 24.).
[121] DÁVIDHÁZI, *Isten másodszülöttje"*, i. m., 12. o. (Az én kiemeléseim.)
[122] A túlzás retorikájára lásd MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: kísérlet*, Budapest, Korona, 1999.

szédmondó mindig egy nagyobb, szakmai vagy élményközösség (a tanítványok, a szakma, a tisztelők, a fogolytársak, stb.) *nevében* beszél, tehát előadása egyfelől afféle „szócsőként" is elképzelhető (amennyiben, más, aki az élményben társa volt, is elmondhatná helyette), másfelől viszont a túlzás *autoritását* épp az adja, hogy az illető személyes és alaposan ismerte beszéde tárgyát.

A kultusz megalapozásánál tehát a két kulcsfogalom: az autoritás és az autorizáció. Ahhoz, hogy valaki tekintélyként tűnhessen fel, hogy mások jelentőséget tulajdonítsanak neki, egyfelől rendelkeznie kell egy *kivételesnek* tekinthető intellektuális, morális, spirituális többlettel, mint alappal, amit, másfelől, megfelelő módon inszcenírozni kell azt, vagyis a társas interakciókban ezt *többletként* fel is kell tudnia mutatni, színre kell tudnia vinni azt. Egyszerűen fogalmazva, ahhoz, hogy valakinek tekintélye és hatalma legyen mások felett, valahonnan szert kell tennie erre. „Az adás és az átruházás nélkül, tehát a felhatalmazás művelete híján, senki sem rendelkezhet hatalommal".[123] A felhatalmazás azonban, hangsúlyozza Dávidházi, akarva-akaratlanul *interdependenciát* okoz, pontosabban fogalmazva aszimmetrikus, egymástól való kölcsönös függést alakít ki azokkal a személyekkel, akiktől az illető az autorizációt kapta; még akkor is, ha a felhatalmazott magától értetődően feljebb áll az értékek szimbolikus hierarchiáján. Annak érzékeltetésére, hogy e problematika teoretikus hátterét Mérei milyen világosan tudta és értette, elég, ha rekapituláljuk az 1947-ben publikált *Az együttes élmény* című úttörő társadalomlélektani művének eszmei foglalatát. A rövid tanulmány központi kérdése, hogy mi a vezető és a vezetettek közötti viszony *minősége*? Vajon megtehet-e, elfogadtathat-e mindent a vezér tekintélye és felhatalmazása révén az alávetettekkel, vagy sem? Nos, az óvodásokon modellezett társadalomlélektani kísérlet – mely valójában arra keresi a (nagyon is teoretikus) választ, milyen tekintélyre hivatkozva történhetett meg a holocaust – eredménye tömören az, hogy a vezető egyenként jóval erősebb az „átlagos szociális penatranciájú" vezetetteknél, ám gyengébb, mint a csoport maga.[124] „E jelenség-sor lényege – foglalja össze Mérei –, hogy a vezető gyengébb, mint a csoport, de erő-

[123] DÁVIDHÁZI Péter, « 'És ki adta néked ezt a hatalmat?' », in *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*, Budapest, Argumentum, 1998. 11. o.

[124] MÉREI Ferenc, *Az együttes élmény. Társadalomlélektani kísérlet gyerekeken*, Budapest, Officina, 1947. A holocaustra vonatkozó kérdésre lásd 5. o.: „A történelmi helyzet megérlelte a felelősség problémáját. Felmerült a kérdés, hogyan lehetett milliós tömegeket úgy befolyásolni, hogy a kulturális fejlődés adott fokán ember-mészárszéket állítottak fel Európa közepén. (…) A kérdés tehát így szól: megadja-e a nagy vezető egyéniség a vezetett tömeg irányát, vagy csak *kifejezi* azt?"

sebb, mint a csoport tagjai".[125] Másképpen fogalmazva, akkor és csak akkor tud a vezető vezérként megmaradni, ha – minden ambíciója mellett – tiszteletben tartja az adott csoport korábban már kidolgozott és elfogadott tradícióját. (Az, hogy a vezető szabályalkotó is legyen egyben, Mérei szerint igen ritka jelenség.) Ez a kölcsönös egymásba-függés adja az együttes élmény érzelmi és teljesítménybéli többletét, erejét: „az együttes élmény nemcsak fokozott öröm, hanem fokozott hatóerő is".[126]

A felhatalmazás eredete rendszerint kettős: hivatkozhat valamiféle isteni ihletésre (a természetfelettire), illetve emberi konszenzusra. Mérei a szó teológiai értelmében a legkevésbé sem volt hívő ember; általános szellemi beállítódása erőteljesen a felvilágosodás racionális, francia hagyományához kötötte, s a már Párizsban megmutatkozó lélektani érdeklődését is inkább baloldali elkötelezettségének (azért a pszichológiát választotta, mert Henri Wallon marxista volt) köszönhette. Ebben a kontextusban, első látásra, az isteni felhatalmazásra való hivatkozás meglehetősen abszurdnak tűnhet fel. Ám érdemes azt is tekintetbe vennünk, hogy egyfelől, 1950 előtt kommunistaként „a" párthoz, illetve „az" eszméhez mint *evilági* ideológiához való viszonya, mint sok hasonló, meggyőződéses baloldalinak, tartalmazott a hit teleológiáján alapuló, transzcendens elemeket. Módfelett érdekes, hogy 1905-ös párizsi tartózkodása nyomán, Jászi Oszkár milyen (szarkasztikus) életlátással írja le a „Marx-fetisizmus" vallásos karakterét. „Oh Marx! Az új istenség! A szociálizmus nagy fétise! (…) Ez az új bálványimádás kétségtelenül megérdemelne egy külön tanulmányt: mert a vallási rendszerek régi praxisa újul fel benne".[127] (E „vonalasságát", ahogyan Mérei fogalmazott, aztán sokan a szemére is vetették 1950 után.) Másfelől, a Törzsben, illetve tanítványi csoportjaiban pedig – Kassák *mint* élmény és Durkheim *mint* olvasmány alapján – mindvégig, többé-kevésbé tudatosan működtette a törzsi társadalmak vallásos elképzeléseiből szabadon átemelt a szent/profán illetve, a vezető/vezetettek dualitásokat.[128] Itt lehet megemlíteni, hogy a Törzs explicit mó-

[125] MÉREI, *Az együttes élmény*, i. m., 58. o.
[126] MÉREI, *Az együttes élmény*, i. m., 62. o.
[127] Jászit idézi LITVÁN György, *Jászi Oszkár*, Budapest, Osiris, 2003, 50. o.
[128] „Ebbe a párizsi csoportba [ti. Vajda Lajos, Bálint Endre, stb.] kerültem bele, amit azután 'törzsnek' neveztünk Durkheim nyomán. Azaz én neveztem el így, mert én olvastam szociológiai könyveket, Durkheimet is. Ő mondta azt, hogy a törzs, a klán két egységből, két frátriából áll" – magyarázza egy interjúban Mérei. BAGDY Emőke, « A szabadság első pontja: szeretni az életet. Beszélgetés a 75 éves Mérei Ferenccel », *Magyar Pszichológiai Szemle*, XLII. évf. (1985) 3. sz., 241-253. o. (Az idézet a 251. lapon.) Vö. Émile DURKHEIM, *A vallási élet elemi formái*, Budapest, L'Harmattan, 2004. Bár a *Huszadik Század* ismertette Durkheim egyes műveit, szociológiájának korántsem volt privilegizált helye a lapban. (Mérei is bizonyosan Párizsban találkozott e gondolattal.) Lásd NÉMEDI Dénes, « Durkheim Magyarországon », *Szociológiai Szemle*, 17. évf. (2007) 3-4. sz., 149-174. o. és LITVÁN,

don önmagában is két frátriára tagozódott: az „istenesekre” és a „pogányokra”. S jóllehet Mérei önmagát a pogányokhoz sorolta, lehetetlen nem észrevennünk, hogy társaságai szertartásaik, utalásos magánnyelvezetük, továbbá belső, meglehetősen sajátos normarendszerük miatt, nyersen fogalmazva, egy „törzsi” alapon szerveződő *profán magánvallást* alakítottak ki. Visszatérve tehát a felhatalmazás kérdéskörére, ebben a kontextusban már nem tűnik annyira *idegennek* a „természetfelettire” való hivatkozás. Bizonyos értelemben a Kassákra, Palasovszkyra, Nagy Imrére, Gimes Miklósra, Durkheimra, Piaget-re, Wallonra, Zazzora és más, személyesen is megismert művészi, politikai vagy tudományos autoritásokra való hivatkozásba valamiképpen vegyült némi autorizációs szándék vagy mellékíz, még ha kifejezetten személyes, emberi találkozások nyomai ezek. Mérei imázsában azonban felemlítésük *felhatalmazás* jellegűvé vált.

Felhatalmazások genealógiája: gyógyítás és kívülállás

Dávidházi is kiemeli, s a fentebbieket látva csak alátámasztani tudjuk, hogy a felhatalmazás másik vonatkozása, mely emberi konszenzus nyomán jön létre, gyakran keveredett a természetfelettire hivatkozó típussal. Ez nemegyszer Mérei rendkívüli képességeire való hivatkozásban testesül meg. A Gyógypedagógiai Főiskola lélektani laboratóriumában Szondi keze alatt, majd György Júliánál is dolgozó Kun Miklós ideggyógyász három ilyen történetet is felelevenít. Mindhárom történet a Szondi-, illetve Rorschach-teszt szinte megmagyarázhatatlanul zseniális kiértékelésével áll összefüggésben. Az első történetben Szondi kérdésére, hogy a teszt alapján állapítsák meg miben szenved a beteg, mindenki helyes választ ad, vagyis, hogy paranoid schizofréniában, ám Mérei egyedül mutat rá helyesen, hogy a háztartási alkalmazottal kapcsolatos téveseszméje is van az illetőnek.[129] A második egy kendernagykereskedésben dolgozó fiatalember esete, akinek teszteredménye felett Kun tanácstalanul állt. Megkérdezte Méreit, mit mondjon a páciensnek, mire az rávágta:

Jászi Oszkár, i. m., 48-49. o. Érdekes, hogy Méreitől lényegében függetlenül, de az 1920/30-as évek fordulójának Kassák és a Munka-kör viszonyát Vas István, Freud nyomán, is a törzs élén álló és regnáló törzsfőnökként írja le. Lásd VAS István, *Nehéz szerelem*, Budapest, Szépirodalmi, 1972, 569. és 860. o. Kassák Méreire gyakorolt hatására később bővebben visszatérünk.

[129] KUN Miklós, *Kedves Hilda. Egy elmeorvos az elmebeteg huszadik században*, Budapest, Medicina, 2004, 52.o.

„Pályaválasztási tanácsadás: menjen el déligyümölcs kereskedőnek!" Kun visszatérve a fiatalemberhez „átadta" az üzenetet, mire az felkiáltott: „Honnan tetszik tudni? (…) Most csak azért foglalkozom kenderrel, mert benősültem a családba, de előzőleg déligyümölcs kereskedésben dolgoztam, és azt sokkal jobban szerettem a kendernél".[130] A harmadik történet már a hetvenes évekből származik, s egy matematikaprofesszor esete, aki panaszkodott, hogy előadás közben emlékezet-kihagyásai miatt nem tud befejezni egy levezetést. Több helyen vizsgálták, de semmilyen szervi elváltozást nem tapasztaltak. Kun a kisgyermekkorban elszenvedett Auschwitz-traumára vezette vissza, de nem lévén elégedett az eredménnyel, megmutatta Méreinek is a Rorschach-tesztet, „aki a tesztekből megállapította, hogy [az illetőnek] homloklebenyi tumora van. Megoperálták, és tünetmentesen meggyógyult".[131]

Az ideggyógyász történetei szerint Mérei Ferenc alakjában összefonódik a fentebb említett, a felhatalmazás módozataival kapcsolatos két szemlélet: egyfelől, a tanult, képzett pszichológus, aki elsősorban *mégis* ösztönös, szinte megmagyarázhatatlan, irracionális diagnózisaival tűnik ki a többiek közül. Míg a tanulás, valamilyen tudományos szemlélet elsajátítása elvben bárkinek, kijut, tehát demokratikus, addig a „természetfeletti", „csodás" képesség nem tanult, de kapott – vagyis kiváltság, s mint minden kiváltság: tekintélyt formáló hatalmi mozzanat.[132] Ez a beállítás a megjelenítés szintjén kifejezetten kultikus beállítódásról tesz tanúbizonyságot, amennyiben *nem* ad magyarázatot arra, hogyan született a diagnózis.[133] Amennyiben a Rorschach-teszt olyan pszichológiai, pszichiátriai vizsgálati módszer, melynek lényege a jelentésadás, azaz képzelete mozgósításával miképpen ad a vizsgálati személy (a jelentés nélküli) foltoknak jelentést, úgy a történet empirikus hitelességéhez Kunnak azt is el kellett volna mesélnie, hogy a páciens mit asszociált. Ráadásul – mint Kapusi Gyula rámutat – Mérei alapvetően nem tartozott az intuitíve

[130] KUN, i. m., 53. o.
[131] KUN, i. m., 56. o.
[132] Ennyiben rokonítható Weber karizmatikus uralomról szóló elképezléseivel. Vö. Max WEBER, *Gazdaság és társadalom*, Budapest, KJK, 1987, 37-260. o.
[133] Ellenpont gyanánt gondoljunk csak Sherlock Holmes-ra: jóllehet képességei minden történetben autoritással ruházzák fel, ám megfejtéseinek menetét mindig barátja elé tárja, vagyis demitizálja önmagát. A megoldás ismeretében ezért vágja rá Watson minduntalan, hogy „ez pofon egyszerű"! Persze a nyilvánosság számára ő sem tárja fel módszere lényegét, ebben az értelemben ő is táplálja az enigamitkusság kultuszformáló erejét. Ezt a mozzanatot karikírozta ki Karinthy: *„Egy kis megfigyelés: semmi különös dolog. (...) Magad is csodálkozni fogsz, oly egyszerű. Látod, mikor idejöttem, a lépcsőn találkoztam egy öregasszonnyal, akinek egyik pupillája kerek volt. Az öregasszony férje gázgyári munkás, és lent az utcán kőburkolat van. Tegnap tizenhetedike volt és csütörtök. Márpedig csütörtökön szoktak lenni a lóversenyek … Az összefüggést, azt hiszem, most már nem nehéz kitalálni…"* KARINTHY Frigyes, « Conan Doyle: A lefűrészelt tüdőcsúcsok. Sörluk Nipp Nock detektív emlékirataiból », in *Így írtok ti*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1979, 64. o.

„rorschachozók" közé, hanem követve az európai gyakorlatot, rögzített módszertani praxist dolgozott ki; a teszt az ő megközelítésében „standardizált értelmezési próba".[134] Így marad egy rövid, alulexponált, elmosódott történet, mely a következtetés levonását módszerét elhallgatja, s a Rorschachról alapvető kézikönyvet publikáló Mérei megfellebbezhetetlen tudásának vélelmezésére apellál.[135] Ez az enigmatikusság, a tényeket illető bizonytalanság természetesen mindig mozgásba hozza a kulturális képzeletet; ez a kultuszképződés egyik legfontosabb jellegzetessége. S noha egy ízben expressis verbis Mérei zsenialitásáról beszél,[136] Kun módszere a sugalmazás, a sejtetés, mely a gyógyítás aktusához hallgatólagosan mindig valamilyen természetfeletti képességet társít. Ennek a beállításnak természetesen óriási kulturális hagyománya van: a gyógyító Jézus alakjától, mondjuk, a betegséget kézrátéttel gyógyító középkori francia királyok csodás képességén át egészen a mai „new age" tanítóiig.[137] Hangsúlyozom, ez az ábrázolás *nem azonos* Mérei Ferenccel magával, de nem is választható le alakjáról; épp ebben rejlik a kultusz ereje. Amennyiben a mai new age sámánt képzetlen, pénzhajhász szemfényvesztőnek, míg a történeti Jézus gyógyító alakját vagy a XII-XV. századi angol és francia királyok gyógyító képességét történetileg hitelesnek fogadjuk el, az nem feltétlenül az ő módszereik közötti különbségben, mint inkább a modern embernek a gyógyításról, valamint a betegség–egészség ellentétpárról szóló elképzeléseinek komplex rendszerében, sőt hiedelmében ragadható meg. Jézus leprásokat, a középkori királyok görvélykórosokat, míg a XX. századi pszichológus saját korának tömegbetegségét, a lelki eredetű megbetegedéseket, illetve annak szomatikus megnyilvánulásait gyógyítja, vagy legalábbis ismeri fel. Hallgatólagosan éppen erre, vagyis a betegség fogalmának történeti és kulturális meghatározott voltára mutatott rá az a Schnell János, akinél 1935-ben Mérei ifjú pszichológusként dolgozni kezdett: „Nézze, valamikor az emberek úgy hullottak a kolerában vagy a himlőben, mint a legyek. Törődtünk vele, és ma nincs kolera és himlő. Ha az orvosok nemcsak szomatikus képzésben részesülnek, hanem a

[134] KAPUSI Gyula, « Bevezetés », *in* MÉREI Ferenc, *A Rorschach–próba*, Fischer E. és Gerő Zs. (szerk.), Budapest, Medicina, 2002, 15-16. o.
[135] MÉREI, *A Rorschach–próba*, i. m. (Első kiadás: 1971.)
[136] Tegyük hozzá, hogy Kun Miklós azért nem spórol ezzel a kifejezéssel; Pető Andrást „általános zseninek" nevezi, igaz, hogy Radnóti Miklós esetében visszafogottabban fogalmaz, ám Mezei Árpádot szintén „csodálta". Attitűdjéből tehát általánosságban nem hiányzik a laudációra való hajlam. Vö. KUN, i. m., 48., 56. o.
[137] A teljesség igénye nélkül lásd VERMES Géza, *A zsidó Jézus. Ahogy egy történész az evangéliumokat olvassa*, Budapest, Osiris, 1995; Marc BLOCH, *Gyógyító királyok. A királyi hatalom természetfeletti ereje Franciaországban és Angliában*, Budapest, Osiris, 2005.

mai követelményeknek megfelelő lelkihygiene képzésben is (…), szóval ha a lekihygiene szabályai éppenúgy beidegződnek az emberek tudatába, mint a testiek, akkor egynéhány évtized múlva más adatokat fog olvasni a kiállításon".[138] Ezzel a legkevésbé sem azt állítjuk, hogy a pszichológus, illetve a pszichológia tudománya egyenlő lenne a naiv orvoslással, csak annyit, hogy e jelentéktelennek tűnő történetek *mélyén* számtalan olyan nem tudatos, tehát a mentalitások, beállítódások szintjén lévő mozzanat rejlik, mely sokat elmond az embereket – eltérő korokban különböző módokon – motiváló lehetséges értékekről és stratégiákról.

A lepra, a görvélykór vagy a különböző természetű és hátterű lelki megbetegedések között csak annyiban állhat fenn analógia, amennyiben mindegyiket egy közösség tagjaként szenvedi el az ember; ezért nevezzük tömegbetegségnek. Szemben az individuális betegségként feltételezett, s a romantika által egy sor pozitívnak tetsző – a kreativitástól a szexuális túlfűtöttségig – tulajdonsággal felruházott fel TBC-vel, a lelki megbetegedések (melyek, mint láthattuk a kereskedőtől az egyetemi kutatóig) mindenkit elérhetnek, nem titokzatosak, de tömegesek, s inkább a gyengeség, az erőtlenség, mint a kivételesség érzése fűződik hozzájuk.[139] Ezért fontos a gyógyító Mérei alakjában a felhatalmazás kettős természete: a zseniális, kivételes, természetfeletti képesség, valamint az emberi konszenzuson alapuló autorizáció keveredése. Ebben az esetben a betegséget, éppúgy ahogyan a gyógyítást, nem egyszerűen referenciális, tárgyi értelemben kell felfognunk, de nagyon is metaforikusan, ahol is a betegség révén kiszolgáltatott személy, akarva-akaratlanul, a hatalom és a tekintély ötvözetével ruházza fel gyógyítóját. A felhatalmazás köre természetesen akkor válik teljessé, ha nemcsak a páciens osztozik ebben a hitben, de a terápia hatékonyságát vagy a gyógyítás bekövetkezését tapasztaló harmadik személy is; ez a külső, legitimáló tekintet az, amely társadalmi mozzanattá téve autorizálja a betegség és a gyógyítás, illetve a benne szereplők *hatalmi* interakcióját.

Egy másik, kifejezetten a felhatalmazás és a *hatalom eredetmondájának* körébe tartozik az az 1956-os forradalomhoz kapcsolódó történet, melyet Hegedüs B. András és Litván György jóvoltából, az 1956-os Intézet Oral History Archívuma

[138] [N. N.], « Beszélgetés Schnell János főorvossal, a Magyar Királyi Gyermeklélektani Intézet igazgatójával », *A Jövő Útjain*, X. évf. (1935) 1. sz., 171-173., itt: 173. o. Mérei és Schnell viszonyát az V. fejezetben tárgyaljuk.

[139] Vö. Susan SONTAG, *A betegség mint metafora*, Budapest, Európa, 1983. A lelki eredetű betegségek és a rák összefüggésére különösen 61-63. o. Eltérő értelmezésükre lásd PIKÓ Bettina, « Adalékok a mentális betegségek kritikai szociológiájához », *Szociológiai Szemle*, 2002, 2. sz., 99-113. o.

őrzött meg az utókornak.[140] A beszélgetést halála előtt körülbelül egy évvel rögzítették, mikor is – három szívinfarktus és néhány agyérgörcs után – Mérei meglehetősen rossz egészségi állapotban volt. Egykori két pertársának kifejezett célja volt tehát, hogy a lehetőségekhez mérten rögzítsék, „megmentsék" a pszichológus a forradalomról szóló mondandóját. Nos, az interjú egyik legizgalmasabb része minden bizonnyal az az interjú elején található passzus, melyben Mérei a forradalom vezetésének, illetve Nagy Imre és Gimes Miklós lefogása után, a hatalom továbbadásának gesztusait írja le. Szerinte a Kádár-kormánnyal szembeni szocialista függetlenségi mozgalom „vezéri pálcáját" Nagy Imrétől örökölte, aki elhurcolása után azt Gimes Miklósra hagyományozta. Az újságíró letartóztatása után a vezetői hatalom Ádám Györgyre szállt, s a történet szerint utána került Méreihez. Ehhez az elkallódott, s csak nemrégiben előkerült interjúhoz Litván György 2004. augusztusában perdöntő fontosságú kritikai feljegyzést készített. Noha a forradalom menetétnek ismeretében még egy laikus is aligha hiheti e meseszerű elemekkel gondosan átszőtt hatalomátadás, sőt „áthagyományozás" történeti hitelességét, Litván feljegyzésében fontos kritikai megjegyzéseket tesz. „Ez a beállítás – írja visszatekintésében a történész, egykori pertárs – még nyomokban is alig hasonlít az igazságra. Gimes Miklós a forradalom letiprása után valóban magára vállalta az ellenállás szervezését, de ezt nem a fogoly Nagy Imre megbízásából vagy akárcsak tudtával és jóváhagyásával tette. Gimes jóval radikálisabb volt Nagy Imrénél, éles vitáik miatt sem igazolható az a kártékony befolyás, amit Mérei a továbbiakban Gimesnek tulajdonít az ún. Nagy Imre-csoporton belül. (Ez is mutatja, hogy Mérei nem ismerte ki magát a Nagy-csoport belső viszonyaiban.) Ami pedig Ádám Györgyöt illeti, önmagán kívül őt vezérnek senki nem tekintette. Gimes letartóztatása után *nem volt* „vezéregyéniség", leginkább Kende Péter és Fekete Sándor – Gimes legközelebbi barátai – vették át egy időre a stafétabotot. Az ő kezdeményezésükre állítottuk fel december legelején azt a sokszorosító műhelyt, amely a Gimes által elindított *Október Huszonharmadika* című illegális lapot, néhány röpiratot, majd a Fekete Sándor által írt „Hungaricus"-vitairatot állította elő és terjesztette".[141] Az interjúban az a felettébb meglepő, hogy Mérei a hatalom átadásának gesztusát, mely életszerűtlensége okán még kívülállók számára is „gyanús" lehet, épp két olyan személynek, Hegedüs B. Andrásnak és Lit-

[140] 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 306. sz.: *Mérei Ferenc–interjú* (1985 körül), készítette Hegedüs B. András és Litván György.
[141] LITVÁN György, « Utólagos feljegyzés a Mérei–interjúhoz », (kézirat, a szerző birtokában). 1. o.

ván Györgynek adta elő, akik ugyancsak jól ismerték a forradalom eseménytörténetét, résztvevőként, tanúként és kutatóként egyaránt. Utóbbi szerint, mint korábban már utaltunk rá, „Mérei egész életében szenvedélyesen vonzódott a politikához, s nem csak figyelte, hanem mindig állást is foglalt, sőt el is merült benne, de valójában nem volt politikus alkat, s a politika eseményeit, erőit, céljait fiatalabb és egészségesebb korában is a politikától idegen szemlélettel, mintegy szimbolikus felnagyítással vagy leegyszerűsítéssel fogta fel. Ez a hajlama idős korában természetesen még erősödött, de miközben ez a vonás a nagy, általános emberi kérdésekről szóló nyilatkozatainak különleges, szinte művészi lendületet és színt kölcsönöz, a politika terepén néha furcsa fogalmakat és értelmezéseket szül”.[142]

A Hungaricus-vitairatot, melynek létrehozásában Mérei kulcsszerepet szán magának, épp Litván adta át neki 1956 utolsó vagy 1957 legelső napjaiban, ekképpen szó sem lehet arról, hogy a pszichológus annak megszövegezésében részt vett volna. A vele baráti viszonyt ápoló interjúkészítők tanúbizonysága szerint azonban Mérei a ténybeli torzításokat vagy koncepciózus beállítások korrekcióját meg sem akarta hallani vagy egész egyszerűen félresöpörte azokat, s mindvégig ragaszkodott saját verziójához. „Szó sincs tehát arról – folytatja Litván –, hogy a Hungaricus a Mérei–Ádám–Széll Jenő–Justus Pál által alkotott „belső kör” irányítása alatt készült volna, vagy hogy mint „folyóiratot” (ez is elhangzik az interjúban) ők állították volna össze. (…) Mindez azt bizonyítja, hogy nem egyszerűen emlékezetkihagyásról, hanem sajátos, de kerek koncepcióról van szó, amit utolsó éveiben, szakmai és azon túl nyúló dicsősége teljében alakított ki magában”.[143] A dolog pikantériája, hogy éppenséggel ez az összeesküvésen nyugvó (hamis) koncepció szolgált a vád számára alapul az ügy tárgyalásánál, s az idős Mérei – persze nyilvánvalóan ellenkező előjellel, mégis – azonosult ezzel az elképzeléssel. (Érdekes, hogy Mérei más, 1956 témáját érintő interjúban soha nem állt elő ezzel az értelmezéssel; ez a szereptulajdonítás így *hapax legomenon*.)

Erre az ellentmondásra csak akkor tudunk érdemi választ adni, ha tekintetbe vesszük a forradalom – az interjú készítésének idején még a legkevésbé sem hivatalos, ám ellenzéki értelmiségi körökben már – hagyományként rögzült gondolatkörét, melynek kezdetei körülbelül az 1970-es évek legvégére datálhatóak. A máből, vagyis az 1989 *utáni* szemszögből nézve ugyanis túlzottan egyértelműnek tűnik 1956 örök-

[142] LITVÁN, « Utólagos feljegyzés a Mérei–interjúhoz », i. m., 1-2. o.
[143] LITVÁN, « Utólagos feljegyzés a Mérei–interjúhoz », i. m., 2. o.

ségének elfogadása az akkori ellenzék számára, holott az – mint már többen is rámutattak – valójában egy nemzedékek közötti egyezkedés eredménye volt. A hetvenes évek végén ugyanis egységes ellenzékről aligha még beszélhetünk; épp ellenkezőleg, mind életkorilag, mind élménykörét tekintve, mind szellemiségét nézve nagyon is heterogén volt ez a „csoport", melynek egymáshoz való viszonyát – a Kádár-rendszerrel való megvesztegethetetlen szembenálláson túl – éppen a forradalomról alkotott megfontolások változása jellemezheti. Egy Bence Györggyel és Kis Jánossal való, 1979 nyarán lezajlott kolozsvári találkozás apropóján, a formálódó ellenzék különböző generációinak közeledését ekképpen jellemzi az akkor párizsi emigráns, Kende Péter: „56-ról sok szó esett, talán azért is, mert ebben az időben a barátainknak nem volt nagyon jó véleménye róla. Az ő véleményük szerint 56 alapjában véve a háború utáni korszak lezárása volt. 56 után kezdődött a szocialista Magyarország igazi története, és voltaképpen e kérdés körül volt a legkeményebb nézeteltérésünk. Én azt próbáltam meg elmagyarázni nekik, hogy egy magyarországi szellemi ellenzék csak 56-ból indulhat el. (…) Elmondtam: óriási tévedésben vannak, ha 56-ot valami régiségnek könyvelik el. (…) Hogyha ez [azaz, 1956] alapzat lehetne, akkor ebből egy nem zsákutcás magyar fejlődés alakulhatna ki, tehát 56-nak sokkal nagyobb jelentősége van, mint ahogy ők ezt gondolták. Egy egész csöppet hitetlenkedve, de érdeklődéssel hallgatták. Ha kicsit szabad szerénytelennek lennem, azt mondhatom, talán van némi szerepem abban, hogy ezt az ellenzéki csoportot ráébresztettem 56 kiemelkedő jelentőségére".[144]

Az itt leírt találkozás volt tehát bizonyos értelemben a kiindulópontja, de legalábbis a lehetőség-feltétele volt annak, hogy az ún. 56-os nemzedék, illetve a marxizmustól távolodó „ifjú lukácsisták" összetalálkozhattak; 1956 jelentőségének elismerése és örökségének vállalása tehát a sarkkő ebben a közeledésben. Ez azonban a hatvanas évek végétől nagyjából egy évtizeden át, mint ahogy a fenti interjúrészletből is kiszüremlik, a legkevésbé sem volt így. „Ennek a viszonynak a hátterében – írja Csizmadia Ervin – egy teoretikusan és emberileg is földolgozatlan konfliktus állott: az 56-os értelmiség doktrinernek, „javított sztálinistának" tekintette a marxizmus reneszánszának képviselőit (ez az ítélet tehát a Lukács-iskolára is vonatkozott), ezek pedig – a rendszerbe történt beilleszkedésük miatt – ellenszenvesnek az 56-

[144] CSIZMADIA Ervin, « Kende Péter–interjú », in *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988*, III. kötet: *Interjúk*, Budapest, T–Twins, 1995, 46-47. o. Lásd még GYÖRGY Péter, *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és kései múltértelmezés: 1956 1989-ben. (A régmúlttól az örökségig)*, Budapest, Magvető, 2000.

osokat".[145] Jóllehet nem 1956 megítélése volt az egyetlen konfliktusforrása ennek a rossz viszonynak (a Kádár-rendszerben elfoglalt hely és szerep ugyanígy számított), ám mégis döntő momentummá lényegült az, hogy 1978-79 környékén a fiatalok hajlandóak voltak elfogadni 1956 *forradalomként* való értelmezését, s így a két tábor közötti nézeteltérések, ha nem is szűntek meg, de számottevően csökkenni kezdtek. A forradalom hagyományának kialakításában, rögzítésében aztán döntő szerephez jutott Nagy Imre kivégzésének 25. évfordulójára időzített megemlékezés-sorozatnak. Ekkor ugyanis e téma korábban soha nem látott intenzitással jelent meg az akkori nem hivatalos, második nyilvánosságban: egyfelől, a *Beszélő* 1983. októberében megjelentetett 8. lapszáma ugyanis tematikus helyet szentelt a forradalomnak, mely a Nagy Imre-per, a kivégzettek kérdésnek, másfelől azt találjuk, hogy az ellenzék 1956 politikai célkitűzéseivel is egyre inkább azonosulni kezd.[146] Röviden úgy fogalmazhatnánk, hogy a forradalom ekkorra vált az egyre egységesebb demokratikus ellenzék *politikai identitásának* középpontjává.[147]

Itt szükséges megemlítenünk az ennek az önazonosság-formálásban, a nemzedékek közötti különbségek finomításában, csillapításában, és mindezek felett a (szamizdatos) politikai kultúra kiépítésében kulcsszerepet játszó Kenedi János nevét. Többek között azért, mert a Párizsban, tamizdatban közzétett „Mi az ördögöt fogunk csinálni?" című esszéje jelentős szellemi vihart kavart az akkori disszidens értelmiség körében.[148] Ez az írás, Kende vitathatatlan szerepe mellett, olyan típusú vihart kavart, mely meghaladta az egykori konfliktusok tisztázásának ügyét, s egyértelműen az ellenzék *továbblépésének* lehetőségeire kérdezett rá. Kenedi úgy tartja, hogy írását mind a „két oldalon" félreértették: a „lukácsisták" részéről Vajda Mihály és Radnóti Sándor „úgy hitték, attól, hogy a jövendő politikai kultúráját programok kidolgozásától várom, a programokat meg a valóság föltárásától, én vagyok az új bolsevik párt". Az 56-os revizionisták pedig azért orroltak meg rá, mert „úgy vélték, őket okolom a politikai kultúra fölbomlásáért, noha csak azt írtam, ők voltak az utolsó nemzedék,

[145] CSIZMADIA Ervin, *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988*, I. kötet: *Monográfia*, Budapest, T–Twins, 1995, 130. o.
[146] Vö. *Beszélő Összkiadás, 1981–1989*, Havas Fanny (s. a. r.), Budapest, AB-Beszélő, 1992, I. kötet, 417-452. o.
[147] CSIZMADIA, *A magyar demokratikus ellenzék*, i. m., I. köt., 271. o.
[148] KENEDI János, « Mi az ördögöt fogunk csinálni? », in *Mit ér a kéziratos irodalom, ha magyar?*, Magyar Füzetek (Párizs), 1978. 2. szám, 125. o. Átfogóbb perspektívából elemzi ugyanezt a helyzetet: KENEDI János, « A magyar demokratikus ellenzék válsága 1984-ben », in *A halál és a leányka. Válogatott esszék*, Budapest, Századvég, 1992, 20-51. o. (Eredetileg 1984. február 25-én, a demokratikus ellenzék vitakörében hangzott el.)

amelyiknek módjában állt szervezetten fellépni a politikai kultúra megmentése érdekében. Egyedül a „Ferencek", Mérei és Donáth vették a lapot. Körülményes írásmódja ellenére is kihallották a szövegből: 56-hoz azért térek vissza az esszében, hogy a forradalom értékeit fölvegye programjai közé az ellenzék".[149] Mérei aktivizálódásában tehát azért volt döntő Kenedi írása, mert meglátta benne a fiatalabb nemzedék részéről érkező igényt az újraértékelésre és a tradíció ápolására; ebben a kontextusban nyilván nem véletlen, hogy a pszichológus szinte rögtön csatlakozott a Kornis Mihály és Sulyok Miklós által elindított kollektív *Napló*hoz, mely az akkori underground nyilvánosságban a kulturális ellenzékiség egyik, ha nem „a" legfontosabb forrása volt.[150] Ennek alapítói, jellemzően, nem az 56-osok voltak, hanem inkább a hatvanas évek marxista reneszánszán, esetleg újbaloldali, ellenkulturális gondolkodásán felnőtt, akkor többnyire 25–30 év közötti fiatalok, ezért fontos, hogy az egykori forradalmárok közül Mérei szinte elsőként „kereste/találta meg" ezt a társaságot. Amíg a Méreiről szóló, a hetvenes évek elejére és közepére datálható ügynökjelentések bizakodva állapítják meg, hogy a pszichológus szinte kizárólag szakmai, módszertani kérdésekkel foglalkozik tanítványaival, politikai törekvései pedig jócskán megszelídültek, addig – a fenti kontextus ismerete nélkül – felette meglepő, sőt érthetetlen lenne, hogy 1978 környékén miért aktivizálódik politikai tekintetben is. „Mérei Ferenc nem hiába szokta volt mondogatni – írja Litván György –, hogy aki elég soká él, az mindent és mindennek az ellenkezőjét is megérheti. Mielőtt még megérte volna azt a szégyent, hogy mint ártalmatlan öregemberről, Krampusz leveszi róla figyelő tekintetét, a hetvenes évek végén a figyelés egy másik vonala derített fényt arra a kapcsolatra, amely a fiatalokból álló új, demokratikus ellenzék és Mérei között kialakult".[151]

---

[149] CSIZMADIA Ervin, « Kenedi János–interjú », in *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988*, III. kötet: *Interjúk*, i. m., 215. o.

[150] *A Napló, 1977–1982. Válogatás*, Barna Imre, Kenedi János, Sulyok Miklós, Váradi Szabolcs (szerk.), Budapest, Minerva, 1990.

[151] LITVÁN, « Mérei és a Krampusz », i. m., 68. o. A Horváth József által, 1980. július 1-sején lebonyolított ún. „figyelmeztető beszélgetés" egyértelműsíti, hogy a belügy ekkor már tud Mérei a fiatal ellenzékiekkel kialakított kapcsolatáról, még ha az idős pszichológus ezt minduntalan le is tagadja, vagy ügyesen megkerüli a témát. „Arról beszélnek Budapesten – fenyegetőzik Horváth József –, hogy önt (…) nevezzük Kisnek vagy Kovácsnak (…), ön beszélt ezekkel az emberekkel (…). De kétségtelenül mi úgy tudjuk, és ezek beszélnek róla, hogy ön egyetért azzal, hogy a mostani helyzetben (…) megértek a feltételek ahhoz, hogy lépni kell. (…) És mi aggódunk. Aggódunk, mert a legjobb úton az események afelé, hogy elfelejtsük; hogy elfelejtsünk mindent. És gondolom, hogy önnek már igazán nem ez lenne az érdeke, hogy ebben a megromlott egészségi állapotban ilyesfajta fiatal suhancokkal összefogjon." Később Horváth, midőn a tapasztalatlan és forrófejű fiatalokat említi, Mérei kérdése nyomán („Mire gondol? Mondjon egyet-kettőt!") nevesíti is Kis Jánost és Bence Györgyöt, mire azt

Visszakanyarodva tehát ahhoz a kérdéshez, mely a Mérei Ferenc a forradalomban játszott szerepének az idézett interjúban történt instrumentalizálásakor tettünk fel, vagyis, hogy milyen hallgatólagos célja volt mindezzel, lehetetlen mást látnunk, mint egy – a fiatalok előtt kialakított – (túlértékelt) szerep beemelését az interjúba. (Pechjére olyanoknak mondta, akik ennek hihetőségével nagyon is tisztában voltak.) Méreitől – mint az eddigi néhány példából, s a következőkből még inkább kitetszik majd – *nem* volt idegen a szerepek feltalálása és ezek társas helyzetben való alkalmazása. Azok előtt az akkori fiatalok előtt, akik néhány évvel korábban egyáltalán nem érdeklődtek a forradalom vagy az ötvenhatosok problémái iránt, nyilván a korábbi helyzet rekompenzálására tett kísérletként is érthetjük az interjúban felvett magatartást. Mérei nem volt történész; számára az interjúhelyzet nem az adatok, események felidézésére, hanem egy idős ember a forradalommal kapcsolatos identitásának a rögzítésére tett kíséret volt, melyben a szerep stilisztikailag felnagyított elemei a meggyőzés nem túl ügyesen álcázott retorikai segédcsapataivá szegődtek.

Középpontjában az a kérdés áll: *kié* a forradalom, pontosabban fogalmazva, *ki képviseli* annak máig (mármint 1984/85-ig) elérő örökségét? Ebben a helyzetben, vagyis a forradalom még formálódó hagyományának kialakításakor a pszichológus nem tesz mást, minthogy az eredetre összpontosító, naiv genealógiai gondolkodás mintáival élve utólagosan megteremti, megkonstruálja az „előfutárokat": Nagy Imrét, Gimes Miklóst, Ádám Györgyöt, akitől ő „személyesen" vette át a forradalom vezetését. Ha nem is transzcendens szférába utalja a hatalmának eredetét, ahogyan a klasszikus eredetmondákban történik, mégis – a megváltoztatandók megváltoztatásával – az akkor formálódó ellenzék (fiataljai) számára megkérdőjelezhetetlen (Nagy és Gimes esetében már nem is élő) *autoritásokra* „vezeti vissza" a felhatalmazásának logikáját. Nem hiába emlékeztet bennünket a genealógia révén történő felhatalmazás kulturális kérdéseinek kutatásában érdekelt Dávidházi Péter, hogy aki az ilyen típusú rokonítás eszközéhez nyúl, „veszélyes erőket szabadíthat fel e látszólag oly békés művelettel".[152] Bármennyire is különbözik is 1956 kontextusa az irodalomtörténész által vizsgált Petőfi-kultusz kulturálisan jóval hosszabb és bonyolultabb szövegkörnyezetétől, annyi közös bennük, hogy a hatalom, a tekintély megalapozására tett kí-

válaszolja, hogy Kist nem ismeri, de Bencét igen. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), F–7412, Jelentés a „Pszichológus" fn. célszemélyről., 4., ill. 8. lap.

[152] DÁVIDHÁZI Péter, « A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében », in *Per passivam resistentiam*, i. m., 183. o. Lásd még *Jöjjön el a te országod. Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*, Margócsy István (szerk.), Budapest, Szabad Tér, 1988.

sérletek. Hatalom és tekintély fogalmát természetesen nem formális és intézményes, azaz hivatalos értelemben értjük, de a Mérei számára oly fontos informális közeg révén. Az informális hatalom is hatalom és a szubkulturális tekintély is tekintély – még ha az akkori, „hivatalos Magyarország" erről nem is vett tudomást. Az akkori fiatal, ellenzéki értelmiségiek számára pedig – szemben a kádári konszolidációba belesimuló értelmiségi többségtől – Mérei Ferenc egyszemélyben maga volt a *hiteles kívülállás*: a „kívülállás" ebben a kontextusban nem más, mint a morális megvesztegethetetlenség és szerepkövetkezetesség conditio sine qua nonja, melyet a pszichológus a fentebb bemutatott, a hatalom eredetmondájához tartozó retroaktív narratívával próbált még tekintélyesebbé formálni.

E magatartás természetesen szöges ellentétben állt például Mérei hajdani pertársa, az irodalomtörténész, újságíró, szerkesztő Fekete Sándor esetével, aki a hetvenes évektől Aczél György barátjává, az *Új Tükör* című lap főszerkesztőjévé vált, s aki szinte egész életében a Petőfi-kultusz „árnyékában" élt, sőt műveivel jócskán gyarapította is azt. A korai, Petőfit a *Pesti Divatlap* segédszerkesztői mivoltában ábrázoló művétől (1958), a vándorszínész (1969) és a vívódó Petőfin (1963-ban íródott, 1972-ben publikált) át egészen az evangélista Petőfi (1989) szakralizált szerepéig jut el Fekete, aki a hetvenes években integrálódott a Kádár-rendszerbe s így fokozatosan eltávolodott egykori pertársaitól, akik – Méreihez hasonlóan – igyekeztek kívül maradni a hivatalos Magyarország fórumain.[153] Nem tárgyalható itt részletesen, menynyiben fonódott össze Fekete Sándor, az ötvenes évek legelején a *Szabad Nép* újságíró-gyakornoka, a hajdani forradalmár, lapszerkesztő és Petőfi-kutató személyisége a kutatott személy pályafutásának fentebb kivonatosan említett szerepeivel, jóllehet az analógia nagyon is kínálkozik.[154] Legyen elég itt annyit megjegyezni, hogy „A vívódó költő" című dolgozata, melyet rögtön szabadulása után írt, s melyet a szakirodalom manapság is méltat, talán épp Fekete önéletrajzi tapasztalataiból átszűrt elmélyült elemzése emelkedik ki a tengernyi Petőfi-irodalomból. Akkoriban, tekint vissza

[153] Az egykori pertársak viszonyáról röviden: LITVÁN, « Utólagos feljegyzés a Mérei–interjúhoz », i. m., 1. o.

[154] Lásd a teljesség igénye nélkül FEKETE Sándor, *Petőfi, a segédszerkesztő. A költő ismeretlen írásaival*, Budapest, MTA ITI, 1958; FEKETE Sándor, *Petőfi, a vándorszínész*, Budapest, MTA ITI, 1969; FEKETE Sándor, « A vívódó költő. Avagy: Petőfi és a hóhér kötele », in *Mezítláb a szentegyházban. Cikkek Petőfiről és kortársairól*, Budapest, Magvető, 1972, 15-70. o.; FEKETE Sándor, *Petőfi evangéliuma*, Budapest, Kossuth, 1989.

Fekete, „senkinek sem jutott azonban az eszébe az, hogy ezt az új Petőfi-képet kapcsolatba hozza a szerző biográfiai kalandjaival. *Senkinek, Méreit kivéve*”.[155]

Közös szabadulásuk tizedeik évfordulója előtt, 1973 januárjában a pszichológus hosszabb levelet írt Feketének, melyben kitér a haláltapasztalat poétikai ábrázolására is. „Megragadott a kötetedben – írja Mérei – a szorongásos, kényszergondolatokban szenvedő Petőfi-kép. Ez is olyan dolog, amit csak olyan irodalommagyarázó írhatott meg, aki már maga is félt a kötéltől, megélte azt, hogy minden világos pillanatában átcikázik az ember tudatában az akasztástól való halálfélelemnek a gondolata (…) Ez a tanulmány teljesen meggyőz arról, hogy Petőfi nem romantikus sablont vesz át, hanem a halál keresésének és a haláltól való félelemnek a reális élményét dolgozza fel (elaborálja, meg szublimálja)”.[156] Az egykori újságíró-gyakornok, akit a forradalom bukása után a közismert, *Hungaricus* álnéven közzétett röpirata miatt letartóztatták, történetesen épp egy nappal lefogása előtt, 1958. október 17-én hozta el s dedikálta a *Petőfi, a segédszerkesztő* szerzői példányait a kiadótól. A *Hungaricus* és a Petőfi-könyv tehát párhuzamosan készültek, előbbi kilenc évet, utóbbi mindösszesze egy Kántor Lajos tollából, Erdélyben publikált bírálatot ért.

Annyi azonban bizonyos, hogy egy eltiport forradalom romjain, értelmezése körüli viharok érzelmektől sem mentes atmoszférája kedvez a mítoszok, a felhatalmazások, a szerepek retroaktív termelésének.[157] Fekete Sándor, mint láthattuk, nemcsak gyermek- és kamaszkori lázadását, de börtöntapasztalatát, halálélményét is „belevetítette” a költő különböző szerepeibe, dilemmáiba, s ezekben, a Petőfi-kultusz terében született képzettársításokban, Mérei, az irodalmi élmény elsőrangú pszichológus-szakértője, első látásra felismerte a lélektani projekció termékeny, jelentéstermelő mozzanatát. Nem állítható, hogy Mérei innen vette a kultuszképzés stiláris elemeit, ám az az affinitása, mellyel Fekete példáján észlelte, hogyan fonódik össze termékenyen és szinte szétválaszthatatlanul a „személyiség” és a „szerep”, más moz-

[155] FEKETE Sándor, *Petőfi forradalma. Egy magyar história, lírával és polémiával*, Budapest, szerzői kiadás, 1998, 10. o. (Az én kiemelésem.) A kötet önéletrajzi bevezetője végigveszi azokat az analógiákat, amelyek Fekete és Petőfi életművében tetten érhetőek. *A vívódó költő* a kultusz kutatásában érdekelt irodalomtörténész szerint az 1960–70-es évek egyetlen „jelentős tanulmánya, mely foglalkozik Petőfi eme tépettségével”. MARGÓCSY István, « Petőfi szerepdilemmái », in *Petőfi Sándor: kísérlet*, i. m., 94. és 273. o. 106. jegyzet.

[156] Mérei leveléből idéz FEKETE, *Petőfi forradalma*, i. m., 10. o.

[157] Petőfi és a forradalomért való visszamenőleges küzdelem 1988–1989-ben, a „barguzini Petőfi” feltalálásával ráadásul új erőt kapott. Erről részletesebben lásd István RÉV, « Parallel Autopsies », in *Retroactive Justice. Prehistory of Post-Communism*, Stanford, Stanford University Press, 2005, 19-51. o., ill. FEKETE Sándor, « Egy történeti vita tényei », in *Nem Petőfi!*, Kovács László (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1992, 17-37. o.

zanatok és befolyások mellett nagyon is hatást gyakorolhatott saját szerepeinek kidolgozására is.

Halálhír, nekrológ, temetés: dikció, jelentéstörténet és a szertartásrend rögzítése

> *„A halál nem rejt titkot. Nem nyit ajtót. A végét jelenti egy embernek. Ami tovább él belőle az az, amit más embereknek adott, ami az ő emlékezetükben megmarad."*
>
> *Norbert Elias*

A fentebb leírt jelenségek, Dávidházi Péter szerint a kultusz képződéséről szóló elmélete alapján szükséges, de nem elegendő feltételei a tisztelet fennmaradásának, melynek ugyanakkor napjainkban is tanúi lehetünk. Mi tartja hát fenn a Mérei Ferenc tiszteletteljes emlékezetét? Vagy a visszájára fordítva úgy is kérdezhetnénk: miért nem merült el, annyi más kivételes képességű személy teljesítménye mellett, az ő munkássága? Elméleti szinten, a válasz azokban az emlékezetmegőrző, kultuszfenntartó mechanizmusokban ismerhető fel, melyek a tisztelet megmaradását nem véletlenekre, esetlegességekre bízza, de különböző, többé-kevésbé intézményesített rituálékhoz köti. Másképpen, Jan Assmann terminológiáját követve, úgy fogalmazhatnánk, hogy a kommunikatív emlékezet rövid távú, megbízhatatlan, mert pusztán szóbeli jellegétől a tisztelet gyakorlása lassan a kulturális emlékezet rögzített, vagyis tárgyiasított és ismétlődő eljárásaihoz fordult.[158] Valójában ennek a rendezőelvnek a megléte garantálhatja azt, hogy a kultusz a hosszabb időtartamban is fennmaradjon. A tiszteletadás természetrajzához természetesen hozzátartozik az is, hogy a normaadó kritikai hang előbb dicsértetté, laudációvá szelídüljön, hogy a kérdéses személy felkeresése zarándoklathoz váljon hasonlatossá, vagy hogy az egyszerű születésnapi felköszöntés kultikus ünnepséggé váljon.[159] Nem állítjuk természetesen, hogy az itt vizsgálandó, Mérei Ferenc személye, tevékenysége körül kialakult kultusz minden ízében hasonlatos az irodalmi kultuszokhoz, ám – mint Dávidházi is megjegyzi –

[158] Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Budapest, Atlantisz, 1999, különösen 29-66. o.
[159] Lásd Olivier NORA, « La visite au grand écrivain », in *Les lieux de mémoire. La Nation*, Pierre Nora (szerk.), Paris, Gallimard, coll. Quarto, 1997, II. kötet, 2131-2155. o.

ennek ellenkezője sem állítható, nevezetesen, hogy minden tiszteletadás annyira sajátos lenne, hogy lehetetlenné válna valamiféle rendszerelméleti elv felállítása.

A következőkben tehát azt fogjuk vizsgálni, hogy a már bemutatott szerepeken és felhatalmazásokon túl, milyen más szerepeket öltött magára Mérei Ferenc, továbbá, hogy az utókor, akarva-akaratlanul, milyen gyakorlatok révén építette ki a kultusszá terebélyesedő megemlékező gyakorlatok szertartásrendjét, s ezek miképpen értelmezhetőek. A kultusz ízekre bontásával összefüggésben, Dávidházi a beavatás, a mitizálódás, az intézményesülés, bálványrombolás, valamint a szekularizálódás egymásra épülő, egymással szoros kapcsolatban álló szintjeit különbözteti meg.[160] Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a Mérei-kultusz kontextusában bár hasonló eljárásokat tapasztalhatunk, a különböző szintek oly mértékben függenek össze, hogy izolálásuk meglehetősen bajosnak tetszik. „Kitörési pont" gyanánt tehát egy olyan, jelentésében módfelett összetett eseményt választottunk ki, mely nem más, mint az élet biológiai értelmét lezáró halálesemény társadalmi rituáléja: a temetés. Első látásra olybá tűnik, hogy e mozzanat pusztán lezárja az élet folyamatát, ám a továbbiakban arra fogunk rámutatni, hogy Mérei Ferenc temetése egyfelől összegezte és sűrítette azokat a jelentéseket, szerepeket, melyeket életében önmagához rendelt, ám másfelől azt is látni fogjuk, hogy ezzel egyszersmind rögzítette, ritualizálta is az utókor számára a megemlékezés rendjét, hangnemét.

A jeles francia szociológus, Robert Hertz régi, de a halál szociológiáját és etnológiáját tekintve máig érvényes tanulmányának összegzésében úgy fogalmazott, hogy a halál, különösképpen a vezető (*chef*) vagy egy nagy tisztelettel övezett személy (*un homme investi d'une haute dignité*) halála komoly megrázkódtatást, pánikot okoz annak a közösségnek, mely az elhalt személyéhez nemcsak érzelmeiben, de kollektív egzisztenciájában is kötődött. A test, a halott teste tehát nem egyszerűen biológiai, de társadalmi entitás.[161] A temetés mint társadalmi rituálé természetesen a biológiai „tény" *kollektív* feldolgozásához járul hozzá, melynek során az elhalt személyről szóló jelentéseket a résztvevők, az elhalt személy és az élők (gyászolók) paradox módon *együtt* alakítják ki. Ennek jelentőségét abban kell látnunk, hogy – a Hertz által vizsgált kontextusban – a halál nem elszigetelt, egyedi esemény, mely egy ember élete során egyszer következik be, hanem a közösség tapasztalata révén, egy

[160] Vö. DÁVIDHÁZI, *Isten másodszülöttje"*, i. m., 18. o.
[161] Robert HERTZ, « Contribution à une étude sur la représentation collective de la mort », *L'Année sociologique*, X. kötet (1905–1906), 48-137. o. Ugyanakkor Hertz tanulmánya elején hozzáteszi: a természettudományok számára sem magától értetődő, hogy mi a halál, hanem komoly kutatási kérdés.

újra és újra megismétlődő mozzanat, mely voltaképpen „az egyik léformából a másikba való átmenetet (*passage*) jelöli".[162] Ez utóbbi Hertz szótárában annyit tesz, hogy a halott személy, a kollektív tudat számára, a láthatóból a láthatatlan társadalom lakójává válik.[163] „A kollektív tudat számára a halál egy személy ideiglenes kizárása az emberi közösségből, melynek következményeként az átsegíti őt a látható társadalomból az ősök láthatatlan társadalmába. Eredetileg a gyász nem más, mint a túlélők szükséges részvétele hozzátartozójuk temetésén".[164] Ahogyan a francia szociológus kortárs méltatói megjegyzik, a temetés voltaképpen kollektív, társadalmi győzelem a halál (biológiai) ténye felett, melynek célja, hogy a fizikai világból átvezessük a szeretett lényt a képzelet világába.[165]

Mérei Ferenc temetésének körülményei arra engednek következtetni, hogy az 1986. február 23-án reggel elhunyt pszichológustól valóban egy *(emlékezet)közösség* búcsúzott el. E tág értelemben értett fogalom természetesen magában foglalta családját, életrajzi terének különböző szegleteiből verbuválódott gazdag és rétegzett baráti körét, ehhez szorosan kapcsolódott a tanítványok népes tábora, mely a „Tanár úrral" a szokványos pedagógiai kapcsolaton messze túlmutató viszonyt ápolt, továbbá ide sorolhatjuk a tisztelők, a kollégák, a harcostársak, sorstársak, stb. körét. A temetés során felszabaduló, alább elemzésre kerülő jelentések tehát e közösség jelentéstöbblete, kollektív reprezentációja. Ezzel nem azt kívánjuk hangsúlyozni, amit Szerb Antal jegyez meg Adyval kapcsolatban, tudniillik, hogy nem költészete, de mítosza tette naggyá, inkább azt, hogy: a kettő együtt.[166] Az intellektuális, a tudományos, az érzelmi, a morális, a pedagógiai teljesítmény és annak kommunikációja *együtt* alakítják ki tehát a kultusz terét, másképpen fogalmazva: a tiszteletet egyfelől ki kell érdemelni (ez a teljesítmény szemszöge), másfelől a kultuszt meg kell teremteni (ez a tradíció szemszöge).

---

[162] HERTZ, i. m., 100. o.
[163] HERTZ, i. m., 127. o.
[164] HERTZ, i. m., 136-137. o.
[165] Lásd Douglas J. DAVIES, « Robert Hertz: the Social Triumph over Death », *Mortality*, 5. évf. (2000) 1. sz., 97-102. o. és Michael TAUSSIG, « 'Dying is an Art, like Everything Else' », *Critical Inquiry*, 28 (2001), 305-316. o. A belső idézet természetesen Sylvia Plath *Lady Lazarus*ából származik. Magyarul: „Meghalni is / Művészet, mint bármi egyéb. / Nekem épp ez a műfajom." Az idézetre lásd „Lázár kisasszony" in *Sylvia Plath versei*, Budapest, Európa, 2002, 155. o. (Tandori Dezső fordítása).
[166] Lásd SZERB Antal, « Az Ady-mítosz és a Drang nach Westen », in *Mindig lesznek sárkányok. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák II. köt.*, Papp Csaba (szerk.) Budapest, Magvető, 2002, 436-440. o. Szerb ezalatt a legkevésbé sem azt érti, hogy Ady költészete értéktelen, hanem azt, hogy a kultusz kialakulásához a teljesítmény *önmagában* kevés; szerinte a kultuszt Szabó Dezsőnek és a körülmények szerencsés együttállásának köszönheti Ady.

E kettő koncepciózus egységesítéséhez keresve sem találnánk jobb példát, mint az élettörténetet lezáró, az érzelmekkel gyakran túltelített, de a társadalmi jelentéseket részben felszabadító, részben rögzítő temetésnél. Ha már a Mérei nemzedékének oly fontos, normaképző erővel bíró Ady esetét említettük, tegyük hozzá, hogy temetése, mint nem egy kortársnak feltűnt, olyan elemeket alkalmazott, mely voltaképpen *idegen* volt a költő imázsától.[167] „És ezt a szegényes magyar mértékkel alig mérhető különleges nagyságot – idézi a *Vágóhíd* című lapból az Ady-temetés jelentéseit elemző Vörös Boldizsár –, az összeroskadt roppant forradalmi energiát, *úgy temették, mint valami nyárspolgárt*. Rábízták az entreprízre, hogy csináljon neki egy szép pesti temetést. Nemzeti Múzeummal, Arany-szoborral, azzal a jól bevált sablonnal, ahogy a hivatalos halottaknak dukál".[168] A történész nagy hangsúlyt fektet a temetési beszédek politikai tónusára, nevezetesen arra, ahogyan a „képviselet" nevében, a sírbeszédekben elhangzó attribúciók milyen viszonyt igyekeznek kialakítani az elhunyttal. A Vörösmarty Akadémia *nevében* (Móricz Zsigmond), a Társadalomtudományi Társaság *nevében* (Jászi Oszkár), a Radikális Párt *nevében* (Kernstok Károly) elhangzó búcsúztatások (az elföldelés aktusa közben a Munkásdalárda kórusa énekel) mind-mind részesei annak a kollektív reprezentációnak, mely a halottról való gondolkodás mintáit megadja és rögzíti.

A megváltoztatandók megváltoztatásával, úgy véljük, hogy bár Mérei Ferenc végtisztessége jóllehet hivatalosságában korántsem mérhető Ady, vagy más, a politikai kultuszba illeszkedő temetéshez, ugyanakkor beszédmódjában, zenei atmoszférájában, gesztusaiban a búcsúztató közösség, tágabban az utókor számára igenis jelentésteli értelmezéseket hagyományozott. Persze azt sem mondhatjuk, hogy átlagos polgári temetésről volt szó, hisz – dacára annak, hogy Mérei kerülte a hivatalos Magyarország fórumait – három országos napilap, és egy jelentős értelmiségi hetilap hosszabb-rövidebb híradást és nekrológot tett közzé. Ez első látásra paradoxonnak tetszik, ám ha e közlések elsődleges kontextusa mellett helyreállítjuk annak implicit tartalmait is – a kádári Magyarország rétegzett, de egymásba függő nyilvánosságának kis keresztmetszetét kapva –, rögtön érthetőbbé válik, hogyan és milyen körülmé-

[167] A normaképzésre lásd Mary GLUCK, « The Modernist as a Primitive: The Cultural Role of Endre Ady in Fin-de-Siècle Hungary », *Austrian History Yearbook*, vol. 33 (2002), 149-162. o.

[168] Vö. VÖRÖS Boldizsár, « Két rendszer, két halott, két temetés, Ady Endre és Eötvös Loránd búcsúztatásai 1919-ben », *Médiakutató*, V. évf. (2004. ősz) 3. sz., 135-148. o.

nyek történhetett ez meg. Mérei Ferenc 1986. február 26-án, vasárnap reggel halt meg. Az akkori napilap-közlések átfutását tekintve tehát a legkorábbi közlés kedden volt esedékes. A három, nagy országos napilap, a *Népszabadság*, a *Magyar Nemzet* és a *Magyar Hírlap* egyaránt, bár eltérő tónusban és terjedelemben reagált a halál-eseményre. Az MSZMP központi napilapjában mindössze egy rövid, hangnemében hivatalos, név nélkül jegyzett, érzelmektől mentes közlemény látott napvilágot, mely Mérei közéleti tevékenységét tallózta, megemlítve a Székesfővárosi Lélektani Intézet, a Budapesti Pedagógiai Főiskola és az Országos Neveléstudományi Intézet élén töltött éveket. A forradalomban (az akkori zsargonban: ellenforradalom) játszott szerepét nem említi, fókuszát az élettörténet a párt (Magyar Kommunista Párt, illetve Magyar Dolgozók Pártja) kebelén belül (1945-1950) eltöltött aktív éveire, elsősorban a „művelődésügy demokratizálásában, az általános iskolai oktatási rendszer kimunkálásában", valamint a Népi Kollégiumok Országos Szövetségében betöltött vezető szerepeire emlékezik.[169]

Ember Máriának köszönhetően a *Magyar Nemzet* rögtön hosszabb, és jóval személyesebb írással reagált a pszichológus halálára. Persze ebben szerepet játszott az is, hogy Hegedüs B. András társaként Ember Mária közeli viszonyban állt a Mérei családdal. Ebben a nekrológban sokkal „közelebbről" látjuk az elhunytat, kiemeli pedagógiájának lényegét, az életöröm hirdetőjének hívja, s – szemben a *Népszabadság*gal – nem foglalkozik közéleti szerepeivel, inkább a tanárt (a hangsúlyt itt a nyolcvanas évek elején vezetett irodalompszichológiai előadásokra helyezve), az antik görög és a francia egzisztencialista szellemből táplálkozó gondolkodót emeli ki, aki Epikurosz és Cocteau nyomdokán haladt. „1985 nyarán – írja –, fáradságos autóbusz-úton még egyszer elment Görögországba, nem hagyta magát lebeszélni; a görög szellemet érezte igazán közel magához, a derű, az életöröm – és persze: – az ősi demokrácia szellemét".[170] Ember Mária Mérei Ferenc egyik legfontosabb vonásának a közösségiségét, a közösségben való gondolkodást és létezést tartja, s ezzel szembeállítja – ekképpen implicit módon az 1956-os forradalomra utalva – a börtöntapasztalatot, mely átmeneti elmagányosodást jelentett, s ahol – mint a *Lélektani napló* harma-

[169] « Elhunyt Mérei Ferenc », *Népszabadság*, XLIV. évf. (1986. február 25., kedd) 47. sz., 7. o. Bővebbet csak a temetés kapcsán közölt a lap, lásd SARKADI László, « Búcsúzunk Mérei Ferenctől », *Népszabadság*, XLIV. évf. (1986. március 3., hétfő) 52. sz., 7. o. Tulajdonképpen érdemleges információ ebben a cikkben sincs, valójában Méreitől vett idézetekből áll, melyeket a szerző kiegészít egy mini-életrajzzal. Ennek hírértékét ráadásul „elnyomta", hogy ezen a napon hozta le a sajtó Olof Palme halálhírét.

[170] EMBER Mária, « Az élet örömét hirdette. Meghalt Mérei Ferenc », *Magyar Nemzet*, XLIX. évf. (1986. február 25., kedd) 47. szám, 7. o.

dik kötetének bevezetőjéből idézve írja – „a gondolkodás elsődlegesen megőrző és karbantartó volt, mint mondjuk a műemlékvédelem. Műemlékké, önmaga szobrává sohasem vált – megőrizte ettől harsány életszeretete, barátkozó természete, tanítványainak kíváncsisága”.[171]

A harmadik fontos megemlékezés a *Magyar Hírlap*ban jelent meg V. Bálint Éva tollából. Ember Máriához hasonlóan az újságírónő szintén személyes kapcsolatban állt Méreivel, így korántsem meglepő, hogy írása szintén kilép a nekrológok túlzottan formális világából. Mint írja: „Az adatok felsorolása, a vázolt életút az övé, de mégsem Ő. Nem jelzi igazán a Mestert, aki katedra nélkül is tanára lett az újabb pszichológusnemzedékeknek, s iskolateremtővé is, kérve-kéretlenül. Nemcsak szakmát tanított, hanem *életet* is; azt, hogy az ember számára a legfontosabb *önmaga elfogadása*. Csak az önmagával azonosulni képes ember kész arra, hogy szeretetteli kapcsolatban éljen környezetével”.[172] Feltehetően V. Bálint Éva az első, aki a pszichológus esetében komolyan szembenéz azzal a dilemmával, melyet fentebb az élet és az életrajz közötti konfliktusnak neveztünk, vagyis ami a megtörtént, és az ábrázolt között feszül. Azzal a lezárással, hogy Mérei „kötelezte” tanítványait, munkatársait, hogy folytassák ott, ahol ő abbahagyta, V. Bálint Éva a továbblépés, folytatás mellett tesz hitet, s így akarva-akaratlanul – a fentebb Hertz által leírt – a „láthatatlan társadalomba” való átvezetésre (*passage*) helyezi a hangsúlyt. Bár véletlen egybeesés, de a gyász kontextusához hozzátartozik Szondi Lipót halálhíre is (1986. január 24.), aki Mérei Ferenc és Mérei (leánynevén: Molnár) Vera életében nemcsak szakmai, de személyes, érzelmi szempontból is fontos volt. Tudniillik ők ketten Szondi – 1936 és 1944 között működött – iskolájában ismerkedtek össze, itt ragadt rájuk egy időben a tréfás „Szondi két apródja” kifejezés, s 1939. júniusi házasságuk tanúja is Szondi Lipót volt.[173] A Szondit épp a Magyar Hírlapban búcsúztató Benedek István részletesen ki is tér erre az időszakra. „A laboratórium – írta ezidőtájt egy levelében [Szondi] – egy lázasan dolgozó hangyatársadalom. Oly nagy az érdeklődés, hogy négy kiképző kurzust kell tartani. (…) Ezeknek a csoportvezetői: Mérei, Molnár,

[171] EMBER, « Az élet örömét hirdette », i. m., 7. o.
[172] V. BÁLINT Éva: « Mérei Ferenc halálára », *Magyar Hírlap*, 19. évf. (1986. február 25., kedd) 47. szám, 6. o. (Kiemelések az eredetiben.)
[173] A szemináriumról: BENEDEK István, « Szondi–anekdotárium », *Valóság*, XXXIV. évf. (1991) 2. sz., 76-86. o. Érdekes, hogy Harmat szerint Benedekre és Kozmutza Flórára értették a „két apród” kifejezést. Vö. HARMAT Pál, *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*, Budapest, Bethlen Gábor kiadó, 1994, 301. o. Lásd még Lívia NEMES, « Das Schicksal der ungarischen Psychoanalytiker in den Jahren des Faschismus », in *Die budapester Schule der Psychoanalyse*, Lívia Nemes – Gábor Berényi (Hrsg.), Budapest, Akadémiai, 1999, 267-279. o.

Kozmutza, Sándor Klári. Hetente kétszer én tartok kurzust valamennyi csoportnak (30-32 ember!) és egyszer hetente külön képzem a csoportvezetőket".[174]

Az Élet és Irodalomban megjelent búcsúztatójában Hernádi Miklós „humanistának" nevezi Méreit, mégpedig abban az értelemben, hogy még „életének nehéz napjait is átjárhatta az öröm, hogy embernek született, és hogy emberek veszik körül".[175] Hernádi ugyancsak személyes tapasztalata nyomán rögzíti Mérei-képét, s azt a mozzanatot emeli ki, amikor 1980-ban, „néhány napra szóló közös elfoglaltságunk ideje alatt valósággal megrészegített az egyénisége".[176] Hernádi nekrológja alapján Mérei egyik legfontosabb tulajdonságai: a nyitottság, az elfogadás, a sokféleség tisztelete. Az olyan kifejezések, mint „gyermek tudott maradni", a „kisiskolás nyitottságával" vette magához pályatársai (Freud, Lewin, Wallon, Szondi, Rogers) tanait, vagy hogy „örökös éber figyelem, ugrásra kész gyűjtő- és megnevező szenvedély, végtelen önmódosítási és újrafogalmazási készség" mind e beállítást emeli ki. Tiszteletben tartjuk Hernádi Miklós véleményét, de búcsúztatása nyelvhasználata egybevág azzal, amit a kultusztörténeti vizsgálatok a *theodicaea* szerepéről mondanak, nevezetesen, hogy funkciója „a" hagyomány szemszögének riválisnélküli fenntartása miatt: isten igazolása. Az ilyen típusú nekrológíró kicsit prédikátori szerepet ölt magára, s a kritikai hang kiiktatásával az elhalt személy kifürkészhetetlen tökéletességéről szól. „Bizony, ha Chamfort ma élne – fogalmazott e műfajjal kapcsolatban Kunfi Zsigmond 1903-ban, a *Huszadik Század* lapjain –, híres szállóigéjét így fogalmazta volna meg: Il ment comme un nécrologue. [Hazudik, mint egy nekrológ.]".[177] Ezzel természetesen nem azt akarjuk vélelmezni, hogy minden nekrológ hazug. Értelemszerűen, ez nem Hernádi Miklós (vagy a többi szerző) „hibája", ez ennek a műfajnak a sajá-

[174] Szondi Lipót levele Benedek Istvánnak. Idézi BENEDEK István: « Szondi Lipót emlékezete », *Magyar Hírlap*, 19. évf. (1986. február 21., péntek) 44. szám, 8. o. Bár nem tárgyalható itt alaposabban, de tegyük hozzá: Benedek az 1990-es évek elején szélsőjobboldali publicistává szegődött, s írásainak időnkénti (antiszemita) hangjai, ha megérték volna, nyilván mélyen elszomorították volna azokat, akikről néhány évvel korábban még oly tisztelettel írt. Erős, de nem téves a Benedek-nekrológnak az a beállítása, miszerint „élete utolsó évtizedében úgy viselkedett és írt, mintha elment volna a korábban hatalmas esze". Lásd SÜKÖSD Mihály, « Benedek István », *Mozgó Világ*, XXII. évf. (1996) 8. sz., 108-112. o. (Az idézet a 111. lapon.) 1989 utáni írásai ugyanakkor nem hiteltelenítik a korábban született, olyan típusú tisztességes írásokat, mint az itt hivatkozott Szondi-nekrológ.

[175] HERNÁDI Miklós, « Elköszönés Mérei Ferenctől », *Élet és Irodalom*, XXX. évf. (1986. március 7.) 10. sz., 7. o. A heti lapzárta miatt az előző heti szám csak egy rövid (és módfelett közhelyes) tényközlésre szorítkozott: « Elhunyt Mérei Ferenc », *Élet és Irodalom*, XXX. évf. (1986. február 28.) 9. sz., 2. o.

[176] HERNÁDI, i. m., 7. o.

[177] KUNFI Zsigmond, « A pápaság », in *A Huszadik Század körének történetfelfogása*, Pók Attila (szerk.), Budapest, Gondolat, 1982, 22. o.

tossága, sőt a conditio sine qua non-ja: a nekrológ a *túlzás* par excellence retorikai műfaja.

Számunkra, egy kritikai megközelítés számára elsősorban azok a szerepek, tulajdonítások érdekesek, melyeket a szerzők kiemelnek, hangsúlyossá tesznek. Az életre tanító pedagógus, a katedra nélküli is professzori címmel bíró tanár, a tudomány főpapja, a görög és francia hagyományból táplálkozó demokrata, stb. mind-mind részei annak a képzetrendszernek, mely Mérei Ferenc életrajzi terét betöltik. Az „emlékezések irányzatosságát" megértve ugyanis pontosabb képet alkothatunk a kultuszban *felkínált* szerepek és a személyiség szövevényes összefüggésrendszerére.[178]

Jóllehet már a hetvenes évektől érdekelték a művészi kifejezésmód és tartalom mélylélektani meghatározottságai, Mérei „hivatalosan" mégiscsak 1981–1982-től tartott irodalompszichológiai előadásokat az ELTE bölcsészkarán, Szabolcsi Miklós meghívására.[179] A csütörtökön megrendezésre kerülő, népes hallgatóság előtt lezajlott alkalmak azonban néhány megtartott óra után az idős pszichológus betegsége okán abbamaradtak. Ekkortól, mint már korábban is utaltunk rá, Mérei nem túlzottan jó egészségi állapotnak örvendett. Bár szellemi aktív volt, fizikai körülményei, betegsége jócskán korlátozták. Köztudott volt Mérei Karinthy Frigyes iránt érzett tisztelete, sőt szelleméhez való vonzódása. Ennek ismeretében nem is oly meglepő, hogy az íróhoz hasonlóan az avantgárd „felforgatástól", szabály nem követéstől korántsem ódzkodó idős pszichológus is előre elgondolkodott temetésén; kéziratos hagyatékának tanulmányozása lehetővé tette számunkra, hogy bepillantsunk abba a folyamatba, ahogyan a halál mind ontológiai, lélektani értelemben, mind annak színre vitt társadalmi gyakorlatát tekintve mélyen foglalkoztatta.

„Bandázs nélkül" címet viselő önéletrajzi jellegű írásában Mérei hosszasan értekezik a halálesemény és a gyász a saját élettörténetében betöltött szerepéről, jelentőségéről.[180] Az idős pszichológus életében a halál *tapasztalati szinten* való megjelenése gyermekkorától jelen volt. A következő fejezetben – mely, Mérei gyermek-

[178] Lackó Mihály itthon elsőként alkalmazta a nekrológokat a társadalmi szerep elemzésére. Lásd LACKÓ Mihály, *Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei*, Budapest, Magvető, 1986, 18-30. o.

[179] Lásd SZABOLCSI Miklós, « Előszó », *in* MÉREI Ferenc, *„…vett a füvektől édes illatot". Művészetpszichológia*, Forgács Péter (szerk.), Budapest, Múzsák, é. n. [1986], 3-6. o. A Forgács Péter szerkesztette kötet ezeket az alkalmi írásokat gyűjti egybe. Összefoglalóan VERES András, « Mérei Ferenc művészetlélektani munkássága », in *Mérei élet–mű*, i. m., 211-241. o.

[180] MÉREI Ferenc, « Bandázs nélkül », in *A jó és a rossz határán. Rendezvényirodalmi szöveggyűjtemény*, kézirat, 1985, 64-65. o. (A gépirat szerkesztett, erősen rövidített változata kiadásra került: *Mérei Ferenc emlékkönyv*, i. m., 146-158. o. A továbbiakban, a szöveghűség végett, a kéziratot követem.)

korát, annak környezetét, s ebből következő kulturális és politikai késztetettségeit elemzi – részletesen kitérünk az apa, Mérei Gáspár Géza fényképész váratlan, 1914. augusztus 9-én bekövetkező halálának élettörténeti érzelmi, gazdasági következményeire. Annyit bocsátanánk csak előre, hogy a fiú, Mérei Ferenc egész élete során igen ambivalens viszonyt ápolt az apjával, aki számára mindössze a szó *biológiai* értelemben volt apa. Egy interjújában, melyben hosszasan beszél a család felmenőiről, a nagyapja, Mellinger (Mérei) Rezső említése és részletes jellemzése után, magáról kezd beszélni, apját mintegy „kifelejti" a genealógiából. Ezt a jelentésteli elvétést néhány perc elteltével korrigálja, mondván: „jaj, hát itt van akkor Mérei Géza, az én apám, aki öt éves korom körül itt hagyott minket, meghalt. Milyen apa az, aki két kisgyerek mellett meg tud halni"?[181] Írásban, egy kiérleltebb koncepció jegyében szintúgy szót ejt az esetről: „Korán és viszonylag sűrűn kerültem kapcsolatba a halállal. Ötéves lehettem, amikor meghalt az apám és a Szépasszony (az anyám) jogilag is átvette a kormányt, melyet gyakorlatilag akkor is a kezében tartott. (…) Nos, a Szépasszonynak jól állt a gyász. Apám halálából annyit tanultam meg, hogy a gyászruha parádés, előkelő viselet, nemes tartásban, az arcon némi fájdalommal illik hordani. A gyász parádéját tanultam meg, s ez jól kamatozott, főként a francia világban, ahol a temetés fontos társadalmi esemény. Jóval később jöttem rá arra, hogy a látványos gyász egyik változata a gyászmunkának. Apám halála után következtek a nagyszülők, nagybácsik, nagynénik. Sorra haltak. Szépasszony mindegyiket meggyászolta, a kornak és a lehetőségeknek megfelelő gyászfátyolban. Legalább 60 éves koráig jól simult karcsú testére a fekete ruha."[182]

Mérei, mint ebből a rövid passzusból is kitetszik, nehezen fogadta el azt az általános beállítódást, társadalmi normát, hogy a halál a nyilvánosság előtt történő színrevitelét szükségszerűen tragikusnak kell elképzelnünk. Így folytatja: „(s)zívesen járok temetésre. Lehetőleg olyan koporsó- vagy urnakísérő menetben veszek részt, amelybe sok ismerős keveredett: az egyiknek köszönök, a másikra rákacsintok, a harmadikra ránézek s így megélem az együttes élmény örömét, ha nem is az orgazmusnak, legalább az üvegvíznek a szintjén. Ilyen fajta kellemes eseményre mondjuk, hogy »jó kis temetés volt«. A *jó kis temetés* szigorú kritériumokhoz kötött: a) időjárás: tavaszi vagy kora őszi fényes, langymeleg délután; b) a halott: a koporsóban vagy urnában idős, hatvanon felüli, az életből inkább kilovagló férfi vagy nő teteme

[181] FORGÁCS Péter, *Epizódok M. F. tanár úr életéből*, Budapest, Balázs Béla Stúdió, 1987.
[182] MÉREI, « Bandázs nélkül », i. m., 64-65. o.

porlad; c) a gyászmenet: kisszámú hozzátartozó és barát, többnyire szabadpályán lévők, főként kiadó vállalati alkalmazott sétál a temető kavicsos útján (séta közben kisebb ügyek is intézhetők, pl. fordítási határidő-módosítások); d) a szertartás: egyszerű ceremónia, rövid beszédek, senki sem zokog, volt szeretője a zsebkendő mögül méri fel a lehetséges utódokat, a legközelebbi rokon egy élemedett vidéki nagynéni."

A „jó kis temetés" legfontosabb tulajdonsága tehát az, hogy: fájdalommentes. Közösségi esemény, melynek folyamán a barátok, ismerősök, hozzátartozók a halott személyéhez társított jelentések révén újraélik együttes élményüket, s ezzel újraszervezik, újraértelmezik az élet rendjét. A *per definitionem* jó temetés tehát az: ahol az Élet győz a Halál felett. Ettől jelentősen eltér Mérei olvasatában, a társadalmi temetés. Itt nincs sok mód az élvezetre, itt a társadalmi térben lejátszódó szimbolikus küzdelmek játszódnak újra a csoportképződés rítusai alapján: ki hová áll, milyen közel a koporsóhoz vagy urnához, az elhalt melyik társadalmi szerepéhez kapcsolja saját identifikációját a „gyászoló", aki valójában nem is igazi gyásszal viseltet, mindössze engedelmeskedik, igazodik a normához. Látható tehát, hogy amikor a gyász a lélektani szintről társadalmi szintre kerül át, s „eseménnyé" lesz, úgy a jelentésadás folyamatában majdhogynem szükségszerűen jelenik meg a túlzás retorikai mozzanata. Ahogyan Mérei megjegyzi, „csupa alkotó ember, nagy jellem, szerény és példamutató személyiség, kitűnő apa, nagyapa, dolgos munkatárs" nyugszik tehát a temetőkben. Gondolatmentét egy régi vicc felelevenítésével zárja, ahol is a fejfák szövegét végig olvasó s azon elcsodálkozó gyermek apjának szegezi a kérdést: „Mondja, kedves Apám, a rossz embereknek külön temetőjük van?"[183]

Mérei Ferenc egyes esszéiből, tárcáiból jól kivehető az – a még az 1930-as években Kassák Munka-köréből elszármazott barátai révén megismert, illetve az oppozícióban és a Törzsben tovább fejlesztett, s a következő fejezetekben részletesebben is tárgyalandó – „avantgardista éthosz", mely lényegéből fakadóan elutasít minden előlegeset, minden adottat. E viselkedésmód conditio sine qua nonja, hogy megélt tapasztalat alapján történő értelemképzéssel kell autonóm szabályrendszert alkotni. Az élet értelme tehát: *az átélt értelem*. Ezzel együtt természetesen azt is magában foglalja, hogy az ilyenként élő személy ne engedelmeskedjen automatikusan a társadalmi normák kényszerének, sőt minden lehetséges módon igyekezzen esendővé vagy nevetségessé tenni azokat. Ezt a nem kívülről irányított viselkedési éthoszt ne-

[183] MÉREI, « Bandázs nélkül », 64-65. o.

vezte Mérei „belső iránytűnek". „A társadalmi élet gyakorlatában – írja Norbert Elias – nagyon világosan látszik, hogyan függ össze egy embernek az az érzése, hogy az életének értelme van, azzal az elképzelésével, hogy mit jelent ő másoknak, illetve mit jelentenek mások neki. (…) Egy emberi élet vonatkozásában az olyasfajta kifejezések, mint 'értelmes', 'értelemmel teli', 'értelmetlen', 'értelem nélküli', a lehető legszorosabban összefüggnek azzal, hogy egy mit jelent egy ember léte és tevékenysége *mások* számára".[184]

Visszatérve tehát saját temetésének kérdésére, Mérei tudatosan igyekezett kikerülni a megszokott mintákat, s temetését igazán autonóm módon képzelte el. Az első lépés a publikum, azaz a meghívottak kiválasztása volt. „Halálom után – írja Mérei – utódaim nagy dobozokban lezárt és megcímzett levelek tömegét találják majd azzal a kéréssel, hogy ezeket azonnal adják postára expressz-díjjal. Minden borítékban egy levél, amelyben értesítem címzettjét arról, hogy mit kívánok tőle a halálom alkalmából. A végrendeleti hangvétellel megírt levelek legtöbbje arra kéri a címzettet, hogy *ne jelenjék* meg a temetésemen".[185] A meghívottak természetesen több kategóriába sorolhatóak, ám e besorolások eminensen nem a társadalmi tényked és, esetleg a betöltött funkció szerint kapnak értelmet, hanem a Mérei életében, de még inkább *képzeletében* betöltött szerepeik alapján nyernek jogcímet. Ahogyan ő írja: „az ismételt emocionális párbeszéd és a kellemes képzetszövés már elegendő feltétel a besoroláshoz".[186] Íme néhány példa a jobb megértés kedvéért: „Tisztelt kollégám, kedves Akadémikus Úr! Te mocsok csirkefogó. Híg gondolkodásod miatt eltiltalak nevem kimondásától. Oda ne szemtelenkedj a temetésemre. Ha mégis ott koslatnál az esemény körül, verjen meg a lepra, a pestis, a kolera. Tiszteletteljes undorral, MF." Van ennél megengedőbb is: „Kedves Doktornő! Tudom, hogy utálsz, gyűlölsz, nem szeretsz (…). Mégis arra kérlek, gyere el a temetésemre fehérrel díszített fekete ruhában. Kalapot, sapkát, fejkendőt ne viselj. Lazára kösd a hajadat".[187]

Az önéletírásban bemutatott hét levéltípus a teljesen elutasítón, a mértéktartóan megengedőig és a szívélyesen kedvesig terjed; a publikumot élete „szereplőiből" állította össze, mégpedig oly módon, hogy a *Lélektani napló* álomrepertoárjában szereplő személyeket kiegészítette az emlékezetében levőekkel, illetve az 1963 után (a

[184] Norbert ELIAS, *A haldoklók magányossága*, Budapest, Helikon, 2000, 65. o. (Az én kiemelésem.)
[185] MÉREI, « Bandázs nélkül », 70. o.
[186] MÉREI, « Bandázs nélkül », 70. o.
[187] MÉREI, « Bandázs nélkül », 70. o.

forradalom utáni bebörtönzést követő szabadulás dátuma) megismertekkel.[188] Így alakult ki a mintegy hétezer elküldendő levél ideája. (Itt lehet megjegyezni, hogy mind a Mérei társadalomlélektani munkásságához szorosan kötődő, mind a bevezetőben felvetett mikro-társadalomtörténeti módszer definíció szerint a konfiguracionális, vagyis a hálózati gondolkodáshoz kötődik. Ennek egyik implicit, de nagyon markáns példája a temetés megrendezésének mikéntje.) A temetés megtervezésének gondolatát azért választottam bemutatásra érdemesnek, mert ez a különlegesnek nevezhető eset, megközelítés megérteti velünk azt: miért fontos az élettörténet *aktora* számára, vagyis magának Méreinek, az élettörténete *jelentésének rögzítése*. Életrajza számára nem pusztán *saját* életének története, hanem kusza, ám kommunikatív viszonyban álló személyi konfigurációk összessége. Másképpen fogalmazva, nem csak a történet főbb szálait, tónusait, eseményeit, de gyakran magukat a kanonizált szereplőket is igyekezett meghatározni.

„Eszembe jut a korábbi hideg februári nap, az Óbudai temetőben – írja a Mérei Ferenc temetését felelevenítő V. Bálint Éva –, amikor a hóban gázoló tömeg lassan igyekezett a ravatalig eljutni. A koporsó közelében a család állt, a tanítványok, kezükben egy-egy szál virág. A rabbik nélküli imateremben hirtelen megszólalt a zene, Mozart *Don Giovanni*-jának nyitánya. Ha nem lett volna morbid, legszívesebben tapsoltam volna. A legjobban ideillő muzsika. Utóbb tudtam meg: a feleség, Mérei Vera rendelkezett így. (…) Természetes volt számomra, hogy ezt a zenét válasszam – mondja [Mérei Vera]. Úgy gondolom, hogy a *Don Giovanni* az életről szól, nem a halálról. És Feri legfontosabb *tanítása* (…) az volt, hogy az életet a maga teljességében kell szeretni”.[189]

E rövid, ám igen sűrű leírásból két szempontot szeretnék kiemelni. Az egyik szál, amit ki szeretnénk bontani az az, hogy Mérei Ferenc – mint a következő fejezetből kitűnik – asszimilált, akkulturált, vallástalan zsidó családból született, önmagát, ifjúkorától, meglepő következetességgel racionalistának nevezte, ám zsidó *kulturális* hátterét nem tagadta meg. A kulturális szó emfatikus használata itt annyit tesz, hogy zsidóságára nem mint vallásra, nem mint felekezetre tekintett, inkább egy olyan

[188] Vö. MÉREI Ferenc, « Implikált tudás az álomban (1962. április–október) », in *Lélektani napló*, Forgács Péter (szerk.), Budapest, Osiris, 1998.
[189] V. BÁLINT Éva, « Útravalóként: a teljes élet szeretete. Beszélgetés Mérei Verával », *Magyar Hírlap*, 20. évf. (1987. november 24.), 5. o.

adottságként kezelte, amellyel élni lehet és kell.[190] „A zsidó identitást – mondja egy időskori interjúban – teljes mértékben vállalom. (…) Büszke vagyok arra, hogy zsidó vagyok. Leginkább arra az élesztőszerű, kovász-funkciójú gondolkodásra, amely ebből ered. Néha-néha rajtakapom magam, hogy rabbi-módra gondolkodom és viselkedem. (...) Ami fontos nekem, a zsidó gondolkodásmód. Ez nem genetikus, ez a kultúrám lenyomata".[191] Nos, Mérei Ferenc maradványait az óbudai zsidó temetőben helyezték el, ám – s a leírásban ezért fontos a „rabbi *nélküli* imaterem" – a vallási szertartás mellőzésével. Sajátos kettősség figyelhető meg ebben: egyfelől a fentebb tárgyalt értelemben ragaszkodás a zsidósághoz (ha asszimilációja teljes lett volna, úgy egy sima polgári temetőben is eltemethették volna), másfelől távolságtartás a vallástól és a hitközségtől a szertartás megtartásakor.

A temetési szertartás másik fontos szála szervesen kapcsolódik az előbbihez; ez nem más, mint a zene értelemképző szerepe. Első látásra már az is meghökkentő, hogy egy búcsúztatást nem a gyász megszokott, polgári atmoszférájához illeszkedő zenével kísérték. Megközelítésünk másodfokán az lep meg, hogy Mozart *Don Giovanni* című, az operairodalom egyik legjelentősebb s talán legnagyobb terjedelemben kommentált darabjának nyitánya szólal meg. Hogyan kapcsolódik össze a *búcsúztatás* gondolatköre a *nyitánnyal*? Képromboló-e az a gondolat, hogy a temetés itt valaminek a kezdetét, be- vagy éppen átvezetését jelentette, megfelelve annak a felfogásnak, amelyet Robert Hertz műve alapján vezettünk be? Nevezetesen, hogy a szertartás mint átvezetés nem más, mint hogy az élet győzedelmeskedjen a halál felett. Mérei Vera is erre helyezte a hangsúlyt, s ez a választása korántsem önkényes volt, nagyon is megfelelt elhunyt férje elgondolásának. A Mozart *Don Giovanni*-ját körülölelő tengernyi irodalom mindemellett Kierkegaard nyomán azt a tételt visszhangozza, hogy Don Giovanni zeneileg felfogott figurája nem más, mint az „érzéki

[190] Ilyennek láttatja Mérei Ferenc pszichológusprofesszort Bibó is Uchróniájában: „az egyházi és vallási kereteket következetesen mellőző szabadgondolkodó". Lásd BIBÓ István, « Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna… », *Válogatott tanulmányok, 1935-1979*, ifj. Bibó István (szerk.), Budapest, Magvető, 1990, IV. kötet, 265-282. o., idézet a 278. lapon.

[191] BAGDY, « A szabadság első pontja… », i. m., 252. o. Mivel az identitáshoz való viszony normál állapotban változékony, alakuló természetű, természetesen nem mindegy, hogy egy ilyen típusú identitás-állítás hány évesen, milyen kontextusban és miféle érzelmi alátámasztással hangzik el. Ezért hangsúlyoztuk, hogy az *idős* Mérei Ferenc definiálta ekképpen önmagát. Ez implicite azt is magában foglalja, hogy ifjú korában e viszony más természetű volt; erre a következő fejezetekben igyekszünk választ adni. A teljesség kedvéért hozzá kell tennünk: ugyanebben a beszélgetésben sem *kizárólagosan* határozta meg magát zsidónak; kultúrájában éppannyira magyar, mint amennyire zsidó és francia. Kulturális identitását tehát körülbelül azzal a paradoxonnal lehetne leírni, hogy száz százalékig magyar, száz százalékig zsidó és száz százalékig francia.

zsenialitás", melyet eladdig sohasem értelmeztek princípiumként.[192] E gondolat megfogalmazásához – mutat rá Fodor Géza – a kulcs nem más, mint a két ellentétes világot megjelenítő nyitány. „A nyitány második része – írja a nemrég elhunyt jeles zeneesztéta – egyetlen szimfonikus tétel, belsőleg homogén jelentéssel. Az egész a mindent elsöprő energia, életerő, érzékiség és életöröm teljesen közvetlen, reflektálatlan megnyilatkozása. (…) A nyitány D-dúr molto allegrója az érzékiség birodalmának *zenei* képe."[193]

Mozart nagysága abban áll, hogy az addigi Don Juan-drámákhoz képest a csábító nem triviális tettei alapján gondolható el, vagyis *nem* hétköznapi ember, akit a hétköznapi normák világából kellene megértenünk és esetlegesen megítélnünk, hanem tettei, magatartásmódja szimbolikussá lényegülnek, s szinte metafizikai értelemmel telítődnek.[194] „A zenei drámát – írja Fodor – itt aligha lehet a maga igazi mivoltában megérteni a színpadi történésből. Akkor hát miből? Csakis a nyitányból. A nyitányban két ellentétes, önmagát a másik kizárása által érvényesítő világ bontakozott ki, két hatalom – s nem két indiviuum – nyilatkozott meg".[195] Így Don Juan/Don Giovanni nem pusztán individuum, hanem az érzéki/erotikus világ eszméje; olyan princípium, mely nem csak az ő individualitásához kötődik, hanem olyan az érzékiségben testet öltő életerő, melyet személyiségén, kisugárzásán keresztül másokban is feltámad. Kierkegaard is ezt emeli ki, midőn az érzéki zsenialitáson túl Don Juant, mint „elementárisan mozgó életet" jellemzi. „Ha Don Juant zeneileg fogjuk fel – írja Kierkegaard –, a szenvedély egész végtelenségét és végtelen hatalmát látom benne, aminek senki sem tud ellenállni; a vágy vad követelését és feltétlen győzedelmességét, amely ellen bármilyen ellenállásnak, amit megkísérelhetnek, hiábavalónak kell bizonyulnia. Ha a gondolatot alkalmasint le is kötik akadályok, annak inkább az az értelme, hogy felkeltse a szenvedélyt, semhogy hátráltassa; az élvezet nő, a győzelem biztos, és az akadály csupán inger. Don Juan számomra ilyen démoni és ellenállhatatlan erővel, elementárisan mozgó élet. Ez az ő eszményi mivolta (…), mert a zene nem mint személyiséget, hanem mint *hatalmat* jeleníti meg".[196]

---

[192] Lásd Søren KIERKEGAARD, *Vagy-vagy*, Budapest, Osiris, 3., jav. kiadás, 2005, 92. skk. o.
[193] FODOR Géza, *A Mozart-opera világképe*, Budapest, Typotex, 2002, 2. kiadás, 153. o. (Kiemelés az eredetiben.) Vö. BALASSA Péter, « Emlékeztető az érzéki zsenialitásról: Mozart *Don Giovanni*ja », in *A másik színház*, Budapest, Szépirodalmi, 1989, 43-45. o.
[194] PINTÉR Tibor, « Kierkegaard és Mozart *Don Giovanni*ja: egy mítosz mítosza », *Magyar Filozófiai Szemle*, 2003/1–2. sz., 147-153. o. és Christopher BALLANTINE, « Social and Philosophical Outlook in Mozart's Operas », *The Musical Quarterly*, Vol. 67, (1981) No. 4, 507-526. o.
[195] FODOR, i. m., 161. o.
[196] KIERKEGAARD, i. m., 114-115. o. (Az én kiemelésem.)

Mérei Ferenc nemcsak hogy szerette Mozart Don Giovanniját, de a mítosz, az európai kultúrát átszövő, szövevényes jelentéseit is ugyancsak jól értette. A Halász Péter, Koós Anna, Bálint István, Kollár Marianne, Breznyik Péter, Buchmüller Éva közreműködésével készült, majd a Balázs Béla Stúdió által felvett s filmmé formált adaptációról, „A Don Juan–trilógia" címmel kitűnő tanulmányt készített.[197] Az eredetileg 1984-ben, a Mozgófilm hasábjain megjelent, tanítványával, a pszichológus és alkalmi színész Dobos Emővel (az operatőr–rendező Dobos Gábor testvére) jegyzett írás felütése tulajdonképpen elidegenítés a Don Juan–mítosztól. „Az ismerősség jó érzésével – írják – belépünk a sablonba, a rács lecsapódik, és máris foglyai vagyunk a ráismerés kényelmének; benyomásunk címkét kapott; tudom, hogyan kell ízlelnem, milyen szagot kell éreznem, milyen színt illik látnom. De aki megérzi a csalétket, és menekül a csapda elől, aki meglátja a kukacot a horog végén, és nem harap rá, (…) az másként jár az impressziók kertjében, a 'jelképek erdejében': *nem kapja, hanem adja a magyarázatot*".[198] Ez – a Don Juan–mítoszhoz az automatikusan fejet hajtó vagy éppen szem lesütve elítélő – kultikus beállítódástól való eloldás szándékával közeledő módszer izolálja azokat a mítoszrétegeket, melyek a hagyomány ápolása, újraírása során önkéntelenül rárakódtak. Megállapítják, hogy Don Juan közhelyszerűen elgondolt sémájában az az egy közös, hogy szemben áll a jámborsággal; örömkereső, erotikus, féktelen, kalandkereső, ám, jegyzik meg, „emellett intellektuális érdeklődésű, racionális gondolkodású, életvidám, jókedvű".[199] Tirso de Molinánál féktelen kalandor, szédelgő, Molière-nél kötekedő és kisstílű csábító, ám jelentékeny elme. A Mozart-opera Da Ponte által jegyzett szövegkönyvében viszont „nagyon bátor, nagyon öntudatos, gátlástalan szenvedélyű. Az ehhez készült Mozart-zenében

[197] HALÁSZ Péter – DOBOS Gábor, *Don Giovanni*, játékfilm, Balázs Béla Stúdió, 1975–1983. A film operatőre Dobos Gábor volt, közreműködött Rácz Péter, Major Borbála, Halász Péter, Donáth Péter, Bálint István, Buchmüller Éva, Bálint Eszter, Dobos Emő, Bősze Andrea, Koós Éva és a társulat gyerekei. Lásd Anna KOÓS – Eva BUCHMÜLLER, *Squat Theatre*, New York, Artists Space, 1996, különösen 1-45. o., továbbá Theodor SHANK, « Squat Theatre », *Performing Arts Journal*, vol. 3 (1978) no. 2, 61-69 és Jim O'QUINN, « Squat Theatre Underground », *The Drama Review*, vol. 23 (1979) no. 4, 7-26. o., valamint a *Kassák + Dohány u. 20. + Squat + Love*, *Színház*, XXIV. évf. (1991) 10–11. szám (különszám). Lásd még SCHULLER Gabriella, « Színház, polisz, politika: a Dohány utcai lakásszínház », *Balkon*, 2008/ 2. sz., 14-19. o. és K. HORVÁTH Zsolt, « Mozgalom és Epochenwollen. A mindennapi avantgárd fotográfiai emlékezete: Dobos Gábor », in *Dobos Gábor fotográfus*, B. Nagy Anikó & Sasvári Edit (szerk.), Budapest, Fővárosi Képtár – Kiscelli Múzeum, 2006, 3-15. o.

[198] MÉREI Ferenc – DOBOS Emő, « A Don Juan–trilógia », in *„…vett a füvektől édes illatot"*, i. m., 225. o. (Kiemelés az eredetiben.) A trilógia itt a lakásszínház által három részben színrevitt Don Govannijára utal. 1975. április: „Előszó a Don Giovannihoz", Mariana Alcoforado portugál apáca leveleinek felolvasása, mely alatt épp Mozart művének nyitánya szól; 1975. július: a „Don Giovanni von Leporello" forgatása Nagymaroson; 1975. október: „Utóirat a Don Giovannihoz", előadás a Dohány u. 20-ban. KOÓS – BUCHMÜLLER, i. m., 213-214. o.

[199] MÉREI – DOBOS, i. m., 226. o.

Kierkegaard világszép értelmezése szerint a sóvárgás démonának, az érzéki zsenialitásnak a megtestesítője. Ellenállhatatlan, mert nem csábít, hanem sóvárog".[200]

Ahogy, mint láthattuk, a szenvedélyek fokozatainak megítélésben, minőségében vannak különbségek (Byronnál kalandkereső, Montherlant pedig pogányként, megszállottként jeleníti meg), úgy az elképzelt Don Juan életkora is módfelett eltérő lehet: míg az első feldolgozás szédelgője egy maximum huszonnyolc éves fiatalember, addig a késői Montherlant-dráma „hőse éppen hatvanhat éves lehet".[201] Innentől nehéz eltekintenünk attól a „véletlen" egybeeséstől, hogy Mérei Ferenc a Don Juan–trilógia színrevitelekor (1975) éppen hatvanhat éves volt; egyre inkább olybá tűnik, hogy a darab fenomenológiai értelmezése mindinkább referenciális, önéletrajzi jelleget ölt. Halászék Trilógiájában „Don Juan sohasem magányos, mindig együttesben jelenik meg, még halálában sincs egyedül. Az együttesség olyan értéke ennek a Don Juannak, mint a büszke autonóm magányosság a többi változatokban".[202] Bár kétségkívül sűrű szövegezésű, szépen megírt tanulmányról van szó, ám az érvek kibontása során a szerzők egyre inkább eloldják a Don Juan–adaptációk szövevényes értelmezéstörténetétől, s egyre inkább a Mérei–életmű kulcsszavai csengenek vissza: örömkeresés, intellektualitás, erotika, racionalitás, együttesség, utalás, együttes élmény, stb., még ha textus szerint Halászék előadására, illetve színházára vonatkoztatják is megállapításaikat.

A Halász-színház előadásának értelmezése, valamint a kéziratban maradt esszéinek szövegvilága, melyben a kővendég alakja több ízben feltűnik, ha nem is vezet el bennünket minden kételyt kizáróan a temetés zenei témájának egyértelmű azonosításához, mindenképpen fogódzót nyújt. Az idő előre haladtával, az idősebb Méreit kimondva–kimondatlanul is foglalkoztatta a halál, a búcsúzás, az élet elkerülhetetlen befejezésének gondolata, ám halál és a gyász normál, polgári felfogása eléggé távol esett beállítódásától. A Lélektani Napló nevezetes zárszava is erre utal: „A naplóíró nem fiatalember, élete bármikor véget érhet. Fájó szívvel búcsúznék az élettől; de nyugodtan, csaknem zokszó nélkül, mert úgy érzem, hogy éltem".[203] Megítélésünk szerint a polgári gyász kiváltásának *pièce de résistance*-ává lényegíti Mérei Don Juan–Don Giovanni alakját; az idézett esszé, még ha szabadon is kezeli a téma

[200] MÉREI – DOBOS, i. m., 226. o.
[201] MÉREI – DOBOS, i. m., 227. o.
[202] MÉREI – DOBOS, i. m., 227. o.
[203] MÉREI Ferenc, « Adalékok egy társas szempontú gyermeklélektanhoz (1962. december – 1963. március) », in *Lélektani napló*, i. m., 453. o.

értelmezésének történetét, rávilágít arra, milyen könnyű kézzel, magabiztosan igazodott el, sőt vágott – jóllehet sajátos – rendet a „sevillai csábító" összetett alakja körüli irodalom szövevényében, Tirso de Molinától mondjuk Søren Kierkegaard-ig.

A temetési szertartás felől nézve a temetés: felhatalmazással ötvözött önanalízis. A későbbiekben a Törzs vagy a tanítványi hálózat kapcsán részletesebben is igazolni fogjuk, hogy Mérei Ferenc élettörténetében, sőt komplex életvezetési éthoszában az „érzéki zsenialitás" eszméje és az „elementárisan mozgó életöröm" imperatívusza központi szerepet töltenek be. Nehéz tehát mást látnunk a Don Juan– és Don Giovanni–kommentárokban mint valamiféle *előkép* keresését, mely az európai kultúrában bírt autoritása révén „megadja" a szükséges felhatalmazást: kilépést az egyénre nehezedő társadalmi normák világából, egyszersmind átlépést egy mítosz világába. Olyan világosan mutat rá Borges erre a retroaktív, hagyománykonstruáló attitűdre midőn azt írja: „az a valóság, hogy minden író maga *teremti meg* előfutárait. Műveivel módosítja múltképünket, amint jövőnket is megváltoztatja".[204] Amennyiben tehát a temetés szertartásrendjének akusztikája felől értelmezzük a Don Juan–tanulmányt, úgy felnyílnak annak bevezető sorai is, melynek értelmében a hasonlóság nem az újraélésre sarkall, hanem a saját élménye alapján történő *újrafogalmazásra*.[205] Ő nem Don Juan szerepébe kívánt bújni, hanem saját tapasztalati révén új elemekkel és attribútumokkal kívánta *élővé* tenni a kultikus csábítót. „A saját élményt átfordítani művészetbe: ez az avantgárd esztétikája"[206] – fogalmaz frappánsan a pszichológus, s ha e mondat érvényességét a temetés rituáléjára is kiterjesztjük, úgy azt mondhatnánk: az az avantgárd éthosz, a társadalmi normák *adott* voltát elutasító, s ezzel szemben a „belső irányítű" hitelessége mellet hitet tévő állásfoglalás, mely életét vezette, halálában is érvényesült. A kiürült polgári gyászszertartást személytelenségét elutasítva a saját élmény hitelességére alapított avantgárd mozzanat adta meg élete jelentésének végkicsengését.[207] Mérei Ferenc életének jelentéstörténeti szintje tehát átszínezi és új, sajátos árnyalatokkal látja le az érzéki zsenialitás és az elementáris életöröm fogalmait. Balassa Péter is e vonulatot emelte ki, midőn úgy fogalmazott, hogy „Mérei jelenség vagy még inkább tünemény volt. (…) Mérei gondolkodásának hihetetlen bátorsága és személyiségének varázslatossága nem feltétlenül köve-

[204] Jorge Luis BORGES, « Kafka előfutárai », in *Az örökkévalóság története. Esszék*, Scholz L. (szerk.), Budapest, Európa, 1999, 285. o. (Kiemelés az eredetiben.)
[205] MÉREI – DOBOS, i. m., 225. o.
[206] MÉREI – DOBOS, i. m., 229. o.
[207] LAKNER Judit, *Halál a századfordulón*, Budapest, MTA TTI, 1993, „Tanatológia" c. fejezete, mely a polgári végtisztesség, sőt a halál gondolatának személytelenségéről ír.

tendő vagy utánozandó, hisz amit mondott, az *csak az ő szájából* hangzott hitelesnek. (…) Méreinél az, amit én bátorságnak nevezek, egy epigon esetében az erkölcsi normák teljes figyelmen kívül hagyását jelentené".[208]

A Törzs és a fiatal underground (1975 körül) Fotó: Nada Kowalsky
Elöl, balról jobbra: Koós Anna, Hajas Tibor, Kovács-Kiss Panka, Benke László, Virág Attila. Második sor, balról jobbra: Kozma György, Veres Júlia, Haraszti Miklós (takarva), Szentjóby Tamás (arcát félig kitakarja), Vető János (takarva), Kollár (Bálint) Marianne. Harmadik sor, balról jobbra: Bálint Endre, Lux László (felfelé néz), Zsámboki Zoltán, Mérei Ferenc. Balra mögötte: Kerényi Grácia. Lux és Zsámboki között, hátul Breznyik Péter.

Ebben a megfogalmazásban a kitűnő esztéta sem Mérei individualitására helyezi a hangsúlyt, hanem absztraktabb, fenoménszerű megjelenését emelte ki, s nevezte végül az „öröm misztikusának". A temetés eltervezett rítusa – mely az érzelmi repertoár, illetve a Mérei Ferenc képzeletében betöltött szerepek alapján „küldött" meghívókat – valamint az özvegy, Mérei Vera által kiválasztott zenei darab – vagyis Mozart *Don Giovanni*ja nyitánya – kijelölik azokat az elsődleges jelentéstulajdonításokat, melyet Mérei életének komplex értelmezésekor lehetetlen figyelmen kívül hagynunk. E mozzanatok, törekvések akaratlanul is *jelentéstörténetté* való alakítják az életet, melyet az érzékiségben foglalt életöröm igenlése fog össze.

[208] BUKTA Zsuzsa, « Az öröm misztikusa. Beszélgetés Balassa Péterrel », *Világ*, 1989. december 21., 39. o. (Az én kiemelésem.)

Bárhogyan is legyen, a temetés természetesen kollektív, társadalmi aktus. Ennek értelmében még egy olyan megszilárdult, rögzített, autonóm jelentésekkel ellátott esetben is, mint amilyen Mérei Ferenc sajátos temetése, a külvilág számos *más* üzenetet, szerepet társít az elhunythoz. Ez – ha tetszik, ha nem – éppen azon a jogcímen formálja az elhunyt imázsát, mint a fentebb tárgyalt nekrológok vagy éppen Mozart zenéjének konnotációi. Az elhangzó sírbeszédek természetesen a beszélő saját gondolatait közvetítik, kapcsolják az elhunyt személy szerepéhez, ám – mint fentebb is hangsúlyoztuk – beszédhelyzetük mégis egy kollekítvum részeseivé teszi őket; egyszerűebben fogalmazva a beszélő mindig *valakinek a nevében* búcsúzik. A megszólítás eleve kijelöli a beszéd helyzetét és tónusát: „a drága tanár úr!" kezdetű, Illyés Sándor által tartott sírbeszéd módfelett személyes hangú, az elhunythoz címezi mondandóját, mégpedig a személyességet garantáló tegező formában. Középpontjában annak a halál ténye révén megbolygatott egyensúlynak a visszaállítása áll, mely Illyés szerint Mérei élettörténetének fontos tanítása volt, mely „a test és a lélek varázslatos együttélését" hirdette. Ennek ellensúlyozására, fenntartva a test–lélek kartéziánus ellentétét, úgy fogalmaz, hogy az elhunyt másik fontos üzenete az volt, hogy „csak a test akar meghalni, a szellem élni akar"[209]; ennek garanciája pedig az, ahogyan ez a szellem, az elhunyt szelleme és szellemisége miképpen talál utat *mások* felé. Az együttességre, a közösségben adott-kapott energiák, erőforrások kölcsönösségét emelve ki Illyés Sándor búcsúztatása tehát kimondatlanul is a továbbélésre, az átmenetre összpontosít. Ebben pedig kulcsszerepet játszanak: a *tanítványok*; a tanítványi lét conditio sine qua nonja pedig: a *titok*. Az a bizonyosság, hogy aki tanítvány (volt), az őriz valamit a közös titokból, abból, amely minden közösséget összetart, miközben ki is zár másokat, hisz – mint Georg Simmel klasszikus tanulmánya rámutatott – a titok a teleologikus nem tudás állapotában tartja a másikat.[210] A tudás és a nem tudás állapota tehát izolál, s automatikusan autoritással ruházza fel a titok birtokosát. Ennek azonban Illyés elgondolásában van egy mélyebb rétege is, mely abban áll, hogy a titok egészében már a titkos társaság előtt is rejtve marad, s melyet Mérei „karizmatikus kisugárzása" hozott működésbe a közösség tagjaiban – ez utóbbi támasztja alá weberi értelemben vett vezetői legitimitását. Ez annyit jelent, hogy a titok egy közösségben rétegzett tudásforma, különböző fokozatai vannak az abba való

[209] ILLYÉS Sándor sírbeszéde (gépirat, 2 o., a szerző birtokában).
[210] Vö. Georg SIMMEL, « A titok és a titkos társadalom », *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*, Somlai Péter (szerk.), Budapest, Gondolat, 1973, 181-217. o.

beavatásnak, s végponton van, ami mindenki számára rejtett; ez az enigmatikusság a legfőbb vonzereje és táptalaja a kultikus beállítódásnak.[211] A „karizmatikusság birtokosának", a „reménység kiválasztottjának" lenni, illetve ezzel ellentétbe állítani a tanítványok, a „követők" helyzetét, akik e nehéz utat kellene követniük, ám még nem tudható, lesz-e hozzá erejük, nos, ez egy olyan visszamenőleges jelentéstulajdonítás, mely az öröklétbe merevíti a „Tanár úr"–tanítványi viszony hatalmi aszimmetriáját.

Jóllehet tanítvány volt, ám kettős minőségében búcsúzott Bagdy Emőke. A hosszú, protokolláris megszólítás a beszéd hivatalos, ha tetszik intézményes oldalát emeli ki („valamennyi magyar pszichológus és a Magyar Pszichológiai Társaság"), ám a végén feloldja ezt az odahelyezett személyesség, mely már a „Tanár úrtól" búcsúzik. A búcsúztatás műfaji jellegzetességeihez képest módfelett hosszú írás egy életrajzi foglalattal indít, mely tulajdonképpen a temetés közönsége előtt rögzíti az életút legfontosabb állomásait. Ez a beállítás természetesen a legendáriumból táplálkozott, melyet – szinte minden interjúból, leírásból kitetszik – nem csak a tanítványok, de a Mérei közelében lévők (közelebbi és távolabbi kollégák, barátok, stb.) tudtak. „Hajaj, hogy lehetett tudni! Méreiről mindig mindent lehetett tudni!" – kiáltott fel egy interjúban a tanítvány Barcy Magdolna –, s ennek egyik legfontosabb forrásaként a szájról szájra terjedő legendáriumot nevezi meg.[212] Bagdy beszédében nem azt kell elsősorban keresnünk, látnunk, hogy e legendakör tele van-e téves információkkal, torzításokkal vagy sem (voltaképpen ez a kivonat, kisebb tévedéseket nem számítva megfeleltethető a tényeknek), hanem hogy egy személyről való gondolkodásunkat milyen szinten határozza meg az életút jelenléte, életének, teljesítményének, hatásának mérlegelésekor a *biografikus szemszög*. Ennek ismertetése, úgy tűnik, elengedhetetlen: az œuvre, az életmű nem gondolható el az *élet* nélkül. A búcsúztatásban csak ezt követi, ráadásul hasonló terjedelemben a tudományos és pedagógiai teljesítmény ismertetése.[213] Olyként tűnik fel, hogy az életút maga a teljesítmény, mely a tudományos munkásság eredményeit valamiképpen hitelesíti, de legalábbis azt húzza alá, hogy a kettő nem oldható el egymástól.

Litván György természetesen nem a szakma, hanem a politikai barátok és bajtársak nevében búcsúztatta Mérei Ferencet. Beszéde ismét más, ám jól ismert jellegzetességeket emelt ki; az életszeretet, az életörömöt, a vitalitást, mely a börtön-

[211] Analógiákra lásd HAVASRÉTI, « A személyes és a szakmai identitás… », i. m., 25. o.
[212] *Barcy Magdolna–interjú*, (2002) készítette Borgos Anna, 14. o. (A szerző birtokában.)
[213] BAGDY Emőke beszéde (gépirat, a szerző tulajdonában).

évek nehéz időszakát is átszőtte, s mely fogódzót, sőt mintát adott a börtöntársaknak. A jeles történész kiemeli, hogy Mérei a börtönben is autoritást vívott ki magának nyitottsága, mások iránti hiteles érdeklődése, adni akarása, valamint a váci éhségsztrájk során tanúsított morális következetessége, engesztelhetetlen szolidaritása miatt; Litván e börtönévek Méreijét (is) „magnetikus hatásúnak" nevezi, akit a kora ötvenes éveiben a nála idősebbeket is beleértve mindenki „Mérei papának" szólított.[214] Érdekes, hogy a Méreit 1940 vagy 1941 óta ismerő V. Binét Ágnes megjegyzése, miszerint – az ő szemében „Chaplin-szerű" – megjelenésében volt valami tiszteletet parancsoló, melynek következményeként még a „nála kétszerte idősebb emberek ugyanolyan természetességgel szólították Tanár úrnak, mint később a börtönben Papának".[215] A pszichológusnő ezt szinte kortalan, a mindennapi életben is „tanárias" viselkedésével magyarázta, mely alatt a mindig a dolgok elé menő, mindenre rákérdező attitűdöt sejthetjük.

Mérei Ferenc temetése tehát nem átlagos temetés volt, hanem olyan megemlékező aktus, amely egyfelől a legendáriumban már részben létrejött elemeket összekötötte, együvé fogta és rögzítette, másfelől, a szertartásrend révén – s ez az „élet győzelme a halál felett" – sajátos átvezetést biztosított a jövőbe: az élettörténet töredezett terét egységes, koncepciózus jelentéstörténetté formálta; másképpen fogalmazva: *kanonizálta*. A jövőre utaló gesztus, az örökség továbbvitele, mely a tanítványok, a „követők" feladatává vált nem más, mint egy olyan – Aleida és Jan Assmann szavával – „értelemgondozó intézmény", mely a kanonikus jelentés lehetőség szerinti *változatlan*, *variáns nélküli,* azaz rituális fenntartásában érdekelt.[216] Itt a kultusz fennmaradásának vizsgálatakor tehát érdemes szétválasztanunk annak szóbeli–rituális és írásbeli–hermeneutikus oldalát. Erre azért van szükség, mert a kanonikus emlékanyag „gondozása" nem egyéni, de közösségi, kollektív feladat. Ebben az esetben ez annyit tesz, hogy a tanítványokkal készített egyes interjúk sokkal jobban kiemelik az élet–mű szeretetteljes, de kritikai megközelítését, míg az emlékezés kollektív, társas mintái a fentebb rögzített szertartásrendnek (*theodicaea*) megfelelően követik. Ez önmagában paradoxon lenne, ha nem vennénk figyelembe a két emlékezetmegőrző intézmény működési sajátosságait. Jan Assmann úgy fogalmaz, hogy bár

[214] LITVÁN György beszéde (gépirat, a szerző birtokában).
[215] « Nem feladni, nem abbahagyni, hanem csinálni », V. BINÉT Ágnes emlékezése, elhangzott a Kossuth Rádióban, 1986. március 29-én. Gépirat (1986) a szerző birtokában.
[216] Aleida és Jan ASSMANN, « Kánon és cenzúra », in *Irodalmi kánonok és kanonizáció*, Rohonyi Zoltán (szerk.), Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 2001, 87-108. o.

látszólag az írás pontosabban rögzíti az emlékanyagot, s a szóbeli emlékezet a megbízhatatlanabb, ám ha ez utóbbit egy rítus keretei között tartjuk fenn, úgy azt találjuk, hogy míg a rítus ismétlődő gesztusokba, beszédmódokba, mozzanatokba *merevedik*, addig az írásban rögzült tartalom az olvasás hermeneutikai szemszöge miatt *módosul*.[217] Amíg a rítus kollektív, ismétlődő esemény, addig az írás–olvasás (a mai társadalmakban) egyéni feladat; tárgyszerűbben fogalmazva, ha a tanítványok együtt emlékeznek, úgy szükségszerűen felveszik a kultusz beszédmódját, szertartásrendjét, ám ha egyénileg, úgy a szeretet tartalmát megtartva, mégis sokkal kritikusabban tudnak fogalmazni. Az együttesség tehát kötelez.

1989. november 24-én, Mérei Ferenc halála után három és fél évvel – mint erre e fejezet élén utaltunk már – születésnapját megünneplendő az óbudai zsidó temetőben, a sírnál is volt egy megemlékezés, mely a kultikus nyelvhasználat rögzítésének kitüntetett mozzanata volt. A szereplők személyükben változtak ugyan, ám a képviselet és az értelemgondozás logikája alig. Illyés Sándor helyett a tanítványok első nemzedékéből Szakács Ferenc mondott beszédet; a tanítványok *és* a szakma nevében (Magyar Pszichológiai Társaság) újfent Bagdy Emőke, míg a politikai barátok oldaláról Göncz Árpád emlékezett. Szakács beszéde 1989-et és az akkor már érezhető politikai változásokat beteljesült Mérei–próféciaként értelmezi: „Mindnyájunknál pontosabban tudta, hogy mára mekkorát fordul a világ. Tudta, hogy őt a hatalomból, cselekvési térből kiszorító politikusoknak, munkásságát minduntalan gáncsoló főkádereknek már csak pillanatai vannak hátra. Tudta, hogy még az ő életében (sic!) szabaddá válik a gondolat, életteret nyer a tisztességes munka”.[218] E megfogalmazás ereje abban rejlik, hogy Mérei állítólagos kijelentését úgy állítja be a már mozgásba lendült rendszerváltás idején, mint egy önmagát beteljesítő jóslatot; a jelen, lám, igazolja a múltban tett csalhatatlan megérzésen alapuló kijelentés igazságértékét. Kritikai perspektívából mindezt azért tartjuk módfelett egyoldalúnak, mert a „frissiben”, azaz 1990. decemberében, jeles társadalomkutatók, közgazdászok és filozófusok közreműködésével megtartott, a rendszerváltás előreláthatóságának szentelt, már címében is módfelett szkeptikus, *Láttuk-e hogy, jön?* című tanácskozás röviden összegzett válasza erre az volt, hogy: „nem, szinte semmit nem láttunk”.[219] Megítélésünk szerint nem véletlen, sőt kifejezetten szimptomatikus, hogy a mindig

[217] ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, i. m., 88. skk. o.
[218] SZAKÁCS Ferenc, « November 80 », in *Mérei Ferenc emlékkönyv*, i. m., 7. o.
[219] Lásd BENCE György, RÉV István, BAK János, ANDORKA Rudolf, LAKI Mihály, KOVÁCS András, « Láttuk-e, hogy jön? Egy konferencia hozzászólásai », *BUKSZ*, 1991. tavasz, 74-84. o.

oly racionális Bence György épp Erdély Miklós dadaista tónusú *Optimista előadás*ából idézett a konferencián (a poszt-neoavantgárd szereppel kapcsolatban): az embernek „bátorkodnia kell akár a legirreálisabb, legmegvalósíthatatlanabb alternatívát javasolni”.[220] Itt pedig egy tanítvány részéről, a konstruált szerep (melynek, mint eddig is láthattuk, provokatív, avantgárd attitűdje nem állt messze Mérei ízlésétől) és az autoritás, a tekintély kifürkészhetetlen csalhatatlansága „összecsúszik”; erre hivatkozva azt a választ kapjuk: igen, a Tanár úr ezt is előre látta. Mivel Mérei Ferenc akkor már nem lehetett jelen, így a tanítványoknak jutott a bevégzendő feladat: tovább vinni, tovább adni a „kunsztot”, a szakma és a savoir–vivre csínját-bínját.

Erre reflektál Bagdy Emőke megemlékezése: nála is, a jelen: *igazolás*; beváltja, megvalósítja, kézzelfogható érvényességgel látja el az életmű centrumában álló, hirdetett értékeket. „Szabadsághitére – mondja – szemünk előtt formálja diadalmasan igenlő válaszát a magyar történelem. A politikus, a történelemfaggató tudós, a lélektan gyakorlatának polihisztora, a pszichológiával is életre nevelő nagy pedagógus visszatekinthet ránk és bölcs mosolyával nyugtázva, megelégedéssel láthatja: Megőriztük, és tovább tápláljuk a ránk bízott tüzet”.[221] A hét, poszthumusz megjelentetett kötet a garanciája annak, hogy az elhunyt szelleme kifogyhatatlan forrásként buzog fel a jelenben, hogy „szellemi kisugárzása állandó, folytonos maradt”.[222] Göncz Árpád megemlékezése szintúgy nem az elhunytra, hanem a jelen számára megmaradtra, „a” szellemre emlékezett: a franciás műveltségű és szellemiségű racionalistára, aki rákérdez, aki „a pőre miérteket keresi”, aki a börtönben is „leleplezi” a lélek öncsalását. Ez a „diabolikus”, kérlelhetetlen attitűd, így Göncz, akkor sok embert megriasztott, mert meztelennek, védtelennek érzeték magukat, ám idővel felismerte, felismerték: ez a felvilágosult, franciás irónia a börtönviszonyok között „maga volt a szabadság, a szárnyalás, a feltörő friss szél”. Hangsúlyozza, a rákérdezés nem a szenvtelen, a metszően hideg racionalitást jelentette, hanem éppen az „odafigyelést”, a „számontartást”, az „adást”. Göncz beállításában a gondolkodás homálykerülő, öncsalást leleplező tisztasága a garanciája volt a szeretet fogalmára telepített lelki higiénének.[223] Végül Biró Sándor rövid emlékbeszéde az ellenzéki Mérei alakját emelte ki, akit „gyűlölnek a diktatúrák”, aki maradandó, szemben a „kurzuslovagok szétporladó

[220] BENCE, i. m., 74. o. A szöveg egészében: ERDÉLY Miklós, « Optimista előadás » (1981), in *Művészeti írások*, Peternák M. (szerk.), Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 1991, 133-147. o.
[221] BAGDY Emőke, « Közösségek hálózatában », in *Mérei Ferenc emlékkönyv*, i. m., 9. o.
[222] BAGDY, i. m., 9. o.
[223] GÖNCZ Árpád, « Kedves Barátaim! », in *Mérei Ferenc emlékkönyv*, i. m., 11-13. o.

tételeivel". Mérei a „szellem arisztokratája", „európéer demokrata", „eredeti pszichológuskutató", de mindenekelőtt: „ember, akinek tartását valami végtelen hátország hitelesítette". Az elhunyt nagysága, tekintélye tehát szemben áll minden formális, ideiglenes hatalommal, merthogy forrásait, s ez 1989-ben különös akusztikát kapott, az idő, maga a történelem igazolja. Az emlékezésekben az a közös, hogy valamennyi egy sajátos, azonosíthatatlan tudásra, képességre, magatartásmódra utal, mely egy adott pillanatban meglepő, váratlan volt, de később legitimmé vált, beigazolódott. Az az érzésünk támad ezeket az emlékbeszédeket hallgatva, hogy Mérei *minden gesztusa presztízst termelt*. Izolálva a köztisztelet és a tekintély fogalmaitól, Leopold Lajos úgy fogalmaz, hogy a „presztízs a kellemes és a kellemetlen benyomások vagy reprodukciók általánosító és állandósító többlete, s megszabadítja a személyről szóló benyomást vagy emléket a fogalmi behűtés és válogatás akadékoskodásától".[224] Míg a köztiszteletet nem alakító, de az érvényes normákhoz simuló viszonynak, a tekintélyt pedig az azt megelőző siker értelmi elismerésének tekinti, addig Leopold szerint a presztízs egyik legfontosabb jellegzetessége, hogy összemérhetetlen, az összemérésnek még a lehetősége is hiányzik; sajátos, hedonisztikus tekintély, melyet „gyűlölet és félelem érzelmeinek behódoló hedonikus, ellent nem álló gondolatmechanizmus termelt".[225] Hallgatólagosan azt is mondja az elemzés, hogy a presztízshez hozzátartozik, hogy egyéni mérték- és normaadás, mely ekképpen feszültségben állhat az elfogadott, társas normával. Amint mások tömegesen kezdenék el birtokolni, közhellyé válnék. „Mentől egyénibb, lezártabb képe van valakinek, annál presztízsképesebb" – állítja okfejtése végén Leopold, a presztízs intenzitása a befogadók számával növekszik.[226]

Démonizálás és ellenmítosz: „kínai hóhér" és „szocialista lélekgyilkos"

1989 morális, intellektuális, érzelmi közege tehát – mint e fejezet élén szóltunk róla – kétszeresen is kedvezett az értelemgondozás és a jelentés rögzülésének: a kultusznak. Az azóta eltelt több mint húsz év kritikailag nem igazán érintette az élet–mű alapje-

[224] LEOPOLD Lajos, *A presztízs* (1912), Budapest, Magvető, 1987, 39. o.
[225] LEOPOLD, i. m., 28-34. és 38-39. o.
[226] LEOPOLD, i. m., 58-59. o. Felfogása talán a bourdieu-i szimbolikus tőkével rokonítható, lásd Pierre BOURDIEU, « A szimbolikus tőke », in *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*, Budapest, Gondolat, 1980, 379-400. o.

lentéseit, jóllehet elmozdítására, kibillentésére történetek kísérletek. A helyzet paradoxona az, s ezért fontos a Leopoldtól vett idézetben a gyűlölet és a félelem említése, hogy a Méreit 1989 előtt vagy után támadók, vádolók nem tudták sem megtörni, sem erodálni presztízsét. Mindösszesen annyit tettek, hogy az érzelmeken, személyes benyomásokon alapuló felfogásukat szembeállították a kultusz kizárólagosan pozitív képével. Ez azonban nem a kritikai szemlélet megjelenését jelenti; ez a démonizálás, vagy Dávidházi Péter szótárában a „bálványrombolás mozzanata", mely a kultuszok működési mechanizmusához szinte szükségszerűen hozzátartozó elem.[227]

A pszichológus szakma részéről Lányi Gusztáv adott hangot annak a beállítódásnak, mely Méreit szeretné „elszámoltatni" az 1945 és 1950 közötti időszak tetteivel, mikor is „a pszichológia és a pedagógia területén garázdálkodott", másképpen fogalmazva, amikor a „szocialista lélekgyógyászat gyilkos kalandjaiban" vett részt.[228] A pszichológus–emlékezésekben is találunk hasonlóan tónusban elítélő megnyilatkozásokat: P. Bakay Éva szerint Mérei „diktátorkodott", míg Rókusfalvy Pál úgy fogalmazott, hogy a „színeváltó" (tudniillik a vörös különböző árnyalatait illetően) Mérei Ferenc „pedagógus és pszichológus körökben a kommunista tisztogatás kíméletlen vezetője lett".[229] Ezek a megnyilatkozások, ha tetszik, ha nem, a vád kíméletlenségével Mérei életének arra a periódusára kérdeznek rá, amely a munkaszolgálatból a Vörös Hadsereghez átszökött meggyőződéses kommunista, az *Új Szó*nál szolgáló hazatérő és az 1950 tavaszán, az ún. pedológiai határozat nyomán félreállított kommunista szakember hite és tevékenysége között feszül. Kétségtelen tény, hogy Mérei ekkor jelentős pozíciókat töltött be a hatalomban, egyebek mellett, a Székesfővárosi Lélektani Intézet vezetője, a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete Pedagógiai Bizottsága tagja,[230] az MKP Pedagógus Csoportjának,[231] majd az

---

[227] Vö. DÁVIDHÁZI, *„Isten másodszülöttje"*, i. m., 19. o.

[228] LÁNYI Gusztáv, « Ki volt Mérei Ferenc? », *BUKSZ*, XI. évf. (1999) 1. sz., 53. o.; LÁNYI Gusztáv, « Lélekelemzés és politika. Pszichoanalitikus politikai pszichológiák Magyarországon », *Valóság*, XL. évf. (1997) 3. sz., 1-14. o.

[229] P. BAKAY Éva, « Pszichológusi pályafutásom », in *Önarckép háttérrel*, i. m., 213. o. és RÓKUSFALVY Pál, « Az ember számára emberré válni », in *Önarckép háttérrel*, i. m., 252. o. A kötet egészéről éles vita bontakozott ki: lásd ERŐS Ferenc, « Önarckép (történelmi?) háttérrel », *Élet és Irodalom*, XLII. évf. (1998. augusztus 28.) 35. sz., 6. o., továbbá LÁNYI Gusztáv, « Gondolta a fene! Észrevételek Erős Ferenc cikkéhez » és ERŐS Ferenc válasza, *Élet és Irodalom*, XLII. évf. (1998. november 20.) 47. sz., 8. o.

[230] A kinevezésről szóló értesítő: Magyar Országos Levéltár (MOL), XXVI–I–1–b, 1. d., 1. és 4. tétel., valamint lásd még « Megalakult a szakszervezet Pedagógiai Bizottsága », *Pedagógiai Értesítő*, 120 (1947. október 15.).

[231] Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), 274–24–11. ő.e., különösen p. 38-39.

MDP Köznevelési Bizottságának tagja, az MTA Tudományos Tanácsa tagja,[232] 1948-tól a 11.150/1948 Korm. sz. rendelettel alapított, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium égisze alatt működő, a Köznevelési Tanácsot felváltó önálló, Országos Neveléstudományi Intézet igazgatója, továbbá a NÉKOSZ oktatója, majd a Kollégiumi Tanács elnöke.[233] Neveléstudományi tevékenysége elismeréseként – pontosabban a díj odaítélésének indoklását követve – a nyolcosztályos általános iskola „tantervének és módszereinek kialakításában, valamint az általános iskola szükségleteinek megfelelő pedagógusképzés megvalósításában" nyújtott szerepéért pedig 1949-ben a Kossuth-díj ezüst fokozatát kapja.[234]

Ez voltaképpen a meggyőződéses kommunista Mérei karrierjének felfelé ívelő pályakép-metszete, melyről – igaz, ami igaz – a kultusz gyakorlása során nem, vagy aránytalanul kevesebbet szóltak, mint mondjuk az 1956-ért kapott börtönről. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy ez a felsorolás leíró, tájékoztató jellegű, és nincs *an sich* elítélő jellege. Egyfelől, az életrajzi rekonstrukció kontextuális pályaképe során – az életrajz disszertáción kívüli részében – alaposan tárgyalni fogjuk a hatalomban játszott szerepe több oldalát, másfelől azért tárgyaljuk a bálványrombolás címszó alatt e néhány idézett, elítélő megszólalást, mert a hallgatás miatt, valós súlyánál nagyobb „léket" ütött az 1989-ben rögzített szertartásrend hajóján. Nyilvánvaló, hogy a kultikus nyelvhasználat nem igazán tudja integrálni e mozzanatokat, mivel az élettörténethez, a legendáriumhoz kapcsolt morális legitimációjuk – finoman fogalmazva is – zavart, ugyanakkor a tisztán elítélő hangok is homályban hagynak igen fontos pontokat. Az elítélő–megbélyegző-diskurzust tehát nem tekinthetjük kritikainak, inkább ellenmítoszként fogható fel: nem tudjuk meg a történetek forrását (kivel történt?), nem tudjuk meg pontos tárgyát sem (pontosan mi történt?), csak kontextust nélkülöző utalások vannak (voltaképpen mi Mérei felelőssége?). Marad tehát: a vád. Ebben legmesszebb az ismert író–pszichológus Mohás Lívia néhány éve közzétett családregényében ment; ebben, lévén szó fikcióról, Mérei Ferencet „M. Ferenc" néven szerepelteti, s a hozzá kapcsolódó történet feltehetően a Magyar Tudományos Tanácsban (?) játszott vezető szerepére utal. Módfelett problematikus, hogy semmi sem referencializált a szövegben, épp annyit árul csak el a részlet, hogy Méreit épp be

[232] A jelöltek kiválasztására lásd MOL–M–KS–276–68–74. ő.e.
[233] Vö. MOL–XIX– I–15, 7. d. (287.651/1949).
[234] « Az 1949. évi Kossuth-díj », *Köznevelés*, V. évf. (1949. április 1.) 7. szám, 1-2. o., illetve a díjazottak vitájára lásd MOL–M–KS–276–68–99. ő.e., Méreire különösen p. 28.

lehessen azonosítani.[235] A részletben feltűnő Károly külső munkatársként a Magyar Értelmező Szótáron munkálataiban segédkezik a Professzornak, aki felfedezi, hogy a „bólogat" és a „bolond" szó után a szótárban a „bolsevik" következne, ami tűrhetetlen; beiktatják így a korsó jelentésű „bornyik" szócskát. A történetből ugyan nem derül ki, hogy miért akarják kirúgni a Professzort, ám az elbeszélő mindvégig a kiátkozás rítusáról értekezik, amelynek értelmében nyilvánosan imperialista bérencnek kell titulálni a mindenkori kiátkozottat, s ezt Károly nem tudja vállalni. Ezt „segít" elkerülni a római Szent Péter székesegyházban játszódó álomjelenet: Károly nadrágja véletlenül felhasad, s így a nyilvános megátkozást elkerüli e véletlen révén. Ennek megvalósult változata így hangzik a regényben:

> Károly „ijedt, betojt óvodista slattyog, a többiek zárt arccal nézik, ki irigyli, ki szánja vagy megveti, de nem mosolyog senki. Azaz mégis, az elvtárs a Minisztériumból mosolyog a nagy asztalnál, ügyes trükk, gondolja M. Ferenc pszichológus, aki előkészíti az ilyen tisztogatásokat és kiátkozásokat, majd később őt is kiátkozzák, de most még nem, még nem bukott ember, most még úgy nevezik a háta mögött: „kínai hóhér". Talán mert alacsony, vékony csontú, a szemhéja redős, most a kínai hóhér összecsippenti a szemét „ezt a trükkös Károlyt is ki kellene átkozni". De történik valami. Károly kaszáló lábmunkával elrúgja a piros szőnyeget, orraesést elkerülendő három gyors futólépést tesz előre, eközben szinte pontosan úgy repül utána a két fekete rongy, mint Rómában a zsakettes úr mögött. M. Ferenc, pszichológus arca rezzenéstelen, de gyomrában hullámzik a nevetés.[236]

A „kínai hóhér" története *hapax legomenon* a Mérei–legendárium démonikus verziójában is; sem a Magyar Tudományos Tanács iratanyaga, sem az erről szóló történeti, szociológiai feldolgozások nem ismernek ehhez hasonló elbeszélést.[237] Ez persze önmagában azt sem jelenti, hogy nem történhetett meg. Az életrajz megfelelő fejezeteiben természetesen alaposabban kitérünk még Mérei e korszakára. Ami a kultusz kapcsán számunkra lényeges, az az, hogy az elbeszélés *nem* fejti ki, hogy valójában miről szól; az sem derül ki, hogy ez az írónő kreatív képzeletének szüleménye vagy megtörtént esemény fikciós változata. Miért utalja a történetet egy álomjelenetbe, s mi ennek a szerepe az „M. Ferenc pszichológus" által „levezényelt kiátkozásban"? Azt sem tudjuk meg, hogy mit jelent valójában a kiátkozás (önkritika?), s ebben a

---

[235] A vele készített beszélgetés során Mohás Lívia egyértelműen megerősítette, hogy Méreiről szól a történet. *Mohás Lívia–interjú*, készítette K. Horváth Zsolt, 2010. május 27-én.

[236] MOHÁS Lívia, *Jessze fája*, Budapest, Argumentum, 2003, 138. o.

[237] Vö. Magyar Tudományos Akadémia Levéltára, Magyar Tudományos Tanács iratai 23/1. HUSZÁR Tibor, *A hatalom rejtett dimenziói. A Magyar Tudományos Tanács, 1948-1949*, Budapest, Akadémiai, 1995, 94-103. o.; KÓNYA Sándor, *A Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949*, Budapest, MTAK, 1998.; PÉTERI György, « Születésnapi ajándék Sztálinnak. Vázlat a Magyar Tudományos Akadémi államosításának történetéhez, 1945–1949 », *Századvég*, 1989/ 1–2. sz., 212-219. o.; PÓTÓ János, « Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Tanács „átszervezése", 1948–1949 », *Történelmi Szemle*, 1994/ 1–2.; SŐTÉR István, *Sas és serleg: akadémiai arcképek*, Budapest, Akadémiai, 1975, 127. skk. o.

pszichológusnak pontosan milyen szerepe is volt; marad tehát minden legendárium mitikus anyanyelve: a köd és a sejtetés.

Ez utóbbi, recens történet persze egy irodalmi alkotásban tűnik fel, s mivel a fikció – Horváth Iván szavával – nem „igazságköteles", úgy nem, vagy nem feltétlenül kérhetőek számon rajta az imént előszámlált kérdéseink. Az azonban kevésbé közismert talán, hogy a Mérei–legendárium egyik első finom, jóindulatú kritikusa az az Ember Mária volt, akit fentebb meleg hangú nekrológja okán idéztünk. A Mérei imaginárius, nyolcvanadik születésnapjára ugyanis az *Élet és Irodalom*ban elhelyezett szép emlékezése felhívja az utókor figyelmét arra, hogy a Petőfi Kör 1956. szeptember 28-án és október 12-én megtartott pedagógusvitáján egy „idős tanárnő (…) aki röpdöső hajjal furakodott előre tömegünkben a mikrofonig és izgalomtól elfúló hangon kérdezte: »Ha önök most rehabilitálni fogják Mérei Ferencet, akkor mikor fogják rehabilitálni azokat, akiket Mérei Ferenc nyírt ki«?! Egykori szektás korszakának emléke dereng fel" – zárja a *Lélektani napló* egyik álmára utalva a történetet az írónő.[238] A történetet nem csak a mindig csalóka emberi emlékezet őrizte meg, de Hegedüs B. András (Ember Mária férje) jóvoltából hiányos, jóllehet hiteles jegyzőkönyv is fennmaradt e vitáról.[239] Az egyik utolsó hozzászóló az imént név nélkül idézett Severini Erzsébet volt. Érdekes, hogy az eredeti jegyzőkönyv tanúsága szerint a kérdező retorikailag kevésbé kiélezetten fogalmazott: nem a „kinyírt", hanem az „elbocsátott" kifejezést használta, s végeredményben – meglepő módon többször is derültséget (!) okozva – azt javasolta, hogy előbb tisztázzák Mérei Ferenc szerepét a „teljesen jogtalan, a pedagógiai erkölcsbe vágó mulasztás híján" elbocsátott emberek munkától való megfosztásában, s csak utána rehabilitálják az ismert pszichológust. Jóború Magda olyképpen fogalmazott, hogy „mindenkit rehabilitálni kell, akit igazságtalanság ért", de „Mérei elvtársat nekünk kell rehabilitálni, mert mi követtünk el vele szemben igazságtalanságot", s végül azzal zárta válaszát, hogy fel kell tárni, ha ilyesmi valaha is történt, mert ő személy szerint nem tud róla.[240] Nos, ilyen feltárás voltaképpen azóta sem történt. Ki is Severini Erzsébet? Hitelt adhatunk-e állításának? Kivel történtek meg az említett elbocsátások? Amennyiben igaz ez, úgy mi a

[238] EMBER Mária, « A tanár úr álmai », *Élet és Irodalom*, XXXIII. évf. (1989. december 1.) 48. sz., 6. o.
[239] Lásd *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*, VI. kötet: *Pedagógusvita*, Hegedüs B. András és Rainer M. János (szerk.), Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1992, 141. o. Az első vitanap anyaga szerkesztett, rövidített formában megjelent: « A Petőfi Kör vitája », *Köznevelés*, XII. évf. (1956. október 15.) 20. sz., 453-467. o.
[240] *A Petőfi Kör vitái*, i. m., 140. o.

szerepe ebben Mérei Ferencnek? S egyáltalán, mi a történeti, társaslélektani kontextusa egy ilyen állításnak?

Ahhoz, hogy a fentebbi kérdésekre érdemben válaszolni tudjunk, meg kellene vizsgálnunk Severini személyiségét és pályáját. Kutatásunk során a szerencse a kezünkre játszott. Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet (mai nevén: Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet) kórlaptára fontos dossziét őrzött meg az utókor számára: dr. Severini Erzsébetét.

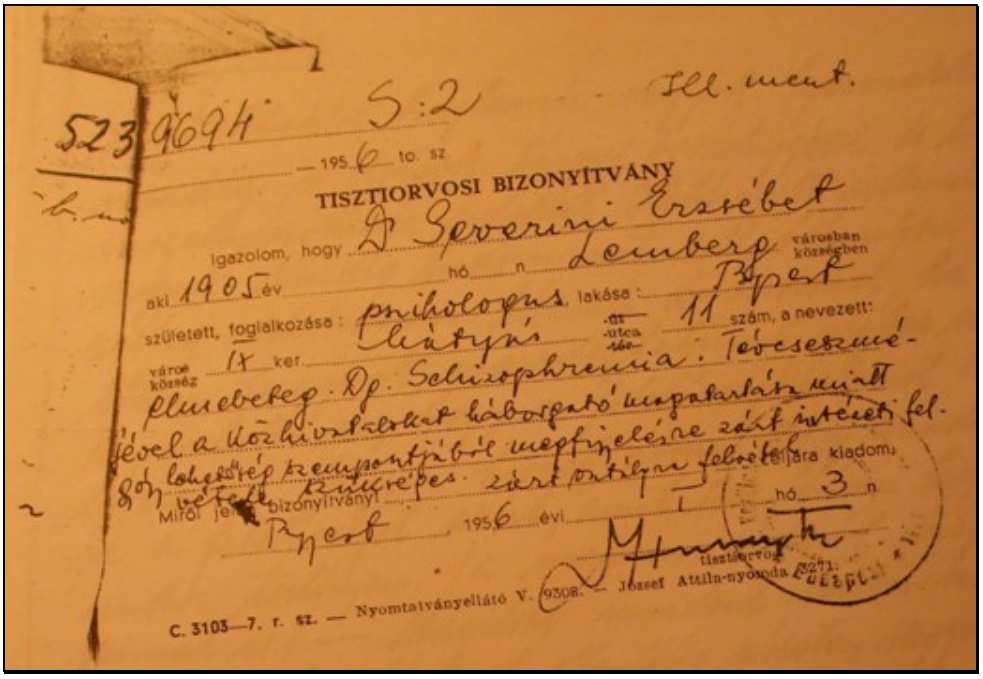
523 9694 S:2 Ill. ment.
— 1956 to. sz.
TISZTIORVOSI BIZONYÍTVÁNY
Igazolom, hogy Dr Severini Erzsébet
aki 1905 év hó n Lemberg városban községben
született, foglalkozása: pszihologus lakása: Bpest
város kőzség IX ker. 11 szám, a nevezett:
elmebeteg. Dg. Schizophrenia. Tévcseszmé-
jével a közhivatalokat háborgató magatartása miatt
gyógyintézeti szempontjából megfigyelésre zárt intézeti fel-
vétele szükséges. zárt ontályra felvétel
Miről jelen bizonyítványt Bpest 1956 évi
Céljára kiadom: hó 3 n
tisztiorvos
C. 3103—7. r. sz. — Nyomtatványellátó V. 9308. — József Attila-nyomda 3271.

Dr. Severini Erzsébet tisztiorvosi bizonyítványa (1956)

A pszichológus végzettségű Severini (Singer) Erzsébet nem csak a tárgyidőszakban, de már 1928-tól, azaz 23 éves korától folyamatos pszichiátriai kontroll alatt állt; diagnózisa már ekkor „paranoid szkizofrénia” volt. Már „gimnazista korában nagyszájú, exaltált, különcködő. Kitűnő tanuló, több nyelven beszél. 1927 nyarán – fogalmaz a kórleírás – több jelből arra következtetett, hogy K. L. kollégája belé szerelmes. Azt hallotta, hogy a fiú az ablaka alatt fütyül, szerenádot ad, figyelteti, stb”.[241] Betegsége 1943 után fordul súlyosabbra, s 1949 után „nem is maradhat meg saját szakmájában, félévenként változtatja helyét, hol adminisztratív, hol pedig fizikai munkát végez. Egy időben felemelt nyugdíjából és fordításokból él, időközben azonban felkeresi a

[241] Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet (OPNI) kórlaptára: *Dr. Severini Erzsébet–dosszié*. (Autográf kézírás.) Az 1992. évi LXIII., „a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló” törvény 2. § 2/b pontja alapján a kórleírás nem hozható nyilvánosságra, mivel „különleges adatnak” minősül. Egy esetleges publikáció esetén anonimizálásra lesz szükség. A K. L. rövidítés az iraton szerepel így, minden bizonnyal Kardos Lajosra utal.

különböző hatóságokat, pártbeli ismerőseit, mindenütt igazságát keresi, vélt ellenségeit feljelentgeti, a háttérben elsősorban politikusokat keresve. *Betegségbelátása nincs*, ő magát az ország legkiválóbb pszichológusának tartja, önjellemzése tele van öntömjénezéssel".[242] Ugyanakkor intellektusa megtartott, akarati élete ép; tegyük hozzá: nem nagyon akarta, hogy megvizsgálják, nehogy „találjanak" valamit, ami okot adhat a félreállítására. Egy ízben pszichiátere javasolja neki, hogy folytassa tudományos munkáját, „ahol esetleg folytathatja kiértékeléseit. Eleinte csendesen köszöni meg, majd másnap ingerülten visszautasítja az ajánlatot. Hogy jön ő ahhoz, hogy mint az ország vezető pszichológusa egy Benedek Istvánnal együtt dolgozzon, különösen mint beosztott. »Ki az a Benedek István, ki az egyáltalán a pszichológiában?«".[243] Egy 1955. januárjában tett, később többször ismétlődő bejegyzés szerint Severini „politikai áldozatnak" tartja önmagát, ám sem sérelme konkrét tárgyát, sem annak politikai hátterét megnevezni nem tudja. A kórleírásból úgy tűnik, hogy általában „akarják őt tönkretenni, pedig 6 év óta szenved azért, mert Méreiék rákenték, hogy elmebeteg".[244] (Jóllehet a következő mondatból világossá válik, hogy Severinit először saját nővére akarta gondnokság alá helyezni.) „Téveseszméket hangoztat, sőt ezek között bizonyos rendszer fedezhető fel (nővére, Mérei és Horányi prof-ok következetesen ellene dolgoztak és dolgoznak ma is)".[245] 1950-ben személyes szabadság megsértése címén feljelentést tett dr. Székely Istvánné ellen, amely bejelentést a budapesti főügyész 1950. á.ü. 58.823/6. sz. alatt elutasította. A kórlapok leírásaiból az tűnik ki, hogy Severini téveseszméje egy állítólagosan ellene szövődött, politikai jellegű összeesküvés gondolatában testesült meg, melynek – Horányi Béla, Kun Miklós, Mérei Vera mellett – leggyakrabban feltűnő alakja maga Mérei Ferenc volt. Ennek valószínűsített háttere az lehet, hogy 1949. májusában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium mint a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola felügyeleti szerve felmentette tanársegédi állásából, és szolgálatra a Horányi Béla vezette Elme- és Idegklinikára vezényelte. Ennek oka, Severini szerint, hogy:

> „Mérei Ferenc, aki akkor az Országos Neveléstud[omány]i Intézet főigazgatója volt és ilyen minőségében mindenkit, aki a VKM hatáskörébe tartozott, ellenőrzött, és felesége, aki az említett főiskolán mint asszisztens működött, minden ok nélkül nem hagytak dolgozni. Tekintve,

[242] OPNI kórlaptár, *Dr. Severini Erzsébet*–dosszié, betétlap, pagináció nélkül, autográf kézírás (1955). (Az én kiemelésem.)
[243] OPNI kórlaptár, *Dr. Severini Erzsébet*–dosszié, 2. betétlap, pagináció nélkül, autográf kézírás (1955).
[244] OPNI kórlaptár, *Dr. Severini Erzsébet*–dosszié, 4. betétlap, pagináció nélkül, autográf kézírás (1955).
[245] OPNI kórlaptár, *Dr. Severini Erzsébet*–dosszié, 3. betétlap verso, pagináció nélkül, autográf kézírás (1955).

hogy másfél évig, sem szakmailag, sem politikailag, sem személyileg nem tudtak kikezdeni, fondorlatos eszközökhöz folyamodtak. Akkor ugyanis megelégeltem munkámat szabotáló ténykedésüket és Pártunk főtitkárságához folyamodtam segítségért. (…) A VKM 1950. I. 1. hatállyal mégis rendelkezési állományba helyezett. Ellenben 1950 III-ban kijött Pártunk határozata – részben az én adataim nyomán – közoktatásunk kártevőiről. És akkor Mérei F. mint fő kártevő csúfosan kibukott. Természetes lett volna, hogy ezek után engem rehabilitálnak".[246]

Severini hét oldalas, kézzel írt beadványának voltaképpeni célja pedig nem volt más, mint az ő átfogó, egészségügyi, politikai és szakmai rehabilitációja: „beadványommal tulajdonképpen arra kérem Miniszter elvtársat, hogy állítsa le tüstént a rólam szóló elme- és idegbajos históriákat, azaz e bejelentések érvényességét".[247]

A kórleírásokat, igazolásokat, tiszti orvosi bizonyítványt, önjellemzést, perlekedő, sőt vádló hangú beadványt tartalmazó, mintegy harminc lapból álló dosszié, az előzmények, tehát a Petőfi Körös hozzászólás kontextusában különlegesen érdekes és érdemes forrásegyüttes. Naivan azt feltételezhetnénk, hogy a diagnózis ismeretében Severini Erzsébet úgy a Petőfi Körben, mint a dr. Román Józsefhez írt beadványában foglaltakat súlytalannak minősítsük, hiszen a tárgyban nevezett személy: elmebeteg.[248] Csábító lehetőség, de azt vélelmezzük, hogy óvatosabban kell eljárnunk. Először is a kórlapok kiértékelésekor hangsúlyoznunk kell, hogy e sorok írója nem rendelkezik pszichiátriai végzettséggel, következésképpen nem tudjuk megnyugtatóan megállapítani, hogy a hozzászólásakor mennyiben volt beszámítható Severini Erzsébet. Annyi bizonyos, hogy a levélben előszámlált események megfelelnek az amúgy is ismert tényeknek, ami azt sugallja, nagyon is tisztában volt a „külső világgal", annak politikai, szakmapolitikai helyzetével, lehetőségeivel. Ezt tanúsítja az állítólagos feljelentő levél, melyet – jóllehet az MDP iratanyagában fennmaradt a Mérei ellen indított vizsgálat iratanyaga – de ebben Severinitől érkezett beadványt nem találtunk. A szkizofréniával mint betegséggel ugyanakkor az a probléma, hogy gyűjtőfogalom, vagy ahogyan – Kraepelin és Bleuler nyomán – Benedek István jellemzi, „szemétkosár, amibe az orvosok beledobálják mindazt, amiről nem tudják, micsoda"; „minden, és mindennek az ellenkezője belefér a skizofréniába", s ez módfelett megnehezíti azt, hogy nozológiai egységként kezeljék a betegséget.[249]

---

[246] OPNI kórlaptár, *Dr. Severini Erzsébet*–dosszié, Severini levele dr. Román József egészségügyi miniszterhez, pagináció nélkül, autográf kézírás (1955. december 17.).
[247] OPNI kórlaptár, *Dr. Severini Erzsébet*–dosszié, ugyanott, 4. o.
[248] Dr. Román József (1908-1970) orvos, aki egészségügyi miniszterként Nagy Imre első kormányában debütált 1955. február 19-én és posztján maradt Hegedűs András kormányában is, 1956. október 24-ig. Nem azonos Román József (1913-2008) művészeti íróval, többek között Bálint Endre monográfusával, aki a Törzsben Mérei Ferenc tágabb baráti köréhez tartozott.
[249] BENEDEK István, *Aranyketrec. Egy elmeosztály élete*, Budapest, Gondolat, 1983, 7. kiadás, 266. és 267. o. A betegség értékelésére, lásd Mérei kommentárjait: MÉREI, *Lélektani napló*, i. m., 457-458. o.

Benedek a szkizofrén folyamatban hat egymást követő fázist izolál, s ebben az ún. paranoid szakasz a második fokozatra helyezte. „(A)rról venni észre, hogy a beteg furcsa dolgokat kezd beszélni: mindenki ellene fordult, meg akarják őt károsítani, üldözik, el tennék láb alól, megmérgezik; az is kiderül beszédéből, hogy önmagát túlértékeli, többnek vagy másnak tartja, mint ami valójában. Ez a skizofrénia paranoid fázisa, nagyzásos és üldöztetéses téveseszmével. Vádaskodás és vonatkoztatás a lényege, gyanakvás és ellenséges indulat tölti ki a beteg túlérzékeny lelkét".[250] Ám, jegyzi meg Benedek, csak ezután következik a szkizofrénia *teljes* kibontakozása. Ugyanakkor a szkizofrénia mint gyűjtőfogalom esetében a paranoid fázis a legjobban megfogható, amennyiben a rögeszmés gyanakodás, vádaskodás, bűnbakkeresés jellemzi. Ismét csábító interpretációs ajánlat lenne mindezt egyszerűen Severini Erzsébet kórképével és –történetével azonosítani; nem csak azért nem tesszük, mert mint fentebb jeleztük, nem bírunk ilyen jellegű szaktudással, hanem azért sem, mert mint a pszichiátriai és a történeti szövegeket, forrásokat összeolvasó Lackó Mihály kíméletlen világossággal rámutatott: ezek a módefelett heterogén textusok igen sajátos és óvatos megközelítést igényelnek. Ha nem így járunk el, könnyen beleesünk abba a csapdába, melyet a fiatalon elhunyt kitűnő történész naiv pszichologizálásnak nevezte a történészek részéről, illetve naiv történészkedésnek a pszichológusok oldaláról.[251]

A másik oldalon, főként „az elmebeteggé akartak nyilvánítani" fordulat említésekor, önkéntelenül is felmerül a „politikai pszichiátria" intézményének gondolata, vagyis hogy egy korlátlannak föltételezett diktatúra, a politikai, szakmai vagy bármi más egyéb okoknál fogva elmebeteggé *nyilvánítottat* máskülönben egészséges személyeket. Az átlagos helyzetet bonyolítja, hogy Severini maga is pszichológus volt, s e tényből (is) fakadóan nem volt betegségbelátása. A helyzet itt ördögi körré változik: a – Foucault-i értelemben vett – pszichiátriai hatalom ugyanis úgy spekulál, hogy Severini azért nem látja be betegségét, mert pszichológus, jóllehet valójában: elmebeteg; ez utóbbit viszont azért állapíthatja meg performatív módon a hatalom: mert minősített pszichiáter. Ez a tudás–hatalom összefonódását tárgyaló kérdéskör klaszszikus dilemmája. Ám dacára annak, hogy Bálint István, az Államvédelmi Hatóság „orvosa" volt vagy hogy Szinetár Ernő részt vett a koncepciós perek „lelki" előkészí-

[250] BENEDEK, *Aranyketrec*, i. m., 269. o.
[251] LACKÓ Mihály, « Széchenyi–értelmezések: lélektan és szövegtan », *BUKSZ*, IX. évf. (1997) 3. sz., 305. o.

tésében,[252] a korszak pszichiátriai eseteivel foglalkozó Kovai Melinda a kórlaptárban található patográfiák eseti elemzésével foglalkozva több tanulmányában is arra a következtetésre jutott, hogy – a jéghegy csúcsát nem számítva – nem lehet *rendszerszerű* (megrendelésre készített) politikai pszichiátriáról beszélni Magyarországon.[253] Abban azonban már önmagában is van valami „paranoid", hogy a Mérei által *állítólagosan* „üldözött" Severini a miniszternek írt levéllel *ténylegesen* is Mérei üldözőjévé vált, s végül mindketten effektív üldözöttek lettek 1950 után. A pszichológusnő levele ugyanis nem a várt hatást érte el: még a kézhez vétel napján ugyanarra a pszichiátriára szállítják, ahol korábban dolgozott.[254] Méreit pedig 1950 tavaszán, a pedológiai határozat retorikájába bújtatva az MDP káderosztálya „rendelkezési állományba" helyezi, s egészen az említett Petőfi Körben felvetett rehabilitációig legálisan munkát nem vállalhatott. Némiképp patetikusan azt a kérdést is fel lehetne itt tenni: ki (mi) itt a paranoid?

Elhamarkodott ítélet helyett inkább úgy véljük, hogy Severini Erzsébet és a Mérei Ferenccel kapcsolatosan megfogalmazott vád esete inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy a Mérei állítólagos „hatalmi mámorban" elkövetett, jóllehet eddig dokumentálatlan esetei kapcsán újra és újra a szigorú értelemben vett *kontextus* fogalmát hangsúlyozzuk. Az eddig ismertetett vádakon kívül *egyetlen pozitív adat* sem került elő ennek az állításnak az alátámasztására. A másik oldalon viszont, mielőtt még a lehetőségét is elvetnénk ennek, azt is tekintetbe kell vennünk, hogy olyan, Méreivel baráti viszonyt ápoló kollégák is bírálták egyes „vonalas" intézkedéseit, mint Kun Miklós.[255] (Jóllehet ez nem jelent egyszersmind visszaélést is, inkább túlzottan ideologikus viselkedést.) Az Országos Neveléstudományi Intézet (ONI) személyzeti politikájának tárgyalásakor ugyanis részletesen ki fogunk térni arra, hogy Mérei „csapatépítése" – amit „hálózatépítés" címén az utókor épp méltatni szokott –, vagyis ahogyan szakmabeli ismerősökkel, barátokkal, tanítványokkal körülvette magát nagyon is csípte az ezen a körön *kívül* rekedtek körét. Az ONI-ban Mérei helyetteseként dolgozó Simonovits Istvánné a párt számára készített beszámolóiban nem

[252] LÁNYI, « Lélekelemzés és politika », i. m., 9. o.
[253] Lásd KOVAI Melinda, « A prófétáknak is lehetnek titkaik. Két pszichiátriai kórrajz az 1950-es és az 1960-as évekből », *Café Bábel*, 54. sz. (2007), 91-104. o.; KOVAI Melinda, « Megegyezések állam és egyház között. Egy pszichiátriai kórrajz az 1960-as évekből », *Thalassa*, 60. sz. (2006), 116-127. o
[254] KOVAI Melinda, « „Így a beteg fizikai és lelki erejét hiánytalanul a szocializmus építésébe visszaállíthatjuk". Egy pszichológusnő patográfiái és önéletrajzai », (kézirat).
[255] Lásd *Kun Miklós–interjú*, készítette Borgos Anna és Erős Ferenc, 2002, 1-2. o. (A szerző birtokában.)

győzi hangoztatni a pszichológus ilyen irányú ambícióit.[256] Ez, megítélésünk szerint, önmagában nem ítélhető el; a politikai, hatalomgyakorlási kontextus ismeretében annyiban „bűn", amennyiben saját szakmai ambícióit, illetve személyi preferenciáit a központi elgondolás rigiditásának *rovására* érvényesítette, s ezért az ezt felrovók nem is haboztak a párt számára a korántsem ártatlan be- és feljelentések megküldésével. (Az ebben „jeleskedők" közül egyedül Severini Erzsébetet kezelték a hatalom illetékesei elmebetegként.) Ennek következtében, Mérei Ferencet el is távolították a magyar neveléstudomány területéről, egészen 1956-ig, az ún. balatonfüredi pedagóguskonferenciáig, illetve az említett Petőfi Körig.[257]

Néhány azóta megjelent fontos dolgozat azonban történeti *tényként* kezeli a Mérei által eltávolítottakat, s ebben az elsőrendű, könnyen visszaigazolható hivatkozás éppen Severini Erzsébet hozzászólása szokott lenni.[258] A vád mentalitás- és betegségtörténeti hátterének felvázolásával, úgy hisszük, sikerült megmutatni valamit abból, hogyan *készül* egy ilyen „tény"; milyen szándékok, gyűlöletek, hitek és ambíciók mozognak egy ilyen állítás mélyén. Nem elvetni akarjuk ugyanakkor a Méreit adott esetben negatívan feltüntető véleményeket sem, a kultusz működési mechanizmusával összefüggésben mindössze azt állítjuk, hogy tárgyi referenciák híján, az szintén a legendák ködébe vész. Jóllehet e demitizáló beszédmód célja éppen ellentétes a kultikus dicsőítéssel, ám voltaképpen annak analógiája: egyetlen konkrét, dokumentált tényt, sem tudunk meg, ugyanakkor kimondva, kimondatlanul azzal a követeléssel szembesülünk, hogy a kultikus tisztelettel övezett személyt *ne* istenként, tévedhetetlenként, kifürkészhetetlenként dicsőítsék. Ő is ember, és abból a közhelyes logikából kiindulva, hogy minden ember hibázik, továbbá, hogy a „sötét ötvenes években" részt vett a hatalom gyakorlásában, egészen biztos elkövetett „valamit", ami a morális univerzalizmus jegyében lehetetlenné teszi, hogy továbbra is *theodicaea* legyen a róla való beszéd műfaja. Valószínűleg a kultikus beállítódáson alapuló közmegegyezés ellentmondás nem tűrő jellege, kirekesztő magabiztossága teremti meg tehát az a légkört, mely bizonyos politika- és kultúratörténeti pontokon robbanást idézhet elő.

[256] MOL–M–KS–276–90–218. őe. Mérei Ferenc „anyagai": pp. 532-579.
[257] Vö. *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia. 1956. október 1-6.*, Szarka József, Zibolen Endre, Faragó László (szerk.), Budapest, Pedagógiai Tudományos Intézet, 1957.
[258] Vö. BAJOMI Iván, « Az Országos Köznevelési Tanács visszaállítását szorgalmazó '56-os javaslat », *Educatio*, XV. évf. (2006) 3. sz., 492-509. o.

Intézményesülés: emlék vagy emlékmű?

Fentebb, a Mérei Ferencet búcsúztató írásoknál idéztünk Ember Mária meleg hangú nekrológjából, mely a *Lélektani napló* egy passzusára utalva úgy fogalmazott, hogy Mérei „műemlékké, önmaga szobrává sohasem vált – megőrizte ettől harsány életszeretete, barátkozó természete, tanítványainak kíváncsisága".[259] Arról is szóltunk már korábban, hogy még jelentésében egy erősen rögzített életút esetében is természetszerűleg megvan az utókornak az a joga, hogy az elhunyt személy szerző nevét felhasználja, hasznosítsa. Nos, ha valami, akkor a kulturális emlékezet számára ez kanonizálja valójában az életút érvényességét, hitelességét, hiszen már nem csak a szóbeli, kommunikatív emlékezet *részleges* (például szakmai, baráti, szubkulturális, tisztelői) érvényességével bír, de annak hatását kiterjeszti olyan szférákra is, amelyek soha, semmilyen formában nem álltak kapcsolatban Mérei Ferenccel, sem mint életrajzi személlyel, sem mint szerzővel. A név mindössze az auktoritás hasznosítása, alkalmazása. E fejezet zárlataként tehát azt a néhány intézményesített mozzanatot kívánjuk áttekinteni, amely a kultusz hivatalossá, általánossá tételét akarva-akaratlanul is elősegítette.

Emléktáblája a Pasaréti úti házon (2007)

Időrendben visszafelé haladva, 2007-ben, a Pasaréti út 36. sz. ház alatti utcai homlokzatán, a Magyar Pszichológiai Társaság és az MTA közösen emléktáblát helyezett el, melyet a hagyományos felirattal láttak el: „ebben a házban élt és dolgozott Mérei Ferenc (1909-1986), pszichológus, a Tanár úr. Szerette az életet". Bár mérete miatt

[259] EMBER, « Az élet örömét hirdette », i. m., 7. o.

az utcáról is jól látható a tábla, ám szerencsétlen színkompozíciója miatt már néhány lépésről is alig-alig olvasható. A tábla szövege ambivalens, amennyiben meg óhajt felelni az ilyen típusú emlékek hivatalosságának, míg a záró mondat, tudniillik, hogy „szerette az életet” szinte teljesen enigmatikus marad a kívülállók számára. Az ilyen típusú emlékállítás voltaképpen megfelel annak a retorikai eljárásnak, melyet Kappanyos András irodalomtörténész – Roland Barthes nyomán – elvonásos alakzatnak titulált. Ez utóbbi annyit tesz, hogy a felirat tartalma csak azok számára nyílik fel, akik valóban ismerték az elhunytat; az „ismeretlen többség” számára azonban az utalás nem válik érthetővé, így szándékuk ellenére kívül kerülnek az emlékezés terén.[260]

Mellszobra a Mezőkövesd utcában (1996). Áthelyezve a Mérei Ferenc Fővárosi Pedagógiai és Pályaválasztási Tanácsadó Intézetének udvarára 2009. november 18-án.

Az emlékezetmegőrző eljárásokat tekintve, hatásában ennél átfogóbb a XI. kerületi, Mezőkövesd utcai általános iskola kérése: 1995-ben azzal fordultak a Mérei családhoz, hogy az oktatási intézmény hivatalosan is fel kívánja venni Mérei Ferenc nevét. Mérei Vera örömmel egyezett ebbe bele, hiszen a nyolc osztályos általános iskola bevezetésében – mint korábban is utaltunk már rá – Mérei jelentős szerepet játszott. Az iskola honlapjának tanúsága szerint az iskola és az özvegy, a család közötti viszony ezzel nem szűnt meg, nem uniformizálódott; a legaktívabb a 4. osztály volt,

[260] KAPPANYOS András, « A temető retorikája », *Café Bábel*, 24 (1997 nyár), 173-189. o.

mely a hivatalos iskolai honlap mellett egy sajátot is készített, melyben fontos hely jut Mérei Ferenc életének, tudományos munkásságának is. Az életrajzhoz kapcsolt beszámolók hírt adnak arról, hogy meglátogatták és elbeszélgettek Mérei Verával a diákok, így nem az emlékezet intézményesedése során gyakran tapasztalt kiürült, protokolláris formájával találkozunk, hanem – míg Mérei Vera élt – fennmaradt egyfajta élő kapcsolat.[261]

Egy évvel a név hivatalos felvételét követően, Janzer Frigyes szobrászművész a XI. kerületi önkormányzat megrendelésére bronz mellszobrot készített a pszichológusról.[262] Jóllehet a költő Baranyi Ferenc szerint „az individuálisan gyökerező hovatartozás élmény mint vezérelv határozza meg" a művészt, mégis ennél az alkotásnál érezhető először, hogy hivatalos, szoborrá merevedett, vagyis kiüresedett emlékezéssel van dolgunk.[263] Míg az eddigi emlékezések az „élet szeretetének", az „öröm hirdetésének" átadására összpontosítottak, addig az iskola mellszobra egy némiképp megfáradt, fásult embert jelenít meg, kinek tekintetében egyáltalán nem tapasztalható az a „fény", melyért tanítványai rajongással vették körül. Itt épp az ellenkezőjét tapasztalhatjuk annak, mint amit Ember Mária fentebb megállapított róla: Mérei itt *saját* emlékművévé vált. Utóéletében sorsa az lett, mint ami a kultusz ápolása során megszokott: a közéleti, politikai térbe kerülve alakja – minden fentebb tárgyalt értelemgondozó intenció ellenére – elveszíti a memoár, az emlékezés, az egyéniség különösségét, mivel szükségszerűen meg kell felelnie azoknak a középszerű esztétikai elvárásoknak, amelyek a köztéri, hivatalos szobrászat sajátjai.

Adódik továbbá a kérdés, hogy van-e valami sajátos az iskola pedagógiájában, mely indokolttá teszi Mérei nevének használatát? A tízéves diák, Vuics Márton bejegyzése szerint a „Mérei Ferenc Általános Iskola azért különbözik az átlagos iskoláktól, mert a gyerekek *nem padokban ülnek* (hanem szőnyegen). Ráadásul a lépésről lépésre program pedig segíti a gyerekeket, hogy könnyedén megtanuljanak írni, olvasni, számolni (…). A többi iskolában nagyon sok házit adnak, de a Mérei Ferenc Általános Iskolában nincs házi [feladat] (csak hétvégén, de akkor se adnak sokat)".[264] Nehéz ebben mást látnunk, mint egyfajta, Mérei pedagógiai gondolkodásához na-

[261] http://www.mereisuli.eoldal.hu/oldal/nevadonkrol. (Letöltve: 2008. december 12.)
[262] SZÖLLŐSY Ágnes – BOROS Géza (összeáll.), *Budapest köztéri szobrai és emléktáblái, 1985–1998*, Budapest, Budapest Galéria, 1998.
[263] A költő Bereczki Lorándot idézi méltatásában, lásd BARANYI Ferenc, « Felém siet a firenzei. Janzer Frigyes művészetéről », *Ezredvég*, 2001/ 4. sz., 11. o.
[264] http://www.mereisuli.eoldal.hu/oldal/iskolank. (Letöltve: 2008. december 12.) Vuics Márton tanuló írása.

gyon is jól illeszkedő *gyermek- és élményközpontú* pedagógiai kísérletet. A tartalom és a forma ilyetén egymáshoz illeszkedését azért tartjuk fontosnak, mert például a 21. kerületben is működik Mérei neve alatt egy szakiskola, ám az sem profiljában, sem identitásában nem kötődik a pedagógus–pszichológus nevéhez.[265] Ezen túl, az iskola évről-évre megrendezte az ún. Mérei-napokat, majd a 2002/2003-as tanévben pedig egy ún. Mérei Galériát is nyitottak, amely rendeltetésének megfelelően rendszeresen kiállításokat rendez. Az iskola alapításának (1955. december 5.) 50. évfordulóján[266] pedig Mérei–rajzpályázatot rendeztek, amelyet – ahogy a honlap bejegyzése fogalmaz – „a kerület tanulói számára írtuk ki, több témában és technikában. Az ünnepélyes eredményhirdetésen a díjakat a pályázat fővédnöke, Bács Márton alpolgármester adta át. Az ünnepséget megtisztelte Mérei Ferenc özvegye, Vera néni is. Az ünnepélyes megnyitók és díjátadók kiemelkedő alkalmak iskolánk életében, mivel ezek az esztétikai élmények mellett egyfajta közösségi, közösségépítési lehetőséget is biztosítanak művészek, művek, alkotók és a műélvező közönség számára".[267] A történet azonban lezárult: 2008. szeptember elsejétől az iskola-összevonások eredményeként a Mérei nevét viselő iskola beleolvadt a Petőfi Sándor Általános Iskola, Szakiskola és Gimnáziumba, pontosabban annak Mezőkövesd utcai telephelyévé vált. Jóllehet az iskola autonómiája csökkent, ám a korábbi névadóhoz kötődő gyermekközpontúság eszméje megmaradt, amennyiben a „Lépésről lépésre" nevet viselő, gyermekközpontú, differenciált oktatási programot használja.[268]

Mérei Ferenc mint szerzői név körül kialakult emlékezéskultusz tehát az intézményesedés felé indult el, jól jelzi ezt az is, hogy Demszky Gábor főpolgármester védnöksége alatt a főváros pedagógiai intézete 2008. szeptemberétől a Mérei Ferenc Fővárosi Pedagógiai és Pályaválasztási Tanácsadó Intézet nevet vette fel. A név és a funkció összekapcsolását a legkevésbé sem tekinthetjük idegennek, hisz egyfelől – a pedagógiai munkásságán túl – első jelentősebb, nagyobb terjedelmű publikációját épp a pályaválasztás lélektanából írta Mérei, másfelől pedig a jelenlegi intézmény jogelődjének, a Székesfővárosi Lélektani Intézet vezetője volt 1945 és 1948 között.[269] A névadó ünnepségen a Mérei Ferencet még személyesen is ismerő főpol-

[265] http://www.fok.hu/bp_kir/intezmen/generalt/5096_int.htm. (Letöltve: 2008. december 12.)
[266] Az új lakótelep és az iskola szociografikus leírásához lásd FARAGÓ Vilmos, « A hely, ahol lakom. Jegyzetek az albetrfalvai új lakótelepről » (1960), in *A valóság vonzásában,* II. kötet: *Szociográfiai írások*, Gondos Ernő (szerk.), Budapest, Szépirodalmi, 1963, 227-244. o.
[267] http://www.merei.sulinet.hu/mergal.htm. (Letöltve: 2008. december 12.)
[268] http://www.merei.sulinet.hu/. (Letöltve: 2008. december 12.)
[269] MÉREI Ferenc, *A pályaválasztás lélektana*, Budapest, Unitas, 1942.

gármester tartott beszédet, melynek tartalmi, stiláris fordulatai a hatalom által mindunt alan elnyomott, megnyomorított tudós képét jelenítik meg, „aki mégis szabad ember maradt”.[270] Ahogyan várható volt, a megemlékezések 2009. novemberében, Mérei Ferenc születése 100. évfordulóján fognak újfent megszaporodni, hiszen – ahogyan Pierre Nora megfogalmazta nevezetes esszéjében – a kortárs kommemoráció a késő modern társadalmak normává vált kulturális szammisztikája: a kerek évforduló mindenkit kötelez az emlékezet fenntartására; úgy, hogy – mint a normák követése során – többnyire nem is tudatosul bennünk e mozzanat.[271]

Mérei Ferenc áthelyezett szobrának avatása 2009. november 18-án

Kilenc nap eltéréssel két nagyobb szabású rendezvény is megrendezésre került Budapesten: 2009. november 18-án az Ódry Színpadon a Mérei Ferenc Fővárosi Pedagógiai és Pályaválasztási Tanácsadó Intézet égisze alatt, míg november 27-én, a Ma-

[270] http://www.demszky.hu/blog/349294.html (Letöltve 2008. december 16.)
[271] Vö. Pierre NORA, « A megemlékezés kora », in *Emlékezet és történelem között*, K. Horváth Zsolt (szerk.), Budapest, Napvilág, 2010, 298-326. o.

gyar Pszichológiai Társaság és a Károli Gáspár Református Egyetem szervezésében.[272] Az első emléknap folyamán nagyobb hangsúlyt kapott Mérei tudományos tevékenysége (délelőtt Erős Ferenc nagyelőadása nyújtott betekintést a pszichológus lélektani munkásságába, majd Járó Katalin és Kelemen Lajos a konfliktuskezelés és tanulásfejlesztés aktuális kérdéseiből kiindulva nyúltak vissza a Mérei-hagyományig), bár a délutáni szekció a személyes emlékezéseké volt, Ajkay Klára, Békés Judit, Büchler Júlia, Fonyó Ilona, Gádorné Donáth Blanka, Horányi Annabella, Kovács Miklós és Ritoók Magda részvételével. (A két szekció között történt meg az áthelyezett Mérei-mellszobor avatása.) A második emlékülés viszont egyértelműen a személyességtől szavatolt kommunikatív emlékezet köré szerveződött, amennyiben a Mérei-tanítványok emlékező összeállításával indult a program, majd Forgács Péter filmje, Dobos Emőke visszatekintése, Fischer Eszter jegyzete az *Ablak-Zsiráf*-ról, Ajkay Klára, Bagdy Emőke, Erdélyi Ildikó, Falus Ferenc, Kapusi Gyula, valamint Pajor András emlékezése volt terítéken. Az első emléknap kerekasztalának kulcsszavai a személyesség, a hitelesség és az igényesség, a „pulóveresség" és a szabály nem követő természetesség, a munkában nyújtott átélés és élményszerűség, a nyitottság és odafordulás, az intenzív figyelem voltak. Látható tehát, hogy – mint fentebb is megjegyeztük – a tanítványok, kollégák megemlékező aktusai rögzítették, lehorgonyozták a beszédrend legfontosabb elemeit, s ennek mimetikus újrajátszása tapasztalható az ilyen típusú rendezvények során.

Mindezek ellenére tapasztalható az a tendencia, amelyet a kulturális emlékezet kutatói átmenetként jellemeznek. Ez a jelenség annyit tesz, hogy egy elhunyt személy emléke a személyes tapasztalaton alapuló intenzív, ám rövidtávú történetmesélésből, anekdotából (kommunkatív emlékezet) fokozatosan átmegy a hivatalos, a perszonalitásától megfosztott ikonszerű használatba (kulturális emlékezet). Távolodva a Peirce-i jelelmélettől, az ikont – a társadalmi kommunikáció participációs elméletének megfelelően – „osztentatív" jelnek fogjuk fel, amit úgy értünk meg, hogy a jelölt *megmutatkozásaként* ismerjük fel. A megértés tehát az ikont egy jelen nem lévő, megtapasztalhatatlan jelölt megjelenéseként azonosítja.[273] A kulturális emlékezet vizsgálatakor, s ez utóbbi példák ide tartoznak, Mérei Ferenc mint ikon szerzői neve révén leképezi az elhunyt személyt, míg a mögötte álló tekintély, aukto-

[272] A részletesebb programokra: http://www.fppti.hu/data/cms79042/Merei_Emleknap%284% 29.pdf és http://mipszi.hu/sites/default/files/Merei_Ferenc_centenariumi_unnepseg_1127.pdf, valamint az áthelyezés és szoboravatás fényképes beszámolójára: http://eifert.hu/blog/?p=7226.
[273] Lásd *A kommunikáció mint participáció*, Horányi Özséb (szerk.), Budapest, AKTI – Typotex, 2007.

ritás pedig legitimálja a jelent az emlékezés terében. Ezért kétszeresen is fontossá válik az élet–mű fogalma (*œuvre*). Egyik oldalt azt láthatjuk, hogy az emlékezések a kultusz terében jelentősen leegyszerűsítik az élettörténetet, egyfajta Bildungsroman vagy hagiográfia válik belőle, mely az utókor számára nem kevés morális intenciót tartalmaz. (Ez alól kivétel a tárgyalt ellenmítosz, amely hasonló eszközökkel, de épp hatástalanítani akarja ezt a folyamatot.) A másik oldalt pedig azzal szembesülünk, hogy magatartásával, erős értelemadó, normaképző (és nem ritkán normasértő) gesztusaival Mérei maga alapozta meg a (kultikus) diskurzust, ami – minden intézményesülés ellenére – megtartott valamit az eredeti jelentéstörténetből. Ez a jelenben folyamatosan „teret nyit" olyan diskurzusoknak, ami másoké (önkormányzat, polgármester, iskola, diákok), nem az övé, de valamiképpen mégis hozzátartozik, azaz elválaszthatatlan attól, aminek ő volt a kezdeményezője. Élet–műve révén Mérei egyszerűen „megteremtette más szövegek kialakulásának lehetőségét és szabályait".[274] Ebben áll az œuvre jelentésformáló ereje, s ezért több az, mint szövegek laza összessége. Az élettörténet *jelentéstörténetté* alakításának mozzanata tehát rendkívül erős és rögzített, s voltaképpen az ellenmítosz sem rombolta, inkább megosztotta, tribalizálta, politikai csoportokba rendezte az emlékezés kultikus (nem kritikai) terében lévő személyeket.

Ez nem csak azért van, mert a magyarországi pszichológia tudománytörténetében fontos szereplő Mérei Ferenc, hanem inkább azért, mert alakja döntő módon befolyásolta a 20. század és befolyásolja jelenünk komplex szellemi arculatát. Ez akkor is elmondható, ha tulajdonképpen tevékenysége, alakja nem aktuális, a jelenben inkább hiányt termel: az élmény, az együttesség, a közvetlenség, a személyesség, a teljesítmény, a racionalitás, az erotika mind-mind olyan fogalmak, melyek a mai Magyarországon rosszul csengenek vagy gyanúsak. Mérei Ferenc – nem, mint életrajzi személy, hanem – mint *ikon* pedig elsősorban ezeket idézi fel az utókorban. Ám szellemiségének hatása, az a kép, amit elkötelezett hit és politika kapcsolatáról (az 1950-es években), az elnyomás ellenére is az öröm hirdetéséről (háború, ill. a forradalom utáni börtön), amit a megvesztegethetetlen kívülállásról (a hetvenes években), vagy amit kései interjúiban a magyar és a zsidó identitás evidens egymásba függéséről hirdetett, olyan vonásokkal rajzolják meg a korszak arculatát, mely mindenképpen túlmutat egy hagyományos biográfia keretein. Freud kapcsán írja

[274] Michel FOUCAULT, « Mi a szerző? », in *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, Sutyák T. (szerk.), Debrecen, Latin Betűk, 1999, 132-133. o.

Erős Ferenc, hogy neve „tulajdonképpen olyan ikon, amelyre rákattintva képi és verbális tartalmak sokasága tárul fel. »Freud« mindenekelőtt természetesen egy személy volt, akinek képét könnyen fel tudjuk idézni magunkban, többnyire a szakállas, bölcs öregember képét (…). De a névhez hozzátartoznak egy ember életének eseményei is, amelyek a biográfusok tevékenysége nyomán *életrajzzá* alakulnak".[275] Erős Ferenc gondolatmenete a Freud-életrajzok változékonyságára mutat rá, nevezetesen, hogy amíg Jones közismert, időrendben első biográfiája egy nagy ember hősi mítoszát beszéli el, addig a mai életrajzok inkább demitizáló szándékúak, és módfelett kritikusak a legendákhoz és hősi mítoszokhoz. Vajon ez a két út áll-e előttünk?

Megítélésünk szerint Dávidházi Péter meggyőzően mutat rá arra, hogy a kultuszban termékeny táptalajra lelő mítoszok, legendák *kritikai* kezelése nem jár egyszersmind azzal, hogy az ideológiára ellen-ideológiával feleljen. A kritikai kultuszkutatás elvei érvényesítése célja nem az, hogy lerombolja a mítoszokat, hanem hogy lebontsa, lehántsa azokat az élettörténet rendezetlen egészéről; eljárásmódja ebben a tekintetben archeológiai. A kultusz csakis a „ma" felől tudja nézni az élettörténetet, célja nem az élettörténet egyedi eseményeinek feltárása, hanem egyik oldalon a „példaszerű", a „követendő", a másik oldalon pedig az „elrettentő", az „elutasítandó" oppozíciójában való gondolkodás: példakövetés vagy bálványrombolás. Ebben a fejezetben a Mérei Ferenc *mint* szerzői név, a Mérei–élet–mű kultikus beszédmódjának, beállítódásainak, szertartásrendjének elemzésével épp az volt a célunk, hogy ne a kizárólag a *mindenkori jelen*, a kultusz prezentizmusa felől nézhessük e jelenséget, hanem rá tudjunk mutatni a múlt *múltszerűségére*, mint gyökeresen eltérő minőségre. Az életrajz következő fejezeteiben az egykorú dokumentumok tanulmányozása épp azzal a nézőponttal kecsegtet, hogy megmutassuk azt is, ami az élettörténet elbeszélt verziójában „önidegen" elem volt, azt is amit eltervezett, de sosem valósított meg, vagyis mintegy zsákutcaként kikerült a lineáris életfelfogás keretei közül. Egy illusztrációnál maradva: a megvalósultság, a befejezettség evidenciájának szemszögéből írta memoárjában Román József, hogy 1930 nyarán találkozott először „a pszichológusnak készülő Mérei Ferenccel".[276] A párizsi Sorbonne Egyetem levéltára azonban megőrizte számunkra Mérei Ferenc, pontosabban, ahogyan ott használta nevét, François Mérei kartonját, s tudjuk, hogy ebben az időszakban egyetlen pszi-

[275] ERŐS Ferenc, « Freud és a modernitás », in *Kultuszok a pszichoanalízis történetében. Egy Ferenczi–monográfia vázlata*, Budapest, Jószöveg, 2004, 13. o.
[276] ROMÁN József, *Távolodóban. Életrajzi vázlat*, Budapest, Magvető, 1990, 77. o.

chológiai kurzust sem látogatott még, valójában, ha „véletlenül" – vagyis személyiségéből, (marxista) érdeklődéséből fakadóan – be nem téved Henri Wallon egy kurzusára, talán sohasem lesz pszichológus.[277] Amivel itt találkozhatunk nem más, mint a memoárok szükségszerűen egyszerűsítő, homogenizáló tekintete, mely a befejezett jelen perspektívájából visszamenőleges érvénnyel ruház fel – akkor még feltehetően el sem tervezett – szándékokat, vagy hogy a jelen befejezettségét normaként, egyetlen lehetőségként vetítse rá a múltra. Máskülönben, Mérei maga is elismeri: pszichológussá válása a legkevésbé sem volt sorsszerű, de még csak tudatos választás eredménye sem. Egyik visszatekintésében úgy fogalmaz, „serdülésem elkeseredett dühében biztos voltam abban, hogy lesz termésem, bár sejtelmem sem volt arról, hogy miben. Azt, hogy éppen a pszichológia fog megajándékozni gyönyörű élményével, nem is sejthettem. Talán a pszichológia szó jelentését sem ismertem".[278]

A múlt tehát, mint látni fogjuk, plurális természetű.

[277] Archives Nationales, *Académie de Paris Faculté des Lettres (1823-1953)*, AJ 16 5004: Fichiers individuels des étudiants nés entre 1880-1925: François Mérei.
[278] MÉREI Ferenc, « A Jó és a Rossz határán », in *A Jó és a Rossz határán. Rendezvényirodalom és közéleti írások*, kiadatlan gépirat, 1985, 1. o.

III. FEJEZET

VÁROSI TÁJ, VÁROSI EMBER

Csikágói gyermekkor az 1910-es évek táján

„Aztán, ha megkérdezi a tanító néni, hol születtél, ne azt feleld, hogy a Csikágóban, hanem azt mondd, a Székesfővárosban, a hetedik kerületben. És ne motyogj, tisztán, hangosan beszélj…"

Zalka Miklós: Fekete karácsony

„Ha egy városban nem tudunk eligazodni, az még nem jelent sokat. Ahhoz azonban, hogy egy városban úgy tévelyegjen az ember, mint egy erdőben, kell némi jártasság. Ilyenkor az utcanevek úgy szólnak a bolyongóhoz, mint száraz gallyak pattogása, és a város belsejének kis utcái a napszakot oly pontosan tükrözik vissza, akár egy völgyteknő. Ezt a művészetet én csak későn tanultam ki (...)."

Walter Benjamin: Berlini gyermekkor a századforduló táján

„Nemcsak otthonunkról, asszonyainkról, gyerekeinkről és börtönőreinkről álmodunk, nemcsak utcák és terek, dombok és parkok jelennek meg álmainkban, nemcsak örömeink és bánataink, jajunk és kacajunk feszültségét éljük át az álomvilágban – éber valóságunk különféle változatairól is álmodunk."

Mérei Ferenc: Lélektani napló

A társadalomtörténetben, sőt tágabban a társadalomtudományos gondolkodásban hosszú évtizedek óta jelen van az a gondolat, miszerint a történeti elemzésnek támaszkodnia kell a térbeliség dimenziójára is. Amint Bernard Lepetit megfogalmazta, „a tér először is tetszés szerint hol magyarázó tényező, hol függő változó: a társadalmi struktúrákban bekövetkező változás a terület újfajta szerveződését vonja maga után".[279] A francia történész rövid tanulmánya áttekinti a történelem és a földrajz lehetséges érintkezési pontjait, nevezetesen, hogy az emberi társadalmak szerveződésében milyen szerepet tölt be a szó széles értelmében értett földrajzi tér: a miliő.

[279] Bernard LEPETIT, « Tér és történelem », in *Tér és történelem. Előadások az Atelier-ben*, Benda Gy. &Szekeres A. (szerk.), Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2002, 70. o.

Nincs itt szükség arra, hogy rekonstruáljuk „determinizmus" és „posszibilizmus" régi vitáját, mindösszesen annyit jegyeznénk meg, hogy a ma korszerű társadalom- és kultúratörténeti megközelítések, kizárva persze a tér fatalista, túlzottan determinista felfogását, igenis a társadalmi tér konstitutív szerepe mellett törnek lándzsát. „A tér vagy térség – ahogyan Granasztói György fogalmaz – (…) a társadalmi értelemben mozgásban lévő elemek metszéspontjaiból áll, azaz a benne lezajló különféle mozgások határozzák meg. Sétáló emberek, tekintetek, gondolatok, emlékek, tervek, szándékok, a térről alkotott képzetek ugyanígy a tér részei, mint az időbeliségéről alkotott elképzelések. A tér egymással ellentétben lévő cselekvési sorozatok, vagy éppenséggel megegyezéses közelségek színtere. A társadalmi tér *a hely gyakorlati megvalósulása*. Például a ház, vagy az utca, mint társadalmi-építészeti eszközökkel kialakított hely a rajtuk, bennük mozgó személyek tere".[280] Továbbfűzve e fejtegetést egészen Prosper Prieur úttörő, 1886-ban közzétett cikkéig célszerű visszamennünk. A szerző arra a megállapításra jut, hogy a hely (*lieu*) olyan társadalmi tény, mely nem abszolút egységként kezelendő, hanem *viszonyként*; azaz a hely valójában azt a kapcsolatot fejezi ki, ami az ember és az őt körülvevő fizikai tér között fennáll. A hely létében megelőzi a társadalmi jelenségeket, ám nélküle üres fogalom, pusztán fizikai értelemben vett entitás.[281] Ezt a tér és a benne élő ember közötti dinamikus, egymásra kölcsönösen ható, konstitutív beállítódást szeretnénk végig érvényesíteni e fejezetben, vagyis azt a kölcsönhatást, amely a hely mint megragadható, fizikai tényező és hely mint társadalmilag létesített egység között fennáll. Vajon mennyiben határozza meg szocializációját és mentális univerzumát egy hely, jelen esetben egy adott városi tér, amely eleve adott életvilágként jelenik meg a felnövekedő gyermek szemében? Úgy véljük, hogy az életrajzok zömének akut problémája, hogy – az anyakönyvi adatokon túl – nem tudnak mit kezdeni a szubjektum, a neveltetés, a szocializáció komplex gyermekkori hatásával. Feltehetően igaza van lélektani megközelítéssel dolgozó Lackó Mihálynak, midőn azt írja, hogy csakis a szubjektivitás *megkerülésével* lehet hatékonyan a belső világról beszélni.[282] A térrel kapcsolatos társadalomtudományos kutatások, tapasztalatok nyomán ugyanis azt vélelmezzük, hogy a gyermekkor ta-

[280] GRANASZTÓI György, « Nagyszombat, 1579–1711: a város területe mint elbeszélés », *Korall*, 11–12 . sz. (2003), 81. o. (Az én kiemelésem.)
[281] Lásd Prosper PRIEUR, « Le lieu. Classification sociale des phénomènes physiques compris sous ce nom », *La Science Sociale*, juillet 1886, 22-48. o. A *La Science sociale* újraolvasásához lásd Frédéric AUDREN, « Découvrir Paul Bureau et La Science sociale », *Les Études Sociales*, 141. sz. (2005), 5-9. o.
[282] Lásd LACKÓ Mihály, « Individuális és kollektív biográfia », *Századvég*, 12. sz. (1999), 97-102. o.

pasztalata legalább olyan hatékonyan megragadható a környezet (lakás, ház, utca, térség, stb.) elemzése segítségével, mint a formális intézmények (elemi és középiskola) előszámlálásával.

A továbbiakban tehát a városi tér fogalma alatt itt nem pusztán egy eleve adott, közigazgatásilag leírható, fizikai helyet értünk, hanem annak komplex értelmezését, mely magában foglalja az adott városi térhez kapcsolt anyagi viszonyokat, szocio-kulturális mintákat, életmódokat, esetleges etnikai, vallási jellegzetességeket, sőt még a lakók által hozzá kapcsolt képzetrendszert is és annak irodalmi „lecsapódását", reprezentációját is. Ez utóbbi azért fontos számunkra, mert – ahogyan Thomka Beáta fogalmaz – „az elbeszélő tevékenység narratív formatervezést folytat, eljárásokat kínál fel".[283] A következőkben arra kívánunk a budapesti „Csikágó" kapcsán rámutatni, hogy e „formatervezési" eljárás során hogyan alakul ki e városnegyed sajátosságokkal teli reprezentációja a szó széles értelmében vett irodalomban.

Csikágó: a városi táj narratív megalkotása

Ezért is használjuk a továbbiakban inkább a komplexebbnek tetsző „városi táj" kifejezést. Táj, amely szemlélődésre, időtöltésre sarkall, táj, amely sétára, bolyongásra csábít s mindez a megismerés megannyi színterére visz el bennünket. Épp ezt fejezi ki Walter Benjamin kis könyve, mely a berlini gyermekkor emlékanyagát helyekhez, sétákhoz, alkalmakhoz, ízekhez, illatokhoz, zörejekhez köti.[284] Vajon hogyan máshogy ragadható meg a történész számára a gyermekkor belső világa, ha nem így? Persze a nevelés, a szocializáció szemszögéből a társadalomtudományos megismerés számára elsőrendű tárgy az iskola, az oktatás. Ez kétségkívül igaz, de mit tehetnők egy olyan személy életrajza esetén, aki ugyan maga kiváltképpen sokat foglalkozott mind gyermeklélektannal, mind oktatással, ám visszatekintéseiben – mint majd részletesebben rámutatunk ebben a fejezetben – az iskola formális világa maga a rettenet: intézményes erőszak és intellektuális unalom lengte be gyermekkorát. Nem fogadjuk el egy az egyben a szerzői intenciót, de nem is erőszakolhatjuk meg. Ezzel szemben áll állítása szerint a szocializáció terepe: a család, s ezen belül is elsősorban a nagyapa, Mérei Rezső, aki az olvasás szeretetére tanította, továbbá a VII. kerületi Csikágó képzete, mely gyermek Mérei Ferenc képzeletében a Keleti pályaudvar nyüzsgő,

[283] THOMKA Beáta, *Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák*, Budapest, Kijárat, 2001, 11. o.
[284] Walter BENJAMIN, *Egyirányú utca. Berlini gyermekkor a századforduló táján*, Budapest, Atlantisz, 2005.

zajos, izgalmas nagyvárosától a Városliget zöld, csendes, vadregényes vidékéig terjedt.

E megközelítésmód egy életrajz esetén ez azzal az eséllyel kecsegtet bennünket, hogy túllépve a módszertani individualizmuson, mely a biográfiát *egyetlen* egyén történetének tételezné fel, elemzésünk során ki kell térnünk az akkor, vagyis a századforduló táján rohamléptekben épülő Budapestjére. Pontosabban annak VII. kerületére, a Terézvárosról a Király utca vonalánál 1882-ben leválasztott Erzsébetvárosra, még pontosabban annak várostörténetileg is kiváltképp érdekes részére, az 1896–1898-as években épült ún. Csikágóra, ahol is 1909. november 24-én Mérei Ferenc is megszületett. Már önmagában az is figyelemre méltó, hogy külső-Erzsébetváros e sajátos része saját, megkülönböztető névvel bír, s kulturális konnotációk sokaságát hordozza. Persze Budapest más területei is rendelkeznek mind – az etnográfiai értelemben vett, önmagában és önmagáról szóló helyi tudással – „lokalitással" (például a Viziváros, Tripolisz, Óbuda vagy éppen Újlipótváros), mind olyan egyedi szocio-kulturális és/vagy irodalmi képzetrendszerrel, melyek a fizikai/adminisztratív lehatároláson túl, térbeli sajátosságot biztosít az adott területnek.[285] Ám a Csikágó abban a tekintetben még sajátosabb, hogy nem egy kerület, hanem Erzsébetvárosnak a Rottenbiller utca, Damjainich utca, Dózsa György (Aréna) út és a Thököly (Csömöri) út által határolt területét jelenti. Ennek kapcsán azt fogjuk látni, amit – részben Appadurai nyomán – Niedermüller Péter a modern társadalmak a (nagyvárosi) térhez kapcsolódó identifikációs rituáléi kapcsán megfogalmazott. Nevezetesen, hogy „pontosan a lokalitásnak, a lokális közösségnek ez az alapvető jelentősége az, ami miatt a modern társadalmi rendben az identitás territoriálisan rögzített és társadalmi térhez kötődő konstrukcióként működik".[286] Amikor az esztergomi, illetve részben zsámbéki háttérrel rendelkező Mérei (Mellinger) család a századforduló és az 1910-es évek között Budapestre költözik, a Csikágó az éppen a nagykörút vonalán túlterjeszkedő, gyors nagyvárosias fejlesztés egyik mintaértékű eseteként fogható el. „Aki a világháború előtti hónapok Budapestjének térképét összeveti a millennium-évekével – írja Vörös Károly –, elismerően kell, hogy észlelje: a sűrűn, ha nem is mindig városiasan, zártsorúan beépített terület határa már a Lipótvárosban is túlnyúlik a Körúton; eléri a Sziget, ill. a Csanády utcák vonalát (…) A

[285] Lásd Arjun APPADURAI, « A lokalitás teremtése », *Regio*, XII. évf. (2001) 3. sz., 3-31. o. és Charles TAYLOR, « Modern Social Imagineries », *Public Cultures*, XIV. évf. (2002) 1. sz., 91-124. o.
[286] NIEDERMÜLLER Péter, « A lokalitás metamorfózisai », *Replika*, 56–57. sz. (2006), 35-36. o.

VII. kerületben a millenniumi konjunktúra kifutásaként (…) még szédítő gyorsasággal emelkedik ki a 'Csikágó' házrengetege".[287]

A Zolnay–Gedényi-féle ún. fattyúnyelv-szótár vonatkozó szócikke egyértelműen utal a Csikágó (Chicago) szó kettős jelentésére: egyfelől tehát az északamerikai, a bűnözők városaként, amely továbbá „egymást keresztező egyforma utcákból épült", másfelől pedig – Szini Gyula a századfordulón megjelent *Pesti confetti* című regénye alapján már – világosan a hetedik kerület fentebb leírt részére vonatkoztatja; mi több, a kettő összefüggésben áll egymással.[288] Ennek forrása azonban a tárgyalt időszakban Budapestről számtalan bulvárművet megjelentető, Tábori Kornél–Székely Vlagyimir szerzőpáros szerint: a néphumor. „Amerikai méretek szerint, boszorkányos gyorsasággal létesült a hatalmas épületcsoport" – vezeti be *Nyomorultak, gazemberek* című kötetének „A nyomortól a bűnig" című, az „új Budapestről" szóló részét a szerzőpáros, majd rögtön hozzáfűzik: „A főnévből aztán melléknevet is csináltak. A csikágói ember ugyanaz a főváros társadalmában, mint ami a spekulációszülte és krachot-szülő Csikágó-házcsoport a főváros épületei között. Csikágói minden *kétes exisztencia*. A kétes exisztenciák, máról-holnapra élő, bizonytalan sorsú emberek száma sokkal nagyobb Budapest lakói között, mint amennyi ház van a Csikágóban".[289] Márpedig, okoskodik a szerzőpáros, a szegénység és a bűn kéz a kézben jár, így kötötték automatikusan a bűnözést a Csikágóhoz.

A nagyvárosi bűnözéssel és gyermekvédelemmel foglalkozó munkájában Gegus Dániel – Svájccal összehasonlítva – épp azt állapítja meg, hogy milyen magas a fővárosban a bűnözési arány, s ebben milyen magas a fiatalkorúak aránya. A svájci vizsgálóbíró, kivel a beszélgetést folytatta, hozzáfűzte, „nálunk nincs szegény ember, nincs koldus. Ebben a percben – így Gegus – lelki szemeim előtt, mint riasztó sötét árnyék, megjelentek a mi kedves fővárosunk Tripoliszai és Lepsiei és a Csikágó rengeteg szomorú nyomortanyája s a mi koldus életünk minden egyéb nyomorúsága".[290] Gegus könyvében tehát továbblép a jelentések építésében: Csikágó mint név egyér-

[287] VÖRÖS Károly, « A világváros útján 1896–1918 », in *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*, Vörös K. (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1978, 595-596. o.
[288] Lásd ZOLNAY Vilmos – GEDÉNYI Mihály, *A magyar fattyúnyelv szótára*, Budapest, 1960, kézirat, 4. füzet, 609-610. o.
[289] TÁBORI Kornél – SZÉKELY Vlagyimir, *Nyomorultak, gazemberek*, Budapest, Nap Nyomda, 1908, 5-6. o. A chicagói milliomos mítoszára lásd 54. o. Itt lehet megjegyezni, hogy Tábori hírlapíró volt, azaz ő adta a stílust, míg rendőrfogalmazóként Székely „hozta az anyagot". Jellegzetes művük még a hazárdjátékosokról, zsarolókról, uzsorásokról, gyilkosokról és anarchistákról (!) szóló, *A bűnös Budapest*, (Budapest, Ötödik Ezer, 1908) című munka.
[290] GEGUS Dániel, *Gyermekvédelem és rendőrség*, Budapest, Hollósi János Műhelye, é. n. [1927], 14. o.

telműen összekapcsolódik a nyomorral, mely a következő lépésben bűnözést szül, s mely végképp tönkreteszi a gyermeket; könyve voltaképpen ez ellen a folyamat ellen íródott.

Móricz Zsigmond egyik, egy üzleti ügyek miatt börtönbe került férjről és annak családjáról szóló, szociografikus igénnyel írott regénye finom nyelvezetével még tovább árnyalja a Csikágó–képet. Az alaphelyzet az, hogy a feleség szerint az ártatlanul elítélt férjének a börtönben „jobb, mint otthon", hiszen ott nincs kitéve az üzlet gazságra csábító vastörvényeinek. (Az így egyedül maradt asszony teljesen elszegényedik, s kénytelen lesz beköltözni a cselédszobába, s a szobát is kiadni.) A fenti fordulat kapcsán ugrott be Vilmának, a szomszédasszonyának, hogy „Jobb, mint otthon" néven nyitnak büfét a Hernád utcában. „Ennek a büfének nagy jövőt jósolok, mert itt [ti. a Csikágóban] igazán úgy van, hogy ha az ember csak kilép a házból, már jobb, mint otthon".[291] Érdekes fordulat, hogy a két nő, Vilma és Emma számára épp a szobát kibérelni szándékozó építész mutatja be a környéket: „Ma Budapesten egyáltalán nincs építkezés. Ami van, az is a szórakozást szolgálja… Ez az Aréna út nagyon érdekes. Egyik mulató a másik mellett (…) Szennyesek és sötétek… Szezonüzemek … Nyári rablótanyák".[292] Persze Emma számára azért ismeretlen a környék, mert még a megélhetésre sem volt pénze, nem hogy szórakozásra. A frissen szobát bérlő építész így invitálja sétára a két hölgyet: „Jöjjenek le egy kicsit sétálni. Az idő gyönyörű… Megvallom, nem tanácsolnám, hogy úrinők egyedül, ebben a környékben… A Csikágó kissé vad… No de férfitársaságban".[293] Bár Móricz–regény Vilmája lehet, hogy úgy vélte: nagy jövője van az új büfének a Csikágóban, ám a korszak a lóversenypálya környékének népi humorát, városi anekdotakincsét bemutató bédekker szerint „talán nem kell bizonygatni, hogy a pesti kereskedelem dicsősége nem a Csömöri út felé, a 'Csikágó' külső részein tanyázik".[294] Az itteni kereskedők együgyűségét megörökítő adoma számunkra annyiban érdekes, amennyiben e gyűjtemény megjelenésekor „már nem kell bizonygatni", vagyis köztudott, egyértelmű, hogy e vidék nem mondható sem előkelőnek, sem úrinak, sőt; a városi folklór tehát reflexszerűen a fentebb előszámlált konnotációkat köti hozzá.

[291] MÓRICZ Zsigmond, *Jobb mint otthon*, s. a. r. Nagy Péter, Budapest, Szépirodalmi, 1956, 13. o.
[292] MÓRICZ, i. m., 23. o.
[293] MÓRICZ, i. m., 24. o.
[294] PÁSZTOR Árpád – SZOMAHÁZY István – TÁBORI Kornél, *Turfhumor. 47 víg eset*, Budapest, Vidám Könyvtár, é. n. [1910], 46. o.

A Magyar Szállodás és Vendéglős nevű lap indításának negyvenedik évfordulójára közzétett reprezentatív összeállítás a gasztronómia terén, az „amerikaiasság" címszó alatt, szintén sajátosságokat tulajdonít a Csikágónak. A szerkesztők ugyanis e városrészhez kapcsolják az alsóbb néposztályok által közkedvelt olcsó bárok, bodegák, saloonok, borozók és sörözők, valamint falatozók meghonosodását az akkori fővárosban. A negyed vendéglátóiparáról alkotott véleményük nem túl kedvező, szerintük e gyorsétkezdék és alacsony színvonalú ivók „a régi tisztes vendéglősipar alapjait szinte megrendítette, főleg a háború utáni korszakot jellemző táncőrület idejében".[295] Röviden, a talmi Bécs- és Párizs-utánzatokat követően (vagyis e nagyvárosok olcsó külvárosias jellegének másolását) az amerikaiasság terjedését tartották a vendéglősipar legproblematikusabb vonásának.

A Méreivel majdnem egykorú, szintén a Csikágóban született Erdős László (sz. 1913) visszaemlékezésében úgy fogalmaz, hogy „a Csikágó ma elöregedett terület, pedig egy évszázaddal ezelőtt még földrajzilag sem létezett. Mocsár terjengett a helyén. A millennium idején feltöltötték, hogy az érdeklődők száraz lábbal közelíthessék meg a Városligetet. Azután engedélyt adtak a beépítésére is, s a spekuláció olyan tempóban húzatta föl a házakat, ami a kor legdinamikusabban fejlődő városára, Chicagóra emlékeztetett. Innen kapta a nevét. Az egész országban ismert terület volt akkoron, híre Franzstadtéval vetekedett. Talán ezért számították hozzá sokan a Verseny utca által a Thököly út túlsó oldalán levágott kis háromszöget is, ennek azonban egész más jellege volt. Ott már akkor is kiérdemesült prostituáltak éltek alja bűnözők között, míg a Csikágó a nehéz fiúk tanyája volt. Híres bicskások, mackósok, betörők lakták. Ezek azután lassanként elköltöztek innen, de hátrahagyták a hírüket, úgyhogy a Csikágó még akkor is veszélyes helynek számított, amikor már csak a Garay tér környékén és a Nefelejts utca egyes részein maradt némi nyoma a hajdani vagánynak. A háború utánra kispolgári negyeddé változott, amely azonban paradox módon munkásmozgalmáról volt nevezetes".[296] Ezeket a különböző műfajú, stílusú, célú írásokat olvasva azt tapasztalhatjuk, hogy tulajdonképpen e negyed születésével egyidőben szembetalálkozhatunk azzal a beszédmóddal, mely expressis verbis *apokaliptikus* képet fest a városról vagy annak egy szegletéről, negyedéről, s mely általánosságban végigkíséri a modern nagyváros genezisét. Persze minden modern

[295] *Negyven év a magyar szállodás- és vendéglősipar életéből*, Ballai Károly és Tábori Kornél (szerk.), Budapest, Merkantil Nyomda, é. n. [1938], 50. o.
[296] ERDŐS László, *Böllérbicskák éjszakája*, Budapest, Magvető, 1984, 5-6. o.

nagyváros bír ilyen típusú „veszélyes hellyel”, ám, mint többen is rámutattak már, a „nem biztonságos helyként” való elkönyvelés sokszor köszönő viszonyban sincs a ténylegesen előforduló veszélyhelyzetekkel. A veszélyesség hangoztatása gyakran az ismeretlenséggel párosul (vagyis, hogy e diskurzus „sűrítői” éppenséggel sosem tartózkodtak huzamosabb ideig a Csikágóban), s természetesen azokból a sztereotípiákból táplálkozik, amelyekből a mindennapi élet populáris kultúrája felépül és amelyeket továbbhagyományoz.[297]

A Csikágó elnevezés elterjedése tehát korántsem hivatalos, adminisztratív eljárás eredménye, inkább többé-kevésbé spontán szocio-kulturális jelentésadás következménye; egyesek szerint a gyors, nagyvárosias fejlődés szinonimájaként emlegetett amerikai Chicago nyomán kapta, mások a hagyományosan rossz közbiztonság képzetét kötötték, megint mások szerint a Chicagóból visszatelepült magyarok miatt kapta e nevet.[298] Újabban Csikágóhoz sorolják a VIII. kerületi Teleki tér környékét is, mely hagyományosan nem tartozik ide; itt az összekapcsolás indoka épp a közbiztonság hiánya.[299] Bár feltehetően mindegyikben van szemernyi igazság, ám még ennél is magyarázóerejűbb lehet, ha szemünk elé helyezzük Budapest VII. kerületének térképét. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy külső–Erzsébetvárosnak a fentebb említett utcák által határolt területe teljesen szabályos, négyzetrácsos szerkezetű, mely komoly városfejlesztési és beépítési tervezettségről tesz tanúbizonyságot; ez már közelebb visz a Chicago példájához. Nem is annyira a gyors, mint inkább a tervezett struktúra miatt kapta tehát e terület a Csikágó nevet. Ugyanakkor a struktúra sajátossága nem magyarázza meg, hogy a terület lakói miért használják e nevet, hisz ők sosem látják felülről e szabályos elrendezést, a gyalogos perspektívájából pedig nem feltétlenül tárul fel az imént említett szabályosság.[300]

---

[297] Vö. NIEDERMÜLLER Péter, « A város: kultúra, mítosz, imagináció », *Mozgó Világ*, 1994/ 5. sz., 5-17. o., különösen 8. és 11. o.

[298] Ilyen *tömeges* visszatelepülés nem valószínűsíthető, legalább két okból: az első, hogy a Magyarországról kivándoroltak a korszakban nem elsősorban Chicagót, inkább Pennsylvaniát, New Yorkot, Ohiót és New Jerseyt választották célpontnak, mint Fejős Zoltán rámutat: a chicagói magyarok a város akkor összlakosságának kb. 1%-ot tették ki. A másik pedig, hogy a chicagói magyarok csak „innen” nézve tűnnek homogén csoportnak, ám mind társadalomtörténetileg, mind identitását tekintve módfelett tagolt kolóniával kell számolnunk, melynek „egységes, egy helyre történő visszaköltözése” túlzottan is mitikusnak tetszik. Vö. FEJŐS Zoltán, *A chicagói magyarok két nemzedéke, 1890–1940*, Budapest, Közép-Európa Intézet, 1993, különösen 28-30. és 61. skk. o. Lásd még PUSKÁS Julianna, *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940*, Budapest, Akadémiai, 1982.

[299] SÁRKÖZI László, *Csikágó. Szonettciklus*, Budapest, Mercator Stúdió, 2006, 5. o. E szerint a rendőri szakzsargonban a Csikágó kifejezetten a veszélyes környékekre vonatkozik.

[300] A várostervező madártávlati elképzelésének és a gyalogos „földszintes” perspektívájának vitájára lásd James C. SCOTT, « The High-Modernist City: An Experiment and a Critique », in *Seeing like a*

„Csikágó. Mert a képeslapok Chicagót, a tengerentúli prérimetropoliszt hirdették a modern városiasság netovábbjának. Csikágó, mert egyedül Chicagóban harapódzik ilyen sebességgel a ráció rácsszerkezete, és zabálja fel a környező síkságot. (…) Az új pesti negyed mintha versenyt futott volna az ismeretlen amerikai nagybácsival; két év alatt lett a semmiből" – foglalja össze az irodalmi toposzokat Békés Pál „gangregénye".[301] A Csikágó címmel a környéknek és lakosságának egész önéletrajzi, sőt bizonyos megszorításokkal szociográfiának is tekinthető tetralógiát szánó Zalka Miklós a gyermekkorról szóló első kötet felütésében úgy fogalmazott, hogy „akkor még nem tudtam, hogy a Csikágó nem csupán a Thököly út, Aréna út, Damjanich utca és Rottenbiller utca közötti területet jelenti, de minőségi meghatározó is, valamiféle átmenet a Thököly út másik oldalán elterülő Leprasziget, meg a Damjanich utcán túl, az Andrássy úti palotasorig terjedő úri negyed között".[302] Bárhogyan is van, a Csikágóhoz kötődő, visszatekintő önmeghatározás egyik esetben sem az elegancia, az előkelőség megszépítő elbeszélésével dolgozik; mindegyikből kitetszik, hogy a Csikágó, mint ahogyan az empirikus társadalomtörténeti elemzések is feltárták, egy a lakásínség időszakában keletkezett, rossz minőségű bérkaszárnyákból álló, zsúfolt városnegyed volt, melyet jórészt a Budapestre bevándorlók laktak. Presztízsében azonban egyfajta *köztesség* jellemezte: a Thököly (Csömöri) úton, valamint a Keleti pályaudvaron túli VIII. kerülethez, jelesül a Teleki térhez képest jobbnak, ám a szintén közeli Városligeti fasorhoz vagy az Andrássy úthoz képest rosszabbnak gondolta el önmagát. „Négyemeletes ház első emeletén laktunk, egy udvari szoba-konyhában, ahová soha nem sütött a nap" – foglalja össze Zalka gyermekkori emlékeit.[303] Ez annyit tesz, hogy a cipészműhelyt és lakást bérlő kétgyermekes családban a családtagok negyedmagukkal osztoztak a lakás egyetlen szobáján.[304]

State: How Certain Human Schemes to Improve the Human Condition Have Failed, New Haven – London, Yale University Press, 1998, 103-146. o.

[301] BÉKÉS Pál, *Csikágó. Gangregény*, Budapest, Palatinus, 2006, 12. o. A regény alcíme híven fejezi a zárt beépítésű, belül függőfolyosóval ellátott, jellegzetesen budapesti háztípust. Párizs és Bécs, mely városokat az urbanizálódó Budapest mintaképnek tekintett ugyanis nem, vagy csak alig ismeri a függőfolyosós ház típusát. HANÁK Péter, « A Kert és a Műhely: Reflexiók a századforduló bécsi és budapesti kultúrájáról », in *A Kert és a Műhely*, Budapest, Gondolat, 1988, 130-173. o.

[302] ZALKA Miklós, *Fekete karácsony*, Budapest, Szépirodalmi, 1982, 7. o. A Csikágó–tetralógia további részei: *Zúgnak a harangok*, Budapest, Szépirodalmi, 1984; *Harmadik emelet, jobbra*, Budapest, Szépirodalmi, 1985; és *Ágyúdörej*, Budapest, Szépirodalmi, 1988.

[303] ZALKA, *Fekete karácsony*, i. m., 8. o.

[304] A bérház szociografikus megragadására, az erzsébetvárosi Hársfa utca példáján, lásd NAGY Lajos, « Bérház » (1931), in *A valóság vonzásában*, I. kötet: *Tanulmányok, riportok, elbeszélések*, Gondos Ernő (szerk.), Budapest, Szépirodalmi, 1963, 171-182. o.

Ugyanakkor a Csikágó észak-keleti részén ott található a Városliget: a városi „zöld", a természet-élmény, a szabadidő terrénuma. Szemben a közhiedelemmel, a Városliget társadalmilag ugyanolyan megosztott volt, a szegregáció, a társadalmi egyenlőtlenség térbeli formája ugyanúgy megtapasztalható volt itt, mint a lakhatásban. Ez nem jelentett teljes elszigetelődést, de míg a Stefánia környéke inkább az előkelőbb városi középrétegek tere volt, addig a Vurstli és környéke inkább a VI., VII. és VIII. kerület városi szegényeinek szórakozási igényeit szolgálta ki.[305] Ez annyit tesz, hogy a városi társadalom minden rétege pénztárcájának és kulturális igényeinek megfelelően használta a Városliget terét, ugyanakkor nem voltak *közös* helyek. Ez persze nem úgy kell elképzelnünk, hogy teljes volt az izoláció, hisz „egy lipótvárosi gentrylány, aki angol nevelőnőjével teniszcipőben, a teniszütőt lóbálva siet hazafelé, a kioszk [Stefánia úton] előtt ácsorgó kereskedősegédbe"[306] ütközhetett, ám e „találkozás" nem valamiféle *együttességet* jelent, mindössze annyit tesz, hogy a város társadalmának gyökeresen különböző társadalmi, anyagi, kulturális viszonyok között élő lakosai egymás számára vizuálisan percipiálhatóak voltak. A Városliget tehát mindössze szórakozás, afféle lehetőség a városi szegények számára, de nem jelent társadalmi értelemben közös teret. Ezt a rezignációt érezzük Havas Albert regényében is, midőn úgy fogalmaz: „A Városliget felől *haldokló* virágok izgalmas illatai birkóznak a Csikágó vastag falaival, de megverten húzódtak vissza a közeli piac [ti. a Garay téri] zöldséghegyeinek és baromfiketreceinek győzelmes bűze elől. A Murányi-uccában nem volt nyár, nem volt tavasz, ez itt nem a természet otthona volt, itt az ember tenyészett, messze minden vígasztól, minden áldástól, szegénységének, nyomorúságának, hitványságának teljében".[307]

Bár direkt módon aligha igazolható, ám az elnevezés elterjedésében fontos szerepet játszhatott a korszak magyar nyelvű (irodalmi) tömegkultúrája is, mely közönségét tekintve, nagyon is támaszkodott e negyed jellemzően migráns lakóira. „A kulturális egyöntetűsítés vagy homogenizálódás – írja Gyáni Gábor – akkor és ott kecsegtet tehát a legnagyobb sikerrel, amikor és ahol a kevertség, a szociális sokféle-

[305] A nyilvános tér használatának társadalomtörténeti vonatkozásaira lásd GYÁNI Gábor, « A nyilvános tér és használói Budapesten a századfordulón », *Századok*, 128. évf. (1994) 6. sz., 1057-1077. o. Valamint GYÁNI Gábor, *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón*, Budapest, Városháza, 1995, 85-99. o. A populáris szórakozás mintáira GRANASZTÓI Péter, « Tömegszórakozás a Városligetben: a Vurstli », *Budapesti Negyed*, 16-17. sz. (1997), 163-190. o. A Feszty-körkép mint látványosság, valamint a szórakozás összefüggéseinek változásaira: KOVÁCS Ákos, *Két körkép*, Budapest, Sík, 1997, 7-104. o.

[306] *Pesti Hírlap*, 1905. április 16., 33-34. o. Idézi GRANASZTÓI, i. m., 167. o.

[307] HAVAS Albert, *Legenda a Csikágóból*, Budapest, Dante, 1934, 9. o. (Az én kiemelésem.)

ség is a legnagyobb mértéket éri – így mindenekelőtt a migráció lázában élő nagyvárosok és egyáltalán a városok asszimilációs kohójában".[308] Ebben a homogenizáló folyamatban megítélésünk szerint különösen fontos szerepet játszik a tömegkultúra intenzív jelenléte. Az Amerikából és nyugat-európából importált műfajok és tematikák (detektívregény, érzelmes ponyva, románc, indiántörténetek, stb.) természetesen „importálták" azt a kultúrát is, mely e művekben megjelent: a detektívregény, melynek legnépszerűbbje ebben az időszakban a Nick Carter–sorozat volt, magától értetődően jelenítette meg a bűn és a nagyváros kapcsolatát.[309] Az ábrázolt világ esetében kifejezetten előny, ha ismeretlen, ha egzotikusnak számító, távoli világot mutat be, mely elaltatva a befogadó kritikai attitűdjét egy új identifikáció kidolgozásában épp kapóra jött egy olyan közegben, ahol többé-kevésbé mindenki „idegen", mindenki érkezett „valahonnan".[310] A sivatag, a dzsungel vagy éppen egy távoli (amerikai) nagyváros (New York, Chicago, melyet a korszakban Chikágóként vagy Csikágóként írtak le) tehát éppúgy alkalmas lehetett tehát idegen helyszínnek. Nem valós topográfia ez, jegyzi meg Lányi, hanem toposzok, elképzelések integrálása a populáris képzeletbe.[311]

Egy a századfordulót követő évtizedekben megélhetési gondokkal küszködő család esetén különösen nagy vonzereje lehet tehát annak az (elképzelt) Amerikaképnek, mely – ha nem is teljes egészében, de a tömegkultúrában döntően – a meggazdagodó „self made man" mítoszára épült fel. „Az amerikai gazdaság, technika hallatlan eredményei mellett az útibeszámolók, újságcikkek vagy akár ponyvaregények Amerikájának képén – írja Vörös Károly – egyre sűrűbben tűnnek fel a társadalom legaljáról indult, önerejükből magasra emelkedő, meggazdagodó emberek: a cipőtisztítóból lett milliomos karrierje szinte toposszá válik az európai és a magyarországi tömegkultúrában". Ez a képzet, ha nem is direkt módon, de a „lehetőség fel-

[308] GYÁNI Gábor, « A vándorlás mint kulturális jelenség », *Demográfia*, ILVI. évf. (2003) 4. sz., 379-380. o.
[309] Vö. LÁNYI András, *Az írástudók áru(vá vá)lása. Az irodalmi tömegkultúra a két világháború közti Magyarországon*, Budapest, Magvető, 1988, 130. skk. o. Mint a szerző megjegyzi, bár a művekben nem kizárólagos jelleggel, de túlnyomó többségben az idegen, elsősorban angolszász hangzású neveket részesítik előnyben a szerzők. Ez, mint Rejtő Jenő esete is mutatja, gyakran a szerzői nevekre is kiterjedt, ami azt vélelmezi, hogy kapósabb volt a „külföldi", a fiktív „amerikai író" ponyvája. P. Howard és Gibson Lavery neveit felváltva használta a Nova Rt. által kiadott *Nagyvárosi regények* sorozatban Rejtő. Ugyanakkor a Reichről Rejtőre való névmagyarosítás az asszimilációs törekvés mellett mintha beszélő név is lenne, s valóban a rejtőzködés, zsidósága elkendőzésére szolgálna.
[310] Lásd TÓTH Zoltán, « Város és etnicitás. Mit olvaszt az olvasztótégely? », *Regio*, VI. évf. (1995) 1-2. sz., 78-100. o. és GYÁNI Gábor, « Etnicitás és akkulturáció », *Regio*, VI. évf. (1995) 1-2. sz, 101-113. o.
[311] LÁNYI, i. m., 126-130. o.

villantása [révén] nagyon is konkrét szerepet fog játszani az Amerikába irányuló európai – s így magyarországi – kivándorlás tényezői között".[312] A kulturális képzelet szocializációs, normaképző ereje a Mérei–család esetében kétszeresen is fontos lehet: egyfelől a városnegyed (lehetséges) identifikációja, másfelől a kivándorlás aspektusából. Nyilvánvaló, hogy teljes bizonyossággal egyiket sem tudjuk igazolni, ám a lehetséges hatások között véleményünk szerint mindkét hatás megemlíthető, már csak azért is, mert Mérei Ferenc bátyja, Endre, miután saját lábára állt éppenséggel az Egyesült Államokban telepedett le.[313] S azt se feledjük, hogy Mérei Ferencre szintén jellemző volt a migrációs hajlam, ám másodlagos szocializációja miatt – melyre a következő fejezetben térünk ki – előbb Berlint, végül Párizst választotta „úticélnak".

A Mérei (Mellinger) család megérkezése a Csikágóba: migráció, asszimiláció, akkulturáció

A nagyvárosi migráció, következésképpen Budapest lakosságának tartós és gyors növekedése, valamint a századfordulót megelőző néhány esztendő és a huszadik század első évtizedeinek roppant drágulása szinte kezelhetetlen viszonyokat eredményezett a lakáspiacon. Ez nem speciálisan magyar jelenség volt, ahogyan Vörös Károly megjegyzi, „Európa-szerte sor került óriási tömegek viszonylag gyors beáramlására az iparba és elsősorban a városokba – vagyis kiszakadásukra az önellátó falusi keretekből. Ez gyakorlatilag bérmunkásokká válásával volt egyenlő, ami részint az élelmiszerek iránti piaci igényeknek, részint – az ipari munkabérek összvolumenének emelkedésével összefüggésben – a pénzforgalomnak roppant megnövekedését, végül pedig bonyolult áttételekkel bizonyos inflációt hozott magával (…)".[314] A mindennapi élet budapesti színterén ez annyit tesz, hogy 1898 és 1909 között az élet 35-40%-kal drágult. Az drágulást még drámaibbá tette, hogy mindeközben a bérek és a fizetések növekedése messze nem tartott lépést az árak emelkedésével; ez legroszszabb arcát épp a lakásviszonyokban mutatta meg, mely a korábbi polgári életvitel

[312] VÖRÖS Károly, « Az USA képe a XIX. század magyar tömegkultúrájában », *Magyar Tudomány*, XXXIII. köt. (1988) 3. sz., 189- 202. o. (Az idézet a 201. lapon.) (Újraközölve: VÖRÖS Károly, *Hétköznapok a polgári Magyarországon*, Glatz F. (szerk.), Budapest, MTA TTI, 1997, 87-101. o.

[313] Az Amerika-kép és kivándorlás összefüggésére lásd még ZÁVODSZKY Géza, *Amerika–motívumok és a polgárosodó Magyarország*, Budapest, Korona, 1997, 2. kiadás, 252-253. o. A kivándorlók szemszögére pedig DÁNIEL Ferenc – OROSZ István, *Ah, Amerika! Dokumentumok a kivándorlásról, 1896–1914*, Budapest, Gondolat, 1988. A „push and pull" faktorok önéletrajzi alapú, narratív elemzéséhez pedig SZÁNTÓ Miklós, *Tengerentúli magyarok*, Budapest, Akdémiai, 2001. Lásd még BOLGÁR Elek, « A kivándorlás », *Huszadik Század*, IX. évf. XVIII. kötet, 1908. július–december, 493-499. o.

[314] VÖRÖS, « A világváros útján 1896–1918 », i. m., 639. o.

megsemmisülésével fenyegetett. Szintén Vörös említi, hogy a népszerű háztartási tanácsadó könyvecskék 3000 koronajövedelem alatt nem javasolták a nősülést, mivel szerény megélhetés és tisztességes öltözködés mellett, ez az összeg egy kis udvari lakás bérletére elegendő. Ez az összeg akkor egy a polgári életvitel alján, illetve a munkásság felső határán mozgó személy fizetése volt tehát.[315] Európa legmagasabb lakbérei mellett (!) tehát egyáltalán nem meglepő, hogy az amúgy is nyomorúságosnak tekinthető pesti lakáskörülmények még tovább romlottak. A budapesti bérházépítkezések két szakaszát (kb. 1850-1900 és 1900-1914) megkülönböztető ismert építész és építészeti kritikus Kotsis Iván szerint „a lakásokat mindkét említett periódusban túlzott mértékben a reprezentatív szempontok szerint tervezték meg, rendezték be és használták, nem pedig a gyakorlatiasság és a higiénikus életmód követelményeinek megfelelően".[316] Vörös Károly és Gyáni Gábor adatai, illetve a mindennapok élet- és lakhatási körülményeit bemutató értelmezései azt állapítják meg, hogy 1911-ben 402 ezer budapesti lakos egy, további 207 ezer ember kétszobás, többnyire udvari lakásban lakott. A zsúfoltság még ennél is drámaibb képet fest: 273 ezer egyetlen szobán harmad- vagy negyedmagával osztozott, további 290 ezer pedig négynél is több emberrel lakik egy szobában.[317] A drámai képet s annak társadalompolitikai következményeit Pikler J. Gyula 1912-ben publikált, lakásstatisztikai felmérései mutatták be a első ízben igen alaposan.[318] Ezeknek az életkörülményeknek a klasszikus helye a bérkaszárnya, mely a drága, közművezett telek maximális kihasználására tör, létrehozva ezzel a sokemeletes, kisudvaros, függőfolyosós ház típusát. Ez leginkább Budapest ebben az időszakban épült városrészeire igaz, elsősorban is a Csikágóra, ahol 131 db ötven lakásosnál nagyobb ház van, s mely nagy bérkaszár-

[315] VÖRÖS, « A világváros útján 1896–1918 », i. m., 641. o. Lásd még BUZINKAY Géza, « A középosztály lakásideálja », in *Polgári lakáskultúra a századfordulón*, Hanák Péter (szerk.), Budapest, MTA TTI, 1992, 13-26. o. A szerző elsősorban Wohl Janka, először 1882-ben kiadott lakberendezési tanácsadója révén térképezi fel a „középosztályi ízlést", mely – épp a Vörös Károly által bemutatott változások nyomán – a századforduló után jelentősen megváltozott, szegényesebbé vált.

[316] KOTSIS Iván, *Közép- és kislakások alaprajzi megoldásai bérházakban*, Budapest, Mérnöki Továbbképző Intézet, 1942, 6. o. Kifejezetten a higiéniára, a napfényes, takarékos beépítés, és belső térkialakítás mellett tör lándzsát: KOTSIS Iván, « A korszerű lakás építésének problémái », *Technika*, XIII. évf. (1932) 4. sz., 3-16. o., illetve KOTSIS Iván, « Javaslat a középpolgári és a kiskeresetű családok lakásainak alaprajzi megjavítására », *Építészet*, 1. sz. (1941), 2-5. o.

[317] VÖRÖS, « A világváros útján 1896–1918 », i. m., 642. o. és GYÁNI Gábor, *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*, Budapest, Magvető, 1992.

[318] PIKLER J. Gyula, « Az 1911-i fővárosi lakásszámlálás főbb eredményei és szociálpolitikai tanulságai », in *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*, Litván György és Szücs László (szerk.), Budapest, Gondolat, 1973, II. kötet, 225-247. o.

nyái, szűk, kényelmetlen, zsúfolt lakásai révén az 1941-es népszámlálás szerint kiérdemli a „főváros legsűrűbben lakott része" címet.[319]

Kétségtelen tehát, hogy a 19. század derekától, a Budapestre induló szakadatlan bevándorlás jelentősen hozzájárult a város demográfiai növekedéséhez. Tárgyalt korszakunkban, vagyis a századforduló utáni néhány esztendőben a város lakosságának 2/3-át tették ki a migránsok. Ez biográfiánk szemszögéből annyiban fontos, hogy az esztergomi Mérei (Mellinger) család egyes tagjainak beköltözése Budapestre társadalomtörténetileg *tipikusnak* tekinthető. A továbbiakban azt fogjuk vizsgálni, hogy 1) a család milyen asszimilációs stratégiákat választott a többségi (magyar) társadalomba való betagozódáshoz, 2) ezzel szoros összefüggésben az Esztergomból mint kisvárosból a nagyvárosba költözés során milyen taktikákat (foglakozás, háztartás, térbeliség) alkalmaztak, hogy úgy gazdaságilag, mint társadalmilag sikerüljön megvetni lábukat.[320] Erre az eljárásra azért lesz szükségünk, hogy lássuk: a gyermek Mérei Ferenc a tágabb miliőn, lakókörnyezeten túl, milyen szociabilitási stratégiák révén vált azzá, aki volt. Így a tágabb (Csikágó) és a szűkebb életvilágon, miliőn (a család) keresztül igyekezünk felmérni azokat a paramétereket, melyek a gyermek- és ifjúkori identitás kiépítésében kényszerek és lehetőségek formájában mintázták önmagáról alkotott elképzeléseit.

Esztergom városa tanácsa 1836 októberében tárgyalta, s végül engedélyezte a zsidók beköltözését, s a következő év szeptemberében, elsőként, Fischer József bérelt házat a zsidók részére akkor kijelölt külvárosban.[321] A Mellinger–család történetének több generációra való részletes feltárását itt nem tartva szem előtt csak annyit jegyeznénk meg, hogy a Mellinger (Mérei) família, Mellinger Mór (Mérei Ferenc déd-

---

[319] *Budapest Lexikon*, Berza László (főszerk.), Budapest, Akadémiai, 1993, I. kötet, 311. o. Preisich Gábor adatai szerint 1900 körül, a nagyarányú építkezések folytán a VI–VII–VIII. kerület népsűrűsége jelentősen nő. Erzsébetvárosban a legmagasabb: 574,6 fő/hektár, ez az arány Józsefvárosban 546,6, Terézvárosban mindössze 361,5, míg mondjuk Budán, a II. kerületben 122,6. Lásd PREISICH Gábor, *Budapest városépítésének története: a Kiegyezéstől a Tanácsköztársaságig*, Budapest, Műszaki, 1964, 89. o.

[320] A migráció és network összefüggésére az Amerikába történő bevándorlás kapcsán lásd John BODNAR, *The Transplanted. A History of Immigrants in Urban America*, Bloomington, Indiana University Press, 1985, különösen 57. skk. o. A francia immigráció kapcsán Gérard NOIREIL, *Le Creuset français. Histoire de l'immigration (XIX–XXe siècle)*, Paris, Seuil, Points, Paris, Seuil, 1992, valamint Maurizio GRIBAUDI, *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du 20e siècle*, Paris, EHESS, 1987.

[321] Vö. ORTUTAY András, « Az esztergom–szenttamási zsidóság története a bazilika építése idején », in *Unger Mátyás emlékkönyv*, E. Kovács P., Kalmár J. és V. Molnár L. (szerk.), Budapest, k. n., 1991, 227-232. o. és ORTUTAY András, « Az esztergomi és az Esztergom vármegyei zsidóság története a kezdetektől a szabad királyi városba való befogadásig. Történeti vázlat », in *Jó, ha a dolgokat írásba foglaljuk. Tanulmányok Komárom–Esztergom megye múltjából*, Tatabánya, Kernstock Károly Művészeti Alapítvány, 2003, 95-111. o.

apja) révén 1850 és 1870 között képviseltette magát az izraelita hitközség elnökségében, melynek vezetését tőle utóbb unokaöccse Wallfisch Heinrich, később veje, Stern Márkus vette át.[322] A Magyar Zsidó Lexikon adatai is alátámasztják, hogy a Mellinger (Mérei) család az esztergomi hitközség legaktívabbjai közé tartozott, s laikus vezetőként is nemzedékeken keresztül kitartóan dolgoztak a hitközség életének fellendítéséért.[323] Mór 1841-ben esküdött meg a zsámbéki születésű, szintén izraelita Jaulusz Júliával, mely házasságból született egy évre rá, Mellinger Rezső (Mérei Ferenc nagyapja), akinek Mauthner Emíliával kötött házasságából öt gyermek született: Mérei Emil, Jenő, Géza (Mérei Ferenc édesapja), Hugó és Lujza. Rezső esetében már kézzel fogható az asszimilációs szándék, amennyiben a belügyminisztérium BM 40104–81 szám alatt nevét hivatalosan Méreire változtatta.[324] Az erről készült, s 1895-ben Szentiványi Zoltán által sajtó alá rendezett adattár bevezetője nem győzi hangsúlyozni, hogy a hozott név megváltoztatását milyen dicsőségnek tartja, s közreadását – mely ma a személyes jogok megsértésének mérőónja lenne – épp a követendő példával indokolja: „azon óhajtással bocsátom tisztelt olvasóim rendelkezésére [a kötetet], hogy ennek a hazafiúi kötelességnek a teljesítése [ti. a névmagyarosításé] minél nagyobb méreteket öltsön, de csak azon nemes intentióval: hogy *magyarok legyünk*!”[325] A név váltása, magyarosítása tehát, Szentiványi olvasatában, épp a beolvadást szolgálja. „Egy khinaitól, ki Amerikába csak azon okból vándorol, hogy ott meggazdagodva, ismét hazájába visszatérjen, természetesen senki sem várja el, hogy nevét megváltoztassa, de ha hazáját valaki végképen elhagyja, új hazáját ismeri tulajdonkép hazájának, utódjai évtizedeken át élvezik annak jótéteményeit, nézetem szerint vétkeznek, ha nevükhöz ragaszkodnak, mert bármily társadalmi állást foglalnak is el, bármily üdvös intézkedések megvalósítására is törekedj enek, *folyton bizalmatlanságot keltenek s idegennek tűnnek*”.[326]

Mint Karády Viktor és Kozma István kutatásai rámutattak, ebben az időszakban (1850 és 1893 között) a zsidó névmagyarosítók aránya 47%-ban adható meg.

[322] A Wallfisch (Valfisch) család szintén Esztergom város elitjéhez tartozott, amennyiben Valfisch Jakab virilista volt. Lásd ORTUTAY András, « Esztergomi virilisták 1895-1944 között », in *A Dunántúl településtörténete*, V. kötet, 1900–1944, 1. rész, Farkas Gábor (szerk.), Veszprém, PAB–VEAB, 1982, 134-140. o. A név lehetséges hátterére lásd SCHEIBERNÉ BERNÁTH Lívia, *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig*, Budapest, MIOK, 1981, 115. o.
[323] *Magyar Zsidó Lexikon*, Újvári Péter (szerk.), Budapest, 1929, 243-244. o.
[324] A névváltást hivatalosan közzétette: SZENTIVÁNYI Márton, *Századunk névváltoztatásai. Helyhatósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye, 1800-1893*, Budapest, Horánszky Viktor kiadása, 1895, 158. o.
[325] SZENTIVÁNYI, i. m., 22. o. (Kiemelés az eredetiben.)
[326] SZENTIVÁNYI, i. m., 2. o. (Az én kiemelésem.)

„Tehát a mozgalom [ti. a névmagyarosítási] felfutásának időszakában, a zsidóság korabeli nyers össznépi arányaihoz képest mindig több mint tízszeres túlképviseltetettséggel szerepelt a mozgalomban, illetve, ha (…) csak az allogénnek minősülő nem magyar ajkúakat vesszük alapul, körülbelül hat-hétszeres túlképviseltetettséggel".[327] Ez a statisztikai értelemben vett „túlreprezentáltság" azonban akkor válik értelmezhetővé, ha nem csak *direkt* módon az asszimiláció szándékát, inkább a (magyar) nemzethez való tartozás úgy érzelmi, mind stratégiai elvét látjuk mögötte. A korszakban történt névváltoztatások francia példájával összehasonlítva a szociológus Nicole Lapierre is arra a – máskülönben jól ismert – következtetésre jut, hogy a nevek franciásítása (*francisation*) vagy éppen magyarosítása (*magyarisation*) voltaképpen egy a hatalom részéről szorgalmazott nemzetépítési program volt, mely a kulturális homogenitás fogalmában találta meg célját; erre, némileg meglepő módon, a magyar példa épp a fentebb hivatkozott Horánszky-féle, publikált adattár, illetve annak retorikája volt.[328] Karády Viktor elemzése annyival teszi plasztikusabbá a képet, amennyiben kiemeli a névmagyarosítás „stratégiai" jellegét is: a munkavállalás, a szélesebb értelemben vett „hivatali nyomás" jelenségét, melynek értelmében elvárták, hogy az alkalmazott „jó magyar névvel" bírjon.[329]

A Mérei család vállalkozásai: Marx és Mérei – Mérei és tsa.

Az 1881-ben foganatosított névváltoztatás tehát Mérei (Mellinger) Rezső könyvelő magántisztviselő esetében egészen bizonyosan magában foglalta az idegen hangzású név magyarosításának szándékát; ennek egyik oka pedig a Budapestre való beköltözés lehetett.[330] Ennek pontos dátumát sajnos nem tudtuk rekonstruálni, annyi azonban bizonyos, hogy az évente kiadásra kerülő, s – a szűnni nem akaró migrációt is reprezentáló – évről évre látványosan vaskosabb Budapesti Czím- és Lakjegyzék lapjain először annak 1900/1901-es kiadásában tűnik fel, lakhelyül a VII. kerület,

[327] KARÁDY Viktor – KOZMA István, *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*, Budapest, Osiris, 2002, 76. o.
[328] Nicole LAPIERRE, *Changer de nom*, Paris, Gallimard, 2006, bővített, javított kiadás, 71. o.
[329] KARÁDY Viktor, « Asszimiláció és társadalmi krízis », in *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*, Budapest, Cserépfalvi, 1997, 124-125. o. Egy esettanulmány kapcsán pedig KÖVÉR György, « A tékozló Wotzasik-fiúk », *Holmi*, XII. évf. (2000) 6. sz., 701-717. o.
[330] A migráció és a névváltoztatás mint asszimilációs stratégiák közötti analógiára lásd KARÁDY Viktor, « Zsidó és nem zsidó névmagyarosítók a hosszú 19. században », in *Önazonosítás, sorsválasztás: a zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*, Budapest, Új Mandátum, 2001, különösen 140. o., ill. KARÁDY – KOZMA, i. m., 88. o.

Dob u. 82. szám alatti lakást adva meg.[331] Vegyük észre: Mérei Rezső ekkor már felnőtt gyermekekkel rendelkező 58 éves ember. A Lakjegyzék következő évi kötetében már szembetűnő változás áll be: egyöntetűen a VII. kerületi Almássy utca 6. számú bérházat jelölve meg lakhelyként feltűnik az apa 4 fiával, úgymint Mérei Rezső napidíjas (az apa), Mérei Emil, gyárvezető, Mérei Géza, fényképész, Mérei Hugó magánhivatalnok, és Mérei Jenő, bankhivatalnok.[332] A Lakjegyzék 1904–1905. évi kötete alapján detektálható a részbeni szétköltözés, az önálló háztartás alapításának mozzanata: a legidősebb fivér, Mérei Emilt immáron gyárosként jelöli meg a jegyzék, lakhelyül pedig a terézvárosi Kmety utca 18. számot. Emil a Marx Ferenc által 1900-ben alapított, eredetileg fémáruk és feszmérők gyártására specializálódott cégének társtulajdonosa lett; a cég innentől a Marx és Mérei Tudományos Műszerek Gyára (VI. kerület, Bulcsú utca 7.) nevet viselte egészen 1938-ig.[333] Mérei Emil 1943-ban kilépett a cégből, mely egyébként 1938 után az Első Magyar Repülőműszer-gyár nevet viselte. Az azonban – mint a Magyar Mérnök és Építész Egylet közlönye állítja – nem pusztán cégszöveg-módosítás, hanem annak a több évtizedes fejlesztőmunkának az elismerése a M. Kir. Iparügyi Minisztérium részéről, mely külföldön is eladhatóvá tette a vállalat optikai, finommechanikai termékeit.[334]

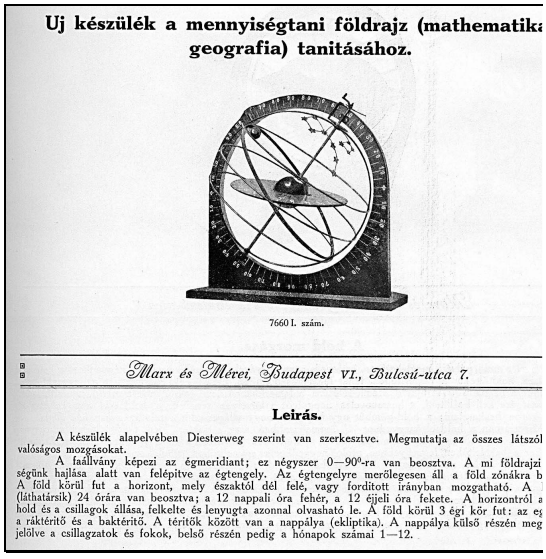

Uj készülék a mennyiségtani földrajz (mathematika geografia) tanitásához.

7660 I. szám.

Marx és Mérei, Budapest VI., Bulcsú-utca 7.

Leirás.

A készülék alapelvében Diesterweg szerint van szerkesztve. Megmutatja az összes látszól valóságos mozgásokat.

A faállvány képezi az égmeridiant; ez négyszer 0—90°-ra van beosztva. A mi földrajzi ségünk hajlása alatt van felépitve az égtengely. Az égtengelyre merőlegesen áll a föld zónákra b A föld körül fut a horizont, mely északtól dél felé, vagy forditott irányban mozgatható. A (láthatársik) 24 órára van beosztva; a 12 nappali óra fehér, a 12 éjjeli óra fekete. A horizontról a hold és a csillagok állása, felkelte és lenyugta azonnal olvasható le. A föld körül 3 égi kör fut; az eg a ráktérítő és a baktérítő. A térítők között van a nappálya (ekliptika). A nappálya külső részén meg jelölve a csillagzatok és fokok, belső részén pedig a hónapok számai 1—12.

4. ábra A Marx és Mérei gyár „planetáriuma” [335]

5. ábra A Marx és Mérei cég jelzése egy ún. lövegtávcsövön[336]

[331] *Budapesti Czím- és Lakjegyzék* (továbbiakban: BpCzL)*,* XII. évfolyam*, 1900. május – 1901. április*, Budapest, Franklin, 1900, 1252. o.
[332] BpCzL*,* XIV. évfolyam*, 1902. május – 1903. április*, Budapest, Franklin, 1902, 1357. o.
[333] BpCzL, XXIX. évf., *1928*, Budapest, Franklin, 1928, 563-564. o.
[334] « Első Magyar Repülőműszergyár », *Magyar Mérnök és Építész-egylet Közlönye*, LII. köt. (1938) 1–2., IX. o.
[335] NÁDASI András, « Modellek egyes csillagászati és földrajzi fogalmak szemléltetéséhez », *Elektronikus könyv és nevelés*, VII. évf. (2005) 2. sz., továbbá « Automatikagyártók » címszó alatt: *Magyaror-*

A háború után a cég betagozódott a Mechanikai Mérőműszerek gyárába (később Ganz Közlekedési Mérőműszergyár nevet viselte). A cég tevékenysége máskülönben meglehetősen sokrétűvé vált az idők folyamán. A villamos mérőműszerek készítését 1918-tól indították meg, 1925-ben a Légügyi Hivatal felszólítására profiljukba illesztették a repülőműszerek gyártását, majd a harmincas évek közepétől nagy erőkkel tanszerek és optikai műszerek fejlesztésére és készítésére álltak rá. Ugyanakkor a szenvedélyes amatőrfilmes Marx Tibor tervei alapján a Marx és Mérei „Marxton" fantázianév alatt olyan 16mm-es hangos vetítőgépet gyártott és forgalmazott, mely külföldön is piacra talált.[337] Az 1906-ban kiadott lakjegyzék lényegében változatlanul hagyja az eddig felvázolt körülményeket, döntő változást az 1907-es évben tapasztalhatunk. Mérei Géza fényképész és Jenő bankhivatalnok elköltözik a családtól, előbbi a Csikágóbéli Csömöri (Thököly) út 36-ba, utóbbi a terézvárosi Aradi utca 60-ba tesz szert önálló háztartásra. (A „Marx és Mérei"-nél főkönyvelői minőségben dolgozó Hugó továbbra is a Csengery utcában marad szüleivel.)[338] A következő évben azonban már az apát, Mérei Rezsőt, illetve a vele egy háztartásban élő Mérei Hugót is a Thököly út 36-ban találjuk, jóllehet Géza neve ebben az évben nem lelhető fel a jegyzékben.[339] 1909-ben Mérei Hugó (Emilhez hasonlóan, foglalkozásként műszergyárost ad meg) is önálló háztartást alapít, amennyiben az István utca 44-ben, egészen közel az Aréna úthoz bérel lakást. Az apa, Mérei Rezső továbbra is a Thököly úti lakásba van bejelentve, ám érdekes módon a fiú, Géza itt sem szerepel ezen a címen, jóllehet minden más forrás ezt a címet ismeri; hozzátehetjük ehhez, hogy Géza 1914-ben bekövetkezett haláláig nem is tűnik fel többet e címen.[340] Ugyanakkor mind az apa, mind a három fiatalabb fivér, nevezetesen Mérei Géza (üzletvezetői

---

ság a XX. században, Kollega Tarsoly István (főszerk.), IV. kötet: *Műszaki és természettudományok*, Fábry György (szerk.), Szekszárd, Babits, 1999, 294. o.

[336] A tárgyfotó forrása hálózati közlés. Lásd „Tapintható történelem. A második világháború hadtörténeti portálja: www.netlabor.hu/roncskutatas/modules/myalbum/photo.php?lid=18350 (Letöltve: 2009. február 22.)

[337] A „Marx és Mérei"-re lásd « Magyar márkák története: MMG », *Heti Világgazdaság*, 2005. március 28. és KURUTZ Márton, « Pergő képek. A magyar amatőrfilm rövid története », *Metropolis*, III. évf. (1999) 2. sz., különösen 94. o. A Marx és Mérei cégnél lezajlott munkás-érdekérvényesítésről számol be SZEGEDI Andor, « A szociáldemokrata szakszervezeti, pártifjúsági mozgalom és a KIMSZ munkájának kapcsolatáról », in *Az Országos Ifjúsági Bizottság, 1929–1942. Tanulmányok, elemzések, dokumentumok*, Bakó Ágnes és Svéd László (szerk.), Budapest, Kossuth, 1984, 34-56. o., különösen 45. o.

[338] BpCzL*,* XIX. évf.*, 1907. május –1908. április*, Budapest, Franklin, 1907, 1475. o.

[339] BpCzL*,* XX. évf.*, 1908. évre*, Budapest, Franklin, 1908, 1550. o.

[340] BpCzL*,* XXI. évf.*, 1909. évre*, Budapest, Franklin, 1909, 1616. o.

minőségében), továbbá Hugó és Jenő, marad az Almássy utcai lakásban.[341] Feltehetően 1904 végén vagy 1905 elején, a Mérei család, beleértve Gézát (fényképész), Hugót (főkönyvvezető) és Jenőt (bankhivatalnok) elköltözik az erzsébetvárosi Almássy utcából, s lakhelyül a VI. kerületi, majdnem a Podmaniczky utca sarkán lévő Csengery utca 86-ot választja, míg Emil továbbra is a Kmety utcában marad.[342]

A Marx és Mérei cég hirdetése a
***Magyar Mérnök és Építészegylet Közlönyé*-ben (1940. július 7., VII. o.)**

Mielőtt figyelmünket Mérei Géza családi viszonyaira összpontosítanánk, nem hagyhatjuk teljesen szem elől veszni testvéreinek karriertörténetét sem, melyet nem csak a jegyzékben feltüntetett foglalkozásnév, de még inkább a lakhely és ahhoz kötődő presztízs rajzol körül. Nos, az 1912-es kiadás egyetlen számottevő változása abban áll, hogy Mérei Hugó részvénytársasági igazgatói címe, illetve az ezzel járó fizetés révén elköltözik nem csak a Csikágóból, de még Pestről is, és az XI. kerületi Átlós út 20. (később Horthy Miklós út, ma: Bartók Béla út) szám alatt bérel lakást, illetve, hogy Mérei Jenő vezérigazgató ettől az évtől otthoni telefonnal (148-02) is rendelkezik.[343] E telefonszámot megőrizve Jenő a következő évben beköltözik az V. kerület, Váczi körút (ma: Bajcsy Zsilinszky út) 22. alá, Hugó pedig ugyanazon utcában költözik az 54. szám alá.[344] 1914-ben nem történik különösebb változás, mindössze az apa, Mérei Rezső hagyja el a Thököly úti lakást és költözik rövidebb időre a Király utca 15. alá.[345] A család budapesti címeinek rekonstruálásával arra próbáltunk kísérletet tenni, hogy egy Budapestre beköltöző család mobilitási (térbeli és vertikális) stratégiáit megvilágítsuk. Látható, hogy az önálló háztartás alapítása – mint ezt Mérei

[341] BpCzL, XVI. évf., *1904. május –1905. április*, Budapest, Franklin, 1904, 1415. o.
[342] BpCzL, XVII. évf., *1905. május –1906. április*, Budapest, Franklin, 1905, 1428. o.
[343] BpCzL, XXIV. évf., *1912. évre*, Budapest, Franklin, 1912, 1809-1810. o.
[344] BpCzL, XXV. évf., *1913. évre*, Budapest, Franklin, 1913, 1846. o.
[345] BpCzL, XXVI. évf., *1914. évre*, Budapest, Franklin, 1914, 1948. o.

Géza példáján hamarosan igazolni fogjuk – a házasodás volt; látható, hogy 1904-ig, dacára annak, hogy a címjegyzékben saját nevükkel, önállóan szerepelnek, közös háztartást tartanak fenn, jóllehet mindegyik önálló keresettel bír.

Ebben okként nem nagyon láthatunk mást, mint a korábban már érintett budapesti lakbérviszonyokat, mely kiugróan magas áraik miatt szinte lehetetlenné tették az önálló háztartás fenntartását, bérlését, következésképpen addig maradt együtt a család, amíg csak lehetett; s ez a házasságkötés, az új család alapításának pillanata volt. Persze az is látható, hogy – kényszerűségből – itt is vannak olyan esetek, amikor nem tud önállóan lakást bérelni az ifjú pár, így alkalmasint egy nagyobb lakásban együtt marad a nagycsalád. (Ekkoriban szintén a Csikágóban, a Péterffy Sándor utca 31-ben lakik a szintén Esztergomban, 1896-ban született unokatestvér, Mérei Rezső banktisztviselő, Mérei József és Schmidek Gizella gyermeke.)

Egy 1904. október 17-ére datált okirat szerint Mérei Géza budapesti lakos a VII. kerület elöljárósága, mint I. fokú iparhatóság előtt, 60.783 (X. 18.) számon fényképészeti iparigazolványt szerzett.[346] Az igazolvány megszerzésének közvetlen előzménye egy fényképészeti közkereseti társaság megalapítása volt 1904. szeptember 24-én, „Mérei és társa" néven.[347] Mérei Géza üzlettársa pedig nem más volt, mint a korszakban már elismert fotográfus, önálló műhellyel rendelkező, több könyvet publikáló Erdélyi Mór volt, aki több köztiszteletnek örvendő pozíciót is betöltött. Cégalapításuk után nem sokkal például a Magyar Fényképészek Országos Szövetségének alelnöke (1906-1909) volt.[348] Erdélyi feltehetően a „nevét" adta csak az üzlet megalapításához, amit hallgatólagosan az a tény is sejtet, hogy egy évvel később, 1905. október 25-én ki is lépett a cégből.[349] A továbbra is Mérei és társa néven futó, bár az egyéni cégekhez átsoroltatott vállalkozás helyileg az 1907-től lakhelyként is

[346] Budapest Főváros Levéltára (BFL), IV.1476.b Budapest Székesfőváros VII. kerületi Elöljáróságának iratai, Iparügyi és Egyesületi Nyilvántartások, 59. kötet, illetve E Iparlajstrom, 45. kötet, 230. szám.

[347] Lásd BFL VII.2.e, Budapesti Kir. Törvényszék Cégbírósági Iratok 1976/1915: Mérei és Tsa. cég; valamint BFL VII.2.e Társas cégek jegyzéke 38Bk 253. lap; továbbá BpCzL, 1905. május – 1906. április, *Törvényileg bejegyzett cégek*: „Mérei és társa, társt. Mérei Géza és Erdélyi Mór, fényképészek. A czég a társtagok által együttesen képviseltetik s olykép jegyeztetik, hogy az előírott vagy előnyomott czégszöveg alá Mérey (sic!) Géza teljes nevét, Erdélyi Mór vezetéknevét írja, VII., csömöri út 28."

[348] SZAKÁCS Margit, « Magyarországi fényképészek és fényképészműtermük, 1840–1920 », in *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1983*, Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó, 1984, 5-96. o. (Erdélyire különösen 16-17. o., Méreit a 30. lapon említi.) BARÓTI Judit, « Erdélyi Mór élete és munkássága », *Fotóművészet*, XL. évf. (1997) 5–6. sz., 82-91. o.; CS. PLANK Judit, « Fényképészműtermek Budapesten », *Budapesti Negyed*, 15. sz. (1997), 67-104. o., Erdélyire 96. skk. o.

[349] BFL VII. 2. e, 1976/1915, Budapesti Kir. Törvényszék, Cégbírósági Iratok, 1976/ 1915: Mérei és tsa. cég.

szolgáló Thököly (Csömöri) út 36-hoz néhány saroknyira, a 28. szám alá, az ún. Garay–bazárba volt bejelentve.[350] A cégalapításkor Mérei Géza (1877, Esztergom) még a Csengery utca terézvárosi részén lakott, így lakhely-változtatását nemcsak a Klein Valériával (1884, Tiszaporoszló) kötött házasság és Mérei Endre közelgő születése indokolta, de a műhelyhez közeli fekvés is. Mint fentebb láthattuk, a Csikágó mint helyszín nem igazán kedvezett a kereskedelemnek, a vendéglátó- vagy éppen a szolgáltatóiparnak, mindezt tetézte, hogy a Thököly (Csömöri) útnak e szakasza még a Csikágón belül is az egyik legalacsonyabb presztízsű rész volt. Szemben a Százház utca, mely az itt felépített bérkaszárnyájáról volt nevezetes, míg a területet a Verseny utcával lezáródó, a pesti tolvajnyelvben a nem túl előkelő Leprasziget nevet viselő rész terült el.[351]

Mérei Géza és Klein Valéria üzlete tehát a város ezen a részén helyezkedett el, s tevékenységük nagyjából igazolványképek, vagy ahogyan a korszakban nevezték, ún. „enyveshátúak" készítésére terjedt ki. Az akkori Budapesten összesen 81 fényképészműhely volt bejelentve, s ez a szám a hétköznapi igényeket kielégítő, „piaci fotográfitól" egészen Klösz György vagy Erdélyi Mór műhelyéig magában foglal minden szakmabelit.[352] Szűkebben, a Thököly úton mindössze három műhely volt, s ebből csak kettő, Erdős Sándor (1899-1923 működött a Murányi utca sarkán) és a Mérei és tsa. (1904-1929) volt hosszabb távon életképes.[353] „Szóval – tekint vissza Mérei Ferenc egy interjújában – piaci fotográfusok voltak mind a ketten. (…) A régi fotográfia az úgy ment, hogy felállították a népet, a [fényképész] egy fekete kendővel letakarta magát, és nekem a szegény gyerekkorom úgy telt el, hogy a fekete kendőből kirepült hol az anyám, hol az apám, hol mind a kettő, hol egyik se. (…) Szóval nagyon különös hely volt ez a fényképészeti laboratórium".[354] „Az emberi arc, melyet a gyorsfényképész megörökít – írja, nyilván nem véletlenül, Márai – száz éve változatlanul barátságos. Szakértők a 'műfaj rémuralmának' nevezik az ilyen tüneteket. Maga búcsú és a vásár, a gyorsfénykép kerete, időtlen műfajok".[355] Az „enyveshátú"

[350] Az átvezetés ténye megjelent a Kereskedelemügyi M. Kir. Minisztérium által kiadott *Központi Értesítő*, XXX. évf. (1905. febr. 19.) 15. számában, 1749. o.
[351] A Százház utcai bérkaszárnya, ill. a Csikágó és a telekspekuláció összefüggésére lásd GYÁNI, *Bérkaszárnya és nyomortelep*, i. m., 26-27. o.
[352] Az önálló fényképészek és segédek száma ennél jóval magasabb: Baróti adatai szerint már 1880-ban 257 önálló fotográfus volt. BARÓTI, i. m., 83. o.
[353] Lásd SZAKÁCS Margit, *Fényképészek és fényképészműtermek Magyarországon (1840–1945)*, Budapest,, Magyar Nemzeti Múzeum, 1997, 99. o.
[354] Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), *Mérei Ferenc–interjú*, fondszám nélküli sajtóanyag, 1. o.
[355] MÁRAI Sándor, « Gyorsfénykép », *Újság*, 1935. augusztus 15., 3. o. Újraközölve: *Budapesti Negyed*, 15. sz. (1997), 230-232. o.

gyorsfénykép természetesen nem műalkotás, hanem kisipari sorozatgyártás, így a fotótörténetek sajnos alig-alig tesznek említést róluk.

Az 1904-ben alapított üzlet menetét három fontos családi esemény kíséri: 1907-ben megszületik Mérei Endre, 1909-ben Mérei Ferenc[356], míg 1914-ben, 37 éves korában hirtelen meghal édesapjuk, Mérei Géza – ez utóbbi tény természetesen mind gazdaságilag, mind érzelmileg mélyen érinti a család fennmaradását: mind az anya, Klein Valéria életvezetését és családfenntartási stratégiáit, mind a fiúk, Endre és Ferenc növekedését, fejlődését. Mivel – mint fentebb láthattuk – a vállalkozás az elhalt édesapa nevén volt, így természetesen az özvegy bejelentési kötelezettséggel tartozott, s e kötelmet teljesítette is az elöljáróság és a cégbíróság felé. Az augusztus 9-én hirtelen, végrendelet hátrahagyása nélkül elhalt Mérei Géza hagyatéki ügyét csak a következő, 1915-ös év tavaszán tárgyalta és foganatosította a központi kir. Járásbíróság. Bár Mérei Géza halálának okát pontosan nem sikerült felderítenünk, de feltehetően valamilyen tüdő-rendellenesség okozta, mely tényre az utal, hogy a hagyaték szenvedő állapotának 1. pontjában szerepel egy tetemes, 4300 koronás szanatóriumi és gyógykezeltetési költség.

Mivel két kiskorú gyermeket is hátrahagyott, így a közjegyző által felvett hagyatéki jegyzőkönyv a Székesfőváros Árvaszékének jóváhagyó végzése is szükséges volt a bírósági jegyzőkönyvi kivonat felvételéhez. Ez természetszerűleg rendelkezett a hátrahagyott házastárs nevére írt vállalkozással szemben támasztott tartozásokról és az általa benyújtott követelésekről, illetve az egyenlegről. Mivel végrendelet nélkül halt meg Mérei Géza, így a törvényes öröklés szerint két, felerészben kiskorú Mérei Endre és Ferenc voltak „hivatva örökösödni”, gyámnak az édesanyát, míg egy a gyámmal fennálló esetleges érdekellentét esetére Mérei Emilt, Géza idősebb bátyját, nevezték meg a gyermekek ügygondnokául. A hagyaték özvegyi haszonélvezete özv. Mérei Gézáné Klein Valériát illeti, csakúgy, mint az árvaszéki kezelésbe adott örökségi tőke haszonélvezeti joga. A tiszta, a gyám és az ügygondnok által helyesnek elismert hagyatéki értéket így 9960,96 koronában jelölték meg, míg az egyenes ági örökösödés és az osztályos egyezség alapján a két kiskorú gyermek egyenlő arányban 12000 koronát kapott a cselekvő állapot I. tétele alatt megjelölt takarékbetéti összegből.[357]

[356] BFL XXXIII.1.a, VII. ker. születési anyakönyvek (1909), 1936. kötet, 3021. sz.: Mérei Ferenc, 1909. XI. 24.
[357] BFL VII. 2. e Budapesti Kir. Törvényszék, Cégbírósági Iratok, 1976/ 1915: Mérei és tsa. cég.

Bár nem igazán reális, mégis összehasonlításképpen érdemes megemlíteni, hogy – amint Bódy Zsombor kutatásai rámutattak – a századforduló táján, Budapesten egy magántisztviselői teljes illetmény középmezőnye évi 1200 és 2000 korona között határozható meg. [358] Gyáni Gábor egy VII. kerületi, kispolgári házassági szerződés elemzésekor szintén 10.000 koronát említ a hozomány összegéül, melyet a feleség készpénzben adott át férjének, mely azonban a házasság ideje alatt a feleség tulajdonában maradt. (Ezen felül, szintén 10.000 korona értékben kelengye, bútorok és egyéb tárgyak képezték a szerződésben foglaltakat.)[359] A Mérei Géza halála után felvett jegyzőkönyvben foglaltak szerint, Mérei Emil, az idősebb báty és ügygondnok követelésként elismerte a Klein Valéria által hozományul hozott 10.000 koronára bejelentett igényét. Az összeg azt sejteti, hogy a hozomány készpénzösszege itt is 10.000 korona volt tehát, ám egyéb ingóságok (bútorok, tárgyak) említése híján nem tudjuk megállapítani, hogy a szerződésben milyen helyet foglaltak el a kelengyéhez sorolt ingóságok.

Az örökség valós értékének hosszabb távú felméréséhez ugyanakkor érdemes ideszámítani azt, hogy a korszakban, de különösen a háború után, egyfelől jelentős árdrágulás, másfelől a világháborús kiadások miatti pénzkibocsátás miatt egyre gyorsuló infláció volt a jellemző; nem véletlen, hogy Pásztor Mihály a háború utáni éveket „a zseb és a gyomor nagy háborújának" metaforájával jellemzi.[360] A pénz elértéktelenedésére jellemző, hogy 1923-ban kibocsátották az egymillió koronás papírpénzt; ugyanakkor kettős koronarendszer állt fenn, mivel a befektetések értékállósága miatt szükség volt az ún. aranykoronára is. Végül a Népszövetségi kölcsönhöz kapcsolódóan, a szanálási törvénycsomag megvalósításának részeként, 1924-ben rögzített árfolyammal sikerült stabilizálni a korona értékét, majd az 1925. évi XXXV. tc. értelmében 1927. januárjától a korona helyett bevezették a pengőt. (1 pengő = 12 500 papírkorona, 1 aranykorona = 17 000 papírkorona, tehát kb. 1,36 pengő felelt meg 1 aranykoronának). Azt a statisztikai forrásokból kiinduló, a „polgári" és a „munkás" fogalmát a fogyasztás szerkezete felől vizsgáló Bódy Zsombor egy másik írásából megtudhatjuk, hogy 1929-ben, egy munkáscsaládban az éves egy főre jutó jövedelem

[358] Vö. BÓDY Zsombor, *Egy társadalmi osztály születése: a magántisztviselők társadalomtörténete, 1890–1938*, Budapest, L'Harmattan, 2003, 96-97. o.
[359] GYÁNI, *Hétköznapi Budapest*, i. m., 15. o.
[360] PÁSZTOR Mihály, *Budapest zsebe*, Budapest, Athenaeum, é.n. .[1924], 10. o.

573 pengő, míg egy polgári famíliában 1495 pengő volt.[361] A korabeli, az örökségben foglalt összeg automatikus átszámítása tehát láthatóan értelmetlen, ugyanakkor az árvaszéki iratok híján annak rekonstrukcióját elvégezni nem tudjuk. A családi életrajz szemszögéből annyi azonban feltételezhető, hogy az örökségből megmaradt összeg „túl sok jóra" nem predesztinálhatta a két gyermeket: Mérei Endre az Egyesült Államokba, Ferenc pedig Franciaországba vándorolt ki a nagy világválság előestéjén, vagyis az örökség feltehetően elértéktelenedett.

A fényképészműhely keresményéből élő Mérei–családot tehát – a fogalom minden ambivalenciája, nehézkessége ellenére – klasszikus kispolgári családnak tekinthetjük, amennyiben – Gyáni Gábor meghatározását követve – segéd nélkül vagy legfeljebb három segéddel dolgozó iparból éltek.[362] A segédet afféle „határkőnek" tételező L. Nagy Zsuzsa elemzése tovább finomítja e képet, amennyiben az iparos életformát nem csak a jövedelem, de a presztízs felől is meg kívánja ragadni, amennyiben e létforma anyagi lehetőségeinek és társadalmi megbecsülésének ellentmondásaira mutat rá.[363] A presztízs mibenlétét pedig a korszak populáris kultúrájának társadalmi reprezentációjában ismeri fel, s úgy fogalmaz, hogy „iparos, kereskedő 1939-ig nem jelent meg a magyar filmek 'hősei' között".[364] A népszerű kultúra normaképző és -közvetítő ereje révén, ahogy Stuart Hall fogalmaz, a könnyen fogyasztható történetekbe kódolva (*encoded*), mintegy észrevétlenül reprodukálja a domináns társadalmi értékeket.[365] Ebből a szempontból a populáris kultúra reprezentációjának vizsgálata kétségkívül adekvát, s annak legkedveltebb regisztere, médiuma ebben az időben egyre inkább a mozifilm volt. A kispolgárság körében a társadalmi mobilitás lehetséges iránya természetesen a középosztályi megélhetéssel, anyagi biztonsággal bíró, ugyanakkor polgári életvitelt folytató társadalmi csoportok voltak. Ez a törekvés a Mérei család esetében is kimutatható, amennyiben a gyermekeket nem iparos pályára, de középiskolába, sőt Mérei Ferenc esetében egyetemre küldte az édesanya. A Mérei Géza halálát követően, az özvegy, Klein Valéria által még 1929-ig működ-

[361] Vö. BÓDY Zsombor, « Polgárok és munkások 1929-ben: adalékok a fogyasztás történetéhez », *Korall*, 10. sz., 2002, 190. o.
[362] GYÁNI Gábor – KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris, 1998, 296-297. o.
[363] L. NAGY Zsuzsa, *A haszonból élő kispolgár. Kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon*, Debrecen, Multiplex Media – Debrecen UP, 1997, 29. skk. o. Lásd még RÁNKI György, « A budapesti polgárság », *Tér és Társadalom*, 1990, 3–4. sz., 57-65. o.
[364] L. NAGY, i. m., 45. o. A korszak mozgóképes populáris kultúrájára lásd még GYÁNI Gábor, *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*, Budapest, Corvina, 2006, 68-69. o.
[365] Stuart HALL, « Encoding/decoding », in *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972–1979*, London, Hutchinson, 1980, 128-138. o.

tetett Mérei és tsa. cég jövedelmi viszonyait ugyan nem ismerjük pontosan, ám színvonalában változatlan anyagi és lakáskörülményeikből, továbbá a két fiúgyermek más pályára való orientálásának határozott szándékából vélelmezhetjük, hogy mindvégig szerény anyagi viszonyok között éltek a Csikágó szélén. (1930-ban, újabb házassága miatt Klein Valéria biztosan nem lakott már a Thököly úton.) A Budapesti Kereskedelmi és Ipar Kamara szerint a segéd nélkül vagy egy-két segéddel dolgozó kisiparosok nem keresnek annyit, mint az alkalmazottat foglalkoztató üzemek segédei és munkásai. E viszonyokat az is alátámasztja, hogy az iparosok 83%-ának kereseti adóalapja kevesebb volt 1930-ban évi ezer pengőnél.[366]

Visszakanyarodva tehát a Mérei és tsa. cég működéséhez, annyit bizonyosan tudunk, hogy az apa 1914-ben bekövetkezett halála után a hátrahagyott házastárs, Klein Valéria változatlan helyszínen továbbműködtette a fényképész-műhelyt, majd 1929. június 15-i hatállyal beszüntette annak működését.[367] E tényről Klein Valéria annak rendje és módja szerint bejelentést tett a kerületi elöljáróságnál, ám a cégbíróságnál elmulasztotta e kötelességét. Erről onnan szerezhetünk tudomást, hogy hét évvel később, 1936. szeptember 28-án, a budapesti királyi törvényszék mint cégbíróság levelet intézett a magyar királyi államrendőrség budapesti főkapitányának, melyben kéri, állapítsa meg egy a helyszínre kiszálló detektív, hogy a tárgyban nevezett Mérei és tsa. cég csakugyan beszüntette-e működését. A rendőrség részéről Balogh Ferenc detektív szállt ki a Thököly út 28. számú helyszínre, ahol is megállapította, hogy özv. Mérei Gézáné fényképészeti műterme valóban megszűnt, nem működik. Ezután, mint jelentéséből kitűnik, átsétált a korábban megadott lakhelyre, a 36. szám alá, ahol is kikérdezte a szomszédokat, ám azok érvényes lakhelyét megmondani nem tudták, mindösszesen annyival jutott előbb az ügy, hogy megtudta: férje halála után egy Hegedüs Gyula nevű kereskedőhöz ment férjhez, aki nem sokkal később szintén meghalt. A nyomozó szerint ezután Klein Valéria újfent házasságot kötött, ám sem a férj kilétét, sem lakhelyet megtudakolni nem tudta.[368] Lehetetlen ma már fényt deríteni arra, hogy a szomszédok félrevezették vagy tényleg nem tudták mi történt, ám annyi bizonyos, hogy ha a detektív információit összevetjük a budapesti lakjegyzék amúgy bárki számára hozzáférhető adataival, akkor láthatjuk: Hegedüs Gyula papírkereskedő 1928-ban még bizonyosan a Thököly út 36. szám alatt la-

[366] L. NAGY, i. m., 30-31. o.
[367] BFL IV.1476.b Budapest Székesfőváros VII. kerületi Elöljáróságának iratai, Iparügyi és Egyesületi Nyilvántartások, 59. kötet, illetve E Iparlajstrom, 45. kötet, 230. szám.
[368] BFL IV.1476.b 1976/1915 400/2097 (1936. október 14.)

kott.[369] Ha Hegedüs valóban meghalt, akkor az 1929-ben, de legkésőbb 1930-ban történhetett, mert a törvényhatósági választások során a névjegyzékben ezen a címen nem szerepel, bár az is lehet, hogy egyszerűen csak elköltözött. A Thököly út 36-ban csak az ekkor 88 éves Mérei Rezső kegydíjas magántisztviselőt találjuk.[370] Minthogy tudjuk: a Mérei család 1907 óta a Thököly úti lakásban élt s ugyanott, valamivel feljebb dolgozott, így némileg különösnek tűnik, hogy néhány év elteltével senki sem emlékszik már rájuk.

A család története és Mérei Ferenc életrajza újabb fontos állomáshoz érkezik, mikor 1934-ben, 92 éves korában meghal Mérei Rezső, a nagyapa. Az idős férfi, nyilván életkoránál fogva, jóval alaposabban járt el, mint Géza fia, s végrendeletet hagyott hátra. Erre azért is különös szükség mutatkozott, mert Mérei Rezső a korábban már említett Marx és Mérei cégnek 17.040 pengő kölcsön folyósított. A végrendelet annak a megállapodásnak a fényében született tehát, hogy a vállalat ezt az összeget örököseinek fogja kifizetni. Határidőül a testamentum a halált követő 5. évet határozta meg. Gyermekei közül egyedül a cégtulajdonos Mérei Emilre hagyományozott készpénzt, mégpedig 5000 pengőt; szintén 5000 pengőt hagyott Mérei Gyula György és István unokáira, míg Mérei Ferencre „csak" 2000 pengőt örökített. Pál unokájának öröksége pedig egy briliáns nyakkendőtűben és egy bundában öltött testet. A végrendelet megemlíti Ferenc testvérét – ahogyan a végrendelet fogalmaz: „szeretett unokámat" – Endrét, aki ekkor már az Egyesült Államokban volt, aki korábban kikért 3000 pengőt, így a hagyatékból tovább „mi sem illeti". „Isten veletek kedves gyermekeim és unokáim, gondoljatok rám szeretettel, amint én is szeretettel gondoltam reátok a halál órájában".[371]

Mérei Ferenc tanulmányai: iskolai piac és asszimilációs stratégiák

Mérei Ferenc 1915-ban vált iskolakötelessé, s elemi iskolai tanulmányait három, a Csikágóban lévő elemiben végezte: A Versenytéri elemi iskolában (VII., Aréna út 16.), az Aréna úti elemi iskolában (Aréna út 25.) és a kitűnő végbizonyítványt kiállí-

[369] BpCzL, XXIX. évf., *1928-as évre*, Budapest, Franklin, 1928, 297. o.
[370] *A Budapesti Székesfővárosi Törvényhatósági választók 1930. évi végleges jegyzéke*, VII. választókerület 130. szavazókör (1930).
[371] BFL VII.12.e Budapesti Központi Királyi Járásbíróság iratai: kihirdetett végrendeletek, V. I. 7946/934, Mérei Rezső (autográf kézírás). A testamentum 1933. november 20-án íródott, kihirdetésre pedig 1934. november 2-án került.

tó a Hernád utca 3-ban (Hernád utcai elemi fiúiskola).[372] Egy interjúban iskolái váltogatásának okául azt mondja: „háború volt és én négy év alatt négy [valójában: három – K. H. Zs.] iskolában jártam az elemit (…), mert helyezték át az iskolát a kórház miatt. Háború, kórház, berendezés, iskola-áthelyezés, így összefüggött a három, és engem állandóan áthelyeztek más iskolákba. De untam az iskolát, nem szerettem, érdektelen volt, nem mondott nekem érdekes dolgot. Én többet tudtam a világról".[373] Vajon mit akarhat azzal mondani Mérei, hogy ő *többet* tudott az iskolai oktatás formális tartalmánál? Hogyan értékelhetjük e megnyilatkozást? Az utókor visszamenőleges „mindentudása" ez, vagy az állítás mélyszerkezetében rejlenek számunkra megfontolandó részletek?

Mielőtt arra az összetett kérdéskörre kitérnénk, meg kell jegyeznünk, hogy az életrajzi térben, az iskolákat illetően azonban sajátos ambivalenciára figyelhetünk fel. Egyfelől, az utókor szemszögéből nézve közismert, hogy Mérei Ferenc pszichológusként, főként pályakezdésekor, módfelett sokat foglalkozott gyermeklélektannal, majd pedagógusként, politikusként az alapfokú oktatás tartalmi megújításával. Ebből a perspektívából nézve különösen beszédes az a tény, hogy az interjúk többségében nem beszél sem gyermekkoráról, sem elemi vagy középiskolai tanulmányairól. Egyik utolsó, Rádai Eszternek adott interjújában meglehetősen indulatos formában fejezi ki, hogy nem kíván erről beszélni. Bár módszertanilag kifejezetten fontosnak tartjuk, hogy az élettörténet szerzői intencióját ne erőszakoljuk meg, ne írjuk felül az utókor sémáival, hanem lehetőség szerint igyekezzünk rekonstruálni az életrajzi tér belső logikáját, ugyanakkor, ha komolyan vesszük az elhallgatott vagy ki nem fejtett, ún. „önidegen elemek" súlyát, úgy a szűkös források ellenére mégis ki kell térnünk iskolai curriculumára. Ez azért is fontos, mert – szándékosan figyelmen kívül hagyva most azt, hogy ez számára jó vagy rossz élmény volt – ezáltal tudásszociológiai értelemben fontos belátásokat tehetünk világának, képzeletének és tudásának szerkezetére, összetételére.

Amennyire a források engedik, rálátást kaphatunk arra, hogy mi a formális oktatás és az informális szocializáció szerepe, súlya annak a kulturális tőkének a képződésében, amelyet egy személy élete során helyzetekben felhasznál, „befektet."

[372] BpCzL, XXVII. évf., *1916-os évre*, Budapest, Franklin, 1916, „Elemi iskolák, VII. kerület", 486-487. o. Az elemi iskolai végbizonyítvány minősítését első középiskolája, az Eötvös József Reáliskola első osztályos anyakönyve őrizte meg számunkra. BFL VIII.32 Budapest Székesfőváros IV. kerületi községi Eötvös József Reáliskola, 73. kötet, Osztálynév-könyvek, 1919-20, 1/c osztály, 27. sorsz. Mérei Ferenc.

[373] PIL, *Mérei Ferenc–interjú*, fondszám nélküli sajtóanyag, 2. o.

Leszögezhetjük: az iskolával szemben egyértelmű gyűlöletet táplált Mérei Ferenc, mely érzés esetében kettős elutasításból táplálkozott. Egyfelől az érzelmeiben rideg, ám módszerében erőszakos „férfivilág" iszonyata: „férfiak tanítottak és a férfiak ütöttek-vertek. Olyan pofonokat és olyan veréseket kaptam tanítóktól és tanároktól egészen 18 éves koromig (…), ami ma elképzelhetetlen".[374] Másfelől pedig az iskolai formális oktatás merevsége, szürkesége, egyhangúsága taszította. Az elemi iskolás nevelés módozatait, személyzetét és módszereit is vizsgáló Horváth J. András az erőszak használatával kapcsolatban úgy fogalmaz: „a tanulókkal szemben foganatosítható fegyelmi eszköztár az 'intés', a 'megpirongatás', a 'kiállítás', a 'nyilvános dorgálás', valamint a 'tanteremben marasztás' lehetőségeit biztosította a nevelő számára. A gyermekekkel való rendelkezés természetjogi elvéből fakadóan az iskolaszéki intézkedést megelőzően továbbá természetesen még a szülők értesítése, 'mint végső hivatkozási lehetőség' is rendelkezésre állt".[375] Ilyen mennyiségű és intenzitású erőszak tehát hivatalosan biztosan nem tartozott már a korszakban az elfogadott nevelési elvek közé, ám mint Horváth hivatkozott tanulmánya is megjegyzi, ez nem zárja ki az erőszak alkalmazásának lehetőségét; az általa bemutatott iskolaszéki ügyek épp ezekre a konfliktusokra világítanak rá. Mérei továbbá azt is elmeséli ebben az interjúban, hogy édesapja halála után édesanyja mellett a rokonok nevelték, elsősorban is a velük egy háztartásban élő nagyapa, aki 5 éves kora körül megtanította őt olvasni. Ekkor kezdődött az ún. olvasási korszaka, mely a korszak népszerű irodalmától Verne Gyuláig és a magyar remekírók sorozat maradéktalan elolvasásig terjedt. Ez az időszak, állítása szerint, körülbelül 13 éves koráig tartott; erre következett a kalandozás időszaka, mely magában foglalta a szülői háztól való távolodást, mind fizikai (a Körút világa válik elsődleges célponttá), mind érzelmi tekintetben. Ez volt a „rosszgyerek-korszak", a menekülés. Elszökni otthonról, félrevezetni a szülőket (édesanyját és mostohaapját, Hegedüs Gyulát) talált jeggyel utazni a villamoson, későn járni haza, stb.

Az elemi iskolák elvégzése után, az 1919–20-as tanévtől kezdve, édesanyja a székesfővárosi, IV. kerületi községi Eötvös József Reáliskola (IV., Reáltanoda u. 7.) 1/c osztályába íratta. Mielőtt elsiklanánk ezen egyszerű megállapítás felett, érdemes

[374] PIL, *Mérei Ferenc–interjú*, fondszám nélküli sajtóanyag, 2. o.
[375] HORVÁTH J. András, « A fővárosi önkormányzat közoktatás-politikája, 1873–1890 », in *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*, Kövér György (szerk.), Budapest, Századvég, 2006, 631. o. Lásd még PUKÁNSZKY Béla, « A testi fenyíték témája a 19. századi magyar neveléstankönyvekben », *Századvég*, 23. évf. (2002) 1. sz., 121-138. o.

eltűnődnünk azon, vajon miért éppen ebbe az iskolába íratta özv. Mérei Gézáné kisebbik gyermekét? Ha a városi tér, a hely fontosságát, összefüggését eleddig hangsúlyosan tárgyaltuk, úgy arra is ki kell térnünk, hogy mi motiválhatta az anyát, hogy gyermekét egy a lakhelytől relatíve messze fekvő (2600 méter) oktatási intézménybe írassa, mikor – az oktatási piacot szemlélve – a közelben egy sor hasonló intézmény létezett.[376] Miért nem a Madách Imre Gimnáziumba (VII., Barcsay utca 7. – 1600 méter), a Kölcsey Ferenc Gimnázium (VI., Munkácsy u. 26. – 2200 méter) vagy a Budapesti Izr. hitközség alapítványi reálgimnáziumába (VII. ker., Abonyi u. 7-9. – 400 méter), esetleg a Zrínyi Miklós Gimnázium (VIII., Tavaszmező u. 17. – 2600 méter), alkalmasint a Vörösmarty Mihály főreáliskola (VIII., Horánszky u. 11. – 2300 méter) íratta fiát az özvegy, miért épp ezt a reáliskolát választotta? Megközelítése ugyan nem volt problémás, hiszen otthonról nyílegyenesen kellett a Thököly, majd a Rákóczi úton haladnia a tízéves Méreinek, majd az Astoriánál a Magyar utcába kanyarodva elérni a Reáltanoda utcát; ez az út, ha gyalog tette meg, körülbelül 35-40 percet vehetett igénybe. Mivel sem az anyának, sem fiának semmilyen erre való utalását nem leltük fel, így feltételezéseket fogalmazhatunk meg mindössze.

A távolságot mint döntő tényezőt kiiktathatjuk: jóval közelebb is voltak más középiskolák; ha ez lett volna a legfontosabb motiváció, nyilván nem a belvárosi reált választja az özvegy. Az Abonyi utca pedig azért zárható ki, mert egyfelől nem kapott vallásos neveltetést Mérei Ferenc, másfelől pedig a fentebb bemutatott asszimilációs stratégiájukkal tökéletesen ellentétes logikájú lett volna a „zsidó gimnáziumba" íratni a gyermeket. Ellenben fontos, sőt talán döntő szempontként mutatkozhat, hogy *nem* humán típusú gimnáziumban, hanem a sokkal gyakorlatiasabb, természet- és műszaki tudományokra, valamint – szemben a gimnáziumi görög–latinnal – élő nyelvekre (német és francia) specializálódott intézményben akarta fiát taníttatni. Ennek a nevelés szempontjából stratégiai döntésnek a meghozatalában megítélésünk szerint szerepe lehetett az ügygondnoknak kijelölt, gyártulajdonos Mérei Emilnek is, s jól tükröződik benne az a szemlélet, mely az általános műveltséggel szemben a szakszerű képzésre és a pragmatikus, gyakorlatias nevelésre helyezi a hangsúlyt. A belvárosi reáliskola kiválasztásában ugyanakkor szempontot játszhatott annak elis-

[376] Tér és iskoláztatás összefüggésére BOLGÁR Dániel, « A tér viszonyai mint emberek kapcsolatai, avagy értelmezési kísérletek egy kisvárosi gimnázium térbeliségére, 1938–1948 », in *Zsombékok*, i. m., 785-835. o. Ugyanakkor itt a Bolgár által kimutatott, az iskoláztatás és a térbeli emberi kapcsolatok összefüggése nem fedezhető fel, amennyiben – mint látni fogjuk – a gyakori, szinte két évenkénti iskolaváltás miatt Mérei iskolatársai szinte kivétel nélkül újak voltak.

mertsége, presztízse is, de még térbeli elhelyezkedése is, mely a társadalmi egyenlőtlenséget és a mobilitás igényét még a belváros felé való közeledéssel is kifejezni óhajtja.

Az 1854-ben alapított „belvárosi reál", ahogy köznapian nevezték, mint az osztrák Organisations–Entwurf nyomán létrehozott első magyar nyelvű reáliskola, jó tanári karral rendelkező, patinás intézmény volt ebben az időszakban is. Alapításakor hatosztályos képzést hoztak létre, majd Trefort Ágoston 1875-ben kiadott tanterve nyolcosztályosra fejlesztette a reáliskolát; ekkor a főreáltanoda nevet a főreáliskola váltotta fel, Eötvös József nevét pedig 1921-től viseli az intézmény. A némiképp „elaggott", görög–latinos humánképzésre[377] és a műveltség humanista fogalmára építő humángimnázium adta lehetőségeket szélesítendő, a specializáció hívószava alatt, az 1924. évi XI. törvény a gimnázium és a reáliskola mellé új középfokú oktatási típust iktat be, az ún. reálgimnáziumot.[378] A három oktatási intézménytípus közül tehát kettő a reálirányt volt hivatva képviselni, ám míg a reáliskola a természettudományi, a mennyiségtani ismeretek és a modern nyelvek beható tanítása révén a 20. századi gondolkodásvilág mellett kötelezte el magát, addig a reálgimnázium – ahogy nem minden elfogultságtól mentesen írja az Eötvös igazgatója, dr. Erődi Kálmán – „csak jelöli az idevezető utat".[379] Ezalatt feltehetően arra utal az amúgy a földrajztankönyvek írásáról ismert pedagógus, hogy a felsoroltak közül a reáliskola a leginkább gyakorlatias jellegű oktatási intézmény.

Az iskolai anyakönyvek tanúsága szerint a tízéves Mérei Ferenc rossz, pontosabban fogalmazva „elégséges tanuló" volt. Év végi bizonyítványának minősítése sosem volt jobb elégségesnél, a második és a negyedik végén pedig (először német

---

[377] A nyelvekkel kapcsolatos oktatáspolitikai elképzelésekre lásd NAGY Péter Tibor, « Oktatáspolitika és nyelv », in *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon*, Budapest, Új Mandátum, 2002, 84-106. o.

[378] Lásd NAGY Péter Tibor, « 1924 és a középiskola », in *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok*, i. m., 132-150. o.
MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla, *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*, Budapest, Osiris, 2000, 372. o. A „sima" gimnázium elvben megtartotta az V. osztálytól kötelező görög nyelvet, ám a három ismertetett típuson túl – a görög és a latin oktatásának függvényében – összesen öt típusról beszélhetünk. A tv. 16§-a továbbá arról is rendelkezett, hogy a reáliskolai érettségi bizonyítvány főiskolába rendes hallgatóként való belépésre jogosít. A nagy háború előtti iskolatípusok áttekintéséhez lásd SASFI Csaba, « Iskolák és diákok középszinten az I. világháború előtti Magyarországon », in *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*, Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.), Budapest, Korall, 2008, 508-526. o.

[379] DR. ERŐDI Kálmán, « Bevezetés », in *A hetvenöt éves Eötvös József Reáliskola évkönyve, 1855–1930*, dr. Erődi Kálmán és dr. Bodnár Gyula (szerk.), Budapest, k. n. [Szfőv. Háziny.], 1931, 18. o. Az iskola korai történetére lásd KEMÉNY Xavér Ferenc, *A budapesti IV. ker. közs. Főreáliskola története, 1954–1896*, Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1897.

nyelvből, majd francia nyelvből) megbukott, ismétlő vizsgára kötelezték, melyet mindkét ízben sikeresen letett. (Németből jóra, franciából elégségesre javította érdemjegyét.) Ám az 1919-20-as tanév meglehetősen rosszul indult, s ez nem könnyítette meg az ifjú Mérei helyzetét: a háborús évekhez képest a tanítás ugyan rendben elindult, ám a fűtési szezon kezdetén – fűtőanyag híján – szénszünetet kellett kiadni. Január „hó 20-tól kezdve minden osztály naponta összejön 1-1 órára, hogy a tanárok legalább az önszorgalomból való otthoni tanítást irányíthassák valamiképpen. Március 1-jétől a VII-VIII. osztályban már rendes tanítás folyik, a többi osztályban csak a hét két napján. Az egész intézetben csak március 20-val kezdődik el a rendes mindennapi tanítás. A tanévből tehát majdnem négy hónap elveszett".[380] Az ilyen körülmények között elkezdett, az otthoni, önszorgalomból elvégzett munkára építő középiskola nem igazán nyerte meg tehát az akkor tíz éves Mérei tetszését. A második év sem volt szerencsésebb: ekkor 2 hónapos járványszünetet rendeltek el az Eötvösben; a rendes tanítás az 1920-21-es tanévben is csak márciusban kezdődött el.[381]

Ezek a gyermekfejjel nyilván kedvelt, ugyanakkor kényszerű, s pedagógiai szempontból módfelett szerencsétlen szünetek részben magyarázatot adhatnak arra nézve, hogy miért indult ilyen rosszul Mérei középiskolai pályája. Édesanyja, aki az első két évben egyedül nevelte két gyermekét s közben a fényképész-üzletet is tovább működtette, a kényszerű iskolai szünetek idején nyilvánvalóan nem tudott egyik gyermekével sem foglalkozni. A helyzet 1921 körül rendeződik, amikor az özvegy feleségül megy Hegedüs Gyula papírkereskedőhöz. A harmadik, 1921-22-es, rendes tanév első félévi, de még év végi eredményei pozitív változást mutatnak Mérei Ferencnél (ebben talán az akkor frissen, rendes tanárrá kinevezett, magyar-német szakos Flóri Miklós osztályfőnöknek is vannak érdemei), ám a következő, negyedik osztálybeli jegyei újfent visszaesést mutatnak. A háború és a Kommün utáni újrakezdést tovább nehezítette a tanulók megnövekedett létszáma: 1919-ben, amikor Mérei Ferencet édesanyja beíratja a belvárosi reálba, az iskolának 20 osztályban 961 tanulója volt. A sima két párhuzamos osztály („a" és „b") melletti „c" osztályok beindításával az intézmény végleg kinőtte a Reáltanoda utcai épületet: „a tanárok a szünetek-

[380] DR. BODNÁR Gyula, « Az utolsó huszonöt év története. IV. A restauráció évei », in *A hetvenöt éves Eötvös József Reáliskola évkönyve, 1855–1930*, i. m., 87. o.
[381] DR. BODNÁR, i. m., 89. o. Ez „a két tanév nemcsak iskolánk, hanem talán egész hazánk legszerencsétlenebb két éve", jegyzi meg Kopp Lajos igazgató bevezetője. Lásd még *A Budapesti IV. kerületi Községi Főreáliskola értesítője, 1918/1919 és 1919/1920*, Dr. Kopp Lajos (szerk.), Budapest, k. n., 1920, 3. o. Vö. 10. o.: az „elégséges rendű" I. C. osztályos Mérei Ferenc tanuló.

ben ide-oda szaladgáltak a Czukor-utcai polgári iskolába és vissza".[382] Bodnár leírásában ezek az évek az iskola „összeomlásának" pillanatai voltak: a túlterhelt tanárok rövidített tanévekben egyre nagyobb osztályokat tanítottak, s Kopp Lajos igazgató – engedve az iskolafenntartó főváros szándékának – nyugalomba vonulása előtti egyik utolsó döntéseként, 1923-24-es tanévtől a „c" osztályokat – melybe többek között Mérei Ferenc is járt – megszüntette. (Az intézmény 1935-ig működött tovább reáliskolaként, ezt követően, a világháború végig nyolc osztályos gimnáziummá alakult. Itt tanított matematikát és fizikát 1938 után Alexits György is, akivel Mérei 1945 után a kommunista oktatáspolitika formálásban együtt fog dolgozni.[383])

Az interjúból származó fordulatot, ti., hogy ez a rosszgyerek-korszaka volt némiképp alátámaszthatja, hogy második osztályos korát követően feltűnően *megugrik* a hiányzások száma. Míg elsősként szinte egyetlen órát sem mulasztott, másodiktól ez az egész évre vetítve 95 óra volt, harmadikban 84, negyedikben pedig 26 igazolt mellett 19 igazolatlan hiányzás is feltűnik az osztályanyakönyvben. Ezzel egyidejűleg magaviseleti minősítése többnyire a tűrhető kategóriát érte el. Látható ugyanakkor egy sajátos hullámzás teljesítményében, mely nem csak egyik évről a másikra, de a félévi és az év végi jegy radikális különbözőségében érthető tetten. Mérei Ferenc reáliskolai tanulmányai során egyetlen egyszer kapott „jeles" osztályzatot, azt is vallástanból a 3. év végén, ugyanakkor a következő év első félévében már csak elégségest tudott szerezni. Összességében véve is a harmadik év sikerült legjobban számára az Eötvösben; szemben azzal, hogy jegyei túlnyomórészt elégségesek voltak, harmadik osztályos tanulmányai során 4 db „jó" és 1 db „jeles" osztályzatot is szerzett.[384] Nem tudjuk pontosan rekonstruálni, hogy épp az 1923-24-es tanévtől Mérei édesanyja és nevelőapja, Hegedüs Gyula miért döntöttek másik iskola mellett, ám nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a gyengébb tanulmányi előmenetel mellett éppen a „c" osztályok megszüntetése volt az új intézmény keresésé-

[382] DR. BODNÁR, i. m., 92. o. Innen válik érthetővé, hogy a Lélektani naplóban miért emlegeti Mérei gyakran a Czukor utcát, mely a lakásuktól amúgy eléggé messze esett. Lásd MÉREI Ferenc, « Implikált tudás az álomban (1962. április–október) », in *Lélektani napló*, Forgács Péter (szerk.), Budapest, Osiris, 1998, 215. o. (145. álom). Lásd még *A Budapesti IV. kerületi Községi Főreáliskola értesítője, 1920/21*, Dr. Kopp Lajos (szerk.), Budapest, k. n., 1921, 3. o. Érdekes, hogy ez az értesítő már nem közli a C-osztályok eredményeit, holott az iskolai anyakönyvek tanúsága szerint, azok csak az 1923/24-es tanévtől szűnnek meg. Ugyanakkor az 1921/22-es tanévről kiadott értesítő közli a még meglévő C-osztályok eredményeit is. (III. C.: Mérei Ferenc – egs.)

[383] SOLYMÁR János, « A Budapesti V. kerületi Eötvös József Gimnázium története », in *A 125 éves Eötvös József Gimnázium emlékkönyve*, Habuda Miklósné (szerk.), Budapest, k. n., é. n. [1979], 55. o., ill. 86-89. o.

[384] BFL VIII.32 Budapest Székesfőváros IV. kerületi községi Eötvös József Reáliskola, Osztálynévkönyvek, 73-76. kötet.

nek legnyomósabb indoka. A megszüntetés ugyanis nem jelentette azt, hogy az ebbe az osztályba járó gyermeket egyszerűen kitették. Több ok is felsorolható: feltehetően az iskola a tanulmányi eredmény alapján is nivellált, mert Mérei egyes volt osztálytársait például átsorolták az „a” vagy „b” osztályba.

A kényszerű új iskolaválasztás, mely sem emberi, sem pedagógiai szempontból nem tekinthető szerencsésnek, ismét egy gyakorlatias profilú helyre, a lakhelyhez igen közel eső Baross Gábor (korábbi nevén VII. kerületi állami) Felsőkereskedelmi Iskolára esett (Thököly út 48.), ahol is 1923 és 1925 között az I-II. évfolyamot végezte. Ez a kereskedelmi szakképzettséget kívánó közgazdasági pályára felkészítő, ám deklarált céljaiban műveltséget is nyújtani kívánó szakiskola-típus rövid idő alatt viszonylag sok változáson ment keresztül, előbb három osztályos volt a képzés, majd 1918 után érettségit adó, négyosztályossá vált, ám tanterve rövid idő alatt, 1927-ig, három ízben is megváltozott.[385]

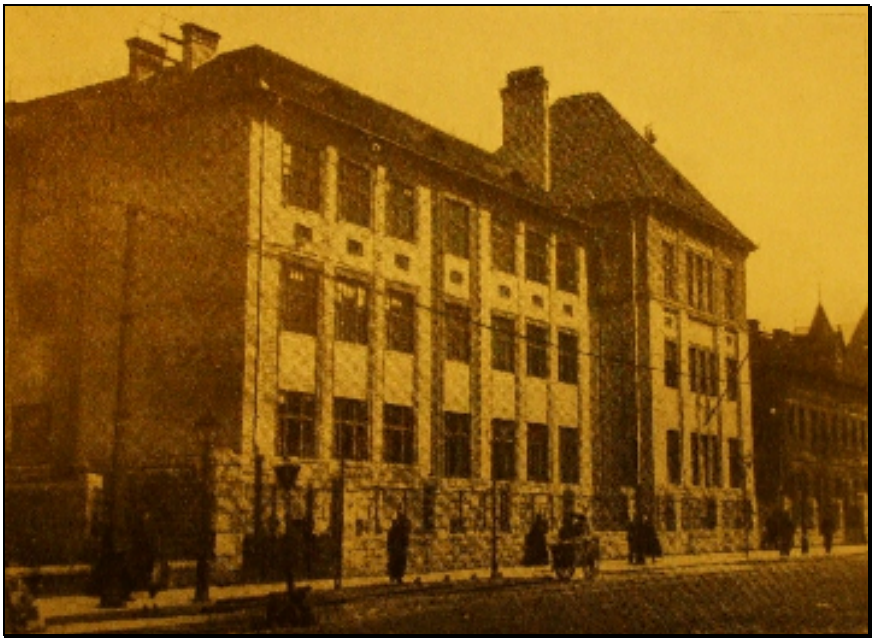

A VII. kerületi állami gyakorló felsőkereskedelmi iskola, Thököly út 48.
(Forrás: Schack Béla – Vincze Frigyes, A kereskedelmi oktatásügy fejlődése és mai állapota Magyarországon, Budapest, Franklin, 1930.)

[385] Lásd *Magyar Pedagógiai Lexikon*, Finánczy Ernő és Kornis Gyula közreműködésével szerk. Kemény Ferenc, Budapest, Révai, 1934, II. kötet, 46. o., valamint SCHACK Béla – VINCZE Frigyes, *A kereskedelmi oktatásügy fejlődése és mai állapota Magyarországon : a külföldi kereskedelmi oktatásügy vázlatával*, Budapest, Franklin, 1930, 290. skk. o. és 331-332. Budapesten összesen kilenc fiú és hat női felsőkereskedelmi iskola működött ebben az időszakban, míg vidéken 22 fiú és 13 női. Lásd még SASFI, i. m., 516-517. o.

Iskolai előmenetele érdemben nem sokat változott, talán a történelemből és testgyakorlásból megszerzett „jeles", illetve a német levelezésből elért „jó" osztályzat emelkedik ki az 1923/24-es tanévből, ám 1924/25-re mindenből ront: csupa elégséges a bizonyítvány, egyedül a történelem „jó" osztályzata emelkedik ki.[386] A III. és IV. osztályos tanulmányainak helyet adó Budapest székesfővárosi VII. ker. községi Kertész utca 30. sz. alatti négy évfolyamú fiú felsőkereskedelmi (1929-től II. Rákóczi Ferenc nevét viselő) az iskolai anyakönyvek tanúsága szerint valamivel kedvezőbb volt Mérei számára. Itt is a humán tárgyak iránti affinitása mutatkozik meg, s nem csak történelemből szerez a többi közül kiemelkedő osztályzatot, de magyarból is („jeles" és „jó").

Az oktatási piac szempontjából az iskola mind a térbeli elhelyezkedés (gyalog kb. 25 perc a lakástól), mind a fentebb vázolt, pragmatikus szempontokat preferáló családi iskoláztatási logikába illeszkedik. Ugyanakkor az első szempont a gyakorlatban kevésbé volt fontos, mint az Eötvös vagy Baross esetében, mivel Mérei a Rákócziban már *magántanulóként* vett csak részt az oktatásban, ugyanakkor nem is hunyhatunk szemet a térbeliség dimenziója felett, tudniillik a Középiskolai és Polgári Iskolai Rendtartás értelmében a magántanuló csak a lakhelyén, illetőleg az ahhoz legközelebb eső oktatási egységbe jelentkezhetett. A magántanuló státuszára és a magánvizsga – vagy ahogy a korban nevezték, „magánvizsgálat" – intézményére az 1921. XXX. tc. végrehajtási rendelete adott lehetőséget, s lényegében ez a rendszeres, napi iskolalátogatást magánvizsgálattal váltja ki. A magánvizsgálat azonban kizárólag olyan magántanulót ismert, amely „a gyakorlati életben való elfoglaltsága" (vagy előrehaladott életkora miatt) az iskolát nem tudja látogatni. A garancia itt az volt, hogy a magánvizsgálati státusszal rendelkező tanuló elvben dolgozik, s ez a praxis helyettesíti a felsőkereskedelmi gyakorlati szaktárgyait. (Lehetséges, hogy Mérei ekkor édesanyja üzletében segédkezik, erről azonban semmi bizonyosat nem tudunk.) Vagyis ez a státusz a középiskolában a tanév kezdetén, decemberben és a tanév végén leteendő vizsgát jelentett, Mérei esetében azonban csak a félévi és az év végi vizsgára terjedt ki.[387] Mivel a közoktatás alapelve Magyarországon (is) a nyilvános oktatás volt, így értelemszerűen a magántanulói előmenetelre engedélyt kellett

[386] BFL VIII.142 Budapesti VII. kerületi M. Kir. Állami Felsőkereskedelmi Iskola, anyakönyv 1923/24. I. b.
[387] *Magyar Pedagógiai Lexikon*, i. m., II. kötet, 256-257. o.

kérni, melyet a tantestület véleménye alapján az igazgató adhatott meg.[388] Dacára tanulmányi eredményeinek, ezt a lehetőséget – feltehetően családi (szociális) körülményei miatt – Mérei esetében valamennyi intézmény megadta. Az özvegy édesanya így csökkentett tandíjat fizetett, bár igaz, hogy elvben a magánvizsgálatokért külön kellett fizetni, míg például az érettségi díja kétszerese volt a rendes tanulók által fizetetteknek.[389]

Ebben az időszakban, vagyis Mérei 16-17 éves korában már kezd kirajzolódni, körvonalazódni szellemi érdeklődése, amennyiben – szemben a korábbi általánosan rossz, elégséges előmenetellel – magyar nyelv és irodalomból, történelemből és francia nyelvből kap jeles, jó és jeles osztályzatot az évvégén, szintúgy jelesre teljesít a mennyiségtan és politikai számtan című tárgyból. Ugyanakkor a felsőkereskedelmire jellemző szaktárgyakból (áruismeret, jogi és közgazdasági ismeretek) mindkét tanévben újfent csak elégségest nyújt.[390] A felsőkereskedelmi iskolában érettségit szerzettek pályaválasztási, foglalkozási megoszlása már a korszakban gondokat vetett fel. A „felsőkereskedelmi iskolák abiturienseinek[391] – írja Schack és Vincze – több mint fele (52%) a legsajátabb értelemben vett kereskedelmi pályán: árukereskedésben, pénzintézetekben, biztosító-hivatalokban keresi a kenyerét. (…) De valószínű, hogy azoknak az abiturienseknek a nagy része, akik a közlekedésnél, a közigazgatásban és a mezőgazdaságban működnek (további 24,1%) szintén a kereskedelmi szakokban való jártasságának köszönheti alkalmazását”.[392] A felsőkereskedelmi iskolák nyújtotta szakképzés, érvelnek tovább a szerzők saját iskolájukat védendő, talán csak annál a 11%-nál vész kárba, amelyik egészen más pályát választott: ezek egyike volt Mérei Ferenc is.

A két itt eltöltött év egyik legfontosabb hozadéka talán nem is az oktatásra vonatkoztatható; jóval beszédesebb az a tény, hogy az iskolában ismeretséget köt a

[388] Az 1927-ben – 1895 után először megújuló – életbe lépő új Rendtartás 9. §-a elvben megtiltotta, hogy olyanok is bekerüljenek a felsőkereskedelmi iskolába, akik javítással (pótvizsgával) végezték tanulmányaikat (SCHACK – VINCZE, i. m., 304. o.), de Mérei esetében ez már nem volt mérvadó, mivel ekkorra épp elvégezte azt.

[389] Lásd *A Felső kereskedelmi iskolai rendtartás és a rendkívüli tantárgyak szabályzatának módosításai és kiegészítései*, II. rész: *A tanítástery és az érettségi vizsgálati szabályzat*, kiadta a Felső Kereskedelmi Iskolák Kir. Főigazgatósága, Budapest, 1935, 23. o. Egy 1930-as adat szerint a felsőkereskedelmi iskolákban: az I. fokozatban 18 pengő beíratási és 72 pengő évi tandíj volt megszabva, míg a II. fokozatban 36 pengő és 144 pengő, vagyis épp a duplája volt befizetendő. SCHACK – VINCZE, i. m., 350. o.

[390] BFL VIII.116, Budapest székesfővárosi VII. ker. községi Kertész utcai II. Rákóczi Ferenc négyévfolyamú fiú felsőkereskedelmi iskola, 19. kötet.

[391] Az „abituriens” olyan tanulót jelent, aki valamely iskolának utolsó vizsgáját is letette, tehát vagy az érettségit, vagy bármely más záróvizsgát.

[392] SCHACK – VINCZE, i. m., 335. o.

nála két évvel felett járó Fried (Ember) Sándorral és Kassowitz Félixszel, akik később a párizsi emigrációja indulásakor fontos szerepet töltenek be az életében[393], vagyis iskolai miliő megalapozza, előkészíti azt a *szocio-kulturális hálózatot*, melyből a fiatal Mérei ugyancsak sokat profitál. A felsőkereskedelmiben 1927. május–júniusában szerzett érettségije lényegesen nem tér el az évközi, eddigi eredményeitől: magyar 1 (jeles), történelem 2 (jó), jogi ismeretek 3 (elégséges), közgazdasági ismeretek 3 (elégséges), földrajz 3 (elégséges), áruismeret 2 (jó) és végül kereskedelmi számtan 3 (elégséges).[394] Céljával egyező módon, a felső kereskedelmi iskola – szemben a gimnáziumi vagy a reáliskolai képzéssel – a szakképesítésre összpontosította pedagógiai küldetését, s jóllehet érettségi bizonyítványt adott, az csak *egyes* egyetemek és főiskolák szakirányú fakultásaira adott belépőt.[395] Források híján nem tudjuk biztonsággal igazolni, de valószínűsíthető, hogy az akkor 18 éves Mérei Ferenc fejében már körvonalazódtak a folytatással kapcsolatos tervek, hiszen édesanyját meggyőzte, hogy a felsőkereskedelmiben tett érettségijét egészítse ki egy rendes, gimnáziumival, mely valóban belépőt ad az akkor feltehetően már kiszemelt egyetemi bölcsészkarra. Mint a következő fejezetben részletesen kifejtendő lesz, ez a család által kijelölt, kisgyermekkori iskolaválasztással szembemenő döntés egyéb szempontok mellett talán éppen annak a másodlagos szocializációnak köszönhető, melyet nem az iskola, hanem a Kassák avantgárdján és a baloldali eszméken szocializálódott kortárscsoport nyújtott számára. Megerősödött, sőt döntővé vált a humán (irodalmi, történelmi) témák szeretete, s ezzel eltávolodott a családi, gyakorlatias oktatásra összpontosító szemlélettől. Ennek értelmében, lényegében túlkorosként Mérei beiratkozik az 1927/1928-as tanévre a szintén közel eső, VIII. kerületi Zrínyi Miklós reálgimnáziumba (Tavaszmező u. 17.), ahol is a tanévet megint rosszabbul, a vallástant kivéve (2) elégséges rendűen teljesíti, s az 1928. május 5-én teljesített különbözeti vizsgát követően érettségire bocsátották.[396] A végbizonyítványt a tankerületi kir. főigazgató 1804/1928 és 3018/1928. számú engedélye alapján, ahogyan fentebb is említettük, szintén magánúton szerezte meg, s ezt követően érettségi vizsgálatra bocsátották. Az 1928. június havában megtartott érettségi elég lehangoló eredményt hozott, amennyiben a magyar írásbeli („jó”), a történelem szóbeli („jó”), a természettan

[393] Vö. BAJOMI LÁZÁR Endre, « Mérei–Mák », *Kritika*, 1986/ 11. sz., 22. o.
[394] BFL VIII.116, Budapest székesfővárosi VII. ker. községi Kertész utcai II. Rákóczi Ferenc négyévfolyamú fiú felső kereskedelmi iskola, 69. kötet.
[395] Vö. Lásd MÉSZÁROS – NÉMETH – PUKÁNSZKY Béla, i. m., 374. o.
[396] BFL VIII.48, budapesti m. kir. állami Zrínyi Miklós reálgimnázium VIII. b. osztálya, 601. kötet.

szóbeli („jó”) és a hit- és erkölcstan eredményén kívül csupa „elégségest” szerzett Mérei Ferenc. Ám a legrosszabb az volt, hogy latinból megbukott, s így nem minősítethették „érett”-nek: „Nem érett. A latin nyelvből és irodalomból az 1928. évi szeptember hóban a bp. VII. ker. áll. Szt. István reálgimnáziumban tartandó javítóvizsgálatra utasíttatik”.[397] A Szent István Gimnázium iratanyagában azonban nem találtunk adatot a pótvizsga letételére, mely valószínűsíti, hogy Mérei el sem ment a pótvizsgára.[398] E feltevést az is nyomatékosítja és valószerűbbé teszi, hogy egy a párizsi Magyar Királyi Legátus által hiteles fordításban kiadmányozott francia nyelvű, 1928. szeptember 29-re datált bizonyítvány-másolat sem tünteti fel gimnáziumi érettségijét, s helyette a Zrínyiből kapott végbizonyítványt tünteti fel legmagasabb iskolai végzettségének.[399] Szeptember végén tehát már Párizsban volt. De ne szaladjunk ennyire előre!

A Csikágó kognitív térképe Mérei Ferenc szemével

A következőkben azt szeretnénk megvizsgálni, hogy – az oktatás súlytalannak tűnő világát ellensúlyozandó – a városi táj, illetve egyes helyek hogyan jelennek meg Mérei képzeletében, álommunkájában, s ebből – akár az előfordulások mennyiségéből, akár a konkrét helyszínekből – arra igyekszünk visszamenőlegesen következtetni, hogy a tér, a hely mennyiben formálhatta gyermekkori tapasztalatvilágát. Menynyiben tűnnek fontosnak, jelentéstelinek általában a leírt városi tájak és különösen az egyes helyek önéletrajzi szempontból. Erre remek forrásként adódik Mérei Ferenc *Lélektani napló*ja, melyet a térbeliség, a várossal kapcsolatos álmok szempontjából eleddig még nem igazán vizsgáltak, jóllehet tanulságoktól nem mentes megközelítést kapunk.[400] Ezzel nem az a célunk – mint ahogyan a Napló egyik lapján Mérei maga

[397] BFL VIII.48 budapesti Magyar Királyi Áll. Zrínyi Miklós Reálgimnázium iratai 601. köt. Anyakönyv 1927-28. VIII. b.
[398] BFL VIII.25.b Budapesti VII. ker. m. kir. áll. Szent István Reálgimnázium, Érettségi kimutatás 1921-1931. Mérei Ferenc nem található az 1928. szeptemberében és 1928. decemberében a Szent István Reálgimnáziumban „javító érettségi vizsgálatot” tett személyek között.
[399] *Certificat du gymnase, traduction officielle du hongrois*, *Légation Royale de Hongrie en France*, Párizs, 1929. szeptember 28. Magándokumentáció, Mérei Anna tulajdonában.
[400] Vö. VIRÁG Teréz, « Mérei Ferenc Lélektani naplójának elemzése: a gondolkodási folyamatok és a manifeszt álomszöveg értelmezése », *Magyar Pszichológiai Szemle*, XLIV. köt. (1987–1988) 1. sz., 56-82. o. Meg kell jegyeznünk, hogy a pszichológusnő is felfigyelt Mérei álommunkájának topográfiai jellegzetességeire, ám azokat eloldotta térbeli és az élettörténetben betöltött referenciáiktól, s – megítélésünk szerint – némileg önkényesen értelmezte azokat. Csak egy példát említve: a Dózsa György útról, melyet ráadásul abban az időben, mikor Mérei ott lakott, Aréna útnak neveztek, minden különösebb magyarázat, indoklás nélkül Dózsa György személyére, és a forradalmiság eszmekörére asszociált. (77. o.)

is megemlíti – mint Heinrich Mann Ronda tanár úr című műve hősének, aki Homérosz kötőszavainak számlálásának (!) szenteli, nyilván értelmetlenül, életét. Megítélésünk szerint az álomrepertoár topográfiája a kezünkbe adhat egy olyan kronotoposzt, a tér–idő vonatkozás egy olyan skáláját, melyet aztán a valóságos térképre vetítve egy ún. kognitív térképet ad ki, mely a tér/hely és az önazonosság formálásának összefüggéséről ad hírt.[401] A kognitív térkép fogalma tehát „nem egyetlen, a fejünkben lévő, a fizikai teret térképszerűen leképező kép [szemben a mentális térképpel], hanem a térhez kapcsolódó komplex mentális reprezentáció".[402] Amíg a mentális térkép alatt egy a vizsgált személy által rajzolt térképet értünk, addig a Mérei Ferenc álomtopográfiája jobban megfelel a kognitív térkép komplex fogalmának, amennyiben térben és időben, referenciában és szituáltságban számtalan jelentésréteg rakódik egymásra. E rétegek, jelentések pedig abban lesznek segítségünkre, hogy indirekt módon rámutassanak arra, hogy térbeli értelemben mennyire sajátította el, tette magáévá (*appropriation*) Mérei gyermek- és ifjúkora helyeit.[403] Elemzése során ezt bontja ki a szemléletes és a manifeszt tartalom elválasztásával, ennek lehetséges referenciáival és a tudatalatti által létrehozott implikált tudás konceptusával. A helyzetet némiképp bonyolítja, hogy a *Lélektani napló* igen speciális körülmények között keletkezett: 1960-ban Mérei Ferenc agyérgörcsöt kapott a börtönben, s az önmegtartás, illetve az öngyógyítás eszközéül „használta" az álmok rögzítését s azok elemzését.

A létrehozott álomrepertoár ugyanis a szereplőkön (család, barátság, szerelem, munkaviszony), időpontokon, jellemző mozzanatokon túl ugyanis nagyon jellegzetesek és jelentésteliek a helyszínek is. Olyan színterekre gondolunk, melyek a puszta helyhatározói funkción túl (például: „a Marx téren álldogáltunk"), az álom manifeszt részében képszerűen köthető Mérei egyik vagy másik élettörténeti helyszínéhez. Azt vélelmezzük, hogy mivel az emlékezet és a tér a nyugati gondolkodási hagyományban Cicero és Quintilianus óta összetartozónak tekintendő, így az önélet-

[401] Lásd Kevin LYNCH, *The Image of the City*, Cambridge, MIT Press, 1960, 1-13. o.; Romain THOMAS, *Modèle de mémoire et de carte cognitive spatiales : application à la navigation du piéton en environnement urbain*, PhD-értekezés, 2005.

[402] MESTER Tibor, « Mentális térképezés », in *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*, Kovács Éva (szerk.), Budapest, Néprajzi Múzeum – PTE KMT, 2007, 300. o., a betoldás tőlem. Lásd még MESTER Tibor, « Pécsi városlakók mentális térképei », in *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*, N. Kovács Tímea, Böhm Gábor, Mester Tibor (szerk), Budapest, Kijárat, 2005, 67-83. o. és WILHELM Gábor, « Kognitív térképek és városreprezentáció », in *Terek és szövegek*, i. m., 29-46. o.

[403] Vö. Marie-Linne FELONNEAU, « Les étudiants et leur territoire. La cartographie cognitive comme instrument de mesure de l'approporiation spatiale », *Revue française de sociologie*, XXXV. kötet (1994), 533-559. o.

rajzi emlékezet manifeszt álomtartalma kirajzol egy életrajzi topográfiát azokról a városi helyekről, melyet Mérei, akarva-akaratlanul is, fontosnak érzékelt. Persze könnyen e megközelítés ellen vethető volna, hogy az álomtartalom térképzete és a valóságos térbeliség között nincs igazolható összefüggés: az előbbi a képzelet, pontosabban az álommunka terméke, míg utóbbi egy létező, fizikai tér. Álláspontunkat megkönnyítendő, Mérei maga is tesz ilyesfajta különbségtételt: a 156. számú álom értelmezése során ugyanis az Abonyi utca kapcsán világosan szétválasztja a valóságos és az álom-Abonyi utcát, mely csak az analógia kapcsán került az álomba, vagy az álom szemléletes részében az imaginárius „nagy lakás" toposzát.[404] Ám a mű további térhez kapcsolódó példái nagyon is referenciálisak, és körülrajzolják az önéletrajzi emlékezet többszintű világát; ebből itt most csak a gyermekkora és a Csikágóra vonatkozó tartalmakat emelem ki. Amennyiben a tér szubjektív tapasztalata is legitim vizsgálódási szint a város kutatásában, mivel rámutat arra a *viszonyra*, melyet az egyén az őt körülvevő világgal érzelmi színezettől sem mentesen fenntart, ahogyan a fejezet élén állítottuk, úgy lehetségesnek tűnhet egy önéletrajzi topográfia felállítása; ezt jelentősen megkönnyíti az a tény, hogy a szerző maga is elismeri e megközelítés fontosságát, létjogosultságát.

„A színhelyek csoportosítása – írja Mérei – nem okoz problémát. A felismerhető, illetve tudott helyszínek 83%-a Budapest térképén helyezkedik el, és néhány szűkebb körzetben sűrűsödik. Az egyes körzetek életrajzi szempontból is félreérthetetlenül elkülönülnek. Budapestről szóló álomtérképen mintegy 350 előfordulást jelöltem meg, s ez mind néhány szűk környékre és néhány utcára korlátozódik. Ha modellszerűen elkészíteném, felépítve az álomban megjelent házakat, utcarészleteket, tereket, Budapest *sivatag lenne hét oázissal*. Tökéletesen kiépítve pompázna a Thököly út környéke a Stefánia úttól a Keleti pu-ig, onnan üres terep a Körútig, amely jórészt kiépítve szelne át egy sivatagot, a Szent István körút környékének oázisáig; sűrű pontok jeleznék utolsó otthonom szűk környékét, valamint jelenlegi sorsom színhelyét, s végül egy-egy kicsi kör a Belváros centrumát és a Gyermeklélektani Intézet tenyérnyi környékét".[405] Mérei fontosnak tartja ehhez hozzátenni, hogy ezek a helyek, „tereprészletek" élesen leválnak, elhatárolódnak környezetüktől, nincsenek átfolyások, másképpen fogalmazva az ismert és az ismeretlen közötti határ

[404] MÉREI Ferenc, « Implikált tudás az álomban (1962. április–október) », i. m., 284-286. o. és 288-289. o. (Az én kiemelésem.)
[405] MÉREI, « Implikált tudás az álomban », i. m., 318-319. o. (Az én kiemelésem.)

reflektált. Némi háttértudás segítségével a hét helyszín könnyen azonosítható: a gyermekkori Csikágó egy része, plusz a Városliget Stefániáig érő része. A „belváros" több kronotopikus emléket is magában foglal: a Belváros a középiskola helyszíne, hiszen Mérei az Eötvös József községi Főreáliskolában (IV., Reáltanoda u. 7.) végezte középfokú tanulmányait. (Kognitív térképén Mérei a Gellérthegyet is a Belváros világához kapcsolja, amennyiben az iskola után többnyire odamentek társaival.[406]) Ide sorolható ugyanakkor a Lipótváros két helyszíne: a Nádor utcai bérlemény, de főleg a Klotild (ma: Stollár Béla) utcai lakás. „Utolsó otthonom szűk környéke" a Pasaréti út 36-ot jelenti, míg a sorsom jelenlegi helyszíne természetesen a börtönt jelenti. Ezt utóbbi helyszín emfatikus megjelenése a prizonizálódás egyértelmű jele.

Méreit önanalízise során mindvégig izgatta az a fentebb már érintett módszertani buktató, hogy az álommunkában megjelent helyek mennyiben fejeznek ki valós, referenciális viszonyt. A valóságosság sarkkövéül végül az előfordulási gyakoriságok konstanciáját jelölte meg: „a fontos színhelyek a három egymást követő évben (az álom-feljegyzések három sorozatában) meglepően egyforma gyakorisággal fordulnak el".[407] A nyomatékosítás végett talán nem árt újfent hangsúlyozni: a budapesti helyszínek a teljes álomtopográfia 83%-t teszik ki; e felismerés beláttatja Méreivel: ez a város élete első számú helyszíne, s továbbiakban a párizsi emigrációt, a háború és a munkaszolgálat időszakát, továbbá az utazásokat „csak kirándulásnak" nevezi. A budapesti helyszínek előfordulási gyakoriságát tekintve messze vezet a gyermekkor (85 említés). Sajnos az álomrepertoárt illetően a *Lélektani napló* publikált szövege távolról sem teljes, s még csak nem is tükrözi az itt közölt arányokat. Ugyanakkor, ha csak a mintavétel erejéig is, de valamelyest visszaadja a gyermekkor helyekhez kötődő térképzeteit: a Városligeti tó, a Thököly út, a Dózsa György út sarka, a Csikágó néhány utcáját (Hernád, Murányi, Cserhát), az Abonyi utca vidékét (150., 156., 276., 306. és 332. álom). A gyermekkor kronotoposzát követi a Rákóczi tértől a Marx térig terjedő Körút szubjektív világa 46 előfordulással, valamint a Szent István körút környéke 55 említéssel. Érdekes továbbá, hogy Mérei sohasem használja a Csikágó kifejezést, amely azt sejteti, hogy a gyermekkor emlékét el kívánja oldani a névhez kötődő konnotációktól. További jellegzetesség, hogy a Csikágó számára kizárólag a Thököly út hossztengelyét jelenti, szülei bérelt lakásától (Thököly út 36.) fényképészműhelyükig (28. szám). Innen terjed a térhez kapcsolódó elképzelése a Keleti pálya-

[406] MÉREI, « Implikált tudás az álomban », i. m., 355. o. 113. jegyzet.
[407] MÉREI, « Implikált tudás az álomban », i. m., 324. o.

udvarig, illetve a Városliget Stefániáig terjedő részére, illetve az Abonyi utca környékére. A tér tapasztalatának vizsgálatakor különös súllyal vetül fel az a tény, hogy magáról a lakásról, ahol született, és ahol felnevelkedett, egyetlen szót sem szól. Nem tudunk meg semmit sem nagyságáról, sem berendezéséről, sem a lakás belső miliőjéről. Módszertanilag ismert az az eljárás, mely a szubjektív források vizsgálatakor még az elmondottnál is nagyobb hangsúlyt fektet a hallgatásra. Ez az eljárás nem feltétlenül a szándékos elferdítést vagy az elhallgatást vélelmezi ezáltal, mint inkább érzelmi, indulati, de lényegét tekintve nem reflektált szelekciót: a gyermekkori lakás belső világa ezek szerint nem jelentésteli Mérei számára. Nincs olyan tárgy, szoba, sarok, ablak, vagy tágabban a házban olyan zug, lépcsőforduló vagy bármilyen más – Prieur-i értelemben vett – „hely", melynek érzelmi, indulati alátámasztottsága folytán fenn kellett volna maradni az emlékezet identitás-rostáján. Olybá tűnik, hogy Mérei személyes emlékezetében is érvényesül a fentebb idézett Móriczi mondandó: az ember, ha Csikágóban kilép a házából, már „jobb, mint otthon".

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a kognitív térkép fogalma segítségünkre annak a folyamatnak a feltárásában, ahogyan álommunkája során az élettörténeti eseményeket jelentésekkel tölti meg. Azt tapasztalhatjuk, hogy az egyes helyekhez sajátos és rögzített jelentések kötődnek (gyermekkor, kalandozás, otthon, stb.) a város szövetén belül; e helyek reprodukciója, előhívása, jelentésekkel való ellátása pedig akarva-akaratlanul rögzíti, állandósítja a helyhez (*lieu*) kapcsolódóan az emlékezet és a gyermekkori „én" összekapcsolódását. „Múltunkban – fogalmazza meg következtetéseit Mérei –, emlékeinknek van bizonyos konstans rendje; az emlékcsoportoknak bizonyos állandó értéke a lelki életben, amely a hangulati, indulati és helyzeti oszcillálás mellett is konstans, és valóságos helyzetünket, valóságos kötődéseinket tükrözi vissza. A gyermekkor, a kalandozás és az otthon három élesen kirajzolt színhelye ilyen konstans csoportja az emlékeknek. Támpontok, amelyek segítségével eligazodok a múltamban, emlékeimben".[408] Fontos megemlítenünk, hogy – mint az előző fejezetben utaltunk már rá – Mérei Ferenc önazonosságának kidolgozásában nagy hangsúlyt fektet arra a széles értelemben vett érzelmi hálózatra, mely személyes kötődéseit kifejezi. A gyermek- és kamaszkorában szereplő személyekkel kapcsolatban azonban azt az első látásra meglepő kijelentést teszi, hogy az álommunka valóságfunkciója révén feltárt kapcsolati hálójából a gyermekkorától a tizen-

[408] MÉREI, « Implikált tudás az álomban », i. m., 324. o.

hat éves koráig terjedő időszakból, a közeli családtagokat nem számítva, alig-alig tűnik fel szereplő.[409] Ez az életrajzíró számára azt sugallja, hogy a gyermekkort illetően, a szűk családot nem számítva, a személyiség elsősorban *helyekhez* viszonyult, és *nem személyekhez* tapadt (ez az V. fejezetben, a Fáskör gyermektársadalmának elemzésénél még fontos lesz), míg az életében fontos személyek (barátok, szerelmek, család, stb.) feltűnése a tizenhatodik életév után, vagyis az ifjúkori idenitásválságra adott válaszokban fogalmazódik meg. A formális oktatás elsődleges szocializációs funkciója tehát kisebb szerepet kap, a lényeges, meghatározó tudások és ismeretek forrásvidéke a másodlagos szocializáció: az avantgárd és a baloldali mozgalmak *közösségi élménye*.

[409] MÉREI, « Implikált tudás az álomban », i. m., 369. o., 181. jegyzet

IV. FEJEZET

AVANTGÁRD ÉS KOMMUNIZMUS

Esztétika, életmód, politika mint informális szocializáció: Budapest és Párizs

És azért hulltok ki majd mind az emlékezet rostáján
s kimaradtok az egymásbafogózó kezek acélgyürüjéből,
mint ahogy kimaradtunk mi a ti szavatokból,
fületekből és szemetekből,
amik ezerszer hallják-látják:

mert elfelejtettétek az embert
s ezerfájdalmú zokogását.

Justus Pál: Ítélkezés némely költőkön (1928)

Az avantgárd: a habitus formálódása és a „vad" gondolat

Ha végigtekintünk a Mérei Ferenc által írt, önéletrajzi jellegű visszaemlékezéseken vagy feltérképezzük az általa adott interjúk világát, akkor szembetűnő lesz – mint ahogyan az előző fejezetben is szóltunk róla – az (elemi, középfokú) iskola *hiánya*. Nem az intézményé természetesen, de a tanároké, a hatásoké, az élményeké. E hiátus annál is inkább meglepő, merthogy Mérei kutatói pályájának különösen első szakaszában rendkívül intenzíven foglalkozott mind lélektani, mind pedagógiai szempontból a gyermek és az iskola összefüggésrendszerével. Amennyiben az életrajzi és szakmai szintet kívánjuk összekapcsolni, úgy egyfajta elaborációnak is tekinthető mindez; az iskola unalma és erőszakos szigora olyan mértékben taszította a gyermek és ifjú Mérei Ferencet, hogy gyermekközpontú iskolai reformok egész során munkálkodott.[410] Van azonban élet-művének egy másik, inkább implicit szála, mely leg-

[410] Párizsban, az egyik Wallon-szemináriumon, 1933-ban azt fejtegette, hogy „a gyermek magatartását, viselkedését kizárólag a társadalmi környezet dönti el. (…) Én (…) az enciklopédisták nyomán fehér lapnak képzeltem a gyereket, amelyre a társadalom írja föl mondandóit". GYŐRI György, « Küz-

inkább öregkori, szintetizáló igényű írásaiból körvonalazódik: ez pedig a széles értelemben vett avantgárd és a baloldali *közösségiség* reá tett hatása. Ha ezt az élményt szakmai útjára próbáljuk vonatkoztatni, úgy azt találjuk, hogy az avantgárd számára kevésbé volt radikális esztétika, mint inkább *viselkedési modell*. Nem elsősorban az érintette meg e mozgalomból, hogy mondjuk a verstant a sutba kell vágni, hogy a figurális ábrázolás helyett a geometrikus–konstruktivista a követendő, hanem az, hogy *a priori* semmilyen szabályt, normát önként nem fogadjon el az ember – csakis tapasztalat útján. Honnan ez az éthosz? Miből táplálkozhatott e magatartásforma a századelő modernizmusában?

A század eleji alkotó értelmiséggel kapcsolatban fogalmaz úgy Hanák Péter, hogy „a nagy kulturális erjedésben Budapesten is hangot kapott a közösségből és a közéletből kihulló egyén szecessziós életérzése: a menekülés a silány és a fenyegető valóság elől, a sehova sem tartozás keserve".[411] Jóllehet az idézett fejtegetésben Hanák inkább a dzsentrifikálódott, lesüllyedt kisnemesség ideáltipikus hangulatához köti mindezt (melynek szerinte Krúdy és Gulácsy a megjelenítője), ugyanakkor aligha vitatható, hogy mindebben nem az életérzés társadalmi helyzete, mint inkább – ahogyan a szerző maga is utal rá – a formálódó modernizmusban a kulturális azonosságok, viszonyítási pontok keresése a döntő elem.[412] Idesorolja a nyelvi, főként a *Nyugat* kapcsán az irodalmi nyelvek, megnyilatkozási formák meg- és újraalkotásának igényét, Bartók és Kodály[413] apropóján a népi gyökerekig visszamenő zenei identitás- és motívumkeresést Vajda Lajosnál vagy a Munka népdalkörben is megtalálható voltak,[414] s egyik tanulmányában ide sorolja Mary Gluck – részben szintén Hanák nyomán – a művészi identitás és a művészi szerep *keresésének* történetét. Nem túlzottan meglepő módon ennek kulcsfiguráját gyakorlatilag mindenki – Lukács Györgytől Balázs Bélán át Szerb Antalig – Ady Endében találja meg.[415]

---

delem a lélektannal és a világgal. Beszélgetés Mérei Ferenccel », *Kortárs*, XXI. évf. (1977) 4. sz., 629-644., itt: 630. o.

[411] HANÁK Péter, « A Kert és a Műhely. Reflexiók a századforduló bécsi és budapesti kultúrájáról », in *A Kert és a Műhely*, Budapest, Gondolat, 1988, 165. o.

[412] Moderntiás és modernizmus szétválasztására lásd GYÁNI Gábor, « Modernitás, modernizmus, identitásválság: a fin-de-siècle Budapest », *Aetas*, XIX. évf. (2004) 1. sz., 131-144. o.

[413] Bővebben Mary GLUCK, « The Intellectual and Cultural Background of Bartók's Work », in *Bartók and Kodály Revisited*, György Ránki (ed.), Budapest, Akadémiai, 1987, 9-23. o.

[414] Lásd K. HORVÁTH Zsolt, « Szubkultúrák forrásvidékén. Népi kultúra, munkáskultúra és baloldali közösségiség Vajda Lajos életműve körül », *Fordulat. Társadalomelméleti folyóirat*, 2009/4. sz., 46-64. o. KÁRPÁTI Béla, « Bartók és Kassák », *Ezredvég*, XVI. évf. (2006) 12. sz., 83-95. o., bár alapjában nem oldja fel azt a kitűzött dilemmát, hogy Kassák Bartók-tisztelete ellenére miért utálta a népzenét.

[415] LUKÁCS György, « Ady Endre » (1909), in *Magyar irodalom – magyar kultúra*, Budapest, Magvető, 1970. BALÁZS Béla, « Ady Endre mitológiája », *Huszadik Század*, 1919, 6. sz., 104-107. o. (E

Az amerikai történésznő azonban Ady korai recepciójából kiemeli a primitivizmus fogalmát, s ezt részben az avantgárd szemléletéhez köti, mely a „primitívben", a „törzsiben" egyrészt a modern művész képét, másfelől a kortárs társadalom komplex kritikáját fedezi fel. Mint megjegyzi, „ugyanakkor a primitivizmus kevésbé esztétikai stílus, mint inkább a modern társadalomban élő avantgárd művész szerepéről és funkciójával kapcsolatos allegória. A radikális esztétikai identitás és a primitív közötti kapcsolat első látásra paradoxnak tűnhet. Hasznos lehet azonban felidéznünk azt, hogy az európai kulturális képzeletben a primitívnek mindig központi szerepe volt. (…) Különböző formákban, de az irodalmi primitív az európai kultúra »egzotikus másik«-át jelenítette meg, fantáziák megtestesülését az ártatlanságról, egyszerűségről, kalandról, szexuális elégedettségről, vagy eltérő »természetes« értékekét, olyanokét, melyek kívül rekedtek a modernitás mesterséges keretein, s melyekkel meg lehetett határozni és tesztelni annak határait. (…) A primitív tehát egyre inkább »természetes« arisztokratának ábrázoltatik, akit ösztönös szépérzéke egyfajta esztétikai szakértővé avatott a modern társadalomban".[416]

Ezt a beállítódást hagyományosan Charles Baudelaire *A modern élet festője* című esszéjéig szokás visszavezetni, melyben új definícióját adja a szónak, amennyiben a modernizmusban a művészi gyakorlat eloldódik az esztétikán túli elvektől, úgy ez a kezdetét jelenti annak, hogy tiszta művészetnek és a tiszta irodalomnak autonóm helye legyen a modern társadalomban.[417] Ebben az autonómiának a kiterjesztett gondolata a fontos és lényeges, miszerint az ember aktívan formálja, alakíthatja saját jelenét s benne önmagát; vagyis ez a megváltoztató attitűd *a korra és magára a szubjektumra* egyaránt igaz. A „Mi a felvilágosodás?" című szövegében Michel Foucault maga is elemzi ezt a szöveghelyet, s a dandyzmus kapcsán úgy fogalmaz, hogy „a modernség Baudelaire számára nem egyszerűen a jelenhez való viszony egy formáját jelenti, hanem egyben olyan viszonyt, amit önmagunk számára kell létrehoznunk. A modernség tudatosan vállalt attitűdje megkerülhetetlenül kötődik az aszkétizmushoz.

---

szám valamennyi írása Adyval foglalkozik, köztük Jászi Oszkár, Földessy Gyula, Csécsy Imre, Pikler Gyula és mások írásai.) SZERB Antal, « Az Ady-mítosz és a Drang nach Westen » (1939), in *Mindig lesznek sárkányok. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák*, Papp Csaba (szerk.), Budapest, Magvető, 2002, II. kötet, 436-440. o.

[416] Mary GLUCK, « The Modernist as a Primitive: The Cultural Role of Endre Ady in Fin-de-Siècle Hungary », *Austrian History Yearbook*, no. 33 (2002), 149-162. o.; Mary GLUCK, « Interpreting Primitivism, Mass Culture and Modernism: The Making of Wilhelm Worringer's *Abstraction and Empathy* », *New German Critique*, no. 80 (2000), 149-169. o. Lásd még Marianna TORGOVNICK, *Gone Primitive: Savage Intellectuals, Modern Lives*, Chicago, University of Chicago Press, 1990.

[417] Charles BAUDELAIRE, « A modern élet festője » (1863), Csorba Géza ford., in *Charles Baudelaire válogatott művészeti írásai*, Csorba Géza (szerk.), Budapest, Képzőművészeti Alap, 1964, 129-163. o.

Modernnek lenni nem annyit tesz, hogy úgy fogadjuk el magunkat, ahogyan a múló percek sodrában vagyunk, hanem önmagunkat bonyolult és nehéz munkafolyamat (*élaboration*) tárgyának kell tekintenünk".[418] Ezt mind Baudelaire, mind Foucault elsőrendűen *esztétikai* feladatnak tekintik, s az esztétikai mint jelző itt a beavatkozás, a megformálás az emberi érzékiségre vonatkoztatott.[419]

Különös, hogy azok a kultúratörténeti vizsgálatok, melyeket fentebb idéztem, minden esetben Ady Endrében fedezték fel a modernség kulcsfiguráját, s tudomásom szerint – talán Forgács Éva és Kálmán C. György kivételével – sosem kapcsolták össze ezt a művészi szerepet, sőt *kulturális modellt* Kassák Lajos komplex, mind szerzői, mind életrajzi személyével, művészetszervezői, sőt törzsfőnöki szerepeivel.[420] Lehet, hogy ez utóbbi hatás valamivel későbbi is, és nem is olyan általános, kulturális érvényű, ám mégis jelentőséggel bír az avantgárd szubkultúrában, sőt talán azon túl is. (Bár meg kell jegyeznünk, hogy az „élvhajhász" Adyval szembeállított „aszkéta" Kassák sztereotípiája azért nem ismeretlen.)

Amennyiben Mérei Ferenc publikált, írásos életművét tanulmányozzuk, könnyen lehet, fel sem fedeznénk, sem személyiségében, sem műveiben a fentebb röviden elemzett attitűdöt, melyet számára Ady és Kassák egyaránt közvetített. E baudelaire-i beállítódást visszatekintésében így fogalmazza meg: „az én szubkultúrámban nem szokás leborulni, még Baudelaire, Kafka vagy Bakunyin előtt sem, pedig ők igazán leborulásra késztetik a gondolkodó halandót. A Rossz az avantgárd-világ üzenetét hordozza: »ne az ősöktől tanuld, hanem magad csináld az életet, és a megélt életedből csinálj művészetet«. Ne mintát kövess, bármilyen szép és vonzó is a modell, „Segui di tuo corso e lascia dir le genti". Danténak ez a szépséges gondolata azt jelenti: „kövesd a magad útját, hadd beszéljenek az emberek". (...) Nagyjából ötszáz év múlva Marx Károly ismert német magántanár *A Tőke* című több kötetes röpiratának mottójául használta ezt az idézetet. Az én szubkultúrámnak is ez lenne a

[418] Michel FOUCAULT, « Qu'est-ce que les Lumières? », in *Dits et écrits*, Paris, Gallimard, 1994, IV. kötet, 564. o.
[419] Vö. SUTYÁK Tibor, *Michel Foucault gondolkodása*, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2007, 170. o.
[420] Vö. FORGÁCS Éva, « A kultúra senkiföldjén. Avantgárd a magyar kultúrában », in *Második nyilvánosság. XX. századi magyar művészet*, Jolsvai Júlia (szerk.), Budapest, Enciklopédia, 2002, 10-65. o. és KÁLMÁN C. György, *Élharcok és arcélek. Korai magyar avantgárd költészet és kánon*, Budapest, Balassi, 2008, 21. o.: „Nem annyira a szűk értelemben vett irodalom lett az ő terepe (vagyis nem annyira a szövegek), hanem az intézmények létrehozása és működtetésük új formája volt egyedülálló". És hozzátehetnénk még, hogy a *stílusban* mint célzatos kommunikációban megragadható viselkedési modell, mely ez esetben a gimnasztyorkában, a fekete, gallér nélküli ún. orosz ingben testesült meg; ez mint látni fogjuk, Méreire is nagyon hatott.

mottója, ha valaki azt kérné, hogy mottót írjak ehhez az egységhez. Most pedig visszamegyek Kassákhoz, akitől örök kedvet kaptam az *önmagamból táplálkozó avantgárdhoz*".[421]

Ady közvetett szerepe természetesen nem elhanyagolható itt sem, mégis Kassák közvetlen hatására érdemes összpontosítanunk, mivel vele Méreinek nemcsak olvasói, de személyes is kapcsolata volt. „Nemcsak a szót tanultam tőle, a jelenséget is. Orosz ingben jártam, mert akkor az avantgárd elsősorban szovjet jelenség volt. Aki valami újat akart és levetett mindent, ami régi, az „vigyázó szemét" Párizs után Moszkvára vetette. Én még elég tudatlan és elég gőgös voltam ahhoz, hogy semmit se akarjak tanulni, kizárólag a tehetségemben bízzak, és bizonyos legyek abban, hogy mindent (az egész létet) saját képességemből fakadóan majd felfedezem. Ez volt akkor az avantgárd ideológiája".[422] Majd a kassáki hatást továbbfűzve így folytatja: „Mindenben utánoztuk: talán az Ő nyomában jártuk be gyalogosan, vagy ingyen utazva Németországot (a weimarit), Őt utánozva mentünk el Párizsig, s ettünk nagykanállal péntek este a Zsidó Segélyegylet menzáján. S ami a legfontosabb: az Ő hatására lettünk avantgardisták; ez már megszabta életünket: ezen a talajon született Vajda és Bálint festészete, a Halász Színház és a *Lélektani Napló*, s mindenekelőtt közös kincsünk, a Rendezvényirodalom".[423] Úgy vélem, hogy az idézett részben két módfelett izgalmas paradoxon feszül. Az első nyilvánvalóan az önmagát alakító élet hitvallásának feltárása, melyet rögtön megkérdőjelez Kassák törzsfőnöki figurájának szinte gépies másolása, követése.[424] A másik pedig a kulturális orientáció megválasztása: Párizs, Ady Párizsa a múlté, ma a progresszív avantgardisták keletre, azaz Moszkvára tekintenek. Az utóbbi ellentmondásra látszólag könnyű a válasz: hová ment Mérei Ferenc 1928-ban? Párizsba. Az elsőre némileg bonyolultabb, tudniillik az autonómia és a külsőségekben is megnyilvánuló mintakövetés összeférhetetlennek tűnnek. Biztosan tudható, hogy a kör, ahol Mérei mind az eszmével, mind annak kül-

[421] MÉREI Ferenc, « A Jó és a Rossz határán. Bevezető », in *A Jó és a Rossz határán. Rendezvényirodalmi szöveg-gyűjtemény*, kiadatlan gépirat, 1985, 13. o. (Az én kiemelésem.) A *Das Kapital* első kiadásának (1867) előszavát foglalta össze (valóban egyfajta mottóként) Marx ilymódon. Mérei az avantgárdot következetesen avantgarde-nak írja, Párizst pedig Paris-nak; jóllehet a kulturális beállítódás szempontjából nem lényegtelenek ezek az apró ortográfiai jelek, ám itt az egyszerűség végett magyaros formában közlöm őket.

[422] MÉREI, « A Jó és a Rossz határán. Bevezető », i. m., 14. o.

[423] MÉREI, « A Jó és a Rossz határán. Bevezető », i. m., 15. o.

[424] Bourdieu művészetszociológiája világosan rámutat arra, hogy az avantgárd jóval *történetibb*, mint amit magáról állít, tudniillik, mivel az előző esztétikai rezsim tagadására épül, ehhez a viszonyformához előismeretekre volt szüksége. Pierre BOURDIEU, *Les Règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris, Seuil, 1992. Úgy véljük, hogy ez a fentebbi szerep-paradoxonokra is érvényes lehet.

sőségeivel találkozott az éppen formálódó Munka-kör volt, melynek tagjai 1930 után afféle *Haßliebe*ként tekintettek Kassákra. Megalakulásakor, 1927/1928-ban természetesen követték őt, ám 1930 nyarán már antagonisztikus ellentétek feszültek a csoportban.[425] Mérei mindösszesen egy szűk évet töltött el a kör peremén, nincs visszaemlékezés, mely nevét, ottlétét megőrizte volna, ám számtalan utalás és személyes beszélgetésből tudható, hogy azért oda tartozott, „a fiúk emlegették őt".[426] A jó időszakot megtartotta az emlékezete, a hatás, amit Kassáktól kapott egy életen át kitartott, ugyanakkor az a személyes konfliktuson alapuló sértettség, megbántottság, mely például Vas Istvánt jellemezte, elkerülte őt.[427]

Úgy hiszem, hogy Mérei ennél jóval többet vett át Kassáktól, olyat is, melyet nem tár fel az idézett részletben (és máshol sem): a törzsi gondolatot, mint a primitívhez való látens vonzódást. A *Totem és tabu*ra utalva Vas István többször is törzsként írja le a Munka-kört, melynek természetesen Kassák a törzsfőnöke, az atyja, akinek szent feladata az egység megőrzése; e szerepét, természetesen a konfliktus emlékétől befolyásolva, negatívnak tartja.[428] Mérei azonban kifejezetten pozitív konnotációkat fűzött a primitív gondolathoz, s Párizsban többedmagával meg is alapította a Törzset, jóllehet nevének tisztázatlan aetiológiája jól jellemzi a keletkezés homályosságát, tisztázatlan hagyományát. Míg Román József egy datálatlan, valamikor az 1930-as években keletkezett rendőri jelentésre utal, mely már „törzsnek" nevezi a – politikai értelemben – Justus Pál körül kialakuló csoportot, addig Mérei a Sorbonne kávéház világából eredezteti azt.[429] „Ebbe a párizsi csoportba (ti. Vajda Lajos, Bálint Endre, stb.) kerültem bele, amit azután »törzsnek« neveztünk Durkheim nyomán. Azaz én neveztem el így, mert én olvastam szociológiai könyveket, Durkheimet is. Ő mondta azt, hogy a törzs, a klán két egységből, két frátriából áll. Mi is két frátria voltunk, az istenesek és a pogányok. Fölösleges mondanom, hogy én inkább a pogányokhoz tartoztam".[430]

---

[425] Bővebben GYÖRGY Péter, « Az elsikkasztott forradalom. Kassák 1926 után: a hazatérés tanulságai », *Valóság*, XXIX. évf. (1986) 8. sz., 79. sk. o.

[426] Biró Gáborné Horváth Klárával és Román Józseffel folytatott beszélgetések tették egyértelművé ezt. Sajnos a kutatás megkezdése óta mindketten meghaltak, ám segítőkészségükért mindmáig hálával tartozom nekik.

[427] Pl. VAS István, *Nehéz szerelem*, Budapest, Szépirodalmi, 1972, 860. o.

[428] VAS, i. m., 569. és 860. o.

[429] ROMÁN József « Nem! Párttörténeti mellékszálak », *Valóság*, XXXII. évf. (1989) 5. sz., 99. o.

[430] BAGDY Emőke (szerk.), « A szabadság első pontja: szeretni az életet. Beszélgetés a 75 éves Mérei Ferenccel », *Magyar Pszichológiai Szemle*, XLII. évf. (1985) 3. sz., 251. o. Egyébként maga közlés is homályos, hiszen sem Vajda, sem Bálint nem volt még ekkor Párizsban.

Egyfelől, már a szóhasználat is érdekes: törzs, klán, frátria, pogány, azaz a teljes szókészlet valamilyen, időben a modern *előtti*, térben pedig azon *kívüli* világba kalauzolja el a mai befogadót, másfelől pedig az a tanulságos, ahogyan Mérei az avantgárd világból nyert tapasztalatait, beállítódását ötvözi a párizsi egyetemi világban elsajátított társadalomtudományos érdeklődéssel. Onnan tudható, hogy Párizsban (és nem Budapesten) olvasta *A vallási élet elemi formái* című művet, merthogy meg sem említi, hogy 1909-ben, vagyis franciaországi megjelenése (1912) előtt Jászi Oszkár kéziratból publikált belőle két részt is a *Huszadik Század*ban.[431] Ahhoz azonban, hogy a Karinthy Frigyes nyomán emlegetett programot – tudniillik, hogy „nem szabad úgy itthagynunk a világot, ahogyan találtuk" – be tudjuk teljesíteni, önmagunkon is dolgoznunk kell.[432] Úgy vélem, hogy Mérei Ferenc élete baudelaire-i értelemben vett klasszikusan modern élet volt, melynek középpontjában, paradox módon, a primitívhez, a törzsihez, a természeteshez, a gyermekihez vonzódó, az avantgárdtól ihletett a „kívül" fogalma állt. Cseppet sem mellékes, s e fejezet második felében (főleg Wallon kapcsán) határozottan hangsúlyossá válik, hogy Baudelaire a „vad" fogalmához a „gyermekit" társítja idézett írásában. Ha tehát igaz az, amit a fentebb felvetettünk, jelesül, hogy a formálódó modernizmusban a kulturális azonosságok, viszonyítási pontok keresése a döntő elem, úgy Mérei megítélésünk szerint az avantgárd esztétikájában, sőt etikájában találta meg azonosítási pontjait, s e választás hol látens, hol explicit módon, végigvonult élettörténetén. Az is igaz, hogy bár e hatás eredői Kassák Munka-köréhez és az akkori baloldali mozgalmakhoz kapcsolta, ám a beállítódásból sosem formálódott volna tudományos nézetté, ha nem Párizsba „menekül" (ahogyan egy interjúban megfogalmazta).[433] Úgy tűnik, tehát hogy azok az élményelemek, foszlányok, töredékek, melyeket Budapesten, avantgárd környezetben szívott magába, Párizs tudományos, mozgalmi és mindennapi tapasztalatában összegződtek, értek be, s így Párizs vált a „kívülállás" szocializációs terévé, az ön-

[431] Émile DURKHEIM, « A vallásos gondolat eredetéről alkotott klasszikus rendszerek kritikai vizsgálata », *Huszadik Század*, 1909, 5. sz., 417-442.; 6. sz., 528-547. o. A teljes fordítás viszont csak majd' száz évvel később jelent meg, lásd Émile DURKHEIM, *A vallási élet elemi formái. Totemisztikus rendszer Ausztráliában*, Budapest, L'Harmattan, 2004. Érdekes, hogy 1905-ös párizsi tartózkodása nyomán, Jászi Oszkár milyen szarkasztikus életlátással írja le a „Marx-fetisizmus" vallásos karakterét. „Oh Marx! Az új istenség! A szociálizmus nagy fétise! (…) Ez az új bálványimádás kétségtelenül megérdemelne egy külön tanulmányt: mert a vallási rendszerek régi praxisa újul fel benne". Idézi LITVÁN György, *Jászi Oszkár*, Budapest, Osiris, 2003, 50. o.

[432] Idézi DEVECSERI Gábor, « Ember a cirkuszban. Karinthy Frigyesről », in *Lágymányosi istenek. Összegyűjtött esszék, tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1979, 109. o.

[433] Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), fondszám nélküli sajtóanyag, *Mérei Ferenc–interjú* (1986), 3. o.

magát és a világot formálni igyekvő Mérei Ferenc „vad" tartományává. E habitus lényege tehát az *átélt értelmen*, s annak művészi vagy tudományos megformálásán, visszaforgatásán nyugszik. Kárpáti Béla szerint az „avantgardizmus mint magatartásforma főleg az ifjúmunkás mozgalomban jelöl önálló fogalomkört. Lényege egyfajta ellenzékiség a mindenkori fennálló renddel szemben egy hiposztazált modernség álláspontjáról. Hiposztazált modernség – mondjuk –, mert több abban a divat, mint a tudományos felfedezés".[434] Bár a szerző némileg szarkasztikusan intézi el a szubkultúra erőforrásait (melyről a következőkben bővebben szeretnénk szólni), ám kétségkívül rátapintott arra, hogy az avantgárdhoz és/vagy a baloldali szubkultúrához való tartozás többnyire nem „belső tudományos felfedezés" eredménye, hanem az első és a másodlagos szocializáció révén létrejött, kialakított kontingencia, esetlegesség – vagyis „strukturált" véletlenek sorozata.

Amikor egy ember életében fellépő komplex, a szellemi, esztétikai, politikai, életmódbéli változást szeretnénk megfogni, dátumhoz kötni, mindig nehéz helyzetben vagyunk. Nyilvánvaló, hogy egy olyan radikális gondolkodásmód, mint az akkori avantgárd, nem egy szürke hétfőről keddre ragadta magával Méreit. Beállítódásának változása számottevően az előző fejezetben tárgyalt, az iskola formális oktatásának, elsődleges szocializációjának kudarcélményéből fakadó *kettős elutasításán* alapulhatott: ignorálni, elutasítani a családi (zsidó) hagyományt, egyszersmind nemet mondani a pedagógiai formalitás ürességére. Ezért volt fontos valamelyest rámutatni a család asszimilációs stratégiáira, hiszen nem lehet nem észrevenni az avantgárdhoz és a radikális baloldali politikához, mint beállítódáshoz való vonzódásában azt, ami ebben közös: a társadalmi és kulturális determináció tagadását. Ugyanakkor mindez összefonódott a Mérei életművét végig meghatározó, minduntalan mintázó törekvéssel: a közösség keresésével. Mérei nem individuális a szónak a modern értelmében, hanem – mint ahogyan az első fejezetben a biográfia típusának megválasztásakor dilemmáztunk rajta – közösségben (Munka-kör, kommunista konspiráció, Törzs, tanítványi hálózat, stb.) élő és gondolkodó egyén.

Foglaljuk röviden össze az eddigieket: a család általunk ismertetett tagjai anyanyelvként bizonyosan a magyart beszélték, mint fentebb tárgyaltuk, Mérei Rezső 1881-ben Mellingerről magyarosítja nevét, ugyanakkor felekezeti áttérés nem tapasztalható. A századfordulón, a Budapestre történő beköltözés ugyanakkor kisza-

[434] KÁRPÁTI Béla, « Kassák avantgárd ideológiája », *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXXVIII. évf. (1974) 5. sz., 558-571, itt: 560. o.

kítja a családot a megszokott esztergomi miliőből, ahol korábban a Mellinger család elismert tagja volt a hitközségnek. A fővárosban ennek semmilyen hitéleti vagy vallásos folytatása nem dokumentált. Amennyire ez a forrásokból detektálható, Mérei Ferenc – az iskolákban kötelező, felekezeti alapon megtartott hittant nem számítva – vallásos neveltetést nem kapott. Édesanyja és az ügygondnoknak kinevezett nagybácsi, Mérei Emil, majd később nevelőszülője, Hegedüs Gyula (illetve ennek halála után Barta Jakab) stratégiailag kerülik a kézenfekvő felekezeti oktatást (a lakás közelében elhelyezkedő zsidó gimnáziumot), s inkább egy relatíve távoli középiskolába, pontosabban reáliskolába, majd felsőkereskedelmi iskolába járatják, ahol elsősorban *gyakorlati* ismereteket szerez a fiatal Mérei. Ha az asszimiláció fogalmát naivan kezelnénk, úgy azt mondhatnánk, hogy tipikus beolvadási folyamat szemtanúi vagyunk közelről. Ugyanakkor csalóka dolog az asszimiláció konceptusa, s gyakran pusztán a nyelvváltással és/vagy a névmagyarosítással azonosítják. Nos, Milton Gordon megközelítésében az asszimiláció egy lépcsőzetesen egymásra épülő, hosszadalmas folyamat. Távolodva tehát a névmagyarosítás és az anyanyelv mindent eldöntő kritériumaitól, a magyar társadalomtörténeti hagyományban Gyáni Gábor és Kövér György alkalmazta először az asszimiláció komplex, gordoni fogalmát.

Az asszimiláció kezdeti szakaszában megy végbe a befogadó társadalom nyelvének és alapvető kulturális kódjainak elsajátítása; ezt nevezi akkulturációnak, másképpen kulturális beolvadásnak. Az akkulturációból nem szükségszerűen következnek a beolvadás újabb szakaszai. Amennyiben igen, úgy a következő mozzanat az úgynevezett strukturális vagy társadalmi integráció, mely olyan típusú betagozódást jelent, mely megnyitja az utat az asszimiláns előtt a befogadó társadalom formális és kivált annak informális szerveződései felé, lehetővé téve számára a teljes elvegyülést, a láthatatlanná válást. Kulcs tehát a strukturális asszimiláció; az akkulturáció ennek szükséges, de nem elégséges feltétele tehát.[435] Konkrét esetünk kapcsán, a vallásszociológia látószögét is beemelve, e modellt kiegészíthetnénk még az aposztáziával, a vallásos hit (fokozatos) elhagyásával, jelentőségvesztésével. Ez a zsidóság esetében speciálisabb módon függ össze, mint általánosságban, ugyanis az akkulturáció valójában a hit gyakorlásának elengedhetetlen feltételeitől, rituáléitól,

[435] Vö. Milton M. GORDON, *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins*. Oxford, Oxford University Press, 1964, 60-84. o.; GYÁNI Gábor, « Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben », *Valóság*, XXXVI. évf. (1993) 4. sz., 18-28. o., GYÁNI Gábor, « Etnicitás és akkulturáció », *Regio*, VI. évf. (1995) 1-2. sz, 101-113. o. és KÖVÉR György, Felekezet és nemzetiség: az oroszországi értelmiség példája a századfordulón, *Történelmi Szemle*, 1977/ 2. sz., 247-259. o.

gesztusaitól, utalásaitól oldja el az illetőt személyt, családot vagy közösséget. Az akkulturáció tehát itt nem más, mint a normaképző és a zsidó vallás tanításaiban testet öltő kulturális emlékezet elvesztése, elhagyása, mely – legalábbis elvben – eltéphetetlen módon kötődik a valláshoz.[436] Érdekes, hogy az 1956-os forradalom után, a börtönben együtt töltött évek során Bibó István is arra a következtetésre jutott, hogy Mérei a valláshoz való viszonya szenvedélyes, de megvesztegethetetlenül elutasító.[437] Amennyiben társadalomtörténetileg nézzük, azt találjuk, hogy az ifjú Mérei beteljesíti még a többlépcsős asszimilációs szerződést is, mégsem gondoljuk, hogy betagozódott volna: az ifjúkor tapasztalata ugyanis, mint e fejezetben részletesen kifejtjük, előbb az *elfordulás* az uralkodó társadalmi normákat átadó intézményektől (elsősorban iskola), majd átélt, bár nemegyszer ambivalens *belehelyezkedés a peremhelyzetbe*. Az ambivalencia azért fontos, mert rámutat ennek az életstratégiának az előre nem tervezhető nehézségére, belső küzdelmére, vagyis arra a kontingenciára, mellyel az egyén olykor beilleszkedni vágyik, jóllehet alapvető értékei a polgári társadalmon túlra mutatnak.

Távolodva most már az önértelmező szövegek retroaktív értelemadásának rekonstrukciójától, a következőkben azt kell részletesebben megvizsgálnunk, hogy miképpen, kik révén került közel a fentebb érintett áramlatokhoz és közegekhez Mérei. Milyen szerepet játszott a baloldaliság és az avantgárd önképének megformálásában? Az előző fejezet strukturálisan *adott* társadalmi kényszerei (családi stratégiák, iskolai kényszerek) után át kell tekintenünk a habitus fogalmának másik fontos komponensét: a sajátszerűséget. Azt a mozzanatot, mellyel az őt körülvevő tapasztalatok hatására (s ez a baloldaliság és az avantgárd) Mérei saját magát formálja.

A baloldaliság kontingenciája: a mozgalmi barátságok társadalomtörténeti konfigurációja

E kutatás kezdetén még élt néhány olyan személy, tanú, aki a Munka-körnek résztvevője volt, s a szakirodalom tanulmányozása mellett első körben őket kerestem fel,

[436] Az ide vonatkozó szakirodalom szinte végtelen, áttekintésüket nem tekintjük feladatunknak. Vallásszociológiai szempontból nagy haszonnal forgattam: Dominique SCHNAPPER, *Juifs et israélites*, Paris, Gallimard, coll. Idées, 1980. A hit és a vallásos kultúra eltéphetetlen, mindennapi összefüggéséről, Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Budapest, Atlantisz, 1999, 6-88. o.

[437] Az „egyházi és vallási kereteket következetesen mellőző szabadgondolkodó"-ként jellemezte Méreit. Lásd BIBÓ István, « Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna… », *Válogatott tanulmányok, 1935-1979*, ifj. Bibó István (szerk.), Budapest, Magvető, 1990, IV. kötet, 278. o.

annál is inkább, mert Biró Gáborné Horváth Klára és Román József ekkoriban már kilencvenedik életévük felett jártak. Felmérhetetlen segítségük mellett azonban arra a társadalomtörténetileg ugyancsak érdekes kérdésre, hogy hogyan kerültek a Munka-kör és/vagy a szocialista diákok sorai közé, a válasz mindig annyi volt, hogy „egy barátom egyszer javasolta, nézzük meg Kassákot". Ennek a tanúk evidenciájával megfogalmazott mondat alapján, mely a szubkulturális szerveződés vizsgálatához önmagában kevés, számtalan társadalomtörténetileg tanulságos megfigyelést tehetünk a baloldali hit, az elköteleződés és az aktivizmus mikro-szociális szerveződésével kapcsolatban.

Ám, hogy e mikro-szociális szerveződés megfelelő miliőt, „táptalajt" találhasson magának, vázlatosan át kell tekintenünk az 1920-as évek második felének azokat az eszmetörténeti mozzanatait, melyek a Munka-kör kialakulását mintázták. Nos, a Kassák Munka-körével foglalkozó – szerencsére gazdagnak tekinthető – irodalom a téma adottságaiból fakadóan elsősorban és hagyományosan politika-, irodalom- és művészettörténeti szempontból közelít tárgyához, ugyanakkor kevés az e kontextusokat keresztező, metsző kultúratörténeti vizsgálat, s elvétve sem találunk társadalomtörténeti indíttatású elemzést – jóllehet ugyancsak tanulságos lenne behatóbban szemügyre venni, hogy kik, milyen hátterű és státuszú fiatalok kerülnek a komplex értelemben vett avantgárd vonzásába Kassák Lajos 1926-os hazatérését követően.

A Tanácsköztársaság bukását követő emigráció és a visszatérés új intellektuális és társadalmi helyzetet teremtett ugyanis. Az 1919/20 körüli a kirajzással, ahogyan Némedi Dénes fogalmazott, egészen egyszerűen átrendeződött az értelmiségi mező, melynek baloldalán vákuum keletkezett.[438] Ezt a mezőt voltak hivatva kitölteni annak a nemzedéknek (~1905–1914) a tagjai, akik a radikális utópiák bukása után elfordultak a szocialista és kommunista tanoktól, ugyanakkor idegenkedtek a tekintélyelvű, konzervatív hivatalos politikától is, s egy harmadik útban gondolkodtak. Ez utóbbi kísérlet magában foglalta mind a baloldali gondolkodás elemeit (szolidaritás, társadalmi egyenlősítés, modernizáció, stb.), mind a hagyományosan nemzeti–jobboldali politika értékeit. E kettős hovatartozásnak egyik hívószava a „nép" lett, mely a baloldal felől nézve szegénységével vívta ki a társadalmi egyenlőtlenségek iránt fogékony kutatók figyelmét, míg a jobboldali gondolkodás számára a túlzottan

[438] NÉMEDI Dénes, *A népi szociográfia, 1930-1938*, Budapest, Gondolat, 1985, 13. skk. o. Lásd még FRANK László, *Café Atlantis. Híradás egy elsüllyedt világból*, Budapest, Gondolat, 1963.

polgárias „nemzet” fogalmába való integrálásuk volt a cél. A nép és népi kultúra, népi életmód, dal- és motívumkincs felé forduló figyelem tehát egyszersmind volt terápia, amennyiben – például a szociografikus munkák megjelentetésével – segíteni óhajtott a szegényparasztságon és a földnélküli zselléreken, és képviselet is, vagyis hogy egy értelmiségi nemzedék elkötelezi magát e népes társadalmi csoport reprezentációjáért.

A legkevésbé sem állítható természetesen, hogy a Munka-kör fiataljai bármilyen értelemben is az ún. népiekhez tartoztak volna. Ám az avantgárd kizárólagos artisztikumától való távolodásukban és a munkáskultúrához való közeledésükben megfogalmazódott egyfajta igény a „népi” tematika iránt is – melyet Kassák a szó szerint ki nem állhatott.[439] Ez a kettősség a kör társadalmi hátterében is megragadható, amennyiben Lengyel Lajos például Makóról került fel Pestre, társadalmi háttere *elvben* inkább a paraszti, mintsem a munkáskultúrához kötötte, míg a nagykanizsai születésű Heimer Jenő lakatossegédként került Kassák vonzásába.[440] Ennek egyik legplasztikusabb médiuma a szavalókórus, illetve a népdalkórus volt. Az előbbi, mely még csak nem is az avantgárd formabontás, hanem a par excellence munkáskultúra táptalajából nőtt ki, éppen a Munka-körben tágította határait a népdal felé.[441] A fogalmi keveredést elkerülendő azonban meg kell jegyeznünk, hogy jóllehet a szavalókórus és a kórus eszmei gondolatköre nagyon is a munkáskultúrából származik, s a kultúra „tömegesítésének”, a proletarizálódott, szegényebb munkástömegek számára való *kulturális hozzáférés* gondolatából táplálkoznak, mégsem ugyanazt jelentik.[442] Az előbbi, szovjet-orosz példák nyomán, hamarabb megjelent Magyarország-

[439] „Rühellte a népművészetet” – mondja KORNISS Dezső, « Kassák Lajosról, a festőről », in *Kortársak Kassák Lajosról*, Illés Ilona és Taxner Ernő (szerk.), Budapest, PIM – NPI, é. n. [1975], 129. o.

[440] VAS István, « A kassáki öntés », in *Kortársak Kassák Lajosról*, i. m., 72. o.: „(E)z a paraszti alap jólesően érződött az osztályöntudatos munkás viselkedése mögött”. HEIMER Jenő, « Négy évtized Kassák Lajossal », in *Kibontott zászló. Az Olvasó Munkás Klub Kassák-emlékkönyve*, Benke László (szerk.), Budapest, Csepeli Munkásotthon, 1987, 61-67. o.

[441] JUSTUS Pál, « Egységes munkáskultúrfrontot », *Együtt*, II. évf. (1928) 6. sz., 3. o.; JUSTUS Pál, « Szavalókórus–antológia », *Munka*, (1929. január) 4. sz., 128. o. Lásd még SERFŐZŐ Lajos, *A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban*, Budapest, Akadémiai, 1963. Érdemes megjegyezni, hogy e kis kötet az akkor regnáló munkásmozgalmi hevülete retroaktív módon minden a munkáskultúrához tartozó jelenséget a „kommunista” jelzővel illet, pedig a két háború közötti baloldali szcéna sajátszerű ereje és érdekessége éppen ideológiai, esztétikai és életformai *polarizáltságában* ragadható meg.

[442] Vagyis, ahogyan Hevesy Iván 1919-ben oly szépen megvilágította, nem az ipari méretekben előállított árucikkről, az olcsó tömegkultúráról van szó, hanem az esztétikai és emberi érték *széleskörű* hozzáféréséről. Lásd HEVESY Iván, « Tömegkultúra – tömegművészet », in *Az új művészetért. Válogatott írások*, Krén Katalin (szerk.), Budapest, Gondolat, 1978, 50-54. o. Az elmélet gyakorlati alkalmazásáról pedig CSAPLÁR Ferenc, « Avantgard és tömegszínház. A Munka-kör öt esztendeje », *Színház*, V. évf. (1972) 11. sz., 45-47. o.

gon, s ez elsősorban Mácza János nevéhez fűződik, aki – mint Szolláth Dávid rámutat – már a Tanácsállam kultúrapolitikai elképzeléseinek összeállításakor programszerűen számol vele, majd a „beszédkórusmű" kísérleteit Barta Sándor, majd az évtized derekán, Palasovszky Ödön és Tamás Aladár fejlesztette tovább, még akkor is, ha utóbb Tamás, lapja, a *100%* szerepét ebben némiképp túlértékeli.[443] Palasovszky Zöldszamár színháza és annak kórusa, az Új Föld kórusa, a Nyomdász-szavalókórus, a fentebb említett Munka-kör szavalókórus, stb. időben mind megelőzték Tamás működését, arról nem is beszélve, hogy heterogén, alulról szerveződő jellegüknél fogva módfelett torzító Tamás fentebb bemutatott, a *100%* szerepét túlértékelő törekvése.[444] Azt, hogy a munkáskultúrán belül sem beszélhetünk messze valami utópikus harmóniáról, jellegzetes történetet őrzött meg Balog László, a Munkás Testedző Egyesület (MTE) kultúrfelelőse: „Palasovszky Ödön szervezett és rendezett egy előadást és az egyik ilyen előadáson volt Palasovszky Ödönnek egy olyan megnyilvánulása a színpadon, hogy kérdezte: ki vagyok én? Ki vagyok én? – szóval ez drámaian előadva. És akkor Kassák ott volt a nézőtéren és fölkiabálta: 'egy nagy marha, édes fiam!' Ebből elég komoly botrány tört ki, a nézőtéren is".[445]

A Zeneakadémián Bartók-tanítványként végzett Szalmás Piroska krónikájában egyértelműen a Justus György vezette Munka-népdalkórust nevezte az első magyar munkásmozgalmi népdalkórusnak.[446] A népdalok, s ezzel a népiesség beemelése az avantgárd hevületében élő Munka-körbe természetesen nem volt összeütköző-

---

[443] SZOLLÁTH Dávid, « A forradalom rítusai. Szavalókórusok a két világháború közötti munkáskultúrában », *2000*, 2008. december, 56-70. o. Lásd még KŐVÁGÓ Sarolta, « Szavalókórusok a magyar munkásmozgalomban (1926–1933) », *Párttörténeti Közlemények,* XXVI. évf. (1980) 2. sz., 77-102. o. És Tamás túlzó megjegyzését: TAMÁS Aladár, *A 100% története*, Budapest, Magvető, 1973, 105. skk. o.

[444] Lásd PALASOVSZKY Ödön, « A húszas évek munkás-kultúrharcáról », in *A lényegretörő színház*, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 120-130. o. és MOLNÁR Géza, « Az *Új Föld* története. Beszélgetés Tamás Aladárral », *Népszabadság*, XLIV. évf. (1986. március 1.) 51. sz., 15. o. Összefoglalóan JÁKFALVI Magdolna, « Avantgárd színház – 1925: Palasovszky Ödön Zöld Szamár Színháza », in *A magyar irodalom történetei*, III. kötet: *1920-tól napjainkig*, Szegedy-Maszák Mihály & Veres András (szerk.), Budapest, Gondolat, 2007, 108-112. o.

[445] PIL 915. fond 2. ő.e., p. 38. Ez a „beszólás" egyáltalán nem volt véletlen: Kassák Palasovszkyt egy ízben kifejezetten kipellengérezi, mert ez utóbbi gróf Bethlenné pantomim-estélyén álnéven részt vett, sőt, a *100%* jóváhagyásával, magával vitt munkásokat is erre az alkalomra. KASSÁK Lajos, « Félre az útból », i. m., 313. o.

[446] SZALMÁS Piroska, *A Szalmás-kórus krónikás-könyve*, h.n. [Budapest], Szociáldemokrata Párt, 1940, 22. o. Szalmásról bővebben: K. HORVÁTH Zsolt, « Az emberi hang ősi orkesztere. Politikum, zene és kollektivitás a Szalmás-kórus működésében (1930–1940) », in *Tömegek és ünnepek: a nyilvánosság rítusai a közép-európai modernségben*, Csúri Károly, Orosz Magdolna, Szendi Zoltán (szerk.), Budapest, Gondolat, 2009, 92-102. A munkásdalegyletek amúgy országos hálózatot alkottak, melyek seregszemleszerűen az Országos Munkásdalos Ünnepély alkalmával találkoztak. Az 1936-os pécsi találkozóról, lásd PIL 915. fond, 8. ő.e. és KŐVÁGÓ Sarolta, « A Magyarországi Munkásdalegyletek Szövetsége », *Párttörténeti Közlemények*, XXX. évf. (1984) 3. sz., 136-163. o.

sektől mentes. Míg „a szavalókórus-formában megvalósulhattak Kassák és a Munka-kör művészeti, ízlésbeli elvei: a kollektivitás és a monumentalitásra törekvő egyszerűség" elvei,[447] addig Kassák alapvetően idegenkedett munkásdalkórus népdalkísérleteitől, mint formától, mert a „népiesség előretörésének", illetve az „érzelmek lázadásának" tekintette azt. A Munka-kör tagjai ugyanakkor a népdalok kultuszában éppenséggel az érzelmek lázadását ismerték fel. Itt lehet megjegyezni, hogy a gondolat, miszerint ki kellene szabadítani a művészeti tevékenységet az elitkultúra írásbeliségének falai közül, természetesen Kassáknál sem előzmény nélküli. Az 1926-ban megjelent *Tisztaság könyvé*ben Kassák már beszél az új színházművészet kérdéséről, mely távolról sem azonos a drámaművészet újszerű értelmezése. „Amit eddig a színházban láttunk, az a legszebb esetekben is drámaművészet, tehát irodalom, és nem színházművészet volt. A színpadon nem elsődleges alkotás, hanem *transzformálás*".[448]

A karvezető Justus György szerint a népdalkórus nem más, mint a népdal tudatos alkalmazása a szocialista mozgalomban. „A ma zenéje – írja Justus – tudatos redukcióval nyúl vissza a kollektívumok zenéjéhez, hogy annak törvényeit tegye alapelvévé. (…) A népi muzsikához fordulni tehát ma elsőrendűen szociális követelmény és nem nacionális érzelgés. (…) A magyarországi népzene relatív érintetlensége, hasonlóan az oroszéhoz, ma elég garancia arra, hogy a kollektíve kitermelt ritmika megfelelő anyaggal szolgál a ma tiszta muzsikájának kiépítéséhez".[449] Tiszay Andor olyképpen árnyalja ezt, hogy szerinte „a népdalkórust a szükségesség a régi, népdallamokra ráhúzott kortesnóták és 'aktuális' strófák, valamint rigmusok *folytatásaként* teremtette meg (…), [amelyet] a két világháború között pedig olyan írók művelték, mint Hidas Antal, Balázs Béla, Gábor Andor és Szatmári Sándor".[450] Justus György és Tiszay Andor zenei tárgyú írásai világosan rámutatnak arra, hogy a népiesség jelszava mögött nem valamiféle nemzeti romantika működött, hanem a kollek-

[447] CSAPLÁR Ferenc, « A 'Munka-kör' », in *Kassák körei*, i. m., 289. o.
[448] KASSÁK Lajos, « Az új színházművészetért », in *Tisztaság könyve*, Budapest, Horizont kiadás, 1926, 59. o. (Az én kiemelésem.) Áttekintően lásd KOCSIS Rózsa, *Igen és nem. A magyar avantgard színjáték története*, Budapest, Magvető, 1973. Illetve JÁKFALVI Magdolna, « A magyar avantgárd színház története » és BÖHM Edit, « Az előadóművészet », in *Magyar színháztörténet, 1920–1949*, Gajdó Tamás (szerk.), Budapest, Magyar Könyvklub, é. n., 855-919. o., ill. 966-986. o. (Simon Jolánra különösen 980. skk. o.)
[449] JUSTUS György, « Tiszta muzsika », in *Munkásének, 1919–1945. Magyar munkásmozgalom és zenekultúra a két világháború között*, Czigány Gyula (szerk.) Budapest, Zeneműkiadó, 1967, 204. o. (Eredeti megjelenése: *Dokumentum*, 1927. március.)
[450] TISZAY Andor, « Az elfelejtett Justus György », in *Munkásének, 1919–1945*, i. m., 266. o. 22. jegyzet. (Az én kiemelésem.)

tivitás felé való vonzódás, a közösség, a *Gemeinschaft* retrotópikus megalkotása iránti vágy. (Mint látni fogjuk a festészetben ez elsősorban Vajda Lajos és Korniss Dezső törekvéseiben öltött testet.)

A bécsi emigrációjából 1926-ban hazatérő Kassák Lajos tehát egy egészen más Magyarországra tért vissza, mint ahonnan hat évvel korábban elment. Korábbi kor- és harcostársai jórészt a határon túl maradtak, s a Budapesten frissen megindított lap, a *Dokumentum* szerkesztősége jelentősen átalakult a MA-hoz képest.[451] A színvonalas, ígéretes indulás ellenére azonban a lap gyorsan csődbe megy, s ennek egyértelmű oka a fentebb röviden vázolt intellektuális vákuum volt. Kassák – írja György Péter – „tágasabbnak és sokrétűbbnek hitte Pestet annál, mint amilyen a valóságban volt. A lap megszűnése annak a bizonyítéka, hogy egy avantgárd jellegű csoportot Magyarországon ekkor már nem lehetett hosszabb ideig fenntartani, az ilyen típusú kooperációnak nem voltak meg a feltételei. Kassák addigi taktikája, a saját, s épp ezért függetlenségét minden irányban biztosító, a vele feltétlen szolidaritást vállaló és művészekből álló csapat megteremtése itthon már lehetetlen".[452] Vagy ahogyan ugyanerről Bori Imre és Körner Éva tömören summázta a hazatérést: „retardáció volt ez a javából".[453]

Ez a felismerés Kassákot új utak, új társak keresésére ösztönzi: ez az új keret, új műhely volt a *Munka* című folyóirat, illetve a köréje gyűlt, javarészt diákokból és ifjúmunkásokból (többnyire nyomdászokból) álló csapat: a Munka-kör, továbbá az a felismerés, hogy a munkásmozgalmároknak s részben az avantgardistáknak vissza kellene térniük oda, ahonnan éthoszukat vették: a munkáskultúra kebelére.[454] A Munka-kör égisze alatt, a szocialista diákmozgalom és az ifjú képzőművészek jóvoltából a hazatérést követő kiábrándult hangulat némiképp javul, s új energiákat nyer. Ezeket a felgyülemlő új energiákat azonban nem a direkt politizálásba fektették, hanem a kulturális tevékenységbe. A *Munka* című lap, mely Kassák legkevésbé artisz-

[451] Vö. KÉKESI Zoltán – SCHULLER Gabriella, « Művészetközöttiség és jelszerűség. 1926: Megjelenik a *Tisztaság könyve* és a *Dokumentum* », in *A magyar irodalom történetei*, III. kötet: *1920-tól napjainkig*, Szegedy-Maszák Mihály & Veres András (szerk.), Budapest, Gondolat, 2007, 108-112. o.
[452] GYÖRGY , « Az elsikkasztott forradalom », i. m., 75. o.; CSAPLÁR Ferenc, « Kísérlet a MA hazai folytatására: a Dokumentum », in *Kassák körei*, Budapest, Szépirodalmi, 1987, különösen 98-104. o.
[453] BORI Imre – KÖRNER Éva, *Kassák irodalma és festészete*, Budapest, Magvető, 1988, 2. kiadás, 238. o.
[454] Vö. KASSÁK Lajos, *Az izmusok története*, Budapest, Magvető, 1972, 290. o.: „Fél év után megértette a lap szerkesztősége, hogy Magyarországon 1919 óta gyökeresen megváltozott a helyzet, kiirtották a régi lehetőségeket, és a küzdelmet más területeken, más módszerekkel, más emberekkel kell folytatni". A helyzet értékeléséhez lásd még DERÉKY Pál, « A magyar avantgárd irodalom, 1915–1930 », in *„Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi". A XX. század eleji magyar avantgárd irodalom*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 238-296. o., különösen 289. skk. o.

tikus orgánuma volt, nagy hangsúlyt fektetett a munkáskultúra- és művelődés kérdéseinek. Egyfelől, ez a hangsúly-áthelyeződés egyértelműen az irodalom, az esztétikum rovására ment, másfelől azonban az új szerkesztőség érzékenységében felfedezhető az az igény, mely az avantgárd exkluzív esztétikájától vissza óhajt találni ahhoz a társadalmi közeghez, melyből ekkoriban minden baloldali habitusú gondolkodó éthoszát vette: a munkássághoz.

A *Munka* útkeresése, „visszatalálása" azonban nem egyedi, elszigetelt esemény volt, inkább modellszerűnek nevezhetnénk, amennyiben egy általánosabb trendet fejez ki. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a Kommün bukása után, ekkoriban éledt újra munkáskultúra. Újra élet költözött a munkáskultúra városi helyszíneibe (munkásotthonok, művelődési házak), megélénkül a munkás-egyesületi élet, melynek két „motorja" a Természetjárók Turista Egyesülete (TTE), illetve annak szigetmonostori (horányi) Telepe, valamint szemben a Dunán, Gödön, a Munkás Testedző Egyesület (MTE) Fészek névre hallgató tábora volt.[455] S jóllehet az „ártatlannak" tűnő természetjárás mögött a mai olvasó nem sejt különösebb világnézetet, szögezzük le, hogy a TTE – jóllehet a direkt politikai tettektől fennmaradása érdekében elhatárolta magát – kinyilvánítottan a munkáskultúra terjesztését tartotta szem előtt.[456] Egy 1929. októberében megtartott közgyűlésen a szervezet elfogadta, hogy a „TTE az osztálytudatos munkásmozgalom szerves része, a felszabadulásáért küzdő munkásosztály vándorsportszervezete, amelynek célkitűzései nem teljesen azonosak a polgári turistáskodásra nevelni, küzd a turistaság akadályai, a káros polgári szórakozások ellen, igyekszik a turistaság révén soraiba bevonni és osztálytudatosságra nevelni a munkásságot és természettudományi megismerésen alapuló világnézetet hirdetni számukra".[457]

---

[455] Egyszerűsítő képe és zsargonja ellenére lásd KELEN Béla – KERESZTES Tibor, « Az OIB sporttevékenységéről », in *Az Országos Ifjúsági Bizottság, 1929–1942. Tanulmányok, elemzések, dokumentumok*, Bakó Ágnes és Svéd László (szerk.), Budapest, Kossuth, 1984, 83-87. o.

[456] Az 1928-as *Társadalmi Lexikon* szerint a TTE „a munkások és alkalmazottak vándorsportszervezete. Célja: a munkásságban a természet iránti szeretet fölébreszteni és fejleszteni a vándorsport eszközeivel (gyalogtúrák, hegymászás, társasutazások, síelés, evezés, napfürdőzés stb.) elszoktatni a munkásokat a testnek és a léleknek káros szórakozási módoktól és tartalmas szórakozásra, egészségesebb életmódra nevelni, továbbá a természet közvetlen való szemléltetése révén a munkásturistákat közelebb hozni a természettudományokhoz és az ezekkel kapcsolatos (…) ismeretekhez". *Társadalmi Lexkion*, Madzsar József (szerk.), Budapest, Népszava könyvkereskedés kiadása, é. n. [1928], 659. o.

[457] Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 680. fond 1. csoport 2. őrzési egység (1929. október 9.). Ugyanezen közgyűlés 4, határozati pontja még világosabban feltárja a direkt politikától való távolságtartás követelményét: „Tekintettel arra, hogy a politikai ellentétek szítása az egyesületi életen belül már eddig is egyenetlenségeket okozott, a közgyűlés arra kötelezi az összes csoportok és osztályok vezetőségét, hogy minden rendelkezésükre álló eszközzel akadályozzák meg, hogy a TTE a politikai világnézetek és elméletek hazai színterévé válhasson. A Természetbarátok Turista Egyesülete, mint mindenütt a világon, úgy itt is a munkások és alkalmazottak egyesülete és kiegészítő részét képezi az

Láthatjuk, hogy a munkáskultúra, melyet kognitív sémáink miatt valami eszszenciálisan urbánus kultúrának képzelünk el, gyakorlatilag „intézményei" születésének pillanatától szem előtt tartotta mind a testedzés, mind a természetjárás feladatát és természetközelség és élményét. Öntudatuk – vagyis az a mozzanat, melynek során kulturális értelemben kimondták azt a többes szám első személyű névmást, hogy „mi" – viszont evidensen kötődött ahhoz a szubkultúrához, melyhez munkájuk révén a tagok kapcsolódtak: a munkássághoz.

Kiránduláson a Munka-kör (1930 körül)

Amikor példának okáért – a Munka-körhöz tartozó – Vajda Lajos Korniss Dezsővel a népi kultúra iránti szenvedélyüknek engedve motívumgyűjtésre indulnak Szigetmonostorra, valójában nem a népet s annak kultúráját, hanem – indirekt módon – az akkori munkáskultúra egyik legismertebb és legkedveltebb helyét, a Telepet „találták meg". Nem állítjuk, hogy a Telepet keresték fel (hiszen ott számukra izgalmas népi ábrázolást alig is találtak volna), ám helyszínválasztásuk mögött kimondatlanul is ott

egyetemes munkásmozgalomnak. (…) A politikai elméletek megvitatás és propagálása az egyesület szerves keretein belül céltalan és káros, miért a csoportok és osztályok vezetőségeinek kötelességévé tétetik, hogy ezt minden eszközzel megakadályozzák". Ugyanakkor a fegyelmi ügyek rámutatnak arra, hogy nem minden TTE-tag tartotta magát e határozathoz; a fegyelmi eljárás alá vont Garai Ferenc például 1931 tavaszán dr. Madzsar József előadására agitált. Garait ezért 1931. június 8-án szigorú dorgálásban részesítette e fegyelmi bizottság, míg az őt elkísérő Schwartz Elsát két évre eltiltotta mindennemű tisztségviseléstől. PIL 680. fond 1. cs. 10. ő.e. (Fegyelmi ügyek).

munkálhatott a hasonszőrű fiatalokból álló *közösség* megnyugtató jelenléte.[458] A két festő motívumgyűjtése, kutatóvágya ugyanakkor nem csak a jól ismert bartóki hagyományra vezethető vissza, hanem – amit Némedi Dénes nyomán – a „nép" felé való generációs tájékozódás egyik megjelenési formájaként is értelmezhető.[459] A munkáskultúra iránti érdeklődés mozgatóinak tisztázása nyomán azonban térjünk vissza oda, hogy miképpen kerültek diákok Kassák közelébe. A Munka-körnek az a szűkebb része (az ún. oppozíció), melynek tagjai Méreihez közel álltak, szinte kivétel nélkül minimum valamilyen típusú budapesti, ezen belül is pesti középiskolát járt fiatalok voltak. Amikor az előző fejezetben a középiskolai piac fogalmát hoztuk szóba, továbbá Mérei cikk-cakkos középiskolai tanulmányait követtük végig, akaratlanul kirajzolódott egy láthatatlan térbeli konfiguráció, mely az egyes iskolák révén létrehozta a barátságok lehetséges terét.

Mivel – mint a továbbiakban részletesen kifejtjük – az 1928-ban alakuló Munka-körnek a fiatalok közül Justus Pál volt a középpontja, mind művészi, mind politikai (ideológiai) tekintetben, induljunk hát ki tőle. Justus Bernát (Pál – bár iskolai tanulmányai során ez utóbbi nevet nem használja) a VI. kerületi Kölcsey Ferenc Gimnáziumba járt s itt is érettségizett 1923-ban, az iskola értesítője a „a jelesen érettek" között említi Justus nevét, s jó teljesítményéért egy Horváth János könyvet kapott ajándékba; ez például az ifjú Mérei tanulmányi előmeneteléhez képest kimagasló teljesítménynek számított. „Március 15-ei ünnepünk hatása alatt – írja a gimnázium éves értesítője – pedig két tanítványunk édesapja, Jusztusz Mór ny. MÁV-főfelügyelő úr 52000 koronás Petőfi-alapítványt adott át az igazgató úrnak".[460] Édesapja nyilván nem véletlenül gyakorolt ilyen nagylelkűséget, mivel kisebbik fia, az 1909-ben született Justus János is idejárt, bár tanulmányi előmenetele jóval szerényebb volt bátyjáénál, 6. osztályban görögből és németből is megbukott, bár 1927-ben ennek ellenére sikeresen leérettségizett.[461] Az ő osztálytársa viszont az a Kelemen Imre volt, aki – Román József emlékezete szerint[462] – elvitte Méreit a kör vala-

[458] Lásd *A telep. Emlékezések, adalékok a szigetmonostori Erdei Telep történetéhez, 1928–1968*, Budapest, 1968. *Az Erdei Telep, 1928–1978*, Láng György (szerk.) Budapest – Szigetmonostor, 1978.
[459] NÉMEDI Dénes, *A népi szociográfia, 1930-1938*, i. m., 13. skk. o.
[460] *A Budapesti VI. kerületi m. kir. állami Kölcsey Ferenc Főgimnázium értesítője*, *1922–1923*, Dr. FINÁLY Gábor (szerk.), Budapest, k. n., 1923, 12. o.
[461] *A Budapesti VI. kerületi m. kir. állami Kölcsey Ferenc Reálgimnázium értesítője, 1924–1925*, Dr. FINÁLY Gábor (szerk.), Budapest, k. n., 1925. Justus Jánosra lásd még FERGE Zsuzsa, « Jean Justus », in *Justus Pál*, Jemnitz János & Székely Gábor (szerk.), Budapest, Magyar Lajos Alapítvány, 2008, 178-179. o.
[462] A történetet lásd ROMÁN József, *Távolodóban. Életrajzi vázlat*, Budapest, Magvető, 1990, 78. o.

melyik kirándulására, s mindvégig – a később részletesen tárgyalandó – Törzs néven futó szűkebb baráti társasághoz tartozott, továbbá unokatestvére Mérei György is idejárt, egy osztállyal Justus Pál alatt.[463] (Kelemen Imre amúgy a hatodik osztályban kimaradt a Kölcseyből.) A Munkácsy Mihály utca 26. szám alatti Kölcseytől mintegy háromszáz méterre a Bulyovszky (ma: Rippl Rónai) utca 22-26. alatt egy másik középiskola, mégpedig a VI. kerületi m. kir. állami Kemény Zsigmond főreáliskola (1922-től viseli ezt a nevet), ahová Lux László és Békefi Zoltán is jártak (továbbá az Elkán László néven született későbbi neves fotográfus Lucien Hervé is).

A Munka-kör másik erős vonulata már nem Terézvárosból, hanem a VII. kerületi Madách Gimnáziumból rekrutálódott; az iskola falai között már-már tradíció volt a radikális baloldali gondolkodás, innen származott el a Munka-kör környékére többek között Partos Pál, Kepes Ferenc, Friedmann Ernő Endre (a későbbi Robert Capa), Kellermann Zoltán. Elsőként, 1925-ben – a később a budapesti pszichoanalitikus iskola egyik meghatározó tagjaként ismert – Schönberger (Székács) István Sziklai Andorral karöltve kapcsolatot teremtett az akkoriban újjászerveződő ifjúmunkás-mozgalommal.[464] Három évvel később épp Partos és Kellermann kezdett szervezkedésbe, majd a legnagyobb port kavart radikális baloldali megmozdulás épp Kepes Ferenc nevéhez köthető, aki 1931 táján kapcsolatba lépett a Munka-körből kiszakadt „szocialista diákokkal", ismertebb nevén – a Partos Pált, Justus Pált, Biró Gábort, Szabó Lajost, Tábor Bélát, Szirtes Andort, Lux Lászlót és Deutsch Katalint – jelentő ún. oppozícióval. De ne szaladjunk ennyire előre! Kepes szervezkedése túlment a gimnázium és a belügyi szervek tűréshatárán, s ellene, valamint a *Vörös Diák* című lap előállításában és terjesztésében résztvevő Lévai Ferenc, Hermann László, Weidlinger Pál, továbbá Szendrő (Sonnenschein) Ferenc, Gonda (Goldstein) Imre, Zsombor (Kurmann) János eljárást indítottak. Ennek első lépcsőjeként, „az állami és társadalmi rend elleni felforgatásra irányuló vétség" gyanújával a gimnáziumból eltanácsolták Lévait, Hermannt és Weidlingert, míg Kepes Ferenc ellen 1932. február-

[463] Mérei maga is ismerte Justus Jánost, erről tanúskodik egy naplóbejegyzése: „Az olvasó szórakoztatására közlöm, hogy életemben először jelmezbálon 18 éves koromban vettem részt Bizonyos Pál öccsével. Jelmezem (ideológiai megfontolás alapján) ún. orosz ruha volt: csizma, csizmanadrág, orosz ing, azaz gimnasztyorka (…). Ugyanezekből a ruhadarabokból állt a háborús orosz egyenruhám; és ezekből áll az egyik hivatalos rabruha-változat is". MÉREI Ferenc, *Lélektani napló*, III: *Implikált tudás az álomban*, Budapest, Osiris, 1998, 349. o. Bizonyos Pál Justus Pált jelenti, akit így emlegettek baráti körükből azok, akik annyira féltek az állambiztonságtól Justus 1949 lefogása után, hogy – sajátságos névtabuként – még a nevét sem merték kiejteni. Lásd MÉREI Ferenc, « A Jó és a Rossz határán », in *A Jó és a Rossz határán*, i. m., 6-7. o.

[464] Lásd *Százéves a Madách Gimnázium, 1881–1981*, Muraközy Gyula, Gémes Attila, Borsos Zsuzsa (szerk.), Budapest, k. n., 1981, 45. o.

jában dr. Baróthy Pál ügyész vádat emelt azzal a céllal, hogy „kiirtsák a vörös mételyt a diákok soraiból".[465] Mivel a Kepes elleni per nem jelentéktelen médiavisszhangot kapott (Népszava, Az Est, Magyarság, Új Nemzedék, Magyar Hírlap), így az ügyészség az esettel példát akart statuálni, s az akkor érettségire készülő fiatalembert a törvényszéki ítélet nyomán a Kúria másfél év, a Fiatalkorúak Nyíregyházi M. Kir. Országos Fogházában letöltendő börtönbüntetésre ítélte, továbbá kizárta az ország összes középiskolájából.[466]

Ha visszakanyarodunk a városi tér, az oktatás helyeinek, valamint a kulturális, politikai események, rendezvények szálához, akkor érdemes kiegészítenünk a képet. Terézvárosnak ez a része már csak azért is fontos, mert az Andrássy út 114. alatt található a Magántisztviselők Országos Szövetségének központja, melynek manzárdszobájában ütöttek tanyát a szocialista diákok, akik a szociáldemokrata párt ifjúsági tagozataként működtek.[467] A politikai előadásoknak helyt adó helyiség – mint Román visszaemlékezése rámutat – azonban inkább „eszmei" jellegű központ volt, tudniillik a körút kávéházai (elsősorban a József krt. és a Népszínház utca sarkán lévő Simplon, Kassák törzshelye), az Andrássy út 17. szám alatti Mentor könyvkereskedés[468], a Pénzügyi Tisztviselők Országos Egyesületének székháza (V. ker., Akadémia utca 6., majd Mérleg utca 6. szám alatt az *Együtt* több felolvasásának adott helyet[469]), az SZDP Teréz körúti helyiségében, majd fentebb említett TTE Nagydiófa utcai helyiségében próbált a Munka-szavalókórus, mind-mind a programok és az együttesség megélésének kitüntetett helyszínei voltak. Ahogyan Verzsényi Margit, Justus Pál első felesége megfogalmazta, „a Teréz körúton [mármint az SZDP székhelyén] eleven mozgalmi élet zajlott"[470], ide lokalizálhatóak a *Munka* szerkesztői munkálatai is. Ha e lehetséges találkozási pontokat a körút és az Andrássy út ten-

[465] Az iskolai eljárás jegyzőkönyvére lásd Budapest Főváros Levéltára, VIII.44.a, 48. kötet, (1932. április 20.) pagináció nélkül.
[466] PIL 613. fond 1. csoport, 1932–852. sz., illetve *Százéves a Madách Gimnázium, 1881–1981*, i. m., 50. o.
[467] A magántisztviselők és a mozgalom összekapcsolódásáról lásd BÓDY Zsombor, *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete, 1890–1938*, Budapest, L'Harmattan, 2003, 119. skk. o.
[468] A könyvesbolt átfogó működésére lásd LENGYEL András, « A modernizmus magyar műhelye: a Mentor könyvkereskedés története (1923–1929) », in *Útkeresések. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1990, 34-67. o. és *A Mentor könyvesbolt, 1922–1930*, Csaplár Ferenc (szerk.), Budapest, Kassák Múzeum, 1996. Utóbbival kapcsolatban lásd még BÁLINT Gábor igen kritikus ismertetését is: *Magyar Könyvszemle*, 116. évf. (2000) 2. sz. Alaposabb leírásához VAS, *Nehéz szerelem*, i. m., 328. o.
[469] *Együtt*, II. évf. (1928) 2. sz., 39. o.
[470] KISS Sándorné VERZSÉNYI Margit, « Egy fiatal nő a Munka-körben », in *Kortársak Kassák Lajosról*, i. m., 121-123. o.

gelyére összpontosítva ráhelyezzük egy Budapest-térképre, rögtön látható a térbeli közelség, mely szükséges, de nem elégséges feltétele a körhöz való csatlakozásnak. Nem jelentett ez sem többet, sem kevesebbet, minthogy kialakította a főváros terein belül (illetve a kirándulások és a nyári táborok révén azon kívül is), azokat a *helyeket*, ahol a munkás- és az avantgárd kultúrával, a politikai szemináriummal találkozhatott a habitusa függvényében az arra érzékeny diák vagy ifjúmunkás.

A „hely-ismeret" pedig azért volt okvetlenül szükséges, mert a 172.616/1929. VII. BM rendelet értelmében a korszakban még az SZDP égisze alatt sem lehetett rendőrhatósági engedély nélkül nyilvános térben gyűlést tartani.[471] Magával a *Munká*val szemben is számtalan bűnvádi eljárás folyt, 1930. áprilisában nyilvános terjesztését is betiltották, „mert közleményeik egyrészt a közrend veszélyeztetésére, másrészt osztályelleni gyűlölet ébresztésére alkalmasak, a sajtóról szóló 1914. XIV. tc. 11. §-ának negyedik bekezdése értelmében engedély nem adható".[472] A városi téren belül a fent említett „helyek" látogatása egy lehetőség kiaknázása volt, az odalátogatók – a hely az előző fejezetben használt értelmében – *viszonyt* létesítettek az ott kialakított tartalommal. E helyekhez, beleértve a fentebb felsorolt iskolákat is, tapadó viszonyban tehát ugyanúgy megbújik a *baloldali értékválasztás kontingenciája*, mint a klasszikus szociológiaelmélet által feltárt családban (mint hagyományhordozóban), vagy a másodlagos szocializációban élen járó kortárscsoportban. Ha hozzátesszük ehhez, azt is, hogy a Munka-körben korántsem volt ritka a családi részvétel, akkor válik még teljesebbé e kép. Az ifjúmunkás Kepes Imre (Kepes György testvére) olyképpen emlékezett vissza, hogy „a három Kepes testvéren kívül Heimerék négyen-öten voltak", továbbá ide sorolhatóak még a Csáknővérek, illetve a Rácz-, a Haár- és a Kis-fivérek is.[473]

Az ifjú Mérei Ferenc formálódó habitusa számára mindez azért volt módfelett fontos, s ezért volt szükséges és elengedhetetlen ennek a kontextusnak a részletező feltárása, mert mindez belépést jelentett neki a baloldali és avantgárd *lehetőségek terébe*. Sem kisiparos szülei világlátásából, sem a Marx és Mérei cégből, illetve nagybátyja ügygondnoki szerepéből, sem iskoláztatási stratégiáiból *nem* következne logikusan a baloldali, kommunista, illetve az avantgárd esztétikához, illetve életfor-

[471] SIPOS Péter, *A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon*, Budapest, MTA TTI, 1997, 44-45. o.
[472] A határozatot idézi MARKOVITS Györgyi, *Terjesztését megtiltom!*, Budapest, Magvető, 1970, 193-194. o.
[473] KEPES Imre, « Emlékeim a Munka-körről », in *Kortársak Kassák Lajosról*, i. m., 110-112. o.

mához való vonzódása, kapcsolódása.[474] Gondolkodásának, értékválasztásainak hátterében döntő szerepet játszott tehát, egyrészt, a másodlagos szocializáció, a kortársakkal való kapcsolat, akik „elvitték" a szocialista diákok, valamint Kassák és a Munka-kör környékére, másrészt az a városi (társadalmi) tér, amely megteremtette az ezzel a kultúrával való találkozás lehetőségeit. Az avantgárd és a baloldali gondolkodás formái, médumai és színterei után azonban illő lenne megismerkednünk annak tartalmával is. Vajon miben nyilvánultak meg e reflexiói és életmód sajátosságai, melyek Méreit oly mélyen, gyakorlatilag haláláig meghatározták? Egyáltalán, hogyan lehetséges e hatás, ha maga Mérei, vagy ahogyan a körben ekkor már szólították, Mák, csak epizodikusan volt jelen e szubkultúrában 1928 szeptemberi Párizsba távozásáig? A kapocs, mely a visszaemlékező szövegek retroaktív értelemadását referenciával tölti meg a szűkebb baráti kör: Kelemen Imre, Lux László, Bálint Endre, Biró Gábor, Horváth László és természetesen Justus Pál. Fentebb már említésre került ez utóbbi központi, már-már modellértékű szerepe a két háború közötti baloldali aktivizmusban, így a továbbiakban érdemes az ő szerepein keresztül vizsgálnunk e normaképző baloldali éthoszt.

Munkáskalokagathia a Munka-körben: Justus Pál kritikai–művészeti modellje

Justus Pált alapvetően politikusnak ismeri az utókor, ám kevesebben tudják, hogy *alapvetően* költőként indult 1925-ben.[475] Ám korántsem olyan műkedvelő poéta volt, mint mondjuk a (meglehetősen dilettáns) verseket publikáló politikus, Szakasits Árpád. Nem verselő politikus, de nem is politizáló költő a helyes módszertani megközelítés, még ha alapvetően nem hamis is e kép. Nem hamis, de torzít, amennyiben nem veszi figyelembe az avantgárd sajátos, voltaképpen a „minden adott, minden előleges" kategória végletes tagadására és elutasítására épülő avantgárd éthoszát. Az ugyanis nem ismerte el sem a zárt autonóm műalkotások kategóriarendszerét, sem a politikai cselekvés klasszikus fogalmát. Itt a művészi cselekvés és a politikai meg-

[474] Ugyancsak tanulságos ebből a szempontból Deréky Pál egy Németh Andorra vonatkoztatott megállapítása: „A Kassák-körhöz (itt: elsősorban a *Dokumentum* – kieg. K. H. Zs.) lazán kapcsolódó, szellemileg többé-kevésbé független alkotók és kritikusok (…), akik *inkább kötelességtudatból és megszokásból voltak baloldaliak* (mi mások lehettek volna?) már nemigen vetették alá magukat annak a dogmának, hogy minden más szempontnál előbbre való a művészet társadalmi relevanciája". DERÉKY Pál, « Németh Andor és Kassák Lajos irodalomeszménye a húszas években », in „*Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi"*, i. m., 84-104. o. (itt: 86-87. o. Az én kiemelésem.)
[475] JUSTUS Bernát Pál, *Fekete ormok alatt*, Budapest, Dús Márton Könyvnyomda, 1925.

nyilatkozás nem más, mint az alkotás technikája, olyan önkifejezés, amely nap-nap után a *mindennapi élet gyakorlatában* testesül meg. Szabadvers és marxizmus, szabad szerelem és gimnasztyorka, szavalókórus és hűvösvölgyi kirándulás egyként, pontosabban *együtt* részei annak az életvilág komplex fogalmára telepedett avantgardista éthosznak, mely a kontempláció és a cselekvés, az eszme és a gyakorlat harmonikus kettősségének elvére épült.

Az „egység" eszménye: az *Együtt* és a korai *Munka*

A *Munka* előtti periódus a legkevésbé sem volt terméketlen Justus Pál életében. Épp ellenkezőleg, Justus – bolognai és párizsi egyetemi évei után hazatérve – (akkortájt 23-24 éves) a *Munka* tájára már kötetet publikált költőként és baloldali lapokból ismert aktivistaként érkezett, elméleti érdeklődésének középpontjában pedig már ekkor is a munkáskultúra kérdései álltak.[476] Justus 1925 körül Párizsban járt, s – noha már korábbról ismerte Kassák egyes írásait – itt talált rá a nevezetes Szajna-parti, új és antikvár könyveket egyaránt dobozból áruló bouquiniste-eknél Kassák Bécsben kiadott *Máglyák énekelnek*-jét. Ám az ifjú Justus nemcsak mint avantgardistára, költőre, vagyis – a polgári értelemben vett – „művész"-ként tekintett Kassákra, hanem két vitairata nyomán (Levél Kun Bélához a művészet nevében; Álláspont) érlelődött meg benne a felismerés, hogy „a szocialista Kassák és a költő Kassák azonos, hogy van találkozási pont a radikális társadalomkritika elmélete és gyakorlata, a művészet forradalma és a forradalom művészete között".[477] „Hazajöttem [ti. Párizsból] – folytatja Justus kései visszatekintését –, s már a szocialista mozgalom jelentette számomra a legfontosabbat az életben. Ezért kapcsolódtam be minden erőmmel a Kálmán József, Nagy Lajos, Szirmai Jenő szerkesztette *Együtt* című szocialista kultúrszemle munkájába (egyébként a lap címe az egységgondolatot akarta hirdetni), amelynek szerkesztőségében egy ideig együtt dolgoztak a kommunista (Falus Neufeld Ervin, Nagy La-

[476] POROSZ Tibor, « Justus Pál forradalmi szocializmusa », *Valóság*, XXX. évf. (1987. augusztus) 8. sz., 53-65. o. Bővebb kiadása: POROSZ Tibor, « Justus Pál teoretikus munkássága », in *Magyar gondolkodás 1944 és 1948 között*, Kiss Endre és Tütő László (szerk.), Budapest, Tankönyvkiadó, 1990, 133-187. o. Az életmű újragondolásához lásd AGÁRDI Péter, « Justus Pál ébresztése », *Múltunk*, LV. évf. (2010) 4. sz., 202-212. o.

[477] JUSTUS Pál, « Kassák a munkásmozgalomban. Néhány személyes emlék », in *Kibontott zászló. Az Olvasó Munkás Klub Kassák-emlékkönyve*, Benke László (szerk.), Budapest, Csepeli Munkásotthon, 1987, 53. o. (Első közlés: *Magyar Műhely*, Párizs, 1965. december.)

jos), baloldali és jobboldali szociáldemokraták. Ezért írtam „Egységes munkáskultúrfrontot!" címen vezércikket a lapba (...)".[478]

E cikkben Justus kultúra-fölfogása meglepően szilárd alapokon áll: álláspontja szerint a polgári kultúra megtorpant, ezért egy olyan, a munkássággal együttlélegző kultúraformát kell megteremteni, mely egyszersmind potens társadalomalakító erővel bír. A kulturális kérdés pedig azért írja felül a politikait, mert az osztályharc áttevődött a kultúra területére, „az osztályharcot letagadó polgári művészet és tudomány helyett a kultúrát szabad és felszabadító szerepbe kell állítani".[479] Majd továbbfűzve véleményét így folytatja: „még mielőtt a kultúra kettéválásáról és a külön munkáskultúra szükségszerű kialakulásáról beszélnénk, megállapíthatjuk, hogy a kultúra, amennyiben korát a maga teljességében akarja reprezentálni, *még ha tisztán szemlélődő álláspontot is foglal is* el, akkor sem zárkózhat el gyökeres társadalmi reorganizációt célzó nagy kísérletek elől".[480] Ha tehát van olyan munkáskultúra, mely e gyökeres átalakításra alkalmas, akkor az csakis legtermészetesebb közegével: a munkásmozgalommal együtt élhet, lélegezhet. Így alakítható ki, Justus olvasatában a kultúra és társadalomkritika egysége, s a hangsúly itt az egységen van. Szerkesztői, közreműködői szerepe is inkább a munkáskultúrát, illetve a fentebb jellemzett egységet reprezentáló eseményekről (kultúrgárda, szavalókórus, előadóest, előadás Csepelen, Angyalföldön, stb.) szóló beszámoló volt – s kevésbé a lírikus (és műfordító) Justust érhetjük tetten a lap hasábjain.[481] Egyik ilyen elhíresült, kisebb botrányt kavaró beszámolója volt Kassák „új" lapja, a *Dokumentum* megindítása apropóján megrendezett, a Független Új Művészek két előadóestjéről közzétett írása. Itt láthatjuk munkában Justus Pál kritikust; Illyés Gyula produkciója kapcsán erősen megnyomta a tollát, amennyiben úgy fogalmaz: „sötét és súlyos, csak talán *nem elég tömör lírája*"[482], s bár jut jó szó Nádass Józsefnek, illetve főhajtás Déry Tibor és Németh Andor előtt, a közlemény tényleg Kassák visszatértét ünnepli. Ám az emelkedett szavak

[478] Uott, 54. o. Érdekes, hogy a főszerkesztésre a neve miatt meghívott Nagy Lajos alapvetően nem értette sem a lap címét, sem a szándékait, programját, hanem egy előzetes esztétikai elképzelés szerint rostált meg a kéziratokat – szerkesztőtársai elégedetlenségét váltva ki ezzel. Lásd NAGY Lajos, *A menekülő ember*, Budapest, Magvető, 1984, 242-244. o.

[479] JUSTUS Pál, « Egységes munkáskultúrfrontot », *Együtt*, II. évf. (1928) 6. sz., 3. o.

[480] Uott., 1. o.

[481] Egyik első folyóiratbéli jelentkezése épp egy Toller-darab előadás elé készített kis bevezetés volt: JUSTUS Pál, « Elöljáró beszéd a Toller drámához », *Együtt*, II. évf. (1928) 3. sz., 10-13. o.

[482] JUSTUS Pál, « Kassák Lajos árnyékában. A Független Új Művészek két előadóestje », *Együtt*, II. évf. (1928) 4. sz., 35. o. (A kiemelés az eredetiben.) A botrányt természetesen Illyés okozta, aki Justusnak világosan leszögezte: ő nem Kassák árnyékában van. A sértődést csak egy év múlva követte megbékélés.

mögött, vegyük észre Justus eszmei mondanivalóját is, amellyel újfent az elkötelezett művészet mellett tör lándzsát: „Mert most nincs ideje egy új l'art pour l'art-nak. Ma az állást-nem-foglalás is állásfoglalás. Előttünk harcvonalak húzódnak, sötéten és határtalanul, a horizontig érőn. *Művészet és politika nem egymás mellett fekvő területei a harcnak, ami áll, hanem úgy viszonyulnak egymáshoz, mint földszint és emelet*".[483] A lapban megjelent egy-egy közlemény azt is látni engedi, hogy a komplex program jegyében, e rendezvényeken már az *Együtt* művészgárdájaként léptek közönség elé, mely például 1928. március 4-én rendkívül sikeres propaganda előadást rendezett. „Délelőtt az Eszperantista Munkások Egyesülete, este a PTOE helyiségeit töltötték meg zsúfolásig az *Együtt* előfizetői. Az előadásokat Nagy Lajos vezette be s Baló Elemér, Kádár Anna, Kassákné Simon Jolán, Szalmás Piri, Boross Sándor, Jusztus [sic!] Pál mutatták be Kassák Lajos, Szirmai Rezső, Fenyő László, Bálint György műveit."[484]

Jóllehet a rövid életű *Együtt* tizenhárom megjelent lapszámával gondolkodástörténetileg nem tud versenybe szállni Kassák lapjaival, ám széleskörű – nem utolsó sorban Justus tevékenységének is betudható – tematikáját, valamint jeles szerzőgárdáját tekintve mégis fontos mozzanata a korszak baloldali teljesítményének, még ha szerkesztősége „népfrontos" is volt.[485] Az *Együtt* felrobbanásának azonban nem annyira a belső viták, mint inkább a konkurencia megjelenése volt: a Tamás Aladár vezette *100%* és Kassák – a *Dokumentum*ot követő – új lapja: a *Munka*. Meg kell jegyeznünk, hogy az *Együtt* szerkesztősége a körülményekhez képest a lehető legszerencsétlenebb módon reagált a vetélytársakra; Tamás István például azt veti a *100%* szemére, hogy elárulja a munkáskultúra, illetve az egység gondolatát azzal, hogy nem a munkásoknak készül. Hisz – mint az *Együtt*-ben írja – „éppen ez az olvasótábor az, amely torkig lakott a muszklija tömörségét zengő és a véres köpetén nyavalygó frenetikus irodalmi handlékkal, a próféta önjelöltekkel, akiknek minden ténykedése meddő negatívumokban merül ki. Gombostű dárdájukat beledöfik az átkos kapitalizmus szügyébe és azt hiszik, hogy ezzel megadták a kegyelemdöfést".[486] E közjáték

[483] Uott, 36. o. (Az én kiemelésem.)
[484] *Együtt*, II. évf. (1928) 2. sz., 39. o.
[485] Lásd AGÁRDI Péter, « Az *Együtt* (1927-28) », *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXXIII. évf. (1969) 4. sz., 470-476. o.
[486] TAMÁS István, « 100%-os rabulisztikus materializmus », *Együtt*, II. évf. (1928) 7. sz., 30. o. A *100%* szinte permanens támadásával, csepülésével később a *Munka*, s kivált Kassák sem maradt adós. A Tamás Aladárt „szimpla árulóként" kezelő Kassák egy ízben még a nagy hatást kiváltó Palasovszky Ödönt is tolla hegyére tűzi, mert ez utóbbi gróf Bethlenné pantomim-estélyén álnéven részt vett, sőt, a

után, az *Együtt* kimondta feloszlását, s a szerkesztőség fele a *100%*-hoz, másik fele a *Munká*hoz szegődött el. Justus, mint visszatekintésében írja, rendkívüli csalódottságot érzett ekkor, s e kiábrándultság a Vági-féle MSZMP megszűnte után a második nagy mozgalmi csalódás volt számára; egy darabig sehová sem írt, mindössze a szociáldemokrata pártba és munkás-kultúrszervezetekbe járt.

Az 1928 szeptemberében induló *Munká*ban azonban nyomát sem látni még efféle kiábrándulásnak. A beköszöntő szám Kassák által jegyzett bevezetőjében világosan tetten érhető fentebb vázolt, az egység, az ember- és társadalomformáló hevület. Talán érdemes hosszasabban idézni e gondolatokból, már csak azért is, mert e tézisek – legalábbis egy ideig – egy lap és egy mozgalom credóját foglalják össze, s teszik láthatóvá. „Mikor ennek a lapnak írását és kiadását elhatároztuk, tudatában voltunk annak, hogy egy szociális cselekedet elvégzésére vállalkozunk. Nem mint *szak*politikusok tömörültünk a lap köré, az élet más területein vagyunk szakemberek, mint alkotó művészek, pedagógusok, technikusok és társadalomkritikusok akarunk munkálkodni. (…) S ha lapunk hasábjain nem is csinálunk napi politikát, munkásságunk konstruktív jellegével tiltakozunk minden frázis ellen s tanújelét próbáljuk adni annak, hogy egy új fejlődés kezdeti stádiumába érkeztünk el, amelynek minden területén számolnunk kell a hétköznapok realitásával. Úgy a politikusnak, mint a közgazdásznak, a tudósnak, a technikusnak, a művésznek, mindnyájunknak egyetlen föladata van ma: az élet reális adottságainak, szociális szempontú, gyökeres átalakítása. Tiltakozunk mindenféle fölülről irányított politikai egyeduralom ellen, a tömeghez akarunk szólni s elsősorban a fiatal dolgozókhoz és diákokhoz, a tömegek organizatórikus és kritikai képességének fejlődését akarjuk elősegíteni és kimélyíteni. (…) Nem verset írunk magáért a versért, nem szobrokat faragunk magáért a szoborért és házakat sem magáért a házépítés stílusáért építünk. Magunkból, a szociális ember érzés- és gondolatvilágából emeljük ki alkotásunk lényegét, verseinkből ember szól az emberhez, házainkat ember építi ember részére. (…) Ahhoz, hogy a munkásság szocialista politikát csinálhasson, meg kell ismerkednie az élet sokoldalúságával. (…) A *Munka* pártfrakcióktól és pénzcsoportoktól független szocialista orgánum. Szerkesztőinek egyénenkint nincsenek politikai aspirációi. Azért létesült, hogy hasábjain helyet adhasson a társadalmi fejlődést szolgáló, az ember szocialista gondolatait és érzéseit kiszélesítő és elmélyítő kultúr- és civilizációs produktumoknak és

100% jóváhagyásával, magával vitt munkásokat is erre az alkalomra. KASSÁK Lajos, « Félre az útból », *Munka*, (1929. november) 10. szám, 312-313. o.

politikai észrevételeknek".[487] E szövegből világosan kitetszik a program: a politikához való viszony a maga direkt formájában nem sokat ér, ha nem előzi meg a mindennapi élet valóságából táplálkozó folytonos reflexió; ennek feltétele a munkáskultúrával való érintkezés. De mit jelent itt a valóság fogalma? Ezt legplasztikusabban nem is annyira Kassák, mint inkább a *Dokumentum*ot vele együtt szerkesztő Németh Andor fogalmazta meg nevezetes esszéjében: „A valóság nem fogalom: ha tehát közel akarunk férkőzni hozzá, *hozzá kell nyúlnunk*, cselekednünk kell".[488] Ezért határolja el magát Kassák a *l'art pour l'art* eszméjétől, s egy olyan művészi megnyilatkozás mellett foglal állást, amely képes az élet formálására, alakítására.[489] Úgy is fogalmazhatnánk, hogy ez a politikailag rendkívül tudatos avantgardizmus, legalábbis célkitűzései szintjén, a lehető legtávolabb áll a polgári magaskultúra zárt, XIX. századi eszméjétől.

Persze más az elképzelés a vágyott kulturális állapotról és megint más, hogy a mindennapok gyakorlata ebből mit tud megvalósítani. Ám ez az intellektuális közeg, a diákok és ifjúmunkások konfigurációja a ma perspektívájából talán épp azért olyan érdekes, s ezért van kijelentéseiknek tétje, mert mind politikai, mind kulturális tevékenység szintjén: a maximum volt a minimum. Szinte minden elgondolható mozzanat, itt még, *a húsba mar*. „Az 'oppozíció' – írja Tábor Béla, a részben Munkakörből 1930 nyarán kivált társaság kapcsán – minden *nem tökéletes* szocializmust a 'kapitalizmus' kategóriájába sorolt. Ebben rejlett intranzigenciája".[490] S ez a megváltoztatandók megváltoztatásával ebben az időszakban még a *Munka* körül gyülekező ifjak jó részére is igaz volt. (Az említett szakítás épp ennek az intranzigenciának a fenntartása okán volt szükséges; ráadásul Tábor Béla Szabó Lajossal az oppozíció „spirituális" magját képezte.) Igazi, rendíthetetlen – weberi értelemben vett – érzületetika ez, amely a világról és annak társadalmi megváltoztathatóságáról való spekulációiban a *van*-nak mindig föléhelyezi a *legyen*-t. Az igazi, forradalmi hit – mely e társaság tagjainak gondolkodását mintázta ebben az időben – a jövőt, mindig a jelen

[487] KASSÁK Lajos bevezetője, *Munka*, 1928. szeptember, 1. sz., 1-3. o.
[488] Németh a „gondolattá váló tett"-re utal, „mely nem puszta reflexió, hanem a tények tulajdon mozgásának a megfogalmazása". Lásd NÉMETH Andor, « Kommentár », in *A szélén behajtva. Válogatott írások*, s. a. r. Réz Pál, Budapest, Magvető, 1973, 174-180. o. (Az idézet a 177. lapon, kiemelés az eredetiben.) Az esszé eredetileg megjelent: *Dokumentum*, 1926. december.
[489] Az avantgárd a l'art pour l'art-t elutasító felfogásához, lásd FÖLDES Györgyi, *„Hadüzenet minden impresszionizmusnak". Impresszionizmusellenesség a Vasárnapi Körnél és a magyar avantgardistáknál*, Budapest, Széphalom, 2006, különösen 89. skk. o.
[490] TÁBOR Béla, « Szocializmus, gnózis és oppozíció », in *Személyiség és logosz. Bevezető és kommentárok a valóság őstörténetéhez*, Budapest, Balassi, 2003, 247. o. (Kiemelés az eredetiben.)

elé helyezi, s csakis az előbbi megvalósulta igazolhatja az utóbbiban véghezvitt tettek helyesek-e, igazolhatók-e vagy sem.

Kirándul az oppozíció (kb. 1931 tavasza)

Persze ez az endogén, hevületre alapozott önmeghatározás a kör csoportdinamikáját másképpen, más szemszögből szemlélők számára már korántsem volt ennyire magával ragadó. „Ebben az álláspontban – írja a „belső outsiderek" szemszögéből Vas István – én akkor az *irreális követelményekkel föllépő kritika okvetetlenkedését* láttam a reális körülmények között létrejött alkotással szemben. A szocialista forradalom, vagy ahogy akkor sokan nevezték az 'orosz kísérlet', sikerült, csak éppen (…) nem ott, nem olyan körülmények között, és nem olyan időben, mint ahogy a munkahipotézis feltételezte (…). De leginkább az választott el az oppozíciósoktól, hogy én a hibát nem az elvekben, hanem az emberekben láttam, és akkor már mit segítene – gondoltam –, ha a második és a harmadik Internacionáléból a negyedikbe lépnének át ugyanazok az emberek, ahogy a trocikisták szeretnék".[491] A Kommunista Ifjúmunkások Magyarországi Szövetségéhez (KIMSZ) tartozó Erdős László az oppozíciót – a rivális ultrabaloldali ifjúsági tömörüléshez képest (deményisták, hartsteinisták, weisshausisták, stb.) – „fölényesnek", „nagyképűnek", lekezelőnek jellemzi visszatekintésében, s legnagyobb bűnükként azt rója fel, hogy a Szovjetuniót nyíltan kritizálták (ahelyett, hogy dogmatikusan „hallgattak" volna), amelyben Justus Pál és a

[491] VAS István, *Nehéz szerelem*, Budapest, Szépirodalmi, 1972, 758. o. (Az én kiemelésem.)

korsch-ista Partos Pál járt az élen.[492] Ezt a Munka-kört és az oppozíciót szintén a „belső outsider" szemszögéből szemlélő Román József azzal ellenpontozza, hogy azért ők, vagyis az oppozíció, voltak a hangadók, mert ők voltak mind nyelvtudás, mind elméleti felkészültség tekintetében a legfelkészültebbek; míg Erdős többször bevallja: úgy vitatkozott Marxról, hogy akkoriban még egy sort sem olvasott tőle, Korschról pedig végképp semmit sem tudott.[493]

Visszakanyarodva tehát megállapíthatjuk, hogy a *Munka* első száma tehát igyekezett ezt a szociokulturális komplexitásra törő érzületetikai programot híven bemutatni: Kállai Ernő a stílusról szóló esszével, Illyés Gyula verssel, Justus György a szavalókórusról szóló beszámolóval, Moholy-Nagy László képzőművészeti tárgyú, Rubin László a Galilei-körre visszatekintő esszével, Gró Lajos az orosz filmről szóló tanulmánnyal, míg Braun Ferenc a tömegsport kollektivitásához kapcsolódó eszmefuttatással jelentkezett. Látható, s ez a *Munka* következő lapszámaira is igaz, hogy a tisztán művészi produktumok számarányban alulmaradnak az inkább kulturális, társadalmi jellegű problematikákkal szemben. Justus meg is jegyezte, hogy Kassák az „exkluzívabb, hermetikusabb *Dokumentum* helyett szélesebb körhöz szóló szocialista kulturális szemlé"-t[494] kívánt ezzel létrehozni, s ez egyértelműen a líra mennyiségi csökkenésének rovására ment.[495]

Justus az *Együtt* megszűntét követő rövid kiábrándultságot követően 1929 elején jelentkezik cikkel a *Munká*ban, mégpedig egy szavalókórus-antológia kapcsán értekezik a szavalókórus intézményének fontosságáról, s azt a „munkástörekvések

---

[492] ERDŐS László, *Böllérbicskák éjszakája*, Budapest, Magvető, 1984, különösen 49. skk. o. A rivális csoportokra, a teljesség igénye nélkül, lásd GADANECZ Béla & GADANECZ Éva, « A Weishauss Aladár vezette szocialista népmozgalom története (1927-1945) », *Múltunk*, XXXVIII. évf. (1993) 2-3, 68-115. o.; KONOK Péter, « A trockizmustól a tanácskommunizmusig: a magyarországi baloldali kommunizmus és a 'Hartstein-csoport', 1928-1933 », *Múltunk*, XLVII. évf. (2002) 2, 3-75. o.; KONOK Péter, « A Munka-kör szellemi, politikai hátországa », *Múltunk*, IL. évf. (2004) 1. sz., 245-270. o. és SVÉD László, « A magyar munkáspártok ifjúsági szervezetei a XX. század húszas éveiben », *Múltunk*, XLVIII. évf. (2003) 4. sz., 149-197. o.

[493] ROMÁN József, *Távolodóban. Életrajzi vázlat*, Budapest, Magvető, 1990, IV. fejezet.; ERDŐS, i. m., különösen 53. skk. o. Justusné Wagner Edith szerint a férje, aki 1933 után szintén emigrációba kényszerült, végleg Párizsban szakított a sztálinizmussal, amikor részleteiben is megismerte a koholt perek tényét. Lásd JUSTUS Pálné, i. m., 20. o. „Beteljesedett a végzet – írja levelében Vajda Lajos –, ma a Sztálinok jelentik a reakciót, mely sokkal véresebb és sötétebb, mint a cári volt". Lásd PASSUTH Krisztina, « Vajda Lajos », *Híd*, 1967/ 7–8. sz., 777. o. Ugyanezt a problémát alkalmazza Justus és Kassák viszonyára GYÖRGY Péter – PATAKI Gábor, *Az Európai Iskola és az Elvont Művészek Csoportja*, Budapest, Corvina, 1990, 10. o.

[494] JUSTUS, « Kassák a munkásmozgalomban », i. m., 55. o.

[495] Az első szám alaposabb bemutatására lásd KASSÁK Lajos, *Az izmusok története*, (PÁN Imre közreműködésével), Budapest, Magvető, 1972, 295. skk. o. A lap áttekintésére pedig M. PÁSZTOR József, « Kassák Lajos folyóirata: a *Munka*, 1928-1939 », *Magyar Könyvszemle*, LXXXIII. évf. (1967) 2. sz., 126-143. o.

egyik legsajátosabb termék"-ének nevezi.[496] Ennek alapja egyfelől az egyént előtérbe állító előadásmódot felülíró kollektív előadói teljesítmény, az együttes élmény preferenciája, másfelől meg az „elitista", elsősorban a polgári kultúrához tartozó (bár attól minduntalan elszakadni kívánó) írásbeli kifejezésmód részbeni kiváltása, elitjellegének oldása volt. E szavalókórusok, illetve általában az előadások egyik legfontosabb szereplője, motorja – mint ahogyan fentebb már utaltunk rá – éppen Kassák felesége, Simon Jolán volt. Egy időben a szavalókórus repertoárjának egyik fontos – bár első látásra talán meglepő – elemévé vált a népdalok beemelése, műsorra tűzése, illetve ezzel együtt a Munka-népdalkör megalapításának kimondása. Kassák idegenkedett ettől a formától, mert a „népiesség előretörésének", illetve az „érzelmek lázadásának" tekintette azt. A Munka-kör tagjai jóllehet elfogadták, hogy a népdalok kultusza magában foglalja az érzelmek lázadását, ám – mint Vas István rögzíti – „(t)udtuk, hogy amit a népdalokban szeretünk, az a polgároknak a megvetésével találkozhatik, de nem fér el abban sem, amit mi a mozgalomnak hittünk. Szóval, népdaléneklésünkben benne volt a mi demokratikus dacunk éppúgy, mint az arisztokratikus dacunk".[497] Egyszerre volt tehát a polgári kultúra elleni lázadás és Kassák, vagyis „a" mozgalom, s annak dogmatizmusa elleni lázadás: egyszóval, lázadás a lázadás ellen.

Kassák, aki látványosan távol tartotta magát a kör ifjúságának – a kor normáihoz képest – „szabados" viselkedésétől, az italozástól (bármily szerény mértékűtől), a tánctól, illetve a fiatalok között teljes természetességgel szövődő szerelmek, kapcsolatok szexuális vonzataitól, talán épp az életforma területén állt legtávolabb tanítványaitól. (Jól jellemzi ezt Vas István és Nagy Etel[498], Kassák nevelt lánya között szövődő szerelem okozta megannyi konfliktus, melyre az önéletrajzi regény számtalan helyén találunk utalásokat.) Úgy tűnik, hogy Kassák esztétikai–politikai lázadása

[496] JUSTUS Pál, « Szavalókórus–antológia », *Munka*, (1929. január) 4. sz., 128. o. A Munka-kör alaposabb leírására lásd CSAPLÁR Ferenc, « A Munka-kör », in *Kassák körei*, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 250-306. o. és HEGYI Loránd, « A Munka-kör képzőművészeti tevékenysége », *Ars Hungarica*, 1983/ 2. sz., 283-297. o.

[497] VAS, i. m., 610. o. Szalmás Piroska egyértelműen a *Munka*-kör népdalkórusát tartja az első magyar munkásmozgalmi népdalkórusnak. SZALMÁS Piroska, *A Szalmás-kórus krónikás-könyve*, h.n. [Budapest], Szociáldemokrata Párt, 1940, 22. o.

[498] A fiatalon elhunyt Nagy Etel tevékenységére lásd *Egy magyar táncosnő. Nagy Etel emléke*, Budapest, Cserépfalvi, 1940. Újabban SZOLLÁTH Dávid, « A forradalmárnő. Egy mozgalmi toposz Nagy Etel irodalmi ábrázolás-történetében », in *„Fejünkből töröljük ki a regulákat". Kassák Lajos, az író, képzőművész, szerkesztő és közszereplő*, Andrási Gábor (szerk.), Budapest, PIM – Kassák Alapítvány, 2010, 76-88. o. Tasi tanulmánya azt is feltárta, hogy Nagy Etel alakja szolgált modellül a Déry-regény Krausz Évijének, vö. TASI József, « Modell és mű. Krausz Évi alakja *A befejezetlen mondat*ban », *Új Forrás*, 1995/ 6. sz., 70-77. o.

azon a területen érte el leghamarabb határait, amelyet a társadalomtörténet és a szociológia a leglassabban változó szférának tart: a normák által szabályozott életvitel, mentalitás területén.

Szabad szerelem és az életforma „forradalma": kritika, retrotópia, gyakorlat

KÓRUS (táncosok):
Punalua!
Punalua nedv, Punalua levegő, Punalua vér
Punalua kedves társ
Punalua szemeink szabadsága
Punalua karjaink szabadsága!

KÓRUS (táncosnők):
Punalua! Cselekedeteink szabadsága!

Palasovszky Ödön: Punalua korszak *(részlet)*[499]

Az „*Opál-himnuszok*-ra vonatkozó kritikában – írja Palasovszky Ödön az 1960-as években papírra vetett önkommentárjaiban – sok szó esett arról, hogy a *Punalua* nem valami csodabogár. A *Punalua* szintén egy verseskönyv volt, amolyan 'szentségtörő' verseskönyv (hol líra, hol meg csúfolódás), de két drámai játékom is volt benne. A *Punalua* nagy vitát robbantott ki. Sokan, főleg fiatalok, de élemedett, komoly kritikusok is lelkesedtek a könyvért – s mint Strém István –, 'az élet belső, titkos, szóval ki nem fejezhető dionüszoszi mámorának föllobogtatását' látták benne. De a maradiak nagyon felháborodtak. (…) Már a címen is megbotránkoztak, noha senki sem tudta, hogy mi az a Punalua – persze, mert Engels műveit nem olvasták. Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című művében (…) fontos fordulatnak tartja a polinéziai Punalua család megjelenését, mint ősi kommunisztikus települést, a csoportházasságnak egy fejlett formáját (…). Engem főleg a Punalua szó ragadott meg, mert a család tagjai Punaluának szólították egymást, ami kedves társat jelent. E köré a szó köré mítoszt fontam.[500] Palasovszky nyelvi leleménye valóban nagy hatást ért el a korszakban, számtalan memoár tanúskodik erről. Román egyértelműen, de még Vas István is elismeri, hogy egy időben a komoly hatást tett rá a *Punalua*- és a

[499] A *Punalua*-ciklus több formában is ismert; eredetileg 1926-ban keletkezett a költemény, amelyet több ízben is átírt, átszerkesztett és kiadott a szerző. Lásd PALASOVSZKY Ödön, *Opál himnuszok. Válogatott költemények*, Budapest, Magvető, 1977, ill. PALASOVSZKY Ödön, *Csillagsebek. Válogatott versek*, Budapest, Magvető, 1980. (Az idézetet az utóbbi kiadás 48. lapjáról vettem.)

[500] PALASOVSZKY Ödön, « Hírnökök fogadtatása », in *A lényegretörő színház*, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 195. o. Hozzátehetjük még ehhez, hogy Engels művének magyar fordítása szintén Justus Pál munkája.

Zrí-ciklus, sőt egy ízben még a szintén a költő által szervezett *Cik-cakk estek*re is elment, még ha később – Palasovszky átütő sikerét látva – már „Ady hulladék"-ának, illetve „korai korszakának legfelületibb nagyotakarás"-ának nevezte Palasovszky poétikáját.[501]

Bárhogyan is van, a *Punalua* valóban hatásos volt, s lehet valami abban, hogy nem annyira a nyelvi megformálás, mint inkább az Engelstől, ill. Morgantól átemelt és átlényegített „Punalua" szó mágikus, kórusban való ismételgetése gyakorolt lenyűgöző hatást. Ebben pedig a szexualitásra, illetve a női nemi szervre tett, alig-alig rejtett utalás volt a döntő; *ezért* volt megbotránkoztató a cím, *ezért* nevezték dionüszoszian mámorosnak kiejtését, s *ezért* háborodtak föl „a maradiak". A performativitáson túl azonban vegyük észre a szó egyéb konnotációit is, amit épp Palasovszky tár fel az idézett részletben. Vagyis, a „Punalua" magában foglal egy vágyott – a zárt, neutrális család polgári mintáját meghaladó – családformát, s kimondatlanul is a polgári szexualitást teszi meg bírálata tárgyává. Engels – klasszikus 19. századi, evolucionista megközelítésben – a család „történeti fejlődésével" kapcsolatosan valóban Morgan kutatásaira hivatkozva állít fel egy tipológiát, s ennek igen fontos közbenső láncszeme a punalua-család.[502] Mielőtt további fejtegetésekbe bonyolódnánk, szögezzük le: az avantgardistákat nem Morgan és nem is Engels kutatásai izgatták, hanem az a tény, hogy a polgári házasságon túl létezett, létezhet *másik modell*. Az empírián túl, itt inkább a képzelet ereje a fontos és lényeges, ahogyan egy – feltehetően kevesek által ismert – szövegből kiindulva visszamenőlegesen átlényegítettek egy Hawaii szigetén kialakult kulturális modellt. Ezt nevezte el – megváltoztatandók megváltoztatásával – Rév István retrotópiának, ami nem más, mint egy időben visszavetített, a máról átlényegített ősállapot, amely gyógyírt kínálhat a jelen problémáira, feszültségeire.[503] A minden adottat, minden előlegest megkérdőjelező avantgardista ifjak természetesen a legszabályozottabb, legnehezebben megváltoztatható normarendszerrel kapcsolatban is ellenvéleményt jelentettek be. Ennek biológiai alapjait nevezte találóan „az ifjúság tombolási igényének" Füst Milán, aki viszont

[501] VAS, i. m., 303-304. o.
[502] Friedrich ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete* (1884), Justus Pál ford., in *Marx–Engels válogatott művek*, Budapest, Kossuth, 1963, II. kötet, különösen 178. skk. o.
[503] Vö. RÉV István, « Retrotópia. A kritikai gondolkodás primitív fordulata », *Beszélő*, 1998. december, 40-54. o.

esszéjében, B. Malinowski nyomán, a Trobriand-szigeteken „találta meg" a maga retrotópiáját.[504]

„A szabad szerelem – írja ismét Vas István –, az akkori legmerészebb ifjúság botrányt keltő jelszava, melyet a társadalom legnagyobb része a züllöttséggel és elvetemültséggel azonosított, a mi szemünkben az egyedül erkölcsös szerelmi társulás volt, az egyetlen, amelyet nem mocskol be a pénz fertőzete. De ehhez a megoldáshoz közülünk csak Simon Palinak volt bátorsága – és alkalmas társa, mert Kati a maga részéről is fölszegett fejjel, s engedékenységében is büszke mosollyal fogott hozzá a kísérlethez. (…) Pali módszeresen, a maga tudományos romantikájával készült a feladatra; lexikonokat, orvosi könyveket olvasott, s a weimari köztársaság 'Nemi kutató és tanácsadó intézetének kiadványait' (…). Pali mindenesetre a maga tudományosságának tulajdonította, hogy a kísérlet sikerült. (…) Engem (…) pedig megigézett a szépség és a tisztaság, a szerelem és az ifjúság egészséges mámora, és valamilyen tisztázatlan módon a magam számára is a boldogság ígéretét, a szép élet lehetőségét láttam benne".[505] E beállítódásának megfelelően Vas István – aki akkori önmagát félszegnek, oldódni képtelen individualistának rajzolja meg – írt is egy kisebb tanulmányt a kolozsvári *Korunk*nak, amely alapvetően a polgárság lélektanáról szólt. A kéziratot megmutatta Kassáknak, aki rögtön meg is kérte, hogy tartson róla előadást a Munka-körben. Szerelme, Eti, akivel doktriner módon a szabad szerelem platformján álltak, azonban figyelmeztette, hogy Kassák inkább nyilvánosan megleckéztetni szeretné őt. Az előadást mégis megtartotta, ám a vita folyamán a felszólalók szinte rögtön a szabad szerelem kérdésére tértek rá, amely Kassákot végleg kihozta a sodrából, s aki abban explicit módon „veszedelmes anarchiát látott, amely veszélyezteti a törzs egységét és fegyelmét. Én ugyan a gyakorlatban el sem tudtam volna képzelni, hogy többé valaha is más nőt megismerjek, de elvileg a szabad szerelmet a modern életforma megtámadhatatlan törvényének tekintettem. (A) vita hevében (…) arra a szerencsétlen kijelentésre ragadtattam magamat, hogy a szabad szerelem kérdése már nem egyéb, mint lakáskérdés. Erre aztán kitört a jogos felháborodás".[506]

Román József visszaemlékezésében nem nevesíti, inkább a mozgalom ifi szektorában használt általános lózungnak tekinti a „szerelem csak lakáskérdés" for-

[504] FÜST Milán, *Szexuál-lélektani elmélkedések*, Budapest, Helikon, 1984.
[505] VAS, i. m., 346-347. o. A cikkhez lásd VAS István, « A polgárság lélektanához », *Korunk*, 1929. november, 797-801. o.
[506] VAS, i. m., 568-569. o.

dulatot, bár azt is jelzi, hogy annak gyakorlatát korántsem kell készpénznek venni. „De a felszabadult forradalmi szellemhez – vallja – felszabadult kapcsolat illett a nemek között. A női egyenrangúság magától értetődött, csupán az ortodox marxizmus szextételei nem voltak egyszerűen értelmezhetők. Hiszen a *Kommunista kiáltvány* szabad emberi kapcsolatokat, a polgári házasságok csődjét, mi több a szabad szerelmet hirdette – legalábbis ígérte a jövendő társadalmának, de mi ennek a társadalomnak az előőrsei, előkészítői voltunk".[507] Jóllehet Marx és Engels inkább az „őszinte nőközösség" megjelenéséről beszél, ám az ifik képzelete nagy vonalakban igyekezett megfelelni a szabad szerelem általuk vélelmezett imperatívuszának. Román példája Szerémi B., a csinos, szőke munkáslány, aki a mozgalmon belül megalapította a SZNYA-t (Szexuális Nyomorenyhítő Akció), melynek célja az volt, hogy a forradalmárokat „megszabadítsa" a kínzó nemi vágyuktól, hogy így a forradalmi munkában felszabadultan tudjanak dolgozni. „Ez persze szélsőséges jelenség volt, de roppant jellemző a kor csoportszellemére".[508] A szabad szerelem képzetében tehát – a gyér ellenpélda dacára – sokkal inkább a vágyott cél deklarálását, illetve az előkép, a polgári házasságon belüli szexualitás normatív hatalmi képletének éles bírálatát és radikális elutasítását kell látnunk; vagyis inkább eszmetörténet ez, mint szélesebb körben megvalósult kulturális gyakorlat, azaz társadalomtörténetet. Ám nem csatlakoznék azokhoz, akik ezt a máról visszatekintve egyszerű ábrándozásnak neveznék mindezt; a szó is tett, a beszédhelyzet megteremtése és kiejtett szó hatalma, ha lassan is, de erodálja a társadalmi valóságot szabályozó normákat, másképpen fogalmazva „a kimondás játéka része a kimondott valóságnak".[509]

A Munka-kör és maga a folyóirat, a saját eszközeivel élen járt e beszédhelyzet megteremtésében, a problémavilág kidolgozásában. Itt korántsem csak néhány, a forradalom hevületében élő ifjú ábrándozásairól van szó, hanem arról, hogy ezek az idegen nyelvet bíró fiatalok egyszerűen fogalmazva tájékozódtak, igyekeztek felmérni a kor társadalom-tudományának az ebben a témában elért teljesítményét. Rögtön a *Munka* második számában cikket szentel neki Székely Béla; egy Denverben élő bíró

[507] ROMÁN, i. m., 54. o. Mint később részletesen rámutatunk, az 1950-es évek elején megizmosodott, Mérei Ferencet, Bálint Endrét, Biró Gábort, Lux Lászlót, Kelemen Imrét, Zsámboki Zoltánt és Horváth Lászlót jelentő pasaréti Törzs, melynek tagjai közül számosan az egykori Munka-körben és a szocialista diákok mozgalmában is részt vettek, a szerelemmel és a szexualitással kapcsolatos éthoszát éppen ebből a gondolatkörből merítette. E komplex hatást a későbbiekben részletesen vizsgálni fogjuk.
[508] ROMÁN, i. m., 54. o.
[509] Paul RICŒUR, « The Narrative Function », in *Hermeneutics and the Human Sciences*, Cambridge, Cambridge University Press – Paris, Maison des Sciences de l'Homme, 1981, 294. o.

esetét dolgozza fel röviden, aki „prakszisának ezer példájával illusztrálva megállapítja, hogy a modern ifjúság forradalomba szállt a régi erkölcsök ellen; egy új erkölcsi világot teremt, melynek törvénye: a szexuális szabadság”.[510] A pajtásházasság Lindsey-i eszménye a válás jogi praxisára és a születésszabályozásra épül, mely nem zárná be a feleket a megunt kapcsolatba. Székelyt ugyanakkor módfelett zavarja, hogy Lindsey a szexualitás kérdését *önmagában* (mint biologikumot) vizsgálja, s nem ismeri fel, hogy az alapvetően társadalmi kérdés. Ez a biológiai alapú beállítódás nem volt mentes attól a *Munka* hasábjain szervezett ankéttól sem, mely újfent a szexualitás kérdését tárgyalta. A vitát felvezető Székely Béla írása az arles-i zsinat ismert határozatából indul ki, amely szerint a házasság a szexuális élet egyetlen és kizárólagos közege, célja pedig gyermekek nemzése. Ezt alapvetően, mint hatalmi kinyilatkoztatást értékeli, majd hozzfűzi, hogy a *Munka* az „e kereteken kívül szorultak ankétját kívánja megrendezni”.[511] A vitához a következő számban hárman szóltak hozzá: az inkognitóját fenntartó dr. Sz. M., aki elsősorban is nőként kívánt hozzászólni. Álláspontja meglepően hasonló Székelyéhez, amennyiben az ő tézise is az, hogy a házasság intézménye a szexualitás represszív hatalmi-társadalmi kontrollja miatt „tarthatatlan” és hogy a szexuális kérdés alapvetően szociális kérdés. Amíg dr. Hermann Imre főleg a nemi ösztön elnyomásának lélektani felszabadító munkájára helyezi a hangsúlyt, addig dr. Naményi Lajos hozzászólása már inkább csak morális közhelyeket puffogtat: a házasság válsága a túlzott individualizmus, felelősségkerülés stb.[512] Az ankét mélypontját feltehetően Schwartz Gy. Árpád hozzászólásával éri el; ő az embert pusztán ösztönök által vezérelt lényként határozza meg, alkalmazza a nem természetes szexualitás (maszturbáció, szadizmus, stb.) fogalmát, majd summázataként azzal a nem várt morális tétellel „lepi meg” a lap olvasóit, hogy mindennek oka az, hogy a fiatalok nincsenek kellően felvilágosítva.[513] E vita – a mai olvasó számára feltehetően redundáns – megállapításait azért volt talán érdemes mégis röviden rekapitulálni, hogy világossá válhasson az a kontextus, amelybe a szabad szerelem éthoszát hirdető, bár azt a valóságban csak elvétve követő, avantgardis-

[510] SZÉKELY Béla, « Az ifjúság szexuális forradalma – pajtásházasság », *Munka*, I. évf. (1928) 2. sz., 60. o. Korábban az *Együtt* is foglalkozott e problémával, lásd TÓTH László, « A mai szekszuáletika csődje », *Együtt*, II. évf. (1928) 2. sz., 28. o.
[511] SZÉKELY Béla, « A Munka szekszuális ankétje », *Munka*, II. évf. (1930. január) 11. sz., 328-329. o.
[512] Dr. Sz. M., « Igen tiszelt szerkesztőség », *Munka*, II. évf. (1930. február) 12. sz., 354-356. o.; Dr. Hermann Imre hozzászólása, uott, 356. o.; Dr. Naményi Lajos, hozzászólása, uott, 356-358. o.
[513] SCHWARTZ Gy. Árpád hozzászólása, *Munka*, II. évf. (1930. április) 13. sz., 407-408. o.

ta fiatalok cselekvési tere illeszkedik.[514] Igen szűk levegőjű, korlátozott térről van tehát szó, s ide tört be, s okozott megrökönyödést Palasovszky Ödön Punaluá-ja.

Az 1927-1930 közötti, fentebb több szempontból is vizsgált rövid időszak rendkívül fontos a munkáskultúra, a politikai aktivitás és a művészi cselekvés együttállásának szempontjából. Ekkor *még* élő a mozgalom atyamesterének, Kassák Lajosnak a munkáskultúrával kapcsolatos elképzelése és a művészet emberformáló erejébe vetett hite, ám *már* feltűnik egy új, tetterős nemzedék, melynek hite ekkor még szilárd. A különböző helyről érkező emberek, eltérő hátterű kultúrák találkozása volt ez, melyet ideig-óráig összekötött a jövőt még ember- és társadalomformáló ígéretnek tekintő gondolatra épülő élményközösség. A verstan mellőzése, az új művészi látásmódok és technikák alkalmazása a képzőművészetben éppoly szerves része volt ennek a hevületnek, mint a szemináriumokon terítékre kerülő politikai hit, a kora tavasztól késő őszig rendszeresített kirándulások (nyáron a gödi Fészekbe, amúgy a hegyekbe), vagy éppen a sziklaszilárdnak tetsző társadalmi (szexuális) normák felsértésének igénye. Erről a pillanatról írta memoárjában Román József, hogy „1930 még határvonal a forradalmi dinamizmus és a csalhatatlanságot hirdető fanatizmus között. Sztálin nevére még nem csattannak ritmikusan a tenyerek, a bokák és a gondolatok".[515]

Az 1930-as év nyara tehát a választóvíz, amikor a fentebb említett – Mérei Ferenc kifejezésével – „együttes élményt" garantáló centripetális erők mindegyre alulmaradtak a centrifugális erőkkel szemben. „Sokak számára érthetetlennek, kisebb fajta kataklizmának tűnt, amikor 1930 augusztusában kettészakadt a Munka-kör, éppen akkor, amikor hatása, vonzereje nagyobb volt, mint addig bármikor. Először még a nyár elején a festők hagyták ott, aztán Vas István vált ki, csendesen, majd nyomban utána Zelk Zoltán, de ő már hangosan – augusztusban pedig drámai viták után az egész diákcsoport, s a munkásmozgalomban legaktívabb agitátorok többsége, magam is".[516] Pontosabban, Justusék nem elhagyták a kört, hanem Kassák expressis verbis kitessékelte, illetve kizárta őket a körből.[517] A csoportdinamika felborulását Justus három tényezővel (szervezeti, pszichológiai és politikai) igyekezett megmagyarázni.

[514] A szexualitás és a baloldaliság összefüggésére lásd ERŐS Ferenc, « A pszichoanalízis fogadtatása a két világháború közötti baloldali szellemi mozgalmakban », in *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*, Kiss György (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1991, 56-78. o.
[515] ROMÁN, i. m., 78. o.
[516] JUSTUS, « Kassák a munkásmozgalomban », i. m., 58. o.
[517] A folyóirat és köre „Békeffy Zoltánnal, Berkovits Tiborral, Fuchs Pállal, Heinlein Károllyal, Justus Pállal és Szabó Lajossal, a frakciózás irányítóival minden közösséget megtagad" Közli: « A 'Munka' köréből », *Munka*, II. évf. (1930. szeptember) 15. szám, 447. o.

A szervezeti probléma a kör bővülésével magyarázható (kb. 60-70 főről van szó), vagyis hogy az újonnan érkezettek nem kötődtek annyira Kassákhoz, mint a korábban érkezettek, ugyanakkor – s ez a pszichológiai tényező – Kassák roppant erős és racionális személyisége nem tudta tolerálni a fiatalok „ok nélküli lázadását" (pl. a szabad szerelmet). A harmadik a politikai ok, mely legalább két összetevőt sűrít magába. Az egyik, hogy az elégedetlenek – s az ő hangadójuk volt Justus Pál – kevésnek találták a kulturális munka, az egyéni nevelés lassú módszerét, s ehelyett „egy új, a két létező párttól független, forradalmi szocialista mozgalom" elindítását látták szükségesnek, mely „sokkal baloldalibbnak kell lennie a szociáldemokrata párt balszárnyánál is, de függetlennek a kommunista párttól is".[518] Erre pedig azért volt szükség, s ez volt a másik politikai ok, mert Kassák ránevelte a kört arra, hogy távolságot tartson mindkét munkáspárttól.

Érdemes azonban észrevennünk a Justus gondolkodásában beállt változást is: míg Párizsból hazajőve a munkáskultúra lehetőségei izgatták, annak fórumait, megnyilvánulásait propagálta az *Együtt*-ben és a *Munká*-ban, mert ezt tartotta az osztályharc legfontosabb médiumának, addig 1930-ra véleménye megváltozik és érdeklődése a konkrét politikai cselekvés irányába mozdul el. A Munka-körből való távozás – ahol, mint ahogyan a szemtanúk leírták, mégiscsak a művészi alkotás volt az úr – tehát jelentős változás volt: egyrészt a kör lassan felmorzsolódott, másrészt reflektált, gondolatilag végigvezetett változás jelentkezett Justus gondolkodásában, harmadrészt – bár néhány évvel később – jelentős (ön)átértékelés következett be Kassák gondolkodásában is. [519] Ezt a kiábrándulást, mely Kassák művészetfelfogásában is tetten érhető, a külső, politikai, ideológiai változások mellett néhány személyes elem is motiválhatta, így többek között az a konfliktussorozat is, mely a Munka-kör, vagyis az ifjúmunkás és diákok adta hátország elvesztése jelentett. Nem véletlen, hogy a *Megnőttek és elindulnak* című regényt döntően, mint a távozottakkal kapcsolatos gunyoros állásfoglalást, sőt mint bosszút tartják számon, amennyiben néhány regényalak és a kör egyes tagjai között számos könnyen felfedezhető analógia tárható fel.[520] Mintha a regény egyik dialógusa rezonálná Kassák véleményét: „Elromlotta-

[518] JUSTUS, « Kassák a munkásmozgalomban », i. m., 59. o.
[519] STANDEISKY Éva, « Az (ön)átértékelő », in *Kassák, az ember és a közszereplő*, Budapest, Gondolat, 2007, 115-155. o. és SZABOLCSI Miklós, « Az átértékelt átértékelés: Kassák Lajos 1934-ben », in *Kassák Lajos Emlékkönyv*, Fráter Zoltán és Petőcz András (szerk.), Budapest, Eötvös Könyvek, 1988, 45-55. o.
[520] Vö. CSAPLÁR Ferenc, « Kassák korrajz-regényei », in *Kassák körei*, i. m., 177-208. o. (Főként Vas István alakját érdemes itt kiemelni.) Lásd erre VAS, i. m., 861. skk. o.

tok. Olyanok vagytok, mint a macskakölykök. Ha hét csöcse volna az embernek, akkor mind ott csüngnétek rajta, anyátokkal együtt".[521]

Kassák hazatérése után, pontosabban 1927 és 1930 között, ez a később szétesett „valami" még összeállt és működött. Lassan állt össze és rövid ideig működött – mégis óriási kulturális potenciált hagyott maga után. Ez a „munkás kalokagathiá"-ra való törekvés – ahogyan Vas István nevezi –, a „jó" és a „szép" egy *új kultúrán* belüli, együttes megvalósítása, történelmi léptékkel mérve alig érzékelhető mozzanat volt.[522] Másképpen úgy is fogalmazhatnánk – Tábor Béla kifejezését átalakítva –, hogy alexandriai pillanat volt ez, melynek során a különböző, szinte összeegyeztethetetlennek tűnő erők szimbiotikus módon, ideig-óráig egy új kultúra és egy új társadalom kialakításának szolgálatában álltak. Illő hangsúlyoznunk, Mérei Ferenc a körben való részvétele alig-alig dokumentált, írásos visszaemlékezések egyáltalán nem őrizték meg nevét, ám a kutatáshoz készített interjúk egyértelművé tették a helyzetet: Mérei a barátok, elsősorban Kelemen Imre révén került a Munka-kör és a szocialista diákok konfigurációjába, illetve Kassák közelébe 1927 körül, vagyis végzős középiskolás korában. [523] Ugyanakkor az is világosan látható, hogy előbb Berlinbe, majd Párizsba készülvén, Mérei csak 1928 őszéig (illetve alkalmi hazatérésein, mint például az 1930. szeptember elsejei tüntetésen) vett részt a társaság rendezvényein, így – s ez perdöntő későbbi gondolkodásában – a jó időszakot, a munkás-kalokagathia pillanatát őrizte meg az emlékezete. A hatás, amit Kassáktól kapott egy életen át kitartott, ugyanakkor az a személyes konfliktuson alapuló sértettség, megbántottság, mely például Vas Istvánt jellemezte, elkerülte őt.[524]

Párizs, a „vad" tartomány

> *„Ez a Párizs lényegileg nem újabb és nem idegenebb, mint Budapestnek hasonló részei, melyeket éppoly kevéssé ismertek. Mégis az az érzésük, hogy most szagolnak bele a távoli, nagy, titokzatos életbe. Kevéske igazsága azért van ennek az érzésnek. Talán csak annyi, hogy Párizs vidámabb, mint Budapest. Valami hanyag jókedv fekszik ezen a városon, természetes és biztonságos jókedv, otthonos, majdnem lusta. Budapest lázas, ha vidám. Párizs csak lengén, könnyedén boldog. Hígabb itt a leve-*

[521] KASSÁK Lajos, *Megnőttek és elindulnak*, Budapest, Pantheon, é. n. [1932], 146. o.
[522] VAS, *Nehéz szerelem*, i. m., 479. o.
[523] „Kassákot 1927-ben ismertem meg (…), pár hónappal azután, hogy hazaköltözött Magyarországra, abban az időben, amikor a *Dokumentum* című folyóiratot adta ki." BAJOMI LÁZÁR Endre, « Mérei–Mák », *Kritika*, 1986/ 11. sz.. 22. o. Az interjú máskülönben 1971 decemberében készült, s Mérei halála után adta közre a szerző.
[524] Például VAS, *Nehéz szerelem*, i. m., 860. o.

gő, mint odahaza, a háborúnak hét éve vége, a város elfelejtette, hogy valaha veszély borult rá". [525]

Földes Jolán: A halászó macska uccája

Mint e fejezet bevezetőjében többször is utaltunk rá, Párizs, a XIX. század fővárosa ugyancsak komoly befolyást gyakorolt a magyar kulturális képzeletre. Kétségtelen, hogy Méreit is mélyen befolyásolta e hatás, ám behatás *csak mintázza*, de nem determinálja a cselekvés irányát. Vajon mi indította útnak őt? Melyek voltak az emigráció szociológiai irodalmában használatos „push and pull" faktorok? Kétségtelen, hogy a „valcolás" vagy Párizs mint úticél Ady és Kassák nyomán elterjedtté vált: Justus Pál, Vajda Lajos, Kelemen Imre, Bálint Endre, Kassowitz Félix, Havas Endre, Politzer György, Földes Ferenc, lehetetlen lenne felsorolni valamennyi emigránst, akinek útra kelésében szerepet játszhatott az irodalmi életforma-modell. Ugyanakkor az is tudható, hogy Mérei egyetemre óhajtott iratkozni, ami részben ellentmond távozási ambíciójának.

A pécsi intermezzo

Mint az előző fejezetben tárgyaltuk, az ifjú Mérei Ferencnek 1928. májusában nem sikerült a Zrínyi Miklós Gimnáziumban az érettségi letétele, ám – a felső kereskedelmi iskolában szerzett érettségivel és a gimnáziumi végbizonyítvánnyal a zsebében – jelentkezett a pécsi székhelyű Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem bölcsészet-, nyelv- és történettudományi karára – ámbátor sikertelenül. A felvett jegyzőkönyv értelmében a döntés 1928. szeptember 7-én megtartott ülésen született meg, ez alapján joggal feltételezhetjük, hogy Mérei megvárta e döntést kézbesítését, vagyis Párizsba valamikor szeptember második felében érkezhetett meg. Máskülönben az őszi szemeszter első rendes ülésének V. pontjában a felvételi bizottság döntése, illetve ennek dr. Holub József révén történt előterjesztése alapján döntöttek az 1928/29-es tanév első felére felvett és elutasított diákokról, ám a határozat indoklást nem tartalmaz. Mérei Ferencet hetedmagával utasították el.[526] Visszaemlékezéseiben ezt

[525] FÖLDES Jolán, *A halászó macska uccája*, Budapest, Athenaeum, 1936, 97-98. o. (Modern kiadása: Budapest, Agave, 2006. A továbbiakban is az első kiadásra hivatkozom.)

[526] Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltára, M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem iratai, Bölcsészet-, nyelv- és történettudományi Kara iratai, Kari ülési jegyzőkönyvek, 1928. szeptember 7., 28. napirendi pont.

egyértelműen az 1920: XXV. tc., az ún. *numerus clausus* következményének tekintette, ám ez a határozott értelmezés több szempontból is árnyalhatónak tűnik.[527]

Egyfelől, mint többen is rámutattak, a nem kívánatos nemzetközi megítélés és a rendszer belpolitikai változásai miatt éppen a tárgyévben, vagyis 1928-ban (1928: XIV. tc.) kedvezően módosították a törvényt.[528] Másfelől azt találjuk, hogy a budapesti és vidéki egyetemek más-más szabályozást alkalmaztak. A Laky Dezső országos adataival összevetve az Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Karának empirikus feltárása során Lengvári István arra a következtetésre jutott, hogy a „pécsi egyetemen a korszakban végig magasabb volt az izraeliták aránya, ami abból fakad, hogy a jórészt budapesti zsidó származású családok gyermekei a budapesti egyetemről kiszorulva a vidéki egyetemekre igyekeztek bejutni. (…) 1926 szeptemberében például a keresztény felvetteken kívül 90 zsidó származású kérte felvételét, de a kar a törvény értelmében csupán 9 fő felvételét engedélyezte. A jegyzőkönyv azt is említi, hogy a korábbi évektől *eltérően* a zsidó hallgatók létszámát az engedélyezett hallgatói létszámhoz állapítják meg, ezért 8 felsőbb éves zsidó származású hallgatót is felvettek”.[529] A szerző arra futtatja ki – általánosságban Karády Viktorral és Nagy Péter Tiborral harmonizáló – gondolatmenetét, hogy a pécsi egyetem (és nem csak az orvoskaron) voltaképpen a hallgatók maximalizálásában volt érdekelt, így minden lehetséges módon igyekezett a törvény rendelkezéseit „rugalmasan” értelmezni. Nagy Péter Tibor egyenesen úgy fogalmaz, hogy Pécsett „nem hajtották végre” a numerus clausus antiszemita cikkelyét, mivel – szemben a túljelentkezéssel küszködő Budapesttel – vidéken inkább a létszámok feltöltésével bajoskodtak. Így budapesti lakhe-

[527] Egyfajta önértelmezési toposz ez, a teljesség igénye nélkül lásd GYŐRI, i. m., 629-644. o.; HERNÁDI Miklós, « Nekem nincs absztrakt mondanivalóm. Beszélgetés Mérei Ferenccel », *Magyar Tudomány*, 1987/ 7-8. sz., 588-597. o.; *Mérei Ferenc–interjú*, készítette Rádai Eszter 1984-ben (publikálatlan). A beszélgetés az 1956-os forradalomról szóló rész miatt dobozban maradt, egy részlete megjelent a rendszerváltás forgatagában: RÁDAI Eszter, « Ismerd meg hazád börtöneit! Sajnos nem akasztottak fel! Egy interjú a dobozból », *168 óra*, I. évf. (1989) 6. sz., 9-10. o.

[528] KARÁDY Viktor, « A numerus clausus és a zsidó értelmiség », in *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon, 1867–1945. Történeti-szociológiai tanulmányok*, Budapest, Replika Kör, 1997, 235-245. o.; LADÁNYI Andor, *A gazdasági válságtól a háborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években*, Budapest, Argumentum, 2002, 66-83. o.; NAGY Péter Tibor, « 1920 és a numerus clausus », in *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon*, Budapest, Új Mandátum, 2002, 120-131. o.; N. SZEGVÁRI Katalin, *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1988, 167-176. o. és KOVÁCS M. Mária, « A numerus clausus és a zsidótörvények összefüggéseiről », in *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, Molnár Judit (szerk.), Budapest, Balassi, 2005, 128-139. o.

[529] LENGVÁRI István, « A pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Karának női hallgatói (1919–1945) », in *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*, Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.), Budapest, Korall, 2008, 393-405. o. (Itt: 399. o. Kiemelés tőlem.)

lyű izraelitaként – különösen az orvoskaron – jóval nagyobb sansszal indult neki a jelentkező, mintha a fővárosban próbálkozott volna. 1926 után ráadásul a „zártszámot – Klebelsbergnek a törvényhozást kikerülő beavatkozása következtében – már nem a felvettek tényleges számához, hanem a keretszámhoz kellett mérni".[530] Ennek ismeretében feltételezhetjük, hogy Mérei Ferenc azért *is* került az elutasított diákok közé, mert végbizonyítványa nem érte el a felvételhez jó esélyeket nyújtó „jó" – csak „elégséges" – eredményt. „Tudunk olyan esetről – mondja Karády – amikor a kiváló képzettségű zsidó diákokat Klebelsberg az egyetemi hatóságok ellenében engedett magyarországi főiskolára".[531]

Úgy tűnik, hogy felvételi kérelmének elutasítása legalább annyira tanulmányi eredményének, mint a zártszám alkalmazásának tudható be, ugyanakkor nem biztos, hogy Mérei ennek tudatában volt, másképpen fogalmazva önéletrajzi értelmezése nem feltétlenül tényellenes vagy torzító; ne felejtsük, hogy a fentebb idézett egyetemi jegyzőkönyv sem tartalmaz indoklást. Bárhogyan is van, ettől függetlenül igaza lehet Karádynak, hogy az egyetemeken a zártszám – akárcsak eszmei – *jelenléte* a kivándorlás gondolatát könnyen tapasztalatba fordíthatta.[532] Méreinél ezt a tudatot erősíti, hogy Budapestre nem is jelentkezett, Pécset éppen azért választotta, mert zsidóként nagyobb eséllyel lehetett bejutni. „Külföldre kényszerített diáktömegei révén – írja Karády – a magyar zsidó értelmiség felnövő nemzedékének iskolai és társadalmi szelekciója, szakmaválasztása, karrierlehetőségei, képzési élménye és tapasztalatai, minősítése, sőt társadalmi szerepvállalásai, ideológiai orientációja, a zsidósághoz és a nemzethez fűződő viszonya is döntő változást szenvedett".[533] Ezeknek a társadalomtörténetileg is észlelhető beállítódásoknak a megváltozása, vagy szűkebben egy egyén élettörténetén belül az önazonosság kimunkálásában történő értelemáthelyezések területén tehát kiváltképpen fontos mozzanat lehet egy ilyen elutasítás – Mérei esetében ez a tapasztalat bizonyosan a „push" hatáshoz illeszke-

[530] NAGY, i. m., 129. o.; bár Ladányi adatai ennek ellentmondani látszanak, amennyiben pl. Pécsett az 1930/31-es tanévben a jelentkezett izraelita felekezetűek 71%-át elutasították, míg a kereszténynyeknél ez mindössze 3,4%-ot tett ki. Mindez azt is implikálja, hogy továbbra sem csak a tanulmányi előmenetel volt mérvadó. LADÁNYI, i. m., 67. o.
[531] KARÁDY, « A numerus clausus és a zsidó értelmiség », i. m., 240. o.
[532] A stigmatizálás kellemetlen tapasztalatára lásd Kulcsár István pszichiáter álnéven kiadott vallomását: KÖRMENDI Balázs, *Zsidó gyónás*, Budapest, Interart, 1990, 103. o.: „Hogy hallgatóságuk elég nagy legyen, felvették a kitérteket is, továbbá azokat a zsidókat, akik előzőleg a pesti egyetemre már be voltak írva, és most nem járhattak oda".
[533] KARÁDY, « A numerus clausus és a zsidó értelmiség », i. m., 240. o.

dett, vagyis ahhoz a lökőerőhöz adott plusz energiákat, mely az emigráció mellett optált.

A Sorbonne világa és Henri Wallon mint modell

> *„A Sorbonne díszterme jó háromnegyedig megtelt. Többre várni hiábavalónak látszott, a közönség fészkelődni kezdett. Az emelvényre bevonult – ünnepélyes lassúsággal – a díszelnökség, a meghívott előkelőségek kara, köztük az előadók. A rektor, a szakállas kis Aulard, fürgén az előadóasztalhoz sietett. Minden nemzet a maga szabadságának bajnokát köszönti Petőfiben – Petőfi az egész világé, fejtegette könynyedén, erőfeszítés nélkül. (…)*
>
> *Pulcher a terem másik oldaláról felém intett. Felemelte, majd rögtön leejtette a karját, hogy most. És már kiáltotta is, kérdő hangsúllyal, franciául szintén:*
> *– Szabadság? (…) A fehér rémuralomról beszéljen! (…) Bitorlók! (…) Halottgyalázók!”*[534]
>
> *Illyés Gyula: Hunok Párizsban*

Mérei Ferenc párizsi évei tudományos érdeklődésének, politikai, mozgalmi aktivitásának, valamint az itt rögzült (ám a hosszabb időtartamban megmaradt) életvezetésének szempontjai szerint elemezhetőek. E három, gyakran összefonódó regiszter azonban meglehetősen eltérő, s önmagában hiányos forrásanyagon (egyetemi iratkozási lapjai, közvetve a párizsi prefektúrán az emigránsokról felfektetett dossziékon, visszaemlékezéseken) vizsgálható. Annyi bizonyos, hogy 1928 őszén valóban Párizsban tartózkodik, ezt tanúsítja mind az előző fejezetben már hivatkozott, a Magyar Követség által kiadmányozott Zrínyi Miklós Gimnáziumból kiadott végbizonyítvány hiteles fordítása. A francia fővárosba érkezvén – mint ahogyan az előző fejezetben utaltunk rá – korábbi társadalmi kapcsolatait, illetve mozgalmai előéletét kamatoztatja: a Kertész utcai II. Rákóczi Ferenc felső kereskedelmi iskolában megismert Fried Sándor és Kassowitz Félix segít neki a mozgalmi beilleszkedésben.

Míg a visszaemlékezések nemegyszer fordított teleológiát adnak Mérei ekkoriban még igen kialakulatlan tudományos érdeklődésének („a pszichológusnak készülő Mérei Ferenc”[535]), addig maga is utal rá, hogy voltaképpen maga sem tudta ebben az időben, mi érdekli. Mint fentebb láthattuk, középiskolai tanulmányaiból, illetve annak eredményeiből összességében véve nem szüremlik ki érdeklődése, a még Magyarországon beszippantott Munka-köri levegő már komolyan befolyásolja értékválasztásaiban, ám azok mégsem körvonalazódnak olyan élesen, hogy az életrajzíró határozottan kijelenthetné: *tudta* mit akar. Pécsi egyetemi felvételijével kap-

[534] ILLYÉS Gyula, *Hunok Párizsban. Regény*, Budapest, Szépirodalmi, 1970, 7-8. o.
[535] ROMÁN, *Távolodóban*, i. m., 78. o. 1930-ra vonatkoztatja a szerző ezt az elszántságot.

csolatban maga is megjegyzi: „hogy pontosan mit akartam tanulni, erről elég ködös kép volt a fejemben”,[536] s párizsi egyetemeken töltött intellektuális bolyongásai ugyanerről a körvonalazatlanságról, eldöntetlenségről tesznek tanúbizonyságot. Az 1928/29-es tanévben az Arts et métiers-re jár, ami alapvetően műszaki tudományokra szakosított felsőfokú iskola, bár ő politikai gazdaságtant és statisztikát hallgatott, s csak utána került a Sorbonne-ra.[537]

Ha utóbbi iratkozási lapjait áttanulmányozzuk, még inkább plasztikussá válnak szakadatlan dilemmái: először 1929. október 28-án iratkozik, mégpedig német gyakorlati tanulmányokra (*études pratiques d’allemand*). A következő, 1930/31-es tanévtől ugyanide „német filológiára” jár, ezt követi a harmadik tanévben a neveléstudomány (*science de l’éducation*), majd az 1932/33-as tanévben a „morál és szociológia”.[538] Összesen hat tanulmányi évre iratkozott a Sorbonne-ra, ám annak archívumában fennmaradt kartonja csak az első négy év szakjait jegyezte fel. Később tollal rávezették, hogy az 1933-ban és 1934-ben Mérei „licence” fokozatot szerzett; a kiadott tanúsítvány szerint 1933-ban „pszichológia és pedagógia” (június 26.) és külön „pszichológia” (július 3.), majd egy évre rá „erkölcs és szociológia” (június 27.), valamint „ált. filozófia és logika” (július 4.) szakokon tett felsőfokú képesítést érő záróvizsgát.[539] A „licence ès lettres” ebben az időszakban a felsőfokú képzés ún. második ciklusa volt Franciaországban a „maîtrise”, vagyis a mesterszakos diploma előtt, s megszerzését négy egymást követő iratkozott tanévhez, illetve a sikeresen letett vizsgákhoz kötötték.[540] Mérei 1933-ban és 1934-ben abszolválta e vizsgákat, s az egyetem 1934. november 28-i dátummal állította ki számára a „licence ès lettres” fokozatról szóló diplomát. Budapestre való visszatértét követően, mint az 1943-as

[536] BAJOMI, i. m., 22. o. Illő hozzátenni, hogy egyes interjúkban viszont határozott munkásmozgalmi, politikai célok mellett tört lándzsát. Ez az interjúk motivált szövegvilágának (pl. GYŐRI, i. m., 630. o.) feltárás nélkül azonban nem bír meggyőző erővel, iratkozási lapjainak változó szaktárgyai ennek ellentmondanak. Ez is aláhúzza azt a beállítódásunkat, hogy igen kevés „tiszta ténye” van a biografikus gondolkodásnak.

[537] A migráns diákokkal kapcsolatban, lásd Victor KARADY, « La migration internationale d’étudiants en Europe, 1890–1940 », *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, vol. 145 (2002) no. 1, 47-60. o.

[538] Archives nationales, AJ 16 5004, Académie de Paris Faculté des Lettres (1823-1953): Fichiers individuels des étudiants nés entre 1880-1925: François Mérei kartonja.

[539] Université de Paris, Faculté des Lettres, *Licence ès lettres, certificats d’études supérieures de*: psychologie et pédagogie; psychologie; morale et sociologie; philosophie g[énéra]le et logique. (Magándokumentáció, Mérei Anna tulajdonában.)

[540] A francia oktatás szerkezetére lásd Françoise MAYEUR, *Histoire de l’enseignement et de l’éducation*, III: *1789–1930*, Paris Perrin, 2004 és Antoine PROST, *Histoire de l’enseignement et de l’éducation*, IV: *L’École et la famille dans une société en mutation*, Paris Perrin, 2004.

telefonkönyv is mutatja, Mérei fel is tüntetett végzettségei között.[541] A Sorbonne-on szerzett általános képesítés mellett azonban volt egy pillanat, mely mélyebben meghatározta sorsát: az Henri Wallon-nal való találkozás. A Sorbonne-hoz kötődő esemény olyan valódi, előre nem látható, kalkulálhatatlan – az első fejezetben definiált – sorsesemény volt, mely tartósan felülírta, egységesítette és újrastrukturálta a habitusban korábban szétszórtan és összefüggéstelenül meglévő elemeket.

> „Lyukas óráimon, két előadás között az udvaron szoktam üldögélni, de valamelyik hideg napon bekényszerültem egy terembe, ahol éppen Henri Wallon adott elő. Azt a munkáját ismertette, amely később *A jellem eredete* címmel jelent meg. Az egész ember hirtelen megragadott. Nyitott volt. Kíváncsi. Minden mondatából kicsendült, hogy baloldali felfogású. Ez akkor azt jelentette számomra, hogy konkrét társadalmi szempontból közeledett a témához. Olyan kitételei voltak, hogy ez vagy az a jelenség meghatározott miliőhöz kötődik. Éreztem, ő az én emberem. Aki szerint a lelki jelenségek társadalmilag meghatározottak. Sürgősen átiratkoztam hozzá".[542]

Az interjú folytatásában persze kiderült, hogy a viszony korántsem volt ilyen idilli, mint a kezdet, ám az is módfelett beszédes, hogy Mérei *néven nevezett* egy őt oktató tanárt, aki hatott rá, aki befolyásolta, s akinek – adott esetben elfogadta – a kritikáját is. A kettejük között feszülő ellentét olyképpen írható le, hogy az ifjú bölcsész munkásmozgalmi hevülettől vezetve mindent (jócskán egyszerűsített) marxista alapon, kizárólag társadalmiként gondolt el, míg mestere az ember lélektani leírásánál nem hagyta figyelmen kívül a fiziológiai adottságokat sem. Persze lehetetlen ma már megragadnunk vitáik konkrét anyagát[543], annyit azonban illő hangsúlyozni, hogy konfliktusuk a társadalomtudományok emberképére vonatkoztatott: mennyire biológiai és mennyire társadalmi lény az ember? Egyik mennyiben befolyásolja a másikat? Ami élettörténetileg itt lényeges számunkra az az, hogy a munkásmozgalom, tágabban a társadalom felé nyitott gondolkodás vezette Méreit a már akkor is marxista, elsősorban gyermekpszichológiával foglalkozó Wallonhoz, vagyis pályaválasztását ismét csak a középiskolás korától kialakuló baloldali habitus mintázta. Itt élesedik ki az a fentebbi megjegyzésünk, miszerint párizsi életének különböző színterei, re-

---

[541] *Budapest és Környéke betűrendes távbeszélő névsora* (1943. január), 355. o.: „Mérei Ferenc gyermekpszichológus, lic[ence en] phil[osophie] Paris, diplomás pályaválasztási tanácsadó – 114 380".

[542] GYŐRI, i. m., 630. o. Ezzel tartalmilag nagyon hasonló leírást ad egy másik interjúban, lásd PAPP Zsolt, « A pszichológia útjain. Beszélgetés Mérei Ferenccel », *Valóság*, XII. évf. (1969) 12. sz., 77-85., itt: 79. o. Az említett könyv: Henri WALLON, *Les origines du caractère chez l'enfant*, Paris, Boivin, 1934. Erről az első magyar nyelvű könyvismertetés: MÉREI Ferenc, « Henri Wallon: *Les origines du caractère chez l'enfant* (A gondolkodás eredete) », *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1947, 53-54. o. Utóbb egy válogatásköteten belül két részlet is megjelent e műből. Henri WALLON, « A jellem eredete », ford. Mérei Ferenc, in *Válogatott tanulmányok*, Mérei Ferenc (szerk.), Budapest, Gondolat, 1971, 66-133. o.

[543] Ugyanakkor Wallon órai jegyzetei hozzáférhetőek: Archives nationales, 360 AP 16 – Cours à la Sorbonne (1933–1934): *Les origines du caractère de l'enfant* (7 pages manuscrites). A levéltári anyag teljes repertóriumát adja Thérèse CHARMASSON – Stéphanie MECHINE – Françoise PAROT, « Les archives d'Henri Wallon », *Revue d'histoire des sciences humaines*, 2001, no. 5, 117-142. o.

giszterei szinte szétválaszthatatlanul egymásba függenek. Baloldalisága nélkül, mint láthattuk, nincs se szociális hálózata, konfigurációja (ami kezdetben nagyon sokat jelent idegen környezetben), se a fentebb Wallon kapcsán kivonatolt értékválasztás (mely egész tudományos pályafutását befolyásolta), se – mint a következő lapokon kifejtjük – sajátos életmódja (mely a Törzsön keresztül ugyancsak egész életére hatást gyakorol).

Mindezekkel együtt, úgy tűnik, hogy a francia pszichológus Mérei életpályájára tett befolyása halványabbnak tűnik valós súlyánál, jelentősége kevésbé tetszik ki önéletrajzi fejtegetéseiből (mint mondjuk Kassáké). Pedig intellektuális értelemben bizonyosan fordulópontot jelentett az ifjú, önmagát és sokszínű érdeklődését nehezen koncentráló Mérei számára: a fentebb idézett „sürgősen átiratkoztam hozzá" formula ugyanis annak a kíváncsiságnak a lehorgonyzása, egy tudományos témához való rögzítése, mely középiskolai éveitől befolyásolta értékválasztásait. A gyermekkoráról és iskolai tapasztalatairól nem szívesen nyilatkozó és az érdeklődés pályaválasztásban konkludáló mozzanatát sokáig nem találó ifjú Mérei számára a baloldali Wallon *értelemmel telítette* a habitusban nyüzsgő elemeket; Mérei e választásával valójában *elaborálta* (hogy az intellektuális életművének egy oly fontos kulcsszavát használjuk) korábbi élete sikertelenségeit: gyermekpszichológiával és pályaválasztási tanácsadással foglalkozik. A sikertelenség áfiuma ellen annak okainak feltárása a kulcs – Mérei megértett valamit, melyet az elaboráció formájában egész későbbi életében (munkaszolgálat, börtöntapasztalat) kamatoztatott. Nem akarjuk túlfeszíteni az analógiákat, de megítélésünk szerint mindezeken túl a francia pszichológus az elkötelezett (*engagé*) kutató modelljét is közvetítette Méreinek. A fentebbi elemeken túl ugyanis Wallon az 1931-es szovjetunióbeli útját követően marxistának, majd kommunistának vallja magát (be is lép a Munkásinternacionálé Francia Szekciójába [SFIO], később a Francia Kommunista Pártba is), a megszállás idején részt vesz az ellenállásban, majd a felszabadulást követően rövid ideig miniszteri szerepet vállal, s a közoktatás reformján dolgozik. Talán nem túlzó, ha azt állítjuk, hogy a megváltoztatandók megváltoztatásával több mozzanat is olyan, mintha egy Mérei-szócikkből emeltük volna át.[544]

[544] A két élettörténet közötti párhuzamokat a disszertáción kívül, az életrajz VI. fejezetében tárgyaljuk részletesebben, itt csak a Mérei által jegyzett rövid Wallon-életrajzra hivatkozunk: MÉREI Ferenc, « Henri Wallon élete, munkássága, pszichológiája », in *Válogatott tanulmányok*, i. m., 13-55. o. Ugyancsak beszédes, hogy a másik tanítvány, René Zazzo máshová helyezte az életmű hangsúlyait, nem emelte ki ennyire a tudományos és a politikus szerepvállalásokat: René ZAZZO, *Pszichológia és*

Ugyancsak fontos megemlítenünk, hogy Mérei – nyilván Wallon hatására – az akkor frissen gründolt (1928) Institut National d'Orientation Professionnelle-ben[545] (Országos Pályaválasztási Intézet) is követett stúdiumokat, s a sikeresen letett vizsgákat követően 1933. június 29. dátummal Mérei Ferenc megkapta a diplomás pályaválasztási tanácsadó (*conseiller d'orientation*) szakképesítést.[546] A Sorbonne archívumában talált iratkozási lapján azonban még egy bejegyzés található, mely arról tudósít bennünket, hogy 1934. november 26-án beiratkozott az 1934/35-ös tanévre, holott további formális kötelme nem volt az egyetemmel szemben (minden vizsgáját már a nyáron letette). Elképzelhető, hogy „maîtrise"-re iratkozott, melyet végül nem folytatott; az is lehetséges, hogy a licence-ról szóló tanúsítvány átvételéhez kellett adminisztratív okokból regisztrálnia; és még az is elképzelhető, hogy egyszerűen a diák-státusz fenntartása okán volt szüksége erre, mely a hatóságok (akár magyar, akár francia) előtt bizonyos védelmet jelenthetett számára. Merthogy egyetemi tanulmányaival párhuzamosan Mérei Ferenc az ottani mozgalmi életben is több szinten részt vett.

A szem és a kéz: a szimbolikus politika eszközei a magyar kommunistáknál

A franciaországi, szűkebben a párizsi magyar emigránsok társadalomtörténete, önszervezésük története legalább a 19. század közepéig nyúlik vissza. Feldolgozásaik szempontrendszere főleg 1989 előtt a munkásmozgalmi–ideológiai beszédmód logikáját követte, s kevés szó esett valós számukról, rétegzettségükről. Ebből fakadóan sokszor valamilyen többé-kevésbé homogén közegnek képzelték el, s ebben a felfogásban túl erős volt – mint ahogyan az előző fejezetben a Csikágóról szóló legendárium okadatolásánál már rámutattunk – az „innen" nézőpontja. Innen ugyanis elkép-

---

marxizmus. Henri Wallon élete és műve, ford. Mérei Ferenc, Budapest, Gondolat, 1980. Lásd még PLÉH Csaba, *Pszichológiatörténet. A modern pszichológia kialakulása*, Budapest, Gondolat, 1992, 221-223. o.

[545] John B. MINER, « Un Institut National d'Orientation Professionnelle », *L'orientation scolaire et profession-nelle*, 2009. november 10. (hálózati közlés: http://osp.revues.org/index2199.html) és Christophe CHARLE, *Les professeurs de la faculté des lettres de Paris. Dictionnaire biographique, 1909–1939 vol. 2*, Paris, INRP – Éditions du CNRS, 1986 és Christophe CHARLE – Eva TELKES, *Les Professeurs du Collège de France. Dictionnaire biographique (1901-1939)*, Paris, Editions du CNRS – INRP, 1988. Összefoglalóan áttekinti Christophe CHARLE, « Une enquête en cours : le dictionnaire biographique des universitaires français aux XIXe et XXe siècles », in *Mélanges de l'École française de Rome*, tome 100 (1988) no. 1, 1988, 63-68. o.

[546] *Diplôme de conseiller d'orientation*, Institut National d'Orientation Professionnelle, 1933. június 29. A diploma „assez bien", azaz „jó" minősítésű. (Magándokumentáció, Mérei Anna tulajdonában.) Henri Wallon a párizsi rendőrprefektúra is dossziét fektetett fel, melynek oka elsősorban – ahogy egy jelentés fogalmaz – „notórius kommunista" mivolta volt. Archives de la Préfecture de Police (Párizs, továbbiakban APP) W 3. dosszié. Az itteni professzori és tanszékvezetői címét a Collège de France-beli (1937) felvételét követően is megtartotta.

zelhető volt, hogy elvben „minden" párizsi emigráns ismerheti egymást, függetlenül attól, hogy a Renault gyárban dolgozott vagy éppen diák volt a Sorbonne-on. Így ha áttekintjük a párizsi magyar emigrációra vonatkozó irodalmat és forrásokat, akkor még a kivándoroltak körülbelüli száma sem fog harmonizálni, melynek egyik forrása lehet, hogy a köztársasági asszimiláció politikáját folytató állam tekintete etnikai értelemben – Georges Mauco korabeli szavát kölcsönözve – „vak" volt.[547] A párizsi prefektúra azonban élénken megfigyelte az országba érkezett emigránsok életét, munkáját, s legfőképpen szervezkedéseit. „A rendőrség – írja Rosenberg – mindenekelőtt a politikai erőszakot igyekezett megelőzni, illetve a munkaerőpiacot ellenőrizni. E célból az ügynökök évente feltárták a várost a lakhely-bejelentéseket megvizsgálandó, embereket állítottak meg az utcán személyazonosságukat ellenőrizendő, nyomozásokat folytattak menedékhelyeken és egész közösségekre vonatkozóan".[548] Nyilvántartotta az emigráción belüli különböző világnézeti, politikai konfliktusokat, így jól látható, hogy távolról sem homogén, s a legkevésbé sem viszálymentes e szcéna.[549] Egy 1932. augusztus 9-ére datált jelentés szerint „a Párizsban és környékén élő magyar kolónia 9000 főre emelkedett, melynek egyharmadát képezik az értelmiségiek, újságírók, tanárok, írók, művészek, kereskedők, alkalmazottak, a jelenlegi magyar rendszer hívei. (…) A magyar kolónia másik frakcióját túlnyomó részben a dolgozó osztályokhoz tartozók alkotják; ők többségükben ellenséges módon viseltetnek a Magyarországon uralkodó diktatúrával szemben, s közülük számosnak el kellett menekülnie országából, mivel aktív módon részt vett az egymást követő köztársasági (ti. az őszi rózsás forradalom) és a kommunista (értsd: a Tanácsköztársaság) rezsimek kikiáltásában. A köztársasági elemek meglehetősen komoly aktivitást mutattak 1924 és 1926 között, mégpedig az Emberi Jogok Ligájának (*Ligue des*

[547] Georges MAUCO, *Les Étrangers en France*, Paris, Armand Colin, 1932, II. o. Újraértékeléséhez: Catherine COLLOMP, « Regard sur les politiques de l'immigration. Le marché du travail en France et aux États Unis (1880–1930), » *Annales H.S.S.*, vol. 51 (1996) no. 5, 1107-1135. o. Általánosabban Nancy L. GREEN, « L'immigration en France et aux États-Unis », *Vingtième Siècle*, 29 (1991), 67-81. o.; Pierre MILZA, « Un siècle d'immigration étrangère en France », *Vingtième Siècle*, vol. 7 (1985) no. 1, 3-18. o.; Gérard Noiriel, « L'immigration en France, une histoire en friche », *Annales E.S.C.*, vol. 41, (1986) no. 4, 751-769. o.

[548] A teljesség igénye nélkül lásd Clifford ROSENBERG, « Une police de 'simple observation'? Le service actif des étrangers à Paris dans l'entre-deux-guerre », *Genèses*, no. 54 (2004), 53-75. o. (itt: 55. o.); Donald N. BAKER, « The Surveillance of Subversion in Interwar France: The Carnet B in the Seine, 1922–1940 », *French Historical Studies*, X. évf. (1978) 3. sz., 486-516. o. Donald Noah BAKER, « The Politics of Socialist Protest in France. The Left Wing of the Socialist Party, 1921–1939 », *Journal of Modern History*, vol. 43 (1971) no. 1, 2-41. o.; Annie KRIEGEL – Jean-Jacques BECKER, « Les inscrits au Carnet B », *in* Annie KRIEGEL, *Jalons pour une histoire des socialismes*, Paris, PUF, 1968, 95-105. o.

[549] APP BA 1681, 51343–13–27: Associations groupant des éléments de toutes nationalités. A magyar csoportra (Union démocratique des Hongrois en France) p. 13-14.

droits de l'homme) magyar szekciójában. Különböző neveken újságot is adtak ki, mely a legutóbb *Szabad Szó* címen jelent meg".[550]

A prefektúra Párizsra és környékére vonatkozó 9 ezer fős adatával szemben az 1924-től megjelenő, s az ottani magyar nyelvű munkásság egyik legfontosabb orgánuma, a *Párisi Munkás* a franciaországi magyar munkásjelenlétet 70 ezer főben számszerűsíti.[551] A párizsi magyar emigráció kulturális életét feldolgozó Löffler A. Pál ugyanakkor rámutat, hogy a század eleji kivándorláshoz képest az ún. gazdasági jellegű kivándorlás már nem a mezőgazdasági, hanem kifejezetten az ipari dolgozókra értendő. Ő is említi a 70 ezres számot, azzal a megjegyzéssel, hogy „a valóság alig haladta meg a 40.000-t".[552] A már idézett francia közgazdász, Georges Mauco egy egészen új számadattal áll elő, amennyiben a magyar emigráció teljes létszáma 13.417 fő, bár hozzáteszi, hogy sem a Munkaügyi Minisztérium, sem a munkaadók nem tudják a pontos számot, mivel a külföldi munkások nagy része illegálisan tartózkodik Franciaországban. Ez nyilvánvalóan a munkaadóknak is kedvező volt, mivel az illegális dolgozókat jóval a törvényes munkabér alatt alkalmazták.[553] 1932 és 1935 között, Seine megyére[554] vonatkoztatva a történész Donald N. Baker egy a prefektúra összesítése nyomán készült táblázatban mindössze 141 olyan magyar bevándoroltat tüntet fel, aki az ország belbiztonságát veszélyeztetheti (ez a veszélyes elemeket nyilvántartó ún. *Carnet B* 2,7%-a). Ezzel szemben durván 1700 olasz és orosz, valamint 570 spanyol és majdnem 400 lengyel emigránst; a magyarok hozzájuk képest nem számítottak sem mennyiségileg, sem minőségileg veszélyes emigránscsoportnak.[555]

Ugyancsak lényeges, hogy az ismert, jeles történész, Mályusz Elemér a *Napkelet* hasábjain éles hangú és s az akkor domináns ideológia által erősen átitatott cikksorozatot indított a magyar emigráció ellen; ez az írás jó reprezentánsa az „innen" nézőpontjának, amennyiben az elvándoroltakat egészében vörösnek, kommunistának (holott politikailag is jóval színesebb volt a paletta) tekinti. Szintén kifogás

[550] APP BA 2182 (paginació nélkül).
[551] Közli: *Párisi Munkás*, 1924. június 15.
[552] LÖFFLER A. Pál, *A magyar emigráció Franciaországban a két világháború között*, kézirat, é. n. [1965 körül], Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Hung. 4223., p. 1. Vö. BOLGÁR Elek, « A kivándorlás », *Huszadik Század*, IX. évf. XVIII. kötet, 1908. július–december, 493-499.
[553] MAUCO, *Les Étrangers en France*, i. m., 141. o.
[554] Département de la Seine: 1929 és 1968 között létező közigazgatási egység, mely az ún. *intra muros* Párizst, s az őt körülölelő 81 községet (*commune*) foglalta magában.
[555] Donald N. BAKER, « The Surveillance of Subversion in Interwar France: an Addendum », *French Historical Studies*, XI. évf. (1979) 1. sz., 131-132. o.

tárgyává tehető, hogy az emigrációt esszencialista módon valamiféle „idegen elemnek" tekinti, olyannak, mely a hazához való ragaszkodást – származásából fakadóan – *nem éli meg*.

> „Az emigránsoknak, amikor menekülés közben átlépték a magyar határt, nem szorult el a szívük. Nem éreztek fájdalmat, amely elfog mindenkit szeretteitől való elváláskor. Nekik senkitől sem kellett elválniok; ők nem a hazát hagyták el. Ezt már rég megtagadták, kigúnyolták, sárba taposták. Már rég elszakították azokat a láthatatlan szálakat, amelyek mindenkit hozzáfűznek a fajhoz, amelyből származott, a földhöz, amelyen bölcsője ringott, a családhoz, a környezethez, amelyben felnövekedett. Magyarország csak a vadászterületet jelentette számukra, ahol eddig jól folyt életük és megtalálták az áhított élvezeteket. Minthogy pedig, mint mondják, 'az élvezet az élet egyetlen bölcsessége és igazsága', remélik, hogy más országban még jobban fogják érezni magukat, ha az még több élvezetet nyújthat nekik."[556]

A franciaországi s ezen belül a párizsi emigrációval foglalkozó részben is elsikkad az a tény, hogy a Magyarországról elvándoroltak túlnyomó többsége gazdasági migráns volt, s még akkor is ilyenként kezelendő, ha adott esetben a szociáldemokratákkal vagy (s ez a kisebbség) a kommunistákkal szimpatizált. Elvándorlásuk ugyanis nem politikai hitvallásukból vagy szimpátiájukból, hanem a megélhetés kereséséből fakadt: emigrációjuknak nem célja volt, hanem oka. A kommunisták belső viszonyait is rosszul méri fel: a cikk közzétételekor, 1931-ben, a Mályusz által vezetőnek kikiáltott Zola József – mint látni fogjuk – már rég nem töltött be semmilyen szerepet. Retorikája módfelett gunyoros, olykor ellenséges: mert bár igaz, hogy az emigráns kommunisták maroknyi számuk ellenére megszámlálhatatlanul sok konfliktust gerjesztettek soraikban, ám az önszerveződés (a horizontális társadalmi szerveződés) ténye vagy az avantgárddal is érintkező munkáskultúra (a lapkultúrától a testmozgásig, sporttevékenységig) teljesítményének érvelés nélküli lekicsinylése feltárja a szerzői intenciót.[557]

Az első világháború után a nagy munkaerőhiánnyal küszködő Franciaország ugyanis szervezetten vándoroltatott be Dél- és Kelet-Európából munkaerőt, ám azt igyekezett szervezett, törvényes keretek között tartani. Ezt szavatolták (volna) egy-

[556] MÁLYUSZ Elemér, « A vörös emigráció », *Napkelet*, IX. évf. (1931. január), 1. sz., 2-21., itt: 10. o. A konzervatív beállítottságú *Napkelet*et azért alapította Klebelsberg Kuno kultuszminiszter, hogy az arisztokrácia és a nemesi eredetű középosztály felvegye a „harcot a *Nyugat* képviselte irányzat és szellem ellen". Lásd LACKÓ Miklós, *Korszellem és tudomány, 1910–1945*, Budapest, Gondolat, 1988, 73. o. Mályusz amúgy angolul (*The Fugitive Bolsheviks*, London, Grant Richards, 1931) és németül (*Sturm auf Ungarn. Volkkomissäre und Genossen im Auslande*, München, Südost Verlag, 1931) már a korszakban publikált munkája néhány éve magyarul is megjelent: MÁLYUSZ Elemér, *A vörös emigráció*, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2006. A kiadó határozottan *történeti* munkaként adta közre a művet, jóllehet utószavában explicit módon ideológiai ellentételezés szándékát említi a kiadás okaként (197. o.). Ezzel megítélésünk szerint ártanak a jeles történész életművének, mivel e tárgyi tévedésekkel teli, erős ideológiai töltettel megírt publicisztikáját valóban jelentős történelemtudományos műveinek rangjára emelik, mely természetesen súlyos aránytévesztés. A „faj" és a „hazához való viszony" mályuszi szemszöge pedig manapság kifejezetten kritikai kiadás után kiált.

[557] MÁLYUSZ Elemér, « A vörös emigráció », *Napkelet*, IX. évf. (1931. augusztus), 8. sz., 714-753. o.

részről az államközi megállapodások (Csehszlovákiával, Lengyelországgal, Spanyolországgal, Ausztriával, Romániával), másrészről a munkásszakszervezetek közötti megállapodások; lényegük szerint ezek természetesen a nyugdíjra, a betegellátásra és a hazaszállítás költségére vállaltak kötelezettségeket. Ezt az 1928. április 5-i törvény rögzítette is, s ez azt is jelentette, hogy az ilyen bilaterális megállapodással nem rendelkező országból érkezők (pl. a magyarok) *nem* élvezhették a társadalombiztosítás előnyeiből fakadó biztonságot.[558] Ez a mindennapi egzisztencia felől nézve a baloldali, elsősorban szakszervezeti tömörülések, csoportok malmára hajtotta a vizet. Ugyan nem hagyhatjuk szem elől, hogy Magyarország közvetlenül a Nagy Háború befejezését követően ellenséges országnak számított Franciaországból nézve, s ezért Párizs 1919 végén visszautasította a magyar kormány munkaerő-kivándoroltatás ügyében tett kezdeményezését, így csak tíz évvel később, 1929-ben kötöttek megállapodást, mely – Pécsi Anna adatai szerint – 6 ezer főről szólt. Ez a szám akkor válik beszédessé, ha hozzátesszük, hogy az éves statisztika szerint ennek kb. 6,5-szerese hagyta el évente (!) Magyarországot, vagyis a nyilvántartott és a feketén külföldre menő munkaerő száma jelentősen eltér.[559] Komját Irén és Pécsi Anna korábbi kutatása a Párizs környéki magyarságot 10 ezer körülire tette, ami az észak-franciaországi bánya- és iparvidék után a második legnépesebb emigráció volt. Annyi bizonyos, hogy útlevéllel 1926-ban 13.417 magyar érkezett a Hatszögbe[560] (ezt a hivatalos adatott hozza Mauco), de a következő év 50 ezres, illetve 1928-ra (Mérei kiérkezése) vetített 80 ezres adat már csak becslés. Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy Mauco valamivel több mint 13 ezres adata alulbecsült, míg a munkásmozgalmi forrásokban szereplő 70 ezres szám túlzottan magasnak tetszik – ha a két legnépesebb emigránsvidéken, a párizsi régióban 9-10 ezer fővel, az észak-franciaországi részen pedig 20 ezer emberrel számolunk, akkor a negyven ezres becsült felső határ tűnhet reálisnak.

Nos, visszakanyarodva a magyar emigrációhoz, s annak ún. köztársasági szekciójához, a jelentés megjegyzi, hogy ez is megosztott volt, főként személyi kérdéseket illetően: az egyik Károlyi Mihály környezetéhez húzott, a másik, a főleg munkások lakta, a Renault gyárnak helyet adó Boulogne-Billancourt-ban szervező-

[558] PÉCSI Anna, *Magyarok a franciaországi forradalmi munkásmozgalomban, 1920–1945*, Budapest, Kossuth, 1982, 13. o.
[559] PÉCSI, i. m., 18-19. o.
[560] KOMJÁT Irén – PÉCSI Anna, *A szabadság vándorai. Magyar antifasiszták Franciaországban, 1934–1944*, Budapest, Kossuth, 1973, 17. sk. o. A szerzők – jelzet nélkül – az Országos Levéltárban talált adatra utalnak.

dött Ernest Bóta (30, avenue de la Reine, Billancourt) körül, ám a jelentés szerint érdemi tevékenységük egyre csökkent.[561] Ezzel szemben az elaborátum nyelvezetében „forradalmároknak" nevezettek agitatív szerepe éppenséggel növekedett, különösen 1929 után. 1931. június 29-én egy automobilból köveket dobáltak a Magyar Követség (*Légation de Hongrie*) épületére „Engedjék ki Cart!" kiáltásokkal; ugyanezen év október 18-án vörös festékkel felírták a párizsi Magyar Ház (*la Maison hongroise*) falára, hogy „le a magyar fasizmussal!". 1932. július 24-én pedig egy mintegy 80 főből álló csoportosulás vonult a követség székhelyére, hogy hangosan tiltakozását fejezze ki Sallai Imre és Fürst Sándor halálos ítélete ellen. Ez utóbbi esetben, mint Aranyossi Magda memorájából megtudhatjuk, Mák, azaz Mérei Ferenc feladata az akcióhoz szükséges röplapok legyártása volt.[562]

„A párizsi régió magyar forradalmárai – folytatja a jelentés – körülbelül 300 főt tesznek ki és ugyancsak jól szervezettek".[563] Alapvetően a magyar szakszervezeti bizottságokba, vagy az etnikai alapú szakszervezetek szakmai szekcióiba (fém-, bőr-, faipar stb.), vagy a kommunista égisz alatt működő Main d'œuvre étrangère de la CGTU tömörülnek.[564] „E szervezetek egyes tagjai – foglalja össze a jelentés –, körülbelül 100 fő, kapcsolatban állnak a Francia Kommunista Párttal, vagy egyszerűen csak szimpatizánsok".[565] A Külföldi munkaerő (*Main d'œuvre étrangère*) magyar szekciója magyar nyelvű lapokkal is rendelkezett: a *Proletár* kb. 1400 példányban jelent meg, ennek elődje az 1931. május 25-i hatállyal betiltott *Munkásfront* volt. A magyar baloldali szekció központja természetesen a fent említett okok miatt Boulogne-Billancourt volt, ezen belül is a Dragonits restaurant, az Au clair de la lune, a Chez Toth és a Café Métropole.[566]

---

[561] Boulogne-Billancourt az *intra muros* Párizstól dél-nyugatra fekvő kisváros (ma: Hauts-de-Seine megye), mely az 1930-as években a Renault autógyárnak és a hozzá szervesen kapcsolódó emigráns-tömegnek köszönhette fénykorát.
[562] ARANYOSSI Magda, *Rendszertelen önéletrajz*, Budapest, Kossuth, 1978, 188. o.
[563] APP BA 2182 (pagináció nélkül).
[564] Ebben az időszakban Franciaországban több szakszervezeti szövetség működött. Legnagyobb a Confédéra-tion Générale du Travail (CGT – Általános Munkaszövetség), ebből szakadt ki a Francia Kommunista Párt befolyása alatt álló forradalmi szárnya, a Confédération Générale du Travail Unitaire (CGTU – Egységes Általános Munkaszövetség). A hagyományosan szociáldemokrata meggyőződésű munkások jórésze a CGT-ben maradt.
[565] APP BA 2182 (pagináció nélkül).
[566] Itt lehet megjegyezni, hogy a prefektúra nem csak a mozgalmi szempontból számottevő csoportokról és személyekről fektetett fel dossziékat, de egy ízben például összeíratta az összes magyar tulajdonoshoz köthető kisvállalkozást is a fűszerestől a fényképészig és a parfümériákon át a vendéglőkig. Felsorol számos ismert fotográfust, pl. Erdélyi Ilát, Landau Erzsit, stb. APP BA 2182: Renseignements sur les établissements hongrois dans le département de la Seine.

Az Archives de la Préfecture de Police több, meglehetősen rendezetlen fondszám alatt őrzi a magyar kommunistákról szóló jelentéseket, s a dosszié számtalan találkozóról, különböző helyszíneken lebonyolított összejövetelről számol be. A magyar belpolitikai fejleményekkel kapcsolatban egyes eseményeket követően (1930. szeptember 1-jei tüntetés; Rákosi-per; Sallai–Fürst-per; Landler Jenő temetése) a megfigyelés intenzitás emelkedett. Bár tudunk olyan esetről, hogy a magyar belügyi szervek kérték a francia hatóságokat – pl. a *Párisi Munkás* című lap betiltása kapcsán[567] –, direkt módon avatkozzanak közbe, ám a jelentések aprólékossága és az emigráció köreiben való tájékozottsága, de döntő módon nyelvi színvonaluk (szegényes francia szintaxis, grammatikai hibák, stb.)[568] miatt minden bizonnyal beépített ügynökök dolgoztak az egyes szervezetekben. Ezek jelentéseikkel (nemegyszer preventív) módon tájékoztatták a francia hatóságokat.[569]

Mérei Ferenc megérkezését követően rögtön bekapcsolódott a baloldali diákok mozgalmába, mégpedig az akkor Csehi Gyula által vezetett Union fédérale des étudiants-ba (UFE). „A magyar UFE-csoportnak – így Mérei – számos politikai botránya volt, mert hiszen egy frakciós párt része volt, akkor még uralkodott a frakciózás. Nagyon sok kisebb szakadás volt, trockista leágazás, egy Somogyi nevű magyar egyetemi hallgatónak a vezetésével. Namost, az ilyen leágazások rendszerint szélsőbaloldali irányba mentek”.[570] 1930 novemberében a hangsúlyozottan radikálisan baloldali UFE mintegy húsz férfiből és nőből álló csoportja megzavarta az Association des étudiants Hongrois à Paris (Párizsi Magyar Diákok Szövetsége) által szervezett gyűlést, melynek célja a vezetőség megújítása volt. Az ülés megnyitását követően az UFE tagjai rögtön obstruálni kezdték az ülést, majd vörös festéket locsoltak szét, illetve röpcédulákat osztottak „Elvtárs! A nagykövetség fasiszta szervezete meg akar

[567] APP BA 2182 – 163.301 (1929. augusztus 5.): A párizsi rendőrprefektus levele, melyből kiderül, hogy a belügyminiszternél közben járt a *Párisi Munkás* című magyar kommunista lap terjesztésének és árusításának betiltásáért. A lap egyik munkatársaként dolgozó Aranyossi Magda szerint viszont csak tárgyév novemberére foganatosították (sikeresen) a lap indexre tételét. Utóda az *Új Harcos* lett. ARANYOSSI Magda, « A franciaországi magyar emigráció történetéhez », *Párttörténeti Közlemények*, VII. évf. (1961) 3. sz., 59-85. o. (Itt: 84.)

[568] Az ilyen szövegek elemzéséhez módfelett hasznos Florence WEBER, « La lettre et les lettres: codes graphiques, compétences sociales. Des outils pour l’analyse des écritures ordinaires », *Genèses*, vol. 18 (1995) No. 1, 152-165. o.

[569] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, CS-604, „Hungaricus”-dosszié, O-10986, p. 1/a. A jelentés egy Tar[r] Imrétől származó adata szerint a Franciaországból hazatért magyarokat Mérei Ferenc jelentései alapján buktatta le a rendőrség az 1930-as évek elején. Az ilyesfajta gyanúsítgatás a baloldali (sőt, általában az illegális) mozgalmaknál általános, sőt tünetszerű, ám az általunk feltárt dokumentumok semmilyen tekintetben nem erősítik meg ezt a feltevést. Ráadásul Tarr 1937-ben meghalt a spanyol polgárháborúban, így több mint húsz évvel később ugyancsak kényelmes volt rá hivatkozni.

[570] BAJOMI, « Mérei–Mák », i. m., 22. o.

téveszteni!" felirattal. Az itt elfogott Garzó Elemért ki is utasították Franciaország területéről.[571] Nem tudható, Mérei jelen volt-e ebben az akcióban, de a dátum és a szervezet vélelmezi: talán, igen; a jelentés mindössze a három előállított nevét sorolja fel. Általában is szegényes az akciókban résztvevők azonosítása, részben, mert általában a többség elmenekült a helyszínről, részben pedig, mert sokan álnéven, hamis papírokkal rendelkeztek. Egy-egy razzia során sikerült csak alaposabban feltérképezni a tagok, aktivisták kilétét: egy 1931. júliusi jelentés arról számol be, hogy az – 1930. szeptember 13-i minisztériumi döntés értelmében betiltott *Szikrá*t követő – *Osztályharc* című új lap indítását megünneplendő összegyűltek magyar kommunisták, akik közül 22 személyt előállítottak. Az itt készített listán szerepel például Jules Szomolányi, akit a Panthéon melletti Elek-féle magyar vendéglőből (ha máshonnan nem) ismerhetett, vagy közvetlen felső kapcsolata, Kassowitz Félix.[572]

Mivel e források nem engedik meg, hogy az UFE vagy más kisebb baloldali magyar csoportosulás tagságát, s benne Mérei szerepét azonosítsuk, így azt is vélelmezhetjük, hogy Mérei kerülte az ilyen típusú akciókat, mivel egyszer, 1930-ban már kiutasították Franciaországból, s visszajövetele után a hazatért Heisler Tibor irataival élt. Mivel tanulmányai a Sorbonne-on már folyamatban voltak, így az is lehet, hogy nem vállalta az ilyen szimbolikus politikai akciókban, vagy – mai szóval élve – politikai performanszokban való részvétel rizikóját – érthető okokból.[573] Egy 1932. november 8-i razzia során lefoglalták a betiltott *Szikra* példányait, az Eszperantista Szövetség belépési nyilatkozatait, a Magyar Szeptember Elseje Bizottságokhoz tartozó belépési nyilatkozatokat, valamint Moszkvában nyomott könyveket, brosúrákat. A legsúlyosabb baklövés természetesen a Szeptember 1. Bizottságok tagságának „leleplezése" volt, amennyiben ez a kommunista meggyőződésnél vagy szimpátiánál jóval tágabb kört fogott át. Mint Karikás Frigyes cikke kiemelte, hogy ez az egységfront jellegű szolidaritási szervezet tagjai közé fogad pártállástól és szakszervezeti tagságtól függetlenül munkást és értelmiségit, s célja elsősorban az 1930. szeptember else-

[571] APP BA 2182, 163.301 J – Association des étudiants hongrois. Ezt az adatot hozza PÉCSI, i. m., 146. o. is.
[572] APP BA 2182 (1931. július). Az Elek-vendéglőre és Szomolányira lásd Hélène ELEK, *La Mémoire d'Hélène*, Paris, Maspero, 1977, 91. o.
[573] BAJOMI LÁZÁR, « Mérei–Mák », i. m., 24. o. Ennek volt valós kockázata: 1926-tól öt lépcsőben rendeletileg szigorították a külföldi munkaerő foglalkoztatásának jogi környezetét (lakhelyváltoztatás bejelentése, munkavállalási engedélyek kiadása). A korszakban a legszigorúbb, 1938. május 2-i rendelet egy hónaptól egy évig terjedő büntetéssel sújthatta az illegálisan az ország területére lépőket, míg a kiutasítás ellenére is maradókat akár 3 évig terjedő börtönbüntetésre ítélhető volt. (Igaz, ez utóbbi Méreit már nem érintette.) Vö. PÉCSI, i. m., 17. o.

jei budapesti tüntetés nyomán bebörtönzöttek hozzátartozóinak megsegítése volt, ám kiemelte a franciaországi harcok fontosságát is.[574] A lebukási akciót természetesen újabb kiutasítási hullám követte. Mindezt tekintetbe véve, érthetőnek, logikusnak tűnik, hogy Mérei aktivitását, mozgalmi hevületét inkább a politikai újságírás területén kamatoztatta.[575]

Mozgalmi lapkultúra és a Párisi Munkás

A fentebb már idézett Löffler A. Pál szerint az 1919-es politikai emigrációt csakhamar követte a gazdasági is, s ez utóbbi első komoly önszerveződése a CGTU-n belül a famunkás szekció (Faubourg Saint-Antoine) megalakítása volt. Ugyanígy, a CGTU-n belül, mégpedig a rue de Sambre et Meuse udvarhelyiségében (Belleville) merült fel 1923 körül a magyar nyelvű munkássajtó alapítása is. Ennek folyományaként 1924. június 15-én jelent meg a *Párisi Munkás* első száma; a lap hivatalosan a CGTU kötelékébe tartozó Magyar Szakmaközi Bizottság lapja volt, bár valójában a franciaországi magyar kommunista csoport befolyása alatt állt. A lap kezdetben legális keretek között működött, egészen 1929-ig, Jean Chiappe rendőrprefektus budapesti látogatásáig, mikor is a magyar szervek közbenjárására – ahogyan fentebb említettük – a francia hatóságok betiltották a lapot. Ezután szinte évente változó néven folytatta tevékenységét a magyar munkáslapkiadás: *Új Harcos* (1929–1930), *Fáklya* (1930), *Riadó* (1931), *Osztályharc* (1931), *Szikra* (1931), *Munkás Újság* (1932), *Munkásfront* (1932), *Előre* (1932), *Proletár* (1932), *Munkásélet* (1933), *Munkás Szemle* (1934–1935), *Új Igazság* (1935), *Szabad Szó* (1935–1939). A lapok szerkesztői és főmunkatársai Illés Artúr[576] és Gerő Ernő voltak, majd Falus (Aranyossy Pál), Virág (Karikás Frigyes), Sarló Sándor, Róth László, Tarr Imre, Uitz Béla, Vörös Sándor (Révai József), Gábor Andor, Szabó Ferenc, Wenger-Mosonyi Ferenc (Weinberger), Aba László, Komját Aladár, Lovass Andor (Löffler A. Pál), Löwy Géza, Dávid Ferenc (Bajomi Lázár Endre) stb.[577]

---

[574] KARIKÁS Frigyes, « Mik a Szeptember 1. Bizottságok? », *Szikra*, 1930. október 18. A bizottságok értékeléséhez lásd még PÉCSI, i. m., 143. skk. o.

[575] APP BA 2182 (1932. november 8.) A razziát egy a mozgalomba beépített tégla kézzel írt feljelentés alapján foganatosította a rendőrség. A Szeptember 1. Bizottságok lebukása azért is volt komoly probléma, mert a kisebb frakciók után, beállítódástól függetlenül ez volt a legátfogóbb segélyszervezete a magyaroknak. Vö. Paul-A. LOEFFLER, *Journal de Paris d'un exilé*, *1924–1939*, Rodez, Subervie, 1974, 78. o. (A szerző természetesen azonos Löffler A. Pállal.)

[576] Illésről külön dossziét fektetett fel a prefektúra: APP BA 2009 – Arthur Illés, chef du Parti communiste hongrois en France.

[577] LÖFFLER, *A magyar emigráció Franciaországban a két világháború között*, i. m., 6. o.

A *Párisi Munkás* (és utódlapjainak) összetételét és működését a rendőrprefektúra is szemmel tartotta természetesen, s feljegyzéseikből fontos adalékokat nyerhetünk. A biografikus gondolkodás szempontjából ugyanis kimaradt egy roppant fontos név: Fazekas Erzsébet (Gerő Ernő felesége) neve. A Franciaországban Marie Erdélyi álnév alatt működő temesvári születésű nő ugyanis Mérei Ferenc életének alakulásánál – mint a következő fejezetekből, a szovjet *Új Szó*, a Magyar Tudományos Tanács és a Neveléstudományi Intézetnél látni fogjuk – döntő, meghatározó szerepet játszik. A feljegyzés szerint a hivatalosan a párizsi szovjet kereskedelmi képviselet alkalmazottjaként dolgozó Fazekas valójában a magyar kommunista párt főtitkára volt, aki Brüsszelben összeházasodott egy francia állampolgárral, hogy kiutasítását követően hamarosan visszatérhessen Franciaországba.[578] Karikás Frigyes mellett őt tartja a feljegyzés a magyar kommunisták második legbefolyásosabb emberének[579] – ami a belső erőviszonyokat tekintve túlzásnak mondható. Karikás érkezése előtt egyértelműen Gerő Ernő vezette az FKP magyar szekcióját (1928. szeptemberéig), őt követte rövid ideig a hozzá hű Szabó Ferenc, Tarr Imre, Csernyák Lajos hármas; ezt az időszak a széthúzás és a belső viták sokasága jellemezte. Ennek kiküszöbölésére és az FKP magyar szekciójának egyesítésére küldték még 1928 őszén Karikás Frigyest (ahogyan Párizsban ismerték: Virág elvtárs), aki az 1931. augusztusi pártmunkára való hazatéréséig vezette a magyar csoportot; ezek voltak a magyar kommunista emigráció leghatékonyabb évei. Ezt követően azonban újfent Tarr Imre uralta a magyar vonalat, s mint mindjárt látni fogjuk, ebben az időszakban szaporodtak meg a párt belső problémái – melyek sokadmagával Mérei „vesztét" is okozták.

*Párisi Munkás*nál elsősorban gépírónői, majd szedői feladatokat ellátó Aranyossi Magda (Falu néne) visszaemlékezéseiben is kitér Fazekas Erzsébet intrikáira. Gerő Ernő szellemi kvalitásait, munkabírását leíró szavait követően így fogalmaz: „nagy szerencsétlensége volt – és egyidőben az egész magyar mozgalomé is – a

[578] Az 1927. augusztus 10-i törvény az állampolgárság tekintetében igencsak engedékeny volt: ha egy francia férfi házasodott egy külföldi nővel, akkor a nő szabadon választhatott állampolgárságot. Ez visszamegy a Nagy Háború utáni időkre, amikor a jogászok – egy újabb háború lehetőségét tekintetbe véve – újragondolták a házasság és az állampolgárság intézményét. Pelletier úgy foglalja össze a korábbi dilemmát, hogy „a házasság a legintimebb szövetség, mely két individuum között létrejöhet, így e közösség megköveteli, hogy tagjai azonos állampolgársággal bírjanak". François PELLETIER, *La nationalité de la femme mariée*, Dijon, Université de Dijon, Faculté de droit (*Thèse pour le doctorat, sciences juridiques*), 1925, 83. o. Az 1927-es törvény az állampolgárság megadását sürgetők álláspontját foglalta törvénybe, lásd Ralph SCHOR, *L'Opinion française et les étrangers, 1919–1939*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1985, különösen 540-541. o.

[579] Gerőnére lásd APP BA 2182, 163.301: *Hongire – affaires diverses* (paginació nékül).

felesége. Az egyébként tehetséges és áldozatkész asszony rossz idegzetű, szintén hiú, rendkívül uralkodni vágyó, sértő természetű volt. Egyre-másra támadtak konfliktusai a legkülönbözőbb kérdésekben. Gerő viszont, mint a mozgalom teljhatalmú vezetője, mindenkor megvédte. Így aztán sok esetben igazságtalanul ítélkezett, ami jobban aláásta tekintélyét, mintha hibás politikai vonalat követett volna".[580] Gerő tehát 1928-ban távozott, ám mint a prefektúra fentebb idézett jelentéséből megtudhattuk, felesége továbbra is Párizsban maradt. Pécsi Anna monográfiája is megjegyzi, hogy a képességeit tekintve szerény és bizonytalan Tarr Imre minden jelentéktelen kérdésben kikérte a KMP, illetve az FKP véleményét, útmutatását, mely az ekkor a vezetőségben helyet foglaló Aranyossi Magda szerint akadékoskodásnak, bürokratizmusnak tűnt a franciák szemében.[581] A helyzetre jellemző, hogy mindezt úgy tette a magyar szekció, hogy gyakorlatilag senki sem tudott igazán jól franciául; egy-egy jelentés megírása, vagy egy 20-30 oldalas válasz lefordítása és értelmezése nem kis gondot okozott ekkoriban. Az FKP 1931 őszén ráadásul a szektásság és a bürokratizálás elkerülése végett újra akarta formálni szervezetét, s ebben beletartozott az idegen nyelvű szekciók átszervezése is. Úgy tűnik, Tarr ebben megtalálta szellemi képességeihez megfelelő munkát: még a franciáknál is szigorúbb konspirációs szabályokat foganatosított. Tilos volt több párttagnak egy szállóban lakni, párton kívülivel együtt lakni, kerülni kell a feltűnő öltözködést (orosz ing, lobogó haj, aktatáska), szigorúan tilos pártügyeket kifecsegni.[582]

Ám, mint Aranyossi megjegyzi, ezzel szemben elmaradoztak a tüntetések, a felirat-elhelyezések, röplapozások, vagyis a szimbolikus politizálás korábban sikeresen alkalmazott eszközei, melyeknek – megítélésünk szerint – legfontosabb funkciója nem annyira a tevőleges politikai befolyásolás, mint inkább a közös politikai éthosz ápolása és az együttesség megélése volt. Az utolsó ilyen nagy akció a már említett Sallai–Fürst-per elleni tiltakozás volt, melyben Mérei is részt vett. „Amíg Sallai és Fürst életéért harcoltunk, mindnyájan egyek voltunk, egyet akartunk. De a

[580] ARANYOSSI, *Rendszertelen önéletrajz*, i. m., 144. o.
[581] PÉCSI, i. m., 174. o.; ARANYOSSI, *Rendszertelen önéletrajz*, i. m., 185. sk. o.
[582] PÉCSI, i. m., 176. o. Löffler A. Pál csak jó néhány Párizsban töltött év után, Kahána Mózes testvére, Mária révén találkozott a magyar kommunistákkal, addig csak francia körökben mozgott. Így írja le a találkozást: „1931. január 1. Találkoztam a magyar kommunistákkal, kikkel együtt akartam dolgozni a *Horizont* kiadásán. Ez volt az első alkalom, hogy találkoztam velük, mióta Párizsban vagyok. Elég követelőzők voltak. Azt kérték tőlem, hogy szakítsak Poulaille-jal és Rémy-vel, és mindazokkal, akik nem kommunisták. Azzal védekeztem, hogy lehetetlen folyóiratot készíteni úgy, hogy közben elvágjuk magunkat a környező világtól". Lényegében Löffler elég letört volt ettől csak Karikás tudta maradásra bírni. Lásd LOEFFLER, *Journal de Paris d'un exilé*, i. m., 80. o.

pör lezajlása és halottainknak titokban történő elföldelése után megint csak visszatértünk régi mivoltunkhoz és régi ellentéteinkhez".[583] Mérei ugyan részese volt még az Henri Barbusse és Romain Rolland által a *L'Humanité* hasábjain kezdeményezett háborúellenes, antifasiszta Pleyel-kongresszus szervezésében (1932. augusztus 27-28., Amszterdam és 1933. június 4-6., Párizs), ám ez nem tartozott a magyar szekció feladatai közé. Mérei itt – az akkoriban a fiatal magyar baloldaliakra nagy hatást gyakorló – Politzer Györggyel állt összeköttetésben, aki személy szerint nagyon idegenkedett a magyar emigrációtól, illetve annak a Tanácsköztársaságot követően kialakult személyeskedésekkel átszőtt problémavilágától.[584] Az amúgy magyar származású, de franciául kitűnően tudó Politzer át is akarta Méreit csábítani a francia vonalra dolgozni, mely ideig-óráig sikerült is; bár Méreinek utóbb sokba került ez a „kaland". A magyar szekció érdemi, a vezetéssel szembemenő „megújítását" Venéczi János és Lengyel Vilmos végezték (a Szeptember 1. Bizottságokon keresztül nyitni a munkástömegek felé), ám vitájuk valójában bürokratikus természetű (hol vannak a Vörös Segély nyugtái?), illetve rituális, nyelvi-ráolvasó jellegű („kapcsolat a szocdemekkel", „trockistákkal") volt.

A párt működésének megszigorítása tehát a gyakorlatban annyit jelentett, hogy a magyar szekció vezetősége igyekezett adminisztratív úton kiszorítani mindazokat, akik bírálták tevékenységüket, s hiányolták a tevőleges munkát. A *Munkásélet* (a *Párisi Munkás* utódlapja) hasábjain több ízben is közleményt adtak ki, melynek célja a párttagság felülvizsgálása volt: az indok az aktivitás feljavítása volt, s ennek okáért „a Politbüró elhatározta, hogy össze fogja íratni az 5 párisi kerületben a Párt és a Kommunista Ifjúmunkás Szövetség összes magyar nyelvű tagjait".[585] A terv szerint az összeírást 1933. április 1. és 29. között kell végrehajtani, s aki a titkárság

[583] ARANYOSSI, *Rendszertelen önéletrajz*, i. m., 192. o.
[584] BAJOMI LÁZÁR, « Mérei–Mák », i. m., 22. o. Politzerre lásd BAJOMI LÁZÁR Endre, « A materializmus Pascalja », *Élet és Irodalom*, II. évf. (1967. június 24.) 25. sz., 13. o.; PÉTER László, « Politzer György útja », *Tiszatáj*, XXVI. évf. (1972) 5. sz., 20-27. o.; ILLYÉS Gyula, « Egy filozófus útja. Emlékek Georges Politzerről », *Kritika*, 1978/ 11. sz., 5-6. o. 1932-ben az Université Ouvrière-en (Munkásegyetem) pl. Politzer előadásainak hatására kezdett „dolgozni az elveiért" az akkor 22 éves Elkán László (Lucien Hervé), aki utóbb Tarr Imre, Zalka Máté és Lőwy Géza oldalán dolgozott is a pártban. *Lucien Hervé–interjú*, készítette K. Horváth Zsolt (Párizs, 2005. február 2.) Az első magyarul megjelent könyvének még a könyvészeti leírása is magáért beszél: Georges POLITZER, *A filozófia alapelemei*, fordította a Györffy István kollégium munkaközössége Szabolcsi Miklós vezetésével, Budapest, Szikra, 1949. A Sorbonne-on valóban megtörtént ünneprontás Illyéstől megörökített Pulchere valójában Politzert rejti: ILLYÉS, *Hunok Párizsban*, i. m., 1970, utószó, 542. o.: „A Sorbonne-on lefolyt – történelmi hitelességgel leírt ünneprontás lánghajú irányítóját, Pulchert valóságosan Politzernek hívták. Azonos azzal a Georges Politzerrel, akit a századközép francia filozófusai, mint egyik legígéretesebb társukat, a francia ellenállók mint az elsők közül is kimagasló vértanújukat gyászolják".
[585] A Párttitkárság szignóval, « Pártközlemény », *Munkásélet*, 1933. április 8., 2. o.

előtt személyesen nem erősíti meg párttagságát, azt a továbbiakban nem tekintik a párt tagjának. A revízió végeredményeként az FKP összesen 24 magyar kommunistát eltávolított az emigrációs pártmunkától, néhányat pedig egyenesen kizárt a pártból. A simán eltávolítottak között volt Aranyossi Magda és Mérei Ferenc, a kizártak között pedig a megújhodás szószólói, Venéczi János, Lengyel Vilmos és a velük szövetséges Tordai Győző. Az ma már tényleg csak költői kérdés, hogy egy illegalitásban működő kis – gyakorlatilag szubkulturális keretek között működő – szervezet vajon hogyan is tudná saját aktivitását éppen adminisztratív eszközökkel megújítani. A dolog nyitja sokkal inkább strukturális, mondhatni szervezetszociológiai természetű: kívülről romantikusnak tetsző konspiráció az illegalitásban szükségszerűen a hatalom analóg képévé alakul; így válik zárttá, kirekesztővé a folytonos pszichikai teher alatt az a mozgalom, mely éppen ezen eszközök elutasítására vállalkozott. „Az illegalitás – írja Becskeházi – különös világ, öntörvényű valóság, amelyre sajátos természeti és társadalmi törvények vonatkoznak. Minden esetben felrúgja az adott társadalmi-politikai gravitációt, s megteremti a mítoszok világának »hősies lebegését«. Az illegalitás »katonái« a mesék szereplőihez hasonlatos életet élnek, »elvarázsolt« emberek, akik sohasem azok, akiknek látszanak, álarcot viselnek, nemegyszer egymásról sem tudnak semmi bizonyosat. (…) Az illegális életnek és tettnek nagy ára van. Többnyire a diktatúrák terméke, ám maga is második diktatúra, a törvényes elnyomás ellenképe. Szigorú szabályok szerint élő, merev hierarchia, őrzi a titkot, vagyis a diktatúrára az illegalitás maga is diktatúrával válaszol”.[586]

A párt szervezetének rendbetétele, a szektásság elleni harc természetesen nem jelentett mást, mint az „ellenzékiek”, vagyis azon elvtársak kiszorítását, akik bármilyen szempontból (ideológia, technikai, személyi) bírálták az aktuális vezetést – ennek „varázsszava” volt a „trockista provokátor” metonímiája, mely minden lehetséges bűnt magában foglalt. Az illegalitás, a más neve alatt élés, a beépített ügynökök jelentésein alapuló lebukás, a kiutasítástól való (akár rejtett) félelem természetesen meghatározták egy-egy párttag mindennapi életvitelét, a jövőre vonatkoztatott terveit. A bezárt helyzetben való egymásrautaltság érzéséből fakadó paranoiás gyanakodás légkörét talán a már többször idézett Aranyossi Magda írja le etnográfiai értelemben a legplasztikusabban: „most már frakciózással vádolták azokat, akik válto-

[586] BECSKEHÁZI Attila, « Korszellem: illegalitás és konspiráció », in *Tükör által homályosan. Tanulmányok az ideológiáról*, Szabó Márton (szerk.), Budapest, MTA Társadalomtudományi Intézet, 1990, 102-110. o. (Itt: 106.)

zást akartak. Rám különösen haragudtak, elvégre azért vettek be az országos vezetőségbe, hogy elfojtsam a »lázadást«. Ehelyett szerintük »lepaktáltam« a frakciósokkal! Ezért vádak özönét zúdították rám. Még derűs, vidám családi életemet is megrágalmazták, és bűnként felhánytorgatták polgári születésem. (…) Mindig rosszat terjesztettek rólam, még azt is, hogy »talán« a magyar rendőrség kémje vagyok".[587] Mérei és Aranyossi természetesen jól ismerték egymást, hiszen a *Párisi Munkás*nál (s annak utódjainál is) előbbi korrektori, szövegolvasói munkát végeztek.[588] Mivel nem volt tagja a vezetésnek, ezért feltehetően a magyar szekciót nem kedvelő Politzerrel és a francia vonallal való kapcsolata miatt kezdték el „fúrni".

> „Egy alkalommal – meséli Mérei – mozgalmi konfliktusba kerültem, és emiatt fegyelmi eljárást indítottak ellenem. Davidovitsot behívták, és nem mondom meg most már kihez – magyar, persze –, behívták, és azt mondták neki: »nézze, ez a Mák politikai gazember, biztos magát is becsapja anyagilag, gondolja meg, és majd holnap mondja el, hogy magát hogyan csapta be: több pénzt vitt el stb.«. Még azt is közölték vele, hogy ebből neki nagy előnyei lesznek. De ő másnap azt mondta, hogy újra tökéletesen átvizsgálta és semmi sem történt. Világos, hogy ez abban a rendkívül szektás világban – ez Tarr égisze alatt történt, de nem személyesen csinálta a dolgot – rendkívüli emberi teljesítmény volt".[589]

Történészként csak sajnálhatjuk azt a máskülönben fantasztikus morális nagyvonalúságot, amelynek nevében nem nevezi meg a történtekért felelős személyt, ám lényegében ezekből a kis történetekből – Halász Gábor szavával *petits faits significatifs*ból[590] (apró jellegzetes tények) – is látható a fentebb zártnak, kirekesztőnek leírt alrendszer, mely a folytonos pszichikai teher alatt ugyanolyan kirekesztő eszközöket alkalmaz, mint az a rendszer, amely ellen lázadt. Mérei Ferenc számára az UFE, a *Párisi Munkás*, az FKP magyar szekciója voltaképpen egy szocializációs folyamat része volt, melynek során a tagok kiterjesztették a politika klasszikus modern fogalmát.

Úgy is fogalmazhatnánk eszmetörténeti szempontból, hogy a radikális baloldal, nemegyszer szimbolikus erőszakba torkolló politizálása tagadta a politikai diplomácia modern formáját, amennyiben ezt a konszenzusra való törekvés, a kiegyensúlyozottságra való hajlam és a megegyezés teleológiája jellemzi. Addig a marxi

---

[587] ARANYOSSI, *Rendszertelen önéletrajz*, i. m., 192-193. o.

[588] „A lap előállításában közreműködtek a munkások és a diákok is. Forgó Lajos, Mák (Mérei Ferenc), Sarló Sándor, Tömpe István Vándor és mások megjelentek kedden és szerdán a szedőterem asztalánál, és nekiültek a levonatok javításának" – ARANYOSSI, *Rendszertelen önéletrajz*, i. m., 152. o. A baráti kapcsolat utóbb Magyarországon is megmaradt, életút-interjújában Mérei Vera úgy fogalmazott, hogy egy időben össze is jártak, lásd *Mérei Vera–interjú*, készítette Havril Andrásné, 1991. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 306. sz., I. kötet, 107. o.

[589] BAJOMI LÁZÁR, « Mérei–Mák », i. m., 23. o.

[590] HALÁSZ Gábor, « Portré és tabló » (1942), in *Tiltakozó nemzedék*, Véber K. (s. a. r.), Budapest, 1981, 1044-1048., itt: 1045. o.

alapokra hivatkozó politizálás félresöpri, ignorálja az arisztotelészi logoszig visszanyúló politikai hagyományt, kiszámíthatatlan, megegyezés-ellenes, s gyakran kérlelhetetlen.[591] A fentebb idézett, kínhalált halt Politzer esetében nem riadt vissza a saját test politikai corpusként való felmutatásától sem: az engedelmes testből engedetlen testté lényegül, mely funkciójában pedig szimbolikus cselekvés és mozgósítás.[592] Politzer, vagy azok a kommunista mártírok, akik az elveikért, a mozgalomért, végső fokon pedig az emberiségért áldozták fel az életüket, persze kivételesnek minősíthetőek. Ám bármennyire is nem tartoznak a mindennapok politikai életvilágába, csak a szűkebb kontextusnál maradva, Sallai Imre és Fürst Sándor mártírhalála, Rákosi Mátyás börtönbüntetése, vagy Mérei közvetlen közeléből Georges Politzer halála vagy Karikás Frigyes (nemzetközi tiltakozás révén megmentett) élete mégiscsak *exemplum*ként lebeghetett az akkor huszonegy-két éves meggyőződéses ifjak szeme előtt.[593] Élettörténetük vagy mártírhaláluk olyan reprezentáció, mely egyrészt a valóság helyett áll, másrészt láthatóvá teszi ezt a valóságot, s ezzel a jelenlét látszatát kelti – s ezzel a normális körülmények között elérhetetlen norma (a halál vállalása egy eszméért) megfelelésének igényét támasztja az utókor elé. Az elhivatottság teleológiáját pedig olyan eseményekre való megemlékező rutinizáció erősítette, mint a magyar kommunisták esetében a Tanácsköztársaság: a 133 nap emléke ugyanis az akkor még az ifjabbak között közlekedő idősebb tanúk révén elérhetővé, hihetővé, plasztikussá tette a célt. Se szeri, se száma e lapok hasábjain a munkásleveleknek, visszaemlékezéseknek vagy irodalmi igénnyel (Illés Béla, Karikás Frigyes, stb.) íródott kisebb tárcáknak, mely nap-nap után elvégezték a kommün kulturális és politikai emlékezetének ápolását.[594] Itt lehet megjegyezni, hogy a Pártból való kizárás, illetve a frakciózások melankóliája – szemben az emigráció más tagjaival – Mérei Ferencet

[591] Lásd Hannah ARENDT, « A hagyomány és a modern korszak », in *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*, Budapest, Osiris – Readers International, 1995, 25-48. o.
[592] Az engedelmes test fogalmára lásd Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés. A börtön története*, Budapest, Gondolat, 1990, 185-211. o.
[593] Talán nem képromboló ideidézni Karikás életrajzából azt a tényt, hogy édesapja „szentképfestő" volt. *Magyar Életrajzi Lexikon*, főszerk. Kenyeres Ágnes, Budapest, Arcanum, 2003. Hálózati közlés: http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC07165/07433.htm (Letöltve: 2010. szeptember 24.)
[594] Mérei megemlíti (BAJOMI, « Mérei–Mák », i. m., 25. o.), hogy a *Linkskurve* nevű német lapba maga is írt egy gyerekkori visszaemlékezést, „Egy pionír emlékei a Magyar Tanácsköztársaságról" címmel. Sajnos még a lap bibliográfiája alapján sem tudtam beazonosítani e hivatkozást, talán más lapban jelent meg. Lásd *Die Linkskurve, Berlin 1929-1932: Bibliographie einer Zeitschrift*, Dieter Kliche & Gerhard Seidel (Hrsg.), Berlin – Weimar, Aufbau Verlag, 1972. Az évfordulóra megjelent, bizonyosan nem Méreitől származó cikk pedig: « Lenin am Funktelefon. Zum Jahrestag der ungarischen Räterepublik am 21. März 1919 », *Linkskurve*, III. évf. (1931. március) 3. sz., 30. o. Ami viszont megjelent e tárgyban: RÉVAI József, « A magyar munkásság harca az új márciusért », *Párisi Munkás*, VI. évf. (1929. március 23.) 12. sz., 1. o.; LENGYEL Gyula, « Új március, új gazdaságpolitika », uott, 1. és 7. o., valamint HIDAS Antal, « Tizedik évfordulóra », uott, 1. o.

a legkevésbé sem tántorította el kommunista, marxista meggyőződésétől, sőt a háború, illetve az azt követő szocializmus időszakában (1950-ig) aktívan gyakorolta mindezt. Azt vélelmezzük, hogy ebben az is komoly szerepet játszott, hogy meggyőződése, hite – mint korábban Kassák vagy Wallon kapcsán rámutattunk – *nem egygyökerű volt*, nem csak a párthoz és a politikai aktivizmushoz, de az avantgárdhoz, mint életformához és a tudományos megismeréshez is kapcsolódott. A továbbiakban tehát azt is meg kell vizsgálnunk, hogy milyen életformát folytattak az emigránsok, hogyan és miből éltek, s ez az életvezetés miképpen alakította önképüket, öntudatukat.

Egy életvezetési paradoxon: az emigránslét nélkülözése és a cocteau-i dandyság

Mályusz Elemér fentebb érintett, az emigránsokról megingathatatlanul negatív képet festő képe már csak azért is módfelett különös, mert olybá tűnik, nem vette észre, vagy ha észrevette, nem vette tekintetbe azt a kézenfekvő tényt, hogy az első világháború után a migráció és az emigránslét nem speciálisan magyar, de eléggé általános európai, társadalmi probléma volt.

A történész cikksorozata után öt évvel ugyanis Földes Jolán *A halászó macska uccája* című emigránsregénye ugyanis nemzetközileg is feltűnő, hangos sikert aratott. Mint *Az Est* 1936. október 17-i száma közölte a sikert, miszerint a „világ legnagyobb regény-pályadíja megfelelően nagy tiszteletdíjat is jelent, amennyiben a különböző országok könyvkiadó vállalatai előre letétbe helyeztek több mint százezer pengőt, amelyet az első díj nyertese, tehát a magyar Földes Jolán nyomban felvehet. (…) A világpályázat rendezője Anglia legelőkelőbb irodalmi ügynöksége, a J. Pinker cég volt, amely a világ legelőkelőbb könyvkiadó vállalatait kérte fel arra, hogy országukban írják ki a nemzeti pályázatot”.[595] A magyarul az Athenaeum gondozásában megjelent regény elsősége messze túlmutatott a szó szoros értelmében vett irodalmi sikereken, amennyiben valóságos tárgykultuszt alakított ki maga körül: halászó macskás csokoládét, nyakkendőt és szappant akarnak a piacra dobni. Október 20-án úgy ír Miklós Andor lapja, hogy „péntek délelőtt óta macskaláz dúl Magyarországon. Csak délben jelent meg az első újsághír arról, hogy Földes Jolán *A halászó*

[595] « Világraszóló magyar irodalmi siker. Földes Jolán regénye, *A halászó macska uccája* megnyerte a 4000 fontos nemzetközi pályázatot », *Az Est*, 1936. október 17. A kontextus alapos bemutatására lásd JABLONCZAY Tímea, « A szöveg mint az anya teste », in *Nő, tükör, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*, Varga Virág és Závolya Zoltán (szerk.), Budapest, Ráció, 2009, 310-325., a sikerre: 311-312. o. Hozzátartozik még, hogy a Mályusz-tanulmányt korábban publikáló *Napkelet* szerint a döntés (Földest a nemzetközi pályázatra jelölni) fatális tévedés volt.

macska uccája című regénye megnyerte a londoni világpályázatot, a közönség mégis már délelőtt tíz órakor kezdte megrohamozni a könyvkereskedéseket. Az igaz nagy események híre szélsebesen terjed és a közönség azokat még a levegőből is megérzi: „Kérem a macska-könyvet!”[596]

Vajon mitől „őrült meg” a magyar közönség? Mi volt oly mértékben vonzó ebben az addig szélesebb körben alig ismert írónőtől jegyzett műben, hogy a hazai publikum azonnali rajongását váltotta ki? Vagy átlépve nyelvi és adminisztratív határainkat, vajon mi indokolta, hogy e remek lektűr még korszakban azonnal megjelent franciául, németül, angolul, dánul, összesen tizenkét idegen nyelvre fordították le s rövid idő alatt egymillió példányt adtak el belőle? Nem az irodalmi siker természetrajzával óhajtunk itt alaposabban foglalkozni, hanem arra a mozzanatra összpontosítjuk figyelmünket, amely során a jól megírt, de még népszerűnek tekinthető irodalmi forma és a társadalmi képzelet találkozik: ez az emigránslét – mely közös európai tapasztalat volt a Nagy Háború után, s melynek ideáltipikus helye Franciaország volt. „Minthogy a világháború után (…) a legtöbb országnak elég nagy számmal voltak emigránsai – így a szigorú *Budapesti Szemle* bírálata –, ezeknek egy-egy képviselőjét a szerző egy helyre gyűjti össze: Párizsba, ennek is egy kis utcájába, s ennek is egy kis fogadójába. Micsoda színes társaság ez! Van itt kapitalista, kommunista, szocialista, anarchista, sőt pártonkívüli menekült is; van orosz, görög, litván, német s a jó ég tudja, hányféle nemzetiségű emigráns. Csak a magyar hiányzik még! (…) magyar emigránsként nem politikai menekültet, hanem Barabás Gyula derék szűcsmestert vezérli ki Párizsba azzal az indoklással, hogy ott jobban fogy a bunda, »mint ebben a lerongyolt országban«”.[597] A konzervatív Keményffy kíméletes, ám mégis sajnálkozó, a lektűr szocio-kulturális helyét fel nem ismerő írása megítélésünk szerint nem bontja ki a regény valós értékeit.

A *Korunk*ban ezzel szemben Ujvári László rámutat arra, hogy a sikernek az is része volt, hogy Földes rámutatott egy olyan, mindennapi egzisztenciális tapasztalatban megfogalmazódó társadalmi problémára, melyről a magyar irodalom korábban hallgatott: a hontalanság élményére. „A húszas és harmincas évek magyar emigránsai – írja a *Korunk* –, akár politikai, akár gazdasági emigránsok voltak egy ellenforrada-

[596] « Macskaláz Budapesten. „Halászó macska” csokoládét, nyakkendőt, szappant akarnak csinálni », *Az Est*, 1936. október 20.
[597] KEMÉNYFFY János, « Egy nemzetközi regénypályázat győztese », *Budapesti Szemle*, 65. évf. 244. kötet (1937. február) 711. sz., 251-254., itt: 251-252. o.; Hevesi is inkább fanyalog a *Nyugat*ban, bár azt elismeri, hogy a szegénységet hitelesen ábrázolja Földes. HEVESI András, « A Halászó macska uccája. Földes Jolán regénye, » *Nyugat*, 29. évf. (1936) 12. sz., 459-460. o.

lomból kibontakozó társadalom menekültjei. A kommün fehér menekültjeinek néhány hetes, vagy hónapos bécsi séjour-ja aligha tekinthető emigrációs életnek, a fehér asztal mindvégig domináns szerepet vitt benne, másrészt a távollét oly rövid ideig tartott, hogy egy idegen társadalomba való beilleszkedésről szó sem lehetett és a talajtalanság tragikuma sem érlelődhetett meg az idő rövidsége miatt. A későbbi emigráció már magán hordja a gazdasági és társadalmi hatóerők letagadhatatlan bélyegét. Hontalanokká válnak a szó szoros értelmében, régi társadalmuk kitaszította és megtagadta őket, az idegen társadalom be nem fogadta, csak megtűrte őket, azt is ideig-óráig csupán. Abban a társadalomban, ahonnan ezek kiszakadtak, ki mert volna beszélni róluk az emberi részvét vagy megértés hangján"?[598] A hontalanságnak, a nyelvi és kulturális elzártságnak, valamint a szegénység tapasztalatának, illetve az ebből fakadó mindennapi ügyeskedéseknek, stikliknek adott emberarcot *A halászó macska uccája*.[599] Az irodalmi toposzok és az azt mintázó társadalmi képzelettel kapcsolatban megjegyezendő még, hogy a regénybeli Barabás család igazi ideáltipikusan bevándorló família, amennyiben Mezőtúrról költöztek fel a budapesti Csikágóba, a Nefelejts utcába, majd onnan Párizsba, a Halászó macska utcájába.[600] A feltételezésen túl egyébként egészen bizonyos, hogy Mérei jól ismerte a Quartier Latinnek ezt a zugát is, mivel 1935-ben rövid írást tesz közzé az innen mintegy 30-40 méterre található, s nem feltétlenül közismert Bibliothèque des heures joyeusesről.[601]

Régóta tudjuk, hogy az életvitel, a mentalitás megragadására milyen hasznosak az irodalmi textusok. Nos, Földes Jolán személyes, párizsi tapasztaltok alapján írt regénye ebben a tekintetben kulcsszöveg: ha az emigránsok banális, a mindennapi jóllakásért folytatott mesterkedéseit összevetjük azokkal a memoárokkal és interjú-

[598] UJVÁRI László, « Egy győztes regény », *Korunk*, 1936. november, 985-987. o. A Földes-regény fogadtatásának teljes feltárást nem tekinthetjük feladatunknak. A korabeli visszhangok visszakereshetőek a repertóriumból: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 47. évf. (1937), 224. o.

[599] A pusztán esztétikai szempontú értékelés máig sem jutott nyugvópontra, csak két ellentétes véleményt említve: UNGVÁRI Tamás, *A feledés enciklopédiája*, Budapest, Scolar, 2009, 130. o.: („A két világháború között […] a leghíresebb magyar könyv a minden nagyobb nyelvre lefordított *A halászó macska uccája* volt. Senki sem tudja, miért." Ugyanakkor pár sorral lejjebb megjegyzi, ha valakit megdicsért Babits, „felért egy tiszti kereszttel". Ez önellentmondás, tudniillik a Földes regényét kiválasztó nemzeti bírálóbizottságnak Babits is tagja volt.), ezzel szemben KRUSOVSZKY Dénes, « Néhány érv a felejtés ellen », *Élet és Irodalom*, L. évf. (2006. augusztus 18.) 33. sz., 28. o. Igaz, a kritikus is művelődéstörténeti, ezen belül is elsősorban műfaj-szociológiai (a lektűr helye) szempontból javasolja az újraolvasást. Lásd még ERŐS Kinga, « Emigránsok utcája », in *Nő, tükör, írás*, i. m., 326-331. o., bár a korabeli fogadtatással alig foglalkozik.

[600] FÖLDES, i. m., 46. o.

[601] Vö. MÉREI Ferenc, « A „Vidám Órák" könyvespolcai közt », *A Jövő Útjain*, X. évf. (1935) 4. sz., 136-138. o. A könyvtár a 6-12, rue des Prêtres Saint-Séverin, V. kerület, a Halászó macska utcájától mintegy 40 méterre fekszik.

szövegekkel, melyek hasonló élethelyzetet írnak le, akkor nem találunk szignifikáns eltérést, kis túlzással olyan, mintha egy cselekményesített, ám mégis az emigránslét etnográfiai leírásokkal átszőtt szociográfiáját tartanánk a kezünkben. Lássuk először is azt a percepciót, mely az ottani magyarok megosztottságáról szól:

> „A párizsi magyarok ezidőtájt nagyjából három csoportra oszthatók. Az elsőbe azok tartoznak, akiknek semmi köze nem volt kommünhöz, politikához: önszántukból jöttek ide, mert odahaza kevés a munka és nekik már nem jutott kenyér. A második csoport az emigránsok és az megint két alcsoportra oszlik: szociáldemokratákra és kommunistákra, akik itt se nagyon barátkoznak egymással. A harmadik csoport a salak. Gyanús egzisztenciák, lézengő ritterek, apró szélhámosok – az akkoriban született párizsi magyar szóval: tarhások. A tarhás szívja a másik két csoport vérét és a párizsi jótékony egyesületekét. (…) Az emigránsok és az önszántukból idevándorolt munkások között nincs kapcsolat, nincs semmi érintkezési felület. Évszámra élnek ugyanabban a külföldi városban és jóformán nem is látják egymást”.[602]

Ez alól egyetlen kivétel van Földes szerint: az emigránstemetés. Ez az egyetlen olyan esemény, melynek során a meglehetősen felaprózódott párizsi magyarság találkozik. A családfő Barabás tudja, hogy a magyar kommunisták, a jobb parton, a rue François Miron környékén laknak, ám nem szívesen megy arra, „kicsit fél tőlük”. Az egyetlen közös, még ha modalitásában különböző információ a magyar kommunistákról – Mályusztól Aranyossin át Földesig –, hogy: barátságtalan, veszekedős, kellemetlen alakok. Visszakanyarodva azonban az emigránsok önpercepciójához, ugyancsak érdekes, hogy a harmadik csoportot morális szempontból milyen élesen leválasztja az előbbi kettőről. E típust a regényben Pista testesíti meg. Ő „pontosan tudja, hogy a protestáns egyház hétfőn osztja ki a pénzsegélyeket, a teozófusoknál minden kedden ingyenebédet kapni, szerdán a Rotschild iroda ad öt-tíz frankot mindenkinek, aki jelentkezik érte, csütörtökön a vegetáriánusoknál vacsora, csak az előadást is meg kell hallgatni, pénteken a zsidó hitközségnél pénzadomány, szombaton a szabadkőműveseknél szeretetcsomag – igaz, hogy csak politikai üldözötteknek, de ügyes ember közéjük tud sodródni – vasárnap a katolikus plébániákon ünnepi ebéd”.[603] Földes szövege úgy tesz, mintha nem lett volna átmenet; pedig volt, s erre Mérei Ferencnél aligha találnánk jobb példát.

Ugyan a kommünhöz sok köze nem volt (lévén tíz éves volt 1919-ben), mégis mozgalmi háttérrel érkezett Párizsba, jóllehet közvetlen célja – mint fentebb láthattuk – a tanulás volt. Tanulmányaival párhuzamosan Mák néven aktívan részt vett a *Párisi Munkás* és utódlapjainak szerkesztési munkálataiban, ám rendszeres bevétel vagy ösztöndíj híján mégis beletartozik a regény harmadik, a semmittevőket jelentő cso-

[602] FÖLDES, i. m., 63-64. o.
[603] FÖLDES, i. m., 85-86. o.

portjába. Ezzel korántsem volt egyedül. Jusson eszünkbe, hogy például a Svájcban Jean Piaget-nál tanuló Kiss Tihamérral ellentétben[604], Mérei nem az állam által támogatott ösztöndíjjal rendelkező hallgató volt a Sorbonne-on, hanem – a numerus clausus révén – az állam által kifejezetten kedvezőtlen helyzetbe hozott s ezért külföldön ösztöndíj nélkül boldogulást kereső diák – vagyis a szükségből szárba szökkent kényszerstratégia.[605]

> „Reggel ott [Pré Saint Gervais, Párizs keleti része a Parc de la butte rouge és a Porte des Lilas környéke] ébredtem, felkeltem, rendszerint 8 óra körül, 9 órakor elindultam és egyenesen a Sorbonne kávéházba mentem, amely az egyetlen igazi törzshelyem volt. Ott megittam 50 centime-ért egy feketét a pultnál állva és megettem 10-12 kockacukrot. Tapasztalatom szerint 14 kockacukor volt az, amit abszorbeált a kávé, és azzal én magamhoz vettem 500 kalóriát, és a sors meg volt oldva. Esetleg egy croissant-t (rongyos kifli) ettem hozzá, erre nem emlékszem. Utána egyenest bementem a Sorbonne-ra. Esetleg 5 Caporale cigarettát vettem még 60 centime-ért. Néhány frankból kellett kijönni. Utána mentem a Sorbonne-ra, a *Bulletin*-hez mentem fel a Groupe d'études-be. Akkor ott akadt valamilyen pici üzlet, például, hogy egy vidéki hallgató kért: küldjük el neki részletesebben a tananyagot, azért ő fizet 10 vagy 15 frankot. Ezeket felváltva hol Davidovits csinálta, hol én, és ez egy nagyon fontos pénzforrás volt. 10-től 12-ig általában előadást hallgattam. 12 után visszamentem a kávéházba. Nagy ritkán elmentem ebédelni. Julien-hez mentem, ami akkor a legolcsóbb *prix fixe* (menü), az egyetlen, azt hiszem, négy frank alatt. Néha az Île Saint Louis-ra mentem, ott volt Welwart vendéglős, a szigeten, ő hitelt is adott időnként. Ha nem adott hitelt, akkor ott lehetett két frankért enni egy nagy adag főzeléket, borsót, burgonyát. Ha nem ebédeltem, akkor semmit nem fogyasztottam délben, esetleg egy *petit pain*-t (pacsni) 30 centime-ért. De azért általában ki szokott jönni egy ilyen 2 frankos nagy adag főzelék. Ezen változás történt azután akkor, amikor Bandival[606], hogy Elekéknél kiszolgáltunk. Felváltva szolgáltunk ki. Ez 12-től 2-ig tartott, utána ebéd. Ez már természetesen sokkal jobb helyzet volt. De egy picit megalázó, mert a saját diáktársainkat szolgáltuk ki".[607]

Ez utóbbi jelenetet a tulajdonos, Hélène Elek memoárja is megörökíti. A Panthéon mögött, az V. kerületi rue Rollinben vendéglőt fenntartó magyar emigráns Elek-házaspár hölgytagja így fogalmaz erről memoárjában: „mindig voltak diákok, akik hozzánk jártak enni; fel is vettem közülük néhányat, főleg magyarokat, mosogatni vagy a pincérlányoknak segíteni. Sok mai miniszter mosogatott nálam. Mindig nevetek, ha erre gondolok, s feltételezem, hogy ők is. Vlassiu, aki kulturális miniszter Romániában úgy követett, mint egy kiskutya. (…) Mérei szintén felszolgált nálunk; nem tudom mi lett vele. (…) Nagyon szellemes, mindig jókedvű volt, fantasztikus tréfákat csináltunk együtt".[608] Azért volt érdemes hosszasabban idézni a fenti részle-

---

[604] *Kiss Tihamér–interjú*, készítette K. Horváth Zsolt 2002. júliusában.

[605] Erre lásd KARÁDY Viktor, « Egyetemi antiszemitizmus és érvényesülési kényszerpályák. Magyar-zsidó diákság a nyugat-európai főiskolákon a numerus clausus alatt », *Levéltári Szemle*, XLII. évf. (1992) 3. sz., 21-40. o.

[606] Ti. a magyar származású André Davidovits-csal, aki már ekkoriban franciásan használta a nevét.

[607] BAJOMI, « Mérei–Mák », i. m., 24. o.

[608] ELEK, *La Mémoire d'Hélène*, i. m., 163-164. o. A szövegben Mérei nevét rosszul szedték ki, így: Mercÿ, ez a francia szövegekben elég gyakori; a kontextusból azonban egyértelműen beazonosítható. A szövegben feltűnő Ion Vlassiu író és egy időben valóban Románia kulturális minisztere volt. Az Elekékkel való szimpátia közös volt: „(a)z Elek-féle vendéglőben – tekint vissza Mérei – minden

tet, mert jól kirajzolja azt a napi életstratégiát, melyet az anyagi háttérrel nem rendelkező párizsi emigráns diák folytatott. A kognitív térkép szempontjából Mérei bele is tartozott, meg nem is abba, amit Évelyne Cohen monográfiája a korszak párizsi egyetemista elitjének térhasználatával kapcsolatban feltárt. A Quartier Latin negyed, melyen belül az elit mozgott, természetesen a *place de la Sorbonne*-ból, mint epicentrumból indul ki, s határai észak-kelet felől a *place Maubert*, dél-keleten a *la place du Panthéon*, észak-nyugat felől a *la place de Saint-André-des-Arts* és a *la place de l'Odéon*, míg dél-nyugat felől a Luxemburg kert.[609] A korábbi kitiltás miatti részbeni illegalitás nem tette lehetővé Mérei számára, hogy a Quartier Latinben lakjon (jóllehet számtalan magyar ismerőse lakott itt), így a privát és a közélet helye jelentősen eltért nála.

Életvitele ugyanakkor azért különbözött szükségszerűen a dolgozó emigráns többségtől, mert céljából fakadóan napjait nem a mindennapi munkával akarta kitölteni, hanem keresetet, jövedelmet nem biztosító tanulással; ám önfenntartásához mégis szüksége volt némi pénzre. Az általános nélkülözést még olyan áron is vállalták, hogy – mint Mérei megfogalmazza – le kellett mondaniuk a mindennapi fürdés, tisztálkodás „luxusáról", mivel az olcsó bérelt szobához ekkoriban nem volt még fürdőszoba, s így el kellett volna járniuk ún. bains-douches-ra, azaz kádfürdőre, melynek 1 frank 50-es napi belépti díját nem tudták fedezni. Így maradtak az uszodák a Butte-aux-Cailles-on és a Les Lilas-nál. Ugyancsak érdekes, hogy a diáklét lezser arisztokratizmusát felfüggesztették nyárra, s az ifjú Mérei három foglalkozást is űzött. Takarítás és porszívózás a Grand Hôtelben, mely 500-600 frankot jelentett havonta; mosogató az *Ambassadeur* nevű éjszakai mulatóban a Champs Élysées-n (20 frank/éj, plusz az összes ételmaradék); valamint hajnali takarító egy vállalatnál. Mindemellett alkalmanként egy magyar szűcsnél szegecselt, az UFE révén pedig elterjedt az ólomkatona-festés is, illetve a gumiköpeny-ragasztás. Látható tehát, hogy a felsorolt munkák társadalmi presztízse ugyancsak alacsony volt, mely – mint Mérei is utal rá a fenti részletben – ellentétben állhatott a diákélet szegényes, mégis szelle-

---

délben felszolgáltunk. Ebédet és pénzt is kaptunk. Nagyon jó főnök volt Elek és Elekné – te ismerted őket. Nagyszerű főnökök voltak, egy kicsit családi elbánásban részesültünk". BAJOMI, « Mérei–Mák », i. m., 23. o.

[609] Évelyne COHEN, *Paris dans l'imaginaire nationale dans l'entre-deux-guerres*, Paris, Sorbonne, 1999, 236. o. és a XIX. század tekintetében Jean-Claude CARON, *Les étudiants de Paris et le Quartier Latin, 1814–1851*, Paris, Armand Colin, 1991, 119. o. Lásd még Jean-François SIRINELLI, « Le Quartier Latin dans les années 1920 », in *Génération intellectuelle. Khagneux et normaliens dans l'entre-deux-guerres*, Paris, Fayard, 1988, 219-256. o. és André KASPI et Antoine MARÈS (dir.), *Le Paris des étrangers depuis un siècle*, Paris, Imprimerie nationale, 1989.

mileg gazdag, némiképp a társadalomtól elkülönülő szférájától. Gyanítjuk, hogy a biztosabb megélhetést ígérő rendszeres munka „kerülésében" – mint e fejezet záró részében rámutatunk –, megítélésünk szerint megnyilatkozott egyfajta elkülönülés-igény is: a kétkezi munka monoton szükségszerűsége elvonja, felfüggeszti szellemi munka kreatív pátoszát, elkötelezettségét.

Ennek legextrémebb példája talán a festő Vajda Lajos volt; sem diákstátusz-ban nem volt, sem dolgozni nem óhajtott. A fentebb már említett kamaszkori barát, az 1933-ban Párizsba érkező Kelemen Imre épp Mérei révén ismerte meg Vajdát, s ez az időszak, vallja, „az abszolút nyomor periódusa volt [Vajda számára]. Alig evett valamit. Dolgozhatott volna kenyérkereső munkán, de erre képtelen volt, nem tudta elszánni magát sehogy sem arra, hogy kenyérkereső munkát végezzen. Az egyetlen kompromisszuma, mit hajlandó volt megkötni, hogy valamennyi ideig ólomkatonákat festettünk. Azt a másfél vagy két esztendőt, amit Vajda Lajos Párizsban töltött, maradéktalanul végigkoplalta".[610] Ugyancsak érdekes, hogy a XIX. század fővárosában – ahogyan Walter Benjamin a várost nevezte – legkevésbé sem az urbanizmus kápráztatta el Vajdát, hanem a régiség. Ő nem párizsi passzázsokban kószáló ideáltipikus városi flâneur volt, inkább nap-nap után ellátogatott a III. Köztársaság két olyan gyűjteményébe, mely az Európán kívüli kultúrák gazdag tárgyi és szellemi életét mutatta be a gyarmatosító peátoszával: a Musée Guimet-be és a Musée de l'Homme-ba. „Mert ellenállhatatlanul vonzódott ősi korokhoz, eredendő jelenségekhez, bonthatatlan törvényszerűségekhez, és a mindenkori kezdetekhez kapcsolódott", mert „nem tudott betelni a régi szakrális kultúrák alkotásaival".[611] Nincs itt mód arra, hogy a festő a városhoz való sajátos viszonyát részletesebben elemezzük, annyit azonban érdemes megemlíteni, hogy Vajda életvitelében is hermetikusan kívül állt, sőt, több is volt ez annál: nem csak a társadalom normarendszerét nem ismerte el, de szó szerint kívül állt téren és időn is. Számára a természeti népek múzeumi heterotópiája volt az itt–és–most, de nem az adekvát társadalmi valóság.

Ezzel szemben Mérei és Vajda barátja, Bálint Endre 1934-ben érkezett meg Párizsba (mikor Vajda már visszatért), ám nagyváros-percepciója egészen más min-

[610] BAJOMI-LÁZÁR Endre, « Éhező inasévek Párizsban. Egy régi beszélgetés Kelemen Imrével », *Kritika*, 1983/ 7. sz., 21. o.

[611] MÁNDY Stefánia, *Vajda Lajos*, Budapest, Corvina, 1983, 11. o. Jórészt utóbbi múzeum anyagából jött létre, a közönség számára 2006-ban megnyitott Musée du quai Branly, mely – egyebek mellett – az avantgárd és az Európán kívüli kultúrák közötti szellemi találkozást programszerűen mutatja be egy-egy tematikus kiállításon. Lásd *D'un regard l'Autre. Histoire des regards européens sur l'Afrique, l'Amérique et l'Océanie*, Paris, Musée du quai Branly – Réunion des Musées Nationaux, 2006.

tákat őrzött meg. Jóllehet anekdotikus fordulataiban Bálint annyit jegyzett meg, hogy első párizsi tartózkodása során a biliárdasztal zöld posztóján és a földön fekvő csikkeken kívül nem sokat látott az urbanizmus XIX. századi fővárosából, ám visszatekintésében ennél jóval emocionálisabban fogalmazza meg húszéves korának nagyváros-élményét:

> „Valóban a szerencse kegyeltjének éreztem magam, egyszerűbben: boldog voltam, olyan boldog, mint még soha. Mitől voltam hát boldog? Ki is értené meg, ha azt mondanám, hogy a bisztrók okkersárgára festett flóderozott ajtajától vagy a fonott székek és kerek asztalok nyüzsgésétől. Nem, ezt senki nem értené meg, és azt sem, ha azt mondom, hogy a kék-fehér roletták a bisztrók terasza fölött tettek boldoggá. Meg a kerek fémszögek a gyalogosok átkelőhelyeit jelezve. Ki hinné el, hogy a metró 'illatától' voltam boldog? Lehet-e vagy szabad-e nyakon csípni a neve nincs boldogságot"?[612]

Vajon mi lehet e két igen közeli, ám a város-tapasztalat minőségében erősen elütő beállítódás mögötti különbség oka? Vajon a gyermek- és ifjúkori szocializáció helyszíne magyarázatot adhat-e a preferált környezet habituálissá válására? Van-e, lehet-e szerepe annak, hogy Vajda Lajos egy vidéki kisvárosban, Zalaegerszegen született s családja 1916-ban Szerbiába költözött, s Magyarországra való visszatérésükkor is egy – szerb kultúrájú – kisvárost, Szentendrét választották lakhelyül? Vajon ez a vidékiség, indirekt módon magyarázatot adhat-e arra, hogy Vajda idegenkedett a nagyvárostól? Lakott Budapesten, de nem élte azt, éveket nyomorgott Párizsban anélkül, hogy a nagyváros kulturális logikáját elsajátítsa – habitusában mindvégig kisvárosi maradt. Ezzel szemben az Orczy úton, a Kálvária térnél született, s kiskamasz korától a Városligeti fasorban lévő zsidó fiúárvaházban felnövő Bálint Endre *von Haus aus* elsajátította a nagyvárosi élet és a nyomorgó túlélés minden szükséges nagyvárosi tudását, Budapest VIII., VII. és VI. kerületének minden zuga kognitív térképének jelentésekkel sűrűn ellátott tartományába íródott. Húszévesen, számára Párizs a vágyak városa volt, s visszaemlékezésének tanúsága szerint kiélvezte annak minden ízét, zamatát. Vajdánál az ősihez, a távolihoz, az idegenhez való fordulás a – fentebb említett – retrotópikus vágyódáson túl[613] épp a jelenben tájékozódni nem tudó és nem akaró finom érzékenység jeleként is értelmezhető – ez már nem is a kívülállás, de az abszolút kivonulás éthosza.[614]

---

[612] BÁLINT Endre, *Életrajzi törmelékek*, Budapest, Magvető, 1984, 67. o.

[613] François HARTOG, *Anciens, modernes, sauvages*, Paris, Galaade, 2005, 28. o. és István RÉV, « Retrotopia. Critical Reason Turns Primitive », *Current Sociology*, vol. 46 (1998) no. 2, 51-80. o. Vajda retrotópikus régiség-kultuszáról bővebben: K. HORVÁTH, « Szubkultúrák forrásvidékén », i. m., különösen 61-64. o.

[614] Az 1930-as évek fiatal értelmiségijeinek a várossal kapcsolatos beállítódására: Pascal BALMAND, « Piétons de Babel et de la Cité radieuse. Les jeunes intellectuels des années 1930 et la ville », *Vingtième Siècle*, no. 8 (1985), 31-42. o.

Talán nem egyszerűsítjük le végletesen a helyzetet, ha azt vélelmezzük, hogy az árvaházi érzelmi és fizikai nélkülözésben felnövő Bálint vagy a félárva státuszból (majd nevelőapák mellett növekedő) csikágói gyermek- és ifjúkorba lépő Mérei párizsi életstratégiáiban fellehető annak a nagyvárosi élettapasztalatnak a túlélési többlete, melynek lényegét az előző fejezetben bontottunk ki. Az idézett Kelemen Imre éppúgy elmondja ennek a nagyvárosi svihákságnak a mindennapi kis taktikáit, a papír (útlevél) nélküli élet, a munkaszerzés, a kávéházból való meglógás, ingyen evészetek, segélyek stb. minden csínját-bínját. Mindemellett természetesen egyikük sem ezt tekintette fő foglalatosságát, ezek a túlélés szükségszerű kellékei voltak, mellyel kényelmesebbé, belakhatóbbá tették az ab ovo idegen környezetet (melyről Vajda nyilván számtalan okból fakadóan lemondott). Ehhez szervesen hozzátartozott még egy elem, mely Mérei Ferenc élettörténetében mindvégig igen fontos szerepet játszik: a szexualitás színtere. A fentebb már idézett interjúban, miután plasztikusan ábrázolta a párizsi mindennapi élet árnyoldalait, szűkösségét, kijelentette:

> „jártam bordélyba házasságaim alatt is, meg közben is, mert ez hozzátartozott a társadalmi élethez. Ez volt a diák-életforma. A La Harpe utcai bordélyba jártunk, két vagy három kis szalon volt egymás mellett. A Grégoire de Tours utcaiban is voltam egyszer Kelemen Imrével. Néha megtörtént, hogy este felmentünk a Coupole kávéházba vagy annak a környékére. Ilyen éjszaka én nem mentem haza a Lilas-ba, hanem valamelyik fiúnál vagy lánynál maradtam, és akkor történt meg egy párszor, hogy bementem a Grégoire de Tours-ba is. Elég sok tapasztalatom volt. A rue Blondelben is voltam sokszor, ahol nagy társadalmi élet volt, a Sphynxbe is jártam, de ott már nőhöz nem tudtam menni, ott már csak öt frankért ittam panachét (sör limonádéval) vagy mit. Óriásiak voltak a különbségek: a nőfogyasztás 11 frank volt, a rue Blondelben 25-40-ig, a Sphynxben pedig 60-100-ig. Azt a társadalmi életet, ami ezzel járt, azt vállalni kellett”.[615]

Az interjúban említett, 1927 decemberében megnyíló, *art déco* stílusú La Coupole a korszak egyik legnevezetesebb művész-szórakozóhelye volt, ahol a terembelsők artisztikus kiképzéséért, kifestéséért a tulajdonosok, René Lafont és Ernest Fraux, fogyasztásban fizettek olyan festőknek, mint Isaac Grünewald, Marie Vassilieff vagy Fernand Léger.[616] A nyitáskor a párizsi művészvilág számtalan megkerülhetetlen alakja megjelent itt, Blaise Cendrars-tól Jean Cocteau-ig, s ez az együttes miliő hosszabb távra is garantálta a hely sikerét. Tanulmányában Joanne Vajda rámutat, hogy már a korszakban kiadott útikönyvek is hajlamosak voltak az alapján leírni és java-

[615] BAJOMI, « Mérei–Mák », i. m., 25. o. A házasság alatt nem törvényes kapcsolatot, csak mai értelemben vett együttélést kell értenünk.

[616] COHEN, i. m., 242. o. A könyv meglehetős elszántsággal tárja fel az irodalmi reprezentáció alapján a különböző értelmiségi köröket és az általuk látogatott helyeket, ám ez szükségképpen bizonyos felületességet eredményez. Lásd Claire ZALC bírálatát: http://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=3957 ; illetve részlegesen hasznosítható W. Scott HAINE, *The World of the Paris Café: Sociability among the French Working Class, 1789–1914*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1998.

solni egy *café*-t (mely kávéházat és éjszakai szórakozóhelyet egyaránt jelenthet), hogy milyen a belső építészeti kiképzése, stílusa, illetve, hogy kik látogatják. Mint a városi térben elhelyezkedő konkrét tér, „a café – írja Vajda – megannyi lakás függeléke, amennyiben ott kényszerek nélkül élhet az ember. Az ital kitágítja a teret és kinyitja a képzelet kapuit, mely mozdulatlan menedéket nyújt a vendég számára. A kávéházak irodalomra tett hatása a beszélgetésekben nyilvánul meg, befolyása a művészetre szintúgy".[617]

A drágább, exkluzívabb kávéházak mellett ugyanakkor a korszak hivatalos zsargonjában *maison de tolérance*-nak nevezett bordélyokat is látogatta Mérei, mely a férfiközpontú szociabilitás egyik formája volt.[618] Kétségtelen, hogy a két háború közötti Párizs a szexualitás, de még annak devianciáinak vonatkozásában, különösen a harmincas évek folyamán ugyancsak megengedő volt, ám ez a valóságban koránt sem jelentett konfliktusmentességet. Florence Tamagne tanulmánya mutatott rá arra, hogy az 1928-ban Magnus Hirschfeld ösztönzésére, hivatalosan egy koppenhágai kongresszuson létrehozott *La Ligue mondiale pour la réforme sexuelle* (Világliga a szexuális reformért) nevű szervezet a szexualitás komplexen (a válás és a házasság kérdése, homoszexualitás, prostitúció, higiénia stb.) értett fogalmára óhajtott érdemben, vagyis a korszakban természettudományos, biológiai érvekkel reagálni. Elsődleges céljuk azonban messze nem a prostitúció felszámolása, mint inkább a homoszexualitás dekriminalizálása volt Franciaországban, mely 1932-ben be is következett. A szexualitás története felől nézve fontos, hogy a Liga programja több előremutató vagy megfontolandó pont mellett (férfiak és nők politikai, gazdasági és szexuális egyenlősége; a házasság felszabadítása az állam és az egyház elnyomása alól; az egyedül álló anyák és a törvénytelen gyermekek védelme) számtalan, a mai perspektívából szemlélve aggályos szempontot is bevett. Ilyen volt a prostitúció egészségügyi szempontokra történő minimalizálása vagy a fajfejlesztés gondolata eugenika révén.[619]

---

[617] Joanne VAJDA, « Le café parisien. Un échange de vue », *Labyrinthe*, vol. 9 (2001) no. 9, 59-76., itt: 63. o.

[618] Laure ADLER, *La vie quotidienne dans les maisons closes, 1830–1930*, Paris, Hachette, 1990, valamint az utca és a közrend szempontjából mindez Jean-Marc BERLIERE, *La police des mœurs sous la IIIe République*, Paris, Seuil, 1992.

[619] Florence TAMAGNE, « La Ligue mondiale pour la réforme sexuelle. La science au service de l'émancipation sexuelle? », *Clio. Histoire, femmes, sociétés*, no. 22 (2005), „Szexuális utópiák" tematikus szám, 101-121. o. és Ralf DOSE – Pamela Eve SELWYN, « The World League for Sexual Reform: Some Possible Approaches », *Journal of the History of Sexuality*, vol. 12 (2003) no. 1, 1-15. o.

A rendszeres, tudományos gondolkodás felől nézve tehát – s ezt láthattunk fentebb a *Munka* szexuális ankétjával kapcsolatban is – a szexualitás alapvetően biológiai (de nem morális) természetű probléma, melynek kezelésére jogosult ugyan a mindenkori hatalom, ám az illetékesség az orvostudomány kezében van.[620] Mint láthattuk, ezt kezdte erodálni a marxizmus, illetve később a társadalomtudomány, amennyiben *társadalmi* kérdésként kezdték kezelni (szexuális elnyomás, férfi és női egyenlőtlenség, a válás kérdése). Ha a mentalitások, vagyis a rögzült, ismétlődésszerű cselekvések, mindennapi gyakorlatok története felől közelítünk[621], úgy azt találjuk (például a fenti idézetben), hogy a normák rendszerében testet öltő női elnyomás problematikája fel sem merült ekkoriban, hiába rendelkezett társadalomtudományos beállítódással nemcsak Mérei, de Kelemen is.[622] Ne szaladjunk tehát nagyon előre a beállítódások értelmezésében! Vegyük tekintetbe, hogy a tárgyalt időszakhoz képest alig néhány éve jelent meg Virginia Woolf *A Room of One's Own* (1929) című esszéje, mely a szó szoros és átvitt értelmében is *teret* óhajtott nyitni a nőnek és *saját* kifejezésmódjának.[623] Úgy is értelmezhetjük mindezt, hogy huszonéves fiatalemberek élek és visszaéltek a férfiak és a nők között fennálló társadalmi egyenlőtlenségek adta lehetőségekkel, vagyis, hogy az ösztönök győzedelmeskedtek az amúgy felvilágosult tudatuk felett[624], ám azt vélelmezzük, hogy van itt még egy rejtett jelentés,

---

[620] Ezt a szempontot emeli ki: Richard CLEMINSON, « 'Science and Sympathy' or 'Sexual Subversion on a Human Basis'? Anarchists in Spain and the World League for Sexual Reform », *Journal of the History of Sexuality*, vol. 12 (2003) no. 1, 110-121. o.

[621] A bőséges francia szakirodalomból lásd historiográfiai jelleggel, s a cikkeken belül bővebb szakirodalommal Sylvie CHAPERON, « L'histoire contemporaine des sexualités en France », *Vingtième Siècle*, no. 75 (2002), 47-59. o. és Alain CORBIN – Michelle PERROT, « Des femmes, des hommes et des genres », *Vingtième Siècle*, no. 75 (2002), 167-176. o.

[622] Sőt, Mérei egyik első pszichológiai vizsgálata épp ebben az időben a prostituáltak kettős determinációjával foglalkozott, vagyis azzal, hogyan találkozik az egyéni választás a társadalmi kényszerrel, mennyiben egyéni és mennyiben társadalmi tehát egy olyan deviáns jelenség, mint a prostitúció. Lásd PAPP, i. m., 77. o.

[623] A magyar kiadást használtam, lásd Virginia WOOLF, *Saját szoba*, Budapest, Európa, 1986. Charlotte Brontët idézve mondja (97. o.): „Ki tudja, hogy a politikai forradalmon kívül hány csendes forradalom terjed a föld népei között? A nőket általában nyugodtnak, csendesnek tartják, pedig a nők éppúgy szeretik képességeiket, tehetségüket próbára tenni, mint fivéreik". A névtelen nők történetének fontosságára a 126-127. lapon utal.

[624] Nagyon jellegzetes Ferenczi Sándor egy Freudnak írt 1912-es levelének egy passzusa (310 Fer): „Az utóbbi napok felhalmozódott izgalmai és nyugtalanságai szinte elviselhetetlen szexuális libidónövekedést keltettek bennem. Hosszas ingadozás után elhatároztam, hogy a prostitúció *normális útján* keresek megkönnyebbülést. Sikerült is ide vonatkozó gátlásaimat leküzdenem, és – minden dégoût ellenére, amelyet figyelembe vettem – azt kell mondanom, hogy azóta hidegebb fejjel és szenvedélymentesebben gondolkodom és cselekszem". Sigmund FREUD – FERENCZI Sándor, *Levelezés*, I/2. kötet: 1912–1914, Eva Brabant et al. (szerk.), Budapest, Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, 2002, 108. o. (Az én kiemelésem.) A szöveghelyet elemzi: ERŐS Ferenc, « Nem egészen tiszta játék egy magyar lánnyal. Szexualitás, szerelem, női szerep a Freud–Ferenczi levelezés tükrében », in *Kultuszok a pszichoanalízis történetében. Egy Ferenczi–monográfia vázlata*, Budapest, Jószöveg, 2004, 103-125. o.

mely nem hagyja, hogy egészében ilyen egyszerű, lineáris történetben értelmezzük mindezt.

A Munka-kör, az oppozíció és a „szabad szerelem" problematikája kapcsán ugyanis már utaltunk rá, hogy az avantgárd életforma-kísérletei nem kímélték a szexualitás terrénumát sem, s kutató tekintetüket épp az előbb említett Hirschfeld bázisára, Berlinre (és nem Bécsre!) vetették.[625] Nem tudjuk, Mérei Ferenc olvasta-e akár az *Együtt*, akár a *Munka* szexualitással foglalkozó számait még Magyarországon (pl. 1930-as rövidebb hazatérése alkalmával), mindenesetre a kör tagjainak ezzel kapcsolatos beállítódását nyilvánvalóan ismerte. Erre abból lehet következtetni, hogy – mint a VII. fejezetben, a Törzs kapcsán majd részletesen kimutatjuk – a szexualitás szubverzív, ludikus, bizonyos értelemben azonban mégis elnyomó jellegét később is alkalmazták, s ebben igen komoly szerepet játszhatott az a szexuális retrotópia, mely a természeti népek törzsi kultúrájának nemiségében ismerte fel a polgári házasság és szexualitás válságának ellenszerét.[626] Ez a mélyebb vonulata tehát annak, amit fentebb az avantgárd a „vad"-ban és a „gyermeki"-ben, mint nem társadalmiban, de döntően még természetiben átlényegített. Ez éppenséggel az, amit korábban Mary Gluck nyomán nagyjából úgy fogalmaztunk meg, hogy a „primitivizmus" a modern társadalomban élő avantgárd szemléletmóddal bíró személy szerepéről és funkciójával kapcsolatos allegória.[627] A nemegyszer az esztétikumban testet öltő radikális társadalmi és politikai identitás és a primitív közötti értelmező kapcsolat tehát egyfelől az akkori társadalom feszültségeire adott tagadás, másfelől – mint ezt Engels kapcsán már kifejtettük – retrotópikus, vagyis visszamenőleges felértékelése egy (valójában sosemvolt) ősállapotnak.

A fentebb többször idézett interjúban ugyanakkor Mérei azt is feltárja, hogy egyik legfontosabb irodalmi tájékozódási pontja ekkoriban André Gide volt, míg egy másikban Jean Cocteau-t nevezi meg ilyenként. Bár Gide kommunista korszakát jelöli meg viszonyítási pontként[628], mégsem tudunk szabadulni egy másik értelmezés lehetőségétől: a korszak Párizsában ugyanis, ha a két nevet valaki egy fogalmi mező-

[625] Illő hangsúlyoznunk, hogy ebben valójában nem a *Munka*, hanem a kolozsvári *Korunk* járt az élen, ez utóbbi vitáit elemzi részletesebben ERŐS, « A pszichoanalízis fogadtatása a két világháború közötti baloldali szellemi mozgalmakban », i. m., különösen 68. skk. o. A *Korunk* régi számai hozzáférhetőek a lap digitális archívumában (www.korunk.ro), ill. lásd még *Szerkesztette Gaál Gábor, 1929–1940*, Tordai Zádor és Tóth Sándor (szerk.), Budapest, Magvető, 1976.
[626] Lásd még FÜST Milán, *Szexuál-lélektani elmélkedések*, Budapest, Helikon, 1984.
[627] Bővebben GLUCK, « The Modernist as a Primitive », i. m., 151. o. és TORGOVNICK, *Gone Primitive: Savage Intellectuals, Modern Lives*, i. m., 28. o.
[628] BAJOMI, « Mérei–Mák », i. m., 25. o.

ben ejtette ki, akkor nem elsősorban az irodalomra asszociált a hallgatóság, hanem arra, hogy a párizsi homoszexuális szubkultúra két ikonját, s annak két, egymással ugyancsak haragos viszonyban élő, zárt társaságát emlegeti.[629] Ebben pedig aligha láthatunk mást, mint hogy az ifjú Mérei a szexualitás megítélésben toleráns, megengedő volt, még ha nem is tartozott e szubkultúrához; úgy véljük, ez a megengedő nyitottság is részese volt annak az avantgárdnak, mely legfontosabb ősforrását jelentette ebben az időszakban.

Amint korábban az avantgárd és Kassák példájánál rámutattunk, az ifjú Mérei önmaga keresése, az önmagán való munkálkodás (foucault-i értelemben vett *élaboration*) közben különböző *modelleket* követett. Egy interjúban megfogalmazott, ám pontosan ki nem fejtett utalás nyomán azt vélelmezzük, hogy a könnyed, szabad párizsias életmód kimunkálásában (melyet voltaképpen egész életére megőrzött) Jean Cocteau volt a mintája. Amikor Mérei úgy fogalmaz tanítványainak, hogy ő „szabad, nyitott és laza ember", tanítványai visszakérdeztek, hogy ez honnan származik. A válaszon maga is elmereng egy darabig, mondván „Wallon merev ember volt, Szondi [Lipót] pedig tartózkodó, tőlük ezt nem tanulhattam", majd a párizsi tapasztalatokra utal vissza:

> „olyan embereket és műveket tudnék megnevezni, akiktől és amelyekből nagyon sokat merítettem. Rengeteget tanultam például Cocteau-tól. Igazi tanulás volt. Megjátszottam, hogy Cocteau vagyok. A párizsi egyetemi indexképemen Cocteau-utánzat vagyok. Tudjátok, az ember azonosítja magát egy vonással, például Cocteau-nak a hajviseletével, egyben sok mindent átvesz, az egész embert, a teljes személyiséget is. Ez történt velem Párizsban".[630]

Ebben az analógiában talán az a legizgalmasabb, hogy egy élményt és egy vágyódást, vagyis egy indulati mozzanatot színez át, ruház fel intellektuális jegyekkel. Vajon – Cocteau esetében – a könyveiből merített többet vagy magából a figurából? Vagy a figura közismerten antiszociális, deviáns különcsége, ugyanakkor finoman, artisztikusan provokatív szövegei átlényegítették az olvasmányélményeket? Vajon már Párizsban találkozott a Cocteau–élménnyel vagy annak pesti gyökerei vannak?

Mérei Ferenc 1928-ban érkezik Párizsba, s mint az előző fejezetben láthattuk, a középiskolában nem jeleskedett a francia nyelv elsajátításában. Ha abból indulunk ki, hogy a Sorbonne-on kapott indexbe Cocteau–utánzatként fotografáltatta le magát, akkor – ha kizárólag párizsi élményként könyveljük el – akkor fel kell tennünk azt,

---

[629] Florence TAMAGNE, *Histoire de l'homosexualité en Europe. Berlin, Londres, Paris, 1919–1939*, Paris, Seuil, 2000, 306. o.

[630] BAGDY Emőke, « A szabadság első pontja: szeretni az életet. Beszélgetés a 75 éves Mérei Ferenccel », *Magyar Pszichológiai Szemle*, XLII. évf. (1985) 3. sz., 241-253., itt: 244. o.

hogy az alatt az egy év alatt találkozhatott a francia költő alakjával, amíg az Arts et Métiers-re járt. Esetleg az is elképzelhető, hogy korábbi gyökerű a rajongás, hiszen Szinnai Tivadar fordításában 1925-ben megjelent a *Le grand écart* című Cocteau kisregény *Párisi fiú* címen.[631] Ám mennyiben mintázhatta a módfelett szenzibilis, értékeit tekintve dekadens, életelveit illetően céltalanul sodródó Jacques Forestier alakja annak a kamasz Méreinek a fantáziáját, aki – mint korábban láthattuk – irodalmi, művész preferenciáit tekintve eléggé jól körvonalazott érdeklődéssel bírt, a kommunista mozgalom pedig hosszan tartó – bár később kétségekkel, dilemmákkal teli – teleológiát társított életéhez? Jacques életében talán egyetlen eszmény, cél van: „mindig úgy érezte, hogy az emberi szépségnek medre, célja van, mint a folyónak. Jön, elmegy máshová".[632] Ebből a perspektívából úgy tűnik semmilyen mértékben. Van azonban Mérei érdeklődésének, ha tetszik érzékenységének egy olyan regisztere, mely kevésbé ismert vagy hangsúlyozott: az esztétikai, a szépség tisztelet és óhajtása. Ez örömkereső életszemléletében és gesztusaiban, a zenéhez vagy az irodalomhoz fűződő finom kapcsolatában, valamint a nőkhöz való viszonyában egyaránt jelen van; ez a beállítódás rokon azzal, melyet fentebb Foucault nevezetes esszéje alapján tárgyaltunk, s melynek értelmében önmagunkat „bonyolult és nehéz munkafolyamat (*élaboration*) tárgyának tekintjük".[633] Ezt a típusú elaborációt fentebb Baudelaire-ig vezettük vissza, aki e munkát elsőrendűen *esztétikai* feladatnak tekinti, s az „esztétikai" mint jelző itt az emberi érzékiségre vonatkozik.

Mivel az élettörténetben a habitus formálódásának nincsenek tiszta tényei, így csak (igaz, jó okkal) vélelmezhetjük azt, hogy in concreto az igen poétikus Cocteau kisregényeknek épp ez a hevenyészett, odavetett, ám konstans *érzékisége*, in abstracto pedig az œuvre gáncstalan *erotikuma* ragadta meg. A cocteau-i típussal való azonosulás pedig szükségszerűen a különállás, az elkülönbözés jegyeit társította az ifjú Méreihez, aki ebben az időszakban következésképpen – a megváltoztatandók

[631] Jean COCTEAU, *A párisi fiú*, Szinnai Tivadar ford., Budapest, Genius kiadás, 1925. Utóbb Szávai Nándor utószavával második kiadásban is megjelent (*A párisi fiú*, Szinnai Tivadar ford., Budapest, Magvető, 1957), míg az egyes pontokon túlfordított szöveget végül Pór Judit ültette át újból magyarra *A nagy mutatvány* címmel, Budapest, Európa, 1991. A második kiadás utószavában lényegre törően fogalmaz Szávai, mondván „ha (…) Forestier-nek s történetének mélyére nézünk, tulajdonképpen játszi módon a húszas évek fiatalságának, az első világháborúból kikerült francia fiatalságnak a problémáival találkozunk, azzal a válságérzéssel, amelyet Cocteau egy kortársa, Marcel Arland a század új bajának, új fájdalmának nevezett". (142. o.) Az „elveszett nemzedékről", részben az ekkoriban Párizsban élő amerikaiak (F. Scott Fitzgerald, Gertrude Stein, Henry Miller) szempontjából, lásd még *Modernism. A Guide to European Literature, 1890–1930*, Malcolm Bradbury és James McFarlane (eds.), London, Penguin Books, 1991, elsősorban a VIII. és IX. fejezet.
[632] COCTEAU, *A nagy mutatvány*, i. m., 61. o.
[633] FOUCAULT, « Qu'est-ce que les Lumières? », i. m., 564. o.

megváltoztatásával – hasonulhatott a dandy ugyancsak Baudelaire által körülírt alakjához. Természetesen le kell választanunk az eredetileg gazdagnak, tétlennek, elkényeztetettnek és gyermekkorától követelőzőnek leírt dandytől, ám az esztétikai vonalra összpontosítva megtartható a széppel való szüntelen, bár időigényes foglalatosság (melyet Baudelaire-nél előfeltételez a vagyon). Nos, *idővel* nem csak a gazdagok rendelkezhetnek, hanem – s talán itt módosítanánk a baudelaire-i konceptuson – azok is, akik *kívül* állnak a modern társadalom a munka- és a szabadidő által normalizált rétegein: például az egyetemisták, a szabadfoglalkozásúak, vagy – Földes Jolán kifejezését felidézve – a „semmittevők", akik művészetnek tekintik az élet minden lehetséges területét.[634] Így válhat döntővé a *stílus*, mint a mindennapok távolságot teremtő, a banálistól elidegenítő gesztusa. A különbözni vágyás ugyanis egy sor külső jellegzetességben ölt testet, melybe beleértendő az öltözködés, a hajviselet is. „A tökéletes dandy számára – írja Baudelaire – ezek a dolgok csupán szelleme arisztokratikus felsőbbrendűségének szimbólumai. Éppen ezért, mindenekelőtt arra törekedvén, hogy megkülönböztesse magát a többi embertől, a tökéletes eleganciát a módfelett egyszerű öltözködésben látja, amely valóban a legjobb módja annak, hogy kiváljunk a tömegből".[635]

Első látásra talán meghökkentő az élettörténetnek ez a szférája, de vegyük csak alaposabban szemügyre, hogy Cocteau kapcsán Mérei milyen jegyekkel azonosítja magát az idézett beszélgetésben. A „megjátszottam, hogy Cocteau vagyok", vagy a párizsi indexkép szándékosan Cocteau-t imitáló beállítása, majd az a fordulat, hogy „az ember azonosítja magát egy vonással, például Cocteau-nak a hajviseletével" (mely aztán – ideig-óráig – az egész személyiséggel való azonosulást vonja maga után), nos ezek a külsődleges jegyek éppen arra utalnak, amit egy egészen más kontextusban Dick Hebdige célzatos kommunikációként értett stílusnak nevezett.[636] Doktori értekezésében Candice Nicolas olyképpen fogalmaz, hogy ez a normák hivatalosságával szembeni ellenállásban megfogalmazódó attitűd a francia irodalomban legalább Arthur Rimbaud-ig vezethető vissza; utóbbi a parnasszistákkal, míg Cocteau a szürrealistákkal és a dadaistákkal fordult szembe, s a szabályok visszauta-

[634] Az idő normalizáló szerepéről lásd E. P. THOMPSON, « Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus », in *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*, Gelléríné Lázár Márta (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1990, 60-116. o.
[635] BAUDELAIRE, i. m., 151. o.
[636] Dick HEBDIGE, « A stílus mint célzatos kommunikáció », *Replika*, 17–18. sz. (1995), 181–200. o.

sításában testet öltő éthosz avatta őket rajongó közönségük, belterjes szubkultúrájuk szemében (utóbbinál pl. *La Société d'admiration mutuelle*) „igazi költőkké".[637]

Mérei Ferenc párizsi indexképe (1929)

Man Ray: Jean Cocteau (1925)

„Korunk abban az értelemben érint meg – írja Cocteau 1937-ben –, amennyiben a frivolság, úgy tűnik, helyet csinál az igazi komolyságnak. Arról a komolyságról beszélek, melyet nem gyökerez le semmilyen fáradtság, semmilyen unalom, ez a *könnyed komolyság* nyújtja végeredményben az olvasónak a könyvből, a nézőnek az előadásból a hasznosság misztikus erejét; olyan területen, ahol a hasznos és a felesleges nem képesek egymást kontrolálni, s sajnos rendre össze is keverednek. (…) Úgy vélem, korunk a fiatalságnak adományozott szabadsággal lepi majd meg a jövőt. 1935-ben a fiatalság kihasználja azokat a túlzásokat és kényszereket, mely egyeseket feldühít, míg másokat megbénít".[638] Persze az irodalomtörténetekből az is köztudott, hogy az *Enfants terribles* 1929-es megjelenéséig Jean Cocteau-t „csak" afféle bű-

[637] Candice NICOLAS, *Cataclysmes poétiques. Du poète maudit aux poètes déchéants: Rimbaud, Cocteau, Vian*, PhD-értekezés, The Ohio State University, 2006, 21. o. Vö. James S. WILLIAMS, *Jean Cocteau*, London, Reaction Books, 2008, 85-86. o.

[638] Jean COCTEAU, « Préface », *in* Julie SAZANOVA, *La vie de la danse. Du ballet comique de la reine à Icare*, Paris, Denoel, 1937, 7. és 8. o. (Az én kiemelésem.) Ugyanakkor jellegzetes Cocteau frivolságra és lázadásra ösztönző gondolkodása, s az ettől való csömör jelentkezése után visszavonulása a valláshoz, melyet megint egy mondén korszak követett. Bővebben lásd LACKFI János, « Fokozattan veszélyes elegy. Jean Cocteau és Jacques Maritain levélváltása », in *Önfaggatások és szembesítések*, Bálint Péter (szerk.), Debrecen, Didakt, 2003, 133-151. o. (A rövid főszöveghez egy-egy levél fordítása tartozik.)

vészként, szemfényvesztő kóklerként tartotta nyilván az irodalmi közvélemény, s csak a Gyergyai Albert magyarításában előbb *Vásott kölyök*ként, majd *Veszedelmes éden (Vásott kölykök)* címmel több kiadást megért regény hozta meg számára az egyértelmű *irodalmi* elismerést.[639] A lázadás, a normák felrúgásának öröme összekapcsolódik tehát a teljesítmény elvével; előbbit épp az utóbbi súlya, társadalmi tőkéje teszi hitelessé az őt követők szemében.

Témánk szempontjából ebből mindössze annyi a tanulság, hogy – bizonyos értelemben Kassákhoz hasonlóan – az ifjú Mérei egy olyan, szintén több művészeti ágban (vers, regény, dráma, film) alkotó, bár alapvetően a költészet felől indult alkotót választ *modelljéül*, aki nem izolálta az élet és a művészet terét, sőt olyképpen spekulált, hogy ami a kettőt közös nevezőre hozza, az éppenséggel az esztétikum. Egy verssor vagy egy regényfejezet éppúgy lehet esztétikusan sajátszerű, mint ahogyan az öltözködés vagy a hajviselet stiláris többlete (az idősebb Mérei szavával: utalásrendszere) kiemelheti az egyént a tömeg homogenitásából. Már itt, a párizsi korszakban fellelhetőek tehát az életvezetés és az életkoncepciók belső feszültsége; a baloldali elkötelezettség szolidaritása és az életvezetése plebejussága, illetve a szép fogalmára telepedő dandység, különcség. (Ez a munkaszolgálat kiélezett helyzeteiben még antagonisztikusabb eleggyé válik, de csak később robban „szét".) A Cocteau-imázs megítélésünk szerint a „különbözöm, tehát vagyok" stratégiájába illeszkedett, s a Párizsban minden ellenére mégis idegenként (magyarként) mozgó Mérei átmeneti rítusa (*rites de passages*) volt, mely az idegen státuszától az „indigène", az ott született felé vezet. Van Gennep ismert fogalma olyan mozzanatokat értelmez, melyek bizonyos társadalmi változásokból fakadóan az emberi élet döntő momentumait átsegítik egy következő fázisba, vagyis kulturálisan oldanak fel a változás kényszeréből fakadó kényelmetlenség, idegenség, krízis érzését. Ezek hagyományos értelemben a születésre, a felnőtté avatásra, a házasságra, a halálra és a temetés pillanataira érvényesek, ám már van Gennepnél ide sorolható a helyváltoztatásból vagy a társadalmi helyzet megváltozásából fakadó feszültség át- és levezetése is.[640] Ebből fakadóan azt vélelmezzük, hogy a Cocteau-imázs lehetőséget adott

[639] A vásott kölykök metaforája sok szálon kötődik a pszichoanalitikus értelmezésekhez is, lásd erről NEMES Lívia, « Az enfant terrible alakja a pszichoanalízisben », in *Alkotó és alkotás*, Budapest, Animula, 1998, 125-133. o.

[640] Arnold VAN GENNEP, *Átmeneti rítusok. Az ajtóhoz és a küszöbhöz, a vendégszeretethez, az örökbe fogadáshoz, a terhességhez és a gyermekágyhoz, a születéshez, a gyerekkorhoz, a serdülőkorhoz, a beavatáshoz, a felszenteléshez, a koronázáshoz, az eljegyzéshez, a házassághoz, a temetéshez, az évszakokhoz és más egyébhez kapcsolódó rítusok módszeres elemzése*, ford. Vargyas Zoltán, Budapest –

Méreinek arra, hogy egyfelől az „idegen” státuszát, valamint szegényes életkörülményeit ellentételezze a dandység finom szellemi arisztokratizmusával, s ezzel oldja az idegenség és a nélkülözés tapasztalatát, másfelől pedig, hogy a magyar kommunisták kisszerű, mindennapos furkálódását eloldja az ekkor még intakt elkötelezettségtől. Olyképpen is fogalmazhatnánk, hogy a Cocteau-rajongás átmeneti rítus jellegét, döntően stiláris, külsődleges voltát az igazolja, ahogyan a hosszabb élettörténeti időtartamban eltűnik, de legalábbis mérséklődik e vonzalom. Az 1970-es évektől készülő művészetpszichológiai tanulmányaiban ugyanis felülvizsgálja számtalan tudatos vagy tudattalan kötődését egy-egy stílustörténeti korszakhoz vagy éppen idegenkedését egy-egy izmustól – ám a francia költőre mindössze egyetlen hivatkozás történik – mégpedig egy névsoron belül. Mi lehet a hiány oka? Tudnivaló, hogy Mérei intellektuális önképében emfatikus szerepe van a felvilágosodás eszméjéhez tapadó racionalitásnak; szürrealizmus-tanulmányában épp azt fejtegeti, hogy ifjúkorában milyen idegennek érezte önmagától a szürrealistákat, mivel azok művészi attribúciója, jelentéstulajdonítása ellentmond a racionalitás eszméjének. Közeledését, mondja Mérei, csak később, a mélylélektan szemszöge, a tudattalan működésének nem racionális nézőpontja ösztönözte. Kétségtelenül Cocteau és a szürrealisták esztétikai szembeállásának kései, élettörténetileg átszűrt, implicit feszültségét is láthatnánk ebben, ám Cocteau művészetének *hiánya* alapján inkább arra hajlunk, hogy a fentebb kivonatolt átmeneti rítus nyomán azt mondjuk: a rá hivatkozás létoka megszűnt az élettörténetnek ebben az időskori fázisában. [641]

Az egyetem befejeztével okleveleinek átvétele nyomán 1934-ben formálisan megszűnt párizsi éveinek elsődleges raison d’être-je, ám mint a sokat idézett Bajomi Lázár-féle interjúban feltárja, a következő tanévben is annyit tartózkodott még kinn a francia fővárosban, hogy lényegében még az 1935-ös évet is az emigrációhoz számíthatjuk. 1936-ban azonban már bizonyosan Magyarországon van, visszatért, s bár néhány éven belül átmenetileg újfent Franciaországban találjuk, életének, működésének fókuszát megint Budapestre helyezi.

Pécs, MTA NKI – PTE NKAT – L’Harmattan, 2007. Magyarul lásd FEJŐS Zoltán, « Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlata », *Ethnographia*, XC. évf. (1979) 3. sz., 406-414. o. és VARGYAS Gábor, « Arnold van Gennep és az *Átmeneti rítusok*. Előszó », *in* VAN GENNEP, i. m., 7-35. o.

[641] Vö. MÉREI Ferenc, « Izmusok. Szürrealizmus és mélylélektan » (1977), in *„Vett a füvektől édes illatot”. Művészetpszichológia*, Budapest, Múzsák, 1987, 9-32. o.

V. FEJEZET

TUDOMÁNY ÉS „SZÁRMAZÁS” SENKIFÖLDJÉN

Munka, családalapítás és a munkaszolgálat politikai teleológiája

„A szellem odatapad az anyaghoz, benne keresi kifejezésformáját, anélkül, hogy önmaga szabná meg a célokat. Ez a természethez való tapadás teszi valóban objektívvá a gondolkodást”.[642]
Hajnal István

Az életrajzok és élettörténetek egyik legszembetűnőbb hiányossága: a látszólagos mindent-tudás. Sokszor akkor is úgy tesznek szerzőik, hogy mindent tudnak írásuk tárgyáról, ha az valójában nincsen úgy; ilyenkor szinte észrevétlenül átsiklanak két-három év felett, ami módszertanilag azért roppant aggályos, mert óhatatlanul is azt sugallja az olvasónak, hogy az adott időszakban nem történet semmi „fontos”, semmi „lényeges”, az olvasó pedig státusza kiszolgáltatottsága révén többnyire hisz a szerzőnek. A bevezetőben, sőt azóta is utaltunk már arra, hogy az élettörténetnek nem csak az elmondott, tehát az elbeszélő önképébe beillesztett részeire, de az elhallgatottra vagy csak nem tudatosítottra, be nem építettre egyaránt fontos biografikus elemként tekintünk. Pontosan erre a dilemmára utal Mérei Ferenc is börtönben vécépapírra vetett naplójában, mikor úgy fogalmaz, hogy:

> „életemnek évek szerint tagolt szubjektív naptárában az 1936–37–38-as évek üresek. Nem szerepelnek. Amikor olyan önéletrajzi eseményt kell szituálnom, amely 1937 nyarán játszódott le, 1939-ből indulok ki, és visszafelé haladva valósággal kiszámítom ezt az évet. A számítás így halad: az 1939 előtti nyáron a Zugligetben nevelősködtem, ez volt ott a második nyaram (1938), az előtte lévő ott töltött nyár volt az első zugligeti nyaram (1937). Az 1933–34–35-ös évek, majd az 1939-től 1945-ig terjedő időszak minden évét éles képek, formulák, történetek jellemzik. Ha minden évnek külön mezője van, ezeknek az éveknek a mezője zsúfolt, s így ha egy 1934-ben vagy 1942-ben történt esemény felmerül, a megelőző év mezőjének anyaga bőséges támpontot nyújt a szituáláshoz. Az 1936–37–38. éveké azonban üres. Legalábbis első fel-

[642] HAJNAL István, « Materializmus, I-II. » (1946), in *Technika, művelődés: tanulmányok*, Glatz Ferenc (s. a. r., szerk.), Budapest, História – MTA TTI, 1993, 357-374., itt: 373. o.

idézésre üres. Kellő gondolkodással, kereséssel ezeket is be tudom tölteni, de közvetetten, az előttük lévő vagy az utánuk következő évek támpontjainak segítségével. Ha ezt az erőfeszítést igénylő műveletet nem végzem el, és enélkül próbálok szituálni egy 1937. évi eseményt, feltétlenül tévednem kell: 1935 vagy 1939 jön ki, mert a kettő között nincs jelzés."[643]

Az ilyen típusú hiperkritika éppannyira elkedvetlenítheti a biográfia rekonstruálásán munkálkodó kutatót, mint amennyire új szempontok keresésére ösztönözheti. Az egyik oldalt ugyanis azt mondhatnánk, vajon mit tudhatna ehhez hozzátenni az utókor szemszöge, ha maga az élettörténet aktora, aki már-már narcisztikus módon kötődik saját életútjához[644], sem emlékszik világosan ezekre az évekre, a másik oldalt viszont tudjuk jól, életünkről (szinte bárki életéről) számtalan olyan adatot tárol el intézményei révén, archívumaiban az állam, melyről nem feltétlenül tudunk vagy amit nem szükségszerűen tudatosítunk. Ám olyan eset is adódhat, hogy a kettő valóban nem ér össze: sem az önéletrajzi emlékezet, sem a levéltárak nem tárolnak számottevő, megbízható dokumentumot, így kénytelenek vagyunk beérni néhány szóbeli közléssel. Ilyen a hazatérés kezdeti időszaka, az 1935-et követő néhány év. Érdekes, hogy Mérei nem tárja fel a „jelentésnélküliség" biografikus hátterét, holott nem indokolatlanul vélelmezzük azt, hogy a hazatérés tapasztalata szaggatta fel az előző fejezetben tárgyalt párizsi évek jelentésekkel teleszőtt hálójának biztonságát. Amíg Franciaországban élete – úgy az egyetemen, mint a mozgalomban, éppannyira intellektuálisan, mint a magánéletet tekintve – módfelett mozgalmas volt, ambíciói és értékválasztásai rögzítésének, a „magára találás", az önkonstitúció időszaka, úgy a hazatérés vélelmezhetően ennek diametrális ellenképe volt akkoriban. Ezt támasztja alá, hogy bár 1934-ben végzett, a rákövetkező évet túlnyomó részben Párizsban töltötte; ez az utolsó két év, 1934 és 1935, mely erős kontúrokkal bír, s ezután jönnek a homályos, jelentésnélküli évek: 1936–37–38.

Az epikuroszi és a démokritoszi hagyomány: kísérleti pszichológia státusza az 1930-as évek Magyarországán

[643] MÉREI Ferenc, *Lélektani napló*, Forgács Péter (szerk.), Budapest, Osiris, 1998, 310-311. o.

[644] „Az életrajzom nagyon fontos dolog, mert az én életemnek három lényeges része van: három lányom, ezek nagyon nagy értékek, tizenöt tanítványom, ezeket majd mind be fogom mutatni. Óriási értékek. És a harmadik az életrajzom, az a legnagyobb érték, azt szeretem a legjobban, az életrajzomat. Úgy eljátszom az életrajzommal, tulajdonképpen nem hazudok benne sokat, elhallgatok egy pár dolgot, de nagyjából az igazat mondom". « MF mester », Forgács Péter videó-interjúja (kézirat). Kiemeli BORGOS Anna, « 'Egy mutatvány forgatókönyve'. Motívumok Mérei Ferenc pályájából és személyiségéből, nyilatkozatai és tanítványai tükrében », in *Mérei élet–mű*, Borgos Anna, Erős Ferenc és Litván György (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 2006, 11-12. o.

„Nézze, valamikor az emberek úgy hullottak a kolerában vagy a himlőben, mint a legyek. Törődtünk vele, és ma nincs kolera és himlő. Ha az orvosok nemcsak szomatikus képzésben részesülnek, hanem a mai követelményeknek megfelelő lelkihygiene képzésben is (...), szóval ha a lekihygiene szabályai éppenúgy beidegződnek az emberek tudatába, mint a testiek, akkor egynéhány évtized múlva más adatokat fog olvasni a kiállításon".[645]

Schnell János (1935)

„A freudizmus káprázatos interpretációs hajlékonysága mellett, szinte bagatellizálódik therapeuti-kus haszna. Hiszen ezért is fedezhették fel tulajdonképpen értelmiségiek és írók, nem pedig az orvosok. (...) Így a pszichoanalízis kissé közép-európai társadalomtörténet is s ez a történet egyszer talán világosabb képét adja, mint maga a tan".

Gaál Gábor[646]

Mint láthattuk, az önéletrajzi látószög teréből nézve a hazatérés éveiből első két év reprezentációja erős, majd ezt követik az „üres évek", melyek persze – mint maga is utal rá – nem eseménytelenek. Az életrajz írója bevallja, egyelőre nem tud egyértelmű magyarázatot adni rá. Az még csak érthető, ahogyan fentebb utaltunk rá, hogy a hazatérés mint *új kezdet* erős tapasztalati, érzelmi változást hoz, s így előjeltől függetlenül markáns nyomot hagy. Ugyanakkor nem világos, miért folyékonyak, nehezen lokalizálhatóak az erre következő évek, holott, ha naivan, mindössze előszámlálnánk az ide vonatkozó élet-eseményeket, úgy a pályakezdés (Magyar Királyi Gyermeklélektani Intézet) és a publikálás (*A Jövő útjain*, *Gyermeknevelés*, *Iskola és Egészség*), vagyis a tudományos életben való meggyökerezés pillanatai ezek. Akkor miért lehet homályos? Egy interjúban úgy fogalmazott Mérei Ferenc, hogy *megrázkódtatás* volt a hazatérés.

„Én ugyanis odakint egészen másféle képzésben részesültem, mint az itthoniak idehaza. Párizsban akkor olyan volt az egyetemi képzés, hogy az embertől nem követelték meg a teljes anyagot, csak bizonyos szerzők műveit kellett ismernünk, de azokat töviről hegyire, alaposan. Itthon viszont mindenki mindent tudott. Nem mondhattam, hogy kérem, én Démokritoszt alig ismerem, mert, mondjuk, az Epikurosz-hagyományt tanulmányoztam. Úgy néztek volna rám, mint egy bolondra. Kisebbségi érzésem volt, úgy éreztem, itthon mindenki tudós, és én tudom a legkevesebbet. Hosszú időbe telt, míg rájöttem, hogy gyakran lexikális, kézikönyv-tudással állok szemben".[647]

Az interjúban feltárt ok tehát elsőrendűen szakmai természetű, amennyiben Mérei azzal a tapasztalattal szembesült, hogy a magyarországi képzés átfogó, de lexikális

[645] [N. N.], « Beszélgetés Schnell János főorvossal, a Magyar Királyi Gyermeklélektani Intézet igazgatójával », *A Jövő Útjain*, X. évf. (1935) 1. sz., 171-173., itt: 173. o. Schnell felvetése a betegség fogalmával kapcsolatban azért nagyon érdekes, mert a maga nyerseségében azt a problematikát vázolja, melyet harminc évvel később, a klasszikus korra vonatkoztatva Foucault dolgoz ki az *Őrület*-könyvében. Magyarul lásd Michel FOUCAULT, *A bolondság története a klasszicizmus korában*, Budapest, Atlantisz, 2004.

[646] GAÁL Gábor, « Freud halála », *Korunk*, 1939. október, 882-884. o. Itt lehet megjegyezni, hogy Gaál osztálytársa volt a később bővebben tárgyalandó Szondi Lipótnak.

[647] GYŐRI György, « Küzdelem a lélektannal és a világgal. Beszélgetés Mérei Ferenccel », *Kortárs*, XXI. évf. (1977) 4. sz., 629-644., itt: 631. o.

jellege mellett eltörpül az ő ekkoriban már formálódó társadalom- és gyermeklélektani érdeklődése, mely szemléletében némiképp eltért a közép-európai lélektani hagyománytól. Azt vélelmezzük, hogy a beilleszkedés nem csak az egzisztenciális (kereset, lakhatás) és a tapasztalati háttér miatt (barátok hálózata, magánélet) nehézkes, problémákkal terhelt, de szakmai okok miatt is. Ez utóbbi első látásra kissé enigmatikusnak tűnhet, hiszen ha társadalomtudományos kontextusban nézzük a kérdést, úgy a „nyugatról" „keletre" való hazatérés bizonyos szakmai progressziót feltételez, az illető új módszertani fogásokkal és kutatási eredményekkel betöltekezve érkezik haza. Természetesen ez is problémákat okozhat, amennyiben a magyarországi szakmai környezet merevsége nem fogadja el a máshol már bevett fogásokat, ám úgy hisszük itt többről van szó. Ebben a vélelemben pedig az segít, hogy az idézett részben felfedezhető egy *lapsus*, melynek kibontása – már ha komolyan vesszük a mikrotörténelem Carlo Ginzburg-i részleteit[648] – fontos információkat tárhat fel a korszak szakmai-pszichológiai kontextusával kapcsolatban. A hermeneutikai gyanút az alapozza meg, hogy filozófiatörténeti értelemben a démokritoszi és az epikuroszi hagyomány ilyesfajta merev szembenállása erősen túlzó, hiszen utóbbi – melyet a filozófiatörténet különben sem tart túl eredeti életműnek – nagyban táplálkozik Démokritosz felfedezéseiből. Miről szólhat hát az idézett részlet? Hogyan fordítható mármost ez át a biográfiai gondolkodás nyelvezetére? Azt vélelmezzük, hogy itt másról beszél Mérei, mint amit referenciálisan a szöveg mutat, másképpen fogalmazva egy számára oly kedves utalással állunk szemben: az emberi lélek kutatásának ugyanis van egy sajátos közép-európai gyökerű válfaja, a pszichoanalízis, mely, bárhogyan is van, régiónkból indult, s mely Mérei francia tapasztalataiból jórészt kimaradhatott, hiszen az Franciaországban csak igen nehezen vert gyökeret.

„Távolból figyelem – írja Freud 1925-ben –, hogy milyen tünetekkel jár a pszichoanalízis bevonulása az oly sokáig visszautasító álláspontot képviselő Franciaországban. (…) Hihetetlenül együgyű ellenvetéseket hangoztatnak, például azt, hogy a francia tapintat mennyire megütközik a pszichoanalitikus elnevezések otrombaságán és pedantériáján. (…) Eszerint a latin szellem (*le génie latin*) egyáltalán nem tudja bevenni a pszichoanalitikus gondolkodásmódot. (…) Franciaországban a lélek-

[648] Carlo GINZBURG, « Nyomok. A jel-paradigma gyökerei », in *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*, K. Horváth Zsolt (szerk.), Budapest, Kijárat, 2010, 13-53. o.

elemzés iránti érdeklődés a szépirodalom művelőitől indult ki".[649] Míg tehát itthon 1913-ban megalakult a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület (s 1948-ban szűnt meg), addig Párizsban csak 1926-ban, s – mint Erős Ferenc megjegyzi – maga Jacques Lacan is a szürrealizmus kerülőútján jutott el a pszichoanalízishez.[650] Még inkább jelentésteli mindez, ha felelevenítjük röviden azt az – előző fejezetben tárgyalt – önéletrajzi közlést, mely szerint Mérei azt állítja, számára franciaországi tartózkodása alatt nem tetszett neki a szürrealizmus, idegenkedett tőle, mert hiányolta belőle a ráció aufklérista hagyományát.[651] Ha tehát ezt a információt összekötjük azzal a fentebb idézett passzussal, miszerint neki „kisebbségi érzése" volt, talán nem tévedünk, ha ebben azt a rossz közérzetet sejtjük, mely egy olyan francia diplomával és gyermek- és társadalomlélektani szaktudással rendelkező fiatalembert jellemez, aki nem volt különösebben jártas a pszichoanalízis Közép-Kelet-Európában oly fontos, s a lélektan térségbeli percepcióját igencsak meghatározó irányzatában.

Továbbá, a démokritoszi és az epikuroszi hagyomány szembeállításával kapcsolatosan tudjuk jól, hogy az idős Mérei filozófiai alapállását tekintve az intellektuális és érzéki örömre visszavezető *ataraxia* epikuroszi etikai beállítódása mellett tört lándzsát, ám az idézett részben, megint csak úgy véljük, nem erre utal.[652] Nem akarjuk túlfeszíteni az értelmezést, de talán nem járunk tévúton, ha idézett részben – utalás, konnotáció formájában – éppen a pszichoanalízis és a (kísérleti) pszichológia közötti hazai *feszültséget* sejtjük, s ha így értjük, akkor összefüggésbe hozható a kisebbségi érzésével. Ha úgy fordítjuk át, denotáljuk mondandóját, hogy „nem mondhattam, hogy kérem, én a mélylélektant alig ismerem, mert, mondjuk, a gyermek- és társadalomlélektant tanulmányoztam. Úgy néztek volna rám, mint egy bolondra. Kisebbségi érzésem volt, úgy éreztem, itthon mindenki tudós, és én tudom a legkeve-

---

[649] Sigmund FREUD, *Önéletrajzi írások*, Budapest, Cserépfalvi, 1989, 68-69. o. A *Hunok Párizsban* kapcsán érdekesen bontja ki Nemes Lívia Illyés pszichoanalízis-utálatát, melynek szerinte részben francia gyökerei voltak. NEMES Lívia, « Illyés Gyula és a pszichoanalízis », in *Alkotó és alkotás*, Budapest, Animula, 1998, 69-76. o. A Mérei-életút szempontjából nemcsak a Párizs-élmény miatt fontos ez az adalék, hanem a *Lélekbúvár* 1948-as bemutatása és Tariska István nevezetes cikke miatt is; a későbbiekben még visszatérünk ehhez a témához.

[650] ERŐS Ferenc, « Pszichoanalízis és strukturalizmus Jacques Lacan munkásságában », *A Magyar Pszichiátriai Társaság Pszichoterápiás Szekciójának füzete*, 1985/ 6. sz. és ERŐS Ferenc, « Jacques Lacan, a vágy tragédiája », in *Analitikus szociálpszichológia. Történeti és elméleti tanulmányok*, Budapest, Új Mandátum, 2001, 239-251. o.

[651] Vö. MÉREI Ferenc, « Izmusok. Szürrealizmus és mélylélektan » (1977), in *„Vett a füvektől édes illatot". Művészetpszichológia*, Budapest, Múzsák, 1987, 9-32. o. Az előző fejezetben Cocteau kapcsán már tárgyaltuk e szöveghely életrajzi jelentőségét.

[652] Vö. MÉREI Ferenc, « Bandázs nélkül », in *A Jó és a Rossz határán. Rendezvényirodalmi szöveggyűjtemény*, Budapest, kiadatlan gépirat, 1985, 100. o.: „Bevallom, távoli Mesterem, Epikurosz, aki szép kertben szép tanítványok körében üldögélt, a halál-ügyben könnyelmű megállapítást tett".

sebbet", akkor konkrétabbá, tárgyiasíthatóbbá és értelmezhetőbbé válik rossz közérzete. Ez persze nem azt jelenti, hogy gyermektanulmányozás és –lélektan és szociálpszichológia nem volt akkoriban Magyarországon, hiszen Nagy László, Ranschburg Pál Schnell János, Dékány István, Braun Soma stb. révén éppenséggel volt, csak annyit, hogy annak presztízse, ismertsége akkoriban elmaradt a mélylélektanétól.[653]

Ezt az érzést ráadásul csak fokozhatta, hogy az ekkora már feloszlott, fizikailag és eszmeileg is szétáradó Munka-kör tagjai, illetve a radikális baloldali szellemi körök tagjai – mint az előző fejezetben rámutattunk – ugyancsak tájékozottak voltak a pszichoanalízis és a szexualitás vonatkozásában. Ez persze nem egyöntetű és feltétel nélküli rajongást jelentett; a ráció jegyében – a fiatal Mérei beállítódásához hasonlóan – Vas István több ízben is utal arra, hogy érdekessége ellenére mennyire idegenkedett ekkor a freudizmustól, mely valódi „elmeművészetet fejlesztett ki a józan kételyek visszaverésére: az ambivalencia, az invertálás, a szimbólum, az elfojtás, az átvitel, a szublimálás – megannyi kibúvó varázsige az észérvek elnémítására".[654] Ráadásul itt nem egyszerűen Sigmund Freud tanainak puszta importjáról volt szó, hiszen Ferenczi Sándor égisze alatt a pszichoanalitikus gondolkodás magyar paradigmájáról, különálló irányzatáról, ún. budapesti iskoláról beszélhetünk, melyet többek között Róheim Géza, Hermann Imre, Kovács Vilma, Hollós István, Bak Róbert, Gyömrői Edit és Bálint Mihály neve fémjelzett.[655] Az a tény azonban, hogy a mélylélektan szinte születése pillanatától ki tudott lépni az akadémiai világ teréből, s

[653] Hallgatólagosan ezt a sejtést látszik alátámasztani egy Mérei halála után kiadott válogatás, melynek címében ugyan feltűnik Freud, ám egyetlen tanulmány sem szól róla, ellenben Lewin, Wallon, Piaget, Nagy László, Mead és Rogers teljesítményéről kaphatunk képet. Lásd MÉREI Ferenc, *Freud fényében és árnyékában*, Gerő Zsuzsa (szerk.), Budapest, Interart, 1989. A szociálpszichológiai előzményekről: ERŐS Ferenc, « Élmény és hálózat. Mérei Ferenc a magyar szociálpszichológia történetében », in *Mérei élet-mű*, Borgos A., Erős F., Litván Gy. (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 2006, 127-159. o.

[654] VAS István, *Nehéz szerelem*, Budapest, Szépirodalmi, 1972, 461. o. A körből talán a Justussal, Szabóval és másokkal 1930. szeptemberében kizárt Békeffy Zoltán ment a legtovább, az ő Wilhelm Reich-i ihletettségű szexpolos elkötelezettsége igyekezett leginkább összeegyeztetni s a gyakorlatba átültetni mindazt, amit a freudizmus és a marxizmus feltárt. Bővebben lásd ERŐS Ferenc, « A pszichoanalízis fogadtatása a két világháború közötti baloldali szellemi mozgalmakban », in *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*, Kiss György (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1991, 56-78. o.; Reich-ről pedig ERŐS Ferenc, *Marxizmus, freudizmus, freudo-marxizmus*, Budapest, Gondolat, 1986, 111. skk. o.

[655] A magyar pszichoanalízis története szerencsére meglehetősen jól feltárt, Harmat Pál összefoglaló munkáján túl számos részkutatás is született; ennek irodalmát feldolgozni itt nem szándékozzuk, nem is tudnánk. Haszonnal forgattuk, a teljesség igénye nélkül lásd *Die budapester Schule der Psychoanalyse*, Lívia Nemes – Gábor Berényi (Hrsg.), Budapest, Akadémiai, 1999; *Ferenczi Sándor*, Erős Ferenc (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 2000; ERŐS Ferenc, *Kultuszok a pszichoanalízis történetében. Egy Ferenczi–monográfia vázlata*, Budapest, Jószöveg, 2004; *Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról*, Erős Ferenc, Lénárd Kata, Bókay Antal (szerk.), Budapest, Thalassa, 2008; ERŐS Ferenc, *Pszichoanalízis és kulturális emlékezet*, Budapest, Jószöveg, 2010.

a művészetek és az irodalom révén ugyancsak gyors ismeretségre tett szert, természetesen akarva, akaratlanul befolyásolta az akadémiai, szaktudományos értelemben vett pszichológiát is, mind súlyát, megítélését, mind lehetőségeit tekintve. Nemcsak a pszichoanalízisre, nemcsak erre az életrajzra, de a tágabb pszichológiai mezőre is tanulságos lehet Gaál Gábornak a Freud halála kapcsán elejtett, a mottóban idézett mondata, miszerint ezek feltárása részben a térség társadalomtörténete is. Ezt esetünkben olyképpen is értelmezhetjük, hogy amennyiben felmérjük a korszak mélylélektanának és pszichológiájának témáit, teljesítményét, gyakorlóit és közönségét, úgy akaratlanul is betekintést nyerünk egy olyan tudományos–intellektuális szcénába, mely Mérei Ferenc szakmai és életlehetőségeit, céljait és motivációit mintázta.

Persze amíg a mélylélektan a modernitás egyik legfontosabb elbeszélésévé vált, addig az ezzel rokon, mégis gyökeresen más természetű pszichológia megmaradt akadémiai diszciplínának, illetve gyakorlati, alkalmazott tudománynak – sőt, ma az utóbbi, különösen a kognitív és evolúciós elméletek meg is kérdőjelezik a pszichoanalízis létjogosultságát, s mindössze tudománytörténeti kuriozitásnak tartják.[656] Dacára a Tanácsköztársaság bukását és Ferenczi egyetemi kinevezését, majd eltávolítását követő nehéz időszaknak[657], a budapesti iskola fénykorát jelentő 1920-as évek elejére – mint maga Ferenczi is megjegyzi – „az analízisből divatos társasági jelszó, felületes érdeklődés tárgya lett, mire gomba módra megszaporodott azoknak a száma, akik magukat, sokszor igen kevés létjogosultsággal, pszicho-analitikusoknak nevezik”.[658] Míg ebben az időszakban a külföldi lélektani művek fordítása és kiadása rendkívül szegényes, addig Freud valamennyi fontosabb művét kiadják itthon, s a mélylélektan társadalmi elismertsége és kulturális, politikai expanziója nőttön nő.[659]

---

[656] Vö. ERŐS Ferenc, « Pszichoanalízis és kulturális emlékezet », in *Pszichoanalízis és kulturális emlékezet*, i. m., 27. o. Kardos már Freud születésének centenáriumán úgy fogalmazott, bizonyos, hogy „a pszichológusok többsége (…) tudja, hogy a pszichoanalízis a tudományos lélektant nem forradalmasította, sőt nem is különösebben befolyásolta”. KARDOS Lajos, « Freud és a freudizmus », *Nagyvilág*, II. évf. (1957) 2. sz., 266-274., itt: 266. o.

[657] ERŐS Ferenc, « A pszichoanalízis és a budapesti egyetem 1918–19-ben. Háttér és kronológia », in *Pszichoanalízis és kulturális emlékezet*, i. m., 85-103. o.

[658] FERENCZI Sándor, « A ‘pszichoanalízis’ név illetéktelen használata », *Gyógyászat*, LXX. évf. (1930) 38. sz. Idézi HARMAT Pál, *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története, 1908–1993*, Budapest, Bethlen Gábor, Kiadó, 1994, 109. o.

[659] Érdemes még tekintetbe venni az individuálpszichológiai vonulatot is, melynek 1927-től saját intézményrendszere volt Magyar Individuálpszichológiai Egyesület néven, egyik legismertebb hazai képviselője Máday István volt. Lásd MÁDAY István, *Individuálpszichológia*, h. n., [Budapest], Pantheon, é. n. [1941].

Tegyük hozzá, különösen a kísérleti pszichológia[660] egyetemi, bölcsészkari expanziójának megkésettsége volt szembetűnő a korabeli Európában (Cambridge-ben csak 1947-ben, a Sorbonne-on szintén csak a háború után kap katedrát), ami jelzi a humán tudományok idegenkedését egy a természettudományról levált diszciplínától. A „kísérletezés nehéz győzelme tehát nem magyar specifikum" – foglalja össze a helyzetet Pléh Csaba.[661] Míg Kiss György a magyar pszichológiai korai történetét tárgyaló közleménye úgy fogalmaz, hogy a honi lélektan megkésetten reagált a modern társadalomban élő ember problémáira, addig a pszichoanalízissel kapcsolatban azt találjuk, hogy annak budapesti iskolája – mely emigrációja után ráadásul jelentős nemzetközi hatást is el tudott érni[662] – paradigmateremtő erővel bírt. Érdekes ugyanakkor, hogy minden különbségtétel (sőt, mint Kardosnál láthattuk: elhatárolódás) ellenére, Kiss tanulmánya a pszichológiai átmeneti, 1919 után megszakadt sikerének tudja be Ferenczi orvostudományi kari és Révész Géza a bölcsészkari kinevezését – ami a lélektan tudományos helyzetét tekintve szinte párhuzam nélkül álló esemény volt a korszakban.[663]

A Kommün bukását követően berendezkedő ellenforradalmi rendszer atmoszférája természetesen nem kedvezett a pszichológiai kutatásoknak, sőt, egyenesen diszkvalifikálták az akadémiai stúdiumok közül. „Nemcsak egyetemi jelenléte hiányzik – írja Kiss –, de közéleti funkcióvesztése is szembeötlő. A pszichológusok és a pszichológiával foglalkozók sokszor éles társadalomkritikája – még ha közvetetten is – meghallgatásra talál a forradalmakban, de annál mellőzöttebbek az ezt követő időkben. Sajátos ambivalencia alakul a pszichológiára vonatkozóan: egyrészt 'gyanús' forradalmi eszméket támogató tudomány, s mint ilyen nem érdemel támogatást az állami intézményrendszerben, másrészt ismeretrendszere és eredményei olyan szempontokat tartalmaznak, amelyek a társadalom kritikus pontjain beavatkozva

[660] Paul Fraisse nyomán azt a pszichológiának tekintjük kísérletinek, amely olyan módszert alkalmaz, melynek alapján a pszichológiát egzakt tudománnyá alakítja. Lásd Jean PIAGET – Paul FRAISSE – Maurice REUCHLIN, *A kísérleti pszichológia módszerei*, Budapest, Akadémiai, 1973, 9. o.

[661] PLÉH Csaba, « Utószó. A magyar funkcionalista pszichológia elméleti szintézise: Harkai Schiller Pál a pszichológia céljairól és felépítéséről », *in* HARKAI SCHILLER Pál, *A lélektan feladata*, Budapest, Osiris, 2002, 297-310., itt: 299. o. A kötet eredetileg 1940-ben jelent meg.

[662] Lásd pl. Paul A. ROBINSON, *The Freudian Left : Wilhelm Reich, Géza Roheim, Herbert Marcuse*, New York – London, Harper and Row, 1969; MÉSZÁROS Judit, « 'Nem látom itt egy békés jövő lehetőségét'. A budapesti iskola emigrációja », in *Typus budapestiensis*, i. m., 105-137. o.

[663] KISS György, « Gyakorlati pszichológiai műhelyek a két világháború közötti Magyarországon », in *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*, i. m., 79-105. o. Révészre lásd GÁBOR Éva, « Révész Géza (1878–1955) », in *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*, i. m., 24-36. o.

hasznos változásokat innoválnak".[664] Ezt a térvesztést, mint ahogyan fentebb utaltunk rá, csak a pszichoanalízis népszerűsége ellensúlyozta, ámbátor korántsem biztos, hogy a tudományos legitimáció irányába.

Pedig Kiss György a diszciplína korszakbeli tudományszociológiai hátterét feltáró munkájának tipológiája szerint az 1920-as évektől a háború első éveiig tartó időszakot a magyar pszichológia harmadik (!) nagyobb korszaka, mely szorosan kötődik a századfordulótól a Horthy-korszak nyitányáig tartó, Ranschburg Pál, illetve a mélylélektan oldaláról Ferenczi Sándor neve által fémjelzett időszakhoz. Kiss munkájának többletét az adja, hogy a tudományos gondolkodást nem pusztán eszmetörténetként interpretálja, hanem egyszersmind *intézményesített* folyamatként gondolja el azt; ebben ugyanolyan hangsúllyal jelennek meg az intézményteremtő személyek, mint azok a műhelyek, melyek sine qua non-ját jelentik minden professzionalizációnak, vagyis annak a folyamatnak, mely az eszmét, a tudományos gondolatot rendszeres (mert pl. államilag fenntartott) kutatási gyakorlatba képes fordítani. A második szakaszt az intézményesedő pszichológia szempontjából személyileg a fentebb már említett Ranschburg Pál jelentette, s ennek nélkülözhetetlen háttere a Gyógypedagógiai Pszichológiai Laboratórium volt, ám ugyanígy elválaszthatatlan a szcénától Nagy László, aki a gyermeklélektan, s általában a gyermektanulmányozás és a pedagógiai gondolkodás összefüggésében s ezek honi bevezetésében elévülhetetlen érdemeket szerzett – s mint ilyen Mérei par excellence előképének tekinthető.[665]

Ranschburg Pál (1870–1945) – akit későbbi interjúiban Mérei „nagy Ranschburgként" emlegetett, némi szarkazmussal megkülönböztetve ezzel a jóval fiatalabb Ranschburg Jenőtől (1935–2011) – az 1870-es években kezdte meg a pályafutását. Tudományos szempontból Laufenauer Károly, Hőgyes Endre és főleg Schaffer Károly hipnotikus reflexkutatásai hatottak rá leginkább. Pályája kezdetét a hipnotizmus jelensége, s elsősorban gyógykezelései értéke jellemezte, majd az ún.

[664] KISS, « Gyakorlati pszichológiai műhelyek… », i. m., 80. o.
[665] KISS György, « A hazai pszichológiatörténeti kutatások eredményei », in *Pszichológia Magyarországon*, Kiss György (szerk.), Budapest, OPKM, é. n. [1995], 8-19. o. Nem véletlenül szentelt hosszú és alapos tanulmányt neki: MÉREI Ferenc, « Nagy László élete és munkássága », in *Tanulmányok a neveléstudomány köréből, 1966. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának Gyűjteménye*, Kiss Árpád, Nagy Sándor, Szarka József és Szokolszky István (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1967, 373-421. o. (Újra kiadva: MÉREI, *Freud fényében és árnyékában*, i. m., 119-167. o. Ezt a kiadást fogom a továbbiakban idézni.) Lásd még SIPOS Istvánné, « A Tanácsköztársaság jelentősége a magyarországi pszichológia fejlődésében », *Magyar Pszichológiai Szemle*, XXVI. kötet (1969) 2. sz., 149-155. o.

tudathasadásos nagyhisztéria jelenségeivel kísérletezett, s ebben – mesterét, Laufenauert követve[666] – elsősorban Jean-Marie Charcot és Pierre Janet kutatásaira támaszkodott.[667] A tudományos renoméra is kihatással lévő, fentebb már a pszichoanalízis „vad" használatai kapcsán érintett problematika azonban az ideggyógyászat kapcsán is felmerül, amennyiben a hipnózis természetesen amatőr eszközökkel is hasznosítani óhajtották a korszakban, kiváltva ezzel az orvosok rosszallását.[668] Ezt utóbb a belügyminiszter egy rendelete is szabályozta, mégpedig a célból – ahogyan Ranschburg rámutatott –, hogy „a hypnotikus suggestív therápia" ne lehessen „unatkozó társaságok szórakoztató eszköze, színpadi kóklerek kasszaprogramja és tudattalan kuruzslók csodagyógyszere".[669] A kísérleti pszichológia megszületésének hivatalos dátumává pedig az a momentum válik, amikor Ranschburg az egyetem elmekórtani tanszékének fizetés nélküli gyakornoki állása mellett megkapja a pszichofiziológiai intézet vezetését is. Ez még akkor is jelentős, pszichológiatörténeti fegyvertény – mutat rá alapos tanulmányában Torda Ágnes –, ha hozzávesszük azt a tényt, hogy az intézet műszereit Ranschburg vásárolta saját költségén.

Sajátos, bár a tárgyhoz nem tartozó adalék, hogy a habilitációs eljárás során, mint az orvosegyetemi jegyzőkönyv rámutat, nem Ranschburg ideggyógyászati kompetenciáját kérdőjelezik meg, hanem azt, közleményeiben milyen jogon használja az egyetem pszichofizikai laboratóriumának *vezetői* címét, azt a téves látszatot keltve, hogy „ő egy különálló intézetnek vagy laboratóriumnak állandó vezetőjévé neveztetett ki (…), holott világos, hogy ilyen intézet vagy laboratórium nem létezik".[670] Egyfelől, ez a megjegyzés megint csak a professzionalizáció és az intézmé-

---

[666] A pályakezdést részletesen tárgyalja és további bibliográfiát ad TORDA Ágnes, « Ranschburg Pál pályakezdése », in *„Önmagában véve senki sem…" Tanulmányok a gyógypedagógiai pszichológia és határtudományainak köréből, Lányiné dr. Engelmayer Ágnes 65. születésnapjára*, Zászkaliczky Péter (szerk.), Budapest, ELTE BGGyFK, 2002, 2. kiadás, 45-60. o. Az életút részletesebb ismertetése pedig TORDA Ágnes, « Egy tudományos műhely létrejötte a századfordulón », in *Pszichológia Magyarországon*, i. m., 31-55. o. Laufenauer hisztériával kapcsolatos kutatásaira pedig VÁRI Sándor, « A női hisztéria Budapesten az 1880-as években », *BUKSZ*, XI. évf. (1999) 2. sz., 174-183. o.

[667] Vö. PIAGET – FRAISSE – REUCHLIN, i. m., 45. skk. o.

[668] Vö. LAFFERTON Emese, « Halált hozó hipnózis. Egy 1894-es eset és a tudomány mentális földrajza », *Korall*, 21–22. sz. (2005), 46-67. o. és LAFFERTON Emese, « A magántébolydától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908 », in *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*, Békés Vera (szerk.), Budapest, Áron, 2004, 34-73. o.

[669] RANSCHBURG Pál, « Adatok a hypnotikus suggestiv therapia kérdéséhez », *Orvosi Hetilap Tudományos Közleményei*, XXXIX, 1895, 25. o. Vö. SCHNELL János, « Ranschburg Pál », in *Psychologiai tanulmányok a lélektannak és határterületeinek elméleti és gyakorlati kérdéseiről prof. dr. Ranschburg Pál tiszteletére*, Schnell János (szerk.), Budapest, Magyar Gyógypedagógiai Társaság, 1929, 1-15. o. és Paul H. SCHILLER, « Paul Ranschburg (1870–1945) », *The American Journal of Psychology*, vol. LX (1947), 444-446. o.

[670] A vitát idézi és elemzi TORDA, « Ranschburg Pál pályakezdése », i. m., 55. o.

nyesedés tárgykörébe vezet vissza, mely jól jellemzi a pszichológia tudományos meggyökeresedésének problémáját az intézményes (ezúttal: magyar) közegben. Másfelől azonban híven fejezi ki elkötelezettségét és ambícióit is, amennyiben az orvosi, de pszichológiai diplomával nem rendelkező Ranschburgot – Torda Ágnes kutatásai szerint – két kivétellel mindvégig fizetés nélküli gyakornokként alkalmazták, poétikusabban szólva: „az egyetemi hierarchia legutolsó katonája (…), ő innen akart kitörni, saját világot építeni”.[671] Ennél már csak az a beszédesebb, ahogyan – hosszabb halogatást követően – habilitációs kérelmét másodízben ugyan elfogadják, ám Laufenauer váratlan, korai halálát követően Moravcsik Ernőnek köszönhetően eltávolították Ranschburgot az egyetemről, s így kénytelen volt új helyet keresni a műszereinek. Ez utóbbi eset is jelzi, milyen mértékben lett volna fontos az intézményesedés, mely olyan garanciákat foglalt volna magában, amelyek megakadályozták volna az önkényes ítéletekből következő, s az egész tanári karra kiterjedő személycseréket.[672] 1902-től tehát Ranschburg kikerül az egyetem kötelékéből, s a VIII. kerületi Mosonyi utca 4. szám alatt (ma: Schulek Frigyes Építőipari Szakközépiskola) – szintén díjazás nélkül vezette – 1926-ig a Gyógypedagógiai Pszichológiai Magyar Királyi Laboratóriumot, melyet tanítványa, Schnell János vett át tőle s igazgatott 1926-tól.[673] Az intézmény 1934-től pedig felveszi a Magyar Királyi Gyermeklélektani Intézet nevet, s székhelyét 1937-től a VI. kerületi Bulyovszky (ma: Rippl-Rónai) utcai gimnázium épületének első emeletére helyezi.[674] Az 1902 mint évszám azért válik módfelett fontossá később, mert a kísérleti pszichológia ehhez az évszámban ismeri fel később saját történetének origóját.[675]

---

[671] TORDA, « Egy tudományos műhely létrejötte a századfordulón », i. m., 42. o.

[672] Érdekes, hogy Schnell elhallgatja a belső konfliktusokat, s belső elhatározásnak tünteti fel Ranschburg választását, akit szerint nemcsak Moravcsik, de Tangl Károly is hívta intézetébe. Vö. Johann SCHELL, « Die Tätigkeit und wissenschaftliche Persönlichkeit Paul Ranschburgs », in *Psychologiai tanulmányok a lélektannak és határterületeinek elméleti és gyakorlati kérdéseiről prof. dr. Ranschburg Pál tiszteletére*, i. m., 11. o. A Torda Ágnes által feltárt források azonban ellentmondanak Schnell interpretációjának. Lásd még TORDA Ágnes, « Klikkrendszer a tudományban », *Orvosi Hetilap*, CXXX. évf. (1989) 26. sz., 1389-1390. o.

[673] Schnellre röviden: TORDA Ágnes, « Schnell János szerepe a gyógypedagógiai pszichológia gyakorlatában », in *A Heim Pál Gyermekkórház – Rendelőintézet Mentalhygieniai Osztálya és a Budapesti Gyermek-ideggondozók jubileumi évkönyve, 1958–1988*, Bánlaky Éva – Buczkó István (szerk.), Budapest, Heim Pál Gyermekkórház – Rendelőintézet Mentalhygieniai Osztálya és a Magyar Pszichiátriai Társaság Gyermekpszichiátriai Szekciója, 1988, 35-38. o.

[674] SCHNELL János, « A Gyógypedagógiai Psychologiai M. Kir. Laboratórium tudományos működése egy negyedszázad alatt (1903–1928) », in *Psychologiai tanulmányok a lélektannak és határterületeinek elméleti és gyakorlati kérdéseiről prof. dr. Ranschburg Pál tiszteletére*, i. m., 15-105. o.; SCHNELL János, « A gyermeksorsok lélektanából. Esetek a Magy. Kir. Gyermeklélektani Intézet Nevelési és Pályaválasztási Tanácsadó ambulanciájáról », *A Jövő Útjain*, XXIII. évf. (1938) 4–5. sz., 3-39. o.

[675] Vö. *Hetvenöt éves a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézete. Az 1977. nov. 21–24-i tudományos ülésszak előadásai*, Dancs István (szerk.), Budapest, MTA Pszichológiai Intézete, 1978.

Sajnos Schnell János közleményei sem teszik igazán egyértelművé, hogy gondolkodástörténeti értelemben Ranschburg Pál kezdeti, „extrém eseteken (subnormálisok, elmebetegek)", illetve az öregedés fiziológiai velejáróival kapcsolatosan végzett kutatásaitól az emlékezet pszichofizikai vizsgálóeszközökön elvégzett (mnemometer, tachtiloszkópok, tudatfantom, microstat, reflexometer) kísérleti pszichológiai vizsgálatain át hogyan, miféle dilemmákon, elméleti kérdésfeltevéseken keresztül jutott el a *gyermeki világ* behatóbb elemzéséig. Kétségtelen, hogy a gyermeki színtér szinte a kezdetektől jelen van[676], ám sem Torda Ágnes, sem a tanítvány Schnell János publikációi nem adnak egyértelmű útmutatást a témamódosulás intellektuális hátteréhez, holott utóbbi is külön korszakként kezeli azt.[677] Mindössze annyit jegyez meg, hogy Ranschburg Pál „pszichofizikai metodikai munkássága lett az alapja azoknak a preventív jellegű mentálhigiéniai eredményeknek, melyek a [Magyar Királyi] Gyermeklélektani Intézet, majd később [1958-tól] a Fővárosi Gyermekideggondozó Hálózat megszervezéséhez vezettek.[678]

Képek a Magyar Királyi Gyermeklélektani Intézetből
Forrás: Schnell János, « A gyermeksorsok lélektanából » című közleménye

[676] RANSCHBURG Pál, *A gyermeki elme fejlődése és működése, különös tekintettel a lelki rendellenességekre, ezek elhárítására és orvoslására*, Budapest, Athenaeum, 1905. (A 2., bővített kiadás 1908-ban jelent meg.)
[677] SCHNELL János, *A Fővárosi Gyermekideggondozó Hálózat kialakulása, tudományos és történeti előzménye*, Budapest, Központi Gyermekideggondozó Intézet, é. n. [1968], 17. o.
[678] SCHNELL, *A Fővárosi Gyermekideggondozó Hálózat kialakulása*, i. m., 18. o.

De még mindig nem teljesen világos, hogy miért került a kísérleti lélektani vizsgálatok középpontjába *a gyermek*? Hogyan, miért és mennyiben kapcsolódott össze egyre evidensebb módon a gyermek pszichofizikai és mentálhigiénés felmérése és kezelése a nevelés és az iskolai oktatás problémájával, továbbá a kísérleti pedagógia tudományos és társadalompolitikai programjával? Mérei korábban már idézett, rendkívül alapos Nagy László-tanulmánya ekképpen felel e kérdésre: a XIX. „század utolsó évtizedében egyidejűleg több országban igyekeztek egységesíteni és rendezni a gyermekre vonatkozó különféle ismereteket. Az így kialakult tudománykörben sokféle forrásból merített, különböző módszerekkel faltárt, különféle szempontok alapján csoportosított anyag kapott helyet. A különnemű ismeretek mellérendelését az indokolta, hogy van egy *sajátos gyermeki létforma*, amely a kialakuló élőlényt jellemzi és minden vizsgálható élethelyzetben elkülöníti a felnőtt egyedtől".[679] Ezt a ma bizonyos értelemben evidenciának számító dolgot azért érdemes picit firtatni, mert mint a mentalitástörténet és a történeti antropológia teljesítménye rámutatott, magától értetődő fogalmaink és gyakorlataink korántsem örökkévalóak, hanem hosszas társadalmi és kulturális egyezkedések eredményei, s ennyiben társadalmi konstrukciók is. A gyermeki világ tekintetében talán Philippe Ariès nevét érdemes itt kiemelni, aki monográfiájában rámutatott arra a hosszú fogalomtörténeti, átalakulási folyamatra, mely a régi rend évszázadaiban a felvilágosodásig kimutatható. Mérei Rousseauig, a francia mentalitástörténész azonban egészen a 17. századig vezeti vissza a gyermekkorral kapcsolatos beállítódások lassú átalakulását. „A 17. századi moralistáknál és pedagógusoknál kialakul az a másik (ti. a kényeztetéstől eltérő) felfogás (…), amely egészen a 20. századig megszabja az oktatást városon és falun, a polgárság és a nép körében egyaránt. A gyermekkorhoz és annak sajátosságához való kötődés már nem a mulatságban és a bolondozásban, hanem a pszichológiai érdeklődésben és a morális gondoskodásban fejeződik ki".[680] Korabeli trakták és vélemények elemzése alapján Ariès arra a következtetésre jutott, hogy a 17. századtól beszélhetünk egyáltalán a gyermekkor komoly és autentikus felfogásáról; ennek értelmében a gyermeket értelmes lényként kell kezelni, s szelídséggel megnyerni őt. Ennek hátte-

[679] MÉREI, « Nagy László élete és munkássága », i. m., 130. o.
[680] Philippe ARIÈS, « A gyermek és a családi élet az ancien régime korában », in *Gyermek, család, halál. Tanulmányok*, Ádám Péter és Szapor Judit (vál.), Budapest, Gondolat, 1987, 9-179., itt: 176. o. (A betoldás tőlem.) Ariès szerint a középkor számára a mai értelemben elképzelhetetlen volt a gyermekkor fogalma.

rében természetesen az a meggyőződés és remény munkál, hogy a „gyermekből becsületes, feddhetetlen, gondolkodó emberek legyenek”.[681]

Némiképp sommásan, a nevelés és az oktatás naiv szemléletének is tekinthetnénk ezt, amennyiben akkor még gyakorlati tapasztalatok híján nem képes számot vetni ezek nem szándékolt, mégis járulékos – lelki, lélektani – következményeivel. Az 1920-as évekbeli iskolai ideg-szakorvosi tapasztalatira hivatkozva fogalmaz úgy Schnell János, hogy megdöbbentette „milyen ijesztően nagy azoknak a turbulens, figyelmi zavarokkal, félelmekkel küzdő, összeférhetetlen, alkalmazkodni nem tudó, magányos depressziós vagy a realitásoktól elzárkózó gyermekek száma, akikről – mivel nem viselnek magukon szembeötlő és közös nevezőre hozható külső stigmákat, sőt egészséges fizikumuk és nem ritkán az átlagtól is messze kiemelkedő intellektuális képességeik egyenesen elterelik a fogyatékosságnak még a gyanúját is – való és idejében történő intézményes gondoskodás még csak fel sem merült”.[682]

Schnell olyképpen fogalmaz, hogy a – mai, társadalomelméleti fogalmaink szerinti – deviáns személyek heurisztikus vizsgálata elterelte a figyelmet arról, hogy normalitás keretei közötti számon tartott egyének is milyen akut lélektani megbetegedésekkel terheltek. Másképpen fogalmazva arra ébredt rá, hogy a lelki természetű megbetegedések nem különleges vagy szélsőséges esetek, hanem – mint e fejezet mottójában rámutatott – kezelést igénylő, banális, mindennapi mozzanatok – hangsúlyt pedig a megelőzésre, a prevencióra helyezte. A betegség fogalma tehát *átalakul*, sőt *kiterjed*. „Az eredményes beavatkozás terrénuma ott van, ahol a bajok kezdődnek, ahol még van mentenivaló, ahol még kis áldozatokkal is nagy eredményeket érhetünk el, és ez a gyermekkor”.[683] Az 1920-as években ezt a tapasztalatot természetesen erősítette az első világháború tapasztalata is, melynek érzelmi vonatkozásai a történészek szerint mély mentalitásbéli átrendeződést hoztak szerte Európában.[684]

Ennek legszembeötlőbb terrénuma többek között a halállal szembeni attitűdök megváltozása volt, melyben szerepet játszhatott, hogy a technológiai fejlesztések révén a harctéri tömeges halál (csak Franciaország 1,5 millió embert vesztett) a szó

[681] ARIÈS, i. m., 178. o.
[682] SCHNELL, *A Fővárosi Gyermekideggondozó Hálózat kialakulása*, i. m., 21. o. Lényegében ugyanezt fejti ki egy korábbi interjúban, lásd BALOGHY Mária, « Az Állami Gyógypedagógiai Nevelési Tanácsadó szervezet és működése. Beszélgetés Schnell János dr. főorvossal », *A Jövő Útjain*, VIII. évf. (1933) 2. sz., 119-121. o.
[683] SCHNELL, *A Fővárosi Gyermekideggondozó Hálózat kialakulása*, i. m., 22. o.
[684] Philippe ARIÈS, *L'Homme devant la mort*, Paris, Seuil, 1977; Michel Vovelle, *La Mort en Occident de 1300 à nos jours*, Paris, Gallimard, 1983. A hosszabb időtartamban való hatásairól lásd Geoffrey GORER, *Death, Grief and Mourning in Contemporary Britain*, London, Cresset, 1965.

pejoratív értelmében mindennapivá vált. Szinte nem volt olyan család, mely ne gyászolt volna elesett katonát; durvábban fogalmazva, *ilyen* rövid idő alatt, *ilyen* mennyiségű ember elvesztésének sokkja bizonyos értelemben közömbösítési mechanizmusokat alakított ki a nyugati társadalmakban a halállal szemben.[685] Ezt az izolációs módszert nevezte el az eredetileg az *Encounter*ben megjelent esszéjében (1955) Gorer „a halál pornográfiájának"; ez azt jelenti, hogy a modern ember a meghalás mozzanatát eltávolítja a közeléből, leválasztja a mindennapi élet helyszíneitől, s ugyanolyan tabuvá teszi, mint tette a viktoriánus időszakban a szexualitást.[686] Nem véletlen, teszi ehhez hozzá Reinhart Koselleck, hogy az ekkoriban elterjedő katonai emlékműveken a hivatalos állami emlékezetpolitika a demokratizálás (feltüntetni az összes elhunyt nevét) és a funkcionalizálás („a hazáért haltak meg") révén teleológiát társít a halál biológiai fogalmához. Ez a metafizikai jelentéstulajdonítás roppant fontos lesz az egyre vallástalanabb Európában, amennyiben vigaszt és fogódzót nyújt az elhalt családtagokért, barátokért.[687]

A háború hatása úgy Schnell, mint – később látni fogjuk – Nagy László olvasatában a legijesztőbb képet a gyermekeknél mutatta.[688] Előbbi mindezt már-már az önéletrajzi felismerés pátoszával olyképpen vetette papírra, hogy néptanítói és gyógypedagógusi (1911–1920) mivoltának hevületét össze óhajtotta kapcsolni pszichológusi és elmeorvosi (1920–1926) ismereteivel, s ebből – Ranschburg tanításai nyomán – kialakítani az orvos-pedagógusi ambícióval fellépő gyermekpszichiáter ideáltípusát. Így a tudományos, pszichológiai felismerés nem öncélú lesz, hanem alkalmazott ismeret válik belőle, míg a pedagógiai gyakorlat rendszerezett, objektív körvonalakat, ismérveket kap.[689]

A III. Gyógypedagógiai Országos Értekezleten tartott előadásában (1929) a prevenció és a lelki higiéné problematikáját kiterjesztette a pályaválasztás döntő

---

[685] Luc CAPDEVILA – Danièle VOLDMAN, *Nos morts. Les sociétés occidentales face aux tués de la guerre (XIXe–XXe siècles)*, Paris, Payot, 2002, 16. o.
[686] Vö. GORER, i. m., 171. o. és Zygmunt BAUMAN, *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*, Cambridge, Polity Press, 1992, 134-135. o.
[687] Reinhart KOSELLECK, « Kriegerdenkmale als Identitätsstiftungen der Überlebenden », in *Identität*, Odo Marquard és Karlheinz Stierle (szerk.), München, Fink, 1979, 255-276. o. Magyar kontextusban lásd *Monumentumok az első háborúból*, Kovács Ákos (szerk.), Budapest, Corvina, 1991. Részletesebben tárgyalom e kérdéskört: K. HORVÁTH Zsolt, « Háború: a hátunkban érzett tekintet. Optikai és politikai közelség problémája Robert Capánál », in *Robert Capa: Így készül a történelem – History in the Making*, Páldi Lívia (szerk.), Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009, 20-36. o.
[688] SCHNELL János, « A gyógypedagógiai és orvosi pszichológia a gyakorlati lelkiegészségügy (mentalhygiene) szolgálatában », Klny. *Magyar Gyógypedagógia*, 1933/ 4–10. sz., 3-33. o.; NAGY László, *A háború és a gyermek lelke. Adatok a gyermek értelmi, érzelmi és erkölcsi fejlődéséhez*, Budapest, Eggenberger-féle Könyvkiadó Vállalat, 1915.
[689] SCHNELL, *A Fővárosi Gyermekideggondozó Hálózat kialakulása*, i. m., 22-23. o.

mozzanatára is, s javaslata alapján a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium létrehozta az Állami Gyógypedagógiai Nevelési és Pályaválasztási Tanácsadót. Ez utóbbit tehát olyan szándékkal létesítették, hogy a pszichológia és a pedagógia ismereteit egyesítse a lelki higiéné közös elvében és gyakorlatában. „Intézményünk célja tehát – írja Schnell –, hogy ingyenes rendelésein – kizárólag a rászoruló szegény rétegek számára – az orvosi pszichológia segítségével kivizsgálja az elébe került nevelési és oktatási nehézség szimptómáit viselő, de valójában legtöbbször a fizikai szervezet struktúrájában rejlő gyermekpszichiátriai eseteket az örökléstani, klinikai, pszichológiai, pedagógiai, családi, szociális és kulturális tényezők figyelembevételével. Az így megállapított eredmény alapján hivatott a rendellenességek szakorvosi gyógyításával, a szülő vagy a nevelő megfelelő felvilágosításával, lelkihygiéniai és gyógypedagógiai tanácsokkal való ellátásával a nevelést helyes irányba terelni”.[690] A Tanácsadó tehát igen komplex tudományos apparátussal (gyógypedagógia, orvos- és társadalomtudomány) látott neki a társadalom, elsősorban is a gyermekek „jobbításának” feladatához. Előd nem lévén, teoretikus alapokon indult el az intézet, s a kezdetben egy fős intézmény 3-4 év után már 24 állandó munkatárssal dolgozott.

Az előző fejezetben tárgyalt Henri Wallonhoz hasonlóan a korszak másik meghatározó alakja, Nagy László sem tisztán elméleti tudományt folytatott, hanem aktívan részt vett a pedagógiai reformok sorában, s ilyenként került a Kommün ideje alatt gyermektanulmányi előadóként a Közoktatásügyi Népbiztosságra; itt folytathatja korábban megkezdett műve, az Új Iskola kiteljesítését. Nagy munkásságában nagyon fontos az elméleti kutatás és a gyakorlati alkalmazás folytonos párhuzama: 1915-ben jelenik meg a háború és a gyermeki elméletképzés motívumairól szóló könyve, melynek – ahogyan Mérei fogalmaz – „bizonyos fokig csak ürügye a háború”, valójában a gyermeki képzelet fejlődés-lélektani értelmezését adta.[691] Ezzel lényegében párhuzamosan, a minisztérium engedélye nyomán kísérleti iskolát nyithat a Gyermektanulmányi Társaság égisze alatt.[692] Ennek lényege, hogy modellként szolgáljon a nevelés megfelelő légköréről, a nevelő és a nevelt viszonyáról, a helyes ter-

[690] SCHNELL, « A gyógypedagógiai és orvosi pszichológia a gyakorlati lelkiegészségügy (mentalhygiene) szolgálatában », i. m., 8. o.
[691] NAGY László, *A háború és a gyermek lelke*, i. m.
[692] Lásd WESZELY Ödön, *A gyermektanulmány jelentősége és problémái*, Budapest, Lampel, 1932; SZABÓNÉ DR. FEHÉR Erzsébet, « A gyermektanulmány a sárospataki tanítóképzőben az 1930-as években », in *A tanítóképzés múltjából*, Földy Ferenc et al. (szerk.), Sárospatak, Comenius Tanítóképző Főiskola, 1983, 67-75. o.

helésről, valamint a modern élethez illeszkedő tananyagról.[693] Itt jelenik meg először a nyolcosztályos általános iskola gyakorlata, igaz csak kísérleti formában, mely az ellenforradalmi rendszerben nem tudott megmaradni, s melynek az oktatási rendszerbe való meggyökeresedésében nem kis szerepe lesz Méreinek 1945 után.

Nincs itt tér arra, hogy Nagy László sokrétű tevékenységét részleteiben kibontsuk, a gyermektanulmányozásban játszott szerepét hangsúlyozzuk, ám annyit még mindenképpen érdemes ehhez hozzátenni, hogy elméleti kutatásai és gyakorlati ambíciói mellett igen sokat tett az intézményesedésért.[694] A korábban már létrehozott szakbizottságot 1906-ban sikerül Gyermektanulmányi Társasággá alakítani, egy évre rá elindítani a *Gyermek* című folyóiratot, mely harmadik évfolyamától 1919-ig önálló, nagy terjedelmű periodika. A Társaság megindult a szakosodás kívánatos útján, s a kísérleti szakosztály élére például Ranschburg Pál került. „Nagy Lászlónak – foglalja össze Mérei – sikerült nagy befolyású közéleti embereket (Teleki Sándor, Bárczy István) és tudósok (Ranschburg Pál, később Révész Géza) érdeklődését megnyerni a magyar gyermektanulmány számára, s ezzel elősegíteni, hogy a reformokhoz ne csak eszmék legyenek meg, hanem az intézmények is".[695] Kisshez hasonlóan, az intellektuális teljesítmény mellett tehát Mérei is az intézményesedést hangsúlyozza, melyben az újító gondolkodásmód gyakorlattá alakulásának egyetlen lehetőségét látja; az intézmény: a szakmai jövő lehetősége. Fentebb utaltunk rá, hogy a Tanácsköztársaság után nehéz helyzetbe került a pszichológia, s ez igaz volt Nagy László esetére is. A Pedagógiai Szeminárium Lélektani Laboratóriuma ugyan nem szűnt meg az ellenforradalmi rendszer berendezkedése nyomán, Révész Géza távozását követően mindössze „félgőzzel" működött. 1925 tavaszától indulhat újra valójában a munka, az ekkor már nyugdíjas Nagy László vezetésével. Az intézmény kezdetben négy, majd 7-8 fizetett munkatárssal dolgozott: az elméleti (általános lélektani) szakosztály az oktatás demonstrálásához adott segítséget, a pedagógiai–lélektani szakosztály pedig a fővárosi tanintézetek tanulóinak vizsgálatát volt hivatva elvégezni. Maga a pályaválasztási tanácsadás a pszichotechnikai szakosztály kebelén belül működött; sajátossága, hogy nem a munkához keres alkalmas egyéneket, hanem a diák egyéniségéből kiindulva, képességeit megvizsgálva igyekszik számára megfelelő munkát

[693] MÉREI, « Nagy László élete és munkássága », i. m., 141-142. o.
[694] Lásd még KÖTE Sándor, « Nagy László életútja », *Pedagógiai Szemle*, XXXII. évf. (1982) 5. sz., 390-403. o.
[695] MÉREI, « Nagy László élete és munkássága », i. m., 138. o.

ajánlani.[696] A méréstől idegenkedő „Nagy László – fogalmaz Kiss György – következetesen megmaradt a gyermektanulmányozás módszerei mellett, de annak tartalmát, pszichológiai, elméleti hátterét állandóan fejlesztette, módosította, így jutott el a kvantitatív adatokat nyújtó pszicho-mechanikai profilból és a minőségi megfigyelésekből összeállítható 'lelki kép', a pszichogram megfogalmazásához és együttes alkalmazásuk hangsúlyozásához".[697]

Szigorúan biografikus szempontból két szinten vonhatunk le tanulságokat. Az egyik, hogy a harmadik fejezetben bemutatott iskolai kudarc, illetve annak az erőszakban és az unalomban megtestesült személyes tapasztalatával szembehelyezkedve, vagy éppen azt elaborálva az ifjú, de már pszichológiai kompetenciával bíró Mérei Ferenc szakmai ambícióinak és személyes energiáinak nagy részét az oktatás humanizálásának és a gyermekvilág alapos megértésének szenteli. A másik pedig, hogy – bár a Nagy-tanulmány 1966-ban íródott – felismeri az intézmény forma- és tartalomtermelő képességét, mely a hazatérést követően szintén személyes élményeken (is) nyugodthatott. Amikor ugyanis Mérei bekapcsolódik a hazai pszichológiai életbe, azt a Kiss György-féle korszakolást tekintve már a harmadik (1921–1942) korszaknak könyvelhetjük el: a Gyógypedagógiai Pszichológiai Laboratóriumot – mint fentebb említettük – Magyar Királyi Gyermeklélektani Intézetté alakították, melynek vezetője pedig 1926-tól a Ranschburg Pált igazgatói minőségben követő Schnell János volt. Mérei itt kezdi el pályafutását fizetés nélküli gyakornokként. A jól működő, tehát a pályakezdőknek is lehetőséget biztosító intézményi háttér híján egyértelműen egzisztenciális nehézségek elé kerül (ami persze a párizsi tapasztalatok fényében nem lehetett különösebben meglepő és új), ugyanakkor a pszichológia, különösen annak kísérleti részének háttérbe, a tudományos margóra való szorítása a presztízs, a megbecsültség érzésével sem örvendeztethette meg az ekkor huszonhat éves, friss diplomás Mérei Ferencet. Ebben az időszakban életvezetésének anyagi hátterét elsősorban a francia nyelv oktatása tette ki, míg intellektuális értelemben a

[696] CSER János, « A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium Lélektani Laboratóriuma szervezetének kialakulása », in *Tanulmányok a pszichológia hazai gyakorlati alkalmazásának múltjáról*, Kiss György (szerk.), Budapest, BME Mérnöktovábbképző Intézete, 1988, 116-121. o. és KISS György, « A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium Lélektani Laboratóriumának története (1929–1949) », *Budapesti Nevelő*, XXX. évf. (1984) 3. sz., 59-70. o.

[697] KISS, « Gyakorlati pszichológiai műhelyek a két világháború közötti Magyarországon », i. m., 86. o. Nagy épp a Ranschburg Festschriftben fejtette ki erről nézeteit, lásd NAGY László, « A paedagogiai-psychologiai vizsgálatok célja és módszere », in *Psychologiai tanulmányok a lélektannak és határterületeinek elméleti és gyakorlati kérdéseiről prof. dr. Ranschburg Pál tiszteletére*, i. m., 193-202. o.

Schnell-féle Gyermeklélektani Intézet kutatásaiban vett részt (ezen belül is elsősorban ennek nevelési és pályaválasztási tanácsadójában[698]), s itteni munkáiból 1934 és 1939 között összesen 15 közleményt publikált a *Gyermeknevelés*, a *Gyermekvédelem*, *A Jövő Útjain* és az *Iskola és Egészség* című folyóiratokban.

Szakmai helyzetére tehát jellemző, hogy nem az 1928-ban alapított Magyar Pszichológiai Társaság[699] által kiadott *Magyar Psychologiai Szemlé*ben jelentkezett írásaival, hanem pedagógiai szakfolyóiratokban, illetve az igényesen népszerűsítő *Gyermeknevelés*ben. Az is beszédes lehet a pszichológiai szakma ekkori helyzetére, hogy míg hivatalos szakmai lapjuk két évig szünetelt, addig a neveléstudomány és a gyermeklélektannal foglalkozó, Mérei által is frekventált, részben tanácsadó, ismeretterjesztő funkciót is betöltő lapok folyamatosan megjelentek. A *Magyar Psychologiai Szemle* 1936-os évfolyama így 1938-ban jelent meg, s a főszerkesztő, Várkonyi Hildebrand olymódon magyarázta ezt, hogy bár a szemle igyekezett a „lélektan minden munkását" egy arcvonalba gyűjteni, s a tiszta tudomány jelszava alatt annak egész területét szem előtt tartva színvonalat tartani, a lap nem volt képes önfenntartásra.[700] A Társaság szakmai életéről számot adó főtitkári jelentésből kiderül, hogy 327 taggal rendelkeznek, ám összes tagdíjaik sem elegendőek a folytonos lapkiadáshoz.[701] Dacára annak, hogy az évfolyamok során változó szerkesztők és koncepciók szinte kivétel nélkül ígéretet tesznek arra nézve, hogy a lap problematikája közvetlenül a gyakorlati életből merít majd, azt tapasztalhatjuk, hogy sokkal inkább spekulatív jellegűek, a filozófiai fogalomalkotás és -használat eszközeivel élnek, de alig-alig építenek a pszichológia *kísérleti* mivoltára – holott Ranschburg Pál úgy az MPT első elnökeként, mint a lap szerkesztőbizottsági tagjaként részt vett a munkában. Részletesebb háttértanulmányok híján nem tudunk érdemben válaszolni arra, hogy miért alkalmazták ezt a gyakorlatot, ám mind ez a tartalmi, mind az a formai jellegzetesség, miszerint hosszú, több ív terjedelemre rúgó kismonográfiákat tettek közzé azt sejteti, hogy szerző- és olvasóhiányban szenvedett a lap; ezt a krízist emelik ki a fentebb említett lapkiadási gondok is. Ez utóbbi praxis 1937-ben tetőzött,

[698] MÉREI Ferenc, « Gimnázium és polgári. Iskolaválasztás a 10. életévben », *Gyermeknevelés*, III. évf. (1937. május) 4. sz., 49-51., itt: 50. o.: „A Magyar Királyi Gyermeklélektani Intézet Nevelési és Pályaválasztási Tanácsadójában a legutóbbi hetekben érdekes jelenséget észleltünk".
[699] Alapadatait lásd *Pedagógiai Lexikon*, Báthory Zoltán – Falus Iván (főszerk.), Budapest, Keraban, 1997, II. kötet, 407. o.
[700] VÁRKONYI Hildebrand, « Az 1936. (IX.) évfolyam elé », *Magyar Psychologiai Szemle*, IX. évf. (1936 [1938!]) 1–4. sz., 5. o.
[701] « A Magyar Psychologiai Társaság élete. Főtitkári jelentés », *Magyar Psychologiai Szemle*, X. évf. (1938) 1–4. sz., 192-193. o.

„amikor a lap közzétette tizenkét ív terjedelemben Ranschburg Pálnak »A magasabb szellemi működések helyes vagy téves voltát megszabó törvények«-ről szóló tíz részből álló munkáját. (…) Az a tény – folytatja Lénárd Ferenc –, hogy a legkiválóbb magyar pszichológus kénytelen volt könyvét egy folyóiratban megjelentetni az ország kulturális színvonalának alacsony voltára volt elsősorban jellemző".[702] Bár források híján nem tudjuk megállapítani, Mérei Ferenc tagja volt-e már a harmincas évek derekán az MPT-nek, láthatjuk, hogy Ranschburg megkerülhetetlen volt tehát mind a társaság, mind a folyóirat szempontjából, s ugyanígy Schnell János is részese volt a szakmai életnek, amennyiben választmányi tag volt, utóbb titkári pozíciót töltött be ebben az időben.

Ez volt a jövő. Nevelés, gyermektanulmányozás és a társadalmi tervezés kultúrája: Mérei Ferenc első publikációinak világképe

Mérei Ferenc első tudományos közleményei nem tisztán pszichológiai, hanem mint fentebb említettük egy – az Új Nevelés Ligájának támogatásával, Nemesné Müller Márta és Baloghy Mária által szerkesztett – pedagógiai folyóiratban jelenik meg, melynek neve: *A Jövő Útjain*. Mielőtt továbblépnénk e tényen, érdemes picit elidőzni a lap címénél. *A korszak retorikája* című izgalmas tanulmányában kortárs magyar folyóiratnevek (Századvég, Ezredvég, 2000) apropóján ugyanis arra a következtetésre jut Kulcsár-Szabó Zoltán, hogy a névadás mozzanata magában foglalja, illetve kifejezi az idő tapasztalatában azt a *viszonyt*, melyet a szerkesztők a múlt, a jelen és a jövő összjátékában az időről, illetve annak jelentéssel ellátott szakaszairól gondolnak. Hans Blumenberg közismert megállapításából kiindulva – ti. hogy a „korszakváltásoknak nincsenek szemtanúi" – ugyanis arra a következtetésre jut, hogy a korszakképzés retroaktív értelemadás; akkor társíthatunk jelentést hozzá, ha annak horizontja már lezárult.[703] A fent említett, ma is létező folyóiratok nevei a modernitás számmisztikájában testet öltő „vége-narratívának" a hordozói, amennyiben alapításukkor előre feltételeztek egy fordulót, mely a korszakot mint kognitív eszközt –

[702] LÉNÁRD Ferenc, « A Magyar Pszichológiai Szemle története », *Magyar Pszichológiai Szemle*, XXXVI. kötet (1979) 6. sz., 562-575., itt: 567. o. A Társaság szerepére lásd ugyanott KARDOS Lajos, « A Magyar Pszichológiai Társaság szerepe tudományágunk fejlődésében és sorsában », 550-562. o.
[703] Vö. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, « A korszak retorikája. A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia », in *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*, Bednanics Gábor, Bengi László, Kulcsár Szabó Ernő és Szegedy-Maszák Mihály (szerk.), Budapest, Osiris, 2000, 90-105. o.

talán majd – lezárja.[704] Nincs itt tér ennek az amúgy igen érdekfeszítő kérdésnek az alapos tanulmányozására, mindössze annyit jegyeznénk itt meg, hogy a folyóiratok neve akarva, akaratlanul megnevez, megtestesít egy komplex kulturális, tudományos és társadalompolitikai programot, mely vagy a térrel – mint az előző fejezetben a *Nyugat* és a *Napkelet* szimbolikus földrajzi programja kapcsán utaltunk rá –, vagy az idővel „játszik", gondolkodik; időszemlélete kijelöli társadalom- és tudománypolitikai horizontját.[705] *A Jövő Útjain*-nál, mint címnél, aligha fejezné ki jobban bármi is e pedagógiai folyóirat nevelési hevületét és társadalomformáló szenvedélynek a programját; itt nagyon is jól látható, hogy a hatástörténet és a hagyományképzés nem egyirányú és nem is kizárólag visszatekintő, retroaktív mozzanat, hanem magában foglalja a korszakképzés, az *Epochenwollen* előrevonatkoztatott ambícióját, teleológiáját.[706] Nevében és céljaiban megelőlegezi annak az általános értelemben emberléptékű, gondoskodó, konkrétan gyermekközpontú társadalomnak a képét, melyhez a pedagógia klasszikusan formatív, haladáshitű, aufklérista erőforrásként járul hozzá. Ennek lélektani hátterét adja tehát a lapban a gyermektanulmányozás, a kísérleti pszichológia, a pszichoanalízis és az ebből elágazott individuál-pszichológia.[707] A gyermekkel való foglalkozás tehát nem kevesebb itt, mint: *cselekvő várakozás, a jövő tervezése.*

Vegyük észre, hogy ez korántsem magyar sajátosság! Ma, amikor immáron két évtizede az „emlékezet" konjunktúrája dominálja a társadalomtudományos kutatások jórészét, nehéz elképzelni, hogy a tudományos, s ezen belül is a pszichológiai,

---

[704] Arról, hogy a század vagy az évforduló mint kognitív eszköz mennyiben képes, avagy nem képes korszakokat képezni lásd Fernand BRAUDEL, « A történelem és a társadalomtudományok: a hosszú időtartam », in *Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*, Benda Gyula – Szekeres András (szerk.), Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2007, 163-192. o.; Daniel MILO, *Trahir le temps (histoire)*, Paris, Hachette, coll. Pluriel, 1997; *Périodes: la construction du temps historique. Actes du Ve Colloque d'Histoire au présent*, Paris, EHESS, 1988; Pierre NORA, « A megemlékezés kora », in *Emlékezet és történelem között*, K. Horváth Zsolt (szerk.), Budapest, Napvilág, 2010, 298-326. o.

[705] Antropológiai megközelítésben lásd HOFER Tamás, « Bevezető: témák és megközelítések », in *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*, Hofer Tamás (szerk.), Budapest, Néprajzi Múzeum – Balassi, 1996, 7-22. o. A *Nyugat* kultúrafogalmának bírálatára KULCSÁR SZABÓ Ernő, « A *Nyugat* kultúrafogalma és kulturális orientációja », *Alföld*, LX. évf. (2009) 2. sz., 44-55. o.

[706] Lásd PERNECZKY Géza, *A korszak mint műalkotás*, Budapest, Corvina, 1988; K. HORVÁTH Zsolt, « Mozgalom és Epochenwollen. A mindennapi avantgárd fotográfiai emlékezete: Dobos Gábor », in *Dobos Gábor fotográfus*, B. Nagy Anikó & Sasvári Edit (szerk.), Budapest, Fővárosi Képtár – Kiscelli Múzeum, 2006, 3-15. o. (A Fővárosi Képtár katalógusai, 135.)

[707] Lásd VAJDA Zsuzsanna, « A pszichoanalízis és a modern pszichológiai szemlélet *A Jövő Útjain* című folyóiratban. A pszichoanalízis hatástörténetéből », in *Pszichológia Magyarországon*, i. m., 137-153. o.; PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András, *Neveléstörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1994, 310. o. Vajda tanulmányának már a címe akaratlanul is eltúlozza a mélylélektan jelenlétét a lapban, holott ennek privilegizált helyéről szó sem volt, mint ahogy más irányzat mellett sem kötelezte el magát e fórum.

pszichiátriai képzelet középpontjában – ha nem is kizárólagos érvénnyel – a két háború közötti időszakban a „jövő" fogalma állt.[708] Fentebb már fejtegettük, hogy az első világháború tapasztalata mennyiben változtatta meg az európai mentalitást a halál tekintetében; jó okunk van arra, azt vélelmezzük, ezzel összefüggésben hasonló módosulás történt az időtapasztalattal is. „A háború alatt – írja a pszichiáter Eugène Minkowski 1933-ban – abban a reményben vártuk a békét, hogy újrakezdhetjük korábbi életünket. A háború befejeztével új periódus kezdődött, a nehézségek, csalódások és kudarcok időszaka, s keserves, gyakran terméketlen erőfeszítéseket tettünk abban a tekintetben, hogy alkalmazkodjunk létünk új problémáihoz".[709] Mint a korszakban másokra is, Minkowskira is jelentékeny hatást gyakorolt Henri Bergson filozófiája, különösen az *Essai sur les données immédiates de la conscience*. Az 1933-ban publikált *Le temps vécu*ben olyképpen fogalmaz Minkowski, hogy a jövő az emberi élet egyetlen valódi időbeli orientációja, közvetlenebb és azonnalibb módja az időbeliségnek, mint a jelen illékony fogalma, vagy a visszaidézett, rekonstruált múlt. Különösen a fejlődés (*évolution*) és az emberi tökéletesíthetőség (*perfectibilité*) jövőre vonatkoztatott, várakozással telített fogalmai foglalkoztatták. „A jövő (avenir) – fogalmaz Edoardo T. Mahieu egy előadásában – ilyeténképpen meghaladja a tudás (*savoir*) és az élmény (*vécu*) oppozícióját. De az ő [ti. Minkowski] kérdése az: »hogyan éljük meg a jövőt, függetlenül a tudástól és a tudás előtt«? A jövő ugyanis közönséges értelemben magában foglalja az *idő irányát*, s emiatt életünk alapvetően a jövőbe tekint. Kiemelkedik tehát a struktúrák egy vonala, mely a cselekvéstől és a várakozástól az imán át egészen az etikai cselekedetig vezet. A jövő alkotja tehát ezt

[708] Lásd Roxanne PINCHASI, *Future Tense. The Culture of Anticipation in France between the Wars*, Ithaca and London, Cornell University Press, 2009, 3-4. o.

[709] Eugène MINKOWSKI, *Le temps vécu. Études phénoménologiques et psychopatologiques*, Paris, Payot, 1933, 6-7. o. Magyarul két részlet látott napivlágot a szerzőtől Eugène MINKOWSKI, « A szkizofrénia », in *Pszichiátria és emberkép*, Pethő Bertalan (szerk.), Budapest, Gondolat, 1986, 281-300. o. Az első beszámolót Lacan tette közzé: Jacques LACAN, « Compte rendu du *Temps vécu* de Minkowski », *Recherches Philosophiques*, 1935–1936, 4 sz., 424-431. o. A litván zsidó családból származó, előbb Németországban, majd Franciaországban működő, mindkét háborúban orvosi szolgálatot teljesítő Minkowskit (1885–1972) korántsem véletlenül idézzük ide, amennyiben az időtapasztalattal kapcsolatos eredményei máig igen fontosak a kutatásban. Bergson *L'Évolution créatrice*-ának (magyarul: *Teremtő fejlődés*ként látott napvilágot) mintájára létrehozza saját szervezetét *L'Évolution psychiatrique* néven, mely a korszakban Franciaország egyik igen fontos tudományos társasága, majd folyóirata volt. Feleségét, az 1950-ben elhalt Françoise Minkowska–Brokmant az *Évolution psychiatrique* nevében Jacques Lacan búcsúztatta. Lásd *International Dictionary of Psychoanalysis*, Alain de Mijolla (ed.), Detroit, Thomas Gale, 2005, 1056-1057. o.

a horizontot, amely sosem tűnik el, s melyet nem keverhetünk össze a valamivé-válással (*devenir*)".[710]

Minkowski jövőt anticipáló gondolkodásában megkülönböztetett súlya van egyfelől a megélésnek, ennek megtörténtségének, másfelől az ideálnak, mely egy a jó felé törő etikai mozzanatot foglal magában. Másképpen fogalmazva a pszichiáter szerint a megélt jövő kétféleképpen érthető meg: az egyik olyan cselekvések révén, mely az embereket elkötelezi egy jövőbeli cél reményében. A másik a várakozás, az anticipáció egy formája mégpedig a maga elkerülhetetlenségében, vagyis, hogy az elvárt jövő figyelmen kívül hagy minden ellenőrzésére, féken tartására tett emberi szándékot. Ahhoz, hogy a megélt jövő attitűdje működőképes legyen, Minkowski szerint a két módusznak egyensúlyban kell lenni. Pszichopatológiai értelemben ugyanis az akut pszichotikus betegek problémája abban áll, hogy megbomlott bennük a temporalitás, az időbeliség észlelése, s különösen a jövővel kapcsolatos érzékük deformált. A múlt, a jelen és a jövő folyamatának egészséges tudata nélkül az embereket nyomasztó sajnálat, túltengő emlékezet keríti hatalmába, s képtelenné válnak arra, hogy céljaikat, elképzeléseiket a jövőbe vetítsék.

Stephen Kern az 1880 és 1918 közötti időszak tér- és időfelfogásait vizsgáló munkájában olyképpen fogalmaz, hogy a Nagy Háború kiélesítette a kontrasztot a két fenti módusz között, amennyiben a kettő közül a domináns a várakozás, a reménykedés (*expectation*) volt, mivel a háború korlátozta a katonák, sőt a civilek cselekvési terét. „Minkowski a várakozásról szóló leírása úgy is olvasható, mint a lövészárkokban töltött élet fenomenológiája. (…) Ahogyan a várakozás uralta a háború tapasztalatát, úgy a cselekvés a háború előtt időszakét, s e két módusz alkotta e nemzedék alapvető polaritását – ahogyan élték a jövőt, és amit tudtak róla".[711] Mint fentebb utaltunk már rá, a háborús terveket csakúgy, mint a béke időszakát meghatározta a korszak szinte világképpé formálódó technológiai optimizmusa, mely – elsősorban, de nem kizárólag – a futurizmus képében még esztétikai ideológiát is társított

[710] Eduardo T. MAHIEU, « Une lecture de Minkowski », előadás a Cercle Henry Ey-ben, 2000. április 20. Hálózati közlése: http://eduardo.mahieu.free.fr/Cercle%20Ey/Seminaire/MINKOWSKI.htm (Letöltve: 2010. január 6.) Kelemen András magyar fordítása adja vissza így igen pontosan a *devenir* szó jelentését, lásd MINKOWSKI, « A szkizofrénia », i. m., 288. o.

[711] Stephen KERN, *The Culture of Time and Space, 1880–1918*, Cambridge, Harvard, 1983, 89-90. o. Episztemológiai értelemben ezt a kettősséget írja le a „tapasztalati tér" és a „várakozási horizont" fogalmaival jóval finomabban Reinhart KOSELLECK, *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*, Budapest, Atlantisz, 2003, 401. skk. o.

mindehhez.[712] Az új technológiára úgy tekintettek, mint a környezet átalakítására alkalmas erőforrásra, mely képes lesz kordában tartani a jövőt. Minkowski számára tehát ez volt az a kontextus, mely megteremtette az aktív jövő lehetőség-feltételeit, s melybe beleíródhatott a bergsoni életlendület (*élan vital*), melyet – szintén Bergson nyomán – mentális egészség alapvető feltételének tételezett fel.[713]

Az aktív várakozás és jövőtervezés eszméje átitatta tehát a kultúra sok-sok regiszterét, beleértve a tudományt is, s mint utaltunk rá, ez korántsem csak Franciaországra volt jellemző[714], s összességében kapcsolódott ahhoz, amit Márkus György „a racionális újítás princípiumának" nevezett, s mellyel „a felvilágosodás proklamálta új kor az emberi lehetőségek példátlan kiterjesztését és szakadatlan tökéletesítését ígérte".[715] Fejtegetéseiben ezt a pozitív jövőképet azonban nem a véletlen, nem az elvakult önérdek vagy a szenvedélyek áradása jellemezte volna, hanem az ész által kijelölt és a kritika erejével szavatolt út. „Az ész uralmának eljövendő korát a soha nem tapasztalt társadalmi kohézió, biztonság és stabilitás korszakaként rajzolták meg"[716] a felvilágosodás gondolkodói, s ennek gyakorlati kimunkálásához mindenképpen szükségük volt a 18-19. században intézményesedő természet- és társadalomtudományokra. E beállítódás belsejében azonban megbúvik egy – Márkus olvasatában ugyancsak termékeny – szembenállás, sőt antinómia: az ész vezérelte, ellenőrizhető, objektív feltételekkel dolgozó tudomány és ennek társadalmi hasznosíthatósága, mely előfeltételezi a képzeletet. Az ész és a képzelet ilyen speciális és paradox összefonódása a modernitás sajátossága, s a *magas kultúra* fogalmába sűrűsödtek azok a kreatív erőforrások, melyek az „univerzálisan érvényes célokat" megfogalmazni és megvalósítani képesek voltak. „Ahhoz – folytatja Márkus fejtegetését –, hogy a gyakorlatok egy fajtája a magas kultúrához tartozónak minősülhessen, mindenekelőtt ki kellett elégítenie a *kreativitás* követelményét, mégpedig kettős értelem-

[712] Ehhez lásd François HARTOG, *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*, Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2006, különösen 109-110. o. Hartog nem támaszkodik Minkowskira, sőt nem is érinti a jövő és a tervezés két háború közötti kultúráját, így elmélete ebben a tekintetben felülvizsgálatra szorul majd.

[713] Vö. Henri BERGSON, *Teremtő fejlődés*, Budapest, MTA, 1930, 84. skk. o. Ebből a perspektívából érthető a mai emlékezet-diskurzusok betegség metaforikája is, melyet bővebben tárgyal Zsolt K. HORVÁTH, « Malades de la mémoire? Régime de violence et contretemps d'après-guerre », in *Mémoire, contre-mémoire, pratique historique*, Ádám Takács (szerk.), Budapest, Equinter, 2009, 42-57. o.

[714] PINCHASI, i. m., 8. o. A jövőtervezés kritikus elemzésére Scott kötete jó példa: James C. SCOTT, *Seeing like a State: How Certain Human Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven – London, Yale University Press, 1998.

[715] MÁRKUS György, « A kultúra társadalma: a kulturális modernitás konstitúciója », in *Kultúra és modernitás. Hermeneutikai kísérletek*, Budapest, T-Twins – Lukács Archívum, 1992, 66-90, itt: 70. o.

[716] MÁRKUS, i. m., 71. o.

ben. Egyrészt *produktívnak* kellett lennie: olyan valamit kell létrehoznia, ami leválasztható a tevékenység szubjektumának személyiségéről és annak viselkedéséről, olyan valamit, ami létezése során képes interszubjektíve továbbítani és közvetíteni a felhalmozott tapasztalatokat, meglátásokat, illetve képességeket".[717] A kreativitásnak azonban szükségszerűen magában kellett foglalni még egy követelményt, nevezetesen az újszerűség eszméjét, mely létében a jövőre vonatkoztatott.

Elkanyarodva most már Márkus más irányba fejlődő fejtegetéseitől, érdemes megjegyeznünk, hogy a szó 19. századi értelemében a társadalomtudományok vezető diszciplínája, a szociológia is egyfajta „törvénytudományként" határozta meg önmagát, mely a társadalmi működés törvényszerűségeinek feltárása mellett bizonyos prognózist is magában foglalt – ez utóbbi megint csak egyike a jövőre vonatkoztatott elemeknek. Szűkebb tárgykörünkhöz kapcsolódva, vegyük észre, hogy az itt érintett tudományterületek (kísérleti pszichológia, pszichoanalízis és pszichiátria), jóllehet korántsem szinonimák, mégis sok szálon kapcsolódnak egymáshoz, s ugyanakkor egy sor jellegzetesség kibékíthetetlen különbséget is tesz közöttük. Már eleve nem mindegy, hogy valaki orvosi egyetemen szerez képesítést (pszichiáter) vagy bölcsészkaron (pszichológus), s akkor még számba kellene vennünk azokat a korszakban megkezdődő (bár csak a második világháború után megerősödő, ma újfent csökkenő) tendenciákat, melyek a lelki jelenségeket társas folyamatokként kezdte érteni, s melyek a lélektan a szociológiához, s végső soron a társadalomtudományok logikájához való közeledését eredményezte. Ez a kitérő csak annyiban lehet fontos számunkra, hogy fel tudjuk mérni: a Magyarországon, a nem kis részben az orvostudományból kifejlődő kísérleti pszichológia (Ranschburg, Schnell) a társadalommal, a tervezéssel, a jövővel mint horizonttal fenntartott kapcsolata megítélésünk szerint a gyermektanulmányozásban, és ezzel összefüggésben a pedagógiában öltött testet. A *Magyar Psychologiai Szemle* első folyamaiban, Ranschburg minden törekvése ellenére, meglehetősen teoretikus jellegű, nemegyszer filozófiai igényű és ambíciójú közlemények láttak napvilágot, s az a tudományos szemlélet, mely a gyermekben ismerte fel tárgyát és a jövő formálásának lehetőségét, inkább a pedagógiai jellegű folyóiratokban talált helyet magának.

Azok a személyek, s megítélésünk szerint Mérei Ferenc hangsúlyosan közéjük tartozott, akik beállítódásuk, ideológiai platformjuk következményeképpen vala-

[717] MÁRKUS, i. m., 73. o.

milyen társadalom- és jövőformáló közegnek gondolták el a tudományt, szükségszerűen nyitottak a gyermektanulmányozás anticipatív pedagógiai és pszichológiai karakterére. Persze ez korántsem volt szükségszerű, hiszen sem Ranschburgra, sem Schnellre nem volt jellemző. Torda Ágnes hívta fel a figyelmünket arra, hogy az 1890-es években Laufenauer Károly orvosként dolgozott a fogyatékosok iskolájában, ám Ranschburg rendre helyettesítette munkájában, majd át is vette e státuszt tőle.[718] „Itt és ekkor találkozott először fogyatékos gyermekekkel – így Torda Ágnes –, elsősorban, mint orvos, hiszen a lélektani kutatások, ha el is kezdődtek, azok még az Elmekórtani tanszék ellátási körébe tartozó felnőttekre, betegekre és nem-betegekre terjedtek ki. Vagyis Ranschburg a gyermekellátásban mint *orvos* vett részt, nagyon korai évektől, messze megelőzve azokat a kutatásokat, melyek részére az ismertséget hozták".[719] Hogyan ragadható meg az elhivatottság és a témaválasztás különbsége? Látván, hogy Ranschburg számára minden bizonnyal az iskolaorvosi praxis, de *nem* egy előzetes eszme hozta meg a gyermekkel való foglalkozás tudományos többletét, azt vélelmezzük, hogy – megint csak a modernitásra jellemző – tudományos autonómia, az *an sich* megismerés eszméjének nevében cselekedett, mely nem igényelte „külső" tényezők közbejátszását. Ezzel szemben Mérei – mint az előző fejezetben láthattuk – elsősorban a baloldali társadalomformáló teleológia miatt kapcsolódott Wallon tudományos köréhez, s a gyermekhez mint objektivált témához fűződő tudományos hitvallásához nagyon is jól illeszkedett a kívülről jött, ideológiailag motivált jövőtervezés gondolata.

Fentebb *A Jövő Útjain* címválasztása kapcsán már rámutattunk, hogy a gyermekek tanulmányozása ebben az értelemben nem volt kevesebb, mint várakozás, a jövő társadalmának jobbítására irányuló szándék, sőt program. Lássuk, mit tartogat a tartalom! Amennyiben egy pillantást vetünk *A Jövő Útjain* számaira, tematikáira rögtön szembetűnnek annak kulcsszavai, a közvetlenség, az együttesség, a szolidaritás pedagógiai elhivatottsága. Csak néhány példánál maradva: a szocialista ifjúmunkás mozgalomról író Száva István cikke arról számol be, hogy milyen a fiúk és a lányok közötti tegeződés, szexuális felhangok nélküli vegyülése, együttléte milyen gáncstalan, oldott közösséget formál. Ascher Oszkár – az előző fejezetben érintett –

[718] Lásd SCHAFFER Károly, « Laufenauer Károly jelentősége », *Orvosi Hetilap Tudományos Közleményei*, LXXII. évf. (1928) 9. sz., 1-10. o. és PISZTORA Ferenc, « A száz éves budapesti Pszichiátriai Tanszék és Klinika kezdeti időszaka Laufenauer Károly (1882–1901) és Moravcsik Ernő Emil (1902–1925) professzorsága alatt », *Ideggyógyászati Szemle*, 36. sz. (1983) 193-209. o.
[719] Torda Ágnes szíves szóbeli közlése.

szavalókórus műfajának sajátosságairól értekezik, s arra hegyezi ki mondandóját, hogy a kórus performatív ereje milyen együttességet, közös élményt nyújt a benne résztvevőknek.[720] A folyóirat címében vállalt teleologikus elhivatottságát s az új nevelés programját Katzaroff egyik tanulmánya kapcsolja össze leginkább, mely a társadalomformálás hevületét összekapcsolja a közösségképzés pedagógiai feladatával. „Az Új Nevelés Mozgalma, mely a jelen állapottal jogosult elégedetlenségünk szülöttje, úgyszólván találomra indult el az új utak megkeresésére és még ma is határozott vezető eszmék nélkül halad. (…) A mai nevelés nem érte el azt, ami minden valódi nevelésnek végcélja kell, hogy legyen, ti. az egyén erkölcsi nemesítését és ebből kiindulva a társadalomnak mindinkább fokozódó képességét a boldogság elérésére". (…) Ezen célból az Új Nevelésnek nemcsak az intellektust (…) kell jobban fejlesztenie, de fel kell kelteni és megnemesíteni mások iránti jobb érzését, a társadalmi munka iránti érzékét, áldozatkészségét, egész életvitelét; magas társadalmi és erkölcsi eszménnyel kell áthatni; erőt adni, hogy végleg szakítson az anyagi és egyéni önzéssel, hogy megszabaduljon (és ez nagyon fontos) – amint azt Piaget igen helyesen mondja – az egyéni, családi, osztálybéli, pártbeli, nemzeti és egyéb fajtáitól az egocentrizmusnak és felemelkedjék a közös boldogság tudatának magaslatára, mert ez az egyedüli cél, mely méltó fáradozásainkra".[721] Ez a – némiképpen önkényesen kiválasztott – három közlemény azért lehet szempontunkból mégis fontos, mert rávilágít arra a tényezőre, melyet a címadás kapcsán fejtegettünk, s mely egyszersmind látens módon beépült Mérei Ferenc tudományos *és* politikai világképébe. Ez a tudományos alapú társadalomformálás és a társadalmi tervezés igénye és feladata, melyek ezekben az évtizedekben máskülönben több – itt részletezésre nem kerülő – színtéren is megnyilvánultak.[722]

Mérei Ferenc első tudományos közleménye „A gyermekrajzok elemzése" címet viselte, s *A Jövő Útjain* 1934. november–decemberi számában jelent meg. Ar-

[720] Vö. SZÁVA István, « A szocialista fiatalmunkás mozgalom », *A Jövő Útjain*, V. évf. (1930) 1. sz., 233-235. o.; ASCHER Oszkár, « Szavalókórus az iskolában », *A Jövő Útjain*, VII. évf. (1932) 3. sz., 17-18. o.

[721] KATZAROFF D., « Az új nevelés igazi értelme », *A Jövő Útjain*, VII. évf. (1932) 4. sz., 12-16. o.

[722] A teljesség igénye nélkül lásd PALLÓ Gábor, « Darwin utazása Magyarországon », *Magyar Tudomány*, 170. évf. (2009) 6. sz., 714-726. o.; PERECZ László, « 'Fajegészségtan', balról jobbra. Az eugenika század eleji recepciójához: Madzsar és Pekár », in *A totalitarizmus és a magyar filozófia: Tanulmányok*, Valastyán Tamás (szerk.), Debrecen: Vulgo, 2005, 200-212. o. MADZSAR Imre, « Pályaválasztási és képességvizsgálati mozgalmak », in *A pályaválasztás*, Nagy László (szerk.), Budapest, Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata, 1924, 80-84. o. Madzsar Imre Madzsar József két évvel fiatalabb öccse latin, történelem és magyar szakos végzettségű tanár, egy időben középiskolai igazgató és szakfelügyelő is. Bővebben lásd *Madzsar József válogatott írásai*, vál., bev., jegyz. Kárpáti Endre, Budapest, Akadémiai, 1967, 106. o.

ról ír, hogy a gyermeki rajzolás nem valamiféle rajzkészségnek a lenyomata, hanem az értelmi folyamat változásának, fejlődésének függvényében értelmezhető. Az értelem fejlődése 12-13 éves korban mennyiségileg lezárul, ezért van, h a felnőttek rajzai lényegesen nem különböznek az ilyen idős gyerekektől. Így a gyermekrajzok elemzése az értelmi szint fejlődésének elemzése is egyben. „A realitás és az elképzelés –írja –, a dolgok és a dolgok jelképezésére megalkotott absztrakt szimbólumok (nevek, számok, ábrázolások) egy és ugyanannak a materiális valóságnak elválaszthatatlan elemei a gyermeki gondolkodásban. Ebből a realitáshoz láncolt, durva analógiákkal teli világból indul el a gyermeki értelem fejlődése a valóság és a valóságszimbólumok kettőssége által karakterizálható felnőtt intellektualitás felé. Ennek a fejlődési folyamatnak menetét, válságait, ugrásait tükrözik vissza a gyerekrajzok".[723] Következő, a „csodagyerek" mibenlétét firtató írása néhány hónappal később az akkoriban induló *Gyermeknevelés*ben látott napvilágot. Amennyiben *A Jövő Útjain* címadásának ilyen teret szenteltünk, megjegyezhető, hogy a világnézetileg teljesen semleges névválasztás programja vissza is adja a Halász Jenny szerkesztette, s kifejezetten gyakorló szülők számára kiadott igényesen népszerűsítő lap világképét. Tematikái teljes mértékben szakmai jellegűek, ambíciói össze sem vethetők az előbbi példájával, amennyiben nem mennek túl az igényes népszerűsítés társadalmi hasznán. Írása abból az általános tapasztalatból indul ki, miszerint sokan hajlamosak túlértékelni, vagy egyenesen csodagyereknek tartani a saját családban született gyermekeket, s oda futtatja ki érvelését, hogy a tudományos, lélektani gondolkodás számára ezek a felülértékelt gyermekek elveszítik különlegességüket, hisz mögötte sokszor – az amúgy érthető – érzelmek működnek. Ez utóbbi, s talán ez a közlemény leginkább felvilágosító mozzanata, ugyancsak káros lehet, mivel hamis képzeteket kelt a gyermekben, melyet a későbbi teljesítménye rendre alul fog múlni. „A 'csodagyerekek' nagyrésze – summázza írását – a gyermeklélektan mérlegére helyezve kétségtelenül elveszti 'rendkívüliségét', viszont megmenekül azoktól az illúzióktól, melyeket a túlértékelés hangoztatása kelt fel, s melyek képességeinek és vágyainak arányosságát megbontva esetleg későbbi boldogtalanságának alapjai lehetnek".[724] Mérei ugyanakkor óva int az otthoni, dilettáns teszteléstől, s finoman, de határozottan szakemberhez

[723] MÉREI Ferenc, « A gyermekrajzok elemzése », *A Jövő Útjain*, IX. évf. (1934. november–december) 6. sz., 165-168., itt: 165. o. Ugyanitt (172-175. o.) publikálta (Harkai) Schiller Pál is „Pszichológiai diagnosztika a gyermekkorban" című tanulmányát.
[724] MÉREI Ferenc, « A „csodagyerek" a gyermeklélektan mérlegén », *Gyermeknevelés*, I. évf. (1935. február–március) 2. sz., 30-32. o.

irányítja a szülőket. Nem tartozik szorosan a tárgyunkhoz, ám mégis jellegzetes, hogy Hermann Alice a pszichoanalízisről szóló egyik népszerűsítő írása szintén e lap hasábjain jelent meg (1935/ 4.sz.), s melyben a mélylélektant olyan szemléletként jellemez a szerző, melyet a korszerű iskola aligha nélkülözhet.

Ugyanez a lapszám közölte le Mérei a gyermeki gyűjtéssel kapcsolatos eredményeit; újdonsága, hogy ebben a spontán cselekvésben a gyermeki intelligencia fejlődését, változását tapasztalja meg. Konklúziója, hogy amennyiben az új pedagógiai módszerek hasznosítani tudják a gyűjtésben rejlő kíváncsiságot, érdeklődést és logikát, úgy hasznos eszköz válhat belőle, mivel a gyűjtés módszereinek, eljárásainak tudatos fejlesztésével, a kritériumok finomításával a gyermeki intelligenciát is fejlesztjük.[725] A következő, mintegy másfél évvel később, de szintén a *Gyermeknevelés* hasábjain megjelent írása már valamivel idősebb, a 10-11. év határán álló gyermekekre összpontosít, mégpedig az „országalapító" játék apropóján. Ez az életszakasz más szempontból hangsúlyos, másként gazdagabb: a sematikus, fekete-fehér világ finomodik, részleteiben jobban kidolgozottá válik, s ezáltal új színezetet, mélységet kap. „Ekkor kezdődik az az átmeneti időszak – fejti ki Mérei –, ami a gyerek értelmét az anyagi világ kategóriáitól a lelkivilág tényezőivel való gazdagodásáig vezeti. Érzésvilágában már régen bent él a gyermek a szeretet és a gyűlölet, a gyöngédség és a durvaság, a szolidaritás és a káröröm nagy emócióiban, de az értelem eszközeivel majd csak a praepubertás korában illeszti be az érzelmi világnak ezeket az elemeit a maga fogalmi rendszerébe. A tárgyaktól az érzelmekig az értelmi megismerés útja a társadalmon át vezet. Eddig a gyermek élete színekkel, formákkal, méretekkel dolgozott, a pubertás előestéjének romantikus gyermekközösségeiben viszont már szimpátia és az antipátia szimbólumai között kell mozognia ítéletének. Értelmi fejlődése tehát túlhalad a tárgyak világán és a társadalmi közösségek felfedezésére indul".[726]

Láthatjuk, hogy az ifjú Mérei nagyjából évente dolgoz ki egy-egy publikációt, melynek tárgyköre a gyermek világnézeti fejlődésében, s ezzel párhuzamosan, bár időben némileg később indulva a pályaválasztási tanácsadóban szerzett kutatási tapasztalataiból származik. 1937-ben két dolgozatot jegyez a lapban: félretéve most az időrendet, tematikai okokból az utóbb megjelent, s gyermeki világ feltérképezéséhez kötődő, s fiatalkori publikációk közül talán a legismertebb „A gombozó gyermek"-et

[725] MÉREI Ferenc, « A gyűjtő gyermek », *Gyermeknevelés*, I. évf. (1935. február–március) 4. sz., 55-57. o.
[726] MÉREI Ferenc, « Az országalapító gyermek », *Gyermeknevelés*, II. évf. (1936. június) 5. sz., 76-78. o.

vegyük számba. Mérei megint csak egy új elemet, mégpedig a füzetvezetés jelenségét tárgyalja, mely kutatásai szerint a naiv történetiséget jelenti egy gyerek életében, amennyiben a füzet tartalma (a menetrendtől a rekordokon át futball-eredményekig, s majd később a verseket is) kirajzolja a gyermeki értelem változását, s egyszersmind valamiféle rendszerességet, szabályosságot kölcsönöz neki. A „gombozás ebben a korban [10-11 évesen] fontos motívuma lesz a gyermeki intellektus naiv történetiségének, amit elsősorban saját életének poszthisztorikus szemlélete jellemez. Ugyanekkor a gombozás jelenti a legfőbb társadalmi kapcsolatot is. Feltétlen jogforrás és az erkölcsök próbaköve. Csaló az, aki arrébb tolja a gombot lökés előtt, becsületes az, aki tiltakozás nélkül vallja be, hogy szabadrúgást vétett".[727] A gombfocizás, merthogy erről van szó valójában, komplex tevékenység tehát a 10-12 éves gyermeknél. Az eredmények regisztrálása, visszakereshetősége a füzetben önnön történetiségével szembesíti őt, míg a játék menete, a szabályok betartásának társas igénye, valamint az ehhez viszonyuló egyéni magatartás a közösség normáit rögzíti, rutinizálja a gyermekben; abba az irányba befolyásolja, hogy „betartsa a maga alkotta és választott szabályokat, hogy ne csaljon, hogy tudjon gyűlölet nélkül veszíteni és elbizakodottság nélkül győzni".[728]

Az 1937-es év másik tudományos közleménye a pályaválasztás témaköréből, merít; e tematika ettől az évtől tűnik fel Mérei Ferenc témái között, s közvetlen hátterét adja a fentebb már tárgyalt fizetés nélküli gyakornoki állása, melyet a Schnell vezette intézetben töltött. A közlemény alapmotívuma a helye választás megtalálása. Önmagában nem problémás, ha valaki nem akar továbbtanulni, a fő, hogy a szülő és gyermek összhangban legyen. Hosszasan érvel amellett, hogy ha a szülők nem akarják taníttatni a gyermeket, akkor polgári iskolába adják, de semmiképpen se gimnáziumba, mert a tanulmányok be nem fejezése, a kudarcélmény törést okozhat a gyerek önképében. Ezt sem általánosságban, hanem pályaválasztási tapasztalata alapján állítja: „a Magyar Királyi Gyermeklélektani Intézet Nevelési és Pályaválasztási Tanácsadójában a legutóbbi hetekben érdekes jelenséget észleltünk. Első gimnazistákat hoztak hozzánk azzal a panasszal, hogy bár elemiben jó tanulók voltak, korrepetitoruk van és délutánonként 3-4 órát is tanulnak, az iskolában nem érnek el eredményt

[727] MÉREI Ferenc, « A gombozó gyermek », *Gyermeknevelés*, III. évf. (1937. november–december) 9-10. sz., 131-134., itt: 132. o. Újra közölve: MÉREI Ferenc, *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*, Gerő Zsuzsa – Fischer Eszter (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1989, 25-28. o.
[728] MÉREI, « A gombozó gyermek », i. m., 134. o.

és számos tárgyból bukásra állnak. A legnagyobb nehézség minden esetben *a latin nyelv* körül mutatkozik".[729]

Bár mellékszálnak tűnik, de a problémafelvetés kapcsán, bármilyen tudományos köntösben is jelenik meg, nem tudunk szabadulni annak életrajzi hátterétől, nevezetesen a III. fejezetben tárgyalt iskolai tanulmányokról, illetve kudarcokról. Mivel reáliskolába, illetve felsőkereskedelmibe járt, a latin nyelvvel csak a Zrínyi Gimnáziumban találkozott, ám ott van az érettségin kapott, és soha ki nem javított elégtelen. Korántsem állítjuk, hogy direkt ok-okozati összefüggés lenne a tudományos témaválasztás és a korábbi tapasztalatok között, de a túl sok egybeesés miatt azt sem tételezhetjük fel, hogy nem működne e mögött némi elaboráció – mely máskülönben élménygondolkodásának is központi fogalma lesz később. Az elaboráció biografikus vonatkozásán túl azonban több értelemben is fontos ez a közlemény, mivel afféle előtanulmányként is kezelhetjük a pályaválasztással kapcsolatos nagyobb lélegzetű kutatásaihoz, melyek első könyvében, az 1942-ben megjelent, *A pályaválasztás lélektana* című kismonográfiában konkludáltak.[730] Azonban ne szaladjuk előre! Megállapítása szerint a sikeres iskolai előmenetelhez a logikai készség, a koncentráció és a mély beállítottság szükségeltetik. „A 10. életév iskolaválasztásának tehát az anyagi, családi stb. szempontokon túl még három lényeges kritériuma van: az értelmi típus, az értelmi nívó és az általános fejlettségi fok" – foglalja össze Mérei.[731] Lényegében azt a következtetést vonja le, hogy polgári iskolába a konkrét beállítottságú, átlagos értelmű gyerek menjen, aki 14 éves korában be akarja fejezni a tanulást, míg gimnáziumi előmenetelre az javallott, aki az elvont, fogalmi gondolkodásra alkalmas, átlag feletti értelmű és logikai fegyelemre hajló gyerek, továbbá aki előreláthatólag minimum 18 éves koráig tanulni akar.

Az 1938-as évben tulajdonképpen egy a játékos tanulást segítő számlálótáblaról tesz közzé rövidebb ismertetést a *Gyermeknevelés* hasábjain, illetve az *Iskola és Egészség* nevű lapban eddigi talán leghosszabb és – tudományos apparátusát tekintve – legalaposabb tanulmányát publikálja, mely az intelligencia mérésének a pályaválasztási tanácsadásban betöltött szerepét tárgyalja.[732] Azért tartjuk ezt kimagasló tel-

[729] MÉREI Ferenc, « Gimnázium és polgári. Iskolaválasztás a 10. életévben », *Gyermeknevelés*, III. évf. (1937. május) 4. sz., 49-51. o. (Az én kiemelésem.)
[730] MÉREI Ferenc, *A pályaválasztás lélektana*, Budapest, Unitas kiadás, 1942, 48 o.
[731] MÉREI, « Gimnázium és polgári. Iskolaválasztás a 10. életévben », i. m., 51. o.
[732] MÉREI Ferenc, « Egy új számláló tábla játékos tanulásra », *Gyermeknevelés*, IV. évf. (1938) 5-6. sz., 81. o. és MÉREI Ferenc, « Az intelligencia minőségi értékelése a pályaválasztási tanácsadásban », *Iskola és Egészség*, V. évf. (1938. január) 2. sz., 127-140. o.

jesítménynek, mert mint fentebb utaltunk rá, a pszichológia és a pedagógia mint tudományos mező nem, vagy csak alig volt képes arra, hogy tiszta kísérleti–tudományos eredményeket közöljön, így maradt az igényes népszerűsítés fontos feladata, mely azzal a kompromisszummal járt, hogy a szakirodalom kritikai ismertetése csorbát szenvedett. Az *Iskola és Egészség* azonban nem egy vagy két személyes vállalkozás volt (mint a *Gyermekvédelem* vagy *A Jövő Útjain*), hanem komoly szerkesztőbizottsággal és szerkesztőséggel bíró (Albrecht István, dr. Csordás Elemér, dr. Erődy Kálmán, dr. Hainiss Elemér, dr. Johan Béla és dr. Kemenes Illés) tekintélyes szakfolyóirat, mely az iskolaorvosi és a gyermekgyógyászati problematika, már a korszakban sem túlzottan népszerű kereszteződésében állt. Igaz, első száma csak 1933-ban jelent meg, ám kiadása mögött ott állt az iskolaorvosokat tömörítő Magyar Országos Orvosszövetség Iskolaorvosi Szakosztálya, s illő hozzátenni, hogy az iskolaorvosi státusz 1885-ös kötelező jellegű bevezetése óta az *Iskola és Egészség* közel sem az első próbálkozás volt a szakmai kérdések megjelenítésének.[733] (Egyik szerkesztőbizottsági tagja, ekkor már címzetes tankerületi főigazgatóként máskülönben az az Erődy Kálmán volt, aki Mérei reáliskolai éveit követően – dr. Kopp Lajos nyugdíjba vonulását követően – az Eötvös igazgatója lett). Az első évfolyam után a szerkesztőség mérlegre téve a lapot azt a következtetést vonta le, hogy az az „iskolaorvosi önképzés fontos szervévé vált, az orvosok és a pedagógusok közt szorosabbá vonta a kapcsolatot, s a gyermekkor problémái iránt vonzódó kutatók és érdeklődők figyelmét is fel tudta kelteni".[734] Ez kétségkívül átmeneti sikert jelentett, hisz Csordás Elemér budapesti tiszti főorvos a beköszöntőjében még úgy jellemezte a lapot, mint egy szakma-politikai legitimitásért küzdő ágazat fórumát.[735] A legkevésbé sem óhajtjuk csökkenteni Mérei eddigi publikációs fórumait, de vegyük észre, hogy professzionalizációja szempontjából ez volt a leggyümölcsözőbb közeg, s tudományos szempontból is itt dolgozhatta ki mondandóját a legnagyobb gyermekpszichológiai műgonddal.

A közlemény voltaképpen elméleti jellegű, amennyiben elsősorban, bár nem kizárólag a Méreire nagy hatást tévő francia iskolapszichológia teljesítményét igyekszik bemutatni. Expozíciója Binet intelligencia-felfogását bírálja s Rossolimo újítását

[733] Nem tárgyalhatjuk ezt itt részletesebben, lásd KÜHRNER Éva, « Egy iskolaorvosi szaklap a harmincas években, » *Elektronikus Könyv és Nevelés*, 2005/ 4. sz. (www.tanszertar.hu/eken/2005_4/kuhrner.htm#5)

[734] « Az Iskola és Egészség első évfolyama », *Iskola és Egészség*, I. évf. (1933/1934) 4. sz., 365-367. o.

[735] CSORDÁS Elemér, « Beköszöntő », *Iskola és Egészség*, I. évf. (1933/1934) 1. sz., 1. o.

vázolja, amely már nem csak mennyiségileg megragadható jószágként érti az intelligenciát, hanem kvalitatív módon is vizsgálja azt. Képességeket különböztet meg s a teszteredmények alapján kirajzolódó görbét pszichológiai profilnak nevezi, ám a pontszám itt kevésbé lényeges, mint a kirajzolódó alakzat, forma. Ezt maga Binet, majd Piaget és Claparède is bírálták, s az intelligencia kvalitásait vizsgálva típusokat alkottak (objektív, szubjektív, intellektuális, felületes). Az intellgencia, az értelem azért a pályaválasztási tanácsadásban kapott döntő szerepet, mert itt merült fel az aggály, hogy „bizonyos munkafolyamatoknál olyan egyének is kitűnő eredményeket érhetnek el, akik a képességvizsgálatnál feltűnően gyenge teljesítményt nyújtottak. Ennek a jelenségnek a magyarázatát igen sok esetben csak mélypszichológiai interpretációval találhatnánk meg. Vannak azonban olyan esetek, amikor a magyarázat inkább az *értelmi beállítottság természetéből* fakad".[736] Az első ilyen konstellációs vizsgálat Thorndike-tól származik, aki minden momentumban három tényezőt látott: gyorsaság, szélesség, mélység, ám kutatásaik során Méreiék négy lehetőséget találtak az értelem minőségi meghatározására. „Kettő ezek közül az értelem egészére vonatkozik és részben a szélesség, gyorsaság vagy mélység, részben a megértés, találékonyság vagy a kritika predominanciája szerint definiálja az értelmi konstellációt. A harmadik megkülönböztetés a felfogásmód vizsgálatából származik és vizuális, auditív és motorikus beállítottságot különböztet meg. Végül egy negyedik differenciálási próbálkozás nyomán logikus, verbális, numerikus, vagy általános intelligenciákról beszélhetünk a kifejezésmód szempontjából".[737] Ezek a különbségtételek azonban csak akkor érnek valamit, ha nem a tanácsadó intuícióján, hanem standardizált tesztvizsgálatok nyomán alakulnak ki; Piéron készített is ilyen profilt, melyben elsősorban a megértés, találékonyság, kritika szempontjai szerint csoportosította a teszteredményeket.

Az értelmi konstelláció minősége azonban nemcsak pszichológiai profilon való ábrázolással mutatható ki. Mérei talán itt említi meg először a Rorschach-tesztet, melyben nem az a kérdés, mit lát a gyermek, hanem az, hogy hogyan; egy jegyzetben utal rá, hogy a M. Kir. Gyermeklélektani Intézetben már folynak kutatások ezzel kapcsolatban. A pályaválasztás vonatkozásában, mint Mérei később kifejti, az ún. villamosjegy-tesztet alkalmazták, mellyel elsősorban az irodai munkára való alkalmasságot tesztelték. A Rorschach-hal kapcsolatban megjegyzi, hogy „az értelmi

[736] MÉREI, « Az intelligencia minőségi értékelése a pályaválasztási tanácsadásban », i. m., 130. o.
[737] MÉREI, « Az intelligencia minőségi értékelése a pályaválasztási tanácsadásban », i. m., 133. o.

konstelláció szempontjából a módszer döntő jelentősége abban rejlik, hogy sok esetben megmutatja a tisztán értelmi elemek összefüggését az egyéniséggel és az élmények hatásával. A tesztek rideg teljesítménymérése és extrospektív magatartásmegfigyelései mellett a Rorschach-módszer gyakran megmutatja, hogy az értelmi operációkon s a működésben lévő képességeken túl milyen gátló vagy buzdító tényezők javították vagy hátráltatták az intelligencia és képesség-vizsgálat eredményét".[738] Összességében a közlemény három lehetőséget elemzett a pályaválasztási tanácsadás és az intelligencia minőségi értékelésére, úgymint, először, a pszichológiai profil elemeinek csoportosítása kvalitatív szempontok szerint és az így nyert csoportok normatív értékelése, másodszor globális vizsgálat Rorschach-módszerrel, különös tekintettel az értelmi mechanizmusra, valamint harmadszor csak kvalitatív értékkel bíró egyes próbák használata normától független interpretációval. Megjegyzi ugyanakkor, hogy a három lehetőség természetesen leghatékonyabban együttesen használható. „Az első kettő elengedhetetlennek látszik minden olyan foglalkozásnál, melynél az intelligencia minimális követelményeken túl is vizsgálandó. Felhasználásuknak azonban sine qua non feltétele a pályaelemzések ilyen irányú kiterjesztése és a minőségi fogalmak tisztázás a professzológia területén".[739]

Az 1939-es év, mely – mint láthattuk e fejezet élén – Mérei Ferenc önéletrajzi emlékezete szempontjából újfent sűrű, esemény teli év – ám ennek oka aligha az ebben az esztendőben jegyzett öt közlemény volt (különben az előző évek is kontúrosak és tartalmasak lehettek volna számára). Az első a *Gyermeknevelés*ben látott napvilágot, míg a további négy *A Jövő Útjain* utolsó számában jelent meg. Az átképzés és a pályaválasztás dilemmáival foglalkozó írás expozíciójában arról beszél Mérei, hogy utóbbi, mely a valóságból táplálkozik, igen kevés elméleti kötöttséggel rendelkezik. Ez a rugalmasság, tapasztalathoz igazodás azonban opportunizmushoz és a tudományos perspektíva elvesztésével járhat, ezért fontos mégis a lélektani, tudományos háttér. Voltaképpen összefoglaló jellegű, hosszabb írás ez, mely a serdülők pályaválasztási tapasztalatait összeveti a felnőttek professzionális átrétegződésének gondjaival. Az elsőt nehezebbnek véli Mérei, mivel ott szélesebb a skála, a felnőtteknél pedig több a korlát, így szűkebb a választási tér. Megnehezíti természetesen mindkét esetet a külső valóság elvárás-rendszere is, mivel egy tanácsadónak tisztában kellene lennie, hogy milyenek a munkapiaci körülmények, milyen típusú mun-

[738] MÉREI, « Az intelligencia minőségi értékelése a pályaválasztási tanácsadásban », i. m., 138. o.
[739] MÉREI, « Az intelligencia minőségi értékelése a pályaválasztási tanácsadásban », i. m., 140. o.

kát és hol keresnek, s az mennyire jövedelmező. Az elméleti magabiztosság és a gyakorlati tájékozottság így egyaránt nélkülözhetetlen a pályaválasztási tanácsadás területén.[740] *A Jövő Útjain* utolsó kiadott számában megjelent írásai jellegüket tekintve különneműek. A folyóirat élén két szakmai beszámolót olvashatunk: az elsőt Mérei Ferenc, a másodikat Szondi Lipót jegyzi, s ez a tény szakmai szempontból talán nem lényegtelen információ.[741] Mérei beszámolója a gyakorlati pszichológiai munkára összpontosít, s ezen belül is különösen a diagnosztikai módszerekre. Ennek kebelén belül, Schnell égisze alatt elindult egy kazuisztika gyűjtése, amely a Nevelési és Pályaválasztási Tanácsadóba kerülő esetek rendszerezéséből és ismertetéséből áll, s melynek célja egy olyan esettan kidolgozása, melynek anyaga a gyakorlati pszichológia és a pszichiátria határán áll. „Ilyen kazuisztika fontosságát és szükségességét már maga Schnell is felvetette korábban.[742] Másik nagyobb munkája az Intézetnek egy tesztsorozat kidolgozása, amely a Nevelési és Pályaválasztási Tanácsadóba kerülő gyermekek általános intelligencia vizsgálatának a „próbáit" tartalmazza. Az Intézet a külföldön bevált Huth-tesztek magyarra való átültetését és a magyar iskolás gyermekek teljesítményátlagának kiszámítását végzi el. A feldolgozásra kerülő, összesen 17 próbát 4 fiú és 3 leánygimnáziumban, kb. 4200 gyermeken ejtették meg. A sokrétű munkán belül „Mérei Ferenc a rangsorolt teszteredmények és az iskolai osztályzatok koincidenciájának egyszerű kiszámíthatóságára nézve végzett kutatásokat. Számításai kiadásra készen állnak".[743] Mint kiemeli, a tesztek kiértékelése komoly statisztikai és matematikai problémát kellett megoldani, így a kísérleti jellegre való törekvés mellett nagy hangsúlyt fektetett Mérei az egzaktságra. Ám a kvantitatív feldolgozást kiegészítik kvalitatív módszerekkel is, amennyiben a diagnosztika terén továbbá olyan eljárásokkal kísérleteznek, melyek „a tesztmódszer teljesítményjellegétől eltérően: ösztön és érzelem determinálta reakciókat váltanak ki. Ezeknek minőségi regisztrálására alapul az interpretáció. Ilyen irányban folytat dr. Molnár Imre a Szondi-féle ösztöndiagnosztikai teszttel kutatómunkát. A Rorschach-féle eljárással közel 500 vizsgálat készült, gyermekeken a 8. életévtől kezdve, serdülőkön és felnőtteken. A vizsgálatok célja, különösen a Rorschach által elkészített táblák sajá-

[740] MÉREI Ferenc, « Átképzés és pályaválasztás », *Gyermeknevelés*, V. évf. (1939. január–március) 1-3. sz., 2-6. o.
[741] M[ÉREI] F[erenc], « A M. Kir. Gyermeklélektani Intézet munkája az 1938. évben », *A Jövő Útjain*, XIV. évf. (1939) 1–2. sz., 2-3. o. és SZONDI Lipót, « Beszámoló a M. Kir. Állami Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Kórtani és Gyógytani Laboratóriumának 1938. évi munkájából », *A Jövő Útjain*, XIV. évf. (1939) 1–2. sz., 3-5. o.
[742] SCHNELL, « A gyermeksorsok lélektanából », i. m., 3-39. o.
[743] MÉREI, « A M. Kir. Gyermeklélektani Intézet munkája az 1938. évben », i. m., 3. o.

tos felszólító jellegének kutatása és az ezekre alapuló interpretáció. Ugyanehhez a munkához kapcsolódik az olyan kísérletsorozat, amely ismeretlen szavak affektív színezetének determináltságát vizsgálja. Ez a kísérlet eddig kb. 200 személyen készült el. E két munkán, amely egy affektus-pszichológiai kutatás kiindulópontját képezik, Mérei Ferenc, dr. Gleimann Anna és Dalik Ilona dolgoznak".[744]

Bár nem tartozik szorosan témánkhoz, de ha már megemlítettük fentebb Szondi nevét, érdemes néhány szót ejteni beszámolójáról. Tudomány- és gondolkodástörténeti szempontból ugyanis közleménye a természettudományos látásmód napi praxisát összeköti azokkal a társadalomjobbító szándékokkal, melyről fentebb már szóltunk. Igaz, mint ahogyan az előző fejezetből is kiderült, hogy Méreit is a marxizmus társadalmi és politikai teleológiája vitte be annak idején Wallon óráira, ám – s ezért időztünk el hosszasabban első publikációinál – kitűnik, hogy professzionalizációja során beállítódása egyre inkább eloldódik külső meghatározottságától. Ebben az időben ugyanis Szondi fontosnak tartja a fogyatékosok családi kataszterének feltárását, egyrészt a fogyatékosságok megelőzése céljából, mely befolyásolja a bűnözési hajlandóságot és az öröklődő neurózisokat, másrészt annak eldöntése céljából, hogy mi az öröklés szerepe, és mi a környezetei ártalmaknak betudható elem. „Ha egyszer *kötelező* lesz a házasság előtti orvosi vizsgálat, úgy ez a kataszter a hatósági közegeknek »egészségügyi priuszok« beszerzése céljából rendelkezésre fog állni" – mondja Szondi.[745] Ez a ma társadalomtudományos konszenzusa felől nézve meghaladott biologizmus az embert ugyan elfogadja társas, társadalmi lényként, ám ebbéli minőségében biológiailag determináltnak tételezi, s a deviancia javítását orvostudományi eszközökkel óhajtja véghez vinni.

Megítélésünk szerint azért módfelett izgalmas Mérei Ferenc szakmai szocializációját alaposabban szemügyre venni, mert két szinten vonhatunk le tanulságokat. Az egyik, hogy a Szondinál tizenhét évvel fiatalabb, gyökeresen más szocializációval és előtanulmányokkal bíró Méreinél *ilyen típusú, minőségű* (mára meghaladott, biológiai alapú) társadalomformáló hevület sohasem bukkan fel, melyet egyértelműen – az interjúkban is hangoztatott, utóbb némi kritikai éllel felvetett – társadalmi érdeklődése miatt kerülhetett el. A másik, hogy az ifjú pszichológus Schnell égisze alatt, a kísérleti pszichológia *praxisa* révén elkezdi finomítani, árnyalni nyers marxizmusát, s már nem úgy tekint a „gyermekre, mint fehér lapra, melyre a társadalom írja fel a

[744] MÉREI, « A M. Kir. Gyermeklélektani Intézet munkája az 1938. évben », i. m., 3. o.
[745] SZONDI, i. m., 3. o.

mondanivalót", hanem a kiscsoportos kutatásban felismerte a *fiziológiai* meghatározottságokat.[746] Ebben azonban nem politikai nézeteiből vagy ideológiai hitvallásából való kiábrándulást kell látnunk (Mérei ekkoriban is részt vett a munkásmozgalomban), hanem a francia (durkheimista) társadalomtudomány szociologizmusától való távolodást, melyet remekül előkészített az a nyers marxizmus, melyet még a Munkakör forrásvidékén szedett magára. Durkheim szórványos és gyenge magyarországi fogadtatása mellett, a párizsi évek *nélkül* ilyen erős, a társas, társadalmi viszonyok primátusát hirdető szociologizmus elképzelhetetlen lett volna![747] „Egy tudománytörténeti pillanatban úgy látszott, hogy Durkheim módszere a további rétegbontással megoldotta (…) a kérdést. De kiderült, hogy bármennyire szűkítek egy csoportot, az szociálpszichológiai nézőpontból sohasem lesz homogén. S így ezzel az eljárással nem felelhetek arra a kérdésre, hogy a szórásban (!) egyénileg ki hová kerül. A szociológia számára ez a szórás lehet véletlenszerű, de a pszichológiának, főként, ha fejlődési és társas szempontú, *erre* a kérdésre kell felelnie".[748] Mérei tehát – akarva, akaratlanul – ennek a durkheimista szociologizmusnak a kritikáját adja magyarországi tudományos beilleszkedése során, amennyiben szisztematikus kísérleti pszichológiai és pályaválasztási tanácsadó munkájában felismeri és alkalmazza a fiziológiai meghatározottságokat; nem a lélektan területén dolgozó szociológus, hanem valódi pszichológussá válik, mert ráébred, és választ keres azokra az *egyéni* kérdésekre, melyekre a szociológia definíció szerint nem lehet képes és alkalmas.

A professzionalizáció igényét hangsúlyozza az az ismertetés is, melyben expressis verbis – már-már a hitvallások retorikájával – a lélektan önállósága mellett tör lándzsát, s mely létében támasztja alá iménti fejtegetéseinket. „A tíz dolgozaton át a magyar pszichológia legfiatalabb generációja szólal meg, mintegy figyelmeztetve a tudomány és a gyakorlat legkülönbözőbb területein pszichológiával foglalkozó specialistákat arra, hogy az általános és alkalmazott pszichológia *önálló*, semmi mással nem azonosítható tudomány, melynek éppen ezért leghivatottabb centruma a tudományegyetem".[749] Ahhoz, hogy ezt az igen komoly, elmélyedt olvasást és sok-sok kutatási energiát igénylő fordulatot a maga jelentőségében értsük meg, némileg előre

[746] Lásd GYŐRI, i. m., 630. o.
[747] NÉMEDI Dénes, « Durkheim Magyarországon », *Szociológiai Szemle*, XVII. évf. (2007) 3-4. sz., 149-174. o.
[748] PAPP Zsolt, « A pszichológia útjain. Beszélgetés Mérei Ferenccel », *Valóság*, XII. évf. (1969) 12. sz., 77-85., itt: 77. o. (Kiemelés az eredetiben.)
[749] MÉREI Ferenc, « Pszichológiai kutatások a budapesti egyetemen », *A Jövő Útjain*, XIV. évf. (1939) 1–2. sz., 12-14., itt: 14. o. Az eredetiben az „önálló" szótól minden kurziválva van, mely tipográfiai eljárással túlzottan is ki akarta emelni mondandója lényegét.

kell szaladnunk, s szemügyre kell vennünk két önálló, kismonográfia igényű munkáját, mely pszichológiai gondolkodása első szakaszának foglalatát adja: az 1942-ben megjelent *A pályaválasztás lélektana* és az 1945. októberében (!) napvilágot látott *A gyermek világnézete* című munkát.

Vegyük észre, hogy utóbbi csak azért jelent meg közvetlenül a háború után, mert – mint e fejezetben még tárgyalni fogjuk – 1942-től Méreit munkaszolgálatra vitték, vagyis a háború szaktudományos értelemben kettévágta pályaképét; az 1945 őszi megjelenés azt jelzi, hogy „fejben" kész volt már a kismonográfia: kísérleti eredményei többsége, felépítése megvolt, „csak" papírra kellett vetni.[750] Természetesen támaszkodott az 1934 után rendszeresen megjelenő, itt is tárgyalt írásaira, ám nem ezekből összeállított tanulmánykötet, hanem önálló munka *A gyermek világnézete*.

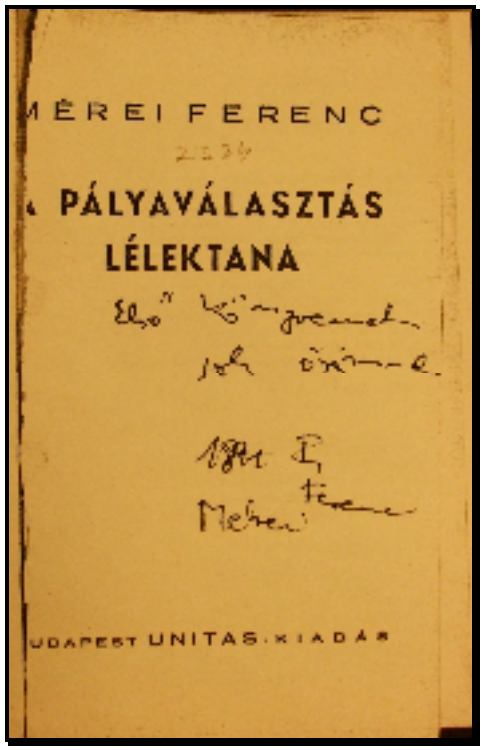

***A pályaválasztás lélektaná*nak dedikált példánya**
(Az Országos Pedagógiai Múzeum birtokában)

Hangsúlyozandó, hogy már első önálló, a pályaválasztás tudományos igényű pszichológiai magyarázatát adó munkájában is megjelenik az a korszerű, a társadalomtudományi felismerések és lélektani tapasztalatok kereszteződésében elhelyezhető fel-

[750] MÉREI Ferenc, *A pályaválasztás lélektana*, i. m. (Zsebkönyv-formátum, 48 o.) és MÉREI Ferenc, *A gyermek világnézete. Gyermeklélektani tanulmány*, Budapest, Anonymus, 1945. (Zsebkönyv-formátum, 119 o.)

ismerés, miszerint a pályaválasztás egyéni ambíciók és készségek, valamint társadalmi feltételek eredménye. Hatással van rá a normák rendszerét közvetítő családi, baráti, iskolai mikro-miliő, de ugyanígy befolyásolják a léptékükben átfogóbb társadalmi- és munkaideológiák, melyek a társadalmi hasznossággal és a presztízzsel kapcsolatos beállítódásokat mintázzák. Mérei mindvégig hangsúlyozza, hogy a pályaválasztási tanácsadásban elengedhetetlenek a biztos elméleti háttérismeretek, melyek jól mozgósíthatóak a gyakorlatban; így ez a tevékenység maga a pragmatika, amennyiben a „pragmatista gondolkodás számára az igazság kritériuma a gyakorlat és tudományhoz méltó tárgy egyedül a cselekvés, vagy a cselekvéshez vezető okoskodás".[751] A fentebb tárgyalt, az epikuroszi és démokritoszi hagyomány szembeállításának fényében módfelett érdekes, hogy a pragmatika hangsúlyozása mellett említést tesz a pszichoanalízisről is. Nem vitatja létjogosultságát, de finom kritikával illeti, amennyiben azt mondja Mérei, hogy az művészi és tudományos teljesítmények létrejöttéről mondhat sokat, s Hermann Imre teljesítményére utalva úgy fogalmaz: „tanulmányai, valószínűsítették, hogy a munka, és főképpen a szabadon választott munka kivételes lehetőséget nyújt az ösztöntörekvések szublimált érvényesítéséhez".[752] Ebben azonban hallgatólagosan az is benne van, hogy a művészi és a tudományos szférán kívül kevés mondandója lehet a mélylélektannak az oktatás és a pályaválasztási tanácsadás területén. Nem meglepő módon Mérei Ferenc okfejtése hangsúlyosan a francia iskola-pszichológia teljesítményére épít, amennyiben így fogalmaz:

> „A karteziánus örökségen nevelkedett párizsi pszichológusok nem alkottak tapasztalataikból általános érvényű rendszert, mint a pszichoanalízis (amelynek ez sajnálatos hibaforrása). Eredményeik így nem annyira elvi, mint inkább gyakorlati területen indították el a standardizált tesztmódszer kritikáját. Binet, Fontegne, Claparède, Piéron, Wallon és tanítványaik vizsgálatai mutatták meg, hogy a teljesítmények mögött nem rejlenek izolálható, mesterségesen megteremtett vizsgálati helyzetben minden külső és belső feltételtől függetlenül működésbe lépő képességek, amint azt a lélek elemszerű elképzelését valló tesztelők hiszik. Másról van szó. Arról, hogy az ember nemcsak többet vagy kevesebbet, jobbat vagy rosszabbat teljesítő mennyiségileg meghatározható erőforrás, hanem elsősorban minőségek, jellegek hordozója. A lényeges tehát nem az, hogy sok vagy kevés, hogy kitűnő vagy gyenge, hanem, hogy ilyen vagy olyan. A mennyiség csak ott jön számításba, ahol a széles átlagövből való kiugrást jelzi, bármely irányba; de itt sem a nagysága miatt jelentős, hanem azért, mert egy más minőségű struktúra jele".[753]

Egy példán illusztrálva: az, hogy valakinek nem jó a memóriája, önmagában semmitmondó jelenség, ha más minőségekkel nem írjuk körül. Ha találékony típusról van szó, akkor ezt természetes élettani jelenségnek tartja Mérei a gyengébb emléke-

[751] MÉREI, *A pályaválasztás lélektana*, i. m., 29. o.
[752] MÉREI, *A pályaválasztás lélektana*, i. m., 34. o.
[753] MÉREI, *A pályaválasztás lélektana*, i. m., 35. o.

zeti képességeket, ha viszont megértő, de egyben rossz a memóriával rendelkezik az illető, akkor az egy struktúrába nem illő, alakzat-ellenes tünet. Ezt a kvalitatív eszmét vezették be a fenti franciák, s ezt ötvözi a tesztmódszer alapvetően kvantitatív szemléletével. Ugyancsak érdekes, hogy kis kötete végén megemlíti Szondi sorsanalitikus mélylélektanát is, mely az egész emberi sorsot ösztön-megnyilvánulások és külvilági hatások szövődményének tekinti, ám hozzáteszi, hogy a kísérleti munka és az adatgyűjtés még folyamatban van. Mint ez hamarosan tárgyalandó lesz, kétségtelen, hogy Mérei ekkoriban már látogatja Szondi Lipót Anker-közi házi szemináriumait, akinek sorsanalitikus, erősen az orvostudománytól formált, genetikai alapon nyugvó mélylélektani személyiségelmélete, *elvben* – vagyis szocializációjának és egyetemi pályafutásának fényében – ugyancsak idegen kellett, hogy legyen az ifjú pszichológus világlátásától. Igaz, mint ahogyan rámutattunk, hogy a kísérleti pszichológiai praxis révén távolodik nyers szociologizmusától, ám még ennek ismeretében is némileg különösnek tűnik ez a találkozás. Mit láthatunk, mit sejthetünk benne? Hogyan magyarázható e két ellentétes beállítódású ember együttműködése? Vajon mit remélt tanulni Mérei Szonditól?

Itt, úgy véljük, érdemes visszakanyarodni az e fejezet élén álló két közléséhez Méreinek: először arra utalt, hogy az 1936 és 1939 közötti időszak önéletrajzi tekintetben *üres* volt, direkt módon nem tud felidézni belőle semmit, csak ha egy előtti vagy egy utána következő év történéséhez köti az emlékanyagot. Másfelől pedig azt mondta, hogy *megrázkódtatás* volt neki a hazatérés – dacára annak, hogy mint láthattuk, ugyancsak aktív tudományos életet élt. Ha összekötjük az üres éveket és a megrázkódtatás élményét, de mellétesszük az ebben az időszakban publikált tizenöt darab tanulmányt és az első önálló kismonográfia megjelenését, talán a *beilleszkedés*- és a *bizonyítás-vágy* fogalmakkal írhatjuk le leginkább helyzetét. Az 1930-as éveknek ebben a szakaszában a Munka-körhöz kapcsolódó korábbi baráti társasága egy része (Kelemen Imre, Justus Pál) még Párizsban van, a szakmai beilleszkedés pedig az eltérő hagyomány miatt nehézkes, akadályokkal terhes. Az ifjú Mérei dolgozik, kutat, s e szisztematikus kísérletező munka egyben nyitottságot feltételező *hely- és önkeresést* is jelenthet; nem igazán vágott egybe felfogásával a pszichoanalízis szemlélete, de annak eredményeit mégis megpróbálja, igaz, kritikusan integrálni. Ennek speciális esete Szondi maga. Ő nem egyszerűen a mélylélektan egy sajátos irányzatát jeleníti meg, s az ösztöndiagnosztika, a sorsanalízis sem pusztán elsajátításra váró tananyag, betű és szöveg, cikkek és kötetek halmaza, hanem Szondi Lipót húsvér

alak, aki a Mosonyi utcai laboratórium és az Anker-közi lakásszeminárium között közlekedve a szó legszorosabb értelmében véve megtestesítette Mérei számára az eszmét: Szondi így maga volt a *performatív gondolkodás*.[754] A Forgács Péter készítette portréfilmben így is fogalmaz: „varázslat alatt voltam. Úgy varázsolt el engem Szondi, mint ahogy Wallon öt évvel vagy tíz évvel azelőtt".[755] Ezen belül is Méreit a statisztikai egzaktságra, vagyis a kísérleti jelleg vonzotta leginkább Szondiban: „sokat jelentett! Szondinál tanultam meg a nagy kiterjedésű kutatómunka módszerét, a feldolgozás technikáját, a statisztikai apparátus alkalmazását. Tőle tanultam a pszichopatológia alapjait, és ami a legfontosabb: a pszichoterápiát. Szondi volt az analitikusom. Ő hallgatott végig, és ő elemezte ebben a hosszú sorsanalitikus önismereti gyakorlatban az álmaimat, vágyaimat, fantáziáimat".[756] Érdekes, hogy ebben az interjúban előbb úgy fogalmaz Mérei Szondi szemlélete kapcsán, hogy „öröklés-lélektani gondolatmenetét (…) *teljesen magamévá tettem*", míg pár sorral feljebb úgy, hogy „hálámat és ambivalenciámat máig őrzöm iránta".[757]

Kézenfekvő lenne olyképpen érteni e sorokat, hogy Mérei eltávolodott a szociologizmustól, s felfedezte a társas ember biologikumát és pszichikumát, s ebben a szemléletváltásban döntő hatással volt rá („teljesen magamévá tettem") Szondi Lipót ösztöndiagnosztikai módszere. De ha így van, a hála mellett miért áll ambivalencia?[758] Nehezen tudnánk erre a kérdésre válaszolni, ha nem állnának rendelkezésünkre korabeli dokumentumként azok a közlemények, melyek Mérei *akkori* (s nem az utókor mindentudó perspektívájából rögzített) szemléletét rögzíti. Nos, az ifjú pszichológus közleményeiben 1939 előtt egyáltalán nem találjuk meg sem Szondi nevét, sem módszerének bármilyen lenyomatát, részletesebben pedig a fentebb már idézett beszámolójában tér ki Szondi módszerére. Itt azt mondja, hogy dr. Molnár Imre használja e metódust kutatásai során, míg ő Gleimann Annával és Dalik Ilonával oldalán a Rorschach-féle eljárással egy affektus-pszichológiai kutatás kiinduló-

[754] Ehhez a személyes benyomáshoz vegyük hozzá, hogy Ferenczi Sándorral például nem találkozhatott volna Mérei, tudniillik ő 1933-ban, vagyis még Mérei hazaérkezése előtt meghalt. Igazolás híján csak feltételezés marad: ha Ferenczivel személyesen is találkozhatott volna, talán mélyebb benyomást tesz rá annak munkássága.

[755] FORGÁCS Péter, *Epizódok M. F. tanár úr életéből*, Balázs Béla Stúdió – MTV, 1987. E részlet nyomtatva: FORGÁCS Péter, « Epizódok M. F. tanár úr életéből », *Filmvilág*, XXXI. évf. (1988) 8. sz., 13-16., itt: 14. o.

[756] GYŐRI, i. m., 633. o.

[757] GYŐRI, i. m., 631. és 632. o. (Az én kiemelésem.)

[758] Erre a több, adott esetben egymást kizáró hagyományúságra Pléh Csaba is utal egy tanulmányában, vö. PLÉH Csaba, « Magyar hozzájárulások a modern pszichológiához. A pszichológiai történetírás hagyományai », in *Hagyomány és újítás a pszichológiában. Tanulmányok*, Budapest, Balassi, 1998, 71-90, itt: 77. o.

pontját dolgozzák ki.[759] *A pályaválasztás lélektaná*ban, mint fentebb utaltunk rá, szintén *lehetőségként* merül fel Szondi módszere, ám elvégzett és kiértékelt kísérletről nem számol be. Könnyen lehet, hogy 1938 és 1942 között, míg Szondi körét látogatta, valóban nagy hatással volt rá ez a hangsúlyosan természettudományos alapozású szemlélet, ám a rendelkezésünkre álló szövegdokumentumok alapján ebből vajmi keveset épített be nézeteibe. De akkor miért állítja 1977-ben, az idézett beszélgetésben, hogy teljesen magáévá tette az öröklés-lélektani gondolatmenetet, ha ebből szinte semmi sem látszik a korabeli munkáin? A Szondi-szemlélet hiánya különösen akkor szembeszökő, ha összevetjük Mérei ebben az időszakban született írásait egy „igazi" Szondi-tanítvány, Benedek István 1943-ban megjelent monográfiájával, az *Ösztön és bűnözés. A gyermekkori bűnözés lélektana orvosok, jogászok, nevelők és a művelt nagyközönség számára* című művével.[760] Kiemelnénk, hogy szándékosan nem Szonditól magától választottunk egy jellegzetes művet, mivel a tanítványi szemszög logikájára vagyunk kíváncsiak, s nem arra, hogy a mester heurisztikus gondolkodása maga hogyan működik; az érdekel minket, miképpen emeli át Szondi gondolkodását egy tanítvány.[761]

Mint a II. fejezetben már érintettük, Benedek Szondi haláláig hű tanítvány (és így sok-sok visszaemlékezés szerzője) volt; ebben a dolgozatában módszeres következetességgel érvényesíti mestere ösztöndiagnosztikai szemléletét, s így kapcsolatot teremt a gyermekkori bűnözés egyes válfajai és a lelki beállítottság, típusosság között. Így alakul ki az epileptoid–infantilis csavargó és tolvaj képe az indulati bűnöző kategóriában vagy a játékos csavargó és tolvaj fogalma a játékos bűnöző fogalma alatt. Azok a családfa-kutatások, melyeket az ösztöndiagnosztika képviselői elvégeztek épp azt a célt szolgálták, hogy az örökletesség elvét (ti. a bűnözésre hajlamosító ösztönét) helyes terápiával gyógyítani lehessen[762]; mint Benedek leszögezi, „nem a

[759] MÉREI, « A M. Kir. Gyermeklélektani Intézet munkája az 1938. évben », i. m., 3. o.
[760] BENEDEK István, *Ösztön és bűnözés. A gyermekkori bűnözés lélektana orvosok, jogászok, nevelők és a művelt nagyközönség számára*, Budapest, Eggenberger könyvkereskedés, 1943.
[761] Szondi saját orvosi és társadalomformáló credójára lásd SZONDI Lipót, « Konstitúció és szociális orvostudomány », *Szociális orvostudomány*, II. évf. (1935) 1. sz., 1-8. o. Szondi tudományos alapállását és elméletének összetettségét nem tárgyalhatjuk itt részletesebben, a teljesség igénye nélkül lásd NOSZLOPI László, *Sorselemzés és kísérleti ösztöndiagnosztika. A Szondi-féle ösztönlélektan teljes ismertetése*, (1947), Budapest, Akadémiai, 1989; Michel LEGRAND, *Léopold Szondi. Son test et sa doctrine*, Bruxelles, Pierre Mardaga, 1978, valamint újabban HARGITAI Rita, *Sors és történet. Szondi Lipót sorsanalízise a narratív pszichológia tükrében*, Budapest, Új Mandátum, 2008, különösen 11-25. o.
[762] SZONDI Lipót, *A családkutatás és ikerkutatás módszertani elemei : három előadás*, Budapest, Kis Akadémia, 1935.

bűnözés öröklődik, hanem az az ösztönalkat, amely esetleg bűnözővé tesz".[763] Vegyük észre, hogy ez már nem a biológiai determinizmus kivetítése a társadalmi szférára, hanem a kettő egy sajátosan újragondolt változata; a biologikum *hajlamosít*, de nem determinál – itt hangsúlyosan visszaköszön Szondi „családi tudattalan" által befolyásolt választások sorsformáló ereje. Amennyiben jó esélye van annak, hogy a bűnöző ösztönalkat átadódik a gyermeknek is, úgy azt csírájában, vagyis a gyermekkorban kell terápiával gyógyítani. Ebben a megszorított értelemben, a gyógyítás nem más ennek az időszaknak a kontextusában, mint – Norbert Elias nagyjából ebben az időben kikristályosodó fogalmi apparátusa felől szemlélve – civilizatorikus eszköz, mely biztosítani hivatott a társadalmi ellenőrzés fennhatóságát a természeti törvények áradása felett.[764] A természettudomány így funkcionálissá, szociális orvostudománynyá válik, amennyiben a társadalom formálására, jobbítására szolgál. Benedekék száz bűnöző családján elvégzett vizsgálat alapján 24 típusba („szociál-abnormitás, szexuál-abnormitás, iszákosság, vérbaj, serdüléses elmebaj [skizofrénia]" stb.) rendezték a mintát, s ehhez rendelték hozzá táblázat formájában a bűnelkövetési típusokat (játékos–indulati, szereplési–kiélvezési, én-beteg). A rendezés szempontjait és a mintavételt maga Benedek is esetlegesnek nevezi. Mint megjegyzi egy sor, a klasszikus örökléstan számára létfontosságú kutatást nem végeztek el, mivel a sorsanalitikus örökléskutatásnak az a célja, hogy „felfogja azokat a szemaforjelzéseket, amelyek az ösztönök világából villannak fel az örökléstan révén. A sorsanalízis számára tehát a családban előforduló abnormis jelleg annyit jelent: ennek a tulajdonságnak a génje a probandusban is dinamikus erejű, vagy legalábbis az lehet".[765] Itt lehet megjegyezni, hogy a monográfia előszavában dr. Szondi Lipót laboratórium-vezető után, R. Groák Vera, dr. Kozmutza Flóra és D. Kőrösy Zsuzsa gyógypedagógiai tanárnők mellett Benedek köszönetet mond Mérei Ferencnek is, mint aki a bűnözők kivizsgálásában segítségére volt. Kétségtelen, Mérei maga is kiemeli, hogy részt vett ilyen kutatásokban, ám mint a következőkben látni fogjuk saját munkáiba vajmi keveset épített be e szemléletből.

Talán nem megyünk túl messzire a feltételezések területén, ha Mérei fenti, Szondi hatására vonatkozó közlésében nem szaktudományos megállapítást, mint inkább, egyfelől, biográfiai közlést, másfelől etikai–politikai tartózkodást látunk. Az

[763] BENEDEK, *Ösztön és bűnözés*, i. m., 222. o.
[764] Norbert ELIAS, *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások* (1939), Budapest, Gondolat, 1987, különösen 101-116. o.
[765] BENEDEK, *Ösztön és bűnözés*, i. m., 225. o.

életrajzi szint a fentebb már említett gondolkodói performativitással kapcsolható össze, míg az etikai politikai tartózkodást egy magyarul csak halála után megjelent beszélgetésben fejti ki; mind a freudi pszichoanalízis, mind a Szondi-féle sorsanalízis iránt kétellyel élt, mely gyanú éppenséggel az ösztönös jelleg a társas feletti primátusában kristályosodott ki. „Szívesen fordulnék szembe [a freudizmus] tanításaival: nem fogadom azt el, hogy az agressziónak ösztönös gyökere lehet, semmiképpen nem fogadom el a halálösztön feltevését; nem értek egyet a familializmussal (…), sem a kultúra eredtének magyarázatával, különösen nem értek egyet a freudi iskolák dogmatizmusával (…). Mindezt nem írtam meg. Előreláthatólag nem is fogom. Magyarországon a pszichoanalízist a mai napig [1980-ban készült az interjú!] rosszallás övezi".[766] Az ekkor már idős pszichológus arra futtatja ki gondolatmenetét, hogy a pszichoanalízissel szembeni fenntartásait akkor tenné közzé, ha kritikája szaktudományos közegbe érkezne; mivel ez a helyzet nem állt fenn akkor, így sosem fogalmazta meg nyilvánosság előtt, mert nem akart azok közé állni vagy azokkal egy gyékényen árulni, akik – mint 1948 politikai kontextusának tárgyalásánál látni fogjuk – áltudományos érvekkel és eszközökkel támadták és számolták fel a magyarországi pszichoanalízist.[767] Mérei tehát évtizedekkel később Szondi *személyéhez* – de nem az ösztöndiagnosztikához – köti tudományos nézetrendszere félfordulatát, noha az már korábbi írásaiban is kimutatható volt; feltehetően az analízis ténye és a magánszemináriumok meghatározó élménye volt az, amely Méreire tartós benyomást tett – a személyben megtestesülő performatív gondolkodás, de nem maga a Szondi-féle szellemtudományos szemlélet.

Mint fentebb utaltunk rá, *A gyermek világnézete* című, közvetlenül a háború után megjelent kismonográfiája még szorosan ehhez a korszakhoz tartozik, tartalmának szemléleti kidolgozása aligha oldható el párizsi hazatérését követő fejlődési ívtől.[768] Másképpen fogalmazva azt is mondhatnánk, hogy a Párizsból hazahozott társas szemlélet megmarad, de kiegészül, elmélyül a kísérleti pszichológia tapasztalata

[766] HERNÁDI Miklós, « Nekem nincs absztrakt mondanivalóm. Beszélgetés Mérei Ferenccel », *Magyar Tudomány*, XXXII. évf. (1987) 7–8. sz., 588-597., itt: 594. o. (Az én betoldásaim.)

[767] „Azt, hogy emberi dolgokban az ösztön-modell alkalmazását hibásnak tartom, s a társas modellt vélem helytállónak, ezt majd megírom akkor, ha a pszichoanalízisről és az ösztön-modell kérdéséről nyíltabb, előítéletmen-tesebb lesz a párbeszéd, s mind a pszichoanalitikusoknak, mind a szociálpszichológusoknak magyar nyelvű folyóiratai lesznek, amelyek Budapesten jelennek meg". HERNÁDI, « Nekem nincs absztrakt mondanivalóm », i. m., 594. o.

[768] Az 1948-as *Gyermektanulmány*, mely tematikailag folytatja a pedológia, a gyermektanulmányozás korábban tárgyalt tematikáját már annyi új kutatási anyagot és részletesen kidolgozott felismerést tartalmaz, hogy inkább kapcsolható Mérei 1945 utáni, a Székesfővárosi Gyermeklélektani Intézet élén eltöltött – ugyancsak szorgos – évekhez, így annál a korszaknál tárgyaljuk részletesebben.

és az ehhez kapcsolódó olvasmányélmények hatásától – ha Mérei korabeli publikált tudományos szövegeit *dokumentumnak* kezeljük, akkor azt kell ez alapján mondanunk, hogy hőse nem Szondi Lipót, hanem Jean Piaget volt. Mérei önéletrajzi közléseiben helyet, említést kap ugyan Piaget, de súlya, jelentősége messze elmarad Henri Wallonétól vagy Szondiétól. Ha azonban megnézzük Méreinek az ebben az időszakban készített tudományos teljesítményét, azt látjuk, hogy jóval gyakrabban idézi, használja, hivatkozza a svájci pszichológust, mint egykori mesterét! *A gyermek világnézeté*ben ez az arány 5:1, míg a terjedelmesebb *Gyermektanulmány*ban 11:2 szintúgy Piaget javára. Biográfiai értelemben ebben is a *személyesség* hatását érzékeljük; Mérei számára mindig is fontos volt a személyes kontaktus és az együttesség, s ez interjúhelyzetben többnyire felülírta a tudományos hatást, befolyást, mint ezt Szondi kapcsán is megállapítottuk. Persze voltak közvetlen tanítványai Piaget-nek, Kiss Tihamér és Binét Ágnes, akikkel kapcsolatban állt Mérei; utóbbi közlése szerint 1940–1941 környékére datálódik az ismeretségük[769], bár – mint már kifejtettük – Mérei korábban is ismerte a svájci pszichológus munkáit.

Jean Piaget munkásságának magyarországi hatását elemezve, némileg meglepő módon, Balogh Tibor olyképpen fogalmaz, hogy *A gyermek világnézete* az a mű, mely a korszakban a legteljesebb módon mutatja a svájci lélektani iskola gyermekkel kapcsolatos nézeteit.[770] Rámutattunk, hogy a munkaszolgálat, a háború és a hazatérés körülményei miatt az 1945. októberében kiadott művet Mérei első korszakának összefoglalásaként tartjuk számon, s így némileg különös, hogy egy Wallon és Szondi közvetlen közeléből érkező pszichológus lesz a hazai Piaget-recepció modellje! A gyermeki világ sajátos, autonóm belső logikáját finoman feltáró Mérei-szöveg rámutat arra, kísérletek bizonyítják, hogy a gyermek ítéletei, okfejtései a valóság különös minőségű átélésében, tapasztalatában rejlenek. A felnőttek és a gyermekek világa között megjelenő különbség nem mennyiségi, de minőségi természetű.

> A gyerekek világa nem abban különbözik a felnőttek világától, hogy méretei kisebbek, határai szűkebbek, lehetőségei zártabbak. Nem abban, hogy kevesebb, gyengébb, vagy tudatlanabb, hanem abban, hogy szerkezetében, törvényszerűségeiben más. A különbség nem mennyiségi, hanem minőségi. A gyermek világa nem hiányos felnőtt világ, élete nem hézagos felnőtt élet: önkörében teljes világ ez és csorbítatlan egészet alkot, sajátos törvényszerűségekkel és sajátos

[769] « Nem feladni, nem abbahagyni, hanem csinálni », V. BINÉT Ágnes emlékezése, elhangzott a Kossuth Rádióban, 1986. március 29-én. Gépirat (1986) a szerző birtokában. És *Kiss Tihamér–interjú*, készítette K. Horváth Zsolt 2002. júliusában.

[770] BALOGH Tibor, *Jean Piaget*, Budapest, Kossuth, 1982, 74. o. E kötet megjelenésekor az aligha volt meglepő, hiszen a szimbólumképzésről írt művét épp Mérei fordította és előszavazta, de korántsem volt magától értetődő ez 1945 környékén. Lásd Jean PIAGET, *Szimbólumképzés a gyermekkorban. Utánzás, játék és álom; a kép és ábrázolása*, Budapest, Gondolta, 1978.

valóságokkal. A gyermek minden cselekedete csak ebben a valóságban érthető meg. Eredményes csak az a nevelési befolyás lehet, amely számol a gyermeki világgal, mint sajátos realitással. A felvilágosodás korának társadalombölcselői vetették fel ezt a gondolatot, ami ott lappangott a múlt század minden haladó szellemű pedagógiai áramlata mögött".[771]

A gyermeki világ lényegévé, legfőbb vonásává és belső logikájához vezető úttá lényegül a játék praxisa, melyet nem valamilyen különálló cselekvésként értelmez Mérei, hanem olyasminek, mely minden tevékenységét átszövi, jellemzi. „A játék nem ok, nem cél, nem eszköz, hanem *maga a gyermeki cselekvés*".[772] A gyermek, mint fentebb rámutattunk, egyfelől *an sich* tudományos tárgy lesz, mely a pszichológia és a pedagógia érdeklődésének középpontjában, kereszteződésében helyezkedik el, másfelől azonban, s ezt is tárgyaltuk már, a tudományos kutatás ebbéli tevékenysége mindig valamiféle társadalomjobbító, -formáló teleológiát kap. Vagy a deviancia biológiai alapú szűrésére (családfa-kutatások, egészségügyi kataszter) alapozza ezt, vagy a felnőtt-lét megalapozó előzményének tekintett gyermekkor minőségi megértésére és formálására törekszik.

Nem kell már külön mondanunk, hogy Mérei Ferenc tudományos alapállása a második típushoz húzott, s így a gyermek vizsgálatának szentelt energiáiban bújt meg a nevelés eszméjének eszménye. A korszerű nevelés leglényegesebb eleme tehát a gyermeki világ tiszteletben tartása; ha nem értjük meg annak sajátszerűségét, belső logikáját, úgy a nevelés idomítássá válik. A gondolatmenet idáig voltaképpen a családi és oktatási szférát, vagyis azt a mikro-miliőt érintette, amely a gyermek legközvetlenebb színtereit jelenti, ám Mérei nem áll itt meg. Okfejtését oda futtatja ki, hogy a közösségi, nevelési, normaképzési szint az az elsődleges színtér, mely a gyermeket akaratlanul is megtanítja a körülötte lévő absztrakt fogalom: a társadalom szabályaira. A gyermeki világ tiszteletében és megértő formálásában demokratikus garanciákat lát: amit kiskorában közösségi szinten megtanul a gyermek, azt felnőttként komplexebb, társadalmi–politikai szinten alkalmazni, sőt kamatoztatni fogja. Így válik a gyermektanulmányozás „a demokrácia alapelveinek, lényegének neveléstani vetületé"-vé, s a gyermekkorban kialakult világnézeti normák akkor képesek finomodni, differenciáltabbá válni, ha maga a társadalom is demokratikus berendezkedésű és

[771] MÉREI, *A gyermek világnézete*, i. m., 6. o.
[772] MÉREI, *A gyermek világnézete*, i. m., 8. o. (Kiemelés az eredetiben.) Évtizedekkel később más szempontból (terápia, elaboráció) is újratárgyalja a játék kérdését: MÉREI Ferenc, « A játék értelme és öröme » (1973), in *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*, Budapest, Akadémiai, 1989, 204-217. o. Lásd még GRASTYÁN Endre, *A játék neurobiológiája*, Budapest, Akadémiai, 1985.

kultúrájú.[773] A kis kötet egyes fejezetei végigveszik azokat a problémákat, melyeket Mérei a folyóiratokban megjelent publikációiban is feszegetett. Ilyen a gyermek erkölcsi normáinak kialakulása és – a mesék szimbolikus világa révén való – rögzülése, mely utóbb a jó–rossz fogalompár hajlékony alkalmazásában ölt testet. Vagyis nem érti, nem tudja fogalmilag megragadni, de körülbelül 5. életévétől spontán ítéletek formájában alkalmazza. „Spontán ítéleteiket elemezve megállapíthatjuk – foglalja össze Balogh Tibor –: a jó tartalmilag a szolidaritást, a segítségnyújtást, a gyengék védelmét illeti meg, a rossz kategóriáját viszont az önzéssel, a szolidaritás hiányával, mások becsapásával kapcsolja össze a gyermek".[774] Érdekes, hogy a mesékben a gyermek igazi hősét a jóság és szegénység jellemzi, ugyanakkor a szegénység nem fordul át elnyomottságba; a hatalmas is elnyerheti a gyermekek rokonszenvét és az elnyomott nyomorát könnyen kinevethetik. A jó és a szegény kategóriájához az igazságosság kapcsolódik harmadik normatív követelményként, s e világnézeti alap hármas rendezőelve formálja társadalmi ítéleteit, s végső soron befolyásolja azt, hogy a részvétel mennyiben lesz alkalmazkodás s mennyiben módosítás.

Mérei a játék *minőségi* átalakulásán keresztül (rajzolás, gombozás, gyűjtés, társasjátékok, bandázás) voltaképpen a gyermeki értelem fejlődését és a gyermeki lét társasságát vizsgálta. Az 5-6 éves gyermek már képes szabályhoz kötött játékok játszására, ám megmarad annak egocentrikus (ideáltípusa a „csoportos magány" jellegű falka) formájánál (lépésről lépésre átalakítja azokat, ha neki úgy kedvezőbb), s csak 7-10 éves kortól jellemző a valódi együttműködés, ezen belül pedig a 9. év a fordulópont. Ekkortól a játék kezd munkává, alkotássá formálódni, kialakul benne a létrehozás igénye és öröme. „A 10. életév után az alkotásnak ebben a nagy lendületében a gyermek megalkotja valódi társadalmát. (…) Az így szerveződő alakzat nemcsak játékos keret, nemcsak a valóság mása, hanem maga a társadalmi realitás. A tárgyi világban végzett kísérletek és felfedezések után a gyerek megindul a tudatos és valóságos társadalomépítés útján. Ezzel kezdetét veszi a gyermekbandák kora".[775] A szervezett bandák elemzéséhez Mérei egy olyan példát választott, melynek ötlete minden bizonnyal visszanyúlik a gyermekkorába: a Városliget déli, a Csikágó felőli részén, az István utca és az Aréna (ma: Dózsa György) út szögében, a Színkör mö-

[773] MÉREI, *A gyermek világnézete*, i. m., 11. o.
[774] BALOGH, i. m., 76. o. Tegyük hozzá, ez a normák megváltozásával jelentősen változhat, vagyis, ha mai körülmények között végeznék el ugyanezeket a kutatásokat, feltehetően egészen más minőségeket kapnánk.
[775] MÉREI, *A gyermek világnézete*, i. m., 51. o.

götti tágas, fákkal szegélyezett játszótér, az ún. Fáskör[776] fiúkat tömörítő gyermektársadalmát vette szemügyre. Etnográfiai leírásában így fest a hely:

> „a közömbös sétáló nagyobb térnek látta, amelyen szabálytalanul szétszórva 20-25 fa zöldült. Beavatott szemek számára azonban a tér egész másképp nézett ki: a gyepszegély és az azzal párhuzamosan húzódó fák széles futópályát határoltak, amely a teret övezte. A futópályán belül lévő fák mind kapufák voltak, amelyek jelezték, hogy a térnek ez a belső része kisebb-nagyobb sportpályákból áll. A középső pályát két-két egymáshoz közel fekvő fa, mint »kapu« határolta el. A kisebb pályák kapuit csak egy-egy fa jelezte, de a beavatottak hozzálátták öt lépés távolságra a második kapufát jelző sapkát vagy kabátot. A tér egyik oldalán három pad állt: ezeken sakkoztak, malmoztak, kártyáztak: a padok közelében magával hozott kis széken üldögélt egy idős néni és cukorkát árult. Ilyen volt a Fáskör. Itt alakult, élt és fejlődött egymást követő gyermek-generációkon életén át a Városliget történetének alakzatilag legzártabb bandarendszere”.

Ha máshonnan nem tudnánk, hogy a Fáskör a korabeli Budapest egyik legnevezetesebb, több kiváló élvonalban játszó futballistát adó grundja volt[777], a leírás utolsó mondata így is világossá teszi: egy nemzedékeken átívelő, térben megfogalmazódó élménynek, teljesítménynek a helyszínén járunk. Egy későbbi, édesanyja által a munkaszolgálatba írt levelezőlap alapján bizonyosan állíthatjuk, hogy Mérei Ferenc gyermekkorának helyszíneit ismeretében korabeli tapasztalatokat dolgozott fel tudományos rendszerességgel könyve e fejezetében.[778] A fenti idézetben „a beavatottak” vagy a „hozzálátták” kifejezés elég plasztikusan leírja a vizsgált társadalomhoz képesti „kinn” és „benn” pozícióit, s így nehéz lenne azt hinnünk, hogy csak felnőtt pszichológusként, a Mosonyi utcai időszakában kutatási terep gyanánt „talált rá” a kiskora helyszínéhez oly közeli Fáskörre. A beavatott tudás ténye és a levelezőlap perdöntő közlése nyomán egyértelmű, hogy a Csikágóban töltött gyermekkorában szerzett *insider* élményt felnőttként felhasználta, vagyis tudományos szempontok szerint rendszerezte, elemezte a korábban megismert, átélt, de nyers élményanyagot.

Az „értő szem” tehát rögtön észleli, hogy a fásköriek tagozódását bonyolult szokásjogi rendszer biztosította, melynek középpontjában két játék állt: a rúgáskiszorító rongylabdával és a fejelés gumilabdával. Ezek egyéni játékok voltak, egy-egy személy játszotta párviadal formájában. E két játék legjobbjai alkották a vezető csoportot, s ők játszották az ún. nagy bajnokságot, mely a tér közepén lévő kétkapus pályán folyt, nézők előtt. Ekkor minden más tevékenység elállt a Fáskörben. A két

---

[776] Körülírására lásd ZOLNAY Vilmos – GEDÉNYI Mihály, *Budapesti fattyúnyelvi szójegyzék*, Budapest, 1960, kézirat, I. kötet, 175. o.

[777] SZEGEDI Péter, « Pálya a magasban: a csabai apostol », *Magyar Narancs*, XIX. évf. (2007. február 8.) 6. sz.

[778] 1956-os Intézet digitális archívuma, Barta Jakabné levele Mérei Ferencnek (1944. június 16.): „Ferikém, ma délután megmutattam Eszternek a fáskört, nagykört és gyermekkorod ligeti játszóhelyeit”. A honlapon tévesen adták meg a levélírót. http://server2001.rev.hu/oha/oha_picture_id.asp?pid=5260&idx=76&lang=h

csapat tagjainak kialakulásakor tehát nem számított semmilyen társadalmi előzmény, külső paraméter (kor, vagyoni helyzet stb.), csakis a nyújtott teljesítmény. A kör ennek megfelelően meglehetősen zárt volt, bekerülni csakis úgy lehetett, ha a kis bajnokságon valaki sorozatosan nyerni tudott egy korábbi vezetővel szemben. Az ügyesség, s ezzel összefüggésben a teljesítmény révén kialakult tehát egy zárt elit a társaságon belül. „A vezető csoport hatalma és tekintélye korlátlan volt. Tagjai bárkit leparancsolhattak a pályáról vagy a padokról, bárkit elküldhettek cigarettáért. Akitől ők kértek valamit, az megtiszteltetésnek érezte azt. Akit ők megvertek, az némán tűrte, nem mert visszaütni. A többiek játékainál és a különböző versenyeknél ők bíráskodtak. Vitás kérdésekben ők döntöttek".[779]

A nagy bajnokság résztvevői alatt helyezkedtek el a hierarchiában az atléták. Ide azok a fiúk tartoztak, akik a teret övező futópályán tartottál atlétikai versenyeiket; szervezettségük jóval lazább volt, mint a vezetőké. Szavuk, súlyuk, presztízsük azonban szintén megvolt, s ha nem sértette a vezetők érdekeit, ők is rendelkezhettek a terület felett vagy elküldhettek valakit vízért stb. Alattuk volt a „tömeg", mely azonban nem homogén massza volt, hanem szintén differenciálódott: általában kisebb csoportokat alkottak utcák, házak vagy iskolák szerint belső hierarchiájuk azonban roppant heterogén volt. Előfordult igen komoly vezér uralta csoport, de volt meglehetősen magas fokú demokráciában élő is, erre Mérei a Hernád utcai Gombkört említi, amelynek választott (!) elnöke jegyzőkönyvezte a gombfoci-mérkőzések eredményeit. Mivel – mint a III. fejezetben rámutattunk – Mérei az elemi iskoláit a Hernád utca 3. szám alatt végezte, kínálkozik a lehetőség, hogy maga is idetartozott, ezért tudta ennyire bizonyosan ezt az adatot, ugyanakkor rálátása volt más csoportokra is. A fásköri társadalom alján helyezkedtek el a kicsik, akik életkori sajátosságaik miatt nem voltak képesek csoportokat alkotni, inkább falkaszerűen (csoportos magány) jelentek meg, tagjai el-elkalandoztam a Fáskör területéről, hozzácsapódtak másokhoz stb. Voltak még az ún. magányosok, akik a sakkozók padjai körül tömörültek, csoporthoz nem kapcsolódtak, sakkoztak és szemlélődtek.

„A Fáskör – vonja le a következtetést – nem egyszerű gyermekcsoport volt, hanem egész gyermektársadalom, amelynek *intézménye* a szervezett banda. (…) A Fáskör (…) számos szervezett csoportot magában foglaló valóságos társadalom. Nem csinált alakzat, nem a kalandvágyó romantika terméke, hanem bizonyos objek-

[779] MÉREI, *A gyermek világnézete*, i. m., 53. o.

tív feltételek közt kialakult intézmény".[780] Létrejöttét mintázza a „helyrajzi adottság", másképpen fogalmazva, mai fogalmaink szerint, a társadalmi téren belüli hely, melyhez *képest* alakítanak ki egy viszonyformát a gyerekek (jellemző, hogy magukat „fáskörieknek" nevezik); a közös érdeklődés: sport és játékok. Kialakulásához azonban szükségesek az életkor (s így képességbéli) eltérések, mely a fáskör társadalmat rétegezik, differenciálják. Ezek a paraméterek Mérei szerint nemcsak a Fáskörre, de az ezzel párhuzamosan létező Tóparton, a Nagykörben, a Tisza Kálmán (ma: Köztársaság) téren, vagyis, hogy az azonos érdeklődés, az életkori különbözőség és a városi térben kialakított hely szükségszerűen létrehozza a gyermektársadalmat. Mai fogalmakkal olyképpen lehetne ezt megragadni, hogy a gyermektársadalmak létrejöttének szükséges, de nem elégséges feltételeit jelentik a fentebbi kontingenciák; hosszabb távú fennmaradásukhoz ugyanis elengedhetetlenek azok a *normák*, *szabályok* és *intézmények*, melyek e sajátságos társadalom stabilitását adják. Ami Mérei gondolkodásában emfatikus, az az utóbbi tény: a gyermektársadalom nem a felnőttek világa ellen kiépülő vagy azt hangsúlyosan megjelenítő alakzat, sajátosságát és állandóságát a gyermeki jogalkotás adja, ahogyan az korlátozza s ahogyan az követendő modellt alkot a társadalom tagjai számára. Tagjai túlnyomórészt fiúk (bár említ egy Ambókia nevű keretintézményt, melyben két lány is volt), életkorilag pedig körülbelül 10-től a 16. életévig vesznek részt a különböző szinteken. Mérei szerint tehát „ez a jelenség általános és egyöntetű, különböző országokban és különböző feltételek közt egyaránt fennáll. Fel kell tehát tételeznünk, hogy a gyermek-bandákban megnyilvánuló spontán tények – fejlődési tények. Adottságok, amelyekkel ebben a korban minden gyermeknél számolhatunk és amelyek a társadalommal kapcsolatos törekvésként jelentkeznek".[781]

A nevelés szempontjából ezt azért tartja perdöntőnek Mérei, mert a gyermektársadalmakban felgyülemlő társas, közösségalkotó energia választott cselekvés, mely tudatos szabályalkotással társul, s az ebben való részvétel hozzásegít a közösségi szellem megéléséhez, kialakul annak tudata. A csoportalakítás, intézményszervezés, közösségi szellem, választás és a törvényesség tehát olyan tulajdonságok, elsajátított képességek, melyekre a demokratikus állampolgári nevelésnek szüksége van, illetve lesz (ne feledjük, 1945-ben vagyunk!), így kézenfekvő módon kínálkozik az, hogy ami spontán módon megvan a gyermektársadalomban, azt a demokratikus tár-

[780] MÉREI, *A gyermek világnézete*, i. m., 55. o.
[781] MÉREI, *A gyermek világnézete*, i. m., 60. o.

sadalom nevelése tudatosan átvegye, átemelje. Így a gyermektársadalom a maga szabályaival, szervezettségével, ugyanakkor spontaneitásával és önkéntességével a demokratikus nevelés *modelljévé* lényegült Mérei Ferenc szemléletében. A Mérei-életmű szempontjából az a jelenség válik itt különösen fontossá, hogy ez az első olyan műve, melyben a mikro-szint intenzív, etnográfiai leírásokkal teli, Clifford Geertz szavával[782] jelentésekben ugyancsak „sűrű" (*thick*) világát egy – módszertanilag kevésbé kidolgozott – léptékváltással a makro-társadalom komplexitásával köti össze. A kettő szerveződési logikáját természetesen nem keveri össze (gyermektársadalom – spontaneitás; társadalom – nevelés), de megítélésünk magyarázat nélkül hagyja azt, hogy társadalmi méretekben hogyan, miképpen működik egy ilyen kisközösségben, önkormányzatiságban a gyermekek – külső kényszer nélküli – bevonása, involválása. Ugyanígy hiányként róható fel az, hogy bár – mint fentebb is utaltunk rá – Mérei részt vett Szondi, illetve Benedek statisztikai feldolgozásaiban, a kvantitatív szempontrendszert figyelmen kívül hagyja, érvelése mindvégig kvalitatív módszereket követ. A korszak tudományos normarendszerét tekintve is feltűnő, hogy a gyermektársadalom szerveződését egy partikuláris, számára kézenfekvő nagyvárosi közegből vezette le, s ezek alapján vonta le azt az általános következtetést, hogy a demokratikus nevelésnek át kell vennie ezt a gyermekeknél tapasztalt, közösségképző önkormányzati energiát, ám nem vet számot más településtípusokkal, s ezzel összefüggésben társadalmi rétegekkel, egyenlőtlenségekkel, így vizsgálata túlzottan absztrakt, laboratórium-ízű marad. Másképpen fogalmazva, bármilyen éles szemmel tett megfigyeléseket, megjegyzéseket tett a gyermeki mikro-társadalom szerveződésével kapcsolatban, e mikro-léptékből probléma nélkül vonatkoztatta mondandóját az általános szintre, vagyis a társadalom komplex jelenségére.

Pedig Éltes Mátyás, Ranschburg Pál és mások hazai, illetve gazdag nemzetközi szakirodalomból kiindulva Kozmutza Flóra értelmességi- és ösztönvizsgálatai már néhány évvel korábban rámutattak arra, hogy a falusi gyerekek képességei (olvasás, írás, képfelismerés) jelentősen elmaradnak a városi gyerekek képességeitől. A magyar városi anyagot összehasonlítva a német, amerikai, francia anyaggal alig mutatható ki differencia, ellenben a magyar falusi gyermekek az iskolás kortól jelentősen lemaradnak városi társaiktól. Ennek okát azonban nem biologikumban vélte fel-

[782] Vö. Clifford GEERTZ, « Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez », in *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*, Niedermüller Péter (vál.), Budapest, Osiris, 2004, 2., javított kiadás, 194-226. o.

tárni Kozmutza Flóra, hanem Binet és mások révén arra hajlott, hogy a környezet, s ezen belül a szegénység és a nyomor közvetett hatását látta benne.[783] Igaz ugyan az a kritikai megjegyzés, melyet Veres Péter nyomán Ortutay Gyula is megfogalmaz bírálatában, miszerint az értelmességi vizsgálatok során eminensen a városi és a polgári létformához kapcsolódó tárgyakat ábrázoló (sétapálca) képeket tettek a gyerekek elé, melynek felismerése egy falusi gyermek számára környezetéből fakadóan okoz nehézségeket, ám még ez a kutatási baki sem fedheti el azokat a megállapításokat, melyeket különben Várkonyi Hildebrand korábbi, Szeged környéki kutatásai is feltártak.[784] Mai társadalomtudományos fogalomkészletünkkel úgy fogalmazhatnánk meg mindezt, hogy Mérei kutatása nem vetett számot a településszerkezet és kulturális tőke, valamint az így újratermelődő társadalmi egyenlőtlenségek szempontrendszerével, holott ezek fontosságát és összefüggését nemcsak a későbbi bourdieui oktatásszociológia ismerte fel, de – mint az előző fejezetben utaltunk rá – a korszak ún. népi szociográfiai, vagy a fentebb említett Kozmutza Flóra kutatásai is rámutattak már. Talán ez a mozzanat is megerősíti azt a korábbi megállapításunkat, miszerint Méreire inkább személyében, egyfajta atyamesterként tett nagy hatást Szondi, s kevésbé tudományos módszerei, illetve nézetrendszere révén, még ha ez utóbbit sem zárhatjuk ki teljesen.[785]

„Szondi két apródja": házasság, mindennapi élet, gender szerepek

„Wahl macht Schicksal. Ez elméletem alapgondolata".[786]
Szondi Lipót

[783] Lásd ILLYÉS Gyula, *Lélek és kenyér. Kozmutza Flóta értelmességi- és ösztönvizsgálataival*, Budapest, Nyugat, é. n. [1939], különösen 220. skk. o. A Békés megyei Dobozon végzett kutatás keletkezéséről, hátteréről lásd « Illyés Gyuláné–interjú », in *Gyógypedagógus-történetek. Beszélgetések a magyar gyógypedagógia félmúltjáról*, Bánfalvy Csaba, Szauder Erik, Zászkaliczky Péter (szerk.), Budapest, ELTE BGGyFK – Eötvös Kiadó, 2006, 67-72. o.

[784] ORTUTAY Gyula, « Illyés Gyula: Lélek és kenyér. Kozmutza Flóra értelmességi- és ösztönvizsgálataival », *Nyugat*, XXXIII. évf. (1940) 2. sz., 98-100. o.; lásd még VÁRKONYI Hildebrand, *A kiválasztás és értelmességvizsgálat újabb kérdései*, Szeged, Szeged Városi Nyomda, 1936.

[785] Jóval később visszatért a Szondi-módszer lehetséges alkalmazási módjaira, lásd MÉREI Ferenc, « A Szondi-próba », *in* MÉREI Ferenc – SZAKÁCS Ferenc, *Klinikai pszichodiagnosztikai módszerek*, Budapest, Medicina, 1974, 124-138. o. Vö. még MARTON Magda, *Gyakorlatok. A Szondi-teszt*, Budapest, ELTE, 1969 (kézirat gyanánt). G. Donáth Blanka összefoglalása Noszlopi könyvének előszavában: „Gyakorlati példa Mérei Ferenc eljárása, aki kétprofilos technikát alkalmazott (Vademecum-sorozat, 1966), egyéni kiemelésekkel, összevonásokkal a technikát illetően is, mintegy támpontként alkalmazva a genotesztet. Ő elméletileg azzal magyarázza a teszt általa is elismert nagyfokú használhatóságát, hogy – az empirikus, statisztikus beválás, kipróbálás mellett – a választások mögött korábbi tetszés–nemtetszés élmények, azonosítások, ítéleti sablonok húzódnak meg". NOSZLOPI, *Sorselemzés és kísérleti ösztöndiagnosztika*, i. m., 11. o.

[786] GYŐRI György, « Beszélgetés Szondi Lipóttal », *Valóság*, XVIII. évf. (1975) 11. sz., 63-71., itt: 66. o.

Mint látni fogjuk, Szondi Lipót személyében nagyon is meghatározta Mérei Ferencet. Említettük, hogy Mérei nála volt sorsanalízisben, Schnell gyakornokaként bedolgozott úgy Szondi, mint Benedek István keze alá, s végül eljárt a nevezetes Szondi-féle házi szemináriumokra, melyet az Anker közi lakásban tartottak havonta egyszer. Benedek, még medikusként, 1936-tól dolgozott a Szondi vezette Magyar Királyi Állami Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Kórtani és Gyógytani Laboratóriumában, ahol is a munkatársak egy része gyógypedagógus végzettségű volt, Kozmutza Flóra, Groák (Roboz) Vera, Kőrösy Zsuzsa, Liebermann Lucy, másik részüket pedig három gyermekorvos és pszichológus alkotta, Kardos Erzsébet, Sándor Klára, Pfeiffer Margit. Ehhez a körhöz csatlakoztak Mérei Ferenc és Balázs Péter pszichológusok. Ezt követően csatlakozott Böszörményi György, Garay István és Ádám Zsigmond, majd megint csak gyógypedagógusok, mint Mikó Eszter, Balkányi Sári, Polgár Magda, Fehér Rózsa, illetve olyan pszichológusok, mint Noszlopi Margit, Gleimann Anna, Binét Ágnes, Tarcsay Izabella, Thuri Mária.[787] A laboratóriumi társaságon túl, a házi szemináriumon csatlakoztak a belső körhöz a pszichoanalitikus szemlélet olyan képviselői, mint Hermann Imre, Hollós István, Bálint Mihály, Lévy Kata, illetve a pszichológus Molnár Imre és Kardos Lajos, Noszlopi László, György Júlia. E névsorból látható, írja Benedek István, hogy „a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején Szondi tanítványa volt majd minden pszichológus és gyógypedagógus, aki akkor vagy azóta vitte valamire a szakmában; talán Harkai Schiller Pál és szűk egyetemi köre hiányzott – vagyis azok, akik egyetemi pályafutás reményében távol tartották magukat az eretnek irányzattól”.[788] Amit fentebb a pszicho- és a sorsanalízis, valamint a hivatalos, kísérleti pszichológia feszült, hierarchikus viszonyáról fejtegettünk fentebb, itt is megmutatkozik, ám az is, hogy végzettségtől és tudományos autoritástól valamennyire függetlenül, Szondi heurisztikus mélylélektani szemlélete és módszeres munkássága (bár mit is gondolunk annak utóéletéről) és személyisége mégis maga köré vonzotta a fiatalabb kutatókat (jóllehet az 1893-ban született Szondi sem volt idős ebben az időszakban).[789]

[787] A legszűkebb tanítványi körre lásd GYŐRI, « Beszélgetés Szondi Lipóttal », i. m., 63. o.
[788] BENEDEK István, « Szondi », in *A gyógyítás gyógyítása. Orvosi, orvostörténeti tanulmányok*, Budapest, Gondolat, 1978, 249-283, itt: 252. o.
[789] Az orvosi diplomával rendelkező Szondi maga is Ranschburg Pál keze alatt kezdett el még medikus korában dolgozni, s egyik első vizsgálata fogyatékos gyerekekre irányult. SZEGAL Borisz, « Ranschburg Pál, az interdiszciplináris kutatás úttörője », *Magyar Pszichológiai Szemle*, XLII. évf.

E fejezetben nem térhetünk ki részletesen sem a Szondi Lipót vezette Laboratórium, sem a házi szemináriumok ugyancsak érdekes történetére, csak annyiban lesz ez tárgyalandók, amennyiben az életrajz szűkebb vagy tágabb körülményeivel, kontextusával összefüggésbe hozhatók. Szondi és Mérei intellektuális viszonyát, a mester befolyását egyik tanítványára már tárgyaltuk fentebb, ám Szondi köre konkrét élettörténeti értelemben is befolyásolta nemcsak Mérei Ferenc, de Molnár Veronika (későbbi felesége, Mérei Vera) életét is: itt történt meg az a találkozás, mely 1939-es házasságukhoz, majd három leánygyermekükhöz vezetett, s mely kapcsolat Mérei 1986-ban bekövetkezett haláláig tartott. De ne szaladjunk előre! A Magyar Királyi Állami Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Kórtani és Gyógytani Laboratóriumában – a Ranschburg, majd Schnell vezette intézményekhez hasonlóan, a kor szokásainak megfelelően – szinte mindenki ingyen dolgozott. Jóllehet Szondi főorvosi minőségben dolgozott itt, csak minimális juttatást kapott, amit a Szondi-legendárium szerint az épület altisztjének adott, hogy segítse a család boldogulását; önmagát és családját magánpraxisából tartotta fenn, ám a körülötte dolgozó tanítványok fizetés nélküli gyakornoki státuszban maradtak.[790] Egy tisztán intellektuális biográfiának nem kellene kitérnie arra, hogy fizetés híján miből, hogyan és hol éltek akkor az önkéntesek, de mint az első fejezetben rögzítettük, szempontrendszerünk kérdésfeltevésünknek megfelelően mozogni fog a gondolkodástörténet és a mikrotársadalomtörténet között. „Az igazság az: senkiről sem tudtuk, miből él, és ez nem is volt téma. Mindenki élt valamiből, ahogyan tudott, ezenkívül pedig dolgozott a laboratóriumban, amennyit bírt, természetesen fizetés nélkül. Minthogy történelmet írok – mondja Benedek István –, a »természetes« szót hangsúlyozom: valóban mindenki magától értetődőnek tartotta, hogy ezért a munkáért nem kap pénzt – kitől is kaphatott volna? Nem »társadalmi munka« volt ez, és nem nagylelkűség: önmagunk műveléséért dolgoztunk, később pedig az eszméért, amelyet magunkévá tettünk. A negyvenes évek elején Szondi laboratóriuma volt az egyetlen hely, ahol – a pszichológia területén – egyáltalán lehetett olyasmit csinálni, amit érdemes; megtiszteltetés volt ott dolgozni”.[791]

(1985) 4. sz., 343-344. o. és KISS György, « Emlékezés Ranschburg Pálra halálának 40. évfordulóján », *Magyar Pszichológiai Szemle*, XLII. évf. (1985) 4. sz., 334-337. o.

[790] BENEDEK István, « Szondi–anekdotárium », *Valóság*, XXXIV. évf. (1991) 2. sz., 76-86. o.

[791] BENEDEK, « Szondi », i. m., 253. o. Az a beállítás, hogy ebben az időszakban Szondi mellett lehetett bármi „érdekeset” csinálni a lélektan területén természetesen túlzásnak tekinthető.

Bár Benedek közlései tényanyagukat tekintve túlnyomórészt valóban meglehetősen anekdotikusak, ám a fizetés nélküli munka természetessége más forrásokból is feltűnik, nevezetesen az, hogy nem létezett – legalábbis a pszichológia és társterületei vonatkozásában, mint ezt Ranschburg óta folyamatosan láthatjuk – a képzés, az oktatás evidenciája, viszont volt annyira erős a szakmai elhivatottság és érdeklődés teleológiája, hogy ellensúlyozta az anyagi nehézségeket. Ne becsüljük le e fiatal kutatókat jellemző, az elkötelezettségüket körülíró mentalitástörténeti tényt, hiszen egyfajta választás volt ez az intellektualitás és az életet övező anyagiság között, de ne is becsüljük túl, hiszen anyag nélkül nincs élet. Sokat mondó az a dokumentum, mely szerint Schnell János 1929-ben kérvényezte, hogy a minisztérium létesítsen számára rendszeres fizetéssel bíró igazgatói státuszt az általa vezetett laboratórium élén, mely annak „tudományos érdekeinek biztosítása" és „külső reputációja érdekében" is kívánatos lenne.[792] Hajnal István egyik esszéjében az anyaghoz tapadó élet kapcsán olyképpen fogalmaz, hogy „az anyag minden közönséges és közömbös tulajdonságával rákényszerül az emberre (…). Nehézkessé és zavarossá válik a gondolkodás, szabadság helyett mindig és mindig az anyaghoz kell visszatérnie. (…) Tompán viseli az ember ezeket az élményeket, amelyek kenyérkereső munkája közben végbemennek benne".[793] Hajnal 1946-os szövege (a dátum persze nem véletlen!) egy olyan történelemszemlélet megfogalmazásában érdekelt, amely az emberi gondolkodás történetét nem a szellem történeteként érti, hanem az anyag és a szellem konfigurációjában képzeli azt el.

Visszakanyarodva Mérei Ferenc és a Gyógypedagógiai Főiskolán akkor gyógypedagógus–logopédusként frissen végzett Molnár Veronika (sz. 1916) találkozásához, éppen a szellemi, intellektuális érdeklődés és a mindennapi megélhetés anyagszerűsége révén találkoztak először, mégpedig Zádor György révén. Az ún. első zsidótörvény, az 1938. évi XV., A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló tc. hatályba lépése után[794] (1938. május 29.) ugyanis, ahogy Mérei Vera visszaemlékezésében később megfogalmazta, „mindenki az átkép-

[792] [SCHNELL János], « A Pszichológiai Laboratórium vezetőjének beadványa a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszterhez igazgatói állás létesítése tárgyában », in *Hetvenöt éves a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézete. Dokumentumok és beszámolók*, Halász László – Czigler István (szerk.), Budapest, MTA Pszichológiai Intézet, 1977, 25-26. o. Ebben természetesen az is benne van, hogy elődje Ranschburg Pál nemcsak, hogy ingyen végezte a munkát, de saját költségből fedezett egyes nélkülözhetetlen műszereket is, s mindez voltaképpen Szondi Lipótra is érvényes.
[793] HAJNAL, « Materializmus, I-II. », i. m., 372. o.
[794] 1938. évi XV., A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló tc., in *Magyar Törvénytár. 1938. évi törvénycikkek*, Budapest, Franklin, 1939, 132-144. o.

zéssel foglalkozott, azzal, hogy milyen foglalkozásokat tanuljanak ahhoz, ha kivándorolnak. Mármint a zsidók".[795] Így a fent említett Zádor elment pályaválasztási tanácsadásra Méreihez, s régi ismerősét, Molnár Veronikát kérte meg, hogy ha úgyis megy szombaton Szondi házi szemináriumára, finoman tudakolja meg, hogy Mérei mit gondolt róla. „Szondinál ismerkedtem meg [vele] 1938 őszén, mert akkor én már dolgoztam a Szondinál ilyen volontőrként. Arra gondolni sem lehetett, hogy én állást kapjak. (…) De én önkéntes munkatársként, mint ahogy nagyon sokan voltunk ott Szondi körül, ott dolgoztam".[796] Az önkéntesség, ahogyan megfogalmazza, egyfajta belépőjegy volt, Szondi talán ezen mérte le a fiatalok elkötelezettségét, elszántságát, kitartását. Ugyanakkor tisztában volt anyagi viszonyaikkal, s ha a szeminárium után esetleg betértek egy étterembe, sosem engedte fizetni azokat, akiknek nem volt állásuk.[797] „A helyiség, ahol az előadások folytak, és ami a Szondi dolgozószobája volt, az Anker-közben, azt úgy képzeld el, hogy az egy ilyen kerek mennyezetű szoba volt, amelyik világoskékre volt festve és csillagok voltak ráfestve".[798] A kérdésre, hogy milyennek látta, érzékelte akkor Mérei Ferencet, így válaszolt:

> „Te, érdekesnek, vonzónak láttam mindjárt. Nem állítom, hogy mindjárt megdobbant a szívem. De jó volt vele beszélgetni, mint mindig. És hát megbeszéltük a Gyurit, mert aztán nekem erről referálnom kellett telefonon a Gyurinak. És hát aztán elkezdtünk beszélgetni. Nem emlékszem arra, mikor volt a legközelebbi találkozásunk, pedig ez egy lényeges dolog lenne. Lehet, hogy ő akkor már hazakísért, de erre én tényleg nem emlékszem. Arra viszont emlékszem és már a gyerekeimnek is sokszor meséltem, hogy az milyen különös volt, hogy akkor úgy többször voltunk együtt. Tudom, hogy én akkor sokat jártam a Zeneakadémiára, de Ferit akkor még – szemben az élete későbbi részével – a zene egyáltalán nem érdekelte. De akkor már a kedvemért eljött ő is a Zeneakadémiára. Na, egy ilyen koncert után elmentünk vacsorázni (…) a Madách téren (…) és a Feri belekezdett egy véget nem érő mesélésbe a családjáról. (…) Egy idő után ezt már úgy untam, és azt kérdeztem, hogy hát jó-jó, de mi közöm nekem ehhez, és miért kell nekem ezt végighallgatni. Hát nem is olyan nagyon érdekel. És ekkor a Feri számomra teljesen meglepően és váratlanul azt mondta, hát, ha a feleségem akarsz lenni, akkor ezt neked tudni kell. (…) Ő úgy tűnik, magában ezt elég hamar eldöntötte. Bár énbennem ez akkor még nem volt ilyen világos. Ettől a perctől kezdve váltak nekem világossá az ő elképzelései. Nagyon meglepett".[799]

A leírás szerint az akkor huszonkilenc éves Mérei Ferenc meglehetősen korán és gyorsan döntött, ám a nála hét évvel fiatalabb Molnár Veronikának a történet tanúsága szerint ekkoriban nem igazán fordult meg a fejében a kapcsolat komolyabbra fordítása, jóllehet igencsak jól érezte magát benne. Méreinek igen jó dramaturgiai érzéke és műveltségi háttere volt az élet fordulópontjainak irodalmias átszínezéséhez,

---

[795] *Mérei Vera–interjú*, készítette Havril Andrásné, 1991. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 306. sz., I. kötet, 35. o. Egy rövidebb beszélgetés: FEHÉRNÉ KOVÁCS Zsuzsa, « Mérei Vera », in *Gyógypedagógus-történetek*, i. m., 119-142. o. (Az interjú 1992–1994-ben készült.)
[796] *Mérei Vera–interjú*, 74. o.
[797] BENEDEK, « Szondi–anekdotárium », i. m., 79. o.
[798] *Mérei Vera–interjú*, 77. o.
[799] *Mérei Vera–interjú*, 77-78. o.

emfatikussá tételéhez, s a Verával való találkozását is egy ilyen sarkpontnak tekintette, melyet Dante jól ismert *Nel mezzo del cammin di nostra vita* sorával olaszul nyomatékosított („Az emberélet útjának felén egy nagy sötétlő erdőbe jutottam, mivel az igaz útat nem lelém" – Babits Mihály fordítása).

> „Emlékszem arra is, hogy egy másik ilyen egészen korai együttlétünk volt a Rózsadomb kávéháznak az éttermében. És emlékszem arra is, hogy a Feri, aki hát nem volt egy öltözködős fiú, később aztán apuka csináltatott neki ruhákat. De hát akkor ez még nem volt. Erre az alkalomra, mikor elment velem a Rózsadomb kávéházba egy este, akkor fölvett egy fehér sálat, ami az ő részéről egy óriási engedmény vagy tett volt, hogy ő egy ilyen polgári öltözéket vett magára. Nyilván nekem akart kedveskedni. (…) Akkor már nagyon hasonlított a szerelemre, ahogy ott akkor együtt voltunk. És az már nagyon érzelemtől átfűtött volt. (…) Na, hát hogy milyen udvarló volt? Ez érdekes, mert egyrészt persze, hát tudod, hogy nagyszerűen értett a nők nyelvén is, és mindent tudott erről a dologról, hogy hogyan kell udvarolni. Ugyanakkor mikor már egyre komolyabbá vált a dolog, akkor (…) nagyon emlékezetes maradt az a beszélgetés, mert a Feri akkor érezte elérkezettnek a pillanatot ahhoz, hogy elmondja nekem, hogy ő tulajdonképpen nem egy kellemes és problémátlan és jó férjalany. Igen. És elmondott magáról mindenféle rosszat".[800]

Mérei Vera úgy fogalmazott, hogy ezt akkor sem az elriasztás szándékának érzékelte, sokkal inkább a szuverenitás megvédésének, s végső soron egyfajta, nem feltétlenül negatív értelmű önzés megnyilvánulásaként fogta fel; ennek visszatérő kifejezése volt a „másik ember, az a másik ember" fordulata, mely az interjú ismétlődő motívuma. Mielőtt azonban kifejtenénk ennek életrajzi vonatkozásait, érdemes még egy pillantást vetnünk a fentebbi interjúhelyzetre, mert a nők, a szépség és az esztétikum összefüggésében megfogalmazhatunk bizonyos következtetéseket. Nos, az előző fejezet Cocteau-részében már tárgyaltuk Méreinek az érzékihez és a széphez való vonzódását, mely élettörténetében végig, de mint láthatjuk, eltérő hangsúllyal és referenciával volt jelen. Ebben az időszakban még nem foglalkoztatja a zene, mely később igen jelentőségteljessé válik (mindenekelőtt a *Don Giovanni*), ugyanakkor habitusát eloldja a párizsi Cocteau-utánzás dandységétől, s visszatért az avantgárd időkből megszokott ideologikusan kimunkált egyszerűséghez – mely voltaképpen nem áll nagyon messze a Baudelaire-i értelemben vett dandységtől.[801] „Az »öltözködést« – írja Román –, a piperkőcködést megvetettük, ennek nem volt helye közöttünk. A szokás, a törvény a legnagyobb egyszerűség és puritanizmus. (…) Csak a legegyszerűbb, lapos sarkú, lehetőleg vastag talpú cipőt viseltük, a nyakkendő úri viseletnek számított, az öntudatos ifi kihajtott gallérú inget viselt".[802] Ugyanakkor a Molnár

[800] *Mérei Vera–interjú*, 79-81. o.
[801] Vö. Charles BAUDELAIRE, « A modern élet festője » (1863), Csorba Géza ford., in *Charles Baudelaire válogatott művészeti írásai*, Csorba Géza (szerk.), Budapest, Képzőművészeti Alap, 1964, 151. o.: „a tökéletes eleganciát a módfelett egyszerű öltözködésben látja, amely valóban a legjobb módja annak, hogy kiváljunk a tömegből".
[802] ROMÁN József, *Távolodóban. Életrajzi vázlat*, Budapest, Magvető, 1990, 53. o.

Veronikával való találkozáshoz felvett egy sálat, melyben nemcsak az elegancia gesztusát, de a „franciaságot", a kifinomultságot is láthatjuk.

A „nem kellemes és problémátlan férjalany" kifejezés, mely szintén szorosan összefügg a szépség óhajtásával azonban magyarázatot igényel. Bár az interjúból szövegszerűen nem, de utalások egész sorából világossá válik, hogy Mérei egyfajta – utóbb egy nagyon sajátságos, intim „szerződésbe" torkolló – vallomást tett, tehetett, mely a nőkhöz fűződő szenvedélyes viszonyáról szólt. Nem tudjuk ma már rekonstruálni pontosan, mi hangozhatott el ezen a beszélgetésen, de élünk a gyanúperrel, hogy a Munka-kör gondolkodásában megformált és a párizsi bohém miliőben mindennapi gyakorlattá formált szexuális szuverenitás hitvallása mellett tört lándzsát Mérei; ezt takarhatja elsősorban „az elmondott magáról mindenféle rosszat" kifejezés. A már többször idézett életút-interjú szövegvilágából felsejlik, hogy Mérei Vera tudott – akkor még csak udvarlója – korábbi, nőkhöz fűződő viszonyairól (az előző részben, Párizs kapcsán mi is tárgyaltuk ezt), s értesült Mérei egy korábbi házasodási szándékáról is, melytől az apa személyisége miatt elállt.[803] Ugyanakkor arra is fény derül, hogy Mérei Ferenc előre tudakozódott Molnár Veronika édesapja kiléte felől, melyben utóbbi a házasodási és családalapítási szándék komolyságának, megfontoltságának gesztusát látta. Az életút-interjúból az is kitetszik, hogy Mérei Ferenc anyagi értelemben vett szegénységét leírja, ám az intellektusa, a Sorbonne nemcsak őt, de az édesapját is lefegyverezte. „Nézd – fogalmazta meg az interjúban Mérei Vera –, azért valahogy persze senki nem volt még ő akkor a pszichológiai életben (…), de azért a Sorbonne-on végzett, és ő valahogy érzékeltetni tudta, hogy neki van jövője, és hogy ő nem akárki".[804] A megismerkedésüket követően gyorsan peregnek az események, úgy tűnik, Mérei fentebb ismertetett elképzelései, tervei szinte maradéktalanul megvalósultak: 1939. júniusában, egyszerű polgári szertartással össze is házasodtak, az egyik tanú maga Szondi Lipót volt, így ragadt rájuk a „Szondi két apródja kifejezés".[805] A Váci utcában lebonyolított esküvő előtt nem sokkal meghalt Molnár Veronika édesapja, így Ferenc József rakparti lakásukban tartottak csak szolidabb fogadást, vendégséget.

[803] *Mérei Vera–interjú*, 82-83. o.
[804] *Mérei Vera–interjú*, 85. és 86. o.
[805] Benedek közlése alapján Harmat azt állíta, hogy ezt a kifejezést Benedek Istvánra és Kozmutza Flórára értették akkoriban. HARMAT, *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*, i. m., 301. o. Kétségtelen, hogy Benedek fontos szerepet játszott a Szondi-körben, de amikor 1936 táján medikusként odaérkezett, akkor a nála tíz évvel idősebb Kozmutza Flóra már elismert szakember volt, így némileg érthetetlen lenne egymás mellé helyezésük, pláne, hogy nem is voltak egy pár.

Ami ekkori anyagi viszonyaikat illeti – mint ahogy fentebb már érintettük –, Mérei Ferenc maga is fizetés nélkül dolgozott a Schnell vezette intézetben, ám emellett pályaválasztási magánpraxist tartott fenn a József körúton, illetve magánórákat adott pszichológia iránt érdeklődő tehetősebb embereknek, elsősorban Rorschach-tesztet tanított (a francia nyelv oktatását ebben az időszakban már feladta). Szondi Lipót maga is betegekkel, tanácsadásra szorulókkal segítette pacientúrája kiépítését, ám a József körúti pályaválasztási tanácsadót Kun Miklós idegorvossal együtt végezték. A Méreivel ebben az időszakban, politikai vonalon összeismerkedő Szabolcsi Miklós olyképpen fogalmazott, hogy ő a rendelőben tartott politikai szemináriumokon szerzett első ízben tudomást a pszichológiáról, illetve a pszichoanalízisről. Mérei Ferenc és Kun Miklós „a József körúton ipari tanulók nevelésére pszichológiai tanácsadó szolgálatot szervezett, amely egyúttal illegális politikai szeminárium is volt. Itt sokban Freudra támaszkodva, de lényegében a szociálpszichológia módszerével és szemléletével folyt a munka".[806]

Kun Miklós retorikai túlzásokban nem szűkölködő visszaemlékezése három, Méreivel kapcsolatos történetet elevenít fel (e korszakhoz ebből kettő kapcsolódik), melyet a II. fejezetben, a kultusz szempontjából már tárgyaltunk. Mindhárom történet a Szondi-, illetve Rorschach-teszt szinte megmagyarázhatatlanul zseniális kiértékelésével áll összefüggésben. Az elsőben Szondi kérdésére, hogy a teszt alapján állapítsák meg, miben szenved a beteg, mindenki helyes választ ad, vagyis, hogy paranoid schizofréniában, ám Mérei egyedül mutat rá helyesen, hogy a háztartási alkalmazottal kapcsolatos téveseszméje is van az illetőnek.[807] A második egy kendernagykereskedésben dolgozó fiatalember esete, akinek teszteredménye felett Kun tanácstalanul állt. Megkérdezte Méreit, mit mondjon a páciensnek, mire az rávágta: „Pályaválasztási tanácsadás: menjen el déligyümölcs-kereskedőnek!" Kun visszatérve a fiatalemberhez „átadta" az üzenetet, mire az felkiáltott: „Honnan tetszik tudni? (…) Most csak azért foglalkozom kenderrel, mert benősültem a családba, de előzőleg déligyümölcs kereskedésben dolgoztam, és azt sokkal jobban szerettem a kendernél".[808]

[806] SZABOLCSI Miklós, « Irodalomtudomány, pedagógiai éthosz és pszichológia », in *Tükörben a pszichológia. Tudományközi beszélgetések a pszichológiáról*, Halász László (szerk.), Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1986, 154-166., itt: 155. o. Lásd még HARMAT, i. m., 249. o.
[807] KUN Miklós, *Kedves Hilda. Egy elmeorvos az elmebeteg huszadik században*, Budapest, Medicina, 2004, 52.o.
[808] KUN, i. m., 53. o.

Mint ahogyan már szóltunk róla, a történészi rekonstrukció szempontjából a kultikus beszédrend legnagyobb hátránya, hogy referenciálisan alig tudunk meg valamit; nagy az anekdota-, de kicsi a dokumentum-értéke. Így mindösszesen azt vélelmezzük a pályaválasztási tanácsadás kapcsán, hogy Mérei az 1930-as évek második felére, vagyis néhány év alatt, alaposan megismerte a mélylélektan különböző irányzatait és módszereit (mint ahogyan Szabolcsi utal arra, hogy elsősorban Freudból dolgoztak, ami nyilvánvalóan túlzás), jóllehet tudományos eszméit, gondolatvezetését tekintve mégis a társas lélektan orientációját érezte magáénak, mely akkoriban Magyarországon jóval kevésbé volt elterjedt. Másképpen fogalmazva, tudományos alapállása kettős volt: egyik oldalt állt a Párizsban szerzett társas jellegű, szociológiai szemlélet, mely a másik oldalt ötvöződött a közép-európai és magyar mélylélektani hagyománnyal, valamint a kísérleti pszichológia tudományos rendszerességével; ezt neveztük fentebb az epikuroszi és démokritoszi hagyomány kettősségének. Ettől még persze tudásának karaktere, például a Kun által felidézett történetben, lehetett intuitív alapon heurisztikus jellegű, továbbá módfelett vonzó, imponáló tudományos, s egyáltalán, a megismerést illető elkötelezettségének teleológiája (éppen úgy, ahogy korábban a politikánál láttuk), összességében azt vélelmezzük, hogy magabiztosságának alapjait több hagyományú műveltsége és megvesztegethetetlen kutatói szenvedélye adta, mely ráadásul még a baloldali társadalomformálás politikai igényével is rendelkezett. Ez a megállapítás már közelebb visz bennünket annak a dilemmának a feloldásához, melyet a fejezet élén mutattunk be, nevezetesen, hogy miért üresek az 1936–1937–1938-as évek. Szakmailag is és magánéletileg is „sodródott", váratlan, ismeretlen helyzetekbe került és új kihívások elé nézett, ugyanakkor közeledett a számára mégiscsak valamiféle fordulópontként tekintett 30. életévéhez. Feltehetően az 1939-es év azért kap erős kontúrokat az önéletrajzi emlékezetében, mert munkája, publikációi és házassága révén lassacskán „megoldotta" az őt nyomasztó problémákat.

Valójában azt sem tudjuk egészen pontosan, hogy hazatérése után hol lakott, jóllehet a *Lélektani Napló*ban futó említést tesz egy Nádor utcai bérleményről, ahol maximum két évet élhetett.[809] Állandó kereset híján feltehetően édesanyjánál, akivel gyermekkorától datálódóan igen sajátos, nem kifejezetten jó viszonyt ápolt, az 1941-es népszámlálás lakásívei alapján csak azt tudjuk biztosan, hogy 1937. novemberé-

[809] MÉREI, *Lélektani napló*, i. m., 355. o. 113. jegyzet.

ben költözik be az V. kerület, Klotild (ma: Stollár Béla) utca 10/b, VI. emeleti kétszobás, fürdőszobás lakásba. Kezdetben a Schnell-féle laboratóriumban megismert Molnár Imrével lakott itt, majd abban az időszakban, mikor Molnár Veronikával megismerkedik már bizonyosan édesanyjával lakott együtt.[810] Házasságkötésüket követően, a hivatalosan Mérei Ferencné nevet viselő az ifjú feleség költözött ide, míg Mérei édesanyja albérletbe költözött innen.

Mérei Ferenc fodrászm., IX.
Mester-u. 37. 140-900
Mérei Ferenc gyermekpszichológus, lic. phil. Paris, dipl. pályaválasztási tanácsadó, V. Klotild-u. 10/b. 114-380
Mérei György okl. gépészmérnök, V. Szent István-krt 29. 118-057
Mérei Gyula dr. műtősebész, fül-, orr-, torok, gégeorvos, V. Szent István-krt 21. 116-838
Mérei Jenőné özv. dohánykisárudája, VI. Teréz-krt 21. 114-431
Mérei Rezső, VI. Benczur-u. 5.

Mérei Ferenc neve az 1943-as telefonkönyvben

Jóllehet a korszakban ez általános, sőt elvárt volt, de talán az asszonynév ebben az időszakban, ilyen formában való használata is kifejezi *belső* viszonyát férjéhez, nevezetesen, hogy elfogadta a férfiúi fölényt, természetesnek vette a patriarchális viszonyok továbbélését a házasságban.[811] (Csak az 1970-es évek elején kezdett el Mérei Vera néven publikálni, addig túlnyomórészt a Mérei Ferencné névhasználat volt a döntő.) Jól jellemzi ezt a viszonyformát a mátraházi nászút alkalmával lejátszódó rövid történet, melynek lényege, hogy Mérei az egyik délután leült levelet írni egy kedves barátjának, Havas Endrének. Mérei Vera a feleség jogán úgy vélte, belenézhet a levélbe, ám ez az ifjú férjből heves ellenkezést váltott ki, melynek tanulsága az volt: meg kell tanulni, hogy a másik ember, az a másik ember![812] Ugyanerre a lapra tartozik az a sajátos „szerződés”, melyet házasságra lépésük alkalmával rögzítettek, melynek értelmében például a „feleség nem lehet futballdrukker”, vagyis nem dicsekedhet, érvényesülhet a férj előmenetelével, eredményeivel, illetve a kontraktus

[810] Budapest Főváros Levéltára, IV.1419.j 337/a. szlj., az 1941. évi népszámlálás lakásívei, V. ker., Klotild utca 10/b., 53. ssz., VI. em. 5. sz. Továbbá lásd FEHÉRNÉ KOVÁCS Zsuzsa, « Mérei Vera », i. m., 127. o.
[811] *Mérei Vera–interjú*, 89. o.
[812] *Mérei Vera–interjú*, 91. o.

másik, az interjúban említett pontja a már tárgyalt, a házasságban élő felek szuverenitásáról szóló ugyancsak fontos kitétel volt. Maga a nászút minden körülmények között kalandosnak minősíthető: egy Szondi-teszt felvételéhez ki kellett menni Újpestre a Wolfner bőrgyárba a tanítványoknak, s talán ennek apropóján a tulajdonos felesége Rorschach-tesztet szeretett volna tanulni. Mérei Ferenc vállalta tanítását, s ennek fejében nászajándékul kölcsönadtál az autót a sofőrrel együtt, s így mentek fel Mátraházára. Ezután utaztak el a svájci kongresszusra, ahol nemcsak Szondi és tanítványai voltak jele, de ott volt maga Jean Piaget is.

> „Akkor – folytatja életútinterjúját – (…) megyünk fel Zürichbe, ahol a Feri meg volt híva egy kongresszusra előadni. (...) Viszonylag jól emlékszem az utazásra, ahol már persze nem ketten utaztunk, hanem nagyon sokan kollégák, Szondi-körösök, és ott volt a Gleimann Anna is. No, most a Gleimann Anna nagyon nagy szerepet játszott a Feri életében. És a Gleimann Annának óriási trauma volt a Feri házassága".[813]

A pszichológus Gleimann Anna említése azért is fontos mozzanat Mérei Vera önéletrajzi rekonstrukciójában, mert számára ez volt az első komoly próbatétel a házasságon belüli szuverenitás kérdésében, tiszteletben tartását illetően. Látható, hogy már akkor tisztában volt a helyzettel, vagyis, hogy Gleimann személyes rivalizációt jelent vagy jelentett, amivel a nászúton szembesülni nem feltétlenül könnyű feladat, ám úgy tűnik, sikerrel megoldotta. A kongresszus helyszínén a mindennapi életvitel és a társadalmi normák szemszögéből érdekes közjáték kerekedik: Roboz Vera felháborodik azon, hogy Méreiék egy ágyban aludtak, pontosabban, hogy nem is leplezték ezt a tényt, mondjuk azzal, hogy összetúrják a másik ágyat is. A kongresszus után visszajöttek Budapestre, ám a Havas Endrének írt levél hosszabb távú következménye az lett, hogy dacára Mérei még érvényben lévő, egész Franciaországra érvényes kitiltásának, az ifjú pár egy kisebb körutazás tervével elindult Párizsba. A fővárost követően, ahol Havas Endre szerzett kis lakást a Quartier Latin-ben, majd Vittelbe mentek meglátogatni Perezt, a „bon papát", Mérei Vera nagynénjének férjét, majd Marseille következett. Ott egy étteremben francia hallevest, bouillabesse-t ettek, amit Mérei Vera már a helyszínen kihányt, s ebből erősen sejtették, hogy terhes. Ám a kitiltás miatt az események ugyancsak izgalmas, kalandos fordulatot vettek, amennyiben a Riviérán egy éjszaka Méreit letartóztatták az érvényben lévő kitiltás megszegése miatt. Innen a történet még inkább pikareszkké válik, mivel ügyvéd keresése, ügyintézés és baráti segítség keresése címén Vera Párizsba utazott, ám a vonaton megtámadták, s mikor segítségére sietve meghúzták a vészféket, Verának az eséstől

[813] *Mérei Vera–interjú*, 93-94. o.

eltört a könyöke. Végül is Vera Párizsban szerencsével járt, sikerült elintéznie, hogy férjét szabadon engedjék, s végül biztonságban hazatértek.[814]

Az 1939-es és 1940-es év, mely felerősödött, élénk kontúrokkal rendelkezővé vált Mérei önéletrajzi emlékezetében tehát eseményekben sűrű volt. Házassága és a kalandos franciaországi utazás, első gyermekének fogantatása az egyik oldalt, az 1939. évi IV. (a zsidók gazdasági térfoglalásának korlátozásáról) törvénycikktől súlyosbított szűkös megélhetés a másik oldalt.[815] Mérei Vera emlékezete szerint férje akkor már kapott némi fizetést Schnell intézetétől (amelyre korábban semmilyen adat nem utalt), de elsősorban a Szondi Lipóttól kiközvetített, fizetős páciensekből, valamint Vera bátyja, Molnár Péter révén kiutalt apanázsból tartották fenn magukat.[816]

Az 1941-es népszámlálás lakásívei, melyek ugyancsak fontos forrásai a korszak társadalomtörténetének, különös tekintettel annak anyagi kultúrájára, lehetségessé teszik ezt az értelmezést, amennyiben Mérei Ferencet, a lakás bérlőjét, „tiszteletdíjas alkalmazottnak" tüntetik fel. A Hazai Bank Rt. tulajdonában álló házban lévő bérleményt, mint már utaltunk rá, 1937. novembere óta vette ki, s a januári adatfelvétel idején évi 1400 pengőt fizetett érte, ami nem keveset, havonta durván 117 pengőt vett ki a családi kasszából. A lakás a hatodik emeleten volt, két szobát és egy hallt, egy cselédszobát, konyhát, fürdőszobát vízöblítéses vécével, éléskamrát és előszobát, vagyis összességében 8 helyiséget foglalt magában. A lakás a korszak polgári lakásviszonyaihoz képest átlagosan felszerelt: központi fűtéssel és melegvízszolgáltatással, főállomású távbeszélővel rendelkezett (igaz, rádiót nem tartottak otthon). Az adatfelvétel idején a háztartáshoz a lakásív szerint összesen négy személy tartozott, a dokumentum tanúsága szerint 1 férfi és 3 nő. Nos, ebből evidens, a főbérlő Mérei Ferenc, felesége, Mérei Ferencné Molnár Vera (így szerepel a neve a dokumentumon), valamint az 1940. április 8-án született, elsőszülött lányuk, Mérei Mária Eszter.[817] De ki a harmadik nő? Erre két magyarázat is kínálkozik: Mérei Vera életút-interjújában említi, hogy volt egy háztartási alkalmazott is (aki feltehetően a cselédszobában lakott), illetve, hogy Mérei Ferenc édesanyja odaköltözött hozzájuk. Az anyós azonban csak azt követően költözött oda, hogy fia munkaszolgálatra ment, vagyis 1942 utánra, így feltehetően mégiscsak volt egy női háztartásbeli akkoriban

[814] *Mérei Vera–interjú*, 94. o.
[815] 1939. évi IV., a zsidók gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló tc., in *Magyar Törvénytár. 1939. évi törvénycikkek*, Budapest, Franklin, 1940, 129-148. o.
[816] *Mérei Vera–interjú*, 115-116. o.
[817] BFL IV.1419.j 337/a. szlj., az 1941. évi népsz. lakásívei, V. ker., Klotild utca 10/b., 53. ssz., VI. em. 5. sz.

még a lakásban.[818] Egy statisztikai jellegű adatgyűjtés keretében rendszerint kevés sajátságos, az egyénre jellemző dolgot vehetünk észre. Ebben az esetben azonban mégiscsak kiemelkedik az adatok közül az az apró, Mérei Ferenc kézírásával tett megjegyzés, mely a háztartásban lakók anyanyelvére vonatkozik. Önmaga és felesége vonatkozásában természetesen beírta, hogy magyar, ám az akkor kb. 9 hónapos kislánya, Eszter anyanyelvéhez azt írta: nincs. A megjegyzés rovat révén – melyben úgy fogalmaz, „anyanyelve nincs, még nem tud beszélni" – azonban világossá válik, hogy egy a gyermeki fejlődéslélektannal professzionálisan foglalkozó gyermek puszta adatához sem írhatta oda, hogy van neki, és hogy magyar, merthogy egy csecsemő még nem tud beszélni.

Azokhoz az anyagi viszonyokhoz képest, melyeket fentebb leírtunk, némileg meglepő a háztartás kényelme, melyet természetesen a bérbeadó Hazai Bank a korszak árainak megfelelő, ám a család anyagi viszonyaihoz képest magas lakbérrel ellentételezett. Mérei Vera életút-interjújában úgy tekint vissza erre az időszakra, hogy igen szerényen éltek, ami érthető, ha számba vesszük azokat az erőforrásokat, melyekből finanszírozniuk kellett életüket. Sajnos jelentősen nehezíti helyzetünket, hogy nem ismerjük még hozzávetőlegesen sem, milyen bevételekkel rendelkezett ekkoriban a család. Nos, Mérei Ferenc talán némi jövedelemmel már bírt Schnellnél, illetőleg Szondi Lipót jóvoltából voltak magánpáciensei, illetve néhány tanítványa; Mérei Vera szintén vállalt magántanítványokat, s amíg testvére, Péter vállalkozása működhetett, addig ún. apanázzsal támogatta is nővérét és annak családját. A korszakban a jövedelemi változások és a polgári lakáskultúra összefüggésrendszerét, változását firtató Gyáni Gábor olyképpen fogalmaz, hogy az életmód tekintetében átalakulás tapasztalható az 1920-as években, mikor is a századfordulón még 3-4 szobás lakásideállal bíró középosztály jövedelmi viszonyainak drámai csökkenése révén 1-2 szobás lakásokba szorul vissza (mely korábban kifejezetten kispolgári szokás volt).[819] „A polgári otthon méreteinek csökkenését ugyanakkor a lakások növekvő komfortossága ellensúlyozta: az 1930-as lakásstatisztika szerint a »polgári népesség«-et illetően a lakások 90%-ában volt villany és folyóvíz, közel háromnegyedük rendelkezett vízöblítéses vécével, és mintegy kétharmaduk városi gázzal is el volt

[818] *Mérei Vera–interjú*, 115. és 137. o.
[819] Weis István korabeli diagnózisa (*A mai magyar társadalom*, 1930) alapján kiemeli ezt GYÁNI Gábor, *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten (1840–1940)*, Budapest, Új Mandátum, 1999, 153. o.

látva".[820] Ebben természetesen nemcsak az anyagi erőforrások csökkenését láthatjuk, hanem társulhat ehhez az életszemlélet funkcionálisabbá válása, mely a – korábban a polgári életformában oly fontos – szalon eltűnésében ölt testet. Az egyik szoba tehát többfunkcióssá válik, nappali és ebédlő egyben, valamint, ha íróasztal is volt benne, akkor dolgozószobaként is funkcionált, míg a másik szoba pedig a háló, az intimitás tere. Gyáni Gábor ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az életmódbeli változások dacára vannak folytonos elemek is a polgári életvitelben: mégpedig a cselédtartás, melyhez gyakran akkor is ragaszkodnak, ha bérének kifizetése is kérdéses. Ennek az átalakuló életformának a közvetett nyoma volt az a mozzanat, mikor a cseléd szélnek eresztését követően (tehát mikor Mérei munkaszolgálatra vezénylése miatt a még szerény büdzsé még tovább apad), odaköltözik az egyedül maradt anya és a csecsemő megsegítésére Mérei Ferenc édesanyja, a nagymama.

A fentiek fényében arról, hogy az évi 1400, havi, kerekítve 117 pengőt hányad részét tette ki a család költségvetésének[821], értelemszerűen nem rendelkezünk adattal, ám jól jellemezheti azt egy Mérei Vera által felidézett történet, mely arról szól, hogy szívesen eljártak az Andrássy úti Seemann kávéházba, ám egy ízben fizetéskor derült ki, hogy egyikőjüknél sincs pénz. Mérei fogta magát, hazaszaladt a Klotild utcába, megfogta az étkészletet, becsapta a „zaciba", majd a számlát rendezendő visszatért a kávéházba.[822] A rövid anekdotából nyomban kitetszik az anyagi szűkösségnek és a polgári, sőt értelmiségi életforma igényszintjének anakronizmusa, vagyis, hogy az az életvitel, melyet folytattak, státusz-inkonzisztens volt, egyszerűbben fogalmazva az értelmiségi életmód és a hozzárendelt kellékek jócskán meghaladták anyagi lehetőségeiket. Ugyanakkor az is hangsúlyos, hogy az interjúban *feltárja* mindezt (nem titkolja), továbbá az is, *ahogyan* elmondja. Másképpen fogalmazva, ha a házaspár morális integritását sértette volna ez a kellemetlenség, akkor feltehetően nem, vagy nem így tárta volna fel azt Mérei Vera a nyilvánosság előtt; benne van tehát egyfajta értelmiségi könnyedség, mely nagyvonalúan nem vesz, vagy nem akar tudomást venni arról, hogy az életnek anyagi vonzatai is vannak. Talán még a politikailag egyre inkább elköteleződő házaspár baloldali értékválasztásai is megmutat-

[820] GYÁNI Gábor – KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris, 1998, 313. o. Lásd még GYÁNI Gábor, « Polgári otthon és enteriőr Budapesten », in *Polgári lakáskultúra a századfordulón*, Hanák Péter (szerk.), Budapest, MTA TTI, 1992, 27-59. o.

[821] Ez nemcsak e biográfia esetén van így, általában a háztartás-kutatások sötétben tapogatóznak ez ügyben, lásd GYÁNI, *Az utca és a szalon*, i. m., 163. o.

[822] *Mérei Vera–interjú*, 117-118. o.

koznak benne, amennyiben elfordulnak a polgári normák betartásától, sőt, mintha némi szubverzió, felforgató éthosz is működne benne. Érdekes, hogy mindezzel együtt a háztartási alkalmazott tartása, mely szintén fontos szimptómája volt a polgári életmódnak, belefért önértékelésükbe, s nem volt zavaró baloldali elkötelezettségük szemszögéből sem.

Kiemeli, hogy kapcsolatuk, majd házasságuk datálásától mindketten eljártak a szociáldemokrata párt égisze alatt szerveződő kommunista vagy kommunista-szimpatizáns értelmiségi körökbe, sőt be is léptek az ekkoriban megalakuló pedagógus-csoportba.[823] Itt találkoztak először a – később Mérei életében fontos szerepet játszó – Simonovits házaspárral, vagy a marxista szemináriumot tartó Hegedüs Gézával, ám a feleség a mozgalom konspirációs technikájából fakadóan nem sokat tudott Mérei mozgalmi dolgairól.[824] Valójában, mi sem; interjúiban, néhány odavetett megjegyzésből tudjuk, hogy végzett politikai munkát, mely máskülönben úgy Schnell, mint Szondi szemében nem éppen növelte tudományos ázsióját, ám az is igaz, hogy mindkettő kiállt mellette hatósági inzultus esetén. 1939 és 1942, vagyis a munkaszolgálatba való behívás között azonban még egy fontos, bár az életút-interjúban nem részletezett, de hangsúlyozott mozzanat volt, még pedig házasságuk első komoly, meghatározó válsága: Mérei Ferenc és Binét Ágnes viszonya. Mérei Vera úgy fogalmaz, hogy volt „egy igen komoly, nagy törés a házasságunkban, amikor a Feri a Binét Ágival való kapcsolatát…", ám itt roppant szerencsétlen módon az interjúkészítő közbevág, s így megtörik a közlés ereje, nem tud kibontakozni annak érzelmi háttere, színezete. Nem az intimitás kibeszélését, az indiszkréciót hiányoljuk tehát, mindössze annyit jegyzünk meg, hogy e közbevágás megfékezte a beszélő lendületét – nem is tudható, pontosan mikor volt, de valószínűen 1941-ben vagy 1942-ben, nem sokkal Binéttel való megismerkedésük után, de még másodszületett lánya, Anna megérkezése (1943) előtt.[825] Annyi azonban így is érezhető, hogy az ifjú feleséget roppant módon megviselte ez a viszony, s természetesen e közjáték – a később nemcsak Méreivel, de az egész családdal baráti és kollegiális viszonyt ápoló – Binét Ágneshez való későbbi kapcsolatát is jelentősen befolyásolta. Közvetlen következménye az volt, hogy Mérei Vera Hermann István feleségéhez, Hermann Alizhoz járt

[823] A megalakulásra lásd *Hetvenöt éves a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézete. Dokumentumok és beszámolók*, i. m., 29-31. o.
[824] *Mérei Vera–interjú*, 118-119. o. Vö. HEGEDÜS Géza, *Egy jól nevelt fiatalember felkészül*, Budapest, Szépirodalmi, 1984, 22. skk. o.
[825] « Nem feladni, nem abbahagyni, hanem csinálni », V. BINÉT Ágnes emlékezése, elhangzott a Kossuth Rádióban, 1986. március 29-én. Gépirat (1986) a szerző birtokában.

pszichoanalízisbe, illetve a konfliktust magával Binét Ágnessel személyesen, egy beszélgetés keretében rendezte.[826] Itt lehet megjegyezni, hogy mindez Mérei Vera részéről mérhetetlen toleranciát és megértést feltételezett mind férje, mind Binét vonatkozásában, hiszen – igaz, évtizedekkel később – együtt írták a *Gyermeklélektan* című munkájukat.[827] Amikor az interjúkészítő Havril Andrásné rákérdezett, nem zavarta-e ez a tény, vagy nem gondolta-e, hogy gyógypedagógusként és anyaként ő is tökéletesen alkalmas lett volna Mérei Ferenc társszerzőjének szerepére, azt a morális nagyvonalúságról tanúságot tévő választ adta, hogy kettejük közül Ági „sokkal okosabb, sokkal műveltebb volt akkor is, ma is".[828] A történet körülményeiről nem tudunk meg többet; nem tudjuk, s erről az interjúban is szó esik, milyen mélységig viselte meg a friss házasságot mindez.

Annyi azonban bizonyos, hogy női, asszonyi szempontból különösen erős, a férfiúi szerep társadalmilag előírt primátusát elismerő magatartás kellett ahhoz, hogy nem sokkal utána egy második gyermeket is vállaljon a család úgy, hogy közben – bár ez természetesen nem volt pontosan előrelátható – Mérei Ferencet igen korán, 1942-től több helyen és több ízben, de munkaszolgálatra hívták be. Ahogyan Mérei Vera visszatekintően fogalmaz: „Nézd, természetes és szükségszerű, hogy nyomott engem ez a nagyság. Ugyanúgy, mint ahogy két testvérnél az egyik nagyon tehetséges, akkor a kicsi mindig megsínyli [ezt], és nem tud kibontakozni. Én egy percig sem gondoltam, hogy én kibontakoztam volna nagy tudóssá, de talán többet tudtam volna produkálni, ha a szituáció nem ez, ami volt".[829] Ez annyit tesz, hogy a házasságon belül „természetesnek" fogadta el férje fölényét, s iskolázottsága, ambíciói ellenére javarészt, ha nem is teljesen, lemondott a tudományos előmenetelről is.

Összességében tehát azt a megállapítást tehetjük, hogy bármilyen progresszív is volt Mérei Ferenc az avantgárd intellektuális környezetéből merített – weberi értelemben vett érzületetikai – társadalomkritikája a polgári házasság és a szexualitás tekintetében, házasságában, úgy tűnik, ezt kizárólag önmagával szemben érvényesítette, s így voltaképpen létrehozott egy paradox helyzetet. Amennyi gondolatában és gesztusában egyénileg ellenszegült neki, ugyanannyi tettével be is hódolt neki társas viszonyrendszerében, s újratermelte azt; vagyis az egyéni és a társas ugyancsak fe-

[826] *Mérei Vera–interjú*, 176. o.
[827] MÉREI Ferenc – BINÉT Ágnes, *Gyermeklélektan*, Budapest, Gondolat, 1970. A könyv klasszikussá vált, napjainkig 15 kiadást ért meg.
[828] *Mérei Vera–interjú*, 198-199. o.
[829] *Mérei Vera–interjú*, 198. o.

szült viszonyba került, erre a problematikára az életrajzban többször visszatérünk még.

A lélek segédigéi. A munkaszolgálat tapasztalata és elaborációja

A fentebb már érintett zsidótörvények, az 1938. évi XV. tc., az 1939. évi IV. tc., valamint az 1941. évi XV. tc. – illetve a Karsai László által tételesen felsorolt, zsidókra vonatkozó törvények (21 db) és rendeletek (közel 300 db) – természetesen befolyásolták a Mérei család hétköznapjait, még akkor is, ha ennek dokumentumszerű nyomai kevésbé szembetűnők, egyértelműek. „A magyar zsidótörvények és -rendeletek sem a társadalom, sem a zsidók részéről nem ütköztek nagyobb ellenállásba. (…) A zsidók reagálása érthető: vezetőik abban reménykedtek, hogy ha elszegényítve, kifosztva, megalázva is, de a magyar zsidók túlélhetik a háborút”.[830] Ebben tehát a legkevésbé sem ignoranciát, vagy a tudomásul nem vétel könnyedségét vagy morális felelőtlenségét kell látnunk, sokkal inkább egyfajta *modus vivendit*, mely a fenyegető politikai és társadalmi légkörben a mindennapokat élhetővé, sőt túlélhetővé tették. *Mindennapnak tekinteni a mindennapokat* – amíg csak lehet. Bár nem tartozik szorosan az életrajzhoz, de ebben a tekintetben rendkívül hasznos lehet az a jogszociológiai, társadalomtörténeti szempontrendszer, mely a bírósági *gyakorlat* kontextusában azt vizsgálja, milyen effektív *hatása* volt a törvényeknek a zsidónak minősülő személyekre.[831]

Ha jól értem, Hannah Arendt *The Human Condition* című művének francia kiadása elé írt fontos előszavában ezt nevezte Paul Ricœur olyan cselekvéseknek, mely „alá van vetve az életszükségleteknek és az egyéni túlélés gondjának”.[832] Ennek a túlélésnek olykor sajátos, az utókor szemszögéből olykor meghökkentő eszközeit tapasztalhatjuk meg a következőkben, ám a humor, a groteszk elem megjelenése a zsidóüldözés diskurzusában semmilyen körülmények között sem teheti súlytalanná

[830] Összefoglalóan tárgyalja KARSAI László, « A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944 », in *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, Molnár Judit (szerk.), Budapest, Balassi, 2005, 140-163., itt: 140. o. A törvényeket övező felsőházi vitákat is rekonstruálja K. FARKAS Claudia, *Jogok nélkül. Zsidó lét Magyarországon, 1920–1944*, Budapest, Napvilág, 2010.

[831] Lásd SCHWEITZER Gábor, « A zsidótörvények a Közigazgatósági Bíróság gyakorlatában », in *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, i. m., 164-175. o. és LUGOSI András, « Sztalin főhercege. Kohn báró vacsorái a Falk Miksa utcában a fajgyalázási törvény idején », kéziratban.

[832] Paul RICŒUR, « Préface », *in* Hannah ARENDT, *Condition de l’homme moderne*, Paris, Calmann-Lévy, coll. « Pocket / Agora », 1983, p. 17. Illetve lásd Hannah ARENDT, *The Human Condition* (1958), Chicago, University of Chicago Press, 1998.

azt, ami történt. Az 1942. évi XIV. törvénycikkel bevezetett munkaszolgálat sajátos intézménye – mely kirekeszti az ún. harmadik zsidótörvény 9. és 16 §-a alapján zsidónak minősülő személyeket a fegyveres hadviselésből, ám fegyvertelen szolgálatra kényszeríti őket – az első olyan effektív rendelkezés volt, mely nem tette tovább lehetővé, hogy az ennek hatálya alá eső személy elválassza életében a politikai és a személyes szintet.[833] Fizetés nélküli alkalmazottként a gazdasági és társadalmi egyensúly helyreállításának vagy a gazdasági térfoglalás eszméje nem érte el Mérei privát életét, ugyanúgy, ahogyan az sem, amiképpen a harmadik zsidótörvény beszél egy zsidó és egy nem-zsidó házasságáról. Az 1942. évi, ún. honvédelmi novella azonban már munkaszolgálatra kényszerítette Mérei Ferencet, másképpen fogalmazva Magyarország politikai terében, elvben nem volt lehetőség arra, hogy a privát és a politika közszféráját bárki is elválassza egymástól. A törvény fenyegető absztrakciója életveszélyes tapasztalatba fordult.

Amikor a második világháború minden addigi háborút felülmúló pusztításáról, genocídiumáról, sőt tágabban a felvilágosodás Európájának kulturális és morális eszkalációjáról beszélünk, a legkevésbé sem meglepő módon elbeszéléseink tragikus hangvételévű válnak. Amikor e tapasztalatot megkíséreljük szavakba foglalni, majd azokat mondatokká szervezni, evidens módon szembe kell néznünk azzal a tragikus, elsősorban az irreverzibilis emberi értékveszteséggel, melyet judeocídiumnak, tágabban holocaustnak vagy soának nevezünk. Az utóbbi néhány évtized elméleti – széles értelemben vett – társadalomtudományi irodalma épp a megfogalmazás, a nyelvi megjelenítés tekintetében bizonytalanodott el; mint Saul Friedländer – Jürgen Habermas nyomán – rámutatott: Auschwitz megváltoztatta a folytatás alapjait, a történelemmel való együttélés feltételeit, kontinuitásának alapjait.[834] A kulturális folytathatóság természetesen aláásta a bennünket körülvevő világot szervező, teremtő nyelv folytathatóságának kérdését is. Paul Ricoeur elfogadja ugyan George Steiner állítását, ti. hogy „Auschwitz világa kívül van a diskurzuson, mert kívül van az értelmen is", ugyanakkor felteszi a kérdést is: „honnan származhat az elmondhatatlan és a reprezentálhatatlan értelme?"[835]

[833] 1942. évi XIV., a honvédelemről szóló 1939: II. tc., valamint az 1914–1918. évi világháború tűzharcosai érdemeinek elismeréséről szóló 1938: IV. tc. módosításáról és kiegészítéséről, in *Magyar Törvénytár. 1942. évi törvénycikkek*, Budapest, Franklin, 1943, 76-89. o.
[834] Lásd Saul FRIEDLÄNDER előszavát, in *Probing the Limits of Representation. Nazism and the „Final Solution"*, S. Friedländer (ed.), Cambridge, Harvard University Press, 1992, 3. o.
[835] Paul RICŒUR, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paris, Seuil, 2000, 332. o.

Ha a holocaust tapasztalatáról és másodlagos, emlékezeti megmunkálásáról és jelentéséről beszélünk, minduntalan szembetaláljuk magunkat e kérdéskörrel, mely gyakran olyan önreferenciális elméleti szövegeket termel, melyek – megítélésem szerint – mélységében már csak korlátozottan szolgálják a történeti megértést.[836] Ha a tapasztalat retrospektív homogenitását és univerzalizmusát hirdetjük, akkor azt kockáztatjuk, hogy történeti elbeszéléseinkben megjelenő személyek mindössze jelentéshordozó kulturális, történeti „egységek" lesznek, és nem a társas konfigurációkban mozgó, „utazó", egyszeri és megismételhetetlen individuumok, megannyi különös élménnyel, sajátos élettörténettel mint mindennapi jelentéstörténettel. Ehelyütt inkább megfordítanánk a kérdésfeltevés irányát: ha nem abból indulunk ki, hogy mit lehet, azaz mi illeszkedik a reprezentációs kánonba, hanem kortárs tapasztalatok írásos vagy hangzóanyagát vizsgáljuk meg, egészen más, a vártnál lényegesen sokszínűbb, sűrűbb élménnyel találjuk magunkat szemben.

Nem foglalkozom itt a holocausttagadók és revizionisták embertelen, tisztességtelen, sőt egyes országokban jogsértő (vö. Auschwitz-Lüge) állításaival[837], már csak azért sem, mert nem kétséges, hogy a holocaust (ideértve a munkaszolgálat sajátos intézményét) tapasztalata, a szegregáció és diszkrimináció, az erőszakos kriminalizáció és a teljes megsemmisítés lehetősége, ördögi eszméje abszolút rossz és negatív. Inkább arra szeretnénk összpontosítani, hogy hogyan élhető meg és túl, hogyan fogalmazható meg ez a rossz? Másképpen: miféle módozatai vannak a rossz átélésének, milyen nyelveken és miféle agendákkal beszélnek róla emberek? Sőt, szűkítve: miért beszélnek olykor pozitív kontextusban róla, miért beszélnek olykor

[836] A historizálás, történeti feldolgozás és a moralitás kérdése ma már szinte könyvtárnyi irodalmat tesz ki; ennek nemhogy áttekintése, de érintése sem képezi ennek az írásnak a tárgyát. A klasszikus szembenállás még Saul Friedländer és Martin Broszat között alakult ki még az 1980-as években, s a az egyik vitapont épp az volt, hogy morális értékek univerzálissá tétele, s egy adott történeti kontextusba, vagyis a nemzetiszocialista Németországba, való visszavetítése nem állítja-e meg a történeti megértés felhajtóerejét. Broszat a mindennapok történetét kívánta feldolgozni, míg Friedländer ennek morális lehetetlensége mellett érvelt. Az elmúlt húsz év és az azóta felnőtt nemzedékek persze már más agenda szerint (is) tárgyalják a kérdést. Lásd Martin BROSZAT – Elke FRÖHLICH, *Alltag und Widerstand. Bayern im Nationalsozialismus*, München, Piper, 1987. A nemzetiszocialista múlt *politikai* agendáira összpontosít Norbert FREI, *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, München, C. H. Beck, 1996; továbbá Martyn HOUDSEN, *Resistance and Conformity in the Third Reich*, London – New York, Routledge, 1997. A vitát alaposan áttekinti Jörn RÜSEN, « The Logic of Historicization. Metahistorical Reflections on the Debate between Friedländer and Broszat », *History and Memory*, IX. évf. (1997) 1-2. sz., 113-144. o. ("Passing into History: Nazism and the Holocaust beyond Memory. In Honor of Saul Friedländer on His Sixty-Fifth Birthday").

[837] A revizionizmus ellen, történeti-etikai összefüggésben, lásd Pierre VIDAL-NAQUET, *Les assassins de la mémoire. 'Un Eichmann de papier' et autres essais sur le révisionnisme*, Paris, La Découverte, 1987.

humorosan vagy groteszk módon a munkaszolgálat tapasztalatáról? Úgy vélem, hogy ezek az élmény – részben lélektani hátterű – társadalomtörténeti kérdéseit célzó, első benyomásra talán képromboló kérdések közelebb visznek bennünket ahhoz, hogy belássuk, mit jelent az, ami munkaszolgálat címén magyar emberekkel történt.

A következőkben azt fogjuk alaposabban megvizsgálni, hogy az 1942-től Hegedüs Géza, Telegdi Zsigmond és mások társaságában előbb Hároson, majd hosszabb távon Ukrajnában munkaszolgálatot teljesített Mérei Ferenc élményét tárgyalja: hogyan fogalmazta meg szóban és írásban saját tapasztalatit, s hogyan ütközött – főként interjúhelyzetben – ez az első látásra meghökkentő élmény más generációk elképzeléseivel, a Mérei „kognitív szótárában" oly fontos eszmével, mint a „jó és rossz ökonómiája". A szövegek (intim jellegű kéziratok, publikált interjúszövegek) és különböző levéltárakban feltárt Mérei Ferenccel kapcsolatos dokumentumainak vizsgálata mellett ki fogok térni más beállítódásokra; itt elsősorban Örkény István láger-írásait fogom felhasználni. Ennek módszertani alapja az, hogy az író nemegyszer hasonló humoros, gunyoros, sőt abszurd humorral igyekezett megragadni s visszaadni e negatív tapasztalatot, mint Mérei. Ez alapján azt vélelmezzük, hogy a humor használata sajátos elaborációs többlettel rendelkezik; ennek megragadása a célunk. Másképpen fogalmazva, nem az összevetés, a komparatisztika itt a szándékunk, hanem az átélés, a tapasztalat sűrűségének, sokszínűségének feltárása, s a hasonló élethelyzetekre adott, funkcionálisan olykor hasonlónak tetsző, de lényegét tekintve mégis különböző átdolgozás, mégpedig önmegfigyelésben igen jártas embereknél is.[838]

Noch–nicht–sein és a háború mint a politikai lehetőség teleológiája

Mérei Ferenccel, főként az 1970-es években, számos interjú készült. Ezek mind a készítők személyében, mind az interjú típusában meglehetősen eltérőek voltak. Található közöttük több, az értelmiségi közönségnek szánt „mesterbeszélgetés", a szélesebb publikum számára készült rádióinterjú, ugyanúgy, mint saját tanítványai által

[838] Vö. Jan T. GROSS, « Themes for a Social History of War Experience and Collaboration », in *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*, I. Deák, J. T. Gross & T. Judt (eds.), Princeton, Princeton University Press, 2000, 15-35. o.

kezdeményezett, tehát bensőségesebb eszmecsere.[839] Az egyik utolsó – a Magyar Rádió számára készített, de végül dobozban maradt – beszélgetést Rádai Eszter készítette 1984-ben.[840] A riportot többé-kevésbé élettörténetinek lehet nevezni, hiszen az életút jelentősebb fázisain mint kulcspontokon mentek végig: Mérei ebben az interjúban elzárkózott gyermekkorának felelevenítésétől, röviden érintette a párizsi tartózkodását és ottani egyetemi tanulmányait, majd hosszasabban beszélt radikálisan baloldali politikai beállítódásáról. Mivel számos kulcsfontosságú állítás hangzik el, fontosnak tetszik szó szerinti felelevenítésük:

> Mérei Ferenc: – „Akkor [1936-ban] visszakerültem Magyarországra. Merthogy én úgy éreztem, hogy én Magyarországon vagyok otthon, ez az én hazám, itt az én dolgom. Pontosabban az én forradalmi tevékenységemnek, mert az volt számomra a legfontosabb, annak ez a színtere. És akkor sokáig vártam erre az alkalomra, aztán jött a világháború, vagyis Magyarország bekapcsolódott '41-ben, akkor bejutottam, mármint hogy bejutottam a háborúba, vagyis bejutottam a forradalmi lehetőségbe….
> Rádai Eszter: – Na de ez kezdetben munkaszolgálatot jelentett…
> M.F.: – Persze, de számomra nem volt munkaszolgálat. Számomra az egy szemináriumi lehetőség volt, és ezt meg is tartottam. (…)
> R.E.: – Akkor Tanár úr már nem volt annyira fiatal ember…
> M.F.: – 34 éves voltam akkor. Nagyon jó formában voltam, nagyon jó formában.
> R.E.: – Ennyi munkaszolgálat és ennyi katonáskodás után…
> M.F.: – Sőt azért! Azért, attól…
> R.E.: – Ezt hogy értsem?
> M.F.: – Azt úgy értse, hogy megerősödtem a zsákok cipelésével. Az nagy dolog 80-100-120 kilót cipelni, sokkal többet, mint a saját súlyom. Azt vinni a hátamon, attól megerősödik az ember."

Az interjúrészletben legalább kettő olyan kitétel hangzik el, mely a háború és a munkaszolgálat tapasztalatának megértésénél különlegesen fontosnak tetszik. Az egyik, melyre fentebb már utaltam, a politikai beállítódás, sőt a politikai cselekvés fontosságának kiemelése, a másik pedig a munkaszolgálatban szerzett tapasztalatok értelmező, pozitív színezetű beépítése az elbeszélt élettörténetbe.

Mint az előző fejezetben tárgyaltuk, Méreit 1933-ban frakciózás vádjával kizárták a Francia Kommunista Párt magyar szekciójából. E mozzanatról eredeti irat nem maradt fenn, ám 1950-ben, a gyanú hermeneutikája alapján a Magyar Dolgozók Pártja káderosztálya által szorgalmazott nyomozás megállapítása szerint „a párisi pártbizottság felfüggesztette a párttagságát, majd az Ellenőrző Bizottság kizárta a Pártból. Kizárásáról ő [azaz Mérei] azt írja, (…) hogy olyan álláspontot képviselt,

[839] A már hivatkozottakon kívül lásd még FORGÁCS Péter, « Epizódok M. F. tanár úr életéből », *Filmvilág*, XXXI. évf. (1988) 8. sz., 13-16. o.; MÉREI Ferenc – SOMOGYI TÓTH Sándor, « Életminőség (dialógus) », *Kortárs*, XXIII. évf. (1979) 10. sz., 1563-1573. o.

[840] *Mérei Ferenc–interjú*, készítette Rádai Eszter 1984-ben. A beszélgetés az 1956-os forradalomról szóló rész miatt dobozban maradt, egy részlete megjelent a rendszerváltás forgatagában: RÁDAI Eszter, « Ismerd meg hazád börtöneit! Sajnos nem akasztottak fel! Egy interjú a dobozból », *168 óra*, I. évf. (1989) 6. sz., 9-10. o.

amely szerint a kinnlévő magyaroknak nem kell részt venni a francia munkásosztály harcában, hanem *tartogatni kell magukat, és ha majd hazajönnek Magyarországra, itt kell dolgozniok*".[841] A kizárást, illetve e ténynek az MDP-be való belépésekor a káderosztállyal szemben való elhallgatását maga Mérei is elismerte később.[842]

Az előző fejezetek nyomán kezd kirajzolódni és érthetővé válni az az első hallásra furcsa, fentebb citált megjegyzése, miszerint „bejutottam a háborúba, vagyis bejutottam a forradalmi lehetőségbe". Mi itt a háború és a forradalmi lehetőség összefüggése? Az európai civilizációs folyamatban a korlátozott háborúk korát követően, nagyjából a XIX. századtól, a fizikai erőszak tompításával, majd a diskurzusból való kiszorulásával és a mindennapi életben versengéssé, kompetícióvá alakulásával, az erőszak egyetlen legális helye: a háború lesz. Ugyanakkor a klasszikus, clausewitzi megfogalmazásban a háború nem más, mint a politika folytatása más eszközökkel.[843] A forradalmat kirobbantani óhajtó meggyőződéses marxisták, baloldali radikálisok – noha elhatárolták magukat az imperialista háború fogalmától és céljaitól – a háborúban effektív lehetőséget láttak a politikai–társadalmi változtatásra: erőszak *helye* tehát a politikai változtatás lehetőségének *helye* is volt egyben. „Marx számára – írja Hannah Arendt egyik tanulmányában – az erőszak vagy az erőszak eszközeinek birtoklása minden kormányzási forma lényeges alkotóeleme; az állam az uralkodó osztály eszköze, melynek révén az elnyomást és a kizsákmányolást megvalósítja, és a politikai cselekvés egész szféráját az erőszak alkalmazása jellemzi".[844] A clausewitzi gondolatmenetet éppen az a hagyományos meggyőződés hajtja, hogy az ember – mint Arendt mondja – „olyan lény, ki legvégső lehetőségeit a beszéd képes-

[841] Magyar Országos Levéltár (MOL) M–KS–276–53–47. ő.e., pp. 16-17., 1950. március 9. (Az én kiemelésem.)
[842] *Mérei Ferenc–interjú*, készítette Rádai Eszter 1984-ben.
[843] Nincs itt lehetőség a háború mint legitim és legális erőszak-gyakorlás komplex kultúra- és politikaelméleti kérdés bővebbe kifejtésére. Lásd Raymond ARON, *Penser la guerre: Clausewitz*, Paris, Gallimard, 1969, I-II. kötet; Carl von CLAUSEWITZ, *A háborúról* (1814), Budapest, Zrínyi, 1961, I-II. kötet; Norbert ELIAS, *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások* (1939), Budapest, Gondolat, 1987, különösen 101-116., 352-370., 677-699. o.; W. B. GALLIE, *Philosophers of Peace and War: Kant, Clausewitz, Marx, Engels and Tolstoy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978.; HADAS Miklós, *A modern férfi születése*, Budapest, Helikon, 2003; PERJÉS Géza, *Clausewitz és a háború praxeológiája*, Budapest, Zrínyi, 1988. A háború elméletének radikális–baloldali újraértékeléséhez pedig Werner HAHLWEG, « Lenin und Clausewitz. Ein Beitrag zur politischen Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts, I-II. », *Archiv für Kulturgeschichte*, XXXVI. évf. (1954) 1. sz., 30-59. és 3. sz., 357-387. o., valamint – némiképp paradox módon – Carl SCHMITT, « A partizán elmélete », in *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*, Cs. Kiss Lajos (ford., szerk.), Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002, különösen a „Clausewitztől Leninig" és a „Lenintől Mao Ce-tungig" c. fejezet (133-141. o.).
[844] Hannah ARENDT, « A hagyomány és a modern korszak », in *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*, Budapest, Osiris – Readers International, 1995, 25-48., itt: 30. o.

ségével és a poliszbéli élettel valósítja meg".[845] Így a politika, mint a polisz ügyei intézésének legfontosabb eszköze, Arisztotelész óta, a beszéd, s ennek „más eszközökkel való folytatása" csak a megbomlott egyensúly helyreállítása okán jogosult. Arendt szerint ezzel a hagyományos beállítódással szakít Marx: „erőszakdicsőítése – írja – a λογος, a beszéd sajátos tagadását, a hagyományosan legemberibbnek tartott érintkezési forma szöges ellentétét tartalmazza. Marx ideológiai felépítményekről szóló elmélete végső soron a beszéddel szembeni hagyománytagadó ellenségességen és az erőszak ezzel együtt járó felmagasztalásán nyugszik".[846] Ebben a tekintetben tehát az erőszak a történelem felhajtóereje, „bábája", mely a kívánatos változást napvilágra segíti, s ekképpen „minden emberi cselekvés legnemesebb formája".[847] Ez persze nyilván az erőszak mint politikai, forradalmi eszköz teoretikus megértéséhez enged közelebb bennünket, de ebből nem lehet egyenesen arra következtetni, hogy minden egyes baloldali radikális az erőszak imperatívusza alatt élet mindennapjait; azt kívánja sugallni, hogy közülük egyesek, bizonyosan nem mindenki, a háborút, s vele szükségszerűen a munkaszolgálatot mint a politikai változtatásra való lehetőséget élték meg.

Erre – Mérei esetében – az adott esélyt, hogy mintegy két évig Ukrajnában teljesített szolgálatot. A 2870/1941 ME sz. rendeletet kodifikáló 1942: XVI. tc., a honvédelmi törvényt módosító ún. „honvédelmi novella" alapján definiálható a zsidónak minősülő személyek kisegítő munkaszolgálatra történő felhasználása. Ez „kimondta – foglalja össze Szita Szabolcs –, hogy „a munkaszolgálat 'sem magyar emberhez, sem keresztény gondolkodásban felnőtt fiatalokhoz nem méltó', hogy 'zsidók leventeképzésben nem részesülhetnek, zsidó hadkötelesek sem a honvédség, sem a csendőrség kötelékében fegyveres szolgálatot nem teljesíthetnek. A zsidókat, leventekötelezettség helyett, a kisegítő szolgálatra való előképzés kötelezettsége terheli, a zsidó hadkötelesek pedig szolgálati kötelezettségüknek a honvédség kötelékében, kisegítő szolgálat teljesítésében tesznek eleget. Rendfokozatot, karpaszományt nem viselhetnek, s ha korábban ilyennel rendelkeztek is, azt elveszítették".[848] A munkaszolgálatra behívottakat különböző kategóriák szerint (nemzetiségi, zsidó, szervezett munkás, politikailag „megbízhatatlan") izolálták, továbbá számjellel különböztették

[845] ARENDT, i. m., 30. o.
[846] ARENDT, i. m., 31. o.
[847] ARENDT, i. m., 32. o.
[848] SZITA Szabolcs, *Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez*, Budapest, Kossuth – ÁKV, 1989, 15-16. o.; rövid összefoglalót ad SZITA Szabolcs, « Történelmi áttekintés a munkaszolgálatról (1941-1945) », *Holocaust Füzetek*, 2 (1993), 26-33. o.

meg őket: a 100-asok a zsidószázadok, a 400-asok a „politikaiak” voltak. Alapvető feladataik közé tartozott a hadtápszolgálatban a szállítási munka, továbbá utak, hidak, vasutak javítása, építése, vonatszerelvények kirakása, az arcvonalban pedig lövészárok-ásás, akadályok létesítése, rosszabb esetben aknaszedés vagy aknásítás.[849] Mérei Ferencet 1942. június 25-én az országon belül, a ma Budapest XXII. kerületéhez tartozó Hárosra, majd a Veszprém megyei Szentkirályszabadjára vonultatták be, majd, innen a 109/41. számú munkásszázaddal Ukrajnába vezényelték. Hárosról már nem járhatott haza, Mérei Vera járt ki meglátogatni, bár Benedek István szerint 1942-ben „Mérei néha bakancsban és viharkabátban érkezett a szemináriumra a munkatáborból”.[850]

Úton Ukrajna felé (1942)
Forrás: Forgács Péter: Epizódok M. F. tanár úr életéből (1987)

Az ukrajnai átvezénylés oka, hogy – dacára az egyes leírásokban található viszonylag kedvező tábori körülményeknek[851] – egyesek panaszt tettek, hogy „itt ölik a munkaszolgálatosokat”. Mivel az előállított kétszáz „muszosból” senki nem lépett elő, így – mondja Mérei – ő kilépett és elmondta, „milyen itt az élet. Utána még néhányan ki-

[849] SZITA, *Halálerőd*, i. m., 17-18. o.
[850] *Mérei Vera–interjú*, 128. o. és BENEDEK, « Szondi–anekdotárium », i. m., 79. o.
[851] *”Fegyvertelen álltak az aknamezőkön…” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*, Karsai Elek (szerk.), Budapest, MIOK, 1962, II. kötet, 51-56. o. „Az erdő szélén laktunk és az erdőben állandóan pilóta járőrök cirkáltak , akik súlyosan megbüntették azt, akit az erdőben találtak. Ezeket és azokat a szerencsétleneket, akik nem nyerték meg a parancsnok tetszését, novemberben menetszázadba tették és kiküldték Ukrajnába.” (52. o. [1942])

léptek és elmondták".[852] Emiatt aztán büntetőszázaddal vitték Ukrajnába, egy időre arcvonalba is került. Feleségének előre megmondta, hogy a pártutasítás nyomán, amint lehet, megkísérel átszökni a szovjetekhez, s ehhez a kód a – farkincából képzett – „Inca" volt, az üzenet pedig körülbelül „Inca elment".[853] „Harmadszorra sikerült – így Mérei –, végre sikerült átmenni. Akkor megszakadt a front (…) és akkor az összes kommunisták elindultak", azaz Hont Ferenccel, Lévai Bélával és még két párttaggal átjutottak a szovjet alakulatokhoz.[854]

Visszatérve a politikai lehetőség felemlítéséhez, illetve Mérei már idézett mondatához, miszerint számára az nem munkaszolgálat volt, hanem „egy szemináriumi lehetőség", erre vonatkozik; a maga módján, a maga képességeinek, affinitásának megfelelően kívánta kamatoztatni forradalmi hivatását: agitációval, politikai helyzetértékeléssel. Az ismert, kitűnő ókortudós, művészettörténész Szilágyi János György látta és hallotta Méreit ebben a helyzetben, s igen hasonlóan írta a le a helyzetet, mint Mérei maga. „Ott találkoztam én Méreivel, nem ismertem azelőtt. Nagyon jól emlékszem a jelenetre. Egy kis szobában volt (…) s körülvette, ő a sarokban ült, egy lelkes csapat volt körülötte. Én akkor nem ismertem. (…) Egy ilyen kinyilatkoztatásszerű előadás volt. Körülötte ültek meg álltak az emberek. És nekem fogalmam nem volt, hogy mi az a Szovjetunió, meg marxizmus, és ő meg egy politikai helyzetértékelést adott, megfelelően az akkori elképzeléseinek. (…) Ez egy ilyen elosztótábor volt, és ott megjelent a Vas Zoltán, és beszédet tartott, hát partizánokat toboroztak".[855] A forradalmi képzelet bűvöletében élő és hívő „baloldali forradalmár, akár marxista-szocialista, akár anarchista, az akciója által megteremtett *jövő* foglya: a jövő fogja eldönteni, hogy cselekedete olyan mértékben helyes-é, mint a bármiféle autoritással alátámasztott. Minden *józan* terv csak extrapoláció, és már meglévőre kell hivatkoznia – a forradalmár közege a Noch-Nicht-Sein, a blochi még-nem-lét,

[852] SZILÁGYI János, *Kettesben – Mérei Ferenccel* (1972), Magyar Rádió Archívuma, gépirat, 2. o.
[853] *Mérei Vera–interjú*, 130. o.
[854] Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), fondszám nélküli sajtóanyag, *Mérei Ferenc–interjú* (1986), 6. o. Bár az átszökést nem tárgyalja, lásd még LÉVAI Béla, *Vízválasztó*, Budapest, Magyar Zsebkönyv, 1985.
[855] *Szilágyi János György–interjú*, készítette K. Horváth Zsolt 2002. októberében. Friedrich József visszaemlékezése így festi le a szónok Vas Zoltánt: „A magyarokat félrevezetett, ártatlan bárányként mutatta be. Nagyon aljasul viselkedett, mert nyugodtan tehetett antiszemita ízű kijelentéseket, hiszen ő is zsidó volt." Lásd *A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései*, Randolph L. Braham (szerk.), Budapest, TEDISZ – Szent Pál Akadémia, 1996, 121-142., itt: 127. o.

amellyel szemben (…) minden adott, minden előleges, minden létező csakis lényegtelennek minősülhet".[856]

Sok forrásból tudható, hogy a hadifogoly-táborokban a kommunisták agitációt folytattak, mely magyar részről ez elsősorban Vas Zoltán és Illés Béla feladata volt,[857] az azonban, hogy a kommunista vagy csak kommunista-szimpatizáns hadifoglyok közül ki hitt – a láger mindennapos életkörülményei között – az ideológiai beszéd retorikájának vagy ki volt szkeptikus vele szemben, nehezen formalizálható kérdés. Örkény szerint a hadifoglyok „általában nem hittek. Sem az *Igaz Szó*-nak, sem a gyűlések szónokainak".[858] Ha azonban a zárt ideológiai rendszer elemeihez való affinitást közelebbről, egyes példákon szemléljük, akkor érdekes magatartásmátrixot kapunk. A források túlnyomó többsége szerint Mérei Ferenc ekkor még szilárdan hitt abban, amit csinált és mondott,[859] Örkény István azonban, formálódó kommunista elkötelezettsége dacára, több humorral kezelte a kérdést.[860] Az írót körülvevő gazdag legendárium olyan, a hadifogolytáborból származó anekdotákat is megőrzött, melyek erre a dilemmára reflektálnak. „Hadifogolynak lenni – magyarázza fiának egy „mese" keretében Ungvári – nem jó. Bárki a fogoly, és bárkinek a fog-

---

[856] TAMÁS Gáspár Miklós, « RAF-nekrológ » (1978), in *A Napló, 1977-1982 (Válogatás)*, Barna I., Kenedi J., Sulyok M., Várady Sz. (szerk.), Budapest, Minerva, 1990, 195-199. o. (Az idézet a 199. lapon.) A szamizdat Naplóban egyébként Mérei is publikált.

[857] A politikai-szervező munkáról közöl szovjet keletkeztetésű dokumentumokat *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*, Varga Éva Mária (szerk.), ROSSZPEN – MKTTK, 2006, 269. skk. o. Részletsebben tárgyalja BARÁTH Magdolna, « Levelek a frontról, 1944. Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Vas Zoltán levelezése », *Századok*, CXXXII. évf. (1998) 2. sz., 633-700. o.

[858] ÖRKÉNY István, *Lágerek népe* (1946), Budapest, Magvető, 1981, 117. o.

[859] Kun Miklós pszichiáter emlékirata szerint azonban Mérei már 1945-ben is szkeptikus, sőt csalódott volt. „Amikor először találkoztam Méreivel a felszabadulás után, szovjet katonai egyenruhát viselt. (…) Amikor odajött hozzám, kifejtette, hogy ő látta, mi van a Szovjetunióban, és hogy az egész szovjetrendszer rothad. Soha többé nem fog politikával foglalkozni, csak a tudománynak él ezen túl". KUN, *Kedves Hilda*, i. m., 53. o. Az élettörténet 1945 utáni időszakának forrásai azonban ellentmondanak Kunnak, s itt is ellentmondásos, zavaros, hogy miért hordana valaki büszkén szovjet egyenruhát, ha egyszer rothad a „mögötte lévő" rendszer, arról nem is beszélve, hogy az egyenruha viselését többször is a szemére lobbantották. Úgy tűnik, Mérei ezzel tartott fenn magának némi függetlenséget az MKP-vel szemben. Egy jelentés ki is emeli Mérei foghegyről odavetett mondatát, miszerint „»ez [vagyis az MKP-be való belépés] nem áll módomban, mert a Vörös Hadsereg tagja vagyok «. Ennek következtében Mérei Ferenc csak 1947-ben lett tagja a Pártnak". Lásd Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, CS-604, „Hunagricus"-dosszié, O-10986, p. 2. Az egyenruhás történetet kiemeli még: *Ravasz János–interjú*, készítette Litván György és K. Horváth Zsolt 2002. februárjában.

[860] A humoros átfordítások ellenére a szocializmus ügyében való hitét részletesen kifejti nemrégiben közzétett leveleiben. Amikor az író Nagy Angélának, későbbi második feleségének udvarolt, a kapcsolat korai megszakadásának veszélye is fennállt Örkény politikai elkötelezettsége, kommunistasága okán. Lásd ÖRKÉNY István levelei Nagy Angélához, *Holmi*, XIV. évf. (2002) 12. szám, 1517-1534. o., különösen 1524-1528. o. Nem mellesleg pedig, mint korabeli szovjet dokumentumokból kitetszik, Örkény a Magyar Kommunista Párt kérésére szabadult 1946 legvégén, mert mint Rákosi Mátyás megfogalmazta, „komoly hiányunk van [olyan] használható zsurnalisztában", mint Örkény. Lásd VARGA Éva Mária, *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi források tükrében*, Budapest, Russica Pannonicana, 2009, 179. o.

ságában van. Oroszországban valamiben mégis különbözött a hadifogság a többitől: ugyanis a jobb érzésű hadifoglyok első kedvezményként szemináriumra is járhattak. (…) Örkény Pista bácsi szerencséje az volt, hogy olyanok tanították, akik, ha személyesen nem is, de könyvekből ismerték Lenint. Ilyen volt például (…) Gerő Ernő bácsi. Egyik napon a Gerő Ernő bácsi odaadott Pista bácsinak egy könyvet, amit nem Lenin írt, hanem Leninből kivonatolta valaki. (…) A következő szemináriumon Ernő bácsi csillogó szemekkel megkérdezte Pista bácsitól, hogy ugyan mi a véleménye a könyvről, amit odaadott neki. Tetszik? Mire Pista bácsi azt felelte: – Már hogyne tetszenék! Már meg is írtam a paródiáját".[861]

A történész persze, szakmájából fakadóan, még a visszaemlékezésnél is gyanakvóbban tekint az anekdotára, mert a múltbéli eset „mögött" valamifajta erősen kikerekített, csattanóval ellátott narratív formát gyanít. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy a tréfás anekdota éppúgy, de talán még inkább része a kommunikatív emlékezet szervezésének, mint mondjuk egy memoár; nem feltétlenül a történeti igazságot várjuk tőle (mint ahogyan az írott dokumentumtól sem), inkább az egykori beállítódások jellemzését.[862] Örkény életében, sok forrásból tudható, döntő mozzanat, sorsesemény volt, a háború, a munkaszolgálat és a hadifogolytábor. Valóban olyan jelenné, tapasztalattá vált, mely nemcsak hogy nem volt eltervezve, de az életkörülményeket tekintve egyenesen elképzelhetetlen, elgondolhatatlan volt. Az asszimilált családban, elegáns nagypolgári körülmények között felnőtt Örkény számára a háború egyfelől a rákényszerített zsidóság tapasztalatával (konkrétan a kirekesztéssel és kriminalizálással) való szembesülést[863], másfelől a számára evidensnek, a polgári

[861] UNGVÁRI Tamás, « Mini-Ödipusz », in *Örkény István emlékkönyv*, Fráter Zoltán & Radnóti Zsuzsa (szerk.), Budapest, Pesti Szalon, 1995, 278. o. (Az én kiemelésem.) Örkényre lásd még *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban*, i. m., 545. o.

[862] Arról nem is beszélve, hogy néhány anekdota – eredeti iratok, beadványok nyomán – nagyon is valóságosnak bizonyult: Örkénynek a Gerővel való konfliktusai más történeteket is megőriztek; ebből az egyik legismertebb a tizenhárom jugoszláv partizánról szóló anekdota. Noha ezt is gondolhatnánk ügyesen kikerekített, utólagosan feltupírozott történetnek, tény, hogy Gerő – a Rajk pert követően – beadvánnyal fordult Révaihoz, melyben épp az Örkény által „megölt" partizánokra hivatkozó történet alapján javasolta az író likvidálását. A korábban Szalai András által vezetett káderosztály utána is nyomozott, s kiderítette, hogy Örkény a bácskai gyilkosságok idején nem lehetett a helyszínen, mert csapattestével máshol tartózkodott. Ekkor merült fel – Szalai kivégzése után – a „jugoszláv konspiráció" vádjának lehetősége. Szerencsére Révai *ad acta* tette az ügyet. Az anekdotára: UNGVÁRI, i. m., 279-280. o., az Országos Levéltár őrizetében lévő Gerő-beadványra pedig lásd PÜNKÖSTI Árpád, « Örkény nevű író », in *Örkény István emlékkönyv*, i. m., 284-285. o. Lásd még Luisa PASSERINI, « Diritto all'autobiographia », in *Storia e soggettività. Le fonti orali, la memoria*, Firenze, La Nuova Italia, 1988, 1-30. o.

[863] „(É)s éppen ezekben a nehéz esztendőkben – írja Füst Milánnak egy levelében –, amikor *ismét-zsidó-létemre* a magányosság úgy szaporodik és gyarapodik körülöttem, mint az Arktikumban a jég." ÖRKÉNY István, « Füst Milánnak (1941) », in *Levelek egypercben. Levelek, emlékezések, interjúk a*

életvilághoz szervesen hozzátartozó – Elias-i értelemben vett – civilizációs életkörülmények esetlegességét, törékenységét, valamint az erőszak és a fizikai szenvedés és az emberhalál testközeli, látható, hallható, tapintható, szagolható tapasztalatát jelentette.

> „Hát nézze – fogalmaz Örkény egy beszélgetésben –, én sokat voltam katona, mert mint gyógyszerészt behívtak. Lassan mentem fölfelé az önkéntesi ranglétrán, utoljára zászlós voltam. Családunk zsidó származású. De ezt valahogy nem vettük tudomásul, ez nem volt téma. Én magam szerzetesi iskolába jártam, katolikus voltam. Egy nap megkaptam a SAS-behívót, hogy jelentkezzem Nagykátán. Tavasz volt, felvettem a nagyon szép fehér extra egyenruhám, fekete lakkcipővel, fekete parolival. Felültem a vonatra, és ott még gyorsan megismerkedtem egy fiatalasszonnyal, mert abban az időben nagyon sokat udvaroltam, nagyon sok szerelmem volt, és gyorsan megbeszéltem egy randevút, hogy mindjárt, ha a háborúnak vége lesz, összejövünk. Megérkeztem Nagykátára, elmentem egy kertbe, ott egy vadállat ült, a Muray nevű alezredes.[864] Megnézte a behívómat. Én is akkor vettem észre, hogy a nevem mellől a zászlós szó hiányzott. (…) Kiderült, hogy engem munkaszolgálatra hívtak be. Hát ez elég váratlanul ért, annál is inkább, mert ez a Muray az én egyenruhámat szemtelenségnek, provokációnak minősítette, és kikötteteti. Kikötni úgy kell, hogy az ember kezét hátracsavarva összekötik, és a csuklójára kötözött kötéllel felfüggesztik. A szolgálati szabályzat szerint ez csak orvos jelenlétében szabad csinálni, mert addig kell húzni, hogy csak a lábujj érje a földet. Orvos persze nem volt jelen, de Muray odajött hozzám, és a bicskájával levagdosta rólam a csillagokat, leszedte a karpaszományt, és utána egy jó nagy pofont kaptam, ami elég szokatlan volt, mert addig engem nem pofoztak. (…) Valóban nekem a háború volt életem legnagyobb élménye. Sorsdöntő élmény volt, bármilyen furcsán hangzik is, ott lettem emberré. Nézd, mi voltam én? Egy elkényeztetett, többé-kevésbé, de inkább kevésbé művelt fiatalember, aki megírt néhány novellát, megjelent egy vékony kis kötetecskéje…”[865]

A fizikai és lelki megpróbáltatásokat ismerve, a deportálások és a munkaszolgálat kontextusában talán irrelevánsnak vagy súlytalannak tűnhet a ruha-probléma kiemelése, ám számos esetből tudható, hogy ez kulcsmozzanat volt. A deportáltakat rögtön a háború után gyógyítani kezdő Székács István pszichiáter egy korai, ám fontos cikkében így fogalmaz: „sok deportálásból visszatért férfit és nőt kérdeztem meg arról, hogy szerintük milyen jelentősége van annak, hogy az embertől elveszik a ruháit. Mindenkinek az volt a véleménye, hogy *még azok is, akik elég jól tűrték a borzalma-*

---

hagyatékból, Radnóti Zsuzsa (szerk.), Budapest, Pesti Szalon, 1996, bőv., átdolg. kiad., 23. o. (Az én kiemelésem.)

[864] Muray (Metzl) Lipót hírhedt volt kegyetlenségéről. Nagykátai tevékenységére és ennek népbírósági folyományaira lásd *”Fegyvertelen…”*, i. m., I. kötet, 155-180., 183-201. o. (Az én megjegyzésem.)

[865] VITRAY Tamás, « Ötszemközt (1974) », in *Párbeszéd a groteszkről. Beszélgetések Örkény Istvánnal*, Radnóti Zsuzsa (szerk.), Budapest, Magvető, 1981, 7-26. (Az idézet a 17-18. lapon. Talán fontos lehet megjegyezni, hogy ennél a részletnél az író egy váratlan fordulattal inni kért, majd kisvártatva megkérdezte, hogy rágyújthat-e.) Örkényhez sok tekintetben hasonló Kornai János tapasztalata; a jómódú, tágas belvárosi lakással bíró, szintén asszimilálódott családból származó ifjú számára ismeretlen volt a testi fenyítés. „Amíg 1944-ben szemtől-szembe nem kerültem az emberi kegyetlenséggel, nem tapasztaltam és nem is láttam a saját szememmel szántszándékkal okozott testi fájdalmat, nem hallottan dühös ordítozást, ‘letolást’. A hangos szótól, kiabálástól, s még inkább mások fizikai megalázástól, verésétől, kínzásától való irtózás mélyen belém rögződött.” KORNAI János, *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*, Budapest, Osiris, 2005, 25. o. (Különösen fontos még – a jómód kontrasztjaként – a szegénység tapasztalatával való szembesülése: lásd 34. és 51-52. o.)

kat, ennél a pillanatnál összeomlottak".[866] Világos, hogy a saját ruhától való megfosztás és a rendfokozatoktól való megfosztás nem ugyanaz, mégis úgy hiszem annyi közös bennük, hogy az emberi méltóság megtagadásának sajátosan adekvát eszközei. (Ezért, mint hamarosan rámutatunk, annak a ténynek, hogy Mérei 1945 után szovjet egyenruhában járkált Budapesten megítélésünk szerint nem elsősorban politikai, de lélektani implikációi vannak.) A „muszosok" ruházatának kérdése, illetve stigmatizáló, karszalaggal való megkülönböztetésük – Ungváry Krisztián kutatásai szerint – már 1940 óta napirenden volt a honvédségen belül. Mivel nem minden munkaszolgálatos kapott egyenruhát, így megkülönböztetésül nemzetiszín karszalag viselésére kötelezték őket, melyet azonban az antiszemita attitűdökkel bíró katonai vezetés nem tolerált. Így, a ruházat magyar nemzeti jellegétől (sapkarózsa, gombok) történő megfosztásával egyidőben a zsidó munkásszázadok sárga, a kikeresztelkedettek fehér karszalagot kaptak.[867] Ugyanakkor a hadsereg vezetésén belül sokak számára még ez is túlzottan sok volt. Beregfy Károly altábornagy beadvánnyal fordult a m. kir. honvédelmi miniszterhez, azzal, hogy a „a honvédség tekintélyének megóvása érdekében feltétlenül szükségesnek tartom, hogy a zsidó munkásszázadoktól a honvédség egyenruhája mielőbb elvétessék. Takarékossági szempontból célszerű, ha az egyenruha-szükségletet a honvédségnél már kiselejtezésre kerülő, nem hadihasználható készletből elégítjük ki. Ennek a ruhának azonban nem maradhat honvédségi jellege. A koronás gombokat a ruháról el kell távolítani".[868]

Mérei gyermekkori családi körülményei, anyagi viszonyai, baráti hálózatából leszűrt élettapasztalata alapján tehát döntően különbözött a fentebb érintőlegesen ismertetett példáktól. Az erőszakkal kapcsolatos élményei tekintetében két sorsdöntő periódust említ. A már tárgyalt iskolát („olyan pofonokat kaptam tanítóktól, tanároktól egészen 18 éves koromig, olyan pofonokat és olyan veréseket, amik ma elképzelhetetlenek") és a munkaszolgálatot („két év volt az Ukrajna, meg a doni hadsereg, mert ott a keretlegények ugyanúgy vertek, mint a tanítók az iskolában, tehát ami ve-

[866] SZÉKÁCS István, « Én-rendellenességek háború idején » (1948), in *Pszichoanalízis és természettudomány*, Budapest, Párbeszéd Kiadó, 1991, 181-190. o. (Az én kiemelésem.)
[867] UNGVÁRY Krisztián, *A magyar honvédség a második világháborúban*, Budapest, Osiris, 2005, 118. o. Lásd még Randolph L. BRAHAM, *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*, Budapest, Belvárosi Kiadó, 1997, 2., bővített, átdolg. kiadás, I. kötet, 306-311. o.
[868] Az irat hátán az I. honv. hadsereg-parancsnokság részéről: „Egyetértek". Az iratot közli: *"Fegyvertelen álltak az aknamezőkön"*, i. m., I. kötet, 542-543. o. Újra közli: *A második világháború*, Ungváry Krisztián (szerk.), Budapest, Osiris, 2005, 157. o. Lásd még *Munkaszolgálat a Don-kanyarban. Dokumentumok, tanulmányok, elbeszélések, emlékezések*, Rákos Imre – Verő Gábor (szerk.), Budapest, Ex Libris, 2008.

rés még hátravolt az életemben, azt ott megkaptam, de bőven").[869] Mint tárgyaltuk már, az avantgárddal és a radikális baloldali kriticizmussal nem csak mint absztrakt művészeti és politikai beállítódásokkal érintkezett, hanem azt szintetizálni és a mindennapi életben megvalósítani igyekezett. Ebben a tekintetben – s ez Méreinél fontos szempont a szerény gyermekkori körülmények elfogadásának, sőt beállítódássá válásának megértéséhez – az egyszerűség, a puritán létfeltételek vállalása *nem volt független* elkötelezettségüktől, világnézetüktől. Ösztöndíj, mindenféle támogatás híján Mérei például újságárulással, felszolgálással, vendéglőben mosogatással kereste meg a létfenntartáshoz szükséges anyagiakat. A Párizsból 1936-ban Magyarországra visszatérő Mérei számára tehát az 1942-es munkaszolgálatos bevonulás sem a szilárd politikai meggyőződés, sem az életkörülmények különös nehézsége miatt nem volt – az egyéb, említett tapasztalatokhoz képest – megdöbbentő, radikális vagy egyértelműen negatív változás.

Hic–et–nunc-lét és örömelv: a túlélés mentalitástörténete

Mérei tehát, mint fentebb említettük, 1942-ben kerül a keleti frontra. Egyik interjújában arról mesél, hogy már elindulása előtt elmondta feleségének: híven a pártutasításhoz, mindenképpen át fog szökni a Vörös Hadsereghez.[870] Előtte azonban megjárta a Don-kanyart, s az 1943. januári összeomlás után, Márkus Sándor és Nádas Pál társaságában gyalog jutott el a Kárpátaljáig, ahol is 1944. szeptemberében valóban sikerült az átállás, bár az interpretációk – a beszélő szándékának függvényében – meglehetősen eltérnek: míg Mérei tudatos szökésről beszél, addig a tevékenységét később figyelő Gerőné Fazekas Erzsébet passzív fogságba esésként festi le e történetet. Itt a történet elmondásához tapadt motiváltságot nyilvánvalóan nehéz, ha egyáltalán lehetséges elkülöníteni.[871] Mérei Sztanyiszlavban (ma: Івано-Франківськ, Ivano Frankivszk, Ukrajna) került a Vörös Hadsereg közelébe, vagy ahogyan ezt igen

[869] Az idézetek helye: Politikatörténeti Intézet Levéltára, fondszám nélküli sajtóanyag: *Mérei Ferenc–interjú* (1986), 2.; 6. o. A munkaszolgálat kapcsán Braham is kiemeli, hogy „(k)ülönösen azok sínylették meg a sorsukat, akik közép- vagy felső középosztályi hátterüknél fogva nem szokhattak hozzá a viszontagságok elviseléséhez". BRAHAM, *A népirtás politikája*, i. m., I. kötet, 322. o. A verés rekonstruált tapasztalata, noha indulati értelemben ugyanolyan rossz, visszataszító, mint a gyerekkori verések, mégsem váratlan, ismeretlen, így a pofonok, megalázások elszenvedője talán jobban „fel van vértezve" a megpróbáltatásokkal szemben. Ugyanez vonatkozik az életkörülmények szegényességére, a nélkülözésre is.
[870] *Mérei Ferenc–interjú*, készítette Rádai Eszter 1984-ben.
[871] MOL–M–KS–276–68–84. ő.e., p. 21.

rosszindulatúan Fazekas Erzsébet megjegyezte: „Mérei hozzánk tülekedett”.[872] Ezt nem kell feltétlenül retrospektív ítéletnek tartanunk. Baráth Magdolna alapos tanulmány rámutat, hogy bár a büntetőszázaddal a frontra vezényelteket bizonyos nimbusz övezte, ugyanakkor – írja pont a Méreivel átszökött Hont Ferenc példáján – „velük szemben (…) nem csupán a szovjetek, de esetenként még a magyar pártvezetés is bizalmatlan volt”.[873] Tegyük hozzá, Gerőné a párizsi emigráció óta ismerte Méreit, így az ismeretlenségből fakadó bizalmatlanság tényezőjét kizárhatjuk, ettől persze még lehettek komoly ellenérzései a mozgalom bürokratikus merevségéhez nehezen illeszkedő filosszal szemben; az ebből fakadó konfliktusokat később még látni fogjuk a párton belüli csatározásokban is.

Mérei, ahogy fentebb már szóltunk róla, a *Párisi Munkás*nál szerzett tapasztalatai miatt az akkor alakuló, elsősorban a hadifoglyoknak készülő *Magyar Újság*, később *Új Szó*ra „keresztelt” alakuló szerkesztőségébe került. Feladata s körülményei itt is hasonlóak voltak, mint annak idején Párizsban: rövid, legtöbbször szignó nélküli cikkek írása, korrektúrázás, stb. „A 4. Ukrán Hadseregcsoport – írja a lap – 1944. szeptember végén kelt át a Kárpátokon, s ekkor adta ki Mechlisz vezérezredes Illés Bélának parancsba egy magyar lap, eredetileg Magyar Újság készítését. Főszerkesztő Illés Béla, szerkesztő Kassai Géza lett. Ott volt még Fazekas Erzsébet, Wágner Anna és Oldner Vladimir szovjet főhadnagy. Első munkatársak között volt Solt Lajos hadnagy, magyar antifasiszta is. Tevékenyen részt vett benne Farkas Mihály, jelenlegi belügyi államtitkár”.[874] Noha a szöveges beszámoló Méreit itt még nem említi, az írás felett található fotón kétség kívül szerepel. A fényképen balról jobbra látható: Lévai Béla, dr. Jánosi Ferenc, Wágner Anna, Illés Béla, Oldner Vladimir, Kassai Géza, Fazekas Erzsébet és Mérei Ferenc. A lap működésének egy éves évfordulóján Illés Béla külön cikket szentelt az *Új Szó* működésének méltatására, s ebben a lap történetét, működését összefoglaló cikkében munkatársakra is kitért; Wágner, Oldner

[872] MOL–M–KS–276–68–84. ő.e., p. 21.
[873] BARÁTH, i. m., 638. o. Lásd még KOROM Mihály, « Miért nem alakulhatott magyar légió a Szovjetunióban a második világháború alatt? », in *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*, M. Kiss Sándor (szerk.), Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, 118-139. o.
[874] *Új Szó*, I. évf. 139. sz., 1945. október 26., 3. o. Mérei saját szignóval kevés cikket írt, lásd MÉREI Ferenc, « A munkáslevelezők »,*Új Szó*, 1945. október 27., 5. o. Mérei ifjúkori barátja, a Törzs „névtelen” szellemi középpontja, a szarkasztikus humoráról ismert Lux László, aki – oppozíciós előélete miatt – 1945 után a szocdemek mellé állt, egy helyen azt mondja: „ő az egyetlen, aki pénzért veszi az Új Szót, mert abban még az írásjelek hiánya is hazug.” A baráti elköteleződések és politikai nézetkülönbségek bonyolult összjátékára, mely 1945 és 1950 (Mérei eltávolításának időpontjáig) között megosztotta az oppozíció–Törzs tagságát, mélyen jellemző ez a mondat. Lásd ROMÁN, *Távolodóban*, i. m., 401. o.

és Fazekas hosszas méltatását követően néhány szó a volt hadifoglyoknak is jut: „munkatársaink egy része volt hadifoglyokból áll, akik együtt tették meg velünk a nehéz és veszedelmes utat Lembergtől Debrecenig. Megállták a helyüket úgy is, mint a sajtó munkatársai, úgy is, mint hazafiak. Ezek: Dr. Mérei Ferenc, Lévai Béla és a fiatal tehetséges költő Zsombor János”.[875]

Mérei (jobb oldalon) az Új Szó szerkesztőségében (1945). *Forrás: Új Szó.*

Illés Béla később a *Honfoglalás* című, egykori naplójegyzetei alapján írott dokumentumregényében részletesen beszámol a *Magyar Újság* szervezéséről, s a galíciai körülményekről; érdekes, hogy ebben Méreinek már nem jutott szerep, noha többen saját nevükön, egyesek pedig megváltoztatott névvel, de könnyűszerrel beazonosíthatóan szerepelnek.[876] Az eredetileg kitűzött cél, a Vörös Hadsereghez való átszökés harmadik nekifutásra sikerült, közben azonban eltelt két év. Jóllehet a büntetés *küldetéssé lényegítése* teloszt, célt adott a mindennapok jelentést nem képző ismétlődésének, ám a munkaszolgálatban *megélt* napokat, heteket és hónapokat önmagában nem tudta kiváltani, a fizikai, lelki nehézségeken való túljutást nem tudta, nem tudhatta minden ízében meg nem történtté tenni a hit teleológiája. Csakugyan szenvedés az

[875] ILLÉS Béla, « Az Új Szó együttese », *Új Szó*, 1945. október 28., 1. és 4. o. Illés tulajdonítása, tudniillik hogy Mérei doktor, nem állja meg a helyét, hiszen 1945–46-ban, egyetemre aspirálásának kezdetén Harkai Schiller Pál épp azon háborodott fel, hogy doktorátus nélkül óhajt egyetemen oktatni. Lásd P. BAKAY Éva, « Pszichológusi pályafutásom », in *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Bodor Péter et al. (szerk.), Budapest, Pólya Kiadó, 1998, 209. o.
[876] ILLÉS Béla, *Honfoglalás*, Budapest, Kossuth, 1980, 8. kiadás, különösen 387-424. o.

értelem tehetetlensége, de az éhség és a hideg ellen messze nem elég a messianisztikus küldetés ígérete – a túléléshez kenyér, víz és meleg jelenvalósága kell. Varga Éva oroszországi levéltári kutatási alapján pontosan látjuk, hogy a hivatalosan jóváhagyott hadifogoly-fejadag fejenként 600 g rozskenyér, 90 g daraféle (kása), 120 g hal, 20 g liszt, 20 g növényi olaj, 20 g cukor és só, 600 g burgonya és egyéb zöldség, stb. volt. Amennyiben ez a gyakorlatban is ennyi lett volna, bízvást mondhatjuk, hogy relatíve biztosította volna a foglyok ellátását, ám a növekvő élelmezési problémák miatt, különösen 1942 nyarától igen komoly gondok álltak be a hadifoglyok ellátásában, s az elvégzett munkától függően különböző kategóriákat állítottak fel.[877] A félreértések elkerülése végett azonban szögezzük le, Varga monográfiája egyértelműen rámutat arra, hogy a szovjet hatóságok folyamatosan gondoskodtak az ellátmány javításáról (vagyis nem volt politikai vagy hadászati cél a rabok elpusztítása), ám az élelmezés megoldhatatlan feladat elé állította őket, különösen 1943 után, amikor is katasztrofális mérteket öltött körükben az elhalálozás.[878]

Káldor György, Örkény *Lágerek népe* című szociográfiájáról szóló vallomásában úgy fogalmaz, hogy a „hadifogoly éhsége 'az ösztönök félelme az éhhaláltól'. (…) Aki, mint minden katona egyszer valahol szembekerül az éhhalál lehetőségével, annak a zsigereibe itatódott az éhség, az zabálhat pukkadásig, mégis valahol felriad, és éjjel a szikrázó csillagok alatt egyszerre csak fel szeretné falni a világot (…). Kozmikus éhség a foglyok éhsége, csillapíthatatlan. Lehet, hogy ez a szerzetesi élettel függ össze, a szexuális ösztönök átváltódásával az evés análerotikus gyönyörévé. (…) Sok éves fogságunk során igen kevés szexuális vétséggel találkoztunk a táborokban, de rengeteg élelmiszervétséggel, a lopástól a betörésig, verekedésig, rablásig".[879] Ugyanakkor ez közel sem jelenti azt, hogy ne lettek volna ilyenek; Ungváry több olyan dokumentumot közöl, mely a honvédség szexuális életét szabályozza a

[877] Ez egyébként nemcsak a foglyokra vonatkozatható, hanem általános jelenség, mely a honvédek tapasztalati világára is vonatkoztatható 1942. október–novemberétől, lásd PIHURIK Judit, *Naplók és visszaemlékezések a Don-kanyarból*, Budapest, Napvilág, 2007, 78. o.

[878] VARGA, *Magyarok szovjet hadifogságban*, i. m., 251-277. o.

[879] KÁLDOR György, « Emberi hang a fogságból » (1946), in *Örkény István emlékkönyv*, Fráter Zoltán – Radnóti Zsuzsa (szerk.), Budapest, Pesti Szalon, 1995, 80. o. Talán kevésbé ismert ma már, hogy egyes lapok, így az *Új Szó* hasábjain is, az ún. hadifogoly-üzenetekben lehetett értesíteni a családot, barátokat vagy hírt kérni a fogolytól. Káldor kapcsán: „Dr. Káldor György üzeni feleségének, Hermann Lászlónak és Ortutay Gyulának, hogy jól van, értesítsék családját." *Új Szó*, 1945. augusztus 28., 5. o.; Szilágyi János György kapcsán: „Jancsikám, hírt várunk tőled, jól vagyunk, csókolunk, anyuka, Gizike, Marcsi. Sziget u. 27." *Új Szó*, 1945. szeptember 18., 3. o. Az éhség metafizikájához pedig lásd ÖRKÉNY, *Lágerek népe*, i.m., 40. o.

nemi betegségektől az óvszer-osztáson át egyenesen a házasságkötésig.[880] A túlélés mindennapos stratégiájára persze Méreinek is megvoltak a maga eszközei; ezek, a közel azonos körülmények okán bizonyos szempontból nagyon hasonlóak, ám egyes elemeiben mégis sajátosságokat hordoznak.

> „Középkölővel – írja Mérei visszatekintve – együtt voltunk munkaszolgálaton. Egy olyan században, amely már részt vett támadásban, visszavonulásban, kevesen maradtak életben, vagy tíz század maradványaiból állították össze. Így óriási személyes tapasztalatokkal rendelkeztünk, mintha az életképesek maradtak volna életben. Családi és közéleti gondok nélkül kellemes, a hadiövezetet tekintetve véve magas minőségű életet éltünk. Ennek megtestesítése egy Samu nevű nagyerejű ember volt, artista és állatidomár, aki arról lett hírhedt, hogy kutyát tartott a fronton. (…) Ebben a jó életminőségű, nagyon tapasztalt és fortélyos században élt Középköltő is. Ezek a munkaszolgálatosok jól öltöztek (azaz meleg holmijuk volt), jól ettek (megtanultak gátlástalanul lopni a katonai raktárakból), még tisztálkodtak is. Nem voltak tetveik, lószerszámokat loptak a raktárból, ahol dolgoztak. Ezt elcserélték házigyártmányú vodkára (ezzel is a békét védték!), s így felszerelkezve jártak a lányok után.
>
> A hadászati cselekvések terepén feltalálható lányok és asszonyok értékelése körül két álláspont alakult ki. Az egyik nézet szerint minden lányban van valami, a szemében vagy a mozgásában, a hajában vagy a hangjában és főként a combja között, valami, ami csak neki van. Jó magam is inkább ehhez az állásponthoz húztam. Jóakaróim azt terjesztik, hogy ennek az álláspontnak az ideológusa lettem. Nem merem magamnak tulajdonítani ezt a szerepet – zárja végül Mérei e gondolatmenetet –, de amennyire tőlem tellett, harcos elkötelezettje voltam az irányzatnak”.[881]

Jól látható, ebből a részletből is, hogy noha a hangsúlyt közel azonos dolgokra (evés, ivás, szexualitás) helyezi, mint Káldor, ám az értékelés többnyire ellentétes. A szcéna napló- és emlékirat-irodalmába alapján mentalitástörténeti kutatást végző Pihurik Judit megállapítása szerint a katonák többnyire lenézték, s így becsmérlő kifejezéssel illették az ottani nőket, szótárukban hemzsegnek az obszcén kifejezések.[882]

Azt kell mondanunk, hogy ez az, ami Mérei beállítódásában a *stratégiai, az új, a sajátságos*, még akkor is, ha a „kellemes, magas minőségű élet” vagy a „jó életminőségű század” kifejezéseket nyilván túlzásnak tartja a mai olvasó. Vitathatatlan, hogy Méreinek is szüksége volt meleg holmira, megfelelő mennyiségű élelmiszerre és innivalóra, de ezt Mérei valahogyan élet előtti minimumnak, s nem magának az életnek tekintette; az ‘élet’ biológiai fogalmához szükségesnek, de az ‘élet’

---

[880] Lásd *A második világháború*, i. m., 225. skk. o.

[881] MÉREI Ferenc, « Bandázs nélkül », in *Jó és Rossz határán. Rendezvényirodalmi szöveggyűjtemény*, kiadatlan gépirat, 1985, 59-100. o. (Az idézet a 78-79. lapon.) A „középköltő” kifejezés Zsombor Jánosra vonatkozik, akinek nevével az előző fejezetben, a Madách Gimnáziumbeli szervezkedésnél már találkoztunk.

A másik – itt nem részletezett – nézet szerint, a hátország nőtagjai elhanyagoltak és nemi betegségek hordozói, így a katonáknak óvatosnak kell lenniük. Ez volt a „két T-mozgalom”: óvakodjunk a tetűtől és a trippertől. Mérei, mint a fentebbiből is kiderült, az ellenkező táborhoz, azaz az „ellen-két T-mozgalomhoz” tartozott, melynek filozófiája a „ne óvakodjunk” jelszóban kristályosodott ki. E szöveg rövidítve, szerkesztve megjelent: *Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulójára*, Bagdy Emőke, Forgács Péter & Pál Mária (szerk.), Budapest, Animula, 1989, 146-158. o. A továbbiakban, a szöveghűség végett, a kéziratot követem.

[882] PIHURIK, *Naplók és visszaemlékezések a Don-kanyarból*, i. m., 165-169. o.

komplex értelméhez nem elegendőnek. Ahogyan a bevezetőben utaltunk rá: különbséget tesz a *zoé*, az élet biológiai és a *bios*, az élet jelentéssel körülölelt fogalma között.[883] Nem összemérte az ott lévő „jelent" a normális körülmények közötti életszükségletekkel (ez így is, úgy is összemérhetetlen), hanem *az adott szituációt tekintette jelenvaló életnek*. „Az élet hic et nunc jelenség. Nem várom az életet, hanem élem a mindenkori 'itt és most' feltételek között" – mondja később saját, hallgatólagos, korábbi álláspontját elemezve.[884] S ebben nagyon fontos szerepe volt, Káldor beállítódásával szemben, a szexualitásnak is. Erről az alábbi történetben számol be.

> „1944 elején történt. Csornavoda faluba érkeztünk. Úgy tudtuk, egyetlen éjszakát töltünk a dombra épült községben. Reggelre azonban kiderült, hogy a tavaszi áradás elvitte a hidakat; a patakok nagy folyóként hömpölyögtek, körülzárták a dombot. S mi ott maradtunk, mint egy szigeten Csornavodában, talán több mint tíz napig. Más alakulat éppen nem járt ebben a körzetben, s mi éltünk a parasztházakban, mint Marci Hevesen vagy mint isten Franciaországban. A házejka, akinél laktam, még siratta a 'Moj Cselovjek-et'. Amint megtudtam, ez egy német zsoldban álló ukrán könyvelő volt. (…) [Ahogy] a front közeledett, a németek visszavonultak, vitték magukkal Moj Cselovjeket.
>
> Már említettem, hogy nagyon kipróbált és gazdag századként vándoroltunk. Könnyedén, mint a távgyaloglók és nagy értékű cseretárgyakkal felszerelve, amilyen a pipereszappannak számító mosószappan, a só, a sósborszesz, egy kórházi rakományból a fájdalomcsillapítók stb.
>
> Mária [ti. az előbb említett Házejka] befogadott. Egyedül maradtunk a házban. Az áradás elzárt a világot. (…) A pipereszappannak nevezett német mosószappannak a hatása lenyűgöző volt. Meleg vizet forralt, megmosta a lábam, mint a sokat emlegetett Moj Cselovjek-ét. Aztán megágyazott a kemencepadkán. Nem emlékszem arra, hogy hányadik napon feküdt mellém. Tudom, hogy nem az első nap. Itt éltem nála több mint tíz napig. Minden szappanomat neki ajándékoztam. Cukrot is hoztam neki, amelyet valami ruhadarabomért cseréltem egy hadi milliomossal. Legalább 20 kiló kristálycukrát a tiszti málhákkal vitette; a kocsist pálinkával vesztegette meg. A csornavodai szép napok valóban sokba kerültek. Átszámítva, ha a reménytelenség valutájának meghatározó árfolyama lenne, akkor Csornavoda annyiba kerülne, mint a Hilton szálló apartment-ja, telefonon hívott luxus-ágyassal. (…) Amikor több mint tíz nap múlva a víz leapadt, s fölverték a fahidat, mi újra elindultunk. Mire leértünk a Kárpátok keleti lejtőjére és hírekhez jutottunk, kiderült, hogy [1944.] március 19-ét Csornavodán vagy még annak kábulatában töltöttük. (…) Ez az emlék is hozzáadott valamit ahhoz a tudáshoz, hogy *nincs átmeneti élet*. Aki átadja magát, feláldozza vagyonát, minden pipereszappanát, s még adósságba is veri magát, mint jómagam a kristálycukorért – összegzi a történetet Mérei –, az megtalálja *hiteles örömét* Csornavodán is, Mária kemencepadkáján vagy forróvizes dézsájában".[885]

Túlélő és túlélő: vita activa, nevetés, elaboráció

> *„Az, hogy én élek, a valószínűségnek kicsike töredéke csak. A legtöbben ülve fagytak meg, s ahogy ott ültek, márványba fagyott arccal, még most is a hátamban érzem a tekintetüket"*.[886]

---

[883] Vö. Sabina LORIGA, « L'histoire mode de vie. Réflexions autour de Hannah Arendt et Siegfried Kracauer », kézirat, 4. o. Ráadásul nemcsak, hogy vett tudomást arról, hogy az őt munkaszolgálatra kényszerítő hatalom, ahogyan Agamben értelmezi, valójában az élet egyszerű, biológiai fogalmát (*zoé*) is megtagadta tőle, de még *bios*-t is fabrikált belőle. Vö. Lásd még Stany GRELET – Mathieu POTTE-BONNEVILLE, « Une biopolitique mineure. Entretien avec Giorgio Agamben », *Vacarme*, no. 10 (2000), hálózati közlése: http://www.vacarme.org /article 255.html

[884] MÉREI Ferenc, « Adalékok egy társas szempontú gyermeklélektanhoz (1962. december – 1963. március) », in *Lélektani napló*, Forgács Péter (szerk.), Budapest, Osiris, 1998, 450. o.

[885] MÉREI, « Bandázs nélkül », i. m., 82-83. o. (Az első kiemelés az eredetiben, a második az enyém.)

[886] ÖRKÉNY István, « Tóték », in *Drámák*, Radnóti Zsuzsa (szerk.) Budapest, Szépirodalmi, 1982, 198. o.

„Ahogyan munkaszolgálatos éveimnek az örömeiben lebegtem, csak az örömökre emlékszem, ez *a* túlélők *privilégiuma (...).”*[887]
Mérei Ferenc

Míg a „szemináriumi lehetőség” tengelyében a jövőre irányuló várakozás mint forradalmi teleológia az Ernst Bloch-i Nocht–Nicht–Sein képében jelenik meg, addig az örömelv középpontjában a Hic–et–nunc-lét ténye és a „hiteles öröm” keresése állnak. Bárhogyan is nézzük, e paradoxon, e két világos életvezetési mozzanat az, amely ebben az időszakban az élettörténet mint jelentéstörténet ritmusát adja, mintázza azt és ugyanakkor korlátokat szab az adott politikai, társadalmi világgal való kapcsolatának. Ez – csakúgy, mint Párizsban a párttal történő konfrontációjában – legfeljebb átmeneti feszültséget eredményezhetett, de ekkor, azaz 1942 és 1944 között sem okozott kibékíthetetlen konfliktust. Megítélésünk szerint a paradoxon antagonisztikus ellentétté – mint majd részletesen tárgyalni fogjuk – csak később, 1950 márciusának politikai motivációktól és ideológiai erőforrásoktól dúsított mezejében válik. Amennyiben a politikai, társadalmi értelemben vett konfliktusra az uralom gyakorlásának feltételeiért, a hatalom hatékonyságáért, továbbá a mindennapi gazdasági, kapcsolati, érzelmi forrásokért folytatott küzdelemként tekintünk, úgy megítélésem szerint az ún. pedológiai vitába sűrített viszály az a mozzanat, mely Mérei élettörténetében végképp kibillenti a személyes integritás és az ‘én’ fölfogásának korábban, nagyjából 1928 és 1949 között rögzített értelmét és folyamatát. „Persze, mondjuk csak ki – vágja rá egy későbbi beszélgetésben –! Szigorú bolsevik voltam. Tulajdonképpen negyven éves koromban [azaz 1949-ben] kezdtem puhulni.”[888]

De ne szaladjunk előre! Mérei beállítódásának credója: nem várni, nem hagyni-megtörténni, hanem aktívan keresni, elébe menni, és – főképpen – megtalálni és kiaknázni belőle a kellemest, az örömöt. Ez az intenzív élet Mérei Ferenc-i imperatívusza. Ezt a legszebben és legtömörebben talán egy kései interjújában fejtette ki.

> „A fogalomban – fejti ki Mérei – sok minden fonódik egybe. (...) A kulcsfogalom az átélés, ebben van az az érzés is, hogy velem történik, én csinálom, tehát felelős is vagyok érte. De jelenti azt is, hogy amit átélek, az a valóság: nincs „átmeneti élet”, nem érvényes az az illúzió, hogy ‘majd eljön a mi szép életünk, az lesz az igazi’. (...) Intenzíven élni azt a bizonyosságot jelenti, hogy *csak* ez az élet van, a ‘másik’ ábránd, illúzió, ígéret, esetleg *terv*, amelynek a megvalósításán fáradozom, amin ábrándozom stb., de élni csak ezt élem. A börtönben [1959 és 1963 között] egyszer együtt voltam egy írástudatlan emberrel, akit éppen húsz nap sötétzárkával fenyegettek. Sajnálkoztam milyen rossz lesz neki. Mire ő megnyugtatott: ‘Azt is csak emberek csinálták, tanár úr!’ Úgy érzem, ettől az analfabétától tanultam meg – lehet, hogy a ma-

[887] MÉREI, « Bandázs nélkül », i. m., 81. o. (A kiemelés az eredetiben.)
[888] BAGDY (szerk.), i. m., 244. o.

gam tapasztalatából, de az analfabéta szavaihoz kötöttem –, hogy abban a helyzetben, ahová éppen a sors vet, ott kell élnem. Minden helyzetben meg kell találnom, ki kell alakítanom a létem, még ha nem fogadom is el az adott életfeltételeket és megváltoztatásukon fáradozom, akkor is ez az én egyszeri, visszavonhatatlan életem".[889]

A holocaust társadalomtudományi irodalmában rendkívül elterjedt a „túlélő" fogalmának használata. Az elképzelés, mely kezdetben a második világháború pusztításait elszenvedett személyekre vonatkozott, a kutatás újabb tapasztalati szerint manapság egyre inkább az identitás- és elismerés-politika eszközévé vált, mely retrospektív módon homogén tapasztalattal és ehhez kapcsolódó morális (univerzális) ítélettel kívánja felruházni az egykori megpróbáltatások elszenvedőit; ezek azonban, sajnos, többnyire sablonokat termelnek, a sűrűség és a többértelműség hitele nélkül.[890] A holocaust pszichiátriai irodalmában a túlélő fogalma egyértelműen a koncentrációs táborokat átélt személyekre vonatkozik, noha az egykori trauma hatása orvosi értelemben gyakran több nemzedékre is kiterjed.[891]

Az Örkény István lágertapasztalatát lélektani kontextusban vizsgáló Kalocsai Katalin olyképpen fogalmaz, hogy az írónál a minden előzetes emberi elképzelést jócskán felülmúló valóság megélésének és átfordításának adekvát formájává vált a humor, illetve annak ad abszurdum fokozása, a groteszk: az elviselhetetlen elviselésének, az értelmetlennek való értelemadás eszköze volt a humorhoz kapcsolódó nevetés.[892] Norbert Elias kifejezését továbbgondolva talán azt mondhatjuk, hogy az „embertelenség normális módon még elviselhető formáit messze meghaladó erőssza-

[889] MÉREI – SOMOGYI TÓTH, i. m., 1564. o.

[890] E tanulmányban nem tárgyalom ezt a problémát, melynek egyébként is könyvtárnyi terjedelmű irodalma van. Lásd pl. Michael POLLAK, *L'expéreience concentrationnaire. Essai sur le maintien de l'identité sociale*, Paris, Métaillé, 1990; Jean-Michel CHAUMONT, *La concurrence des victims. Génocide, identité, survivant*, Paris, La Découverte, 1997. Koselleckné a túlélő inkább az erőszakos esemény közben (háborúban) meghalt személyek családtagjait jelenti, akik valamilyen *értelmet* tulajdonítanak az elhunyt személy halálának: vö. Reinhart KOSELLECK, « Kriegerdenkmale als Identitätsstiftungen der Überlebenden », in *Identität*, Odo Marquard és Karlheinz Stierle (szerk.), München, Fink, 1979, 255-276. o.

[891] Lásd ERŐS Ferenc, « A holokauszt hosszú távú pszichológiai következményei: problémák és perspektívák », in *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, i. m., 531-543. o.; KELEMEN Andor, « A holocaust-szindróma megjelenése a mindennapi orvosi gyakorlatban », in *Elhúzódó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása*, Virág Teréz (szerk.), Budapest, Animula, 1997, 115-125. o. és KENDE B. Hanna, « A késleltetett halál » uo., 43-46. o.; William G. NIEDERLAND, « The Clinical Aftereffects of the Holocaust in Survivors and their Offsprings », in *The Psychological Perspectives of the Holocaust and of its Aftermath*, Randolph L. Braham (ed.), Boulder, Social Science Monographs – New York, The Csengeri Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, 1988, 45-52. o.

[892] KALOCSAI Katalin, « A túlélés grimaszai, avagy tényleg elég csak fejtetőn nézni? Örkény István alkotásai és vallomásai tükrében », *Thalassa*, XV. évf. (2004) 2. sz., 85-101. o.

kos bűncselekmények"[893] át- és túlélésének megértéséhez, az élmény átfordításának a „normál használatot" jóval meghaladó formákat kell keresnünk. Megítélésem szerint ez a mozzanat magyarázza azt a bevezetőben feltett kérdést, hogy a munkaszolgálat kontextusában mennyi relevanciája van a humor, a nevetés és az élmény kellemessé formálása alakzatainak. Örkény egyik levelében ezt egyértelművé is teszi: „jól vagyok, elfogadható egészségben, töretlen humorral nézem a dolgokat – ez volt az egyetlen fegyverem, amivel átvészeltem a régi és nehéz időket is".[894] A humornak ezzel az áttételes, mondanánk inkább kénsavas válfajával talán csak a humorista Királyhegyi Pál memoárjában találkozhatunk még, aki leginkább olyan *bon mot*-kba sűrítette tapasztalatait, mint „a koldulást sem adták ingyen" (vagyis, aki kilépett a sorból azt „vagy agyonlőtték, vagy agyonverték a derék, lelkes keretlegények), illetve: „udvariasságból megszólítottam a magyar SS-fiút: – Hová visznek bennünket, uram? – A megsemmisítő táborba. – Végre egy jó hír. És meddig tart ez az út? – Bizonytalan. Háború van".[895]

A humor és az ehhez kapcsolódó nevetés lelki és társas folyamatai és hatásai már igen korán foglalkoztatni kezdték a kutatókat. Freud a viccről szóló klasszikus tanulmánya vagy Henri Bergson a nevetésről szóló ismert esszéje mellett persze számtalan elmélet született a humor és nevetés tárgyában.[896] A francia filozófus szerint a komikus helyzet conditio sine qua nonja, hogy a *test fölébe kerekedik a léleknek*, ha figyelmünket egy személy testére irányítják, holott a szelleméről van szó; másképpen fogalmazva ha egy *személy* egy adott pillanatban *dologgá* válik. A nevetésre ingerlő helyzetben tehát lennie kell valaminek, amely az emberre, Bergsonnal mondva, az „élőre tapadó gépiességet"[897] kizökkenti, s az adott pillanat az, mely nevetéssé sűríti a társadalom vélekedését a kinevetett személyről. Ebben az értelemben a nevetés az alany, azaz a nevetők számára pszichikai értelemben feszültségoldó

[893] Norbert ELIAS, *A németekről. Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a XIX–XX. században*, Budapest, Helikon, 2002, 231. o.
[894] ÖRKÉNY István, « Levelek a hadifogságból (1945–1946) », in *Levelek egypercben*, i. m., 36. o.
[895] KIRÁLYHEGYI Pál, *Mindenki nem halt meg*, Budapest, Globus, 1947, 52., 54. és 90. o. Mai kontextusban már-már provokatívan hat, ahogyan az SS-őröket „jóindulatú, kellemes embereknek" jellemzi (90. o.).
[896] Csak a két klasszikus munkát említem: Sigmund FREUD, « A vicc és viszonya a tudattalanhoz » (1905), in *Esszék*, Budapest, Gondolat, 1994, 2. kiadás, 23-251. o. és Henri BERGSON, *A nevetés* (1900), Budapest, Gondolat, 1994, 3. kiadás. Humor és a trauma-feldolgozás összekapcsolásához lásd még KALOCSAI, i. m. és VARGA Zsuzsa, « A humor mint a gyászfeldolgozás sajátos módja Karinthy Frigyesnél », *Pszichológia*, XII. évf. (1992) 1. sz., 57-89. o. Az eszmetörténeti értékeléshez roppant hasznos: Quentin SKINNER, « Le philosophe et le rire », előadás, XXIII. Marc Bloch–konferencia, Párizs, 2001. június12. http://cmb.ehess.fr/document54.html
[897] BERGSON, i. m., 71. o.

funkcióval bír, a tárgy, a kinevetett számára pedig szimbolikus büntetés. Feszültségoldás és büntetés lélektani és társadalmi alakzatai, funkciói rejlenek tehát a nevetés mögött. Örkény egyik legszellemesebb levlapja így fogalmaz: „Se Operába, se hangversenyre nem járok. Mostanában a hason csúszásra és emberölésre fektetem a hangsúlyt".[898] Úgy vélem, hogy e rövid szöveg – főként egy értelmiségi beállítódással bíró egyénnél – plasztikusan fejezi ki a fentebb vázolt test–szellem ellentétet: a szellem magasztosságát, absztrakcióját (Opera, hangverseny), első lépésben, komikussá ellenpontozza a test esetlensége, a hason csúszás, és második lépésben, groteszkké az emberölés felemlítése. A komikumtól és a nevetéstől tehát – a háború, a munkaszolgálat kontextusában – eljutunk a groteszkig és a nevetés megfagyásáig: az oldás és a büntetés mozzanata tehát együtt él, nem izolálható többé alany és tárgy.

Itt a humor és az ehhez kapcsolódó nevetés általános, az ellentételezés, a megfordítás elvén működő komplex formáját (oldás, büntetés), annak kommunikatív–performatív funkciójával együtt – társadalomlélektani és kulturális értelemben – szabadságot termelő, mesterségesen reprodukálható *szimbolikus játéknak* tekintem. Amint a játék neurobiológiai funkcióiról értekező Grastyán Endre fogalmaz, az ilyen „szimbolikus játékokban a végtelen szabadság világa tárul fel", s hogy „a játékban, arteficiális céljai és akadályai ellenére, a valóság tükröződik, és a megismerés mechanizmusai érvényesülnek".[899] A munkaszolgálathoz, a hadifogsághoz hasonló szélsőségesen nehéz élethelyzetben azonban a megismerés, a valóság felmérése, bensővé tevése önmagában inkább megrettent, mintsem kielégít. „Az álmodozás – írja később saját prizonizálódási tapasztalatainak feldolgozásakor – elfeledteti a börtönt, a gondolkodás soha. Az érvényes gondolkodás minden szakaszában jelen van háttérként a valóságos helyzet. Mégis milyen örömöt nyújthat ez a karbantartó és önvédelmi gondolkodás? (…) A sorok írója úgy látja, hogy gondolkodási típusa és adott helyzete egyaránt annak a szellemi munkának kedvez, amely a műveletekben találja meg örömét: a kiemelésben, az elhatárolásban, az egybevetésben, a különbségek kiélezésében, a jelenségekhez tapadó magyarázatok csiszolgatásában mindaddig, amíg a jelenség önálló életet kap stb."[900]

---

[898] ÖRKÉNY István, « Tábori lap Szilágyi János Györgynek (1942) », in *Levelek egypercben*, i. m., 29. o.

[899] GRASTYÁN, *A játék neurobiológiája*, i. m., 15. és 59. o.

[900] MÉREI Ferenc, « Implikált tudás az álomban (1962. április – október) », in *Lélektani napló*, i. m., 178. o. Örkény két jelenség (honvágy és étvágy) izolálásával és kiemelésével az „álmodozás" funkcióját határozza meg a hadifoglyok ideáltipikus magatartásaként. Vö. ÖRKÉNY, *Lágerek népe*, i. m., különösen 26-28. o.

Az elemző gondolkodás mellett tehát szükség van egy olyan instanciára, mely a megismert lélektani feszültségét oldja–bünteti, vagyis átfordítja, s ezzel lehetővé teszi az élmény valóságként való elfogadását, bensővé tételét. Ezt a lelki mechanizmust nevezi Mérei későbbi munkáiban elaborációnak.[901] Az elaboráció jelenségének vizsgálata szükségképpen elvezet bennünket ahhoz a hosszú távú lélektani problémához, melyet manapság röviden a túlélő fogalmába és szindrómájába sűrítünk. Ismert tapasztalat a túlélő lelkiismeret-furdalása, sőt bűntudata, hogy ő életben maradt, míg társa, barátja, családtagja, stb. meghalt, nem élte túl a fizikai és lelki megpróbáltatásokat. Mint Káldor György fogalmaz „(t)alán feszélyezett, hogy életben maradtam, míg G.I. meghalt, és a túlélő mégiscsak luxuslény a halotthoz képest, akit odalenn rágnak a férgek."[902] Jellegzetes, hogy a túlélő fogalma ebben az értelemben valaki máshoz képest méri meg magát, aki már nincs, nem él; Mérei Ferenc ezzel szemben a túlélő eszméjét az *akkori selfhez képest* érti, vagyis az akkor a hetvenes éveiben járó pszichológus úgy véli: a háborúban valójában túlélte önmagát.

„Azt gondolom – írja rendezvényirodalmi visszatekintésében –, hogy [születésemkor] a kartotékomra a Demiurgosz egyetlen szót írhatott: 'Túlélő'. Ebből az alkalomból elmondok egy vitát. Golding 'Ripők Martin' című regényéről van szó.[903] Hajótörés, a mentőöv nélkül vízbekerülő Martin lerúgja magáról a csizmát, nagy kitartással és szerencsével egy szirtre vetődik s ott késének segítségével (szerencséjére ez nála maradt) ennivalóhoz jut és a hajótörés után még 8 nap múlva is él. A regény epilógusában a hajótörés halottait mentőhajók kihalásszák a vízből. Ripők Martin hullája is közöttük van. Valamelyik egészségügyi mondja: 'Ennek a szerencsétlennek még annyi ideje sem volt, hogy a csizmáját ledobja.' A hajótörés után legfeljebb egy percet élt, s ennek a percnek a fiktív fantáziája lehetett a nyolcnapos hajótörés. (…) Vály Gábor (…) a Nagyvilág hasábjain fejtette ki, hogy az élet e regény szerint fiktív, nem valódi; az ember azt hiszi, hogy partot ért, megmenekült, s éppen a fordítottja derül ki: az, hogy elpusztult. Ahogyan Vály olvasta a történetet, az élet rettenetes, csalárd: becsaptak bennünket már azzal is, hogy megszülettünk, a pesszimista bölcselet és életfelfogás az egyedül helyes. Persze vitába bocsájtkoztam (…). Úgy értettem a regényt, hogy Ripők Martin rövid egyperces agóniáját legalább nyolc nap életre tudta meghosszabítani. Nem a múltját, a 'tűnő életet' elevenítette fel, 'mint aki a sínek közé esett', hanem pillanatok alatt megindította a helyzetnek megfelelő fantáziasort és legalább nyolc nappal túlélte a halálát. Talán ha bajadérok közé képzeli magát, hétköznapian mérve élvezetesebbek lettek volna utolsó pillanatai, de lehet, hogy nem tudott volna kitölteni nyolc napot. Egy vízben fuldoklónak a legjobb vágyvezérelt éberálma a hajótörötti státusz egy tengeri szirten.

Ezt csinálta Martin. Túlélte saját halálát és modellt nyújtott a túlélés végső változatához. A regényből én az ellenkezőjét olvastam ki, mint a könyvtárigazgató. (…)

(M)ert ugyanott, ahol a szorongás megidézi a pusztulást, ugyanott, ahol a rettegést érzed, mindent meg is fordíthatsz. Ahelyett, hogy megbénulnál a rémülettől, elkezdhetsz cselekedni, félelem helyett elaborációhoz folyamodhatsz. A Golding-modellt követve agónia helyett a túléléshez, akárha fikció is! A Demiurgosz, aki a túlélő sorsát mérte rám, ezzel együtt rendkívüli ké-

[901] MÉREI Ferenc – V. BINÉT Ágnes, *Gyermeklélektan*, Budapest, Gondolat, 1975, 3. kiadás, különösen 265-273. o. Lásd még MÉREI Ferenc, « A játék értelme és öröme », in *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*, Budapest, Akadémiai, 1989, 204-217. o., a játék mint terápia és elaborációra különösen: 214-215. o.

[902] KÁLDOR, i. m., 78. o.

[903] William GOLDING, *Ripacs Martin*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1980. Göncz Árpád fordítása nem Ripők, hanem Ripacs Martinként ültette át magyarra a „pincher" szót. Mérei valószínűleg emlékezetből idézte a polémiát, s filológiailag ezért nem teljesen pontos az utalás.

pesség birtokába juttatott (…). A túléléssel együttjáró képességről, amelyet (…) elaborációnak mondunk, elmondanék egy kis történetet.
(…) 1942-43 telén történt. Borzasztó hideg volt, minden reggel 38-41 fok. A befagyott Oszkol folyó partján táboroztunk, ott rendezkedett be a hadtáposzlop. Hajnalban minden nap ki kellett vonulnunk a vagonokhoz és onnan késő estig hordani a teherautókba vagy raktárba mindazt, amit a hadsereg elfogyaszthatott. A munkából minden nap megszöktem. Választhattam a biztos lábfagyás és a szökésre kilátásba helyezett helyszínen történő felkoncolás között. A fagyást nehezen tudtam volna ellensúlyozni, a felkoncolást azonban bátorsággal, ügyességgel elkerülhettem. Néhány társammal együtt ezt választottuk. Kora reggel még kivonultunk munkára, aztán 8 óra körül elszöktünk a munkáról és besurrantunk a már gondosan előkészített Házejkához, kiki a sajátjához, ott melegedtünk a padláson, dél felé jöttünk le, amikor már befűtötték a kemencét. Azért csak 8 óra után kezdtük ezt a magánéletet, mert addig a tábori csendőrök is cirkáltak. Viszont 8 óra felé, akkor lett világos, ők is bekúsztak egy házba. Amikor sötétedett, délután 3 és 4 között, visszaszöktünk a munkahelyre, mielőtt még a tábori csendőrök elkezdték volna felkoncolni vagy legalábbis összeszedni a csellengőket. Akkor megint 2 órát dolgoztunk.

Ebben az önkényesen 4 órára csökkentett, hivatalosan 12 órás munkaidőben zsákokat hordtunk. Néhány hétig olyan zsákokat, amelyeknek a súlya nagyjából megfelelt a testsúlyomnak, ötven kiló lehettem. Néhány hét múlva már jóval nagyobb tömegű zsákok érkeztek: só, cukor, paprika; ezek másfélszeresét, majdnem kétszeresét nyomták a testsúlyomnak. (…) Egyszer aztán a sors bedobta az aduját a munkaszolgálatosok életébe. Óriási ládák érkeztek. Szappan volt bennük, egy láda 120 kg-ot nyomott és nem teherautóra kellett rakni, hanem felcipelni a raktárba. Az út: félemeletnyi lépcső után mintegy 20 méter fahíd vagy palló, megint lépcső, megint palló, s még vagy 20 méter a raktári zsákok sorai közt. Tegyük még hozzá: keskeny a lépcső, keskenyek a pallók, a sorközök, egy embernek kell vinni a ládát. Nincs mese, felteszik a hátára, induljon a szerencsétlen. Emlékszem, mintha besüppedtem volna a keményre fagyott talajba. Kiszakadt a hátam, közben számoltam a lépéseket. Talán a negyedik ládát vittem, a saját testsúlyomnak a kétszerese nyomta a hátamat; túl a második lépcsőn, a második pallón már bekanyarodtam a raktárba. Két magyar tisztet hallottam beszélgetni a raktár bejáratánál. Megnézni nem tudtam őket, a láda mint óriás szemellenző kitöltötte a látóteremet. De hallottam, ahogy az egyik mondja: »Hogy tud ez a kisember felmászni ezzel a ládával?« Erre a másik (…): »Ennek a legkönnyebb, ez lélekkel csinálja.« Mint 50 kg testsúlyú ember, úgy toldottam meg magamat a 120 kilós ládához, ahogyan Ripők Martin hosszabbította meg az életét. Az én erőm ugyanolyan fiktív lehetett, mint Martin hajótörése, de a ládát azért felemeltem. Ez a túlélők szerencsés titka: a rövid lét meghosszabbítása lélekkel és fikcióval".[904]

A bevezetőben idézett interjúrészlet éppen ehhez a mozzanathoz, a saját testsúlyánál jóval nehezebb zsákok, ládák cipelésének élményéhez kötötte azt az önéletrajzi állítást, hogy „nagyon jó formában" volt. Nehéz másként értelmezni e részletet, mint az elaboráció (az élmény leírása, értelmezése, átdolgozása, feszültségoldása) hatalma leírásának. A fogalom „Charcot-tól származik. Elsőnek ő jelölte így a helyettesítésnek, az áttételnek azt a láncát, amelyben az indulatból megnyilvánulás lesz".[905] Ebben az értelemben az elaboráció nem a feszültségek elhárítását jelenti, jóval több annál. Az elhárított, „fékezett indulatok nemegyszer torlaszt képeznek a képzeletáramlásban, megállítják a gondolkodást, gátolják az emlékezeti felidézést vagy elterelik a figyelmet."[906] Így az elhárított, fel nem dolgozott indulat vissza-visszajár, s azzal a veszéllyel fenyeget, hogy az egyén újraéli a konfliktust. Az elaboráció lénye-

[904] MÉREI, « Bandázs nélkül », i. m., 84-88.; 91. o.
[905] MÉREI – V. BINÉT, i. m., 265. o.
[906] MÉREI – V. BINÉT, i. m., 265. o.

ge, hogy az indulat, az érzelmi feszültség képpé, ismeretté való átfordítása: „sűríti az élményt, áttolja az indulatot és képben fogalmaz”[907]. (Ebben a tekintetben nagyon hasonlít az álommunkához. Ehhez a formához Mérei 1960 után, a börtönben fordult; erről szól, ennek terméke a *Lélektani napló*.) Ez azonban nem jelenti a rossz élmény tökéletes eltűnését, felszívódását, lelki trauma nélküli teljes gyógyulását, noha Mérei esetében a mérleg mégis sikeresnek, pozitívnak mondható. Börtönbéli álomrepertoárjának topográfiájában, állapítja meg Mérei nagy meglepetéssel, hogy „a háborús terep, az egykori nagy kalandok színhelye […] *csupán 0,7%-kal szerepel* (!); ez az elosztás megint az álmodó gondolat- és képzeletvilágát fedi”.[908] Egy interjújában viszont úgy fogalmaz, hogy egy „ember fantáziája, érzelmi benyomásainak belső képre, belső szóra való átfordítása, szóval ami igazán lelki benne – igazából sohasem rögzíthető. Változik, csináljuk, alakul. *Én, ha félek, Auschwitzra gondolok*. Nagyapám talán a dragonyosokra gondolt, pogromokra. Utódaim megint másra gondolnak, másféleképpen félnek (...).”[909]

Ahogyan Örkény írásművészetében gyakran feltűnik a zsidó identitáshoz fűződő komplex, körkörös, lineáris elbeszélésben alig-alig elmondható viszony vagy az ún. lágerpszichózis,[910] úgy Méreinél a későbbiekben az archetipikus félelem rögzítésének tárgya az Auschwitzhoz mint helyhez kötött judeocídium eszméje (melyet valójában, szerencsére, nem élt át!), a zsidóság faji alapú, ipari eszközökkel való elpusztításának banálisan ördögi gondolata. Örkény úgy utalt vissza erre egy Eörsi Istvánnak írt levelében, hogy „(n)émi meghökkenéssel olvastam (…), hogy az ész elnyomja benned az ösztönöket. Kérlek, ezen ne nagyon változtass. Már megéltem, amikor az ész nem nyomta el az ösztönöket. Nem volt kellemes időszak”.[911] S ha ez a nem-kellemes időszak egyszeri és megismételhetetlen életünk jelenvaló élménye volt vagy lesz, akkor, úgy tűnik, nem nagyon marad más, mint felfedezni önmagunkban a lélek segédigéit.

„Az élők mértana”: tábori levlapok mentalitástörténeti metszete

[907] MÉREI – V. BINÉT, i. m., 269. o.
[908] MÉREI, « Implikált tudás az álomban », i. m., 324. o. (Az én kiemelésem.)
[909] HERNÁDI, « Nekem nincs absztrakt mondanivalóm », i. m., 591. o.
[910] A példa címén lásd az erőszak lágerpszichózisára ÖRKÉNY István, « Niagara Nagykávéház », in *Novellák*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1980, II. kötet, 48-56. o.; a zsidó identitás ambivalenciájára ÖRKÉNY István, « Ákos és Zsolt », in *Novellák*, i. .m., 156-161. o.; a háborús tapasztalatra az egyik legszebb elbeszélés: ÖRKÉNY István, « Zsidóhalál », in *Novellák*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1980, I. kötet, 147-159. o.
[911] ÖRKÉNY István, « Levele Eörsi Istvánnak (1976) », in *Levelek egypercben*, i. m., 311. o.

„Ferikém! A változatosság kedvéért holnapután bevonulok. Ha a véletlennek van egy egész kis humora, akkor valahol megint találkoznunk kellene. Különben is volna jó néhány mondatnyi mondanivalóm a számodra. Ma délután egyébként fenn voltam Nálatok. A gyermekeid napról napra szebbek. (...) Jelenleg az az egyik legfőbb problémám, hogy melyik legyen a második könyv, amit magammal viszek. Első u.i. a Biblia".[912]

Hegedüs Géza levlapja Mérei Ferencnek (1944. VI. 2.)

„Aki a mi nemzedékünkből átélte – és túlélte –, az megélte a feltámadás élményét. 1945. május hatodikán eltűnt az SS-őrség, és kitárult a gunskircheni Vernichtungslager (...) drótsövény kapuja. (...) És a feltámadottak a szélrózsa minden irányában áradtak haza Európa országútjain".[913]

Hegedüs Géza: Visszanyert élet (1989)

1942-től egészen Budapest felszabadulásáig Mérei Vera itthon maradt Budapesten, Anna 1943-as megszületését követően immáron két kisgyermekkel. Mint korábban tárgyaltuk már, a magyar zsidóság számára 1938-tól fokozatosan romlottak a létfeltételek, a szó tág értelmében vett egzisztenciális körülmények, ám kifejezetten életveszélyessé „csak" a német megszállást követően, vagyis 1944. március 19. után, de még inkább az október 15-i nyilas hatalomátvétel nyomán váltak. Amikor valakit kiszakítanak megszokott világából, elválasztják szeretteitől, megfosztják munkájától, vagyis amikor életvilága gyökeresen új elemekkel telítődik, akkor azt a folyamatot nehéz egyetlen ember történeteként értelmezni; ahogy a bevezetőben is megfogalmaztuk: az életrajz nem lehet egyetlen ember története, minduntalan szembe kell néznünk azzal, hogy minden egyén társas konfigurációkban él és mozog. Mérei Ferenc munkaszolgálatát sem értelmezhetjük kizárólag saját visszatekintései alapján, hiszen családja Budapesten legalább akkora veszélyben volt, mint ő maga. A távollét nem feltétlenül jelent nem-tudást a másikról, már csak azért sem, mert lehetőség volt, még ha szűkös is, kommunikációra; ennek nyomait őrzi az a levelezőlap-gyűjtemény, mely a család őrizetében maradt fenn, s mely az 1956-os Intézet digitális archívumában ma is hozzáférhető.

---

[912] 1956-os Intézet digitális archívuma: Tábori postai levelezőlap Hegedüs Gézától Mérei Ferencnek, gépelt szöveg, 1944. VI. 2.: http://server2001.rev.hu/oha/oha_picture_id.asp?pid=5172&idx=8534&lang=h

[913] HEGEDÜS Géza, *A visszanyert élet*, Budapest, Szépirodalmi, 1989, 9. Ugyanakkor tünetszerű, hogy az a Hegedüs, aki több kötetben tekintette át önéletrajzát – *Előjáték egy önéletrajzhoz* (1982), *Egy jól nevelt fiatalember felkészül* (1984), *A tegnap alkonya* (1987), *A visszanyert élet* (regény, 1989) – s szellemi fejlődését igen aprólékosan írja le, a munkaszolgálatról és a koncentrációs táborról, valamint családja elvesztéséről mindösszesen 2 oldalt (!) ír. Lásd HEGEDÜS Géza, *A tegnap alkonya*, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 340-341. o.

Fentebb már utaltunk rá, hogy a zsidóüldözés, bármely formáját, mozzanatát is elemezzük történeti és emlékezeti szempontból, olyan határesemény (*event at the limit*), melynél a történelemtudomány hagyományos, a forrásokra hivatkozó illetékessége segítségre szorul. Arra gondolunk itt elsősorban, hogy a különböző, ám a munkaszolgálat mindennapjairól szinte semmilyen információt nem nyújtó dokumentumok „kiszolgáltatják" a kutatót a fennmaradt – típusában, intenciójában, elemzési–olvasási szempontjából – roppant heterogén forrásoknak, melyek korántsem adják egységes képét a múltnak. Konkrétabban fogalmazva, azzal a dilemmával állunk szemben, hogy a retrospektív, de koherens szemléletű visszaemlékezés, melyet fentebb elemeztünk, és az egyidejű, ám szűkszavú, olykor töredékes levelezés milyen képét nyújtja *ugyannak* az eseménynek. Párhuzamosak ezek a történetek, de persze nem matematikai értelemben; nem a végtelenben találkoznak, legfeljebb kölcsönös emberi érzelmekben, szeretetben és ragaszkodásban végtelenek. Nem „a" háború és/vagy az üldöztetés világát, inkább annak tapasztalatának – Nemes Nagy Ágnes szavait[914] némileg átformálva – „az élők mértanának" dokumentumai: a levelek azt a lelki architektúrát rajzolják ki, mellyel az élők - gyakran látszólag ügyet sem vetve a külvilágra – „túléltek"; abban az értelemben, ahogy Ricœur kapcsán fentebb utaltunk rá.

Itt szükséges tehát az illetékesség kiterjesztése, amennyiben a munkaszolgálat tapasztalattörténete nem dolgozhat egyetlen és egységes valóságfogalommal, mint a hagyományos történelemtudományos módszer. Nos, számolnunk kell azzal, hogy az élmény konceptusa temporális jellegű és rétegzett, gyakran fragmentált és nemegyszer ellentmondásos is. Ami az egyik anekdotaszerűek kerek történetben humorosnak vagy groteszknek tetszik, az egy másik, korabeli levelezésben hiányt termel. Ez az ellentmondásosság nem fejezhető ki egyszerűen az igaz–hamis-dilemmában, számolnunk kell azzal a rétegzettséggel, mely az élmény különböző formáit rejti el előlünk, pontosabban fogalmazva, azt, hogy együtt nem képes megmutatni magát.[915] Itt

[914] NEMES NAGY Ágnes, « Az élők mértana », in *Az élők mértana. Prózai írások*, Honti Mária (szerk.), Budapest, Osiris, 2004, 519-520. o. A költőnő prózai írásait, esszéit magában foglaló kötetben elsősorban a verstanra érti e kifejezést, mely kifejezi az élő anyag architektúráját. Azért nem tartom profánnak idézni mindezt, mert mint látni fogjuk Méreinek épp a vers élménye még a „musz" idején is egyik legfontosabb forrása volt önmegtartásának.

[915] Jelentős segítséget nyújtott ebben Michel de CERTEAU, « Psychanalyse et histoire », in *Histoire et psychana-lyse entre science et fiction*, Paris, Gallimard, 1987, 97-117, itt: 99. o.: „A pszichoanalízis és a történetírás egészen eltérő módon kezeli az *emlékezet* terét. Különböző módon gondolkodnak a múlt és a jelen viszonyáról. Az előbbi egyiket a másikban gondolja el, míg az utóbbi egyiket a másik elé helyezi. A pszichoanalízis e viszonyt az egymásba helyezés (egyik a másik helyén), az ismétlés (az egyik eltérő formában reprodukálja a másikat), a kétértelműség és a felcserélés (mi van minek

különösen jól hasznosítható az életrajzi tér a bevezetőben kifejtett szinoptikussága, mely nem egymást kizáró ellentmondásokban, de az esetleges eltérések konfliktusos együttlátásában érdekelt

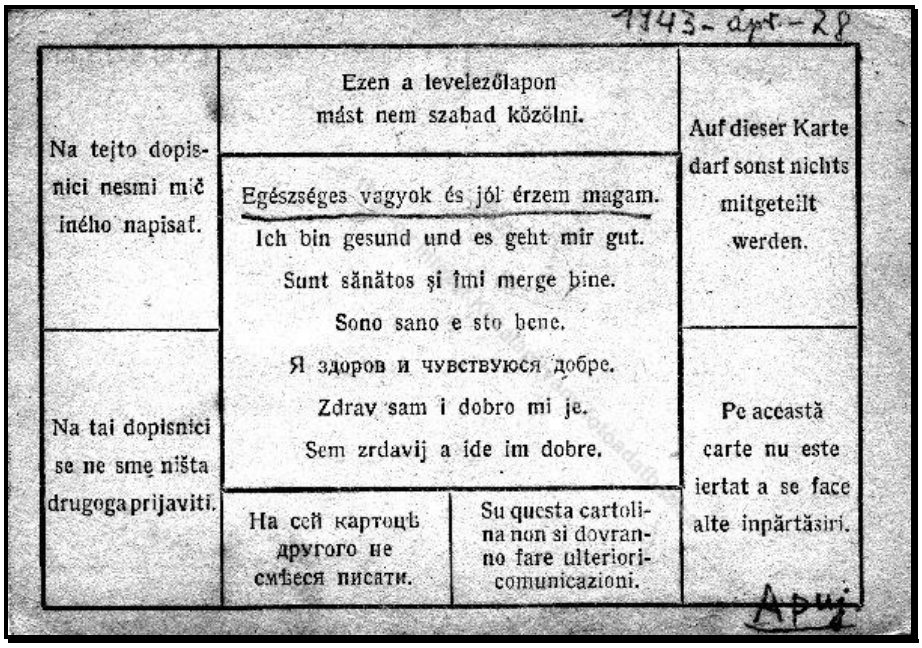
1943-ápr-28

Ezen a levelezőlapon
mást nem szabad közölni.

Na tejto dopisnici nesmi mič iného napisať.

Auf dieser Karte darf sonst nichts mitgeteilt werden.

Egészséges vagyok és jól érzem magam.
Ich bin gesund und es geht mir gut.
Sunt sănătos şi îmi merge bine.
Sono sano e sto bene.
Я здоров и чувствуюсь добре.
Zdrav sam i dobro mi je.
Sem zdravij a ide im dobre.

Na tai dopisnici se ne smę ništa drugoga prijaviti.

Pe această carte nu este iertat a se face alte inpărtăsiri.

На сей картоцъ другого не смѣеся писати.

Su questa cartolina non si dovranno fare ulteriori comunicazioni.

Apuj

Forma-levlap „Apuj" aláírással. (Nagyobbik lánya, Eszter nevezte édesapját így.)[916]

Mérei Vera életút-interjújában olyképpen fogalmazott, hogy a levelezés, melyet havi két levélváltásban maximáltak, még ha a legszűkszavúbb leveleződlap is „életjel volt", nem is feltétlenül a tartalom volt az elsődleges, a „kézírás volt a legfőbb érték"[917]; annak bizonyítéka volt, hogy a másik életben van. Persze a tartalom is fontos volt, hiszen az interjú folyamán többől fel is olvas egy-egy szép részt; azt vélelmezzük, hogy a kézírás jelszerűsége mellett, mely azt tanúsítja, hogy a feladó létezik, a kézzel írt sorok vallomásossága annak garanciája volt, hogy a másik nemcsak létezik, de él. Nem mintha panaszosak vagy elkeseredettek lennének a Mérei által írt leveleződlapok. Legelső, 1942. december 21-re datált levlapján így fogalmaz:

> „Drága Verácskám, hosszú út után megérkeztünk. Sikerült teljes felszereléssel eljutni a rendeltetési helyre. Dolgozgatunk, mint Szabadján, legalább egyszer hetenként van tisztálkodási lehetőségünk. Komoly hideg még nem volt, egyszer sem fáztam. Gyönyörű fekvésű városkában vagyunk, utunk élményszerűen szép havas mezőkön át vezetett. A munkát remélem hamarosan megkezdjük. Havonta kétszer válthatunk levelet. (…) Ne felejts el 100 p-t fizetni Müller Ferencnének, Újpest, Arany J. u. 3., amit a férje helyettem kifizetett Mogyoródon. A fiúk

a »helyén«?) révén dolgozza fel. A történetírás e viszonyt az egymásutániság, a korreláció (többékevésbé nagy közelség), az okozatiság (egyik a másikat követi) és a szétválasztás (vagy az egyik, vagy a másik, de soha sem a kettő együtt) révén oldja meg. Az *idő* két stratégiája ütközik itt össze".

[916] 1956-os Intézet digitális archívuma, tábori postai leveleződlap Mérei Ferenctől Mérei Ferencnének, autográf kézírás, 1943. IV. 28.: http://server2001.rev.hu/oha/oha_picture_id.asp?pid=5152&idx=161&lang=h

[917] *Mérei Vera–interjú*, 130. o.

mind jól vannak. Nagyon sokszor ölel és csókol Téged, Esztert, Istvánt (…) és a nagymamákat, Feri".[918]

A lap kapcsán némi tanácstalanság fogja el e sorok íróját. Nehéz kitapogatni az író intencióját egy olyan típusú kommunikációs forma esetében, melyet a háborús helyzetből fakadóan természetesen komoly cenzúra alá esik.[919] Zsadányi Oszkár volt munkaszolgálatos visszaemlékezésében így fogalmazott: „»Kedves Feleségem! Anyám (Ezt a változtatást nagykegyesen megengedték.) Örömmel értesítem, hogy egészséges vagyok és jól érzem magam, amit magukról is elvárok. Szeretettel csókolja: (aláírás)«. Ez a néhány semmitmondó sor volt minden, amit a századparancsnok engedélyezett számunkra. Egy szót hozzátenni már olyan bűn volt, amiért kettétépték a levelet, illetőleg a zöld tábori lapot".[920] Hanák Péter mára klasszikussá vált tanulmánya éppen olyan első világháborús levelek alapján formálódott, melyek politikai, magánéleti–érzelmi vagy más okok folytán meghaladták a hatóságok tűrőképességét, nem kézbesítették őket, így maradtak fenn a Hadtörténeti Levéltárban.[921] Itt természetesen más esettel van dolgunk, hiszen éppenséggel kézbesített levlapokkal állunk szemben, lévén, hogy a családi archívum őrizte meg számunkra, s természetesen mindegyiken szerepel az oly fontos „ellenőrizve" pecsét, mely alapján bizonyosan állíthatjuk: tartalmuk nem sértette a honvédségi cenzúrát. Ugyanakkor nem levél, csak nyílt levelezőlap ez, mely – mint Szakály Sándor rámutat – a háború terméke, 1941 és 1944 között három formában létezett, bár sajátos példák alapján azt vélelmezi a hadtörténész, hogy a zárt borítékban küldöttekben sem volt több információ, mint a nyílt levlapon.[922]

---

[918] Az 1956-os Intézet digitális archívuma, Tábori postai levelezőlap Mérei Ferenctől Mérei Ferencnének, autográf kézírás, 1942. 12. 21.: http://server2001.rev.hu/oha/oha_picture_id.asp?pid=5114&idx=132&lang=h

[919] Ezért erősen kétséges a francia kutatók beállítódása, mely a katonák tapasztalati világának hű képeként kezeli az ilyen típusú levelezéseket, vö. Evelyne DESBOIS, « Paroles de soldats entre images et écrits », *Mots*, vol. 24. (1990), 37-53. o.

[920] ZSADÁNYI Oszkár, *Mindenki szolgája. Feljegyzések az oroszországi és ukrajnai munkaszolgálatosok kálváriájáról*, Budapest, Magyar Téka, 1945, 68. o. Lásd még *Te vagy a tanú! Ukrajnától Auschwitzig*, Pór Dezső – Zsadányi Oszkár (szerk.), Budapest, Kossuth, 1947.

[921] HANÁK Péter, « Népi levelek az első világháborúból », in *A Kert és a Műhely*, Budapest, Gondolat, 1988, 222-274. o. Nem minden egyes esetben egyértelmű, miért tartották vissza a levelet, de az olyan levelek, mint „Kedves Szüleim! Jól vagyok, beléptem a (…) Vörös Hadseregbe. (…) Miattam ne szomorkodjék, Édesanyám, én azt hiszem, hogy ha már a kapitalisták, illetve az urak érdekében fegyvert fogtam, nem érdemelném meg a napot, ha most, amikor a testvéreink a szabadságot védik, csak gyáván bámészkodnék". (245. o.) Vagy az a – máskülönben az 1970-es években egy televíziós adás kapcsán – botrányossá vált eset, mely a körül a levél körül forgott, melyben az asszony értesíti férjét, hogy neki időközben mástól született gyermeke. (241-242. o.) A botrány szociológiai értelmezésére lásd NÉMETH Pál, *Levelek F-nének*, Budapest, Kozmosz Könyvek, 1984.

[922] SZAKÁLY Sándor, « Levelek és tábori lapok a háborúból », in *Volt-e alternatíva?Magyarország a második világháborúban*, Budapest, Ister, 1999, 86-103. o.

Akárhogyan is nézzük, ez a bensőséges hangú levél valójában, a szó tárgyi értelmében, referenciálisan nagyon kevéssé informatív, ugyanakkor, s más levelek esetében még inkább látni fogjuk, módfelett gazdag érzelmekben. A „gyönyörű fekvésű városka" és az „élményszerű utazás a havas mezőkön" nem azt a képet nyújtja a munkaszolgálatról, mellyel a jelenkor szemszöge rendelkezik, s ennek természetesen több oka is lehetett. Az egyik, a fentebb említett hatalmi szempont, mely a körülményekre nézve negatív megállapításokat értelemszerűen kiszűrte volna, így nem volt érdemes megkockáztatni. A másik lehet az a mozzanat, miszerint Mérei, még ha szenvedett is, nem akarta az otthoniakat feleslegesen terhelni, izgalmat, aggodalmat kiváltani, s így igyekezett megnyugtató tónusban írni. Visszaemlékezései alapján ugyanakkor felmerül egy harmadik szempont is, miszerint *valóban* jól érezte, de legalábbis igyekezett jól érezni akkor magát, s ha voltak is nehézségei, mint például a flekktífusz, melyet ilyen fizikai körülmények között alig-alig úszott meg valaki, nem tett róla említést a fenti két okból.

Úgy véljük, hogy a tábori levelezőlapokat ebben a háromszögellési pontból lenne célszerű elemezni. Betegségeiről múlt időben, teljesen megnyugtatóan ír („teljesen kihevertem a tavaszi betegséget… már a fülem is rendbe jött" [1943. július 3.]), a „jól vagyok, egészséges" fordulat érthetően a levlap egyik legfontosabb, toposzszerűen visszatérő funkcionális eleme, csakúgy, mint az igen szeretetteljes, bensőséges „drága Verácskám" megszólítás, és a gyerekekről való folytonos érdeklődés (az egyik legszebb formula: „szeresd helyettem is a gyerekeket!"). Minden a jelen, a hic–et–nunc-lét primátusára utaló fejtegetésével szemben ugyancsak vezérmotívum a jövővel való gondolás, a tervek szövögetése, mely elméleti értelemben – mint Minkowksi kapcsán e fejezetben már tárgyaltuk – az élet egészséges, normális (vagyis nem kóros) percepciójának jele volt, ám értelmét később kiterjesztették a frontszolgálaton töltött, az intenzív élet fogalma felől *holt* időnek tekintett periódusra is.

Élünk a gyanúperrel, hogy nem minden levelet kaptak kézhez így sem (nem feltétlenül cenzurális okokból, az is lehet, hogy eltűnt a háborús forgatagban), mert Mérei egy 1944. januári levelében nehezményezi, hogy alig érkezik posta. Ellenben megtudjuk, hogy megkapta a folyóiratokat, melyet felesége küldött neki, illetve a mindennapi élet praktikáira jellemző az az adalék, melyből kiderül, hogy cigarettát a papírra rávarrva küldött, mivel dobozban, csomagban nem lehetett. [923] Egy ilyen rö-

[923] Vö. *Mérei Vera–interjú*, 132. o.

vid írásmű esetében, társadalmi helyzettől, műveltségtől függően, bár nem determinált módon, ugyancsak felmerülhet a sablonosság gyanúja, hiszen egy legfeljebb néhány mondatos közlendőben ugyancsak nehéz azt megkerülni: megszólítás, rövid beszámoló az ottani helyzetről (élelmezés, egészség, esetleges ismerősök), érdeklődés az otthoni dolgokról, nemegyszer kérések tolmácsolása, búcsúzás. Világos, hogy ebben a nyelvileg, tartalmilag erősen strukturált levél-formában kevés hely jut az egyéni, a sajátos közlésmód kifejezésére; Örkény István fentebb idézett mondatai igen ritka kivételnek számítanak. Mérei Ferenc 1943. január 15-én (három nappal a voronyezsi összeomlás után!) kelt levele, például, megfelel ennek a struktúrának, amennyiben beszámol a nagy hideg megérkezéséről, bár Celsius fokot nem említ (Örkény szerint mínusz 47 fok volt!), és hogy miként próbálnak melegebb ruhadarabokat beszerezni. Szól az élelmezésről („minden nap van hús"), rövid utalás a munkára, mely „egyre könnyebben megy", illetve a szabadidőre, melyben leginkább a Bibliát olvasgatja. Utal felesége terhességére, illetve közelgő szülésére, s rendelkezik arról, hogy ha „fiú a második, a neve András, ha lány a második, neve Judit legyen". Ez utóbbit felesége nem tartotta meg, mert a második lány az Anna nevet kapta. Majd a búcsúzás formulája: „nagyon sokszor ölellek és csókollak benneteket", melyet itt rövid üzenet követ Vera testvérének, Péternek.

Szemben a szerényebb műveltségű, literátusi képességekkel nem bíró katonákkal, akiknél a központozás hiánya szembetűnő, Mérei Ferenc levlapjain ennek nyoma sincs: helyesírása kifogástalan, írásképe minden fizikai körülmény ellenére lendületes és egységes, mondatai (még e legrövidebb leveleknél is) stilisztikailag jól formáltak, közlendője a műfaji határok lehetőségei között érzelem-gazdag, szeretetteljes. (Amit emocionális értelemben a leginkább hiányol, hogy édesanyja nem ír neki, hogylétéről felesége beszámolói alapján tud csak.) Érdekes, hogy ha kér valamit levélben, az éppúgy a mindennapi élethez szükséges dolgok (füles sapka, mosószappan, törölköző), mint olvasnivaló, folyóiratok például (*Magyar Csillag*), és többnyire költészet: Arany, Csokonai, Petőfi.[924] A mindennapok szükségletén túl, a legérdekesebbek a saját énjére vonatkoztatott megállapításai. Egy 1943. november 14-re datált lapon úgy fogalmaz, „olyan messze vagyok a jövőmtől, hogy el sem tudom képzelni, hogy milyen lesz egyszer a magánélet. Azt biztosan sejtem, hogy elöl-

[924] Egyes századokban a *Magyar Csillag* olvasása életveszélyesnek minősült, erről számol be ZSADÁNYI, *Mindenki szolgája*, i. m., 143. o. Egyebek mellet ebből is látható, hogy a munkaszolgálat mindennapi tapasztalata erősen függött a századparancsnokság beállítódásától.

ről kell majd kezdeni mindent; hogy amit tudtam, elavult, beporosodott; esetleg még pályát is változtatok. Ez nem nyugtalanság vagy idegesség; oh én nyugodt vagyok és derűs, csak éppen rájöttem mindenfélére. Valószínűleg mindezt közölni fogom veled, ha jó leszel".[925] Megítélésünk szerint azért fontos ez a kijelentés, mert némileg ellentmondásos viszonyt sejtet az eddigiekhez képest; munkaszolgálatos visszaemlékezései azért tűnhetnek olykor túlzónak, mert megvesztegethetetlenül pozitív, sőt homogén képet nyújtanak, vagyis magukban foglalják az utókor retroaktív értelmezését, ám de hiányzik belőlük a kiszolgáltatottság, a várakozás, a reménytelenség, mely rendszerint körülírja ezt az élethelyzetet. Másképpen fogalmazva, hiányként tűnik fel az a típusú szorongásérzés, mely a fronton többnyire abból fakad, hogy az élet, a saját élet nem élhető meg értelmesen. Irányát minduntalan katonai parancsok, utasítások szegélyezik, s kevés tér jut a saját szándéknak és cselekvésnek. A fentebbi rövid idézet egy ilyen érzelmi megingás, elbizonytalanodás dokumentuma: hiányolja a magánélet intimitását, úgy érzi, hogy addig elért eredményei, felhalmozott tudása tapasztalata mit sem ér, felfordult a világ. A levlap formai sajátosságaiból adódóan csak ez az elbizonytalanodást sejtető utalás található meg, ám nem fejti ki, valójában mire gondolt. Vagy a nyugodtságot és derűt állító mondatok mögött miféle új élmények munkáltak? S ha valóban ezek az új tapasztalatok szorgalmazták belső világának felbolydulását, valójában mi valósult meg ebből? Mivel az életrajz és a pályakép folytatása nem mutat ilyen éles törést, így vélelmezhetjük azt, hogy amennyiben jól értjük állítását, az inkább megingás, elbizonytalanodás, mint komoly elhatározás volt.

A Mérei-házaspár levelezéstörténete azonban ismer a mindennapi élet és problémavilágtól elemelkedett olyan, igen szép, textusokat is, mely rávilágít a kettejük között létező szerelem mélységére, a kötődés erejére, milyenségére is. Egy 1944. januárjában kelt levélben így fogalmaz feleségének Mérei Ferenc: „Kedves Veronika! A szívem küldöm és e frigyládát, s kívánok boldog újévet mindhármótoknak! A kislányoknak derűt és boldogságot, neked pedig türelmes bölcsességet, hogy érett felnőtt lehess és szenvedélyes szívű, hogy sose nyugodj bele azokba a kompromisszumokba, amiket bölcsesség köt. Szóval kívánom neked, hogy úgy légy felnőtt, hogy közben gyerek maradj. És úgy légy bölcs, hogy közben hóbortos maradhass. Kívánom tehát a fából vaskarikát, a reménytelen próbálkozást, és hogy álmodj to-

[925] 1956-os Intézet digitális archívuma, Mérei Ferenc levele Mérei Ferencnének, autográf kézírás, 1943. november 14.: http://server2001.rev.hu/oha/oha_picture_id.asp?pid=5096&idx=160&lang=h

vább békességben".[926] Ez a levél azért is emelkedik ki a többi levelezőlap és néhány levél közül, mert Mérei Vera életút-interjújában ezt emelte ki, ebből olvasott fel, amiből implicit módon következik, hogy e valóban kivételesen szépen megfogalmazott, érzelem-gazdag üzenet kiemelkedett a többi levél közül.

Mindeközben az otthon maradt Mérei Verának sem volt könnyű dolga, amennyiben a kis Eszterrel és Annával terhesen vágott neki férje behívását követő életének. Helyzetét könnyítette, hogy anyósa odaköltözött a Klotild utcai lakásba, s így segítette mindennapi boldogulásukat. Az 1942 és 1944 közötti levelezőlapok, s az abban emlegetett társak, üzenetek nagyjából kirajzolták azt a kört, melyben Mérei mozgott (a már említett Márkus Sándor, Nádas Pál, valamint Zelk Zoltán, aki a Mérei-lányoknak küldött is verset egy levalpon), s ez befolyásolta a feleség, Mérei Vera kapcsolatrendszerét is. „Én ugyanakkor az asszonyokkal voltam kapcsolatban, bárki bármit tudott, azonnal értesítette a másikat".[927] Márkus Sándor feleségének, Fahidi Gizellának gyermekruha üzlete volt a Belvárosban, így ő, strómannal a háta mögött folyamatosan dolgozni tudott a zsidótörvények szorításában is. Mérei Vera magántanítványokat tanított, illetve egyre csökkenő mértékben, de még mindig támogatást kapott testvérétől, Pétertől. A háztartás és a gyerekek nevelésében, mint ahogy már szó esett róla, Mérei édesanyja, az anyós segítette, mely „óriási lelki és egyéb segítséget jelentett számomra. És hát borzasztóan szerettem, és egy egészen kivételes anyós-meny viszony volt, ami azt hiszem, hogy párját ritkítja".[928] A Mérei Vera a frontra írt levelei ugyancsak érzelemtől telítettek („drága Ferikém", „kedves Apuj"), s a formából adódóan sokszor rövid összefoglalóját adják a történteknek, de szigorúan családi, baráti kontextusban. Az 1944. március 19. után írt levelezőlapokon, ha jól értjük, nincs nyoma a külvilágnak, a német megszállásnak s legfőképpen a család otthon maradt részére rendkívül veszélyes deportálásoknak, holott május közepétől azok tömegesen megindultak (igaz, vidéken). Az ebben az időszakban keletkezett levlapok tehát a szűk családi körre korlátozódnak („ha sokat dolgozunk, megélünk" [1944. V. 26.]), elsősorban a lehetőségekhez mért, részletes beszámoló a gyerekekről (Eszter és a „gyerekszáj", „Annácska jár!" [1944. V. 28.]), kikkel találkozott, esetleges üzenetek átadása, s relatíve kevés teret kapnak a személyes érzel-

[926] Idézi *Mérei Vera–interjú*, 133. o. és az 1956-os Intézet digitális archívuma, Mérei Ferenc levele Mérei Ferencnének, autográf kézírás, 1944. január 4.: http://server2001.rev.hu/oha/oha_picture_id.asp?pid=5112&idx =23&lang=h
[927] *Mérei Vera–interjú*, 136. o.
[928] *Mérei Vera–interjú*, 138. o.

mek – bár, mint szóltunk már róla – ez nagyjából a nyílt levelezőlap formátumából is adódott. A külső (történeti) valóságról azonban kevesebb szó esik, a levelezőlapok szövegvilága – csakúgy, mint a férje által íródottak – nem a leküzdhetetlen akadályokról, de a leküzdöttekről szól, vagyis érthető, funkcionális okokból voltaképpen néma marad mindaz, amit Pilinszky János a „20. század legegyetemesebb botrányának" nevezett. (A történeti valóság és a személyes történet közötti kontúr mindig az utóbbiban élesebb, ez az életút-interjúban még inkább kitűnik: a csillagos házbeli razzia afféle beégett vaku-emlék, ugyanakkor a szituáltsága nemegyszer bizonytalan; Mérei Vera többször visszakérdez: „most hányban vagyunk?", „a gettó mikor volt?"). Igaz ugyan, hogy 1944. június 16-án kelt levelében közli, hogy a házat kijelölték „zsidó háznak", de azt megkönnyebbülésként éli meg, mivel nem kell kiköltözni. Június 24-én kelt levelében Mérei Vera közli, hogy „most költöztek be Gerberék. Minden egymás hegyén-hátán". Ebből is egyértelműen kiderül, hogy a Klotild utca 10/b-t ún. „csillagos háznak" jelölték ki.

Ennek előzménye volt, hogy 1944. május 3-án napvilágot látott az első rendelkezés a zsidónak minősülő személyek lakásainak összeírásáról, majd ennek folytatásaként Endre László szorgalmazta a „budapesti zsidók összeköltöztetésének ügyét", melyet végül Dorogi Farkas Áron polgármester foganatosított. Május 16-án jelentek meg falragaszokon is a leirat utasításai, melynek értelmében a zsidónak minősülő személyeknek június 21-ig össze kellett költözniük a sárga csillaggal megjelölt épületekbe. A tarthatatlanul rövid határidőt 24-re prolongálták, így Mérei Vera, úgy tűnik, tényleg azon nyomban leírta levelében tapasztalatait férjének. A korabeli becslések szerinti 170 ezer embernek így kezdetben 2600 ilyen épületet jelöltek meg, melyet utóbb 1840-re csökkentettek, ugyanakkor kihirdették, hogy zsidó személy csillagos házon kívül nem lakhat. A német Judenhaus-rendszer mintájára kialakított csillagos ház intézménye a térbeli koncentráció első – a gettóba kényszerítést megelőző – fokán túl[929] a mindennapi élet gyakorlatában azt jelentette, hogy lakóit oda gyakorlatilag bezárták, kezdetben csak 14 és 17 óra között engedélyezték az épület elhagyását (melyet később 11 órára módosítottak). A közlekedési és egyéb elkülönítési nehézségeken túl a csillagos házak lakói a véletlenszerű ellenőrzésnek is ki vol-

[929] A zsidóüldözés térbeli értelmezéséhez lásd Tim COLE, *Holocaust City: the Making of a Jewish Ghetto*, London – New York, Routledge, 2003.

tak téve.[930] A Klotild utcai lakásba beköltöztetett famíliával kapcsolatban mondja Mérei Vera, hogy „ez a Gerber Imre családja volt, egy roppant gazdag család. A Gevi-harisnyagyár akkor egy fogalom volt. Abból a Ge volt a Gerber Imre, aki akkor már persze nem volt a családjával (…), de a felesége, a Gabi, aki nagyon szorosan a Pikler Emmi köréhez tartozott, az a két gyerekkel odaköltözött hozzánk. (…) Egy járókában voltak, emlékszem, a Bence, a Gerberék fia, és az Anna. És még egy dologra emlékszem, ami inkább a létfenntartás[ra vonatkozik], hogy a nagyi, aki nagyszerűen főzött, az főzött egy ismerős családnak is, akik hozzánk közel laktak. Ez a Kardos Bözsi és a Pető Bandi, pszichoanalitikusok voltak, nagyon szerettük őket".[931] Az interjúból nem derül ki, de mind a történeti tények, mind a levelezőlapok szubjektív világa tanúsítja, hogy ez utóbbi állítás a június 24. előtti állapotra vonatkozhatott.

Az ellenőrzéseknek való kiszolgáltatottság élményére jellemző az az igen hangsúlyos, az interjúban kétszer is elmesélt mozzanat, mely a legnagyobb félelmet okozta Mérei Verában ez idő alatt: egy éjszakai razzia a Klotild utcában. „Akkor egy éjjel hallottuk ezeket az ominózus csizmás lépteket, és ugye akkor már ott voltak a Gerber gyerekek is, és a mi gyerekeink is, tehát borzasztó félelmetes volt az egész. Én úgy képzelem, mert bennem emlékként csak a rettenetes félelem él, és ahogy a nagyit ismertem, biztos a nagyi fellépése volt az, ami aztán megmentette a helyzetet. És elmentek, nem vittek el senkit közülünk".[932] 1944. június 27-i levelében úgy fogalmaz Mérei Vera 5. házassági évfordulójukkor (melyből két évet külön töltöttek a munkaszolgálat miatt), hogy „Milyen régi házasok vagyunk már! És milyen keveset voltunk együtt!", ám a jogosan rezignált hang a bekezdés végére mégiscsak megtelik némi élettel és hittel. Ebben a levélben közli, hogy testvére, Péter nem lakhat nálunk tovább, pedig a férfikéz jó szolgálatot tett a háznál. A hivatalos levelezés, vagyis ami a tábori postán keresztül bonyolódott körülbelül 1944. augusztusában szakad meg, az utolsó ilyen levelezőlap 1944. augusztus 15-re datált.[933] Ennek oka az lehet, hogy bár napra pontosan nem tudjuk, de Mérei Ferencnek ekkoriban, valamikor szeptember

[930] Részletesen tárgyalja BRAHAM, *A népirtás politikája*, i. m., II. kötet, 813. skk. o. SZITA Szabolcs, « A budapesti csillagos házak (1944–1945) », *Remény*, V. évf. (2002) 1. sz. (online: http://www.remeny.org/node/36), illetve SZITA Szabolcs, « A zsidók üldöztetése Budapesten, 1944–1945 », *Holocaust Füzetek*, 1994/ 4. sz., 5-108. o.
[931] *Mérei Vera–interjú*, 141. o.
[932] *Mérei Vera–interjú*, 143. o.
[933] Elnézett datálás miatt úgy tűnik, mintha lenne egy 1944. november 29-i levél, de a római számmal írt (1944-II-29) dátum mindössze elnézés, a kontextusból kiderül, hogy valójában februárra vonatkozik. Lásd 1956-os Intézet digitális archívuma: http://server2001.rev.hu/oha/oha_picture_id.asp?pid=5182&idx=29&lang=h

első napjaiban sikerült átállni a Vörös Hadsereghez, s onnan értelemszerűen már nem küldhetett semmit a magyar honvédség tábori postájával, illetve az érkezett levelet nem kaphatta meg. „Igen, akkor – mutatott rá Mérei Vera – hosszú ideig nincsen semmi. És tulajdonképpen megint csak Zelk Zoltán jut az eszembe (…), aki sokkal korábban jött haza, mint a Feri, és akkor rögtön megkeresett, és akitől aztán sokat tudtam meg".[934]

Ez alapján tehát láthatjuk, hogy a sikeres átállást követően megszakadt a korábban oly intenzív kapcsolat; míg Mérei Vera Zelk révén kapott némi információt, férje egészen Budapestre érkezéséig semmi pontosat nem tudott családjáról. „Elég nehezen jöttem vissza Budapestre – meséli Forgács Péter filmjében –, és akkor Budapest nem volt még meg… Sőt, még Buda német kézben volt, és átlövések voltak. És akkor elkezdtem keresni a hozzátartozóimat… Engem előkészítettek arra, hogy vegyem tudomásul, hogy nincs családom, mindenki meghalt… Hát akkor elkezdtem bolyongani… És akkor egy György Júlia nevű orvosnő névtábláját láttam, oda felmentem… Kiderült, hogy ott volt egy francia tanárnő is, aki viszont tudta hol dekkol az én anyám… Rögtön oda is mentem".[935] Bár nem tudjuk pontosan, de a fentiek értelmében Mérei Ferencnek Budapest felszabadítása[936] *előtt* kellett Budapestre érkeznie a Vörös Hadsereg valamelyik alakulatával, vagyis 1945. február 13. előtt már bizonyosan a fővárosban volt, s ekkor indult családja felkeresésére. Információ híján először értelemszerűen a Klotild utcába ment, s bár nem említi, de joggal gondolhatta, hogy alkalmasint mindenki meghalt, tudniillik a házat szétlőtték, ugyanis vagy ebben, vagy a szomszédos épület magasföldszintjén a német csapatok lőszerraktárt rendeztek be, mely találatot kapott.[937] A tömb összeomlott maga alá temetve az ideiglenesen beszállásolt honvédkórház mintegy háromszáz sebesültjét és személyzetét.

---

[934] *Mérei Vera–interjú*, 140. o.

[935] FORGÁCS, « Epizódok M. F. tanár úr életéből », i. m., 14. o. Mérei Vera szerint Bacher Jolán nevű zenetanárnő volt (vö. *Mérei Vera–interjú*, 163. o.), aki máskülönben a *Gyermeknevelés*ben is publikált.

[936] Nem kívánunk itt belebonyolódni abba az – amúgy nem értelmetlen, ámde politikailag ugyancsak túlterhelt – politikai szemantikai küzdelembe, mely a „felszabadulás" és a „megszállás" fogalmak között fennáll. Felszabadítás alatt itt mindközönségesen a főváros német fennhatóságától való megszabadulást értjük, melyet utóbb szovjet megszállás követett.

[937] Az ostrom utáni összeírások eredményét közli: *Magyar Közlöny*, 1945. július 6. (69.sz.), 3.o. « Romépületek listája », 1. sz. jegyzék (IV., V. és VI. kerület). Különös módon ezen a listán nem szerepel a Klotild u. 10/b. Az 1945. évi károk összeírására szolgáló, ma a BFL őrizetében lévő ún. házi gyűjtőív pontosan kimutatja, hogy a hat emeletes épületből néhány főfal és a közelükben lévő lakások maradtak meg valami; összességében 6 tulajdonos nevét és a lakásban lévő kárt tünteti fel az irat. A IV. emelet felett semmi sem maradt az épületből. (Lásd BFL IV.1419.n 195/a szlj.) Érthetetlen ugyanakkor, hogy a Déry-féle építészeti topográfiából miért marad ki mindez, vö. DÉRY Attila, *Belváros – Lipótváros V. kerület. Budapest építészeti topográfiája 2.*, Budapest, Terc, 2005, 296. o.

Ennek dátumát – Tonelli Sándor beszámolójára alapozva – Ungváry Krisztián monográfiája január 13-ra teszi[938], míg egy várostörténeti kötet – forrásmegjelölés nélkül – a szomszédos polgári fiúiskolában elhelyezett lőszerraktár január 18-i felrobbantásának tulajdonítja a tömb összeomlását.[939] Összességében véve Mérei Ferenc hazaérkezését tekintve a *terminus post quem* január 20. (a Klotild utcai épület már összeomlott, a pesti oldal már teljesen felszabadult, de Budán még folytak a harcok), a *terminus ante quem* pedig február 12. Ennél pontosabb datálás nem igazán lehetséges, tekintve, hogy a „Buda még német kézen volt" kijelentés akár a február 12-i kitöréssel is összefüggésbe hozható (bár ekkor már csak elszórtan hallatszottak lövések és géppisztoly-sorozatok). Ugyanakkor – mint erre a későbbiekben még rámutatunk – nagyon valószínű, hogy Pest felszabadulása után *rögtön* családja keresésére indult, vagyis a január 20-hoz közeli időpontok sokkal valószínűbbek. A második világháború egyik leghosszabb és legnagyobb áldozatot követelő – Leningráddal, Sztálingráddal és Varsóval is összevethető – 102 napos ostroma alatt valóban hihetetlen mértékű pusztítás történt. 35 ezer civil áldozat (az ostrom minden második halottja polgári személy volt) mellett a Vörös Hadsereg közel 80 ezer katonát vesztett, s akkor még nem is szóltunk a nyilas pártszolgálatosok a zsidókat érintő rettenetes terrorjáról, a nőket érintő megdöbbentően magas megerőszakolásokról[940], a rablásokat és a fosztogatásokat itt most nem is említve – hadiesemények részletes ismertetése mellett Ungváry e kérdéseket is bővebben tárgyalja, így ezek áttekintését nem tartjuk feladatunknak.

Visszakanyarodva a Mérei család történetéhez, vegyük tekintetbe, hogy Mérei Vera a két kisgyermekkel és a nagymamával a fenti, önmagukban is életveszélyes tényezők *mindegyikének* effektív módon ki volt téve, s átköltözésük az utóbb eltalált és megsemmisült Klotild utcai csillagos házból már csak egy külön fejezet lehet a szerencsének. Ugyanakkor illő hangsúlyozni, hogy nem pusztán a véletlenek összjátéka mindez, hiszen a Molnár család ekkor életben lévő tagjai, Molnár Istvánné, Molnár Péter és Mérei Ferencné sz. Molnár Veronika 1944. november 7-én a Spanyol követségtől igazolást kaptak, mely hitelt érdemlően tanúsította, hogy Spanyolországban élő rokonaik számukra állampolgárságért folyamodtak, mely – elvben

[938] Vö. UNGVÁRY Krisztián, *Budapest ostroma*, Budapest, Corvina, 1998, 3. kiadás, 130. és 227. o.
[939] *Adalékok a Lipótváros történetéhez*, Farkaslaky Erzsébet és Ráday Mihály (szerk.), Budapest, Budapesti Városszépítő Egyesület, 1988, II. kötet, 328. o.
[940] Lásd PETŐ Andrea, « Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemierőszakesetek emlékezete », *Történelmi Szemle*, 1999/ 1–2. sz., 85-107. o. és PETŐ Andrea, « Budapest ostroma 1944–1945-ben – női szemmel », *Budapesti Negyed*, 29–30. sz. (2000) 203-220. o.

– bizonyos védettséget garantált számukra.[941] A Spanyol Külügyminisztérium madridi levéltárában folytatott kutatásai során Harsányi Iván feltárt, majd közzétett több olyan dokumentumot, mely a spanyol oltalom alatt álló budapesti zsidók neveit tartalmazza. Bár hangsúlyozza, hogy ennél nyilvánvalóan több – nemegyszer dokumentálatlan – védlevél volt forgalomban, a levéltárban fennmaradt listán szerencsével megtalálhatjuk a védlevelesek között Molnár Istvánné, Molnár Péter és Molnár Veronika nevét.[942] A védlevél tehát az első ilyen biztonsági manőver volt a család részéről, mely azért tűnik elengedhetetlennek a további intézkedésekhez, mert – mint Szita Szabolcs írja – „a védlevelek tulajdonosai bátrabban mozoghattak. Ilyképpen lehetőségük nyílt arra, hogy felújítsanak vagy megteremtsenek rejtőzéshez, meneküléshez vezető kapcsolatokat”[943], melynek következtében a bujkálás egyre kiterjedtebbé vált, s ezzel a túlélés esélyei is némileg növekedtek. A védlevél tehát korántsem volt garancia, „mindössze” újabb esély, hogy tulajdonosaik következő lépéseket foganatosítsanak saját biztonságuk érdekében.

Mérei Vera két gyermekével oldalán meg is tette ezt a lépést, amennyiben, mint mesélte „mi pedig egy Vöröskeresztes házban voltunk, egy ilyen gyermekotthonban a Dob utca végén, ami azt hiszem, régen Bőrös szakszervezeti ház volt, és ott rendeztek be egy ilyen vöröskeresztes gyermekotthont. Hát itt voltak már a Hermannék is, idejöttek ebbe a házba”.[944] A Bőripari Szakszervezet székháza 1927-től valóban a Dob utca 90-ben volt – a gettón kívül, a körúton túl, a Vörösmarty és az Izabella utca között. A budapesti vöröskeresztes embermentést tárgyaló tanulmányában Botos János olyképpen osztja fel e tevékenységet, hogy a Nemzetközi Bizottság A és B szekciója a cionista Komoly Ottó és az evangélikus lelkész, Sztehlo Gábor vezetése alatt működött, s hivatalos védelmük alá 22 kórház és 26 gyermekotthon

[941] 1956-os Intézet digitális archívuma: A spanyol követség igazolása Molnár Istvánné, Molnár Péter és Mérei Ferencné részére: http://server2001.rev.hu/oha/oha_picture_id.asp?pid=5286&idx=1&lang=h Pétert ennek ellenére országon belüli, kisegítő munkaszolgálatra vitték.
[942] HARSÁNYI Iván, « A budapesti Spanyol Követség által az 1944. évi üldözések idején védelemben részesített magyr zsidók névsora », *Holocaust Füzetek*, 1993/ 3. sz., 46-104., itt: 87. o. Még a védlevél 1087-es iktatószáma is stimmel mindkét iraton. A névsor előzményére lásd Ángel San Briz tevékenységével kapcsolatban az alábbi dokumentum-közlést is: HARSÁNYI Iván, « A spanyol diplomácia zsidómentő akciói Budapesten », *Holocaust Füzetek*, 1993/ 2. sz., 46-53. o.
[943] SZITA Szabolcs, « Az 1944–1945. évi polgári, diplomáciai és katonai embermentés történetéhez », in *Magyarország, 1944. Üldöztetés – embermentés*, Szita Szabolcs (szerk.), Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, 1994, 7-114., itt: 45. o.
[944] *Mérei Vera–interjú*, 142. o.

tartozott – ezek egyike volt a Dob u. 90. is, ahol a Mérei család rejtőzködött.[945] A bajokat még tetézte, hogy az áthurcolkodás időszakában – mely november végén, december elején lehetett – a kisebbik lány, Anna már nagyon beteg volt, s egy már korábbról ismert család, Mayerék, rábeszélték Mérei Verát, hogy engedjék el vele a kislányt, elviszik egy gyermekklinikára, s ott meggyógyítják. „No, most akkor én ebbe sajnos belementem – tekint vissza Mérei Vera –, azért mondom, hogy sajnos, mert az Anna ott teljesen tönkrement, úgy hospitalizálódott, ahogyan a nagy könyvekben le van írva, és annyira, hogy vissza is hozták. (…) Látták, hogy egyszerűen nem tartható, mert már szinte járni sem tud (…). Borzasztó rossz állapotban volt".[946] Két lappal később említést tesz arról is, hogy egy ízben Radványi Juci és férje Esztert is menteni akarták a Kasztner-vonattal, de abba nem egyezett bele. „Borzasztó nehéz döntés volt, borzasztó nehéz, talán életem egyik legnehezebb döntése. (…) És talán jó anyai ösztönnel, de úgy éreztem, hogy én mellettem a gyerek még mindig védettebb, és nem adom ki. Hát azt hiszem, ez egy jó döntés volt".[947] A mindennapi stratégia az volt, hogy minél ritkábban hagyják el a házat, de ha mégis valamiért ki kellett jönni a ház nyújtotta relatív védettségből, akkor a – s ez a harmadik eleme a Vera által foganatosított védelemnek – Mészáros Judit névre kiállított hamis, de „keresztény" (értsd: nem zsidó) papírokkal tudtak valamelyest közlekedni, olykor az életveszélyes stigma, a sárga csillag nélkül.[948]

A család által alkalmazott háromszintű védelemből (spanyol védlevél, „keresztény" papírok, a gettó helyett védett menhely választása) tulajdonképpen kettő volt tisztán adminisztratív-bürokratikus jellegű, a harmadik egyértelműen térbeli válasz volt a hatalom nyíltan faji jellegű izoláló, térbeli üldözésére. Tim Cole már idézett könyvében azt a kérdést firtatja, hogy – a holocaust eseménytörténetén túl – a hatalom mindennapi, jól ismert tereket és helyeket erőszakosan felhasználva és újrahangolva miért és miképpen hoz létre „zsidó" és „nem-zsidó" tereket a város szöve-

[945] Vö. BOTOS János, « 'Inter arma caritas'. Embermentő tevékenység a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának közreműködésével (1944 nyara – 1945 eleje) », in *Magyarország, 1944. Üldöztetés – embermentés*, i. m., 185-211. o.: a kórházak és menhelyek tételes listájára lásd a 190-191. lapot!

[946] *Mérei Vera–interjú*, 143. o.

[947] *Mérei Vera–interjú*, 143. o. és 145. o.

[948] 1956-os Intézet digitális archívuma, a M. Kir. Külügyminisztérium által kiadmányozott menekültigazolvány Mérey (sic!) Ferencné Mészáros Judit részére, 1944. december 5.: http://server2001 .rev.hu/oha/oha_picture_id. asp?pid =5193&idx=6321&lang=h Mészáros Judit amúgy a család ismerőse volt, így természetesen hozzájárulásával és segítségével használta Mérei Vera a nevét. Vö. *Mérei Vera–interjú*, 146. o. Illetve református vallásra átírt születési anyakönyvi kivonat„hamisítványa" Mérey (sic!) Eszter részére: http://server2001.rev.hu/oha/oha_picture_ id.asp?pid=5143&idx =6325&lang=h Visszatér még ugyanez a történet ugyanott, 152-153. o.

tén belül.[949] Másképpen fogalmazva azt is kérdezhetnénk, hogy a jogi–adminisztratív „zsidóvá tétel" miért nem volt elég a hatalom körei számára, miért volt szükség arra, hogy a térben is ki- és megjelöljék azt, aki a törvény értelmében „zsidónak" minősült, függetlenül attól, hogy – a XIX. században megindult hosszú asszimilációs folyamat miatt – erről adott esetben nem is tudott, vagy nem gondolta magát annak? Az 1941: XV. tc. jól ismert 9. §-ában testet öltött jogi homogenizáción túl, mely – egyéni intenciótól függetlenül – a minimum két izraelita felekezetű nagyszülő tényében, vagyis a *származás* kritériumában akarta felismerni a zsidósághoz való tartozás eszszenciáját (még akkor is, ha a keresztény felekezetben születetteket elvben másként kezelte), miért volt szükség – a csillagos házak és a gettóba zárás formájában – a territoriális alapú megkülönböztetésre is? Braham adatai szerint a gettóba tömörítés tervezete több, ráadásul egymásnak ellentmondó vázlatot tartalmazott, melyeket – a hadi helyzethez és a háború kimeneteléhez képest igen későn – 1944. április 2. után dolgoztak ki. Az SS Sonderkommando és Hain Péter varsói mintára, kezdetben egy nagygettó-terven munkálkodott, mely a Rákóczi úttól a Podmaniczky utcáig ért volna, ahol sok zsidó lakott.[950] Az egybefüggő nagygettó ötletének elvetését követte a fentebb már tárgyalt, a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján összeállított „csillagos házak" rendszere, mellyel – a később megvalósult gettóhoz hasonlóan – valójában, a rezsim „zsidótlanítási szakemberei" sokszor a nem-zsidó lakosságnak is súlyos kellemetlenséget okoztak, lévén, hogy ez utóbbiaknak ki kellett költözniük saját lakásukból, hogy a „zsidó tér" hatalmi technológiája által megkívánt homogén terület létrejöhessen. Az észszerűség szempontja itt eltörpült a büntetés szempontja mellett, még akkor is, ha – mint a Kádár–Vági szerzőpáros funkcionalista értelmezése rámutat – a gettósítás körülményeiben (élelmiszer-ellátás, közegészségügy stb.) már beteljesült az önfinanszírozó népirtás ördöginek tűnő, de nagyon is racionális gondolata.[951] A „tér mint hatalmilag ellenőrzött mező"[952], s ennek uralása mint hatalmi technika itt mutatja meg magát működés közben, tudniillik csakúgy, mint a jogi–adminisztratív „zsidó"-fogalom, a territoriálisan leírható zsidóság képzete is sokkal bonyolultabb volt, mint a róla szőtt fajgyűlölő elképzelések. Mint Gyáni Gábor rámutatott, a budapesti zsidóság bár hagyományosan valóban a belváros közelé-

[949] COLE, *Holocaust City*, i. m., xii. o.
[950] BRAHAM, *A népirtás politikája*, i. m., II. kötet, 810. o.
[951] KÁDÁR Gábor – VÁGI Zoltán, *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*, Budapest, Hannah Arendt Egyesület – Jaffa, 2005, 286. skk. o.
[952] Michel FOUCAULT, *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, Colin Gordon (ed.), New York, Pantheon, 1972, 68. o.

ben lakott (nagyjából erre a közkeletű elképzelésre épült volna Hain gettó-terve), ám disszimilációs indexe már a századforduló körül meglehetősem alacsony volt, nagyjából 30% körül mozgott (szemben mondjuk Bécs 45%-val). Ez annyit tesz, hogy ha a budapesti zsidóság harmada szóródva máshová költözik, akkor meglehetősen egyenletesen oszlottak volna el a városi térben.[953] Ennek fényében az egységes „zsidó tér" kialakítása, mely egyúttal a „keresztény tértől" való izolálást is feltételezte korántsem naiv, sokkal inkább voluntarista, sőt minden racionalitáson túl lévő erőszakos (a nem-zsidó lakosság érdekeit is semmibe vevő) politikai szándék és realitás volt.

Szerencsére a tér uralásának kialakultak a városi mikro-terekben azok a kis ellentechnikái, melyek extrém körülmények között, de még a zsidóüldözések idején is megvalósultak. Michel Foucault fentebb felidézett tér-koncepcióját épp egy közeli barátja, munkatársa, Michel de Certeau bírálta talán elsőként a legintenzívebb módon, úgy fogalmazván, hogy a társadalmi cselekvők nem, vagy nem feltétlenül nézik ölbe tett kézzel az őket körülvevő (városi) tér hatalmi manipulációját. A mindennapi élet apró kis taktikái ugyanis nemegyszer lehetővé teszik azt, hogy a társadalmi cselekvők ellessék, elsajátítsák (*appropriation*) e hatalmi logikát, s azt a maguk javára fordítsák.[954] Egy olyan határesemény tekintetében, mint a zsidóüldözés, a holocaust, azonban meg kell fontolnunk, hogy egy ilyen állítás mennyiben tartható. Amennyiben áttanulmányozzuk az 1944. évi budapesti üldözések és embermentések helyzetét, úgy némiképp körvonalazódni látszik az a szándék, az a taktika, amellyel az ún. „védett házak" rendszere (beleértve ebbe a menhelyeket is természetesen) a „csillagos házak", illetve a koncentrálás/gettósítás szándékát tekintve diametrálisan ellentétes, ám – furcsa módon – analóg elképzelés. Ha a szimbolikus antropológia nyelvén szeretnénk beszélni, olyképpen fogalmazhatnánk ezt meg, hogy míg a csillagos házba és a gettóba kényszerítés a városi térből kimetszett rossz, gonosz helyi megvalósulása, úgy a védett ház intézménye ennek az abszolút territoriális ellentéte: a jó, az „emberi" (mint minőség) lehetőségének a helye. A védett házak ugyanakkor ugyanúgy kimetszenek egy-egy helyet a város teréből, ugyanúgy zsidónak minősülő személyeket

[953] Bővebben GYÁNI Gábor, « Etnicitás és akkulturáció », *Regio*, VI. évf. (1995) 1-2. sz, 101-113., itt: 107. o.
[954] Vö. Michel de CERTEAU, *L'invention du quotidien*. I: *Arts de faire*, Paris, Gallimard, 1990, XLVI. o. Valamint Willem FRIJHOFF, « Foucault Reformed by Certeau : Historical Strategies of Discipline and Everyday Tactics of Appropriation », in *Cultural History after Foucault*, John NEUBAUER (ed.), New York, Aldine de Gruyter, 1999, 83-99. o. Magyarul: SZEKERES András, « A fegyelmezés technikáitól az elsajátítás taktikájáig. Foucault és de Certeau a modernitás alakzatairól », *Híd*, 2006/ 3. sz. 37–48.

koncentrálnak oda, csak éppen a szándék tökéletesen ellentétes: az üldözéssel és az életveszéllyel szemben oltalmat, védelmet nyújtani a rászorulóknak. Nem tudunk ebben mást látni, mint azt, ahogyan az embermentésben szorgoskodó követségi emberek, a humánum nevében és értelmében, hasonló térbeli logikát kezdtek alkalmazni, mint az általuk védelmezetteket üldöző hatalom; el kellett sajátítaniuk e térbeli technikát, hogy védelmet tudjanak adni. Mutatis mutandis ugyanez érvényes a jogi–adminisztratív szintre is: a zsidótörvények és -rendelkezések állami, bürokratikus aktusok voltak, melyeket a követségek szintén bürokratikus módon, a védlevelekkel, állampolgárság megadásával mint diplomáciai oltalommal igyekeztek ellensúlyozni. Ez természetesen nem több mint a korszak hatalmi morfológiája, ám az itt tárgyalt analógia pusztán formális, s *an sich* esze ágában sincs egy lapra helyezni morális értelemben az üldözőket versus az üldözötteiket, s védőiket, megmentőiket. A morális gondolkodás számára, mellyel a korszak történészeinek rendelkezniük kell, megítélésünk szerint sokat mondó lehet a szimbolikus gondolkodás fentebb, a Jóról és a Rosszról alkotott képlete.

Visszakanyarodva a Mérei család történetéhez látható, hogy Mérei Vera és a mindvégig mellette maradó, fontos támaszt nyújtó nagymama (Mérei Ferenc édesanyja) nagyon szorongatott, mondhatni extrém helyzetben, megint csak Norbert Elias által az „embertelenség normális módon még elviselhető formáit messze meghaladó erőszakos bűncselekmények”[955] idején *jó döntések sorát* (ezt neveztük fentebb háromszintű védelemnek) hozva mentette meg családját a biztos pusztulástól. Tudatosságukat jól jellemzi az a történet, hogy dacára annak, hogy még „keresztény papírokkal” is életveszélyes lehetett a városban való közlekedés, a nagymama azt javasolta, hogy előre nézzenek ki egy helyet, arra az esetre, ha a Dob u. 90-ből valamilyen oknál fogva menekülniük kellene. Így járt Mérei Vera egy ízben Zelk Zoltánnál, aki a férjéről is információkkal tudott szolgálni, továbbá – a Szondi kapcsán már szóba került – Noszlopi Lászlónál a Kolumbusz utcában, illetve egy a Keleti pályaudvar környékén (talán a csikágói helyismeret miatt ott) a „nagyi (…) kinézett egy lakást, hogy ha majd innen (vagyis a Dob utcából) el kell menni. (…) És akkor emlékszem, oda is elmentem. (…) És ezek nagyon szorongató dolgok voltak az utcán járni és arra gondolni, hogy…”; itt a mondat megszakad.[956] Az 1991-ben felvett interjú a félelemmel kapcsolatosan többször visszatérő, be nem fejezett mondata, vagyis a hallga-

[955] ELIAS, *A németekről*, i. m., 231. o.
[956] *Mérei Vera–interjú*, 152-153. o.

tás nagyon is plasztikusan fejezi ki a mai olvasó számára is azt a pokoli érzést, melyet minden elővigyázatosság mellett Mérei Vera érezhetett akkor, amikor kilépett a Dob utcai menhely relatív biztonságából, s elment például a nagymama által kinézett csikágói lakáshoz, hogy szemügyre vegye azt, mint jövőbeni bujkálási lehetőséget. A nem kis kockázat és félelem ellenére, pontosabban azt felmérve, de mégis racionálisan cselekedett, hiszen a szovjet csapatok közeledése ellenére, 1944. decemberében képtelenség volt előre látni, mi következik, a helyzet napról napra, óráról órára változott. Bármilyen szorongató is volt a helyzet bizonytalansága, pontosan ugyanúgy nézett *előre*, a *jövőbe*, ugyanúgy *tervezett*, mint férje az ukrajnai munkaszolgálatban – vagyis mindketten olyan jövőképpel rendelkeztek, mely segített a tapasztalatok rettenetes horizontjának átlépésében. Nem történészi feladat arra válaszolni, tehet-e egy anya (s egy nagymama) ennél többet a családjáért, de az emberiesség szempontjából szemlélve, úgy hisszük, hogy nem igazán. Szintén nem történészi feladat arra válaszolni, hogy a külön töltött idő vajon segített-e a korábbi érzelmi konfliktust feldolgozni, de úgy tűnik, hogy a *jövő párhuzamos akarása*, előbb levelekben együtt, majd 1944 őszétől csak gondolatban, szóval a soha fel nem adás mozzanata a távolság ellenére közelebb hozta Mérei Ferencet és Mérei Verát egymáshoz.

„Na, most arra jól emlékszem – mondja a felszabadulás pillanatáról Mérei Vera –, hogy ott ültünk a pincében ezen a bizonyos felszabadulás napján és felolvastam a gyerekeknek, hát sok gyerek volt ott, valami nagyon közismertet, nem a Mici mackó volt, de nagyjából ennyire közismert és közkedvelt könyv volt. (…) Nem érdekes, igen, felolvastam, és akkor hallottuk a lépteket és akkor bejöttek a szovjet tisztek és hát tulajdonképpen ez volt, amit ma már felszabadításnak [nevezünk], ma már megkérdőjelezve”.[957] Ez utóbbi kitétel annyit jelent, hogy az interjú készítésének időpontjában, 1991-ben, a következmények tudatában megkérdőjelezi a „felszabadulás” kifejezés létjogosultságát, de mint megerősítette, hogy *akkor, ott* – dacára a megerőszakolások és fosztogatások híresztelésére – egyértelműen annak érezte, hiszen ez azt jelentette számára és családja számára, hogy megszűnt üldözött lenni. Érdekes, hogy a férjével való „nagy találkozás” érzelmileg nagyon mélyen körülírt, ám időbeli szituálását tekintve csak annyit tudunk meg, hogy egy vasárnapra esett. Fentebb azt vélelmeztük, hogy a pesti oldal január 20-i felszabadulását követően Mérei feltehetően rögtön családja keresésére indult, s ha azt is tudjuk, hogy 1945.

[957] *Mérei Vera–interjú*, 155. o.

január 21. épp vasárnapra esett, akkor nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy a nagy találkozás erre a napra esett. Egyrészt, minden katonai kötelem ellenére nem túl életszerű, hogy valaki több mint egy hetet vár, hogy családját felkeresse, másrészt azt is tudjuk, hogy Mérei Vera is felkerekedett, s elment a Klotild utcába, hogy a szomszédos, baráti Antal családot megkeresse; ez értelemszerűen nem történhetett volna meg a felszabadulás pillanata előtt. „Hát az egy nagyon szép nap volt! (…) Még ott laktunk a Dob utcában, de már teljesen szabadon járkáltunk ki, emlékszem, hogy az anyámat látogattam meg a gettóban, a Kazinczy utcában. Utána pedig elmentem szintén meglátogatni egy a Klotild utcában volt szomszédunk[at], egy nagyon kedves család[ot]. Egy Antal nevű orvos családja. (…) A nagyi a gyerekekkel otthon maradt, benn az [gyermek]otthonban. Persze azt mondanom sem kell, hogy a nagyi ott abszolút nélkülözhetetlenné tette magát. Ő főzött és gyerekeket gondozott és egy nagyon fontos személy lett. (…) Hazamentem [a Dob utcába], még nem volt sötét, vasárnap délután volt. És egyszerre csak szóltak, hogy keresnek és kirohantam az udvarra és szovjet katonai uniformisban ott állt a Feri. Na, hát jött aztán a nagyi is rögtön. Hát, ez az a pillanat, amit nem lehet elmondani és leírni! Hát óriási pillanat volt persze”.[958] És: szinte megdöbbentő az az érzelmi evidencia, amellyel Mérei Vera meséli, „tudta”, hogy a férje él; hogy fel sem merült, hogy nem él, meghalt. Pedig, sajnos, minden esélyük meglett volna rá. Ám mintha az élet, a közös élet és a jövő akarása még a szerencsét is arra kényszerítette volna, hogy ők megmaradjanak.

Összeharapott szájú szuverenitás: a senkiföldjén innen és túl

Úgy véljük, az interjúban itt következik el egy olyan mozzanat, mely jelen értekezés szempontjából különös hangsúlyt kap: arra a pillanatra gondolunk, amikor a Dob u. 90. alatti gyermekmenhelyről a Magyarországra szovjet egyenruhában visszaérkező Mérei Ferenc átviszi családját a New York palotába. E mondat szinte minden eleme interpretációt igényel. A megélhetési nehézségeken túl Mérei Vera elbeszélésében a szovjet csapatok megérkezése azért volt kulcsmozzanat, mert nem kellett tovább *üldözöttként* élnie. A Dob utcából az *Új Szó* székhelyére, a New York palotába való átvezetés mozzanata pedig volt különleges, mert ezzel a család mintegy visszakapta a méltóságát, felemelt fejjel járhatott, picit részesült a győzteseket övező *gloire*-ból. Ez

[958] *Mérei Vera–interjú*, 157-158. o.

a 700-800 méteres út, mintegy 10 perces séta maga volt a *rite de passage*, a van Gennep által leírt átmeneti rítus, mellyel rendszerint olyan mozzanatokat értelmezünk, melyek bizonyos társadalmi változásokból fakadóan az emberi élet döntő momentumait átsegítik egy következő fázisba, vagyis kulturálisan oldanak fel a változás kényszeréből fakadó kényelmetlenség, idegenség, krízis érzését. Ezek hagyományos értelemben a születésre, a felnőtté avatásra, a házasságra, a halálra és a temetés pillanataira érvényesek, ám már van Gennepnél ide sorolható a helyváltoztatásból vagy a társadalmi helyzet megváltozásából fakadó feszültség át- és levezetése is.[959] Így lett a „zsidótörvények" okozta jogfosztott üldözöttekből – vagy ahogyan Agamben értelmezi – törvényen kívüli „homo sacer"-ekből, a törvényen *kívül* rekesztett, szinte a büntetés ódiuma nélkül, bárki által megölhető emberekből[960], felemelt fejű, méltósággal sétáló, teljes jogú állampolgárok. De ez még nem minden.

Mint fentebb utaltunk rá, a háború után sokan nem tudták Mérei Ferencnek megbocsátani, hogy évekig szovjet egyenruhában járt Budapesten; e mozzanatban a hatalmi mámor megtestesülését látták. Tudjuk jól, hogy az egyenruha különleges viselet, mely egy forradalmár küldetés-tudattól nyüzsgő teleologikus öntudatától – pont abban az értelemben, mellyel fentebb jellemeztük – nem feltétlenül választható el. Ám vegyük észre, hogy ez nem az 1960-as évek nyugat-európai vagy északamerikai forradalmi romantikája, mely 1968 szimbolikus évszámában öltött testet; ez ott és akkor *valós* ellentételezés volt. Nemcsak forradalmi teleológia volt benne, nemcsak a győzteshez tartozás magabiztossága (megengedjük, olykor hatalmi mámora), de benne volt egy a zsidósága miatt az emberi méltóságától a ruháin keresztül megfosztott ember lázadása is. Fentebb, Beregfy Károly altábornagy beadványa kapcsán részletesebben szóltunk arról a típusú megkülönböztetésről, mellyel a munkaszolgálatosok ruháját megfosztották minden nemzeti jellegtől (sapkarózsa, gombok), minden típusú hovatartozás kifejezésétől, ugyanakkor a stigmatizáló karszalagot kel-

[959] Arnold VAN GENNEP, *Átmeneti rítusok. Az ajtóhoz és a küszöbhöz, a vendégszeretethez, az örökbe fogadáshoz, a terhességhez és a gyermekágyhoz, a születéshez, a gyerekkorhoz, a serdülőkorhoz, a beavatáshoz, a felszenteléshez, a koronázáshoz, az eljegyzéshez, a házassághoz, a temetéshez, az évszakokhoz és más egyébhez kapcsolódó rítusok módszeres elemzése*, ford. Vargyas Zoltán, Budapest – Pécs, MTA NKI – PTE NKAT – L'Harmattan, 2007. Összefoglalóan lásd FEJŐS Zoltán, « Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlata », *Ethnographia*, XC. évf. (1979) 3. sz., 406-414. o. és VARGYAS Gábor, « Arnold van Gennep és az *Átmeneti rítusok*. Előszó », *in* VAN GENNEP, i. m., 7-35. o.

[960] Giorgio AGAMBEN, *Homo sacer. Sovereign Power and Bare Life*, Stanford, Stanford University Press, 1998, 71. skk. o.

lett viselniük.[961] Továbbá felidézhetjük ismét Székács István pszichiáter egy korai, ám fontos cikkét, melyben arról beszél, hogy sok a deportálásból visszatért férfit és nőt kérdezett meg arról, hogy „szerintük milyen jelentősége van annak, hogy az embertől elveszik a ruháit. Mindenkinek az volt a véleménye, hogy még azok is, akik elég jól tűrték a borzalmakat, ennél a pillanatnál összeomlottak".[962] Úgy tűnik, a ruhakérdés: kulcskérdés. A saját ruha, de ebben az esetben az – ezzel egy kategóriába csak nehezen sorolható – egyenruha is az önazonosság és a valahová tartozás mindennapi, tárgyi kifejeződése volt, melynek azért volt a békés hétköznapokhoz képest kitüntetett jelentősége, mert a háború intézménye, mint tudjuk, politikai, társadalmi, kulturális értelemben kizökkent a hétköznapok rutinizált, beivódott, ismétlődő, ámde kontinuitást nyújtó biztonságából. „Ha visszaemlékezem a háborús élet meg a különböző internáló táborok kalandjaira – mondja Hegedüs Géza –, előbb jut eszembe, milyen piszkosak-tetvesek voltunk, mint az életveszélyek és az életveszélyeknél is sokkalta rosszabb megpróbáltatások epikus – bár felettébb alanyian-líraian megélt – mozzanatai".[963] A kizökkent, a mindennapos megszokott környezetéből és higiéniájától elvont, munkájából kibillentett, családjától és barátaitól megfosztott életvilág a folytonosságot így értelemszerűen olyan dologiasságokban, megfoghatóan evidens tárgyakban keresi, melyek a háború erősen korlátozott világában is vele van, vele lehet: ezek legfontosabbja a ruha (adott esetben annak zsebeiben hordott egy-egy emlék), valamint a ruha által valamicskét megőrzött, megjelenített *kapcsolat*. Míg a tárgyaktól való megfosztás (értékesebb tárgyak jogtalan elvétele) „csak" e kapcsolattól való megfosztást vonja maga után, míg a munkaszolgálatosok nemzeti jellegétől való megfosztása „csak" a – már korábban a zsidótörvények által bevégzett – politikai közösségből való kitaszítást jelenti, addig a ruha elvétele, s ezzel együtt esetlegesen a meztelenségre kényszerítés az üldözöttek méltóságának *abszolút tagadása*, egyfajta morális megsemmisítés. Bárhogyan is volt, annyi közös a fentiekben, hogy az emberi méltóság megtagadásának sajátosan adekvát eszközei; számunkra sokkal inkább ez jelenti – a Hannah Arendt által bevezetett, utóbb erősen vitatott – a „gonosz banalitása" kifejezést, melynek nincs mélysége, sem radikalitása, „egyszerűen"

[961] Mérei később tárgyalandó baráti társaságában, a Törzsben, csak „szarkallag"-ként említették a karszalagot. Lásd LUX László, « Az eltűnt rendezvényirodalom nyomában » (1966), in *Pasaréti kódex*, Bálint Endre, Binét Ágnes, Horváth Klára, Kraiss Ágnes, Lux László, Rudas Klára, Zsámboki Zoltán (szerk.), Budapest, 1969, kiadatlan gépirat, 296. o.: „Aki most is feltakarval, eligazodval, szarkallaggal, mely felvarrval, vagy feltűzvel bent áll a sorban, annak a legutóbbi bevonulás óta úgyszólván minden sejtje hétszer is kicserélődött".
[962] SZÉKÁCS, « Én-rendellenességek háború idején », i. m., 185. o.
[963] HEGEDÜS, *Egy jól nevelt fiatalember felkészül*, i. m., 16. o.

csak elemészti a mindennapos túlélés kellékeit. Felszínes és pusztító, ezért botrányos.[964]

Egy a szuverenitására oly büszke egyén esetében, mint Mérei Ferenc, akit – mint ifjúkora és neveltetése komplex asszimilációs folyamatát látva – nem tulajdonított különösebb jelentőséget annak, hogy izraelita, s akiből intenciója ellenére mégis csak a zsidótörvények csináltak „zsidót", vagyis – agambeni értelemben – törvényen kívülit, bár visszaemlékezéseiben nem vallja meg, de azt vélelmezzük mégiscsak nagyon nehezen érintett emberi méltóságának megtagadása. Hiába volt ott a háború mint forradalmi lehetőség, melyről fentebb szóltunk, azért a nap-nap utáni megalázatások és verések (melyre tudomásunk szerint csak egyszer utal), valamint a szovjet egyenruha viselése mint szimbolikus ellentételezés a háború után, nagyon is plasztikusan fejezik ki egy kitaszított ember ugyancsak *büszke, de összeharapott szájú szuverenitását*. Egyik oldalt, a munkaszolgálat történetének mesélésébe szőtt vidám, gondtalan elemek strukturális túlsúlya megítélésünk szerint ennek az összeharapott szájú szuverenitásnak az *igénye*. A másik oldalt azonban ez korántsem csak narratív elem, hiszen a haza- vagy visszatérés, pontosabban Mérei – és Illés Béla – megfogalmazásában a „honfoglalás" (a Vereckei-hágón való átkelésük elengedhetetlen kulcsmotívum ebben a történetben) lehetőséget adott arra, hogy a valóságban is felemelt fejjel közlekedjen; ennek garanciája volt a szovjet tiszti egyenruha. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a Vörös Hadsereggel a háta mögött, de mégiscsak a saját erejéből (szökés és tevőleges részvétel a frontpropagandában) vette vissza önbecsülését és szuverenitását. Ez a *saját erőből való visszaszerzés* azért módfelett fontos, mert a maradék zsidóság lelki keresztmetszetét vizsgáló Kulcsár István 1946-os megfogalmazása szerint, a visszatért zsidóság legnagyobb problémája a *ráutaltság*, melyet ő „járadékneurózisnak" nevezett. Ennek lényege az, hogy a segélyezés, a segítés morálisan nagyvonalú mozzanata, mely rövidtávon szó szerint az életét jelentette, jelenthette elsősorban azoknak a visszatérteknek, akiknek senkijük és semmijük nem maradt, hosszabb távon „a maradék zsidóság életét, szellemét akaratlanul is korrumpálta. A szolgálat nélküli szolgáltatás különben is könnyen hajlamosít felelőtlenségre,

[964] Vö. Hannah ARENDT, *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*, Budapest, Osiris, 2000. Tisztában vagyunk azzal, hogy Arendt e fogalmának értelmezése könyvtárnyi irodalmat tesz ki, ennek ismertetését nem kívánom itt adni, nem is tudnám. Értelmezésé körüli tengernyi irodalomban való eligazodáshoz sokat segített HELLER Ágnes, « Elmélkedések Arendtről, a gonoszevőről és a gonoszról », *Ex Symposion*, 26–27. sz. (1999) 18-23. o. és SZILÁGYI-GÁL Mihály, « Hannah Arendt és Kertész Imre a gonosz banalitásáról, 1-2. », *Beszélő*, XIII. évf. (2008) 9. és 10. sz., 111-115 és 115-119. o.

könnyelműségre, korrupcióra és e tulajdonságok sajnálatos mértékben fejlődtek ki a zsidóságnak közvetlen, vagy közvetve eltartott rétegében".[965] Kulcsár név szerint a Joint-ot (American Joint Distribution Committe) említi azok között a szervezetek között, amelyek segítségükkel akaratlanul is kihatással voltak a megmaradt magyar zsidóság lelki ökonómiájára, holott a Nemzetközi Vöröskereszt, a Jewish Agency for Palestina (Szochnut) segélyező intézménye az Ezra, valamint a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) munkáját is megemlíthetnénk.[966]

Személy szerint Mérei Ferencnek, de a családjának is nemcsak azért nem kellett ezzel a problémával szembenéznie, mert a szűkebb családból szerencsésen valamennyien túlélték a vészkorszakot, hanem azért is mert végig bennük (persze elsősorban a felnőttekben, a szülőkben) munkálhatott az az érzés, hogy a maguk erejéből küzdöttek meg, a szerencse mellett a maguk praktikáinak is köszönhetik életüket. A továbblépésben pedig egyértelműen ott volt az a jövőbe tekintő hit, mellyel Mérei ekkor meggyőződéses kommunistaként rendelkezett. Ugyanakkor Kulcsár esszéjének szóhasználata maga is árulkodik túlélői pozíciójáról: a többségi, nemzsidó magyarságot „gazdanépnek" nevezi, mely a zsidótörvényekkel és a deportálásokkal felmondta az 1867. évi emancipációs törvénnyel (XVII. tc.) életbe lépett asszszimilációs társadalmi szerződést. Erre a klasszikus liberalizmus által percipiált, asszszimilált tapasztalatra írta a már idézett Hegedüs Géza memoárjában, hogy „ha az első világháború után nem lángol fel az idővel fasizmushoz vezető antiszemitizmus, mi és a hozzánk hasonlóan élők el is feledkeztünk volna zsidó származásunkról".[967] „A nagy megrázkódtatás – így Kulcsár – vagy végét vetette ennek a hiedelemnek, vagy a réginél sokkal nagyobb lelki energiát követel további fenntartásához. Az előbbiek [ti. az asszimilánsok] most sehová sem tartozón úgy érzik magukat, mint a szárazra vetődött hal, tátogva és kapkodón. Azok, akik annulálják azt a tényt, hogy a

[965] KULCSÁR István, « A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban », in *Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban*, Benoschofky Imre (szerk.), Budapest, Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegyesülete, 1947, 34-38, itt: 36. o. Újra kiadva: *Thalassa*, v. évf. (1994) 1–2. sz., 334-336. o. A kevés kortárs vizsgáltra lásd még GLEIMAN Anna – HARKAI SCHILLER Pál – HERMANN Imre – NOSZLOPI László – FÖLDVÁRY-NÉ HERMANN Éva, *A közelmúlt lelki tömegfertőzései. A beteg néplélek és annak gyógyítása*, Budapest, Pantheon, 1945. Teljes joggal Erős Ferenc ide sorolja Mérei 1947-ben megjelent *Együttes élmény*-ét is, lásd ERŐS, « A holokauszt hosszú távú pszichológiai következményei », i. m., 533. o.

[966] HORVÁTH Rita, *A magyarországi zsidó Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) története*, Budapest, Magyar Zsidó Levéltár, 1997, valamint MURÁNYI Gábor, « 'Hallottam, amikor azt válaszolta: Alles ins Gas!' A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság jegyzőkönyvei 1945-ből », *Phralipe*, 1990/ 11–12. sz., 32-41. A DEGOB a segélyezés mellett nagyon fontos dokumentációs munkát is végzett, ennek anyaga ma már az interneten is hozzáférhető (www. degob.hu), ám az interjúk tanulmányozása előtt érdemes Horváth és Murányi szövegkritikai vitáját is figyelembe venni.

[967] HEGEDÜS, *Egy jól nevelt fiatalember felkészül*, i. m., 11. o.

gazdanép kivetette őket magából, ez eseményt társadalmi elméletek segítségével igyekeznek meg nem történtnek, részlegesnek, jelentéktelennek tekinteni és tíz körmükkel kapaszkodnak az új asszimiláció lehetőségébe".[968] Hosszasan folytatható volna még az a liberális történelemszemlélet jegyében megírt, főleg a történeti-filozófiai esszéirodalomban tetőző folyamat, mely a zsidó felvilágosodás nyomán megnyíló asszimilációs lehetőség végét, végpontját látja a vészkorszakban, a holocaustban; e felfogást képviseli Kulcsár és Hegedüs is, nagyobb terjedelmű mesternarratíváját pedig feltehetően Fejtő Ferenc *Magyarság, zsidóság* című műve nyújtja a mai olvasó számára. Éles szemű bírálatában Tatár György számon kéri Fejtőn, hogy miért nem tud túllépni azon a liberális pozíción, mely az emancipációtól a holocaustig tartó ívet tisztán társadalmi folyamatnak tételezi fel, de nem számol azzal a vallási-kulturális veszteséggel, mely – a vészkorszaktól függetlenül – a *zsidó* (nem kultúrát, nem felekezetet, hanem) *népet* érte.

> „A nyugati kultúrákhoz történő asszimilációt írja le [Fejtő Ferenc] ugyanennek az asszimilációnak a pozíciójából nézve. E pozíciót – írja Tatár bírálatában – a veszteségtudat teljes hiánya jellemzi, mégpedig szó szerint: nemcsak úgy cserélte fel saját világát egy másikra, hogy annak egyetlen eleménél sem mérlegelte, nem éri-e a nyereség közben veszteség is, hanem két nemzedékkel később már úgy tudja, hogy csupán valami földhözragadt folklórt cserélt fel a tulajdonképpeni világra. A veszteségtudatnak ez a hiánya azonban maga is az asszimiláció terméke. Az a kultúra, amely felé az asszimiláció történt, jelesül a Nyugat kultúrája, eleve nélkülözte alapító okmányának, a Bibliának a zsidó olvasatát, és ezt nyereségnek könyvelte el. A magát az asszimiláció sodrába vető zsidóság pedig a felvilágosodással kárpótolta magát, amely mindennemű olvasatot a történelem esetlegességei közé sorolt. A veszteségtudat e két hiánya találkozott össze szerencsésen a nyelvi-kulturális asszimiláció korában: befogadó és befogadott egyaránt történelmi esetlegességnek tekintett mindent, ami elválasztotta őket egymástól. Itt minden ballaszt elvetése csak nyereség lehetett. Ennek megfelelően tulajdonképpen Fejtő történelemkoncepciója is azt sugallja kimondatlanul, hogy a zsidó nép egész kétezer éves diaszpóraléte mintegy ennek az asszimilációban való eltűnésnek a hosszan tartó előtörténete volt csupán. A judaizmus egész történetét az egyiptomi szolgaság földjén töltötte, s az igazi történet felé az emancipáció nyitotta meg a Vörös-tengert. Másképp fogalmazva, a zsidóságnak csak szerencsétlenül sokáig kellett várnia a nyugati polgári fejlődésnek addig a fázisáig, amikor végre ez a szabálytalan történet szabályos lezárulásához juthatott. Az emancipáció belső jogi logikája nem a zsidóságot tette egyenjogúvá, hanem az individuális zsidókat egyenként".[969]

A szekularizáció jegyében, az emancipáció „Mózes hitű" magyar állampolgárokat hozott létre, akik különböző módon és mértékben asszimilálódtak a többségi magyar társadalomhoz; ennek egyik példáját láthattuk általánosságban a Mérei (Mellinger) család esetében, s különösen az ifjú Mérei Ferenc iskoláztatási stratégiáinál és szocializációs folyamatában. Abban maradéktalanul igaza van Tatár Györgynek, hogy a felekezettől, sőt a vallásosság praxisától való eltávolodás valóban fokozatosan „származássá" változott (ennek szemléleti elegye található meg a „zsidótörvények-

[968] KULCSÁR, i. m., 37. o. (Betoldás tőlem.)
[969] TATÁR György, « A származás származása », *Élet és Irodalom*, XLV. évf. (2001. április 13.) 15. sz., 25. o.

ben" is), ám a felvilágosodás szemléletét és a liberális történelemszemléletet bíráló tanulmánya is csak oda konkludálhat, hogy ne a zsidó *származását*, hanem a zsidó néphez való tartozását vállalja valaki – ami korántsem ugyanaz. Ha összekapcsoljuk Kulcsár 1945/1946-os diagnózisát a táborokból visszatérő sehová sem tartozó zsidókról Tatár bírálatával, akkor bármennyire is igaznak tűnik a beállítódás általánosságban, nem tudjuk elhelyezni Mérei Ferenc különös életrajzi terében. Sem a háború utáni sehová-sem-tartozást, sem a járadékneurózist, sem az ezzel szemben álló, a zsidó néphez való tartozás esszenciális kizárólagosságát nem fedezzük fel; úgy véljük, a (zsidó) közösségről való leszakadás negatív esszencializmusát felül lehet vizsgálni olyan életutak megismerésével, ahol – dacára az adminisztratív-bürokratikus „származás" fogalom létének – e távolodásból fakadó veszteséget egy másik (jóllehet profán) hit töltötte be. Ez az aufklérista megismerés-eszménytől a politikai megváltás hitéig több minden lehet. Mérei Ferenc életútja ebben a tekintetben modellszerű, jóllehet számtalan olyan megküzdött, átélt sajátossággal bír, mely izolálja a magyarázati modellek sztereotipikus felmondásától. Az egyik ilyen leggyakoribb sztereotípia, melyre kimondatlanul, de érzésünk szerint Kulcsár is utal, a maradék zsidóság kritikátlan beáramlása a kommunista pártba.

Az elkötelezett antifasizmusa miatt a kommunista és a szociáldemokrata pártba tömörülő zsidóság képzetét alaposabban Győri Szabó Róbert firtatta, s kimutatta, hogy korántsem csak új asszimilációs vagy menekülési készetetettségeiknél fogva választották sokan e két szervezetet a maradékok közül, de valamiféle progresszív társadalomformáló messianizmust sejtettek a radikális változásokat ígérőkben.[970] Ez mentalitástörténeti értelemben persze nem csak az üldözött zsidóságra, de a háborús eszkaláció mindenre kiterjedő hatását érzékelni és reflektálni, valamint azt pozitív jövőképpel ellentételezni képes egyénre és csoportra kiterjedhetett; igaz, ennek pontos kulturális és társadalomtörténeti háttere máig feltáratlan.[971] Túlzottan messzire vezetne ennek a kérdésnek az alaposabb taglalása, s esetünkben jórészt szükségtelen is. Az előző fejezet úgy budapesti (Munka-kör és eszmei forrásvidéke), mint a párizsi szcéna esetében jól látható volt, hogy Mérei Ferenc világnézeti elkötelezettsége korántsem a háború hatására (az alatt vagy közvetlen azután) formálódott, érlelődött hitté, hanem 16-17 éves korától folyamatosan építette magában azt. Az avantgárd

[970] GYŐRI SZABÓ Róbert, *A Kommunista Párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)*, Budapest, Windsor, 1997, 2. jav., bőv., kiad., különösen 76. skk. o.
[971] Vö. RÉV István, « Miért győzött oly elviselhetetlenül könnyen a kommunizmus Magyarországon? », *Rubicon*, IV. évf. (1993) 7. sz. 4-6. o.

úgy művészi, stilizációs törekvései, mint a polgári életformát, szexualitást bíráló, vagy a politika percipiálásának klasszikus módját felülíró radikális – Max Weber szavával érzületetikai – elképzelései éppen annyira mintázták felfogását, világnézetét, mint amennyire az elsősorban Párizsban habituálissá vált mindennapi pártmunkához tartozó röpcédulázás, újságszerkesztés, tiltakozás. Ezért volt számára a háború s benne a munkaszolgálat forradalmi lehetőség, s ez a teleológia segítette át a frontszolgálat hétköznapjain.

Erre rakódott részben párhuzamosan, részben utóbb a tudományos megismerés rendszerezettsége, a Schnell és Szondi laboratóriumában végzett ingyenmunka megvesztegethetetlen szorgalma. E fejezet elején részletekbe menően feltártuk, hogy a Párizsból visszatérő, sajátosan francia, durkheimista, szociologizmusba torkolló emberképe mennyire idegenül mozogott a jórészt a pszichoanalízistől, illetve a kísérleti pszichológián belül az orvostudományi, biológiai szemlélettől meghatározott magyarországi lélektanba. Intellektuális értelemben olyan, mintha egy tudományos senkiföldjére érkezett volna meg, nem véletlenül „esnek ki" ezek az évek önéletrajzi emlékezetéből. Ez konkrétan az az eset, amikor a hiány beszédesebb, többet mondó, mint a kényszeredetten kitöltött, valójában, üres mező. Nem azért senkiföldje, mert ne lett volna színvonalas pszichológia, hisz volt, erről szóltunk, hanem azért, mert élettörténete számára maradtak betöltetlenek ezek az évek. Ennek ellenére, s ez Mérei Ferenc beállítódásában a sajátságos, dolgozik, kutat és publikál (többnyire ingyen), még akkor is, ha nem sikerül a diszciplína vezető lapjában, a *Magyar Psychologiai Szemlé*ben megjelennie, de nevet szerez magának a gyermeklélektan területén. Szondi Lipót köréhez való csatlakozásában benne van az intellektuális nyitottság, s intellektuális nyitottsága mögött ott munkál az el- és befogadás roppant vágya: pszichológuskánt tekintsenek rá, ne a lélektan területén működő szociológusként. Kívülsége nem választott deviancia (*déviance volontaire*), melyről Kassák kapcsán értekezik irodalompszichológiai előadásaiban jóval később[972], hanem elszenvedett helyzet, melyet igyekszik felszámolni, megváltoztatni. Szondi sorsanalízise nagy hatással van rá, ám dacára a verbális tiszteletadásnak, művein alig látszik valami az ösztönprofilok megismeréséből, inkább nyers szociologizmusa kezd általa finomodni; már felismeri a szabályszerűn túlmutató, attól eltérő partikuláris esetek jelentőségét. Párizsban Wallon, Budapesten Szondi van rá nagy hatással, ám a szó szorosabb

[972] MÉREI Ferenc, « Deviancia és reménység. Irodalompszchológiai elemzés », in *„Vett a füvektől édes illatot"*, i. m., 71-81, itt: 72. o.

tanítványi értelmében egyikőjükhöz sem tartozott szorosan; személyiségük és gondolkodásuk heurisztikus szenvedélye nyűgözte le az ifjú Méreit, s nem annyira a tudományos œuvre-jük – a hivatkozások alapján sokkal inkább Piaget genetikus ismeretelmélete tesz rá intellektuálisan döntő hatást. Ezt talán az támasztja alá leginkább, hogy ha megpróbálnánk Wallon és Szondi lélektanát összeolvasni, közös nevezőket találni bennük, ugyancsak felemás eredményt kapnánk! Látható, hogy a személyes kapcsolat, a kutatás, az előadás, vagyis a performált gondolkodás gyakorol Méreire nagy hatást e két „mestert" illetően, ám a harmincas években írt lélektani tanulmányai, mind a tudományos tárgy és a módszertan megválasztását, mind a nyelvi megformáltságot tekintve már autonóm kutatói munkák. A tudományos és a magánéleti szcéna egy fejezetben való tárgyalását – a kronológia és Szondi-körének mindkettőre kiterjedő hatása miatt – azért tartottuk fontosnak, mert kirajzolódik, s a nehézségek alatt egyre kontúrosabbá, erőteljesebbé válik a *homo faber* figurája: miközben alkot, önmagát is alkotja, formálja. Minél inkább formálja önmagát, annál kevésbé van másokra utalva: voltaképpen olyan önpercepciót dolgoz ki önmagának, melyet nagyjából ebben az időben az „egzisztencia" (s nem a ma divatozó „identitás" túlzottan szerepszerű konnotációkat hordozó) fogalmával lehet leírni.[973]

Már idézett dolgozatában Szilágyi-Gál Mihály arra a következtetésre jut, hogy a Hannah Arendt életművét behálózó, a gondolni, akarni és ítélni tudó ember morális egységének következményeként elgondolt politikai cselekvés gondolata filozófiailag és politikailag érvényes kapcsolatot keres és talál lét és tudat között; e belátások az egzisztencializmus rokonává teszik. A filozófusnő a francia egzisztencializmust jellemző egyik írásában úgy véli, mutat rá Szilágyi-Gál Mihály, hogy „az egzisztencializmus két legfontosabb vonása közül az egyik az egyén azonosulásának visszautasítása a *szereppel* szemben, amelyet a társadalomban történetesen betölt; annak az identitásnak a visszautasítása tehát, amelyet a külső körülményektől kapunk, szemben azzal, ami önmagunk számára vagyunk".[974] Nem más ez, mint az adottságok, a természetesen előleges dolgok szenvedélyes elutasítása, mely a cselekvés szintjén a megváltoztatásban, az (ön)átalakításban ölt testet. Úgy véljük, hogy az ifjú Mérei számára a zsidóság is ilyen anyakönyvi tétel volt, „származássá" vált adottság, melyet – szemben a tipikus asszimiláns stratégiával – nem azért akart igno-

[973] E gondolatmenetet (egzisztencia vs. identitás) egészében GYÖRGY Péter, *Apám helyett*, Budapest, Magvető, 2011 inspirálta.
[974] SZILÁGYI-GÁL, « Hannah Arendt és Kertész Imre a gonosz banalitásáról, 1. », i. m., 111. o. (Az én kiemelésem.)

rálni, hogy az őt övező társadalmi miliő jobban elfogadja őt, hanem azért, mert a zsidóság mint adottság és mint társadalmi szerep nem, vagy csak részlegesen fért bele a szuverén egzisztenciájába.[975] Önmaga számára, lépésről-lépésre, alkotóvá és önalkotóvá vált, környezetével együtt önmagát is formálta: ez az egzisztencia fogalmának *sine qua non*ja. Az alkotó legfontosabb „fegyvere" természetesen a beszéd, s mint Jean-Paul Sartre az elkötelezettség (*engagement*) fogalma kapcsán rámutatott, „amikor (…) beszélek, feltárom a szituációt, éppen a megváltoztatására irányuló projektumom által; feltárom önmagam és mások előtt, hogy megváltoztassam; (…) és minden kimondott szavammal egy kissé jobban elkötelezem magam a világban, s egyidejűleg egy kissé inkább kiemelkedem belőle, hiszen túllépek rajta a jövő irányában".[976] Ha jól értjük, az van itt mondva, hogy minden ilyen kimondás általi feltárás szükségszerűen elköteleződik a jövő tekintetében, s ez az elkötelezettséget itt természetesen csak metapolitikai (és nem reálpolitikai) értelemben jogosult használnunk, hiszen ez a teleológia a változtatás, a jobbítás eszméje mellett tör lándzsát. Ez az eszmény, ez az egzisztenciális szuverenitás segíti őt abban, hogy szakmai kívülsége dacára megfeszített munkával némi nevet szerezzen magának a hazai pszichológiai életben, s ez az eszmény az, mely e szándéka ellenére zsidóvá tett férfiút odavezette az ukrajnai rettenetes hidegben, hogy a gyalogos visszavonulás során terveket szövöget a Vörös hadsereghez való átállásról. Ez az eszmény az, mely (kétszer, egyszer Franciaországból, egyszer a Szovjetunióból) visszahozza Magyarországra, s ennek a – legnehezebb időkben összeszorított szájú – szuverenitásnak köszönheti, hogy magára a felszabadulás után nem járadékneurózisos, üldözött áldozatként, zsidóként, de felemelt fejű és büszke szovjet tisztként tekint. Akarata és hite ignorálta a fizika törvényeit: víz alá nyomottként saját hajánál fogva húzta ki magát a vízből.

Ezzel a mozzanattal kilép a „társadalmon-kívül-lét", a peremhelyzet világából, s 1945 után egy olyan új fázis kezdődik élettörténetében, melynek címe – az eddigiekkel szöges ellentétben – csak az lehet majd: „belül". Az életrajz további része azonban nem képezi jelen értekezés tárgyát.

[975] Azért mondjuk, hogy részlegesen, mert Mérei például rossz szemmel nézte, hogy felesége ki akart keresztelkedni, hiszen akkor az akkor még csak tervezett gyerekek vallása nemenként (fiú, lány) eltérő lett volna. Vö. *Mérei Vera–interjú*, i. m., 71-72. o. Ez a mozzanat megítélésünk szerint mégiscsak magában foglal valamilyen, racionális szempontból megmagyarázhatatlan ragaszkodást.

[976] Jean-Paul SARTRE, « Mi az irodalom? », in *Mi az irodalom?*, Dobossy László (vál.), Budapest, Gondolat, 1969, 27-160., itt: 42. o.

ÖSSZEGZÉS

Jelen disszertáció Mérei Ferenc életrajzának egyetlen – az önazonosság kialakulásában, s öregkori rögzülésében morfológiailag módfelett eltérő, ám a kívülállás tartalmában mégis egyező – részét kívánta, bemutatni. Másképpen fogalmazva célunk egy paradoxonnak a feltérképezése volt, amennyiben egyfelől a homogén, folytonos és lineáris biografikus idő dekomponálása révén hangsúlyozott élettörténeti jelentés, másfelől pedig a megtartott, merthogy egymásra következő életesemények kronologikus logikájának feszültségében értelmezni Mérei élettörténetét. Nem a teljes élettörténetet tártuk itt fel, hiszen a történeti s élettörténeti idő feldolgozását a második világháború befejezésekor felfüggesztettük, ám az értekezés nem torzó, mivel célkitűzése az volt, hogy a *kívülség*, a *kívülállás*, a *peremhelyzet* társadalom- és élettörténeti mozzanatait vegye számba, s értelmezze. Az időskori rész tárgyalásánál ugyanakkor rendkívüli, módszertani jelentőséggel bírt az, hogy az élettörténet a már koros mester körül kialakuló kultuszáról igyekezzen az értekezés *lefejteni*, *lehántani* az élettörténet rendezetlen tömegéről, s egy önálló fejezet kebelén belül tisztázni annak kialakulását, szertartásait, jelentéseinek rögzüléseit. Ebben a törekvésünkben azonban nem a kultusz érzelmileg természetesen akceptálható szóbeli hagyományainak semmibevétele állt, nem is a történészi praxis máig érezhető idegenkedése az ilyen természetű forrásoktól, mint inkább az a kritikai, historiográfiai attitűd, mely felismeri, s ezért izolálja az emlékezet és a történelemtudományos praxis operacionális és funkcionális különbözőségét. Másképpen fogalmazva, egyik nem jobb a másiknál, nem állítja helyre jobban vagy rosszabbul a múlt képét s benne egy ember életét, mindössze más szemszöggel és ambíciókkal él a rekonstrukció során. Az emlékezet feladata az emlékezetbe idézés, az elismerés, a tisztelet, a hála, a szeretet kifejezése, míg a történelem mint tudomány (s főként a kortörténet-írás) ugyan nem mentes a morál szemszögétől, de természeténél fogva mégis a kritikai szemszög jellemzi.

Bárhogyan is van, a kortörténet-írásnak e kettős szempontrendszerrel egyszerre kell számolni, s így a disszertáció elején álló metodológiai, historiográfiai és a kultusz beszédrendjének kialakulását tárgyaló fejezetek ekként kerültek hangsúlyosan a szövegtestbe. Itt elsősorban Dávidházi Péter az irodalmi kultuszok természet-

rajzával foglalkozó vizsgálódásait alkalmaztuk, ezen belül is annak kritikai apparátusát, tipológiáját. Innen merítettük a „felhatalmazás" és a „tekintélykonstrukció" fogalmát, melyet több metszetben tanulmányoztunk.[977] Elsőként annak az anekdotakincsnek a retorikáját vettük górcső alá, mely megalapozta a tekintélyét: ezt részben – a Kun Miklós elmesélésében már-már csodás – pszichológusi diagnózisai, részben a Kassáki, avantgárd kívülállás és a párizsi kaland, részben az 1956-os szerepvállalásának a hetvenes évek végétől az akkor formálódó, ifjú demokratikus ellenzék előtti újrahangolása teremtette meg. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy ez az auktorizáció, mint gesztus és folyamat, részint másoktól kapott, részint magától Méreitől táplált jószág. A kultusz folyamatának és jelentésének rögzítésében különösen fontos szerepet játszott a temetés aktusa, melynek során a tanítványok, politikai barátok, kollégák stb. temetői beszédei, emlékezései az utókor számára kijelölték és rögzítették, vagyis *kanonizálták* az élettörténet emfatikus pontjait. Maga a formabontás, a polgári, sőt a felekezeti gyászszertartás rituáléinak mellőzése is az avantgárd világ üzenetének értelemgondozó szerepével bírt: a temetésen Mozart *Don Giovanni*jának nyitánya hangzott el, melyet – Kierkegaard nyomán – a zeneirodalom az „érzéki zsenialitás" princípiumaként értelmez, s mely a Mérei élettörténetben oly fontos szerepet játszó „elementáris életerőre" és az érzékiség autoritására helyezte a hangsúlyt.[978]

Mérei Ferenc halála utáni megemlékező szertartások (születésének 80. évfordulója 1989-ben; halálának 10. évfordulója 1996-ban; születésének 100. évfordulója 2009-ben stb.) gyakorlatilag ezt a forgatókönyvet teljesítették be, vagyis a kultusz rituálei képesek voltak az élettörténet jelentésének mimetikus újrajátszására. Ennek az emlékezetnek a tárgyiasulására és intézményesedésére pedig a pszichológus nevét viselő – azóta már megszűnt – általános iskola példája tűnhet fontosnak, amennyiben az iskola szellemébe igyekeztek integrálni Mérei neveléspszichológiai elveit, ugyanakkor a róla készült mellszobor és hivatalos, iskolai rendezvények személytelensége kivonta a személyes tapasztalaton alapuló emlékezés teréből, s hivatalossá, formálissá alakította azt. Ezt a – máskülönben normális társadalmi, kommemoratív – folyamatot erősíti tovább a pszichológus nevét viselő Mérei Ferenc Fővárosi Pedagógiai

[977] DÁVIDHÁZI Péter, *„Isten másodszülöttje". A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Budapest, Gondolat, 1989.
[978] Lásd Søren KIERKEGAARD, *Vagy-vagy*, Budapest, Osiris, 3., jav. kiadás, 2005, 92. skk. o. Vö. FODOR Géza, *A Mozart-opera világképe*, Budapest, Typotex, 2002, 2. kiadás, 153. o.; BALASSA Péter, « Emlékeztető az érzéki zsenialitásról: Mozart *Don Giovanni*ja », in *A másik színház*, Budapest, Szépirodalmi, 1989, 43-45. o.;

és Pályaválasztási Tanácsadó Intézet is, ahová – a Mérei Ferenc Általános Iskola megszűntét követően – 2009-ben át is került a Janzer Frigyes alkotta mellszobor.

Egy kultusz létrehozás és ápolása azonban ritkán homogén, konfliktusoktól mentes folyamat. A pszichológus szakma részéről Lányi Gusztáv (utóbb Rókusfalvy Pál, Mohás Lívia) adott hangot annak a beállítódásnak, mely Méreit szeretné „elszámoltatni" az 1945 és 1950 közötti időszak tetteivel, mikor is „a pszichológia és a pedagógia területén garázdálkodott", másképpen fogalmazva, amikor a „szocialista lélekgyógyászat gyilkos kalandjaiban" vett részt.[979] Az ilyen minősítések hátterében természetesen sokféle motiváció (ellenségeskedés, sérelem stb.) mozoghat, ám hátultütőjük egyértelműen ez volt, hogy egyetlen konkrét tényt sem neveztek meg. Ezért egy olyan személytől származó állítást vizsgáltam meg tüzetesebben, aki a pszichológussal baráti viszonyban állt, s tényszerűen beszélt a „szektás időszak" problematikusságáról. Ember Mária egy Petőfi Körös történetet idézett fel. Egy „idős tanárnő (…) aki röpdöső hajjal furakodott előre tömegünkben a mikrofonig és izgalomtól elfúló hangon kérdezte: »Ha önök most rehabilitálni fogják Mérei Ferencet, akkor mikor fogják rehabilitálni azokat, akiket Mérei Ferenc nyírt ki«".[980] A Petőfi Kör hiteles jegyzőkönyvei nyomán azonban sikerült azonosítanunk az illetőt, Severini Erzsébet pszichológust, aki nem mellesleg Mérei Ferenc és felesége, Vera ellen feljelentőlevelet írt, s aki – mint az OPNI kórlaptára tájékoztat bennünket – 1928 óta pszichiátriai kezelés alatt állt „paranoid szkizofrénia" diagnózissal. A kultuszt elemző fejezet következtetése, hogy annak anekdotikus, belső logikája (mely az érdeket eszmévé alakítva gyakran ideologikus természetűvé válik) más minőségű, mint a tudományos beszédmód kritikai szemszöge. Módszertani szempontból tehát az élettörténet társadalomtudományos fogalmától izolálni igyekeztünk, noha a Mérei-kép formálásában játszott szerepe miatt lényegesnek tartottuk kritikai értékelését és elemzését.

Az ún. naiv felfogás szerinti életrajz tehát a gyermekkori fejezetben indul, ám szakítva az életrajzok a gyermekkort sokszor ignoráló tendenciáival, nagy hangsúlyt fektet arra a családi miliőre, arra az asszimilálódni vágyó stratégiára, valamint arra az épített környezetre, amelybe az ifjú Mérei Ferenc 1909-ben beleszületett, megérkezett. S bár gyermekpszichológusként ugyancsak meglepő, ahogyan interjúiban kerüli,

[979] LÁNYI Gusztáv, « Ki volt Mérei Ferenc? », *BUKSZ*, XI. évf. (1999) 1. sz., 53. o.; LÁNYI Gusztáv, « Lélekelemzés és politika. Pszichoanalitikus politikai pszichológiák Magyarországon », *Valóság*, XL. évf. (1997) 3. sz., 1-14. o.
[980] EMBER Mária, « A tanár úr álmai », *Élet és Irodalom*, XXXIII. évf. (1989. december 1.) 48. sz., 6. o.

vagy nem szívesen részletezi a gyermekkor, különösen az iskola világát, levéltári forrásokra támaszkodva elsősorban arra kerestük a választ, hogy *miért* nem teszi ezt; elsődleges inspirációnk a hallgatás volt tehát. A Budapest Főváros Levéltára őrizetében lévő iskolai anyakönyvek igazolták azt a feltevésünket, hogy a sikertelenség, s a közvetetten jelentkező iskolai rossz közérzet lehetett az oka annak, hogy kerülte ezen időszak tárgyalását. A gyakori iskolaváltások, a hiányzások, valamint a magántanulói státusz indirekt módon arról adott hírt (melyet önéletrajzi közlései máskülönben alátámasztottak), hogy kamaszkora időszakától másfajta szocializáció a meghatározó számára. Ez a más, az avantgárd világa a maga komplexitásával. Mérei Ferenc – a szó mannheimi értelmében vett[981] – nemzedéke számára ugyanis Kassák és az avantgárd világa nem pusztán művészetszemléletet, esztétikát jelentett (azt is, de nemcsak azt), hanem életmódot és világszemléletet, melynek közepében a kritikai attitűd és a saját tapasztalat primátusa állt: ez a szemlélet tehát alkalmasnak tűnik arra, hogy egy konstruktivista tudásszociológiai alakzatnak tekintsük, melynek alapján rekonstruálhatjuk nem csak Mérei, de nemzedéktársai attitűdjét is. Ez a minden adottat, minden előlegeset, minden *a priori*-t el- és megvető szemlélet középpontjában tehát az *átélés* áll; egy olyan tudásforma, mely a személyes és főleg a közösségi élmények normaképzésének fennhatósága alatt áll, s ebben a minőségében – a családi asszimilációs és praktikus ismeretekre törő, valamint az iskolai merev és büntető jellegű intézményével szemben – átformálja az ifjú Mérei önmagáról és a világról alkotott elképzelését. Családjával szemben az ő formálódó önképe azonban nem a beilleszkedés felé mozdul, hanem éppenséggel a kívülállás irányába tolja, amennyiben szűkebb baráti és ismeretségi körének szubtársadalmi szemantikájává a marxizmus, illetve a mozgalmi tevékenység válik. Ugyan Mérei sem tulajdonított különösebb jelentőséget az anyakönyvében lévő „izraelita" bejegyzésnek, mely (rossz eredményei mellett) iskolai curriculuma során centripetális erőként sodorja ki a két háború közötti társadalom oktatási piacáról, de szándéka nem a beilleszkedés, hanem egy számára igazságtalan egyenlőtlenségekkel terhelt világ *elutasítása*, illetve a hosszabb időtartamban a megváltoztatása. Az avantgárd világ mindent elutasító esztétikája tehát politikai küldetéssé is lényegült életében, vagyis baloldali éthosza többgyökerűvé válik, mely – a konfliktusok ellenére – hitelesíti számára az elkötelezettség eszméjét.

[981] Vö. MANNHEIM Károly, « A nemzedékek problémája », in *Tudásszociológiai tanulmányok*, Wessely Anna (szerk.), Budapest, Osiris, 2000, 201- 253. o.

Egy rövid, a kívülség állapotát megerősítő sikertelen pécsi egyetemi felvételi után 1928-ban Párizsba kerül, ahol mind a mozgalmi, mind a mindennapi élet, mind saját tudása szemhatárainak kiterjesztésében döntő momentum volt. A párizsi magyar kommunisták között „végre" rendes mozgalmi munkát végezhetett (szimbolikus, utcai politikai performanszok, lapkészítés, szervezkedés stb.), ám a magánélet és a tudás világának összefonódása, mely nála a megzabolázhatatlan és a szép primátusa felé törekvő cocteau-i dandy figurájának másolásában ölt testet, kisodorja a merev, dogmatikus és kisszerű magyar kommunista körből. Érdemes hangsúlyoznunk, hogy a fent említett többgyökerűség miatt ez a kellemetlen mozzanat cseppet sem rázza meg elkötelezett baloldali álláspontját. A párizsi döntő élmény azonban Henri Wallon személye volt. A francia marxista pszichológus órájára való betévedés valóban „sorsesemény"[982] volt nála, mely tartósan felülírta, egységesítette, újrastrukturálta és átfogalmazta a – szó bourdieu-i értelmétől eloldott – habitusban korábban szétszórtan és összefüggéstelenül nyüzsgő elemeket: Wallon a szó szoros értelemben megtestesítette azt az értelmet, melyet keresett. Ennek az új értelemnek asszociálása azonban új kezdetet kell, hogy jelentsen az élettörténetben, ami Méreinél konkrétan annyit jelent, hogy – néhány év tudományos útkeresése után – *ott* és *akkor* rögzül: pszichológus lesz, lélektannal fog foglalkozni, s ilyen típusú „licence" végzettséget szerez 1934 őszén a Sorbonne-on.

A párizsi évek döntő hatása ellenére Mérei 1935-ben hazatér, ami újból komplex, egzisztenciális nehézségek elé állítja. Nem mintha az emigráció tapasztalata könnyű lett volna, de a hazatérés sem volt következményektől mentes. Egy időskori interjújában olyképpen fogalmazott, hogy „megrázkódtatás" volt a hazatérés.[983] Ez alatt nem csak az eltérő kulturális miliőbe való beilleszkedést kell érteni, hanem elsősorban is a tudományos kontextus különbözőségét. Magyarországon, s tágabban Kelet-Közép-Európában, ahol a pszichoanalízisnek jelentős múltja, sőt hazai iskolája volt, a Mérei által Párizsban elsajátított gyermek- és társadalomlélektani ismeretek némiképp idegenül hatottak. A fentebbi idézetben úgy fogalmazott e tapasztalattal kapcsolatban, hogy „nem mondhattam, hogy kérem, én Démokritoszt alig ismerem, mert, mondjuk, az Epikurosz-hagyományt tanulmányoztam. Úgy néztek volna rám, mint egy bolondra. Kisebbségi érzésem volt, úgy éreztem, itthon mindenki tudós, és

[982] A fogalomra lásd TENGELYI László, *Élettörténet és sorsesemény*, Budapest, Atlantisz, 1998.
[983] GYŐRI György, « Küzdelem a lélektannal és a világgal. Beszélgetés Mérei Ferenccel », *Kortárs*, XXI. évf. (1977) 4. sz., 629-644., itt: 631. o.

én tudom a legkevesebbet".[984] Ez az állítás elsősorban a diszciplína tudománypolitikai, s részben társadalmi beágyazottságára utal, vagyis arra, hogy az erős társadalomtudományos, sőt a durkheimi szociológia hatása alatt álló francia tudományos mező (ahol ráadásul Freud és a mélylélektan hatása igen nehezen terjedt), és a magyar, elsősorban az orvostudományból leágazó – Ranschburg Pál nevével fémjelezhető – vonulata más-más tudományos emberképpel rendelkezett. Mérei ebben az időszakban még úgy vélte, hogy a világra születő gyermek „fehér lap", melyre a társadalom írja fel a jelentéseket és a meghatározottságokat, s alig vette tekintetbe a fiziológiai és biológiai meghatározottságokat. Pszichológussá válásának tehát igen fontos korszaka az a Schnell János környezetében eltöltött néhány esztendő, melynek során a gyakorlatban is megismerkedett azokkal a kísérleti módszerekkel, melyek fokozatosan eloldották nyers szociologizmusától, s az egyedi, valóban lélektani részletproblémák kidolgozása felé orientálták. Idősebb kori interjújában így értékelte ezt az átalakulást: „Egy tudománytörténeti pillanatban úgy látszott, hogy Durkheim módszere a további rétegbontással megoldotta (…) a kérdést. De kiderült, hogy bármennyire szűkítek egy csoportot, az szociálpszichológiai nézőpontból sohasem lesz homogén. S így ezzel az eljárással nem felelhetek arra a kérdésre, hogy a szórásban (!) egyénileg ki hová kerül. A szociológia számára ez a szórás lehet véletlenszerű, de a pszichológiának, főként, ha fejlődési és társas szempontú, *erre* a kérdésre kell felelnie".[985]

Ennek az időszaknak a feltérképezése azonban messze nem lenne kielégítő, ha csak az időskori interjúk visszamenőleges érvényű önanalizáló értelemadását vennénk alapul. A fenti következtetéseket elsősorban nem is innen, hanem Mérei Ferenc első – *A Jövő Útjain*, *Gyermeknevelés*, *Gyermekvédelem*, *Iskola és Egészség* című lapokban megjelent – közleményeiből vontuk le. Azért lenne problematikus, ha csak a visszaemlékező szövegekre összepontosítanánk, mert az emlékezés önéletrajzi stratégiáját – mint ahogyan az I. fejezetben részletesen kifejtettük – az életrajzi tér mindössze *egyik*, kitüntetett, fontos, de messze nem omnipotens szegmensének tekintjük. Erre talán legjobb példa Mérei és Szondi Lipót kapcsolata. Fentebb vázoltuk azt a folyamatot, mely az ifjú pszichológus távolodik a marxi tanokból és a durkheimi szociologizmusból táplálkozó emberképétől, s ennek egyik fontos, bár az önéletrajzi

[984] GYŐRI, i. m., 631. o.
[985] PAPP Zsolt, « A pszichológia útjain. Beszélgetés Mérei Ferenccel », *Valóság*, XII. évf. (1969) 12. sz., 77-85., itt: 77. o. (Kiemelés az eredetiben.)

megjelenítés szintjén túlhangsúlyozott mozzanata a Szondival való találkozás. Egy már idézett interjújában úgy fogalmaz Mérei az ösztöndiagnosztika mestere kapcsán, hogy „öröklés-lélektani gondolatmenetét (…) teljesen magamévá tettem", míg pár sorral feljebb úgy, hogy „hálámat és ambivalenciámat máig őrzöm iránta".[986] Úgy véljük, hogy ez újfent kulcsfontosságú szöveghely, s éppen ellentmondásossága miatt. Az 1934-től folyamatosan megjelenő hosszabb-rövidebb lélegzetű tanulmányai, valamint az 1942-ben megjelent kismonográfiája, *A pályaválasztás lélektana*, illetve az 1945 októberében megjelent, ám tematikailag ehhez a periódushoz tartozó *A gyermek világnézete* szemlélete nem támasztja alá az időskori közlést. Szondi hatása maximum egy-egy utalásban fedezhető fel, de nem említhető egy lapon az epigonszerű szerepet betöltő Benedek István „szondizmusával". A hivatkozásokban túlnyomóan Piaget-re utalnak, ritkábban Wallonra, ám sem Szondi valamely művére nem hivatkozik, sem hatása nem mutatható ki. A rá tett tiszteletteljes utalás sokkal inkább Mérei személyes élettörténeti fontosságáról, súlyáról szól: Szondi Lipót számára maga volt a *performatív gondolkodás* volt, olyan személy, mester, aki megtestesítette számára azt a „démokritoszi hagyományt", melytől hazaérkezését követően elzárva érezte magát.

Mindemellett Szondi magánéleti szempontból is sorsdöntő volt: az ő egyik Anker-közi szemináriumán ismerkedett meg 1938-ban későbbi feleségével, Molnár Veronikával. Az értekezés V. fejezetének második része kettejük történetét, közös életük berendezkedését, két, nagyobb lányuk megszületését, életvitelüket, a házasságon belüli szerepeiket, vagyis a hétköznapi élet mentalitástörténetét nyújtja egy olyan korban, melyben az „izraelita" anyakönyvi bejegyzés a zsidótörvények és -rendeletek fojtogató légkörében újfent a társadalmon kívülre utasította a családot. 1942-ben Mérei Ferencet előbb belföldi, majd ukrajnai munkaszolgálatra vezényelték, ezzel a család története több mint két évre kettészakad; ami összefűzi e történeteket, az nem más, mint az életöröm hic-et-nunc elve és az a határozott jövőkép, mely képes volt legyőzni a mindennapos megpróbáltatások, megaláztatások és nélkülözések tapasztalatát. Ennek kulcsfogalma: az elkötelezettség. A feltárás, a megismerés és a megváltoztatás igényének metapolitikai elkötelezettségéről van itt szó, melynek szükségszerű kronotoposza a jövő. Ez az eszmény, ez az egzisztenciális szuverenitás az, mely e szándéka ellenére zsidóvá tett férfiút odavezette az ukrajnai rettenetes hidegben,

[986] GYŐRI, i. m., 631. és 632. o.

hogy a gyalogos visszavonulás során terveket szövöget a Vörös hadsereghez való átállásról. Ez az eszmény az, mely (kétszer, egyszer Franciaországból, egyszer a Szovjetunióból) visszahozza Magyarországra, s ennek a – legnehezebb időkben összeszorított szájú – szuverenitásnak köszönheti, hogy magára a felszabadulás után nem járadékneurózisos, üldözött áldozatként, zsidóként, de felemelt fejű és büszke szovjet tisztként tekint. Akarata és hite ignorálta a fizika törvényeit: víz alá nyomottként saját hajánál fogva húzta ki magát a vízből.

***

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A biográfia ötlete Erős Ferenc és – az azóta már sajnos eltávozott – Litván György kezdeményezte kollektív kutatásból nőtt ki; felkérésüket, bizalmukat és segítségüket ezúton is köszönöm, csakúgy, mint Kövér Györgyét, aki vállalta a disszertáció vezetését. Végtelen hálával tartozom a Mérei családnak, elsősorban – az azóta már sajnos eltávozott – Mérei Verának, Mérei Annának és Mérei Zsuzsának, az ő segítségül nélkül sosem készülhetett volna el az értekezés. Külön köszönettel tartozom Erős Ferencnek és Granasztói Györgynek, hogy vállalták az értekezés opponenciáját, s hogy kritikai észrevételeikkel a dolgozat továbbfejlesztésére és folytatására ösztönöztek. Köszönöm az Atelier – Európai historiográfia és társadalomtudományok doktori program vezetőjének, Sonkoly Gábornak, valamint tanárainak, Czoch Gábornak, Heltai Gyöngyinek, Klement Juditnak és Takács Ádámnak, hogy munkámat végig feltétel nélkül támogatták.

Ennek életrajznak az elkészítésében természetesen még nagyon sokan segítettek, személyes beszélgetésekkel, interjúkkal, tanácsokkal, ötletekkel, dokumentumokkal, kéziratokkal; mindannyiuk segítségét ezúton is nagyon köszönöm: Agárdi Péter, B. Nagy Anikó, Bagdy Emőke, Beke László, Biró Gáborné Horváth Klára†, Borgos Anna, Centre Marc Bloch (Berlin), Michel Christian, Collegium Budapest Institute for Advanced Study, Erdély Dániel, Forgács Péter, Garai Dóra, Maurizio Gribaudi, György Péter, Halász Péter†, Havasréti József, Lucien Hervé† és Judith Hervé, Keller Márkus, Kerekes Amália, Kiss Tihamér†, Klaniczay Gábor, Kollár Marianne, Koós Anna, Sandrine Kott, Kovai Melinda, Kovács Éva, Lénárt András, Litván Györgyné Gál Éva, Sabina Loriga, Lugosi András, Anna Mark, Mátay Mónika, Nagy Ágnes, Neményi Mária, Palotai Klára, Rádai Eszter, Ravasz János, Román József†, Sasvári Edit, Standeisky Éva, Szilágyi János György, Sziller Dalma, Torda Ágnes, Vári Sándor, Vörös Boldizsár.

FORRÁSOK ÉS BIBLIOGRÁFIA

Rövidítések

ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
APP = Archives de la Préfecture de Police (Párizs)
AN = Archives Nationales (Párizs)
MOL = Magyar Országos Levéltár
MTAL = Magyar Tudományos Akadémia Levéltára
OHA = 1956-os Intézet Oral History Archívuma
OPNI = Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet
OSZKK = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
PTEL = Pécsi Tudományegyetem Levéltára
PIL = Politikatörténeti Intézet Levéltára
MRA = Magyar Rádió Archívuma

Levéltári hivatkozások

ÁBTL F–7412, Jelentés a „Pszichológus" fn. célszemélyről.
ÁBTL CS-604, „Hunagricus"-dosszié, O-10986.
APP BA 1681, 51343–13–27: Associations groupant des éléments de toutes nationalités. A magyar csoportra (Union démocratique des Hongrois en France) p. 13-14.
APP BA 2009 – Arthur Illés, chef du Parti communiste hongrois en France.
APP BA 2182 – 163.301 (1929. augusztus 5.).
APP BA 2182 (1931. július).
APP BA 2182, 163.301 J – Association des étudiants hongrois.
APP BA 2182, 163.301: *Hongire – affaires diverses* (paginació nékül).
APP BA 2182: Renseignements sur les établissements hongrois dans le département de la Seine.
AN 360 AP 16 – Cours à la Sorbonne (1933–1934): *Les origines du caractère de l'enfant*.
AN *Académie de Paris Faculté des Lettres (1823-1953)*, AJ 16 5004: Fichiers individuels des étudiants nés entre 1880-1925: François Mérei.
BFL IV.1419.j 337/a. szlj., az 1941. évi népsz. lakásívei, V. ker., Klotild utca 10/b., 53. ssz., VI. em. 5. sz.
BFL IV.1476.b Budapest Székesfőváros VII. kerületi Elöljáróságának iratai, Iparügyi és Egyesületi Nyilvántartások, 59. kötet, illetve E Iparlajstrom, 45. kötet, 230. szám.
BFL VII. 2. e Budapesti Kir. Törvényszék, Cégbírósági Iratok, 1976/ 1915: Mérei és tsa. cég.
BFL VII.12.e Budapesti Központi Királyi Járásbíróság iratai: kihirdetett végrendeletek, V. I. 7946/ 934, Mérei Rezső (autográf kézírás).
BFL VIII.116, Budapest székesfővárosi VII. ker. községi Kertész utcai II. Rákóczi Ferenc négyévfolyamú fiú felsőkereskedelmi iskola.
BFL VIII.142 Budapesti VII. kerületi M. Kir. Állami Felsőkereskedelmi Iskola, anyakönyv 1923/24. I. b.
BFL VIII.25.b Budapesti VII. ker. m. kir. áll. Szent István Reálgimnázium, Érettségi kimutatás 1921-1931.
BFL VIII.32 Budapest Székesfőváros IV. kerületi községi Eötvös József Reáliskola, Osztálynév-könyvek, 73-76. kötet.
BFL VIII.48 budapesti Magyar Királyi Áll. Zrínyi Miklós Reálgimnázium iratai 601. köt. Anyakönyv 1927-28. VIII. b.
BFL XXXIII.1.a, VII. kerületi születési anyakönyvek (1909), 1936. kötet, 3021. sz. bejegyzés alatt található Mérei Ferenc (1909. november 24.).
BFL VIII.44.a, 48. kötet, (1932. április 20.).
Budapest és Környéke betűrendes távbeszélő névsora (1943. január).

MOL M–KS–276–53–47. ő. e., Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottság ülése – jegyzőkönyv (1950. március 9.)
MOL M–KS–276–68–74. ő. e.: MDP Révai József iratai – Jogszabály-tervezet a Magyar Tudományos Tanács létestiése tárgyában
MOL M–KS–276–68–84. ő. e. MDP Révai József iratai – Gerő Mária levele Révai Józsefnek
MOL M–KS–276–90–218. ő. e. MDP Káder Osztály
MOL XXVI–I–1–b, Országos Neveléstudományi Intézet, Mérei Ferenc iratai
MOL–XIX– I–15 Országos Diákjóléti és Kollégiumi Hivatal, 7. d. (287.651/1949).
MTAL, Magyar Tudományos Tanács iratai 23/1.
Szilágyi János György–interjú, készítette K. Horváth Zsolt 2002. októberében.
MRA : SZILÁGYI János, *Kettesben – Mérei Ferenccel*, 1972, gépirat.
OPNI kórlaptára: *Dr. Severini Erzsébet–dosszié*.
OSZKK Quart. Hung. 4223 = LÖFFLER A. Pál, *A magyar emigráció Franciaországban a két világháború között*, kézirat, é. n. [1965 körül].
PTEL, M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem iratai, Bölcsészet-, nyelv- és történettudományi Kara iratai, Kari ülési jegyzőkönyvek, 1928. szeptember 7.
PIL 613. fond 1. csoport, 1932–852. sz.
PIL 680. fond 1. cs. 10. ő. e. (Fegyelmi ügyek).
PIL 915. fond 2. ő. e.
PIL 915. fond, 8. ő. e.
PIL 274. fond 24. cs. 11. ő.e.
PIL fondszám nélküli sajtóanyag, *Mérei Ferenc–interjú* (1986).

Nyomtatott források

1938. évi XV., A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló tc., in *Magyar Törvénytár. 1938. évi törvénycikkek*, Budapest, Franklin, 1939, 132-144. o.
1939. évi IV., a zsidók gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló tc., in *Magyar Törvénytár. 1939. évi törvénycikkek*, Budapest, Franklin, 1940, 129-148. o.
1942. évi XIV., a honvédelemről szóló 1939: II. tc., valamint az 1914–1918. évi világháború tűzharcosai érdemeinek elismeréséről szóló 1938: IV. tc. módosításáról és kiegészítéséről, in *Magyar Törvénytár. 1942. évi törvénycikkek*, Budapest, Franklin, 1943, 76-89. o.
A Budapesti IV. kerületi Községi Főreáliskola értesítője, 1918/1919 és 1919/1920, Dr. Kopp Lajos (szerk.), Budapest, k. n., 1920.
A Budapesti IV. kerületi Községi Főreáliskola értesítője, 1920/21, Dr. Kopp Lajos (szerk.), Budapest, k. n., 1921.
A Budapesti Székesfővárosi Törvényhatósági választók 1930. évi végleges jegyzéke, VII. választókerület 130. szavazókör (1930).
A Budapesti VI. kerületi m. kir. állami főreáliskola értesítője, 1920–1921, PÉCH Aladár (szerk.), Budapest, k. n., 1921.
A Budapesti VI. kerületi m. kir. állami Kemény Zsigmond reáliskola értesítője, 1927–1928, PÉCH Aladár (szerk.), Budapest, Kiadta az iskola igazgatósága, 1928.
A Budapesti VI. kerületi m. kir. állami Kölcsey Ferenc Főgimnázium értesítője, *1922–1923*, Dr. FINÁLY Gábor (szerk.), Budapest, k. n., 1923, 12. o.
A Budapesti VI. kerületi m. kir. állami Kölcsey Ferenc Reálgimnázium értesítője, 1924–1925, Dr. FINÁLY Gábor (szerk.), Budapest, k. n., 1925.
A Felső kereskedelmi iskolai rendtartás és a rendkívüli tantárgyak szabályzatának módosításai és kiegészítései, II. rész: *A tanításterv és az érettségi vizsgálati szabályzat*, kiadta a Felső Kereskedelmi Iskolák Kir. Főigazgatósága, Budapest, 1935.
Budapesti Czím- és Lakjegyzék, Budapest, Franklin, 1900–1928.

Interjúk, kéziratok

Az 1956-os Intézet digitális archívuma, Barta Jakabné levele Mérei Ferencnek (1944. június 16.): http://server2001.rev.hu/oha/oha_picture_id.asp?pid=5260&idx=76&lang=h
Az 1956-os Intézet digitális archívuma, Mérei Ferenc levele Mérei Ferencnének, autográf kézírás, 1943. november 14.: http://server2001.rev.hu/oha/oha_picture_id.asp?pid=5096&idx=160&lang=h
Az 1956-os Intézet digitális archívuma, tábori postai levelezőlap Mérei Ferenctől Mérei Ferencnének, autográf kézírás, 1943. IV. 28.: http://server2001.rev.hu/oha/oha_picture_id.asp?pid=5152&idx=161&lang=h
Az 1956-os Intézet digitális archívuma: Tábori postai levelezőlap Hegedüs Gézától Mérei Ferencnek, gépelt szöveg, 1944. VI. 2.: http://server2001.rev.hu/oha/oha_picture_id.asp?pid=5172&idx=8534&lang=h
Az 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 306. sz.: *Mérei Ferenc–interjú* (1985 körül), készítette Hegedüs B. András és Litván György.
Az 1956-os Intézet digitális archívuma, a M. Kir. Külügyminisztérium által kiadmányozott menekültigazolvány Mérey (sic!) Ferencné Mészáros Judit részére, 1944. december 5.: http://server2001.rev.hu/oha/oha_picture_id. asp?pid =5193&idx=6321&lang=h
Az 1956-os Intézet digitális archívuma, Mérei Eszter születési anyakönyvi kivonat„hamisítványa" Mérey (sic!) Eszter részére: http://server2001.rev.hu/oha/oha_picture_id.asp?pid=5143&idx =6325&lang=h.
Az 1956-os Intézet digitális archívuma, Mérei Ferenc levele Mérei Ferencnének, autográf kézírás, 1944. január 4.: http://server2001.rev.hu/oha/oha_picture_id.asp?pid=5112&idx=23&lang=h
Az 1956-os Intézet digitális archívuma, Tábori postai levelezőlap Mérei Ferenctől Mérei Ferencnének, autográf kézírás, 1942. 12. 21.: http://server2001.rev.hu/oha/oha_picture_id.asp?pid=5114&idx=132&lang=h
Az 1956-os Intézet digitális archívuma: A spanyol követség igazolása Molnár Istvánné, Molnár Péter és Mérei Ferencné részére http://server2001.rev.hu/oha/oha_picture_id.asp?pid=5286&idx=1&lang=h.
BAGDY Emőke sírbeszéde (gépirat, a szerző tulajdonában).
Barcy Magdolna–interjú (2002), készítette Borgos Anna, a szerző birtokában.
Biró Gáborné–interjú, készítette K. Horváth Zsolt 2004–2005-ben.
Certificat du gymnase, traduction officielle du hongrois, *Légation Royale de Hongrie en France*, Párizs, 1929. szeptember 28. Magándokumentáció, Mérei Anna tulajdonában.
Diplôme de conseiller d'orientation, Institut National d'Orientation Professionnelle, 1933. június 29. (Mérei Anna tulajdonában.)
Illyés Sándor sírbeszéde (gépirat, 2 o., a szerző birtokában).
Kiss Tihamér–interjú, készítette K. Horváth Zsolt 2002. júliusában.
Kun Miklós–interjú, készítette Borgos Anna és Erős Ferenc, 2002, 1-2. o. (A szerző birtokában.)
Litván György sírbeszéde (gépirat, a szerző birtokában).
Litván György, « Utólagos feljegyzés a Mérei–interjúhoz », (kézirat, a szerző birtokában).
LUX László, « Az eltűnt rendezvényirodalom nyomában » (1966), in *Pasaréti kódex*, Bálint Endre, Binét Ágnes, Horváth Klára, Kraiss Ágnes, Lux László, Rudas Klára, Zsámboki Zoltán (szerk.), Budapest, kézirat, 1969.
Lucien Hervé–interjú, készítette K. Horváth Zsolt, Párizs, 2005. február 2.
Mérei Ferenc–interjú, készítette Rádai Eszter 1984-ben (publikálatlan).
Mérei Vera–interjú, készítette Havril Andrásné, 1991. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 306. sz.
Mohás Lívia–interjú, készítette K. Horváth Zsolt, 2010. május 27-én.
Ravasz János–interjú, készítette Litván György és K. Horváth Zsolt 2002. februárjában.
SCHNELL János, « A Pszichológiai Laboratórium vezetőjének beadványa a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszterhez igazgatói állás létesítése tárgyában », in *Hetvenöt éves a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézete. Dokumentumok és beszámolók*, Halász László – Czigler István (szerk.), Budapest, MTA Pszichológiai Intézet, 1977, 25-26. o.
Szilágyi János György–interjú, készítette K. Horváth Zsolt 2002. októberében.

Új Szó (napilap).
Université de Paris, Faculté de Lettres, *Licence ès lettres, certificats d'études supérieures de*: psychologie et pédagogie; psychologie; morale et sociologie; philosophie g[énéra]le et logique. (Magándokumentáció, Mérei Anna tulajdonában.)
V. BINÉT Ágnes, « Nem feladni, nem abbahagyni, hanem csinálni », elhangzott a Kossuth Rádióban, 1986. március 29-én. (Gépirat, 1986, a szerző birtokában.)

Internetes hivatkozások

http://www.demszky.hu/blog/349294.html (Letöltve 2008. december 16.)
http://www.fok.hu/bp_kir/intezmen/generalt/5096_int.htm. (Letöltve: 2008. december 12.)
http://www.merei.sulinet.hu/. (Letöltve: 2008. december 12.)
http://www.merei.sulinet.hu/mergal.htm. (Letöltve: 2008. december 12.)
http://www.mereisuli.eoldal.hu/oldal/iskolank. (Letöltve: 2008. december 12.) Vuics Márton tanuló írása.
http://www.mereisuli.eoldal.hu/oldal/nevadonkrol. (Letöltve: 2008. december 12.)

Könyvészeti hivatkozások

[N. N.], « A Magyar Psychologiai Társaság élete. Főtitkári jelentés », *Magyar Psychologiai Szemle*, X. évf. (1938) 1–4. sz., 192-193. o.
[N. N.], « Az Iskola és Egészség első évfolyama », *Iskola és Egészség*, I. évf. (1933/1934) 4. sz., 365-367. o.
[N. N.], « Beszélgetés Schnell János főorvossal, a Magyar Királyi Gyermeklélektani Intézet igazgatójával », *A Jövő Útjain*, X. évf. (1935) 1. sz., 171-173., itt: 173. o. Mérei és Schnell viszonyát az V. fejezetben tárgyaljuk.
[N. N.], « Beszélgetés Schnell János főorvossal, a Magyar Királyi Gyermeklélektani Intézet igazgatójával », *A Jövő Útjain*, X. évf. (1935) 1. sz., 171-173. o.
[N. N.], « Elhunyt Mérei Ferenc », *Népszabadság*, XLIV. évf. (1986. február 25., kedd) 47. sz., 7. o.
[N. N.], « Első Magyar Repülőműszer-gyár », *Magyar Mérnök és Építész-egylet Közlönye*, LII. köt. (1938) 1–2., IX. o.
[N. N.], « Illyés Gyuláné–interjú », in *Gyógypedagógus-történetek. Beszélgetések a magyar gyógypedagógia félmúltjáról*, Bánfalvy Csaba, Szauder Erik, Zászkaliczky Péter (szerk.), Budapest, ELTE BGGyFK – Eötvös Kiadó, 2006, 67-72. o.
[N. N.], « Lenin am Funktelefon. Zum Jahrestag der ungarischen Räterepublik am 21. März 1919 », *Linkskurve*, III. évf. (1931. március) 3. sz., 30. o.
[N. N.], « Macskaláz Budapesten. „Halászó macska" csokoládét, nyakkendőt, szappant akarnak csinálni », *Az Est*, 1936. október 20.
[N. N.], « Magyar márkák története: MMG », *Heti Világgazdaság*, 2005. március 28.
[N. N.], « Romépületek listája », 1. sz. jegyzék (IV., V. és VI. kerület), *Magyar Közlöny*, 1945. július 6. (69. sz.) 3. o.
[N. N.], « Világraszóló magyar irodalmi siker. Földes Jolán regénye, *A halászó macska uccája* megnyerte a 4000 fontos nemzetközi pályázatot », *Az Est*, 1936. október 17.
[N. N.], « Elhunyt Mérei Ferenc », *Élet és Irodalom*, XXX. évf. (1986. február 28.) 9. sz., 2. o.
[Párttitkárság], « Pártközlemény », *Munkásélet*, 1933. április 8., 2. o.
[N. N.], « A 'Munka' köréből », *Munka*, II. évf. (1930. szeptember) 15. szám, 447. o.
[N. N.], « A Petőfi Kör vitája », *Köznevelés*, XII. évf. (1956. október 15.) 20. sz., 453-467. o.
[N. N.], « Az 1949. évi Kossuth-díj », *Köznevelés*, V. évf. (1949. április 1.) 7. szám, 1-2. o.
[N. N.], « Megalakult a szakszervezet Pedagógiai Bizottsága », *Pedagógiai Értesítő*, 120 (1947. október 15.).

A telep. Emlékezések, adalékok a szigetmonostori Erdei Telep történetéhez, 1928–1968, Budapest, 1968.
ADLER, Laure, *La vie quotidienne dans les maisons closes, 1830–1930*, Paris, Hachette, 1990.
AGAMBEN, Giorgio, *Homo sacer. Sovereign Power and Bare Life*, Stanford, Stanford University Press, 1998.
AGÁRDI Péter, « Az *Együtt* (1927-28) », *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXXIII. évf. (1969) 4. sz., 470-476. o.
AGÁRDI Péter, « Justus Pál ébresztése », *Múltunk*, LV. évf. (2010) 4. sz., 202-212. o.
APPADURAI, Arjun, « A lokalitás teremtése », *Regio*, XII. évf. (2001) 3. sz., 3-31. o.
ARANYOSSI Magda, « A franciaországi magyar emigráció történetéhez », *Párttörténeti Közlemények*, VII. évf. (1961) 3. sz., 59-85. o.
ARANYOSSI Magda, *Rendszertelen önéletrajz*, Budapest, Kossuth, 1978.
ARENDT, Hannah, « A hagyomány és a modern korszak », in *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*, Budapest, Osiris – Readers International, 1995, 25-48. o.
ARENDT, Hannah, *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*, Budapest, Osiris, 2000.
ARENDT, Hannah, *The Human Condition* (1958), Chicago, University of Chicago Press, 1998.
ARIÈS, Philippe, « A gyermek és a családi élet az ancien régime korában », in *Gyermek, család, halál. Tanulmányok*, Ádám Péter és Szapor Judit (vál.), Budapest, Gondolat, 1987, 9-179. o.
ARIÈS, Philippe, *L'Homme devant la mort*, Paris, Seuil, 1977.
ARON, Raymond, *Penser la guerre: Clausewitz*, Paris, Gallimard, 1969, I-II.
ASCHER Oszkár, « Szavalókórus az iskolában », *A Jövő Útjain*, VII. évf. (1932) 3. sz., 17-18. o.
ASSMANN, Aleida és Jan, « Kánon és cenzúra », in *Irodalmi kánonok és kanonizáció*, Rohonyi Zoltán (szerk.), Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 2001, 87-108. o.
ASSMANN, Jan, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Budapest, Atlantisz, 1999.
AUDREN, Frédéric, « Découvrir Paul Bureau et La Science sociale », *Les Études Sociales*, 141. sz. (2005), 5-9. o.
BACSÓ Béla, « A portréművészetről », *Élet és Irodalom*, LV. évf. (2011. március 25.) 12. sz.
BAGDY Emőke, FORGÁCS Péter, PÁL Mária (szerk.), *Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulójára*, Budapest, Animula, 1989.
BAGDY Emőke, « A szabadság első pontja: szeretni az életet. Beszélgetés a 75 éves Mérei Ferenccel », *Magyar Pszichológiai Szemle*, XLII. évf. (1985) 3. sz., 241-253. o.
BAGDY Emőke, « Közösségek hálózatában », in *Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulójára*, Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.), Budapest, Animula, 1989.
BAGDY Emőke, FORGÁCS Péter, PÁL Mária, « Előszó », in *Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulójára*, Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.), Budapest, Animula, 1989.
BAJOMI Iván, « Az Országos Köznevelési Tanács visszaállítását szorgalmazó '56-os javaslat », *Educatio*, XV. évf. (2006) 3. sz., 492-509. o.
BAJOMI LÁZÁR Endre, « A materializmus Pascalja », *Élet és Irodalom*, II. évf. (1967. június 24.) 25. sz., 13. o.
BAJOMI LÁZÁR Endre, « Mérei–Mák », *Kritika*, 1986/ 11. sz., 22-26. o.
BAJOMI-LÁZÁR Endre, « Éhező inasévek Párizsban. Egy régi beszélgetés Kelemen Imrével », *Kritika*, 1983/ 7. sz., 21-25. o.
BAKER, Donald N., « The Surveillance of Subversion in Interwar France: The Carnet B in the Seine, 1922–1940 », *French Historical Studies*, X. évf. (1978) 3. sz., 486-516. o.
BAKER, Donald N., « The Surveillance of Subversion in Interwar France: an Addendum », *French Historical Studies*, XI. évf. (1979) 1. sz., 131-132. o.

BAKER, Donald Noah, « The Politics of Socialist Protest in France. The Left Wing of the Socialist Party, 1921–1939 », *Journal of Modern History*, vol. 43 (1971) no. 1, 2-41. o.
BALASSA Péter, « Emlékeztető az érzéki zsenialitásról: Mozart *Don Giovanni*ja », in *A másik színház*, Budapest, Szépirodalmi, 1989, 43-45. o.
BALÁZS Béla, « Ady Endre mitológiája », *Huszadik Század*, 1919, 6. sz., 104-107. o.
BÁLINT Endre, *Életrajzi törmelékek*, Budapest, Magvető, 1984.
BÁLINT Gábor, *A Mentor könyvesbolt, 1922–1930* (bírálat), *Magyar Könyvszemle*, 116. évf. (2000) 2. sz.
BALLAI Károly és TÁBORI Kornél (szerk.), *Negyven év a magyar szállodás- és vendéglősipar életéből*, Budapest, Merkantil Nyomda, é. n. [1938].
BALLANTINE, Christopher, « Social and Philosophical Outlook in Mozart's Operas », *The Musical Quarterly*, Vol. 67, (1981) No. 4, 507-526. o.
BALMAND, Pascal, « Piétons de Babel et de la Cité radieuse. Les jeunes intellectuels des années 1930 et la ville », *Vingtième Siècle*, no. 8 (1985), 31-42. o.
BALOGH Tibor, *Jean Piaget*, Budapest, Kossuth, 1982.
BALOGHY Mária, « Az Állami Gyógypedagógiai Nevelési Tanácsadó szervezet és működése. Beszélgetés Schnell János dr. főorvossal », *A Jövő Útjain*, VIII. évf. (1933) 2. sz., 119-121. o.
BARANYI Ferenc, « Felém siet a firenzei. Janzer Frigyes művészetéről », *Ezredvég*, 2001/ 4. sz., 11-13. o.
BARÁTH Magdolna, « Levelek a frontról, 1944. Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Vas Zoltán levelezése », *Századok*, CXXXII. évf. (1998) 2. sz., 633-700. o.
BARNA Imre, KENEDI János, SULYOK Miklós, VÁRADI Szabolcs (szerk.), *A Napló, 1977–1982. Válogatás*, Budapest, Minerva, 1990.
BARÓTI Judit, « Erdélyi Mór élete és munkássága », *Fotóművészet*, XL. évf. (1997) 5–6. sz., 82-91. o.
BATÁR Attila, *Lucien Hervé*, Budapest, Héttorony, é. n. [1992].
BAUDELAIRE, Charles, « A modern élet festője » (1863), Csorba Géza ford., in *Charles Baudelaire válogatott művészeti írásai*, Csorba Géza (szerk.), Budapest, Képzőművészeti Alap, 1964, 129-163.
BAUMAN, Zygmunt, *Mortality, Immortality and Other Life Strategies*, Cambridge, Polity Press, 1992.
BECSKEHÁZI Attila, « Korszellem: illegalitás és konspiráció », in *Tükör által homályosan. Tanulmányok az ideológiáról*, Szabó Márton (szerk.), Budapest, MTA Társadalomtudományi Intézet, 1990, 102-110. o.
BEKAERT, Geert (dir.), *A la recherche de Viollet-Le-Duc*, Bruxelles, Pierre Mardaga, 1980.
BÉKÉS Pál, *Csikágó. Gangregény*, Budapest, Palatinus, 2006.
BENCE György, RÉV István, BAK János, ANDORKA Rudolf, LAKI Mihály, KOVÁCS András, « Láttuk-e, hogy jön? Egy konferencia hozzászólásai », *BUKSZ*, 1991. tavasz, 74-84. o.
BENEDEK István, « Szondi », in *A gyógyítás gyógyítása. Orvosi, orvostörténeti tanulmányok*, Budapest, Gondolat, 1978, 249-283. o.
BENEDEK István, « Szondi–anekdotárium », *Valóság*, XXXIV. évf. (1991) 2. sz., 76-86. o.
BENEDEK István, *Aranyketrec. Egy elmeosztály élete*, Budapest, Gondolat, 1983, 7. kiadás.
BENEDEK István, *Ösztön és bűnözés. A gyermekkori bűnözés lélektana orvosok, jogászok, nevelők és a művelt nagyközönség számára*, Budapest, Eggenberger könyvkereskedés, 1943.
BENEDEK István, « Szondi Lipót emlékezete », *Magyar Hírlap*, 19. évf. (1986. február 21., péntek) 44. szám, 8. o.
BENJAMIN, Walter, *Egyirányú utca. Berlini gyermekkor a századforduló táján*, Budapest, Atlantisz, 2005.
BERGER, Peter – LUCKMANN, Thomas, *A valóság társadalmi felépítése*, Budapest, Jószöveg, 1998.
BERGSON, Henri, *A nevetés* (1900), Budapest, Gondolat, 1994, 3. kiadás.
BERLIERE, Jean-Marc, *La police des mœurs sous la IIIe République*, Paris, Seuil, 1992.

BIBÓ István, « Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna… », *Válogatott tanulmányok, 1935-1979*, ifj. Bibó István (szerk.), Budapest, Magvető, 1990, IV. kötet, 265-282. o.
BLOCH, Marc, *A történész mestersége. Történetelméleti írások*, Benda Gyula (szerk.), Budapest, Osiris, 1996.
BLOCH, Marc, *Gyógyító királyok. A királyi hatalom természetfeletti ereje Franciaországban és Angliában*, Budapest, Osiris, 2005.
BODNÁR Gyula, « Az utolsó huszonöt év története. IV. A restauráció évei », in *A hetvenöt éves Eötvös József Reáliskola évkönyve, 1855–1930*, dr. Erődi Kálmán és dr. Bodnár Gyula (szerk.), Budapest, k. n. [Szfőv. Háziny.], 1931, 80-97. o.
BODNAR, John, *The Transplanted. A History of Immigrants in Urban America*, Bloomington, Indiana University Press, 1985.
BÓDY Zsombor, « Polgárok és munkások 1929-ben: adalékok a fogyasztás történetéhez », *Korall*, 10. sz. (2002), 187-199. o.
BÓDY Zsombor, *Egy társadalmi osztály születése: a magántisztviselők társadalomtörténete, 1890–1938*, Budapest, L'Harmattan, 2003.
BOLGÁR Dániel, « A tér viszonyai mint emberek kapcsolatai, avagy értelmezési kísérletek egy kisvárosi gimnázium térbeliségére, 1938–1948 », in *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*, Kövér György (szerk.), Budapest, Századvég, 2006, 785-835. o.
BOLGÁR Elek, « A kivándorlás », *Huszadik Század*, IX. évf. XVIII. kötet, 1908. július–december, 493-499. o.
BONTA János, *Építészet és tömegtermelés*, Budapest, Műszaki Kiadó, 1963.
BÓNUS Tibor, *Garaczi László*, Pozsony, Kalligram, 2002.
BORGES, Jorge Luis, « Kafka előfutárai », in *Az örökkévalóság története. Esszék*, Scholz L. (szerk.), Budapest, Európa, 1999, 283-286. o.
BORGOS Anna, ERŐS Ferenc, LITVÁN György (szerk.), *Mérei élet–mű: tanulmányok*, Budapest, Új Mandátum, 2005.
BORGOS Anna (összeáll.), « Mérei Ferenc írásai és a róla szóló irodalom », in *Mérei élet–mű: tanulmányok*, Borgos Anna, Erős Ferenc és Litván György (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 2005, 293-307. o.
BORGOS Anna, « 'Egy mutatvány forgatókönyve'. Motívumok Mérei Ferenc pályájából és személyiségéből, nyilatkozatai és tanítványai tükrében », in *Mérei élet–mű*, Borgos Anna, Erős Ferenc és Litván György (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 2006, 11-12. o.
BORI Imre – KÖRNER Éva, *Kassák irodalma és festészete*, Budapest, Magvető, 1988.

Botár OLIVÉR, *TERMÉSZET ÉS TECHNIKA: AZ ÚJRAÉRTELMEZETT MOHOLY-NAGY, 1916-1923*, BUDAPEST – PÉCS, VINCE – JPM, 2007.

BOTOS János, « 'Inter arma caritas'. Embermentő tevékenység a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának közreműködésével (1944 nyara – 1945 eleje) », in *Magyarország, 1944. Üldöztetés – embermentés*, Szita Szabolcs (szerk.), Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, 1994, 185-211. o.
BOUDON, Philippe – DESHAYES, Philippe, *Viollet-Le-Duc, le Dictionnaire d'architecture. Relevés et observations*, Bruxelles, Pierre Mardaga, 1979.
BOUDON, Philippe , *Échelle(s): l'architectu-rologie comme travail d'épistémologue*, Paris Anthropos 2002.
BOURDIEU, Pierre, « Az életrajzi illúzió », in *A gyakorlati észjárás*, Budapest, Napvilág, 2001, 65-71.
BOURDIEU, Pierre, « L'illusion biographique », *Actes de la recherche en sciences sociales*, 62/63 (1986), 66-73. o.
BOURDIEU, Pierre, *La distinction. Critique sociale du jugement*, Paris, Minuit, 1979.
BOURDIEU, Pierre, *Les Règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris, Seuil, 1992.

BOUREAU, Alain, « Propositions pour une histoire restreinte des mentalités », *Annales E.S.C.*, XLIV. évf. (1989) 6. sz., 1491-1504. o.
BÖDEKER, Hans Erich, « Biographie. Annäherungen an den gegenwärtigen Forschung- und Diskussions-stand », in *Biographie schreiben*, H. E. Bödeker (szerk.), Wallstein Verlag, Göttingen, 2003, 9-64. o.
BÖHM Edit, « Az előadóművészet », in *Magyar színháztörténet, 1920–1949*, Gajdó Tamás (szerk.), Budapest, Magyar Könyvklub, é. n. [2005], 966-986. o.
BRADBURY, Malcolm és MCFARLANE, James (eds.), *Modernism. A Guide to European Literature, 1890–1930*, London, Penguin Books, 1991.
BRAHAM, Randolph L. (szerk.), *A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései*, Budapest, TEDISZ – Szent Pál Akadémia, 1996.
BRAUDEL, Fernand, « A történelem és a társadalomtudományok: a hosszú időtartam », in *Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*, Benda Gyula – Szekeres András (szerk.), Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2007, 163-192. o.
BROSZAT, Martin – FRÖHLICH, Elke, *Alltag und Widerstand. Bayern im Nationalsozialismus*, München, Piper, 1987.
Budapest Lexikon, Berza László (főszerk.), Budapest, Akadémiai, 1993.
BUKTA Zsuzsa, « Az öröm misztikusa. Beszélgetés Balassa Péterrel », *Világ*, 1989. december 21., 39-40. o.
BURCKHARDT, Jacob, « Az egyén és az általános: a történelmi nagyság », in *Világtörténelmi elmélkedések. Bevezetés a történelem tanulmányozásába*, [1905], Budapest, Atlantisz, 2001, 209-244. o.
BUZINKAY Géza, « A középosztály lakásideálja », in *Polgári lakáskultúra a századfordulón*, Hanák Péter (szerk.), Budapest, MTA TTI, 1992, 13-26. o.
CAPDEVILA, Luc – VOLDMAN, Danièle, *Nos morts. Les sociétés occidentales face aux tués de la guerre (XIXe–XXe siècles)*, Paris, Payot, 2002.
CARON, Jean-Claude, *Les étudiants de Paris et le Quartier Latin, 1814–1851*, Paris, Armand Colin, 1991.
CERTEAU, Michel de, « Psychanalyse et histoire », in *Histoire et psychanalyse entre science et fiction*, Paris, Gallimard, 1987, 97-117. o.
CERTEAU, Michel de, « Történelem és struktúra », in *A történelem anyaga. Francia történetfilozófia a XX. században*, Takács Ádám (szerk.), Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2004, 137-144. o.
CERTEAU, Michel de, *L'écriture de l'histoire*, Paris, Gallimard, 1975.
CERTEAU, Michel de, *L'invention du quotidien*. I: *Arts de faire*, Paris, Gallimard, 1990.
CHAPERON, Sylvie, « L'histoire contemporaine des sexualités en France », *Vingtième Siècle*, no. 75 (2002), 47-59. o.
CHARLE, Christophe – TELKES, Eva, *Les Professeurs du Collège de France. Dictionnaire biographique (1901-1939)*, Paris, Editions du CNRS – INRP, 1988.
CHARLE, Christophe, « Une enquête en cours : le dictionnaire biographique des universitaires français aux XIXe et XXe siècles », in *Mélanges de l'École française de Rome*, tome 100 (1988) no. 1, 63-68. o.
CHARLE, Christophe*, Les professeurs de la faculté des lettres de Paris. Dictionnaire biographique, 1909–1939 vol. 2*, Paris, INRP – Éditions du CNRS, 1986.
CHARMASSON, Thérèse – MECHINE, Stéphanie – PAROT, Françoise, « Les archives d'Henri Wallon », *Revue d'histoire des sciences humaines*, 2001, no. 5, 117-142. o.
CHAUMONT, Jean-Michel, *La concurrence des victims. Génocide, identité, survivant*, Paris, La Découverte, 1997.
CHIAPPORI, Pierre-André – GRIBAUDI, Maurizio, « La notion d'individu en micro-économie et en micro-histoire », in *Le modèle et le récit*, J.-Y. Grenier et al. (szerk.), Paris, MSH, 2001, 250-257.
CLAUSEWITZ, Carl von, *A háborúról* (1814), Budapest, Zrínyi, 1961, I-II.
CLEMINSON, Richard, « 'Science and Sympathy' or 'Sexual Subversion on a Human Basis'? Anarchists in Spain and the World League for Sexual Reform », *Journal of the History of Sexuality*, vol. 12 (2003) no. 1, 110-121. o.

COCTEAU, Jean, « Préface », *in* Julie SAZANOVA, *La vie de la danse. Du ballet comique de la reine à Icare*, Paris, Denoel, 1937, 5-13. o.
COCTEAU, Jean, *A nagy mutatvány*, Pór Judit ford., Budapest, Európa, 1991.
COCTEAU, Jean, *A párisi fiú*, Szinnai Tivadar ford., Budapest, Genius kiadás, 1925.
COCTEAU, Jean, *A párisi fiú*, Szinnai Tivadar ford., Budapest, Magvető, 1957. (Szávai Nándor utószavával.
COHEN, Évelyne, *Paris dans l'imaginaire nationale dans l'entre-deux-guerres*, Paris, Sorbonne.
COLE, Tim, *Holocaust City: the Making of a Jewish Ghetto*, London – New York, Routledge, 2003.
COLLOMP, Catherine, « Regard sur les politiques de l'immigration. Le marché du travail en France et aux États Unis (1880–1930), » *Annales H.S.S.*, vol. 51 (1996) no. 5, 1107-1135. o.
CORBIN, Alain – PERROT, Michelle, « Des femmes, des hommes et des genres », *Vingtième Siècle*, no. 75 (2002), 167-176. o.
CORBIN, Alain, *Le monde retrouvé de Jean-François Pinagot. Sur les traces d'un inconnu, 1798-1876*, Paris, Flammarion, coll. Champs, 2002.
CS. PLANK Judit, « Fényképészműtermek Budapesten », *Budapesti Negyed*, 15. sz. (1997), 67-104. o.
CSACH Gábor, « Az életlendület matematikai konstrukciója », *Ponticulus Hungaricus*, X. évf. (2006) 10. sz., hálózati közlés: http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/ rovatok/hidverok/ csach_beothy. html
CSAPLÁR Ferenc, « A Munka-kör », in *Kassák körei*, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 250-306. o.
CSAPLÁR Ferenc, « Avantgard és tömegszínház. A Munka-kör öt esztendeje », *Színház*, V. évf. (1972) 11. sz., 45-47. o.
CSAPLÁR Ferenc, « Kassák korrajz-regényei », in *Kassák körei*, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 177-208. o.
CSAPLÁR Ferenc, « Kísérlet a MA hazai folytatására: a Dokumentum », in *Kassák körei*, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 98-104. o.
CSAPLÁR Ferenc (szerk.), *A Mentor könyvesbolt, 1922–1930*, Budapest, Kassák Múzeum, 1996.
CSEPELI György, « Szabadság a börtönben », *in* MÉREI Ferenc, *Lélektani Napló*, Forgács P. (szerk.), Budapest, Osiris, 1998, 477-483. o.
CSER János, « A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium Lélektani Laboratóriuma szervezetének kialakulása », in *Tanulmányok a pszichológia hazai gyakorlati alkalmazásának múltjáról*, Kiss György (szerk.), Budapest, BME Mérnöktovábbképző Intézete, 1988, 116-121. o.
CSIZMADIA Ervin, « Kende Péter–interjú », in *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988*, III. kötet: *Interjúk*, Budapest, T–Twins, 1995.
CSIZMADIA Ervin, « Kenedi János–interjú », in *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988*, III. kötet: *Interjúk*, Budapest, T–Twins, 1995.
CSIZMADIA Ervin, *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988*, I. kötet: *Monográfia*, Budapest, T–Twins, 1995.
CSORDÁS Elemér, « Beköszöntő », *Iskola és Egészség*, I. évf. (1933/1934) 1. sz., 1. o.
D'un regard l'Autre. Histoire des regards européens sur l'Afrique, l'Amérique et l'Océanie, Paris, Musée du quai Branly – Réunion des Musées Nationaux, 2006.
DAMISCH, Hubert, *Viollet-Le-Duc, l'architecture raisonnée*, Paris, Hermann, 1964.
DANCS István (szerk.), *Hetvenöt éves a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézete. Az 1977. nov. 21–24-i tudományos ülésszak előadásai*, Budapest, MTA Pszichológiai Intézete, 1978.
DÁNIEL Ferenc – OROSZ István, *Ah, Amerika! Dokumentumok a kivándorlásról, 1896–1914*, Budapest, Gondolat, 1988.
DÁVIDHÁZI Péter, *„Hunyt mesterünk". Arany János kritikusi öröksége*, Budapest, Argumentum, 1992.

DÁVIDHÁZI Péter, *„Isten másodszülöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Budapest, Gondolat, 1989.
DÁVIDHÁZI Péter, « ‘És ki adta néked ezt a hatalmat?’ », in *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*, Budapest, Argumentum, 1998.
DÁVIDHÁZI Péter, « A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében », in *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*, Budapest, Argumentum, 1998.
DAVIES, Douglas J., « Robert Hertz: the Social Triumph over Death », *Mortality*, 5. évf. (2000) 1. sz., 97-102. o.
DELEUZE, Gilles, *A mozgás-kép: Film 1*, Budapest: Osiris, 2001.
DERÉKY Pál, « A magyar avantgárd irodalom, 1915–1930 », in „*Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi”. A XX. század eleji magyar avantgárd irodalom*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 238-296. o.
DERÉKY Pál, « Németh Andor és Kassák Lajos irodalomeszménye a húszas években », in „*Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi”. A XX. század eleji magyar avantgárd irodalom*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 84-104. o.
DÉRY Attila, *Belváros – Lipótváros V. kerület. Budapest építészeti topográfiája 2.*, Budapest, Terc, 2005.
DESBOIS, Évelyne, « Paroles de soldats entre images et écrits », *Mots*, vol. 24. (1990), 37-53. o.
DEVECSERI Gábor, « Ember a cirkuszban. Karinthy Frigyesről », in *Lágymányosi istenek. Összegyűjtött esszék, tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1979.
Die Linkskurve, Berlin 1929-1932: Bibliographie einer Zeitschrift, Dieter Kliche & Gerhard Seidel (Hrsg.), Berlin – Weimar, Aufbau Verlag, 1972.
DOSE, Ralf – SELWYN, Pamela Eve, « The World League for Sexual Reform: Some Possible Approaches », *Journal of the History of Sexuality*, vol. 12 (2003) no. 1, 1-15. o.
DOSSE, François, *Le pari biographique. Ecrire une vie*, Paris, La Découverte, 2005.
Dr. Sz. M., « Igen tiszelt szerkesztőség », *Munka*, II. évf. (1930. február) 12. sz., 354-356. o.; Dr. Hermann Imre hozzászólása, uott, 356. o.; Dr. Naményi Lajos, hozzászólása, uott, 356-358. o.
DURKHEIM, Émile, « A vallásos gondolat eredetéről alkotott klasszikus rendszerek kritikai vizsgálata, 1-2. », *Huszadik Század*, 1909, 5. sz., 417-442.; 6. sz., 528-547. o.
DURKHEIM, Émile, *A vallási élet elemi formái. Totemisztikus rendszer Ausztráliában*, Budapest, L’Harmattan, 2004.
ECO, Umberto, *Hat séta a fikció erdejében*. Budapest, Európa, 1995.
ELEK, Hélène, *La Mémoire d’Hélène*, Paris, Maspero, 1977.
ELEY, Geoff – NIELD, Kieth, « Why does social history ignore politics ? », *Social History*, V. évf. (1980) 2. sz., 249-271. o.
ELIAS, Norbert, *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások* (1939), Budapest, Gondolat, 1987, különösen 101-116. o.
ELIAS, Norbert, *A haldoklók magányossága*, Budapest, Helikon, 2000.
ELIAS, Norbert, *A németekről. Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a XIX–XX. században*, Budapest, Helikon, 2002.
ELIAS, Norbert, *Die Gesellschaft der Individuen*, Frankurt/M., Suhrkamp, 1987.
EMBER Mária, « A tanár úr álmai », *Élet és Irodalom*, XXXIII. évf. (1989. december 1.) 48. sz., 6. o.
EMBER Mária, « Az élet örömét hirdette. Meghalt Mérei Ferenc », *Magyar Nemzet*, XLIX. évf. (1986. február 25., kedd) 47. szám, 7. o.
ENGELS, Friedrich, *A család, a magántulajdon és az állam eredete* (1884), in *Marx–Engels válogatott művek*, Budapest, Kossuth, 1963, II. kötet.
ERDÉLY Miklós, « Optimista előadás » (1981), in *Művészeti írások*, Peternák M. (szerk.), Budapest, Képzőművészeti Kiadó, 1991, 133-147. o.
ERDŐS László, *Böllérbicskák éjszakája*, Budapest, Magvető, 1984.
ERIBON, Didier, *Michel Foucault (1926–1984)*, Paris, Flammarion, 1991.

ERŐDI Kálmán, « Bevezetés », in *A hetvenöt éves Eötvös József Reáliskola évkönyve, 1855–1930*, dr. Erődi Kálmán és dr. Bodnár Gyula (szerk.), Budapest, k. n. [Szfőv. Háziny.], 1931.
ERŐS Ferenc, « A holokauszt hosszú távú pszichológiai következményei: problémák és perspektívák », in *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, Molnár Judit (szerk.), Budapest, Balassi, 2005, 531-543. o.
ERŐS Ferenc, « A marginális identitás problémája Mérei Ferenc életművében », in *Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulója alkalmából*, Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.), Budapest, Animula, 1989.
ERŐS Ferenc, « A pszichoanalízis és a budapesti egyetem 1918–19-ben. Háttér és kronológia », in *Pszichoanalízis és kulturális emlékezet*, Budapest, Jószöveg, 2010, 85-103. o.
ERŐS Ferenc, « A pszichoanalízis fogadtatása a két világháború közötti baloldali szellemi mozgalmakban », in *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*, Kiss György (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1991, 56-78. o.
ERŐS Ferenc, « Élmény és hálózat. Mérei Ferenc a magyar szociálpszichológia történetében », in *Mérei élet-mű*, Borgos A., Erős F., Litván Gy. (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 2005, 127-159. o.
ERŐS Ferenc, « Freud és a modernitás », in *Kultuszok a pszichoanalízis történetében. Egy Ferenczi–monográfia vázlata*, Budapest, Jószöveg, 2004.
ERŐS Ferenc, « Jacques Lacan, a vágy tragédiája », in *Analitikus szociálpszichológia. Történeti és elméleti tanulmányok*, Budapest, Új Mandátum, 2001, 239-251. o.
ERŐS Ferenc, « Nem egészen tiszta játék egy magyar lánnyal. Szexualitás, szerelem, női szerep a Freud–Ferenczi levelezés tükrében », in *Kultuszok a pszichoanalízis történetében. Egy Ferenczi–monográfia vázlata*, Budapest, Jószöveg, 2004, 103-125. o.
ERŐS Ferenc, « Önarckép (történelmi?) háttérrel », *Élet és Irodalom*, XLII. évf. (1998. augusztus 28.) 35. sz., 6. o.
ERŐS Ferenc, « Pszichoanalízis és strukturalizmus Jacques Lacan munkásságában », *A Magyar Pszichiátriai Társaság Pszichoterápiás Szekciójának füzete*, 1985/ 6. sz.
ERŐS Ferenc, LÉNÁRD Kata, BÓKAY Antal (szerk.), *Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról*, Budapest, Thalassa, 2008.
ERŐS Ferenc, *Marxizmus, freudizmus, freudo-marxizmus*, Budapest, Gondolat, 1986.
ERŐS Kinga, « Emigránsok utcája », in *Nő, tükör, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*, Varga Virág és Závolya Zoltán (szerk.), Budapest, Ráció, 2009, 326-331. o.
FARAGÓ Vilmos, « A hely, ahol lakom. Jegyzetek az albertfalvai új lakótelepről » (1960), in *A valóság vonzásában,* II. kötet: *Szociográfiai írások*, Gondos Ernő (szerk.), Budapest, Szépirodalmi, 1963, 227-244. o.
FARKASLAKY Erzsébet és RÁDAY Mihály (szerk.), *Adalékok a Lipótváros történetéhez*, Budapest, Budapesti Városszépítő Egyesület, 1988, I–II. kötet.
FEBVRE, Lucien, *Combats pour l'histoire*, Paris, Armand Colin, 1953.
FEJŐS Zoltán, « Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlata », *Ethnographia*, XC. évf. (1979) 3. sz., 406-414. o.
FEJŐS Zoltán, *A chicagói magyarok két nemzedéke, 1890–1940*, Budapest, Közép-Európa Intézet, 1993.
FEKETE Sándor, « A vívódó költő. Avagy: Petőfi és a hóhér kötele », in *Mezítláb a szentegyházban. Cikkek Petőfiről és kortársairól*, Budapest, Magvető, 1972, 15-70. o.
FEKETE Sándor, « Egy történeti vita tényei », in *Nem Petőfi!*, Kovács László (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1992, 17-37. o.
FEKETE Sándor, *Petőfi evangéliuma*, Budapest, Kossuth, 1989.
FEKETE Sándor, *Petőfi forradalma. Egy magyar história, lírával és polémiával*, Budapest, szerzői kiadás, 1998.
FEKETE Sándor, *Petőfi, a segédszerkesztő. A költő ismeretlen írásaival*, Budapest, MTA ITI, 1958.
FEKETE Sándor, *Petőfi, a vándorszínész*, Budapest, MTA ITI, 1969.

FELONNEAU, Marie-Linne, « Les étudiants et leur territoire. La cartographie cognitive comme instrument de mesure de l'approporiation spatiale », *Revue française de sociologie*, XXXV. kötet (1994), 533-559. o.
FERENCZI Sándor, « A 'pszichoanalízis' név illetéktelen használata », *Gyógyászat*, LXX. évf. (1930) 38. sz.
FERGE Zsuzsa, « Jean Justus », in *Justus Pál*, Jemnitz János & Székely Gábor (szerk.), Budapest, Magyar Lajos Alapítvány, 2008, 178-179. o.
FERKAI András, « Le Corbusier és Magyarország », in *Űr vagy megélt tér. Építészettörténeti írások*, Budapest, Terc, 2003, 77-84. o.
FODOR Géza, *A Mozart-opera világképe*, Budapest, Typotex, 2002.
FORGÁCS Éva, « A kultúra senkiföldjén. Avantgárd a magyar kultúrában », in *Második nyilvánosság. XX. századi magyar művészet*, Jolsvai Júlia (szerk.), Budapest, Enciklopédia, 2002, 10-65. o.
FORGÁCS Éva, « Egy mítosz természetrajza. Erdély Miklós és a neoavantgárd magánya », in *Az ellopott pillanat*, Pécs, Jelenkor, 1994, 322-333. o.
FORGÁCS Péter, « Epizódok M. F. tanár úr életéből », *Filmvilág*, XXXI. évf. (1988) 8. sz., 13-16. o.
FORGÁCS Péter, *Epizódok M. F. tanár úr életéből*, Balázs Béla Stúdió – MTV, 1987.
FOUCAULT, Michel, « Mi a szerző? », in *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, Sutyák T. (szerk.), Debrecen, Latin Betűk, 1999.
FOUCAULT, Michel, « Qu'est-ce que les Lumières? », in *Dits et écrits*, Paris, Gallimard, 1994, IV. kötet.
FOUCAULT, Michel, *A bolondság története a klasszicizmus korában*, Budapest, Atlantisz, 2004.
FOUCAULT, Michel, *Felügyelet és büntetés. A börtön története*, Budapest, Gondolat, 1990.
FOUCAULT, Michel, *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, Colin Gordon (ed.), New York, Pantheon, 1972.
FÖLDES Györgyi, *„Hadüzenet minden impresszionizmusnak". Impresszionizmusellenesség a Vasárnapi Körnél és a magyar avantgardistáknál*, Budapest, Széphalom, 2006.
FÖLDES Jolán, *A halászó macska uccája*, Budapest, Athenaeum, 1936.
FRANK László, *Café Atlantis. Híradás egy elsüllyedt világból*, Budapest, Gondolat, 1963.
FREI, Norbert, *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, München, C. H. Beck, 1996.
FREUD, Sigmund – FERENCZI Sándor, *Levelezés*, I/2. kötet: 1912–1914, Eva Brabant et al. (szerk.), Budapest, Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó, 2002.
FREUD, Sigmund, « A vicc és viszonya a tudattalanhoz » (1905), in *Esszék*, Budapest, Gondolat, 1994, 2. kiadás, 23-251. o.
FREUD, Sigmund, *Önéletrajzi írások*, Budapest, Cserépfalvi, 1989.
FRIEDLÄNDER, Saul, « Foreword », in *Probing the Limits of Representation. Nazism and the „Final Solution"*, S. Friedländer (ed.), Cambridge, Harvard University Press, 1992.
FRIEDLÄNDER, Saul, *Histoire et psychanalyse. Essai sur les possibilités et les limites de la psychohistoire*, Paris, Seuil, 1975.
FRIJHOFF, Willem, « Foucault Reformed by Certeau : Historical Strategies of Discipline and Everyday Tactics of Appropriation », in *Cultural History after Foucault*, John Neubauer (ed.), New York, Aldine de Gruyter, 1999, 83-99. o.
FURET, François, « Pour une définition des classes inférieures à l'époque moderne », *Annales ESC*, 18. évf. (1963) 3. sz., 459-474. o.
FÜST Milán, *Szexuál-lélektani elmélkedések*, Budapest, Helikon, 1984.
GAÁL Gábor, « Freud halála », *Korunk*, 1939. október, 882-884. o.
GÁBOR Éva, « Révész Géza (1878–1955) », in *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*, Kiss György (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1991, 24-36. o.
GADANECZ Béla – GADANECZ Éva, « A Weishauss Aladár vezette szocialista népmozgalom története (1927-1945) », *Múltunk*, XXXVIII. évf. (1993) 2-3, 68-115. o.
GALLIE, W. B., *Philosophers of Peace and War: Kant, Clausewitz, Marx, Engels and Tolstoy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978.

GEERTZ, Clifford, « Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez », in *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*, Niedermüller Péter (vál.), Budapest, Osiris, 2004, 2., javított kiadás, 194-226. o.
GEGUS Dániel, *Gyermekvédelem és rendőrség*, Budapest, Hollósi János Műhelye, é. n. [1927].
GENET, Jean-Philippe & LAFON, Pierre, « Des chiffres et des lettres : quelques pistes pour l'historien », *Histoire et mesure*, XVIII. évf. (2003) 3-4. sz., 215-223. o.
GENNEP, Arnold van, *Átmeneti rítusok. Az ajtóhoz és a küszöbhöz, a vendégszeretethez, az örökbe fogadáshoz, a terhességhez és a gyermekágyhoz, a születéshez, a gyerekkorhoz, a serdülőkorhoz, a beavatáshoz, a felszenteléshez, a koronázáshoz, az eljegyzéshez, a házassághoz, a temetéshez, az évszakokhoz és más egyébhez kapcsolódó rítusok módszeres elemzése*, Budapest – Pécs, MTA NKI – PTE NKAT – L'Harmattan, 2007.
GINZBURG, Carlo – PONI, Carlo, « La micro-histoire », *Le Débat*, 17 (1981), 133-136. o.
GINZBURG, Carlo, « Mikrotörténelem: két-három dolog, amit tudok róla », in *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*, K. Horváth Zsolt (szerk.), Budapest, Kijárat, 2010, 55-80. o.
GINZBURG, Carlo, « Nyomok. A jel-paradigma gyökerei », in *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*, K. Horváth Zsolt (szerk.), Budapest, Kijárat, 2010, 13-53. o.
GINZBURG, Carlo, « Részletek, közelkép, mikroelemzés », in *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*, K. Horváth Zsolt (szerk.), Budapest, Kijárat, 2010, 81-97. o.
GINZBURG, Carlo, *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*, (1976), Budapest, Európa, 1991.
GLEIMAN Anna – HARKAI SCHILLER Pál – HERMANN Imre – NOSZLOPI László – FÖLDVÁRYNÉ HERMANN Éva, *A közelmúlt lelki tömegfertőzései. A beteg néplélek és annak gyógyítása*, Budapest, Pantheon, 1945.
GLUCK, Mary, « Interpreting Primitivism, Mass Culture and Modernism: The Making of Wilhelm Worringer's *Abstraction and Empathy* », *New German Critique*, no. 80 (2000), 149-169. o.
GLUCK, Mary, « The Intellectual and Cultural Background of Bartók's Work », in *Bartók and Kodály Revisited*, György Ránki (ed.), Budapest, Akadémiai, 1987, 9-23. o.
GLUCK, Mary, « The Modernist as a Primitive: The Cultural Role of Endre Ady in Fin-de-Siècle Hungary », *Austrian History Yearbook*, vol. 33 (2002), 149-162. o.
GOLDING, William, *Ripacs Martin*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1980.
GOMBRICH, E. H., *Aby Warburg. An Intellectual Biography*, London, The Warburg Institute – University Of London, 1970.
GORDON, Milton M., *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins*. Oxford, Oxford University Press, 1964.
GORER, Geoffrey, *Death, Grief and Mourning in Contemporary Britain*, London, Cresset, 1965.
GÖNCZ Árpád, « Kedves Barátaim! », in *Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulójára*, Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.), Budapest, Animula, 1989, 11-13. o.
GRANASZTÓI György, « Ha nincs társadalomtörténet, miért van? », *Korall*, 5–6. (2001. ősz–tél), 192-203. o.
GRANASZTÓI György, « Nagyszombat, 1579–1711: a város területe mint elbeszélés », *Korall*, 11–12 . sz. (2003), 75-102. o.
GRANASZTÓI Pál, « Le Corbusier, 1887–1965 », in *Az építészet igézetében*, Budapest, Magvető, 1966, 396-402. o.
GRANASZTÓI Péter, « Tömegszórakozás a Városligetben: a Vurstli », *Budapesti Negyed*, 16-17. sz. (1997), 163-190. o.
GRASTYÁN Endre, *A játék neurobiológiája*, Budapest, Akadémiai, 1985.
GREEN, Nancy L., « L'immigration en France et aux États-Unis », *Vingtième Siècle*, 29 (1991), 67-81.
GRELET, Stany – POTTE-BONNEVILLE, Mathieu, « Une biopolitique mineure. Entretien avec Giorgio Agamben », *Vacarme*, no. 10 (2000), hálózati közlése: http://www.vacarme.org/article 255.html

GRENDI, Edoardo, « Norbert Elias: storiografia e teoria sociale », *Quaderni Storici*, 50 (1982), 728-739. o.
GRIBAUDI, Maurizio, *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du 20e siècle*, Paris, EHESS, 1987.
GROSS, Jan T., « Themes for a Social History of War Experience and Collaboration », in *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*, I. Deák, J. T. Gross & T. Judt (eds.), Princeton, Princeton University Press, 2000, 15-35. o.
GYÁNI Gábor – KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris, 1998.
GYÁNI Gábor, « A nyilvános tér és használói Budapesten a századfordulón », *Századok*, 128. évf. (1994) 6. sz., 1057-1077. o.
GYÁNI Gábor, « A vándorlás mint kulturális jelenség », *Demográfia*, ILVI. évf. (2003) 4. sz., 379-380. o.
GYÁNI Gábor, « Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben », *Valóság*, XXXVI. évf. (1993) 4. sz., 18-28. o.
GYÁNI Gábor, « Etnicitás és akkulturáció », *Regio*, VI. évf. (1995) 1-2. sz, 101-113. o.
GYÁNI Gábor, « Modernitás, modernizmus, identitásválság: a fin-de-siècle Budapest », *Aetas*, XIX. évf. (2004) 1. sz., 131-144. o.
GYÁNI Gábor, « Polgári otthon és enteriőr Budapesten », in *Polgári lakáskultúra a századfordulón*, Hanák Péter (szerk.), Budapest, MTA TTI, 1992, 27-59. o.
GYÁNI Gábor, *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten (1840–1940)*, Budapest, Új Mandátum, 1999.
GYÁNI Gábor, *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*, Budapest, Magvető, 1992.
GYÁNI Gábor, *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón*, Budapest, Városháza, 1995.
GYÁNI Gábor, *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*, Budapest, Corvina, 2006.
GYÖRGY Péter – PATAKI Gábor, *Az Európai Iskola és az Elvont Művészek Csoportja*, Budapest, Corvina, 1990.
GYÖRGY Péter, « Az elsikkasztott forradalom. Kassák 1926 után: a hazatérés tanulságai », *Valóság*, XXIX. évf. (1986) 8. sz., 66-85. o.
GYÖRGY Péter, *Az ó–új világ*, Budapest, Magvető, 1997.
GYŐRI György, « Beszélgetés Szondi Lipóttal », *Valóság*, XVIII. évf. (1975) 11. sz., 63-71. o.
GYŐRI György, « Küzdelem a lélektannal és a világgal. Beszélgetés Mérei Ferenccel », *Kortárs*, XXI. évf. (1977) 4. sz., 629-644. o.
GYŐRI SZABÓ Róbert, *A Kommunista Párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)*, Budapest, Windsor, 1997, 2. jav., bőv., kiadás.
HADAS Miklós, *A modern férfi születése*, Budapest, Helikon, 2003.
HAHLWEG, Werner, « Lenin und Clausewitz. Ein Beitrag zur politischen Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts, I-II. », *Archiv für Kulturgeschichte*, XXXVI. évf. (1954) 1. sz., 30-59. és 3. sz., 357-387. o.
HAINE, W. Scott, *The World of the Paris Café: Sociability among the French Working Class, 1789–1914*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1998.
HAJNAL István, « Materializmus, I-II. » (1946), in *Technika, művelődés: tanulmányok*, Glatz Ferenc (s. a. r., szerk.), Budapest, História – MTA TTI, 1993, 357-374. o.
HALÁSZ Gábor, « Irodalomtörténet és kritika (1933) », in *Tiltakozó nemzedék*, Véber K. (s. a. r.), Budapest, 1981, 1018-1024. o.
HALÁSZ Gábor, « Portré és tabló (1942) », in *Tiltakozó nemzedék*, Véber K. (s. a. r.), Budapest, 1981, 1044-1048. o.
HALÁSZ Péter – DOBOS Gábor, *Don Giovanni*, Balázs Béla Stúdió, 1975–1983.
HALL, Stuart, « Encoding/decoding », in *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972–1979*, London, Hutchinson, 1980, 128-138. o.
HANÁK Péter, « A Kert és a Műhely: Reflexiók a századforduló bécsi és budapesti kultúrájáról », in *A Kert és a Műhely*, Budapest, Gondolat, 1988, 130-173. o.

HANÁK Péter, « Népi levelek az első világháborúból », in *A Kert és a Műhely*, Budapest, Gondolat, 1988, 222-274. o
HARGITAI Rita, *Sors és történet. Szondi Lipót sorsanalízise a narratív pszichológia tükrében*, Budapest, Új Mandátum, 2008.
HARMAT Pál, *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története, 1908–1993*, Budapest, Bethlen Gábor, Kiadó, 1994.
HARSÁNYI Iván, « A budapesti Spanyol Követség által az 1944. évi üldözések idején védelemben részesített magyr zsidók névsora », *Holocaust Füzetek*, 1993/ 3. sz., 46-104. o.
HARSÁNYI Iván, « A spanyol diplomácia zsidómentő akciói Budapesten », *Holocaust Füzetek*, 1993/ 2. sz., 46-53. o.
HARTOG, François, *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*, Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2006.
HARTOG, François, *Anciens, modernes, sauvages*, Paris, Galaade, 2005.
HAVAS Albert, *Legenda a Csikágóból*, Budapest, Dante, 1934.
HAVAS Fanny (s. a. r.), *Beszélő Összkiadás, 1981–1989*, , Budapest, AB-Beszélő, 1992, I–III.
HAVASRÉTI József, « A személyes és a szakmai identitás kifejeződése a Kodály-tanítványok emlékezetében », (kézirat).
HAVASRÉTI József, « Egy 'élet-mű' replikációi », *Holmi*, XX. évf. (2008) 9. sz., 1236-1242. o.
HEBDIGE, Dick, « A stílus mint célzatos kommunikáció », *Replika*, 17–18. sz. (1995), 181–200. o.
HEGEDÜS B. András – RAINER M. János (szerk.), *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*, VI. kötet: *Pedagógusvita*, Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1992.
HEGEDÜS Géza, *A tegnap alkonya*, Budapest, Szépirodalmi, 1987.
HEGEDÜS Géza, *A visszanyert élet*, Budapest, Szépirodalmi, 1989.
HEGEDÜS Géza, *Egy jól nevelt fiatalember felkészül*, Budapest, Szépirodalmi, 1984.
HEGYI Loránd, « A Munka-kör képzőművészeti tevékenysége », *Ars Hungarica*, 1983/ 2. sz., 283-297. o.
HEIMER Jenő, « Négy évtized Kassák Lajossal », in *Kibontott zászló. Az Olvasó Munkás Klub Kassák-emlékkönyve*, Benke László (szerk.), Budapest, Csepeli Munkásotthon, 1987, 61-67. o.
HEINICH, Natalie, *La gloire de van Gogh. Essai d'anthropologie de l'admiration*, Paris, Minuit, 1991.
HELLER Ágnes, « Elmélkedések Arendtről, a gonoszevőről és a gonoszról », *Ex Symposion*, 26–27. sz. (1999) 18-23. o.
BERGSON, Henri, *Teremtő fejlődés*, Budapest, MTA, 1930.
HERNÁDI Miklós, « Elköszönés Mérei Ferenctől », *Élet és Irodalom*, XXX. évf. (1986. március 7.) 10. sz., 7. o.
HERNÁDI Miklós, « Nekem nincs absztrakt mondanivalóm. Beszélgetés Mérei Ferenccel », *Magyar Tudomány*, XXXII. évf. (1987) 7–8. sz., 588-597. o.
HERTZ, Robert, « Contribution à une étude sur la représentation collective de la mort », *L'Année sociologique*, X. kötet (1905–1906), 48-137. o.
HEVESI András, « A Halászó macska uccája. Földes Jolán regénye, » *Nyugat*, 29. évf. (1936) 12. sz., 459-460. o.
HEVESY Iván, « Tömegkultúra – tömegművészet », in *Az új művészetért. Válogatott írások*, Krén Katalin (szerk.), Budapest, Gondolat, 1978, 50-54. o.
HIDAS Antal, « Tizedik évfordulóra », *Párisi Munkás*, VI. évf. (1929. március 23.) 12. sz., 1. o.
HOFER Tamás, « Bevezető: témák és megközelítések », in *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*, Hofer Tamás (szerk.), Budapest, Néprajzi Múzeum – Balassi, 1996, 7-22. o.
HOLLIER, Denis, « Architectural Metaphors », in *Architecture Theory since 1968*, K. Michael HAYS (ed.), Cambridge, MIT Press, 1998, 192-197. o.

HORÁNYI Özséb (szerk.), *A kommunikáció mint participáció*, Budapest, AKTI – Typotex, 2007.
HORVÁTH J. András, « A fővárosi önkormányzat közoktatás-politikája, 1873–1890 », in *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*, Kövér György (szerk.), Budapest, Századvég, 2006, 597-645. o.
HORVÁTH Rita, *A magyarországi zsidó Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) története*, Budapest, Magyar Zsidó Levéltár, 1997.
HOUDSEN, Martyn, *Resistance and Conformity in the Third Reich*, London – New York, Routledge, 1997.
HUSZÁR Tibor, *A hatalom rejtett dimenziói. A Magyar Tudományos Tanács, 1948-1949*, Budapest, Akadémiai, 1995.
ILLÉS Béla, « Az Új Szó együttese », *Új Szó*, 1945. október 28., 1. és 4. o.
ILLÉS Béla, *Honfoglalás*, Budapest, Kossuth, 1980, 8. kiadás.
ILLYÉS Gyula, « Egy filozófus útja. Emlékek Georges Politzerről », *Kritika*, 1978/ 11. sz., 5-6. o.
ILLYÉS Gyula, *Hunok Párizsban. Regény*, Budapest, Szépirodalmi, 1970.
ILLYÉS Gyula, *Lélek és kenyér. Kozmutza Flóta értelmességi- és ösztönvizsgálataival*, Budapest, Nyugat, é. n. [1939].
JABLONCZAY Tímea, « A szöveg mint az anya teste », in *Nő, tükör, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*, Varga Virág és Závolya Zoltán (szerk.), Budapest, Ráció, 2009, 310-325. o.
JÁKFALVI Magdolna, « A magyar avantgárd színház története », in *Magyar színháztörténet, 1920–1949*, Gajdó Tamás (szerk.), Budapest, Magyar Könyvklub, é. n. [2005], 855-919. o.
JÁKFALVI Magdolna, « Avantgárd színház – 1925: Palasovszky Ödön Zöld Szamár Színháza », in *A magyar irodalom történetei*, III. kötet: *1920-tól napjainkig*, Szegedy-Maszák Mihály & Veres András (szerk.), Budapest, Gondolat, 2007, 108-112. o.
JUSTUS Bernát Pál, *Fekete ormok alatt*, Budapest, Dús Márton Könyvnyomda, 1925.
JUSTUS György, « Tiszta muzsika », in *Munkásének, 1919–1945. Magyar munkásmozgalom és zenekultúra a két világháború között*, Czigány Gyula (szerk.) Budapest, Zeneműkiadó, 1967.
JUSTUS Pál, « Egységes munkáskultúrfrontot », *Együtt*, II. évf. (1928) 6. sz., 3. o.
JUSTUS Pál, « Elöljáró beszéd a Toller drámához », *Együtt*, II. évf. (1928) 3. sz., 10-13. o.
JUSTUS Pál, « Kassák a munkásmozgalomban. Néhány személyes emlék », in *Kibontott zászló. Az Olvasó Munkás Klub Kassák-emlékkönyve*, Benke László (szerk.), Budapest, Csepeli Munkásotthon, 1987, 55-62. o.
JUSTUS Pál, « Kassák Lajos árnyékában. A Független Új Művészek két előadóestje », *Együtt*, II. évf. (1928) 4. sz., 35. o.
JUSTUS Pál, « Szavalókórus–antológia », *Munka*, (1929. január) 4. sz., 128. o.
JUSTUS Pál, « Szavalókórus–antológia », *Munka*, (1929. január) 4. sz., 128. o.
K. FARKAS Claudia, *Jogok nélkül. Zsidó lét Magyarországon, 1920–1944*, Budapest, Napvilág, 2010.
K. HORVÁTH Zsolt, « A függőleges falu: politikai technológia és közösségképződés a pécsi Magasházban, 1977–1989 », in *A város láthatatlan mintázata. Pécs városa mint az emlékezet helye*, Havasréti József – K. Horváth Zsolt (szerk.), Budapest, Gondolat, 2010, 155-186. o.
K. HORVÁTH Zsolt, « A történeti tanúságtételről », *BUKSZ*, 1998. tél, 379-381. o.
K. HORVÁTH Zsolt, « Az emberi hang ősi orkesztere. Politikum, zene és kollektivitás a Szalmás-kórus működésében (1930–1940) », in *Tömegek és ünnepek: a nyilvánosság rítusai a közép-európai modernségben*, Csúri Károly, Orosz Magdolna, Szendi Zoltán (szerk.), Budapest, Gondolat, 2009, 92-102.
K. HORVÁTH Zsolt, « Háború: a hátunkban érzett tekintet. Optikai és politikai közelség problémája Robert Capánál », in *Robert Capa: Így készül a történelem – History in the Making*, Páldi Lívia (szerk.), Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009, 20-36. o.

K. HORVÁTH Zsolt, « Mozgalom és Epochenwollen. A mindennapi avantgárd fotográfiai emlékezete: Dobos Gábor », in *Dobos Gábor fotográfus*, B. Nagy Anikó & Sasvári Edit (szerk.), Budapest, Fővárosi Képtár – Kiscelli Múzeum, 2006, 3-15. o. (A Fővárosi Képtár katalógusai, 135.)
K. HORVÁTH Zsolt, « Naplók és memoárok mint 'lehetséges történelmek'. Az 1848-49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái », *Alföld*, LI. évf. (2000) 5. sz., 81-99. o.
K. HORVÁTH Zsolt, « Szubkultúrák forrásvidékén. Népi kultúra, munkáskultúra és baloldali közösségiség Vajda Lajos életműve körül », *Fordulat. Társadalomelméleti folyóirat*, 2009/4. sz., 46-64. o.
K. HORVÁTH, Zsolt, « Malades de la mémoire? Régime de violence et contretemps d'après-guerre », in *Mémoire, contre-mémoire, pratique histo-rique*, Ádám Takács (szerk.), Budapest, Equinter, 2009, 42-57. o.
KÁDÁR Gábor – VÁGI Zoltán, *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*, Budapest, Hannah Arendt Egyesület – Jaffa, 2005.
KÁLDOR György, « Emberi hang a fogságból » (1946), in *Örkény István emlékkönyv*, Fráter Zoltán – Radnóti Zsuzsa (szerk.), Budapest, Pesti Szalon, 1995.
KÁLMÁN C. György, *Élharcok és arcélek. Korai magyar avantgárd költészet és kánon*, Budapest, Balassi, 2008.
KALOCSAI Katalin, « A túlélés grimaszai, avagy tényleg elég csak fejtetőn nézni? Örkény István alkotásai és vallomásai tükrében », *Thalassa*, XV. évf. (2004) 2. sz., 85-101. o.
KAPPANYOS András, « A temető retorikája », *Café Bábel*, 24 (1997 nyár), 173-189. o.
KAPUSI Gyula, « Bevezetés », *in* MÉREI Ferenc, *A Rorschach–próba*, Fischer E. és Gerő Zs. (szerk.), Budapest, Medicina, 2002, 15-16. o.
KARÁDY Viktor – KOZMA István, *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*, Budapest, Osiris, 2002.
KARÁDY Viktor, « A numerus clausus és a zsidó értelmiség », in *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon, 1867–1945. Történeti-szociológiai tanulmányok*, Budapest, Replika Kör, 1997, 235-245. o.
KARÁDY Viktor, « Asszimiláció és társadalmi krízis », in *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*, Budapest, Cserépfalvi, 1997, 124-125. o.
KARÁDY Viktor, « Egyetemi antiszemitizmus és érvényesülési kényszerpályák. Magyar-zsidó diákság a nyugat-európai főiskolákon a numerus clausus alatt », *Levéltári Szemle*, XLII. évf. (1992) 3. sz., 21-40. o.
KARÁDY Viktor, « Zsidó és nem zsidó névmagyarosítók a hosszú 19. században », in *Önazonosítás, sorsválasztás: a zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon*, Budapest, Új Mandátum, 2001, 126-152. o.
KARADY, Victor, « La migration internationale d'étudiants en Europe, 1890–1940 », *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, vol. 145 (2002) no. 1, 47-60. o.
KARDOS Lajos, « A Magyar Pszichológiai Társaság szerepe tudományágunk fejlődésében és sorsában », *Magyar Pszichológiai Szemle*, XXXVI. kötet (1979) 6. sz., 550-562. o.
KARDOS Lajos, « Freud és a freudizmus », *Nagyvilág*, II. évf. (1957) 2. sz., 266-274. o.
KARIKÁS Frigyes, « Mik a Szeptember 1. Bizottságok? », *Szikra*, 1930. október 18., 1. o.
KARINTHY Frigyes, « Conan Doyle: A lefűrészelt tüdőcsúcsok. Sörluk Nipp Nock detektív emlékirataiból », in *Így írtok ti*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1979, 141-156. o.
KÁROLYI Csaba, « Mindig más történik. Beszélgetés Nádas Péterrel », *Élet és Irodalom*, 2005. november 4., 3. és 6. o.
KÁRPÁTI Béla, « Bartók és Kassák », *Ezredvég*, XVI. évf. (2006) 12. sz., 83-95. o.
KÁRPÁTI Béla, « Kassák avantgárd ideológiája », *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXXVIII. évf. (1974) 5. sz., 558-571. o.
KÁRPÁTI Endre (vál., bev., jegyz.), *Madzsar József válogatott írásai*, Budapest, Akadémiai, 1967, 106. o.
KARSAI Elek (szerk.), *"Fegyvertelen álltak az aknamezőkön…" Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*, Budapest, MIOK, 1962, I-II.

KARSAI László, « A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944 », in *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, Molnár Judit (szerk.), Budapest, Balassi, 2005, 140-163.
KASPI, André et MARÈS, Antoine (dir.), *Le Paris des étrangers depuis un siècle*, Paris, Imprimerie nationale, 1989.
Kassák + Dohány u. 20. + Squat + Love, *Színház*, XXIV. évf. (1991) 10–11. szám (különszám).
KASSÁK Lajos bevezetője, *Munka*, 1928. szeptember, 1. sz., 1-3. o.
KASSÁK Lajos, « Az új színházművészetért », in *Tisztaság könyve*, Budapest, Horizont kiadás, 1926, 57-60. o.
KASSÁK Lajos, « Félre az útból », *Munka*, (1929. november) 10. szám, 312-313. o.
KASSÁK Lajos, *Az izmusok története*, (PÁN Imre közreműködésével), Budapest, Magvető, 1972.
KASSÁK Lajos, *Megnőttek és elindulnak*, Budapest, Pantheon, é. n. [1932].
KATZAROFF D., « Az új nevelés igazi értelme », *A Jövő Útjain*, VII. évf. (1932) 4. sz., 12-16. o.
KÉKESI Zoltán – SCHULLER Gabriella, « Művészetközöttiség és jelszerűség. 1926: Megjelenik a *Tisztaság könyve* és a *Dokumentum* », in *A magyar irodalom történetei*, III. kötet: *1920-tól napjainkig*, Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.), Budapest, Gondolat, 2007, 108-112.
KELEMEN Andor, « A holocaust-szindróma megjelenése a mindennapi orvosi gyakorlatban », in *Elhúzódó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása*, Virág Teréz (szerk.), Budapest, Animula, 1997, 115-125. o.
KELEN Béla – KERESZTES Tibor, « Az OIB sporttevékenységéről », in *Az Országos Ifjúsági Bizottság, 1929–1942. Tanulmányok, elemzések, dokumentumok*, Bakó Ágnes és Svéd László (szerk.), Budapest, Kossuth, 1984, 83-87. o.
KEMÉNY Xavér Ferenc, *A budapesti IV. ker. közs. Főreáliskola története, 1954–1896*, Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1897.
KEMÉNYFFY János, « Egy nemzetközi regénypályázat győztese », *Budapesti Szemle*, 65. évf. 244. kötet (1937. február) 711. sz., 251-254. o.
KENDE B. Hanna, « A késleltetett halál », in *Elhúzódó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása*, Virág Teréz (szerk.), Budapest, Animula, 1997, 43-46. o.
KENEDI János, « A magyar demokratikus ellenzék válsága 1984-ben », in *A halál és a leányka. Válogatott esszék*, Budapest, Századvég, 1992, 20-51. o.
KENEDI János, « Mi az ördögöt fogunk csinálni? », in *Mit ér a kéziratos irodalom, ha magyar?*, Magyar Füzetek (Párizs), 1978, 2. szám, 35-46. o.
KENEDI János, *K. belügyi iratfelmérő jelentései a Kastélyból*, Budapest, Magvető, 2001.
KEPES Imre, « Emlékeim a Munka-körről », in *Kortársak Kassák Lajosról*, Illés Ilona és Taxner Ernő (szerk.), Budapest, PIM – NPI, é. n. [1975], 110-112. o.
KERN, Stephen *The Culture of Time and Space, 1880–1918*, Cambridge, Harvard, 1983.
KIERKEGAARD, Søren, *Vagy-vagy*, Budapest, Osiris, 3., jav. kiadás, 2005.
KIRÁLYHEGYI Pál, *Mindenki nem halt meg*, Budapest, Globus, 1947.
KISS György, « A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium Lélektani Laboratóriumának története (1929–1949) », *Budapesti Nevelő*, XXX. évf. (1984) 3. sz., 59-70. o.
KISS György, « A hazai pszichológiatörténeti kutatások eredményei », in *Pszichológia Magyarországon*, Kiss György (szerk.), Budapest, OPKM, é. n. [1995], 8-19. o.
KISS György, « Emlékezés Ranschburg Pálra halálának 40. évfordulóján », *Magyar Pszichológiai Szemle*, XLII. évf. (1985) 4. sz., 334-337. o.
KISS György, « Gyakorlati pszichológiai műhelyek a két világháború közötti Magyarországon », in *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*, Kiss György (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1991, 79-105. o.
KISS Sándorné VERZSÉNYI Margit, « Egy fiatal nő a Munka-körben », in *Kortársak Kassák Lajosról*, Illés Ilona és Taxner Ernő (szerk.), Budapest, PIM – NPI, é. n. [1975], 121-123. o.

KOCSIS Rózsa, *Igen és nem. A magyar avantgard színjáték története*, Budapest, Magvető, 1973.
KOMJÁT Irén – PÉCSI Anna, *A szabadság vándorai. Magyar antifasiszták Franciaországban, 1934–1944*, Budapest, Kossuth, 1973.
KONOK Péter, « A Munka-kör szellemi, politikai hátországa », *Múltunk*, IL. évf. (2004) 1. sz., 245-270. o.
KONOK Péter, « A trockizmustól a tanácskommunizmusig: a magyarországi baloldali kommunizmus és a 'Hartstein-csoport', 1928-1933 », *Múltunk*, XLVII. évf. (2002) 2, 3-75. o.
KONWITZ, Joseph, « Biography: the Missing Form in French Historical Studies », *European Studies Review*, 6 (1976), 9-20. o.
KÓNYA Sándor, *A Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949*, Budapest, MTAK, 1998.
KOÓS, Anna – BUCHMÜLLER, Eva, *Squat Theatre*, New York, Artists Space, 1996.
KORNAI János, *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*, Budapest, Osiris, 2005.
KORNISS Dezső, « Kassák Lajosról, a festőről », in *Kortársak Kassák Lajosról*, Illés Ilona és Taxner Ernő (szerk.), Budapest, PIM – NPI, é. n. [1975].
KOROM Mihály, « Miért nem alakulhatott magyar légió a Szovjetunióban a második világháború alatt? », in *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*, M. Kiss Sándor (szerk.), Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, 118-139. o.
KOSELLECK, Reinhart, « Kriegerdenkmale als Identitätsstiftungen der Überlebenden », in *Identität*, Odo Marquard és Karlheinz Stierle (szerk.), München, Fink, 1979, 255-276. o.
KOTSIS Iván, « A korszerű lakás építésének problémái », *Technika*, XIII. évf. (1932) 4. sz., 3-16. o.
KOTSIS Iván, « Javaslat a középpolgári és a kiskeresetű családok lakásainak alaprajzi megjavítására », *Építészet*, 1. sz. (1941), 2-5. o.
KOTSIS Iván, *Közép- és kislakások alaprajzi megoldásai bérházakban*, Budapest, Mérnöki Továbbképző Intézet, 1942.
KOVÁCS Ákos (szerk.), *Monumentumok az első háborúból*, Budapest, Corvina, 1991.
KOVÁCS Ákos, *Két körkép*, Budapest, Sík, 1997.
KOVÁCS Éva – VAJDA Júlia, *Mutatkozások. Zsidó – identitás – történetek*, Budapest, Múlt és Jövő, 2003.
KOVÁCS M. Mária, « A numerus clausus és a zsidótörvények összefüggéseiről », in *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, Molnár Judit (szerk.), Budapest, Balassi, 2005, 128-139. o.
KOVAI Melinda, « „Így a beteg fizikai és lelki erejét hiánytalanul a szocializmus építésébe visszaállíthatjuk". Egy pszichológusnő patográfiái és önéletrajzai », (kézirat).
KOVAI Melinda, « A prófétáknak is lehetnek titkaik. Két pszichiátriai kórrajz az 1950-es és az 1960-as évekből », *Café Bábel*, 54. sz. (2007), 91-104. o.
KOVAI Melinda, « Megegyezések állam és egyház között. Egy pszichiátriai kórrajz az 1960-as évekből », *Thalassa*, 60. sz. (2006), 116-127. o
KÖRMENDI Balázs, *Zsidó gyónás*, Budapest, Interart, 1990.
KÖTE Sándor, « Nagy László életútja », *Pedagógiai Szemle*, XXXII. évf. (1982) 5. sz., 390-403. o.
KŐVÁGÓ Sarolta, « A Magyarországi Munkásdalegyletek Szövetsége », *Párttörténeti Közlemények*, 1984/ 3. sz., 136-163. o.
KŐVÁGÓ Sarolta, « Szavalókórusok a magyar munkásmozgalomban (1926–1933) », *Párttörténeti Közlemények,* XXVI. évf. (1980) 2. sz., 77-102. o.
KÖVÉR György, « A biográfia nehézségei », *Aetas*, 2–3. sz. (2002), 245-262. o.
KÖVÉR György, « A tékozló Wotzasik-fiúk », *Holmi*, XII. évf. (2000) 6. sz., 701-717. o.
KÖVÉR György, « Biográfia és történetírás », *Aetas*, 3. sz. (2000), 150-156. o.
KÖVÉR György, « Nagy vagyonok legendáriuma », *Café Bábel*, 23. sz. (1997), 13-32. o.
KÖVÉR György, Felekezet és nemzetiség: az oroszországi értelmiség példája a századfordulón, *Történelmi Szemle*, 1977/ 2. sz., 247-259. o.
KRACAUER, Siegfried, « Biography as an Art Form of the New Bourgeoisie (1930) », in *The Mass Ornament: Weimar Essays*, T. Y. Levin (ed.), Cambridge, Harvard University Press, 1995, 102. o.

KRACAUER, Siegfried, *Detektívregény – Történelem: a végső dolgok előtt*, Budapest, Kijárat, 2009.
KRACAUER, Siegfried, *Jacques Offenbach und das Paris seiner Zeit* (1927), Frankfurt/M., Suhrkamp, 1976, 9. o.
KRACAUER, Siegfried, *The Mass Ornament: Weimar Essays*, Thomas Y. Levin (ed.), Cambridge, Harvard University Press, 1995.
KRIEGEL, Annie – BECKER, Jean-Jacques, « Les inscrits au Carnet B », *in* Annie KRIEGEL, *Jalons pour une histoire des socialismes*, Paris, PUF, 1968, 95-105. o.
KRUSOVSZKY Dénes, « Néhány érv a felejtés ellen », *Élet és Irodalom*, L. évf. (2006. augusztus 18.) 33. sz., 28. o.
KULCSÁR István, « A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban », in *Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban*, Benoschofky Imre (szerk.), Budapest, Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegyesülete, 1947, 34-38. o. (Újra kiadva: *Thalassa*, V. évf. (1994) 1–2. sz., 334-336. o.)
KULCSÁR SZABÓ Ernő, « A *Nyugat* kultúrafogalma és kulturális orientációja », *Alföld*, LX. évf. (2009) 2. sz., 44-55. o.
KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, « A korszak retorikája. A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia », in *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*, Bednanics Gábor, Bengi László, Kulcsár Szabó Ernő és Szegedy-Maszák Mihály (szerk.), Budapest, Osiris, 2000, 90-105. o.
KUN Miklós, *Kedves Hilda. Egy elmeorvos az elmebeteg huszadik században*, Budapest, Medicina, 2004.
KUNFI Zsigmond, « A pápaság », in *A Huszadik Század körének történetfelfogása*, Pók Attila (szerk.), Budapest, Gondolat, 1982.
KURUTZ Márton, « Pergő képek. A magyar amatőrfilm rövid története », *Metropolis*, III. évf. (1999) 2. sz., 35-42. o.
KÜHRNER Éva, « Egy iskolaorvosi szaklap a harmincas években, » *Elektronikus Könyv és Nevelés*, 2005/ 4. sz. (www.tanszertar.hu/eken/2005_4/kuhrner.htm#5)
L. NAGY Zsuzsa, *A haszonból élő kispolgár. Kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon*, Debrecen, Multiplex Media – Debrecen UP, 1997.
LACAN, Jacques, « Compte rendu du *Temps vécu* de Minkowski », *Recherches Philosophiques*, 1935–1936, 4 sz., 424-431. o.
LACKFI János, « Fokozattan veszélyes elegy. Jean Cocteau és Jacques Maritain levélváltása », in *Önfaggatások és szembesítések*, Bálint Péter (szerk.), Debrecen, Didakt, 2003, 133-151. o.
LACKÓ Mihály, « Individuális és kollektív biográfia », *Századvég*, 12. sz. (1999), 97-102. o.
LACKÓ Mihály, « Széchenyi–értelmezések: lélektan és szövegtan », *BUKSZ*, IX. évf. (1997) 3. sz.
LACKÓ Mihály, *Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei*, Budapest, Magvető, 1986.
LADÁNYI Andor, *A gazdasági válságtól a háborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években*, Budapest, Argumentum, 2002.
LAFFERTON Emese, « A magántébolydától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908 », in *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*, Békés Vera (szerk.), Budapest, Áron, 2004, 34-73. o.
LAFFERTON Emese, « Halált hozó hipnózis. Egy 1894-es eset és a tudomány mentális földrajza », *Korall*, 21–22. sz. (2005), 46-67. o.
LAKNER Judit, *Halál a századfordulón*, Budapest, MTA TTI, 1993.
LÁNG György (szerk.), *Az Erdei Telep, 1928–1978*, Budapest – Szigetmonostor, 1978.
LÁNYI András, *Az írástudók áru(vá vá)lása. Az irodalmi tömegkultúra a két világháború közti Magyarországon*, Budapest, Magvető, 1988.
LÁNYI Gusztáv, « Gondolta a fene! Észrevételek Erős Ferenc cikkéhez » és ERŐS Ferenc válasza, *Élet és Irodalom*, XLII. évf. (1998. november 20.) 47. sz., 8. o.
LÁNYI Gusztáv, « Ki volt Mérei Ferenc? », *BUKSZ*, XI. évf. (1999) 1. sz., 52-75. o.

LÁNYI Gusztáv, « Lélekelemzés és politika. Pszichoanalitikus politikai pszichológiák Magyarországon », *Valóság*, XL. évf. (1997) 3. sz., 1-14. o.
LAPIERRE, Nicole, *Changer de nom*, Paris, Gallimard, 2006.
LE CORBUSIER, *Le modulor. Essai sur une mesure harmonique à l'échelle humaine applicable universellement à l'architecture et à la méchanique,* Boulogne, Architecture aujourd'hui, 1948.
LE CORBUSIER, *Modulor 2. La parole est aux usagers*, Boulogne, Architecture aujourd'hui, 1955.
LE CORBUSIER, *Modulor*, Budapest, Magyar Építőművészek Szövetsége, 1971.
LE GOFF, Jacques, « Les 'retours' dans l'historiographie française actuelle », *Cahiers du Centre de recherche historique*, no. 22 (1999), 9-19. o.
LE GOFF, Jacques, « Visszatérések a mai francia történetírásban », *BUKSZ*, 2000. nyár, 192-197. o.
LE GOFF, Jacques, *Saint Louis*, Paris, Gallimard, 1996.
LEFEBVRE, Henri, *La production de l'espace*, Paris, Anthropos, 1974.
LÉNÁRD Ferenc, « A Magyar Pszichológiai Szemle története », *Magyar Pszichológiai Szemle*, XXXVI. kötet (1979) 6. sz., 562-575. o.
LENGVÁRI István, « A pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Karának női hallgatói (1919–1945) », in *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*, Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.), Budapest, Korall, 2008, 393-405. o.
LENGYEL András, « A modernizmus magyar műhelye: a Mentor könyvkereskedés története (1923–1929) », in *Útkeresések. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1990, 34-67. o.
LENGYEL Gyula, « Új március, új gazdaságpolitika », *Párisi Munkás*, VI. évf. (1929. március 23.) 12. sz., 1. és 7. o.
LEOPOLD Lajos, *A presztízs* (1912), Budapest, Magvető, 1987.
LEPETIT, Bernard, « Építészet, földrajz, történelem. A lépték használatai », in *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet útjai a kilencvenes években*, Czoch Gábor és Sonkoly Gábor (szerk.), Debrecen, Csokonai, 1999, 33-50. o.
LEPETIT, Bernard, « Tér és történelem », in *Tér és történelem. Előadások az Atelier-ben*, Benda Gy. &Szekeres A. (szerk.), Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2002, 65-75. o.
LÉVAI Béla, *Vízválasztó*, Budapest, Magyar Zsebkönyv, 1985.
LEVI, Giovanni, « Az életrajz használatáról », *Korall*, 2 (2000. tél), 81-92. o.
LEVI, Giovanni, « Les usages de la biographie », *Annales ESC*, 44. évf. (1989) 6. sz., 1325-1336. o.
LEVI, Giovanni, *Egy falusi ördögűző és a hatalom*, Budapest, Osiris, 2001.
LIGETI Imre, *A nemzetközi mértékegység-rendszer: SI és használata,* Budapest, ÉTK, 1979.
LITVÁN György, « Mérei és a Krampusz », *Beszélő*, 1999. február, 60-70. o. és
LITVÁN György, « Mérei Ferenc a börtönvilágban », *BUKSZ*, XI. évf. (1999) 1. sz., 58-62. o.
LITVÁN György, « Mérei Ferenc a politikában », in *Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulójára*, Bagdy E., Forgács P. & Pál M. (szerk.), Budapest, Animula, 1989, 112-115. o.
LITVÁN György, *Jászi Oszkár*, Budapest, Osiris, 2003.
LORIGA, Sabina, « Biographical and Historical Writing in the 19th and 20th Century », Yale University, MacMillan Center, 2008. február 18., előadásszöveg.
LORIGA, Sabina, « L'histoire mode de vie. Réflexions autour de Hannah Arendt et Siegfried Kracauer », kézirat.
LORIGA, Sabina, « La biographie comme problème », in *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*, J. Revel (szerk.), Paris, Gallimard/Seuil, 1996, 209-231. o.
LORIGA, Sabina, *L'institution militaire: expérience biographique et identité sociale en Piémont au XVIIIe siècle*, (Doktori értekezés. Témavezető: Jacques Revel, Párizs, École des hautes études en sciences sociales, 1990.)
LORIGA, Sabina, *Soldats. Un laboratoire disciplinaire: l'armée piémontaise au XVIIIe siècle*, Paris, Mentha, 1991.

LUGOSI András, « Sztalin főhercege. Kohn báró vacsorái a Falk Miksa utcában a fajgyalázási törvény idején », kézirat.
LUKÁCS György, « Ady Endre » (1909), in *Magyar irodalom – magyar kultúra*, Budapest, Magvető, 1970.
LUKÁCS György, « Így kezdődött ... », *Új Szó*, 1945. november 16., 4. o.
LUKÁCS György, « Leszámolás a múlttal » (1946), in *Curriculum vitae*, Ambrus J. (szerk.), Budapest, Magvető, 1982, 136-141. o.
LYNCH, Kevin, *The Image of the City*, Cambridge, MIT Press, 1960.
M. PÁSZTOR József, « Kassák Lajos folyóirata: a *Munka*, 1928-1939 », *Magyar Könyvszemle*, LXXXIII. évf. (1967) 2. sz., 126-143. o.
MÁDAY István, *Individuálpszichológia*, h. n., [Budapest], Pantheon, é. n. [1941].
MADZSAR Imre, « Pályaválasztási és képességvizsgálati mozgalmak », in *A pályaválasztás*, Nagy László (szerk.), Budapest, Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata, 1924, 80-84. o.
Magyar Pedagógiai Lexikon, Finászy Ernő és Kornis Gyula közreműködésével szerk. Kemény Ferenc, Budapest, Révai, 1934.
Magyar Zsidó Lexikon, Újvári Péter (szerk.), Budapest, 1929.
MAHIEU, Eduardo T., « Une lecture de Minkowski », előadás a Cercle Henry Ey-ben, 2000. április 20. Hálózati közlése: http://eduardo.mahieu.free.fr/Cercle%20Ey/Seminaire/MINKOWSKI.htm
MAJOR Máté – OSSKÓ Judit (szerk.), *Új építészet – új társadalom, 1945–1978. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból*, Budapest, Corvina, 1981.
MÁLYUSZ Elemér, « A vörös emigráció », *Napkelet*, IX. évf. (1931. január), 1. sz., 2-21. o.
MÁLYUSZ Elemér, « A vörös emigráció », *Napkelet*, IX. évf. (1931. augusztus), 8. sz., 714-753. o.
MÁLYUSZ Elemér, *A vörös emigráció*, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2006.
MAN, Paul de, « Szemiológia és retorika », in *Az olvasás allegóriái*, Szeged, Ictus – JATE Irodalomelméleti Csoport, 1999, 13-34. o.
MÁNDY Stefánia, *Vajda Lajos*, Budapest, Corvina, 1983.
MÁRAI Sándor, « Gyorsfénykép », *Újság*, 1935. augusztus 15., 3. o. Újraközölve: *Budapesti Negyed*, 15. sz. (1997), 230-232. o.
MARGÓCSY István (szerk.), *Jöjjön el a te országod. Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*, Budapest, Szabad Tér, 1988.
MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: kísérlet*, Budapest, Korona, 1999.
MARKOVITS Györgyi, *Terjesztését megtiltom!*, Budapest, Magvető, 1970, 193-194. o.
MÁRKUS György, « A kultúra társadalma: a kulturális modernitás konstitúciója », in *Kultúra és modernitás. Hermeneutikai kísérletek*, Budapest, T-Twins – Lukács Archívum, 1992, 66-90. o.
MARTON Magda, *Gyakorlatok. A Szondi-teszt*, Budapest, ELTE, 1969 (kézirat gyanánt).
MAUCO, Georges, *Les Étrangers en France*, Paris, Armand Colin, 1932.
MAYEUR, Françoise, *Histoire de l'enseignement et de l'éducation*, III: *1789–1930*, Paris Perrin, 2004.
MCINTYRE, Alasdair, *Az erény után. Erkölcselméleti tanulmány*, Budapest, Osiris, 1999.
MÉREI Ferenc – BINÉT Ágnes, *Gyermeklélektan*, Budapest, Gondolat, 1970.
MÉREI Ferenc – DOBOS Emő, « A Don Juan–trilógia », in *„Vett a füvektől édes illatot". Művészetpszichológia*, Budapest, Múzsák, 1987, 225-246. o.
MÉREI Ferenc – SOMOGYI TÓTH Sándor, « Életminőség (dialógus) », *Kortárs*, XXIII. évf. (1979) 10. sz., 1563-1573. o.
MÉREI Ferenc, « Átképzés és pályaválasztás », *Gyermeknevelés*, V. évf. (1939. január–március) 1-3. sz., 2-6. o.
MÉREI Ferenc, « Egy új számláló tábla játékos tanulásra », *Gyermeknevelés*, IV. évf. (1938) 5-6. sz., 81. o.
MÉREI Ferenc, « A „csodagyerek" a gyermeklélektan mérlegén », *Gyermeknevelés*, I. évf. (1935. február–március) 2. sz., 30-32. o.

MÉREI Ferenc, « A „Vidám Órák" könyvespolcai közt », *A Jövő Útjain*, X. évf. (1935) 4. sz., 136-138. o.
MÉREI Ferenc, « A gombozó gyermek », *Gyermeknevelés*, III. évf. (1937. november–december) 9-10. sz., 131-134. o.
MÉREI Ferenc, « A gyermekrajzok elemzése », *A Jövő Útjain*, IX. évf. (1934. november–december) 6. sz., 165-168. o.
MÉREI Ferenc, « A gyűjtő gyermek », *Gyermeknevelés*, I. évf. (1935. február–március) 4. sz., 55-57. o.
MÉREI Ferenc, « A játék értelme és öröme » (1973), in *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*, Budapest, Akadémiai, 1989, 204-217. o.
MÉREI Ferenc, « A Jó és a Rossz határán », in *A Jó és a Rossz határán. Rendezvényirodalom és közéleti írások*, kiadatlan gépirat, 1985.
M[ÉREI] F[erenc], « A M. Kir. Gyermeklélektani Intézet munkája az 1938. évben », *A Jövő Útjain*, XIV. évf. (1939) 1–2. sz., 2-3. o.
MÉREI Ferenc, « A munkáslevelezők »,*Új Szó*, 1945. október 27., 5. o.
MÉREI Ferenc, « A peremhelyzet egyik változata: a szociálpszichológiai kontúr », *Pszichológia*, VII. évf. (1987) 1. sz., 1-5. o. és uő.
MÉREI Ferenc, « A Szondi-próba », *in* MÉREI Ferenc – SZAKÁCS Ferenc, *Klinikai pszichodiagnosztikai módszerek*, Budapest, Medicina, 1974, 124-138. o.
MÉREI Ferenc, « Az intelligencia minőségi értékelése a pályaválasztási tanácsadásban », *Iskola és Egészség*, V. évf. (1938. január) 2. sz., 127-140. o.
MÉREI Ferenc, « Az országalapító gyermek », *Gyermeknevelés*, II. évf. (1936. június) 5. sz., 76-78. o.
MÉREI Ferenc, « Gimnázium és polgári. Iskolaválasztás a 10. életévben », *Gyermeknevelés*, III. évf. (1937. május) 4. sz., 49-51. o.
MÉREI Ferenc, « Henri Wallon élete, munkássága, pszichológiája », in *Válogatott tanulmányok*, *Válogatott tanulmányok*, Mérei Ferenc (szerk.), Budapest, Gondolat, 1971, 13-55. o.
MÉREI Ferenc, « Henri Wallon: *Les origines du caractère chez l'enfant* (A gondolkodás eredete) », *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1947, 53-54. o.
MÉREI Ferenc, « Izmusok. Szürrealizmus és mélylélektan » (1977), in *„Vett a füvektől édes illatot". Művészetpszichológia*, Budapest, Múzsák, 1987, 9-32. o.
MÉREI Ferenc, « Nagy László élete és munkássága », in *Tanulmányok a neveléstudomány köréből, 1966. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának Gyűjteménye*, Kiss Árpád, Nagy Sándor, Szarka József és Szokolszky István (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1967, 373-421. o.
MÉREI Ferenc, « Pszichológiai kutatások a budapesti egyetemen », *A Jövő Útjain*, XIV. évf. (1939) 1–2. sz., 12-14. o.
MÉREI Ferenc, *A gyermek világnézete. Gyermeklélektani tanulmány*, Budapest, Anonymus, 1945.
MÉREI Ferenc, *A pályaválasztás lélektana*, Budapest, Unitas kiadás, 1942.
MÉREI Ferenc, *Az együttes élmény. Társadalomlélektani kísérlet gyerekeken*, Budapest, Officina, 1947.
MÉREI Ferenc, *Freud fényében és árnyékában*, Gerő Zsuzsa (szerk.), Budapest, Interart, 1989.
MÉREI Ferenc, *Lélektani napló*, Forgács Péter (szerk.), Budapest, Osiris, 1998.
MÉREI Ferenc, *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*, Gerő Zsuzsa – Fischer Eszter (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1989.
MÉREI Vera és ERDÉLYI Ildikó (s. a. r.), « Mérei Ferenc tudományos munkái », *Pszichológia*, VII. évf. (1987) 1. sz., 19-24. o.
MESTER Tibor, « Mentális térképezés », in *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*, Kovács Éva (szerk.), Budapest, Néprajzi Múzeum – PTE KMT, 2007.
MESTER Tibor, « Pécsi városlakók mentális térképei », in *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*, N. Kovács Tímea, Böhm Gábor, Mester Tibor (szerk), Budapest, Kijárat, 2005, 67-83. o.

MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla, *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*, Budapest, Osiris, 2000.
MÉSZÁROS Judit, « 'Nem látom itt egy békés jövő lehetőségét'. A budapesti iskola emigrációja », in *Typus budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról*, Budapest, Thalassa, 2008, 105-137. o.
LEGRAND, Michel, *Léopold Szondi. Son test et sa doctrine*, Bruxelles, Pierre Mardaga, 1978.
MIJOLLA, Alain de (ed.), *International Dictionary of Psychoanalysis*, Detroit, Thomas Gale, 2005, 1056-1057. o.
MILO, Daniel Shabataï, *Clefs*, Paris, Les Belles Lettres, 1993.
MILO, Daniel, *Trahir le temps (histoire)*, Paris, Hachette, coll. Pluriel, 1997; *Périodes: la construction du temps historique. Actes du Ve Colloque d'Histoire au présent*, Paris, EHESS, 1988.
MILZA, Pierre, « Un siècle d'immigration étrangère en France », *Vingtième Siècle*, vol. 7 (1985) no. 1, 3-18. o.
MINER, John B., « Un Institut National d'Orientation Professionnelle », *L'orientation scolaire et profession-nelle*, 2009. november 10. (hálózati közlés: http://osp.revues.org/index2199.html).
MINKOWSKI, Eugène, « A szkizofrénia », in *Pszichiátria és emberkép*, Pethő Bertalan (szerk.), Budapest, Gondolat, 1986, 281-300. o.
MINKOWSKI, Eugène, *Le temps vécu. Études phénoménologiques et psychopatologiques*, Paris, Payot, 1933.
MOHÁS Lívia, *Jessze fája*, Budapest, Argumentum, 2003.
MOLNÁR Géza, « Az *Új Föld* története. Beszélgetés Tamás Aladárral », *Népszabadság*, XLIV. évf. (1986. március 1.) 51. sz., 15. o.
MONNIER, Gérard, *Le Corbusier. Les unités d'habitation en France*, Paris, Belin–Herscher, 2002.
MÓRICZ Zsigmond, *Jobb mint otthon*, s. a. r. Nagy Péter, Budapest, Szépirodalmi, 1956.
RÁKOS Imre – VERŐ Gábor (szerk.), *Munkaszolgálat a Don-kanyarban. Dokumentumok, tanulmányok, elbeszélések, emlékezések*, Budapest, Ex Libris, 2008.
MURAKÖZY Gyula, GÉMES Attila, BORSOS Zsuzsa (szerk.), *Százéves a Madách Gimnázium, 1881–1981*, Budapest, k. n., 1981.
MURÁNYI Gábor, « 'Hallottam, amikor azt válaszolta: Alles ins Gas!' A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság jegyzőkönyvei 1945-ből », *Phralipe*, 1990/ 11–12. sz., 32-41. o.
MÜLLNER András, « Az anekdotáról. Baksa Soós János és Erdély Miklós kapcsán », in *Avantgárd, underground, alternatív. Popzene, művészet és szubkulturális nyilvánosság Magyarországon*, Havasréti József – K. Horváth Zsolt (szerk.), Budapest, Kijárat, 2003, 109-120. o.
N. SZEGVÁRI Katalin, *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1988.
NÁDASI András, « Automatikagyártók » címszó alatt: *Magyarország a XX. században,* Kollega Tarsoly István (főszerk.), IV. kötet: *Műszaki és természettudományok*, Fábry György (szerk.), Szekszárd, Babits, 1999.
NÁDASI András, « Modellek egyes csillagászati és földrajzi fogalmak szemléltetéséhez », *Elektronikus könyv és nevelés*, VII. évf. (2005) 2. sz. (hálózati közlés: http://www.tan szertar.hu/eken/2005_02/nadasi_0502.htm)
NAGY Lajos, « Bérház » (1931), in *A valóság vonzásában*, I. kötet: *Tanulmányok, riportok, elbeszélések*, Gondos Ernő (szerk.), Budapest, Szépirodalmi, 1963, 171-182. o.
NAGY Lajos, *A menekülő ember*, Budapest, Magvető, 1984.
NAGY László, « A paedagogiai-psychologiai vizsgálatok célja és módszere », in *Psychologiai tanulmányok a lélektannak és határterületeinek elméleti és gyakorlati kérdéseiről prof. dr. Ranschburg Pál tiszteletére*, Schnell János (szerk.), Budapest, Magyar Gyógypedagógiai Társaság, 1929, 193-202. o.
NAGY László, *A háború és a gyermek lelke. Adatok a gyermek értelmi, érzelmi és erkölcsi fejlődéséhez*, Budapest, Eggenberger-féle Könyvkiadó Vállalat, 1915.

NAGY Péter Tibor, « 1920 és a numerus clausus », in *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon*, Budapest, Új Mandátum, 2002, 120-131. o.
NAGY Péter Tibor, « 1924 és a középiskola », in *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon*, Budapest, Új Mandátum, 2002, 132-150. o.
NAGY Péter Tibor, « Oktatáspolitika és nyelv », in *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon*, Budapest, Új Mandátum, 2002, 84-106. o.
NANCY, Jean-Luc, *A portré tekintete*, Budapest, Műcsarnok, 2011.
NÉMEDI Dénes, « Durkheim Magyarországon », *Szociológiai Szemle*, 17. évf. (2007) 3-4. sz., 149-174. o.
NÉMEDI Dénes, *A népi szociográfia, 1930-1938*, Budapest, Gondolat, 1985.
NEMES Lívia, « Az enfant terrible alakja a pszichoanalízisben », in *Alkotó és alkotás*, Budapest, Animula, 1998, 125-133. o.
NEMES Lívia, « Illyés Gyula és a pszichoanalízis », in *Alkotó és alkotás*, Budapest, Animula, 1998, 69-76. o.
NEMES NAGY Ágnes, « Az élők mértana », in *Az élők mértana. Prózai írások*, Honti Mária (szerk.), Budapest, Osiris, 2004, 519-520. o.
NEMES, Lívia, « Das Schicksal der ungarischen Psychoanalytiker in den Jahren des Faschismus », in *Die budapester Schule der Psychoanalyse*, Lívia Nemes – Gábor Berényi (Hrsg.), Budapest, Akadémiai, 1999, 267-279. o.
NÉMETH Andor, « Kommentár », in *A szélén behajtva. Válogatott írások*, s. a. r. Réz Pál, Budapest, Magvető, 1973, 174-180. o.
NÉMETH Pál, *Levelek F-nének*, Budapest, Kozmosz Könyvek, 1984.
NICOLAS, Candice, *Cataclysmes poétiques. Du poète maudit aux poètes déchéants: Rimbaud, Cocteau, Vian*, PhD-értekezés, The Ohio State University, 2006.
NIEDERLAND, William G., « The Clinical Aftereffects of the Holocaust in Survivors and their Offsprings », in *The Psychological Perspectives of the Holocaust and of its Aftermath*, Randolph L. Braham (ed.), Boulder, Social Science Monographs – New York, The Csengeri Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, 1988, 45-52.
NIEDERMÜLLER Péter, « A lokalitás metamorfózisai », *Replika*, 56–57. sz. (2006), 35-36. o.
NIEDERMÜLLER Péter, « A város: kultúra, mítosz, imagináció », *Mozgó Világ*, 1994/ 5. sz., 5-17. o.
NOIREIL, Gérard, *Le Creuset français. Histoire de l'immigration (XIX–XXe siècle)*, Paris, Seuil, Points, Paris, Seuil, 1992.
NOIRIEL,Gérard « L'immigration en France, une histoire en friche », *Annales E.S.C.*, vol. 41, (1986) no. 4, 751-769. o.
NORA, Olivier, « La visite au grand écrivain », in *Les lieux de mémoire. La Nation*, Pierre Nora (szerk.), Paris, Gallimard, coll. Quarto, 1997, II. kötet, 2131-2155. o.
NORA, Pierre, « A megemlékezés kora », in *Emlékezet és történelem között*, K. Horváth Zsolt (szerk.), Budapest, Napvilág, 2010, 298-326. o.
NOSZLOPI László, *Sorselemzés és kísérleti ösztöndiagnosztika. A Szondi-féle ösztönlélektan teljes ismertetése*, (1947), Budapest, Akadémiai, 1989.
O'QUINN, Jim, « Squat Theatre Underground », *The Drama Review*, vol. 23 (1979) no. 4, 7-26. o.
ORTUTAY András, « Az esztergomi és az Esztergom vármegyei zsidóság története a kezdetektől a szabad királyi városba való befogadásig. Történeti vázlat », in *Jó, ha a dolgokat írásba foglaljuk. Tanulmányok Komárom–Esztergom megye múltjából*, Tatabánya, Kernstock Károly Művészeti Alapítvány, 2003, 95-111. o.
ORTUTAY András, « Az esztergom–szenttamási zsidóság története a bazilika építése idején », in *Unger Mátyás emlékkönyv*, E. Kovács P., Kalmár J. és V. Molnár L. (szerk.), Budapest, k. n., 1991, 227-232. o.

ORTUTAY András, « Esztergomi virilisták 1895-1944 között », in *A Dunántúl településtörténete*, V. kötet, 1900–1944, 1. rész, Farkas Gábor (szerk.), Veszprém, PAB–VEAB, 1982, 134-140. o.
ORTUTAY Gyula, « Illyés Gyula: Lélek és kenyér. Kozmutza Flóra értelmességi- és ösztönvizsgálataival », *Nyugat*, XXXIII. évf. (1940) 2. sz., 98-100. o.
ÖRKÉNY István levelei Nagy Angélához, *Holmi*, XIV. évf. (2002) 12. szám, 1517-1534. o.
ÖRKÉNY István, « Ákos és Zsolt », in *Novellák*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1980, II. kötet, 156-161. o.
ÖRKÉNY István, *Levelek egypercben. Levelek, emlékezések, interjúk a hagyatékból*, Radnóti Zsuzsa (szerk.), Budapest, Pesti Szalon, 1996, bővített, átdolgolgozott kiadás.
ÖRKÉNY István, « Niagara Nagykávéház », in *Novellák*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1980, II. kötet, 48-56. o.
ÖRKÉNY István, « Tóték », in *Drámák*, Radnóti Zsuzsa (szerk.) Budapest, Szépirodalmi, 1982.
ÖRKÉNY István, « Zsidóhalál », in *Novellák*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1980, I. kötet, 147-159. o.
ÖRKÉNY István, *Lágerek népe* (1946), Budapest, Magvető, 1981.
P. BAKAY Éva, « Pszichológusi pályafutásom », in *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Bodor Péter et al. (szerk.), Budapest, Pólya Kiadó, 1998, 213-216. o.
PALASOVSZKY Ödön, « A húszas évek munkás-kultúrharcáról », in *A lényegretörő színház*, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 120-130. o.
PALASOVSZKY Ödön, « Hírnökök fogadtatása », in *A lényegretörő színház*, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 189-197. o.
PALASOVSZKY Ödön, *Csillagsebek. Válogatott versek*, Budapest, Magvető, 1980.
PALASOVSZKY Ödön, *Opál himnuszok. Válogatott költemények*, Budapest, Magvető, 1977.
PALLÓ Gábor, « Darwin utazása Magyarországon », *Magyar Tudomány*, 170. évf. (2009) 6. sz., 714-726. o.
PANOFSKY, Erwin, *Az emberi arányok stílustörténete*, Budapest, Magvető, 1976.
PANOFSKY, Erwin, *Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás*, Budapest, Corvina, 1986.
PAPP Zsolt, « A pszichológia útjain. Beszélgetés Mérei Ferenccel », *Valóság*, XII. évf. (1969) 12. sz., 77-85. o.
PASSERINI, Luisa, « Diritto all'autobiographia », in *Storia e soggettività. Le fonti orali, la memoria*, Firenze, La Nuova Italia, 1988, 1-30. o.
PASSERON, Jean-Claude, « Le scénario et le corpus : biographies, flux, itinéraires, trajectoires », in *Le Raisonnement sociologique. L'espace non-poppérien du raisonnement naturel*, Paris, Nathan, 1991, 185-206. o.
PASSUTH Krisztina, « Vajda Lajos », *Híd*, XXX. évf. (1967) 7–8. sz., 752-765. o.
PASSUTH, Krisztina, *Moholy-Nagy*, Paris, Flammarion, 1984.
PÁSZTOR Árpád – SZOMAHÁZY István – TÁBORI Kornél, *Turfhumor. 47 víg eset*, Budapest, Vidám Könyvtár, é. n. [1910].
PÁSZTOR Mihály, *Budapest zsebe*, Budapest, Athenaeum, é.n. .[1924].
PATLAGEAN, Evelyne, « L'histoire de l'imaginaire », in *La nouvelle histoire*, J. Le Goff (szerk.), Paris, Complexe, 1988, 307-327. o.
LOEFFLER, Paul-A., *Journal de Paris d'un exilé*, *1924–1939*, Rodez, Subervie, 1974.
PÉCSI Anna, *Magyarok a franciaországi forradalmi munkásmozgalomban, 1920–1945*, Budapest, Kossuth, 1982.
Pedagógiai Lexikon, Báthory Zoltán – Falus Iván (főszerk.), Budapest, Keraban, 1997, I-II.
PELLETIER, François, *La nationalité de la femme mariée*, Dijon, Université de Dijon, Faculté de droit (*Thèse pour le doctorat, sciences juridiques*), 1925.
PERECZ László, « 'Fajegészségtan', balról jobbra. Az eugenika század eleji recepciójához: Madzsar és Pekár », in *A totalitarizmus és a magyar filozófia: Tanulmányok*, Valastyán Tamás (szerk.), Debrecen: Vulgo, 2005, 200-212. o.
PERJÉS Géza, *Clausewitz és a háború praxeológiája*, Budapest, Zrínyi, 1988.
PERNECZKY Géza, *A korszak mint műalkotás*, Budapest, Corvina, 1988.

PÉTER László, « Politzer György útja », *Tiszatáj*, XXVI. évf. (1972) 5. sz., 20-27. o.
PÉTERI György, « Születésnapi ajándék Sztálinnak. Vázlat a Magyar Tudományos Akadémi államosításának történetéhez, 1945–1949 », *Századvég*, 1989/ 1–2. sz., 212-219. o.
PIAGET, Jean – FRAISSE, Paul – REUCHLIN, Maurice, *A kísérleti pszichológia módszerei*, Budapest, Akadémiai, 1973.
PIAGET, Jean, *Szimbólumképzés a gyermekkorban. Utánzás, játék és álom; a kép és ábrázolása*, Budapest, Gondolta, 1978.
Pierre BOURDIEU, « La paysannerie, une classe objet », *Actes de la recherche en sciences sociales*, 17/18 (1977), 2-6. o.
PIHURIK Judit, *Naplók és visszaemlékezések a Don-kanyarból*, Budapest, Napvilág, 2007.
PIKLER J. Gyula, « Az 1911-i fővárosi lakásszámlálás főbb eredményei és szociálpolitikai tanulságai », in *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*, Litván György és Szücs László (szerk.), Budapest, Gondolat, 1973, II. kötet, 225-247. o.
PIKÓ Bettina, « Adalékok a mentális betegségek kritikai szociológiájához », *Szociológiai Szemle*, 2002, 2. sz., 99-113. o.
PINCHASI, Roxanne, *Future Tense. The Culture of Anticipation in France between the Wars*, Ithaca and London, Cornell University Press, 2009.
PINTÉR Tibor, « Kierkegaard és Mozart *Don Giovanni*ja: egy mítosz mítosza », *Magyar Filozófiai Szemle*, 2003/1–2. sz., 147-153. o.
PISZTORA Ferenc, « A száz éves budapesti Pszichiátriai Tanszék és Klinika kezdeti időszaka Laufenauer Károly (1882–1901) és Moravcsik Ernő Emil (1902–1925) professzorsága alatt », *Ideggyógyászati Szemle*, 36. sz. (1983) 193-209. o.
PLÉH Csaba, « Magyar hozzájárulások a modern pszichológiához. A pszichológiai történetírás hagyományai », in *Hagyomány és újítás a pszichológiában. Tanulmányok*, Budapest, Balassi, 1998, 71-90. o.
PLÉH Csaba, « Utószó. A magyar funkcionalista pszichológia elméleti szintézise: Harkai Schiller Pál a pszichológia céljairól és felépítéséről », *in* HARKAI SCHILLER Pál, *A lélektan feladata*, Budapest, Osiris, 2002, 297-310. o.
PLÉH Csaba, BODOR Péter, LÁNYI Gusztáv, « Egy társadalomtudomány elnyomatása és újjászületése », in *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Bodor P., Pléh Cs., Lányi G. (szerk.), Budapest, Pólya, 1998, 303-310. o.
PLÉH Csaba, *Pszichológiatörténet. A modern pszichológia kialakulása*, Budapest, Gondolat, 1992.
POLITZER, Georges, *A filozófia alapelemei*, fordította a Györffy István kollégium munkaközössége Szabolcsi Miklós vezetésével, Budapest, Szikra, 1949.
POLLAK, Michael, *L'expéreience concentrationnaire. Essai sur le maintien de l'identité sociale*, Paris, Métaillé, 1990.
POMATA, Gianna, « Telling the Truth about Micro-history: a Memoir (and a Few Reflections) », *Netvaerk for historieteori & historiografi Arbejdspapirere*, nr. 3, 2000, 11-22. o.
POMIAN, Krysztof, « L'histoire de la science et l'histoire de l'histoire », in *Sur l'histoire*, Paris, Gallimard, 1999, 121-159. o.
PÓR Dezső – ZSADÁNYI Oszkár (szerk.), *Te vagy a tanú! Ukrajnától Auschwitzig*, Budapest, Kossuth, 1947.
POROSZ Tibor, « Justus Pál forradalmi szocializmusa », *Valóság*, XXX. évf. (1987) 8. sz., 53-65. o.
POROSZ Tibor, « Justus Pál teoretikus munkássága », in *Magyar gondolkodás 1944 és 1948 között*, Kiss Endre és Tütő László (szerk.), Budapest, Tankönyvkiadó, 1990, 133-187. o.
PÓTÓ János, « Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Tanács „átszervezése", 1948–1949 », *Történelmi Szemle*, 1994/ 1–2. sz., 79-110. o.
PREISICH Gábor, *Budapest városépítésének története: a Kiegyezéstől a Tanácsköztársaságig*, Budapest, Műszaki, 1964.
PRIEUR, Prosper, « Le lieu. Classification sociale des phénomènes physiques compris sous ce nom », *La Science Sociale*, juillet 1886, 22-48. o.

PROST, Antoine, *Histoire de l'enseignement et de l'éducation*, IV: *L'École et la famille dans une société en mutation*, Paris Perrin, 2004.
PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András, *Neveléstörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1994.
PUKÁNSZKY Béla, « A testi fenyíték témája a 19. századi magyar neveléstankönyvekben », *Századvég*, 23. évf. (2002) 1. sz., 121-138. o.
PUSKÁS Julianna, *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940*, Budapest, Akadémiai, 1982.
PÜNKÖSTI Árpád, « Örkény nevű író », in *Örkény István emlékkönyv*, Fráter Zoltán & Radnóti Zsuzsa (szerk.), Budapest, Pesti Szalon, 1995, 284-285. o.
RÁDAI Eszter, « Ismerd meg hazád börtöneit! Sajnos nem akasztottak fel! Egy interjú a dobozból », *168 óra*, I. évf. (1989) 6. sz., 9-10. o.
Ralph SCHOR, *L'Opinion française et les étrangers, 1919–1939*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1985.
Randolph L. BRAHAM, *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*, Budapest, Belvárosi Kiadó, 1997, 2., bővített, átdolg. kiadás, I-II. kötet.
RÁNKI György, « A budapesti polgárság », *Tér és Társadalom*, 1990, 3–4. sz., 57-65. o.
RANSCHBURG Pál, « Adatok a hypnotikus suggestiv therapia kérdéséhez », *Orvosi Hetilap Tudományos Közleményei*, XXXIX, 1895, 25. o.
RANSCHBURG Pál, *A gyermeki elme fejlődése és működése, különös tekintettel a lelki rendellenességekre, ezek elhárítására és orvoslására*, Budapest, Athenaeum, 1905.
KOSELLECK, Reinhart, *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*, Budapest, Atlantisz, 2003.
René ZAZZO, *Pszichológia és marxizmus. Henri Wallon élete és műve*, ford. Mérei Ferenc, Budapest, Gondolat, 1980.
RÉV István, « Miért győzött oly elviselhetetlenül könnyen a kommunizmus Magyarországon? », *Rubicon*, IV. évf. (1993) 7. sz. 4-6. o.
RÉV István, « Retrotópia. A kritikai gondolkodás primitív fordulata », *Beszélő*, 1998. december, 40-54. o.
RÉV, István, « Parallel Autopsies », in *Retroactive Justice. Prehistory of Post-Communism*, Stanford, Stanford University Press, 2005, 19-51. o.
RÉV, István, « Retrotopia. Critical Reason Turns Primitive », *Current Sociology*, vol. 46 (1998) no. 2, 51-80. o.
RÉVAI József, « A magyar munkásság harca az új márciusért », *Párisi Munkás*, VI. évf. (1929. március 23.) 12. sz., 1. o.;
REVEL, Jacques (szerk.), *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*, Paris, Gallimard/Seuil, 1996.
REVEL, Jacques, « L'histoire au ras du sol », *in* Giovanni LEVI, *Le pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle*, Paris, Gallimard, 1989.
REVEL, Jacques, « La biographie comme problème historiographique », in *Biographie schreiben*, H. E. Bödeker (szerk.), Wallstein Verlag, Göttingen, 2003, 327-348. o.
REVEL, Jacques, « Történelem földközelből », *in* Giovanni LEVI, *Egy falusi ördögűző és a hatalom*, Budapest, Osiris, 2001, 5-35. o.
RICŒUR, Paul, « Bevezető előadás. Tanulmányok az ideológiáról és az utópiáról », in *Politikai antropológia*, Zentai V. (szerk.), Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 1997, 116-126. o.
RICŒUR, Paul, « Préface », *in* Hannah ARENDT, *Condition de l'homme moderne*, Paris, Calmann-Lévy, coll. « Pocket / Agora », 1983.
RICŒUR, Paul, « The Narrative Function », in *Hermeneutics and the Human Sciences*, Cambridge, Cambridge University Press – Paris, Maison des Sciences de l'Homme, 1981, 274-296. o.
RICŒUR, Paul, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paris, Seuil, 2000.
ROBINSON, Paul A., *The Freudian Left : Wilhelm Reich, Géza Roheim, Herbert Marcuse*, New York – London, Harper and Row, 1969.
RÓKUSFALVY Pál, « Az ember számára emberré válni », in *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Bodor Péter et al. (szerk.), Budapest, Pólya Kiadó, 1998, 250-254. o.

ROMÁN József « Nem! Párttörténeti mellékszálak », *Valóság*, XXXII. évf. (1989) 5. sz., 98-110. o.
ROMÁN József, *Távolodóban. Életrajzi vázlat*, Budapest, Magvető, 1990.
ROSENBERG, Clifford, « Une police de 'simple observation'? Le service actif des étrangers à Paris dans l'entre-deux-guerre », *Genèses*, no. 54 (2004), 53-75. o.
RÜSEN, Jörn, « The Logic of Historicization. Metahistorical Reflections on the Debate between Friedländer and Broszat », *History and Memory*, IX. évf. (1997) 1-2. sz., 113-144. o.
SARKADI László, « Búcsúzunk Mérei Ferenctől », *Népszabadság*, XLIV. évf. (1986. március 3., hétfő) 52. sz., 7. o.
SÁRKÖZI László, *Csikágó. Szonettciklus*, Budapest, Mercator Stúdió, 2006.
SARTRE, Jean-Paul, « Mi az irodalom? », in *Mi az irodalom?*, Dobossy László (vál.), Budapest, Gondolat, 1969, 27-160. o.
SASFI Csaba, « Iskolák és diákok középszinten az I. világháború előtti Magyarországon », in *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*, Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.), Budapest, Korall, 2008, 508-526. o.
SBRIGLIO, Jacques, *L'Unité d'habitation de Marseille. The Unité d'Habitation in Marseilles*, Paris – Basel, Fondation Le Corbusier – Birkhäuser, 2004.
SCHACK Béla – VINCZE Frigyes, *A kereskedelmi oktatásügy fejlődése és mai állapota Magyarországon : a külföldi kereskedelmi oktatásügy vázlatával*, Budapest, Franklin, 1930.
SCHAFFER Károly, « Laufenauer Károly jelentősége », *Orvosi Hetilap Tudományos Közleményei*, LXXII. évf. (1928) 9. sz., 1-10. o.
SCHEIBERNÉ BERNÁTH Lívia, *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig*, Budapest, MIOK, 1981.
SCHILLER, Paul H., « Paul Ranschburg (1870–1945) », *The American Journal of Psychology*, vol. LX (1947), 444-446. o.
SCHMITT, Carl, « A partizán elmélete », in *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*, Cs. Kiss Lajos (ford., szerk.), Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002, 133-141. o.
SCHNAPPER, Dominique, *Juifs et israélites*, Paris, Gallimard, coll. Idées, 1980.
SCHNELL János, « A gyermeksorsok lélektanából. Esetek a Magy. Kir. Gyermeklélektani Intézet Nevelési és Pályaválasztási Tanácsadó ambulanciájáról », *A Jövő Útjain*, XXIII. évf. (1938) 4–5. sz., 3-39. o.
SCHNELL János, « A gyógypedagógiai és orvosi pszichológia a gyakorlati lelkiegészségügy (mentalhygiene) szolgálatában », Klny. *Magyar Gyógypedagógia*, 1933/ 4–10. sz., 3-33. o.
SCHNELL János, « A Gyógypedagógiai Psychologiai M. Kir. Laboratórium tudományos működése egy negyedszázad alatt (1903–1928) », in *Psychologiai tanulmányok a lélektannak és határterületeinek elméleti és gyakorlati kérdéseiről prof. dr. Ranschburg Pál tiszteletére*, i. m., 15-105. o.
SCHNELL János, « Ranschburg Pál », in *Psychologiai tanulmányok a lélektannak és határterületeinek elméleti és gyakorlati kérdéseiről prof. dr. Ranschburg Pál tiszteletére*, Schnell János (szerk.), Budapest, Magyar Gyógypedagógiai Társaság, 1929, 1-15. o.
SCHNELL János, *A Fővárosi Gyermekideggondozó Hálózat kialakulása, tudományos és történeti előzménye*, Budapest, Központi Gyermekideggondozó Intézet, é. n. [1968].
SCHÖTTKER, Detlev, « Der Autor lebt. Zur Renaissance seiner Biographie », *Merkur*, Nr. 708 (2008), 442-446. o.
SCHULLER Gabriella, « Színház, polisz, politika: a Dohány utcai lakásszínház », *Balkon*, 2008/ 2. sz., 14-19. o.
SCHWARTZ Gy. Árpád hozzászólása, *Munka*, II. évf. (1930. április) 13. sz., 407-408. o.
SCHWEITZER Gábor, « A zsidótörvények a Közigazgatósági Bíróság gyakorlatában », in *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, Molnár Judit (szerk.), Budapest, Balassi, 2005, 164-175. o.

SCOTT, James C., « The High-Modernist City: An Experiment and a Critique », in *Seeing like a State: How Certain Human Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven – London, Yale University Press, 1998, 103-146. o.
SERFŐZŐ Lajos, *A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban*, Budapest, Akadémiai, 1963.
SEWELL, William H., *The Logics of History: Social Theory and Social Transformation*, Chicago, University of Chicago Press, 2005.
SHANK, Theodor, « Squat Theatre », *Performing Arts Journal*, vol. 3 (1978) no. 2, 61-69. o.
SIMÁNYI Léna, « Bevezetés a fogyasztói társadalom elméletébe », *Replika*, 51–52. sz. (2005), 165-195. o.
SIMIAND, François, « Történeti módszer és társadalomtudomány », in *Az Annales: a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*, Benda Gy. & Szekeres A. (szerk.), Budapest L'Harmattan–Atelier, 2007, 33-73. o.
SIMMEL, Georg, « A titok és a titkos társadalom », *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*, Somlai Péter (szerk.), Budapest, Gondolat, 1973, 181-217. o.
SIPOS Istvánné, « A Tanácsköztársaság jelentősége a magyarországi pszichológia fejlődésében », *Magyar Pszichológiai Szemle*, XXVI. kötet (1969) 2. sz., 149-155. o.
SIPOS Péter, *A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon*, Budapest, MTA TTI, 1997.
SIRINELLI, Jean-François, « Le Quartier Latin dans les années 1920 », in *Génération intellectuelle. Khagneux et normaliens dans l'entre-deux-guerres*, Paris, Fayard, 1988, 219-256. o.
SKINNER, Quentin, « Le philosophe et le rire », előadás, XXIII. Marc Bloch–konferencia, Párizs, 2001. június12. http://cmb.ehess.fr/document54.html
SOLYMÁR János, « A Budapesti V. kerületi Eötvös József Gimnázium története », in *A 125 éves Eötvös József Gimnázium emlékkönyve*, Habuda Miklósné (szerk.), Budapest, k. n., é. n. [1979], 50-91. o.
SOMLYÓ György, « A megtagadott életrajz », in *Füst Milán: emlékezés és tanulmány*, Budapest, Szépirodalmi, 1969, 11-65. o.
SONTAG, Susan, *A betegség mint metafora*, Budapest, Európa, 1983.
SŐTÉR István, *Sas és serleg: akadémiai arcképek*, Budapest, Akadémiai, 1975.
STANDEISKY Éva, « Az (ön)átértékelő », in *Kassák, az ember és a közszereplő*, Budapest, Gondolat, 2007, 115-155. o.
STANDEISKY Éva, « Erkölcsök 1945-ben », *Mozgó Világ*, XXXII. évf. (2006) 2. szám, 15-31.
STONE, Lawrence, « Prosopography » , *Daedalus*, 100 (1971), 46-79. o.
SUTYÁK Tibor, *Michel Foucault gondolkodása*, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2007.
SÜKÖSD Mihály, « Benedek István », *Mozgó Világ*, XXII. évf. (1996) 8. sz., 108-112. o.
SVÉD László, « A magyar munkáspártok ifjúsági szervezetei a XX. század húszas éveiben », *Múltunk*, XLVIII. évf. (2003) 4. sz., 149-197. o.
SZABOLCSI Miklós, « Előszó », *in* MÉREI Ferenc, *„…vett a füvektől édes illatot". Művészetpszichológia*, Forgács Péter (szerk.), Budapest, Múzsák, é. n. [1986], 3-6. o.
SZABOLCSI Miklós, « Irodalomtudomány, pedagógiai éthosz és pszichológia », in *Tükörben a pszichológia. Tudományközi beszélgetések a pszichológiáról*, Halász László (szerk.), Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1986, 154-166. o.
SZABOLCSI Miklós, « Az átértékelt átértékelés: Kassák Lajos 1934-ben », in *Kassák Lajos Emlékkönyv*, Fráter Zoltán és Petőcz András (szerk.), Budapest, Eötvös Könyvek, 1988, 45-55. o.
SZABÓNÉ DR. FEHÉR Erzsébet, « A gyermektanulmány a sárospataki tanítóképzőben az 1930-as években », in *A tanítóképzés múltjából*, Földy Ferenc et al. (szerk.), Sárospatak, Comenius Tanítóképző Főiskola, 1983, 67-75. o.
SZAKÁCS Ferenc, « November 80 », in *Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulójára*, Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.), Budapest, Animula, 1989.
SZAKÁCS Margit, « Magyarországi fényképészek és fényképészműtermük, 1840–1920 », in *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1983*, Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó, 1984, 5-96. o.

SZAKÁCS Margit, *Fényképészek és fényképészműtermek Magyarországon (1840–1945)*, Budapest,, Magyar Nemzeti Múzeum, 1997.
SZAKÁLY Sándor, « Levelek és tábori lapok a háborúból », in *Volt-e alternatíva?Magyarország a második világháborúban*, Budapest, Ister, 1999, 86-103. o.
SZALMÁS Piroska, *A Szalmás-kórus krónikás-könyve*, h.n. [Budapest], Szociáldemokrata Párt, 1940.
SZÁNTÓ Miklós, *Tengerentúli magyarok*, Budapest, Akdémiai, 2001.
SZARKA József, ZIBOLEN Endre, FARAGÓ László (szerk.), *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia. 1956. október 1-6.*, Budapest, Pedagógiai Tudományos Intézet, 1957.
SZÁVA István, « A szocialista fiatalmunkás mozgalom », *A Jövő Útjain*, V. évf. (1930) 1. sz., 233-235. o.
SZEGAL Borisz, « Ranschburg Pál, az interdiszciplináris kutatás úttörője », *Magyar Pszichológiai Szemle*, XLII. évf. (1985) 4. sz., 343-344. o.
SZEGEDI Andor, « A szociáldemokrata szakszervezeti, pártifjúsági mozgalom és a KIMSZ munkájának kapcsolatáról », in *Az Országos Ifjúsági Bizottság, 1929–1942. Tanulmányok, elemzések, dokumentumok*, Bakó Ágnes és Svéd László (szerk.), Budapest, Kossuth, 1984, 34-56. o.
SZEGEDI Péter, « Pálya a magasban: a csabai apostol », *Magyar Narancs*, XIX. évf. (2007. február 8.) 6. sz.
SZÉKÁCS István, « Én-rendellenességek háború idején » (1948), in *Pszichoanalízis és természettudomány*, Budapest, Párbeszéd Kiadó, 1991, 181-190. o.
SZÉKELY Béla, « A Munka szekszuális ankétje », *Munka*, II. évf. (1930. január) 11. sz., 328-329. o.
SZÉKELY Béla, « Az ifjúság szexuális forradalma – pajtásházasság », *Munka*, I. évf. (1928) 2. sz., 60. o.
SZEKERES András, « A fegyelmezés technikáitól az elsajátítás taktikájáig. Foucault és de Certeau a modernitás alakzatairól », *Híd*, 2006/ 3. sz. 37–48. o.
SZEKERES András, « Mikrotörténelem és általános történeti tudás », *Századvég*, 15 (1999 tél), 3-16. o.
SZENTIVÁNYI Márton, *Századunk névváltoztatásai. Helyhatósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye, 1800-1893*, Budapest, Horánszky Viktor kiadása, 1895.
SZERB Antal, « Az Ady-mítosz és a Drang nach Westen » (1939), in *Mindig lesznek sárkányok. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák*, Papp Csaba (szerk.), Budapest, Magvető, 2002, II. kötet, 436-440. o.
SZERB Antal, « Az Ady-mítosz és a Drang nach Westen », in *Mindig lesznek sárkányok. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák II. köt.*, Papp Csaba (szerk.) Budapest, Magvető, 2002, 436-440. o.
SZERB Antal, « Az író és életrajza », in *A kétarcú hallgatás. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák III. köt.*, Papp Csaba (szerk.) Budapest, Magvető, 2002, 131-135. o.
SZERB Antal, *A Pendragon legenda*, Budapest, Magvető, 1975.
SZIJÁRTÓ M. István, « Történeti antropológia és mikrotörténelem », *BUKSZ*, 2000. nyár.
SZILÁGYI-GÁL Mihály, « Hannah Arendt és Kertész Imre a gonosz banalitásáról, 1-2. », *Beszélő*, XIII. évf. (2008) 9. és 10. sz., 111-115 és 115-119. o.
SZITA Szabolcs, « Történelmi áttekintés a munkaszolgálatról (1941-1945) », *Holocaust Füzetek*, 2 (1993), 26-33. o.
SZITA Szabolcs, « A budapesti csillagos házak (1944–1945) », *Remény*, V. évf. (2002) 1. sz. (online: http://www.remeny.org/node/36.
SZITA Szabolcs, « A zsidók üldöztetése Budapesten, 1944–1945 », *Holocaust Füzetek*, 1994/ 4. sz., 5-108. o.
SZITA Szabolcs, « Az 1944–1945. évi polgári, diplomáciai és katonai embermentés történetéhez », in *Magyarország, 1944. Üldöztetés – embermentés*, Szita Szabolcs (szerk.), Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, 1994, 7-114. o.
SZITA Szabolcs, *Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez*, Budapest, Kossuth – ÁKV, 1989.

SZOLLÁTH Dávid, « A forradalmárnő. Egy mozgalmi toposz Nagy Etel irodalmi ábrázolástörténetében », in *„Fejünkből töröljük ki a regulákat”. Kassák Lajos, az író, képzőművész, szerkesztő és közszereplő*, Andrási Gábor (szerk.), Budapest, PIM – Kassák Alapítvány, 2010, 76-88. o.
SZOLLÁTH Dávid, « A forradalom rítusai. Szavalókórusok a két világháború közötti munkáskultúrában », *2000*, 2008. december, 56-70. o.
SZONDI Lipót, « Beszámoló a M. Kir. Állami Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Kórtani és Gyógytani Laboratóriumának 1938. évi munkájából », *A Jövő Útjain*, XIV. évf. (1939) 1–2. sz., 3-5. o.
SZONDI Lipót, « Konstitúció és szociális orvostudomány », *Szociális orvostudomány*, II. évf. (1935) 1. sz., 1-8. o.
SZONDI Lipót, *A családkutatás és ikerkutatás módszertani elemei : három előadás*, Budapest, Kis Akadémia, 1935.
SZÖLLŐSY Ágnes – BOROS Géza (összeáll.), *Budapest köztéri szobrai és emléktáblái, 1985–1998*, Budapest, Budapest Galéria, 1998.
TÁBOR Béla, « Szocializmus, gnózis és oppozíció », in *Személyiség és logosz. Bevezető és kommentárok a valóság őstörténetéhez*, Budapest, Balassi, 2003.
TÁBORI Kornél – SZÉKELY Vlagyimir, *Nyomorultak, gazemberek*, Budapest, Nap Nyomda, 1908.
TÁBORI Kornél – SZÉKELY Vlagyimir, *A bűnös Budapest*, Budapest, Ötödik Ezer, 1908.
TAKÁTS József (szerk.), *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve : tanulmánygyűjtemény*, Budapest, Kijárat, 2003.
TAKÁTS József, « A kultuszkutatás és az új elméletek », in *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Budapest, Kijárat, 2007, 117-136. o.
TAMAGNE, Florence, « La Ligue mondiale pour la réforme sexuelle. La science au service de l’émancipation sexuelle? », *Clio. Histoire, femmes, sociétés*, no. 22 (2005), „Szexuális utópiák” tematikus szám, 101-121. o.
TAMAGNE, Florence, *Histoire de l’homosexualité en Europe. Berlin, Londres, Paris, 1919–1939*, Paris, Seuil, 2000.
TAMÁS Aladár, *A 100% története*, Budapest, Magvető, 1973.
TAMÁS Gáspár Miklós, « RAF-nekrológ » (1978), in *A Napló, 1977-1982 (Válogatás)*, Barna I., Kenedi J., Sulyok M., Várady Sz. (szerk.), Budapest, Minerva, 1990, 195-199.
TAMÁS István, « 100%-os rabulisztikus materializmus », *Együtt*, II. évf. (1928) 7. sz., 30. o.
Társadalmi Lexkion, Madzsar József (szerk.), Budapest, Népszava könyvkereskedés kiadása, é. n. [1928].
TASI József, « Modell és mű. Krausz Évi alakja *A befejezetlen mondat*ban », *Új Forrás*, 1995/ 6. sz., 70-77. o.
TATÁR György, « A származás származása », *Élet és Irodalom*, XLV. évf. (2001. április 13.) 15. sz., 25. o.
TAUSSIG, Michael, « ‘Dying is an Art, like Everything Else’ », *Critical Inquiry*, 28 (2001), 305-316. o.
TAYLOR, Charles, « Modern Social Imagineries », *Public Cultures*, XIV. évf. (2002) 1. sz., 91-124. o.
TENGELYI László, *Der Zwitterbegriff Lebensgeschichte*, München, W. Fink, 1998.
TENGELYI László, *Élettörténet és sorsesemény*, Budapest, Atlantisz, 1998.
THOMAS, Romain , *Modèle de mémoire et de carte cognitive spatiales : application à la navigation du piéton en environnement urbain*, PhD-értekezés, 2005.
THOMKA Beáta, *Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák*, Budapest, Kijárat, 2001.
THOMPSON, E. P., « Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus », in *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*, Gelléríné Lázár Márta (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1990, 60-116. o.
TISZAY Andor, « Az elfelejtett Justus György », in *Munkásének, 1919–1945. Magyar munkásmozgalom és zenekultúra a két világháború között*, Czigány Gyula (szerk.) Budapest, Zeneműkiadó, 1967, 260-272. o.

TORDA Ágnes, « Egy tudományos műhely létrejötte a századfordulón », in *Pszichológia Magyarországon*, Kiss György (szerk.), Budapest, OPKM, é. n. [1995], 31-55. o.
TORDA Ágnes, « Klikkrendszer a tudományban », *Orvosi Hetilap*, CXXX. évf. (1989) 26. sz., 1389-1390. o.
TORDA Ágnes, « Ranschburg Pál pályakezdése », in *„Önmagában véve senki sem…" Tanulmányok a gyógypedagógiai pszichológia és határtudományainak köréből, Lányiné dr. Engelmayer Ágnes 65. születésnapjára*, Zászkaliczky Péter (szerk.), Budapest, ELTE BGGyFK, 2002, 2. kiadás, 45-60. o.
TORDA Ágnes, « Schnell János szerepe a gyógypedagógiai pszichológia gyakorlatában », in *A Heim Pál Gyermekkórház – Rendelőintézet Mentalhygieniai Osztálya és a Budapesti Gyermek-ideggondozók jubileumi évkönyve, 1958–1988*, Bánlaky Éva – Buczkó István (szerk.), Budapest, Heim Pál Gyermekkórház – Rendelőintézet Mentalhygieniai Osztálya és a Magyar Pszichiátriai Társaság Gyermekpszichiátriai Szekciója, 1988, 35-38. o.
TORDAI Zádor és TÓTH Sándor (szerk.), *Szerkesztette Gaál Gábor, 1929–1940*, Budapest, Magvető, 1976.
TORGOVNICK, Marianna, *Gone Primitive: Savage Intellectuals, Modern Lives*, Chicago, University of Chicago Press, 1990.
TÓTH László, « A mai szekszuáletika csődje », *Együtt*, II. évf. (1928) 2. sz., 28. o.
TÓTH Zoltán, « Város és etnicitás. Mit olvaszt az olvasztótégely? », *Regio*, VI. évf. (1995) 1-2. sz., 78-100. o.
UJVÁRI László, « Egy győztes regény », *Korunk*, 1936. november, 985-987. o.
UNGVÁRI Tamás, « Mini-Ödipusz », in *Örkény István emlékkönyv*, Fráter Zoltán & Radnóti Zsuzsa (szerk.), Budapest, Pesti Szalon, 1995.
UNGVÁRI Tamás, *A feledés enciklopédiája*, Budapest, Scolar, 2009.
UNGVÁRY Krisztián (szerk.), *A második világháború*, Budapest, Osiris, 2005.
UNGVÁRY Krisztián, *A magyar honvédség a második világháborúban*, Budapest, Osiris, 2005.
UNGVÁRY Krisztián, *Budapest ostroma*, Budapest, Corvina, 1998, 3. kiadás.
V. BÁLINT Éva, « Útravalóként: a teljes élet szeretete. Beszélgetés Mérei Verával », *Magyar Hírlap*, 20. évf., 1987. november 24., 5. o.
V. BÁLINT Éva: « Mérei Ferenc halálára », *Magyar Hírlap*, 19. évf. (1986. február 25.) 47. szám, 6. o.
VAJDA Zsuzsanna, « A pszichoanalízis és a modern pszichológiai szemlélet *A Jövő Útjain* című folyóiratban. A pszichoanalízis hatástörténetéből », in *Pszichológia Magyarországon*, Kiss György (szerk.), Budapest, OPKM, é. n. [1995], 137-153. o.
VAJDA, Joanne, « Le café parisien. Un échange de vue », *Labyrinthe*, vol. 9 (2001) no. 9, 59-76. o.
VARGA Éva Mária (szerk.), *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*, ROSSZPEN – MKTTK, 2006.
VARGA Éva Mária, *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi források tükrében*, Budapest, Russica Pannonicana, 2009.
VARGA Zsuzsa, « A humor mint a gyászfeldolgozás sajátos módja Karinthy Frigyesnél », *Pszichológia*, XII. évf. (1992) 1. sz., 57-89. o.
VARGYAS Gábor, « Arnold van Gennep és az *Átmeneti rítusok*. Előszó », *in* VAN GENNEP, *Átmeneti rítusok*, Budapest – Pécs, MTA NKI – PTE NKAT – L'Harmattan, 2007, 7-35.
VÁRI Sándor, « A női hisztéria Budapesten az 1880-as években », *BUKSZ*, XI. évf. (1999) 2. sz., 174-183. o.
VÁRKONYI Hildebrand, « Az 1936. (IX.) évfolyam elé », *Magyar Psychologiai Szemle*, IX. évf. (1936 [1938!]) 1–4. sz., 5. o.
VÁRKONYI Hildebrand, *A kiválasztás és értelmességvizsgálat újabb kérdései*, Szeged, Szeged Városi Nyomda, 1936.
VAS István, « A kassáki öntés », in *Kortársak Kassák Lajosról*, Illés Ilona és Taxner Ernő (szerk.), Budapest, PIM – NPI, é. n. [1975].
VAS István, « A polgárság lélektanához », *Korunk*, 1929. november, 797-801. o.
VAS István, *Nehéz szerelem*, Budapest, Szépirodalmi, 1972.

VERES András, « Mérei Ferenc művészetlélektani munkássága », in *Mérei élet–mű*, Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.), Budapest Új Mandátum, 2005, 211-241. o.
VERMES Géza, *A Passió*, Budapest, 2005.
VERMES Géza, *A zsidó Jézus. Ahogy egy történész az evangéliumokat olvassa*, Budapest, Osiris, 1995.
VIDAL-NAQUET, Pierre, *Les assassins de la mémoire. 'Un Eichmann de papier' et autres essais sur le révisionnisme*, Paris, La Découverte, 1987.
VIOLLET-LE-DUC, Eugène-Emmanuel, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, Paris, Bance – Morel, 10 kötet, 1854–1868.
VIRÁG Teréz, « Mérei Ferenc Lélektani naplójának elemzése: a gondolkodási folyamatok és a manifeszt álomszöveg értelmezése », *Magyar Pszichológiai Szemle*, XLIV. köt. (1987–1988) 1. sz., 56-82. o.
VITRAY Tamás, « Ötszemközt (1974) », in *Párbeszéd a groteszkről. Beszélgetések Örkény Istvánnal*, Radnóti Zsuzsa (szerk.), Budapest, Magvető, 1981, 7-26. o.
VOVELLE, Michel, *La Mort en Occident de 1300 à nos jours*, Paris, Gallimard, 1983.

Vörös BOLDIZSÁR, « KÉT RENDSZER, KÉT HALOTT, KÉT TEMETÉS, ADY ENDRE ÉS EÖTVÖS LORÁND BÚCSÚZTATÁSAI 1919-BEN », *MÉDIAKUTATÓ*, V. ÉVF. (2004. ŐSZ) 3. SZ., 135-148. O.

VÖRÖS Károly, « A világváros útján 1896–1918 », in *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*, Vörös K. (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1978.
VÖRÖS Károly, « Az USA képe a XIX. század magyar tömegkultúrájában », *Magyar Tudomány*, XXXIII. köt. (1988) 3. sz., 189- 202. o.
VÖRÖS Károly, *Hétköznapok a polgári Magyarországon*, Glatz F. (szerk.), Budapest, MTA TTI, 1997.
WALLON, Henri, « A jellem eredete », ford. Mérei Ferenc, in *Válogatott tanulmányok*, Mérei Ferenc (szerk.), Budapest, Gondolat, 1971, 66-133. o.
WALLON, Henri, *Les origines du caractère chez l'enfant*, Paris, Boivin, 1934.
WEBER, Florence, « La lettre et les lettres: codes graphiques, compétences sociales. Des outils pour l'analyse des écritures ordinaires », *Genèses*, vol. 18 (1995) No. 1, 152-165. o.
WESSELY Anna, « Előszó: A kultúra szociológiai tanulmányozása », in *A kultúra szociológiája*, Wessely Anna (szerk.), Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan kollégium, Budapest, 2003, 7-27. o.
WESSELY Anna, « Szocioanalízisben », *BUKSZ*, XVI. évf. (2005) 3. sz., 220-230. o.
WESZELY Ödön, *A gyermektanulmány jelentősége és problémái*, Budapest, Lampel, 1932.
WIGGER, Lothar, « Habitus und Bildung. Einige Überlegungen zum Zusammenhang von Habitustransfor-mationen und Bildungsprozessen », in *Reflexive Erziehungswissenschaft. Forschungsperspektiven im Anschluss an Pierre Bourdieu*, Barbara Friebertshäuser, Markus Rieger-Ladich, Lothar Wigger (Hrsg.), Wiesbaden, Verlag für Sozialwissenschaften, 2009, 101-118. o.
WILHELM Gábor, « Kognitív térképek és városreprezentáció », in *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*, N. Kovács Tímea, Böhm Gábor, Mester Tibor (szerk), Budapest, Kijárat, 2005, 29-46. o.
WILLIAMS, James S., *Jean Cocteau*, London, Reaction Books, 2008.
WOOLF, Virginia, *Saját szoba*, Budapest, Európa, 1986.
ZALKA Miklós, *Fekete karácsony*, Budapest, Szépirodalmi, 1982.
ZÁVODSZKY Géza, *Amerika–motívumok és a polgárosodó Magyarország*, Budapest, Korona, 1997.
ZEMON DAVIS, Natalie, *Martin Guerre visszatérése*, Budapest, Osiris, 1999.
ZOLNAY Vilmos – GEDÉNYI Mihály, *A magyar fattyúnyelv szótára*, Budapest, 1960, kézirat.
ZOLNAY Vilmos – GEDÉNYI Mihály, *Budapesti fattyúnyelvi szójegyzék*, Budapest, 1960, kézirat.
ZSADÁNYI Oszkár, *Mindenki szolgája. Feljegyzések az oroszországi és ukrajnai munkaszolgálatosok kálváriájáról*, Budapest, Magyar Téka, 1945.